FERNAND BRAUDEL

Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század

A mindennapi élet struktúrái

FERNAND BRAUDEL

Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus

XV–XVIII. század

A mindennapi élet struktúrái

FERNAND BRAUDEL

Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század

A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen

GONDOLAT · BUDAPEST, 1985

A MŰ EREDETI CÍME:
Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle.
Tome 1; Les structures du quotidien: le possible et l'impossible

Fordította
Pődör László

A fordítást az eredetivel egybevetette
Kunosy Zita

A fordítást szakmailag ellenőrizte
Kosáry Domokos

ISBN 963 281 615 3
© Librairie Armand Colin, Paris, 1979
© Pődör László örököse, 1985. Hungarian translation

Paule Braudelnek,
aki nélkül e könyv nem születhetett volna meg

Tartalom

BEVEZETÉS 13

ELŐSZÓ 19

A SZÁM SÚLYA 23

A világ népessége: számok, amelyeket úgy kell kitalálnunk 24
Dagály és apály: az árapály rendszere (24) – Kevés a számadat (26) – Hogyan számoljunk? (29) – A Kína–Európa egyenlőség (30) – A világ lakossága általában (32) – Vitatható számok (33) – A századok egymáshoz viszonyítva (39) – A régi elégtelen magyarázatok (40) – A klíma ritmikus változásai (42)

Hivatkozási lépték 46
Városok, hadseregek és hajóhadak (46) – Az idő előtt túlnépesedett Franciaország (49) – Népsűrűség és kulturális színvonal (50) – Mit sugall még Gordon W. Hewes térképe? (57) – Az emberek és a vadállatok könyve (58)

A XVIII. századdal egy régi biológiai rendszer ér véget 66
Az egyensúly mindig helyreáll (66) – Az éhínségek (69) – A járványok (74) – A pestis (78) – A betegségek ciklikus története (84) – 1400–1800: egy sokáig tartó biológiai „ancien régime" (86)

A nagyszámúak a gyengékkel szemben 90
A barbárok ellen (91) – A XVII. századra visszavonulnak a nagy nomád népek (92) – Térfoglalások (95) – Amikor a kultúrák ellenállnak (96) – Civilizációk civilizációk ellen (99)

A MINDENNAPI KENYÉR 101

A búza ... 105
A búza és a másodrendű gabonafélék (106) – Búza és vetésforgók (111) – Gyenge hozamok, kárpótlások, katasztrófák (118) – A hozamok és a bevetett területek növekedése (120) – Helyi és országok közötti gabonakereskedelem (123) – Búza és kalória (128) – A búza ára és az életszínvonal (131) – A gazdagok kenyere, a szegények kenyere és kásája (132) – Kenyeret vásárolni vagy kenyeret sütni? (135) – Mert a búza az úr (140)

A rizs ... 142
Száraz rizstermelés, árasztásos rizstermelés (143) – A rizsföldek csodája (145) – A rizs felelőssége (151)

A kukorica ... 158
Egy világos származású növény (158) – A kukorica és az amerikai civilizációk (159)

A XVIII. századi táplálkozási forradalmak ... 164
A kukorica Amerikán kívül (164) – A még nála is fontosabb burgonya (168) – Nehéz mások kenyerét enni (173)

És a világ többi része? ... 175
A kapás földművelők (176) – És a primitív népek? (179)

A FELESLEG ÉS A LEGSZÜKSÉGESEBB: ÉTELEK ÉS ITALOK ... 185

Az étkezés: fényűzés és tömegtáplálkozás ... 189
Egy mindenek ellenére megkésett fényűzés (189) – A húsevők Európája (193) – A húsfogyasztás csökkenése 1550-től (198) – A mégis kivételes helyzetű Európa (202) – Túl jól enni, avagy az étkezés különcségei (206) – Asztalterítés (207) – A kulturált viselkedési normák kialakulása (210) – Krisztus asztalánál (211) – Mindennapi táplálékaink: a só (212) – Mindennapi táplálékaink: tejtermékek, zsír, zsiradékok, tojás (213) – Mindennapi táplálékok: „a tenger gyümölcsei" (217) – A tőkehalhalászat (219) – 1650 után a bors kezd kimenni a divatból (224) – A cukor meghódítja a világot (228)

Italok és izgatószerek ... 232
A víz (232) – A bor (236) – A sör (241) – Az almabor (243) – A tömény szeszes italok kései elterjedése Európában (245) – Az al-

koholizmus Európán kívül (250) – Csokoládé, tea, kávé (252) – Az élénkítőszerek: a dohány sikere (265)

A FELESLEG ÉS A LEGSZÜKSÉGESEBB: A LAKÁS, A RUHÁZKODÁS ÉS A DIVAT 269

A nagyvilág házai 270
A gazdag építőanyagok: a kő és a tégla (272) – Az egyéb építőanyagok: fa, föld, textíliák (274) – Az európai falusi ház(277) – Városi házak és lakások (280) – A vidék urbanizálódása (284)

Az otthonok 286
Az ingóság nélküli szegények (286) – A hagyományos civilizációk, avagy a változatlan lakások (288) – A kettős kínai bútorzat (291) – Fekete-Afrikában (294) – A Nyugat és sokféle bútorzata (295) – Parketta, fal, mennyezet, ajtó, ablak (296) – A kandalló (300) – Tűzhelyek és kályhák (302) – A bútorkészítő mesterektől a vásárlók hiúságáig (304) – Csupán az együttesek számítanak (307) – Fényűzés és kényelem (311)

A ruhák és a divat 313
Ha a társadalom nem mozdulna (314) – Ha csak szegények lennének... (315) – Európa, avagy a divatőrület (318) – Léha-e a divat? (323) – Néhány szó a textíliák földrajzáról (327) – Utazás a divatok körül (329) – Milyen következtetést vonjunk le? (334)

A TECHNIKÁK ELTERJEDÉSE: ENERGIAFORRÁSOK ÉS FÉMKOHÁSZAT 337

A kulcsprobléma: az energiaforrások 340
Az emberi motor (340) – Az állati erő (343) – Vízigépek, szél hajtotta gépek (354) – A vitorla: az európai flották esete (360) – A fa: mindennapi energiaforrás (361) – A kőszén (368) – Befejezésül (370)

A vas: a szegény rokon 373
Kezdetleges kohászati eljárások. A kivétel: Kína (374) – Haladás a XI. és a XV. század között: Stájerországban és a Dauphinéban (378) – A prekoncentrációk (380) – Néhány számadat (382) – A többi fém (382)

TECHNIKAI FORRADALMAK ÉS ELMARADOTTSÁG 385

Három nagy technikai újítás 386
A puskapor megjelenése (386) – A tüzérség mozgékonnyá válik (387) – Tüzérség a hajók fedélzetén (389) – Szakállas puskák, muskéták, puskák (392) – Termelés és költségvetés (393) – A tüzérség világméretekben (396) – A papírtól a könyvnyomtatásig (397) – A mozgatható betűk felfedezése (398) – A könyvnyomtatás és a nagy történelem (402) – A Nyugat nagy tette: a nyílt tengeri hajózás (403) – Az Óvilág tengerészei (403) – A világ vízi útjai (406) – Az Atlanti-óceán egyszerű problémája (409)

A közlekedés lassúsága 414
Az útvonalak állandósága (416) – Az úton váratlanul adódó események ellen (419) – A folyami és csatornahajózás (420) – A régi szállítóeszközökről... (421) – Európában (422) – Nevetséges sebességek és teljesítmények (423) – Szállítók és szállítás (425) – A közlekedés mint a gazdasági élet korlátja (429)

A technikák történetének nehézkességei 431
Technika és földmívelés (431) – A technika önmagában (432)

A PÉNZ 437

Tökéletlen gazdasági rendszerek és pénzek 443
A primitív pénzek (443) – A cserekereskedelem a pénzgazdaságokon belül (447)

Európán kívül: gyermekkorukat élő gazdaságok és fémpénzek ... 451
Japánban és a török birodalomban (451) – India (453) – Kína (455)

A pénz működésének néhány szabálya 461
A nemesfémekről folyó vita (462) – Pénzkiáramlás, takarékosság, felhalmozás (466) – Az elszámolási valuták (469) – Arany- és ezüstkészlet; a pénz forgási sebessége (472) – A piacgazdálkodáson kívül (474)

Papírpénzek és hiteleszközök 476
Mindez régi módszer (477) – Pénzek és hitelek (480) – Schumpeter nyomán: minden pénz, minden hitel (482) – Pénz és hitel egy nyelvet beszél (483)

A VÁROSOK 485

A VÁROSOK 485

A város mint olyan 486
A városok minimális súlyától globális súlyukig (487) – A munkamegosztást mindig újra kell kezdeni (490) A város és új lakói, elsősorban a nincstelenek (495) – A városok begombolkozó magatartása (497) – Nyugaton: városok, tüzérség, kocsik (503) – Földrajz és városi összeköttetések (505) – A városi hierarchiák (509) – Városok és civilizációk: az iszlám esete (511)

A nyugat-európai városok eredeti jellege 513
Szabad világok (514) – A városok modernsége (516) – Elfogadnak-e valamely „modellt" a nyugati városformák? (518) – Eltérő fejlődések (523)

A nagyvárosok 528
A felelősség? Az államoké (528) – Mire szolgálnak a városok? (530) – Egyensúlyukat vesztett világok (531) – Nápolyban, a Királyi Palotától a Mercatóig (533) – Szentpétervár 1790-ben (535) – Utolsó előtti utazásunk: Peking (541) – London: Erzsébettől III. Györgyig (548) – Újfajta ember születésének előjele: az urbanizáció (557)

ÖSSZEGEZÉS 561

JEGYZETEK 567

TÉRKÉPEK ÉS GRAFIKONOK JEGYZÉKE 612

KÉPEK JEGYZÉKE 613

NÉVMUTATÓ 615

BEVEZETÉS

Amikor 1952-ben Lucien Febvre megbízott e mű megírásával az általa nem sokkal korábban alapított *Destins du Monde* – A világ sorsa – című sorozat számára, bizony fogalmam sem volt róla, milyen soha véget nem érő vállalkozásba megyek bele. Elvben arról volt szó, hogy egyszerűen összefoglalom az iparosodás előtti Európa gazdaságtörténetére vonatkozó kutatásaim eredményeit. De azon túlmenően, hogy gyakran éreztem szükségét a forrásokhoz való visszanyúlásnak, megvallom, kutatásaim közben zavarba ejtett a XV. és a XVIII. század közötti időszak úgynevezett gazdasági tényeinek közvetlen megfigyelése. Mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mivel csak alig-alig, sőt egyáltalán nem egyeznek a hagyományos és klasszikus sémákkal, sem azzal, amelynek az alátámasztására Werner Sombart (1902) szinte nyomasztó mennyiségű bizonyítékot gyűjtött össze, sem Josef Kulischerével (1928), sem a közgazdászokéval, akik a gazdaságot a körülötte zajló életből tetszésünk szerint kiemelhető homogén valóságnak tekintik, amelyet számokkal lehet és kell mérni, hiszen a számokon kívül semmi sem érthető. Az iparosodás előtti Európa fejlődése – amelyet önmagában vizsgálnak, mintha a világ más részei nem is léteznének – ezek szerint tulajdonképpen e földrész fokozatos belépése a piac, a vállalkozás, a kapitalista befektetés ésszerű világába egészen az emberi történelmet kettévágó ipari forradalom beköszöntéséig.

A XIX. század előtt megfigyelhető valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb volt. Természetesen lehetséges figyelemmel követni valamely fejlődést, helyesebben olyan fejlődéseket is, amelyek ütköznek, kölcsönösen támogatják vagy akadályozzák egymást. Ami egyértelmű annak elismerésével, hogy nem *egy*, hanem *több* gazdaság létezik. Legszívesebben az úgynevezett piacgazdálkodást írják le, más szóval azokat a termelési és árucsere-mechanizmusokat, amelyek a mezőgazdasági tevékenységgel, a falusi kisiparral, a kézművességgel, a kiskereskedelemmel, a tőzsdékkel, a bankokkal, a vásárokkal és természetesen a piacokkal kapcsolatosak. A közgazdaságtudomány ezeknek a világos, sőt „átlátszó" valóságoknak és az őket mozgató, könnyen megragadható folyamatoknak a leírásával tette meg az első lépéseit. Így már indulásakor minden egyebet kizáró, privilegizált szemléletmódban sáncolta el magát.

Nos, ezzel szemben a valóság az, hogy a piac alatt egy olyan homályos zóna terül el, amely elégséges történeti dokumentáció hiányában gyakran nehezen figyelhető meg; egy olyan elemi alaptevékenység, amellyel mindenütt találkozunk, és amelynek terjedelme egyszerűen fantasztikus. Ezt a talaj menti vastag övezetet neveztem el jobb híján *anyagi létnek, anyagi kultúrának.* Nyilvánvaló a kifejezés kétértelműsége. De úgy képzelem, hogy ha szemléletemet a múltat illetően ugyanúgy elfogadják, mint ahogy egyes közgazdászok, úgy látszik, elfogadják a jelenre vonatkozólag, akkor majd csak találnak valami megfelelőbb, pontosabb megjelölést erre az infraökonómiára, a gazdasági tevékenység e másik, formába nem zárható, a termékek és a szolgáltatások igen szűk körben történő cseréjén alapuló, önmagát ellátó felére is.

Másrészt a piacok széles felszíne *felett* – és már nem alatta – hatékony társadalmi hierarchiák alakultak ki: eltorzítják a maguk hasznára az árucsere-forgalmat, felborítják a megállapodott rendet; szándékosan, sőt kifejezett szándék nélkül is, rendellenes körülményeket teremtenek, „zavart" keltenek, és nagyon sajátos módon folytatják üzleti tevékenységüket. Ezen a magasabb szinten néhány amszterdami nagykereskedő a XVIII. vagy genovai a XVI. században egész európai, sőt világgazdasági szektorokat képes felforgatni tőle távoli területeken. Ily módon kiváltságos üzletembercsoportok kapcsolódtak be olyan áramkörökbe és spekulációkba, amelyekről a közönséges halandónak sejtelme sincs. A távolsági kereskedelemmel és a bonyolult hitelügyletekkel kapcsolatos *pénzváltás* például rafinált művészet, amellyel legfeljebb néhány kivételes ember foglalkozott. Ez a másik homályos övezet, amelyik a piacgazdaság világos övezete felett némiképp ennek a felső határát alkotja, képviseli számomra, amint azt majd látni fogjuk, a kapitalizmus tulajdonképpeni igazi területét. Nélküle elképzelhetetlen a kapitalizmus, amely benne él, benne virul.

Valószínűleg e hármas felosztás – amely fokozatosan rajzolódott ki előttem, miközben a megfigyelt részletek szinte maguktól rendeződtek el – lesz az, amit olvasóim a jelen munkában a legvitathatóbbnak fognak találni. Vajon végül is nem különböztetjük-e meg egymástól, sőt állítjuk szembe egymással túlságosan élesen ezeket a kifejezéseket: piacgazdaság és kapitalizmus? Én magam sem fogadtam el azonnal, habozás nélkül, ezt a szemléletmódot. De aztán a végén belenyugodtam, hogy a XV. század és a XVIII. század között, sőt már jóval korábban, a piacgazdaság olyan kényszerítő rend volt, amely, mint minden kényszerítő rend (legyen az társadalmi, politikai vagy kulturális) ellenkezést, ellenerőket fejlesztett ki, felfelé csakúgy, mint lefelé.

Igazán az erősített meg felfogásomban, hogy éppen ezen a rácson keresztül pillantottam meg elég hamar és elég világosan a jelenlegi társadalmak tagozódásait. Ezekben a társadalmakban ma is a piacgazdaság irányítja, szabja meg a *statisztikáink által ellenőrizhető* kereskedelmi forgalom tömegét. Ám a konkurrencia, amely pedig, mint tudjuk, a megkülönböztető jegye, távolról sem dominál – és ki is tagadná ezt? – az egész jelenlegi gazdasági életben. Létezik ma is, és létezett a múltban is, egy külön világ, egy kivételes kapitalizmus világa, amely minden korban multinacionális, és azoknak a hajdan volt nagy Indiai Társaságoknak és a legkülönbözőbb nagyságú, jogszerű vagy tényleges monopóliumoknak a rokona, amelyek lényegükben azonosak voltak a mai monopóliumokkal. Nem jogos-e azt állítanunk, hogy a Fuggerek és a Welserek vállalatai – mai kifejezéssel élve – *transznacionálisak* voltak, hiszen egész Európát az érdekkörükbe vonták, és mindenütt voltak képviselőik, az Indiákon csakúgy, mint Spanyol-Amerikában? Vajon Jacques Cœur előző évszázadbeli ügyletei Németalföldtől a Közel-Keletig nem voltak-e éppoly nagyszabásúak?

De még további egyezéseket is felfedezhetünk. Az 1973–1974. évi gazdasági depresszió nyomán egyre jobban elterjedt a piacon kívüli gazdaság egy modern formája: az alig leplezett cserekereskedelem, a közvetlenül cserélt szolgáltatások, az úgynevezett „feketén végzett munka", az otthoni munka és a „barkácsolás" számtalan formája. Ez a piac alatti vagy melletti tevékenységréteg olyannyira felduzzadt, hogy néhány közgazdász figyelmét is magára vonta: és csakugyan, nem képviseli-e a nemzeti össztermelésnek legkevesebb harminc vagy negyven százalékát, amely így még az ipari államokban sem szerepel semmiféle statisztikában?

Így történt, hogy ez a háromrészes séma *lett* viszonyítási alapja e műnek, amelyet szándékosan az elmélettől – mindenféle elmélettől – függetlenül, egyedül a konkrét megfigyelés és az összehasonlító történetírás jegyében alkottam meg. Összehasonlítót mondtam: az időn keresztül, a hosszú időtartamnak és a jelen–múlt dialektikájának számomra soha csalódást nem okozott nyelvén; de összehasonlító a lehető legtágabb téren át is, hiszen amennyiben csak módom nyílt rá, kutatásomat az egész világra kiterjesztettem, „mondialistává" szélesítettem. A konkrét megfigyelés mindenképpen az első helyet foglalja el benne. Célom elejétől végig az volt, hogy lássak és láttassak, meghagyva a tanulmányozott jelenségeknek a maguk sűrűségét, összetettségét, másneműségét, mindazt, ami magának az életnek a jegye. Ha lehetséges lenne a dolgok elevenébe vágni, és elkülöníteni egymástól a három szintet (amelyet hasznos osztályozásnak tartok), akkor a történelem olyan objektív tudomány lenne, amilyennek nyilvánvalóan nem tekinthető.

Könyvem három kötetének a címe: *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen; Az árucsere működése; A világ ideje.* Az utóbbi a világgazdaság formáit és egymást követő vezető szerepüket tekinti át kronologikus sorrendben. Egyszóval: *történelem.* A két első, sokkal kevésbé egyszerű kötet a tipológiai kutatásnak biztosít bőséges helyet. Az első (1967-ben már megjelent) kötet amolyan „megmérése a világnak" – ahogyan Pierre Chaunu mondotta –, a lehetséges korlátainak a felderítése az iparosodás előtti, preindusztriális világban. Az egyik ilyen korlát az a roppant nagy hely, amelyet akkor az „anyagi lét" foglalt el. A második kötet – *Az árucsere működése* – a gazdasági életet és a kapitalizmus felsőszintű tevékenységét veti össze. Ezt a két magas réteget el kellett különítenem egymástól, egyiket a másikkal, egymással való keveredésükkel és ellentéteikkel kellett megmagyaráznom.

Vajon meggyőztem mindenkit? Bizonyára nem. De ebben a dialektikus játékban legalább valami páratlan előnyre leltem: új és némileg nyugalmas úton kelhettem át, anélkül hogy belebonyolódtam volna azokba a roppant szenvedélyes vitákba, amelyeket a még mindig robbanásveszélyt rejtő kapitalizmus szó kavar fel.

Az az elhatározásom, hogy „mondializálom", az egész világra kiterjesztem művemet, olyan feladatok elvégzésére késztetett, amelyekre én, nyugat-európai történész lévén, enyhén szólva kevéssé voltam felkészülve. Hosszúra nyúló tartózkodásaim és tanulmányaim az iszlám országaiban (tíz esztendőt töltöttem Algírban) és Amerikában (négy évet Brazíliában) nagyban segítségemre voltak. De Japánt is megismertem Serge Elisseeff magyarázatai és előadásai révén; Kínára vonatkozó ismereteimet Étienne Balázsnak, Jacques Gernet-nek és Denys Lombard-nak köszönhetem . . Daniel Thorner, aki bármely jó szándékú emberből képes lett volna kezdő hinduistát faragni, a nála megszokott lendülettel és ellenállhatatlan hevülettel vett kézbe. Reggelente váratlanul betoppant hozzám a reggelihez vásárolt baguette-jeivel és kiflijeivel, meg a könyveivel, amelyeket el kellett olvasnom. Az ő nevét írom a hálámra érdemesek hosszú listájának elejére, annak a listának az elejére, amelynek, ha teljessé akarnám tenni, sohasem érnék a végére. Mindenki a segítségemre sietett, a hallgatóim, a tanítványaim, a kartársaim és a barátaim. Nem feledkezhetek meg ezúttal sem Alberto és Branislava Tenenti gyermeki segítségéről, Michaël Keul és Jean-Jacques Hémardinquer együttműködéséről. Marie-Thérèse Labignette a levéltári kutatásban és a bibliográfiai hivatkozások felkutatásában volt segítségemre, Annie Duchesne a jegyzetkészítés véget nem érő munkájában. Josiane Ochoa türelmesen gépelgette tíznél is többször az egymást követő fogalmazványokat. Roselyne de Ayala, az Armand Colin kiadóvállalat munkatársa hatékonyan, pontosan foglalkozott a kiadással járó kérdésekkel és végezte a tördelést. Fogadják e közvetlen női munkatársaim több mint hálás köszönetem kifejezését. Végezetül: Paule Braudel nélkül, aki nap mint nap társam volt a kutatásban, nem lett volna elég bátorságom és erőm hozzá, hogy újraírjam művem első kötetét, majd befejezzem az utána következő két végeláthatatlan kötetet, és ellenőrizzem a magyarázatok és a pontosítások oly szükséges logikáját és világosságát. Ezúttal is sokáig dolgoztunk egymást segítve, egymás oldalán.

1979. március 16.

ELŐSZÓ

Itt állok hát az első könyv küszöbén, amely a legbonyolultabb művem három kötete közül. Nem mintha bármelyik fejezet külön ne látszanék az olvasó számára egyszerűnek. A bonyolultság alattomos módon a kitűzött célok sokféleségéből származik, a szokatlan témák nehéz felismeréséből, amelyeket összefüggő történetté kell olvasztani; tulajdonképpen abból, hogy nagyon kínos és kényelmetlen feladat olyan *parahisztorikus* fejtegetéseket – demográfia, táplálkozás, öltözködés, lakás, technika, pénz, városok – egymásba építeni, amelyek rendszerint el vannak szigetelve egymástól, s amelyeket a hagyományos történeti feldolgozás margóján szoktak előadni. De hát miért kell őket így, együtt előadni?

Lényegében azért, hogy be tudjuk fogni a preindusztriális gazdasági rendszerek egész működési területét, és a maguk teljes jelentőségében tudjuk megragadni őket. Nincs-e vajon olyan korlát, olyan plafon, amely behatárolja az emberek egész életét, s úgy körülzárja, mint valami többé-kevésbé tág határ, amelyet mindenkor nehéz elérni, de még nehezebb áthágni? De igen, az a korlát, amely minden korban, még a miénkben is a *lehetséges* és a *lehetetlen* között húzható meg, a között, amit, persze nem csekély erőfeszítéssel, el lehet érni, és a között, ami megtagadtatik az emberektől: a múltban azért, mert nem volt elégséges élelmük, mert – anyagi forrásaikhoz viszonyítva – túl kevesen vagy túl sokan voltak, mert munkájuk nem volt elég termelékeny, és mert a természet „megszelídítését" még éppen csak elkezdték. A XV. század és a XVIII. század vége között ezek a határok alig változtak valamit. Pedig az emberek még messze voltak adott lehetőségeik végétől.

Nyomatékosan emeljük ki ezt a lassúságot, ezt a tehetetlenséget. Mert például a szárazföldi közlekedés már nagyon korán rendelkezik mindazokkal az elemekkel, amelyek lehetővé tehették volna a tökéletesítését. Hellyel-közzel egyébként tanúi is vagyunk annak, hogy a modern utak építésének, az áru- és utasszállító járművek tökéletesedésének, a fogatváltóállomás-hálózat kialakulásának következtében megnövekszik a gyorsaság. Mégis ez a haladás csupán 1830 körül lesz általános, vagyis közvetlenül a vasút megjelenése által előidézett forradalom előtt. A közúti szállítás és közlekedés csak ekkor terjed, válik rendszeressé, indul rohamos fejlődésnek és, végezetül, demokratizálódik, vagyis az emberek csak ekkor érik el a lehetséges határát. De nem ez az egyedüli terület, amelyen ilyen késést tapasztalhatunk. Végül is szakadás, újítás, forradalom a lehetséges és a lehetetlen széles határvonalán csak a XIX. században következik be, amikor a világ teljesen átalakul.

Mindebből következik könyvünk bizonyos egysége: hosszú utazás mindazon előnyök és szokások között, amelyeket mai életünk nyújt nekünk. Igazában egy másik bolygóra, egy más ember lakta világba vezet el bennünket. Persze ellátogathatnánk Ferneybe is, Voltaire-hez, és mivel a fikció úgysem kerül semmibe, hosszan elbeszélgethetnénk vele anélkül, hogy nagyobb meglepetésben lenne részünk. Az eszmék terén ugyanis kortársaink a XVIII. századi emberek; szellemük és szenvedélyeik elég közel állnak a mieinkhez, nem éreznénk magunkat mellettük idegenben. De tartson csak vissza bennünket a házában néhány napig a ferneyi házigazda, s nagy lesz a meglepetésünk mindennapi élete részleteinek vagy akár tisztálkodási szokásainak láttán. Iszonyú távolságokra döbbennénk rá mindenben, az esti világítás, a fűtés, a közlekedés, a táplálkozás, a betegségek, a gyógyítás módszerei tekintetében . . .

Egyszer s mindenkorra el kell tehát szakadnunk a bennünket körülvevő valóságtól, hogy megfelelő módon utazzunk vissza az elmúlt századokba, és megtaláljuk, miféle szabályok zárták a világot oly hosszú ideig a változatlanság kalodájába, amelyet eléggé nehezen megmagyarázhatónak érzünk, ha arra a fantasztikus változásra gondolunk, amelyik utána következett.

Miközben a lehetséges leltárát készítettük, gyakran találkoztunk azzal, amit a bevezetésben „anyagi kultúrának" neveztem. Mert a lehetségesnek nem csupán felfelé van határa, lefelé is korlátot szab neki a termelés ama „másik felének" a tömege, amely nem hajlandó teljesen részt venni az árucsere nagy mozgalmában. Ez a mindenütt jelenvaló, mindent elárasztó, önmagát ismétlő anyagi élet a megszokás, a rutin jegyében folyik: a magot úgy vetik, ahogyan mindenkor vetették; a kukoricát úgy ültetik, ahogyan mindig ültették; a rizsföldet úgy készítik elő, ahogyan mindig szokták; és úgy hajóznak a Vörös-tengeren, ahogyan mindig hajóztak . . . A makacsul, falánkan jelenlevő múlt egyhangúan nyeli az emberek tünékeny életét. És a stagnáló történelemnek ez a rétege roppant kiterjedésű: a falusi élet, vagyis a földteke népességének 80-90 százaléka majdnem teljesen ennek a körébe tartozik. Valóban nagyon nehéz lenne pontosan megmondani, hol végződik és hol kezdődik a kifinomult és fürge piacgazdaság. Minden bizonnyal nem válik el a gazdasági élet egészétől, mint az olaj a víztől. Egyébként nem is mindig lehet megcáfolhatatlanul eldönteni, vajon egy bizonyos cselekvő személy, hatóerő vagy jól megfigyelt tevékenység a korlát egyik vagy másik oldalán van-e. És az *anyagi kultúrát, civilizációt,* ahogyan én is fogom tenni, együtt kell bemutatni a *gazdasági civilizációval* (ha szabad ezt a kifejezést használnunk), amely kíséri, zavarja amazt, de, miközben ellene dolgozik, egyúttal magyarázza is. Ám semmi kétség nem fér hozzá, hogy a korlát létezik a maga roppant következményeivel együtt.

A kettős (gazdasági és anyagi) regiszter a valóságban sok évszázados fejlődés eredménye. A XV. és XVIII. század között az anyagi élet egy régi, nagyon lassan, észrevehetetlenül átalakult társadalom és gazdaság folytatódása, amely fokozatosan egy felsőbb társadalmat alakított ki maga felett a maga előre látható sikereivel és fogyatékosságaival, amelynek természetesen ő viseli a súlyát. Minden korban megvolt a fent és a lent együttélése, miközben szüntelenül változott a súlyuk. Például a XVII. századi Európában az anyagi lét került túlsúlyba a gazdasági élet hanyatlása következtében. Napjainkban a szemünk láttára nő a súlya az 1973–1974-ben elkezdődött recesszió hatása alatt. Tehát a földszint és az első emelet egy természetszerűleg bizonytalan határ két oldalán él együtt; az első előrenyomul, míg a második lemarad. Egy község, amelyet jól ismertem, 1929-ben még szinte a XVII. vagy a XVIII. században élt. Az ilyen lemaradások vagy akaratlanok, vagy szándékosak. A XVIII. század előtt a piacgazdaságnak nem volt hozzá ereje, hogy kedvére ragadja meg és gyúrja át az infraökonómia tömegét, amelyet gyakran megvédett tőle a távolság és az elszigeteltség. Napjainkban viszont, ha létezik is egy széles, piacon – gazdasági életen – kívüli szektor, az nem annyira az állam vagy a társadalom által szervezett kereskedelem hanyagságának vagy tökéletlenségének a következménye, mint inkább annak, hogy elutasítja az „alap". Az eredmény azonban több okból is csak azonos lehet.

De akárhogyan van is, az alsó és felső szint egymás mellett élése megvilágosító dialektikára kényszeríti a történészt. Hogyan is lehetne megérteni a városokat a falvak nélkül, a pénzt a csere, a nyomor mindenféle fajtáját a fényűzés mindenféle fajtája, a gazdagok fehér kenyerét a szegények fekete kenyere nélkül . . .?

Végezetül még egy utolsó döntésünket kell megindokolnunk, s ez nem több és nem kevesebb, mint a mindennapi élet bevonása a történelem birodalmába. Hasznos volt ez? Szükség volt rá? A mindennapok azokból az apró tényekből állnak, amelyek időben és térben alig hagynak magukról nyomot. Minél szorosabbra vonjuk a megfigyelés körét, annál több esélyünk van rá, hogy az anyagi lét körében leljük magunkat. A nagy körök rendszerint a nagy történelemnek, a távoli országokkal való kereskedelemnek, az országos vagy városi gazdasági élet hálózatának felelnek meg. Ám ahogy apró töredékeire szűkítjük le a megfigyelt időt, vagy a különössel, vagy a napi eseménnyel találjuk magunkat szemben. A szenzáció, a különös egyszeri kíván lenni, vagy legalábbis ilyenként jelentkezik; az úgynevezett napi esemény ismétlődik, és eközben általánossá vagy pontosabban: struktúrává lesz. Elárasztja a társadalmat minden szintjén, állandósuló létezés- és cselekvésformákat hoz létre nagy tömegben. Néha elégséges egy-egy apró, anekdotikus eset, hogy kigyulladjon a jelzőlámpa, és életmódokra világítson rá. Egy rajz Miksa császárt ábrázolja étkezés közben, 1513 körül: keze a tányérban van; mintegy két évszázaddal később Charlotte–Elisabeth hercegnő elmeséli, hogy amikor XIV. Lajos első ízben bocsátotta asztalához a gyermekeit, megtiltotta nekik, hogy másként egyenek, mint ő maga, vagyis hogy villát használjanak, ahogyan túlbuzgó nevelőjük tanította nekik. Vajon mikor találta fel Európa az illedelmes étkezést? Látok egy XV. századi japán öltözéket, és ugyanolyannak találom a XVIII. században is; egy spanyol beszámol egy magas rangú japán tisztviselővel való beszélgetéséről, aki csodálkozását, sőt megütközését fejezte ki afelett, hogy az európaiak alig néhány év elteltével mindig teljesen más ruhákban térnek vissza. A divatőrület szigorúan európai jelenség. Haszontalan az ilyen megfigyelés? Apró, jelentéktelen események megfigyelése és úti jegyzetek lapozgatása közben egy társadalom mutatkozik meg. Sohasem közömbös tehát az a mód, ahogyan a különböző szinteken esznek, öltözködnek és laknak az emberek. Az ilyen pillanatképek olyan ellentéteket, különbözőségeket jeleznek az egyes társadalmak között, amelyek nem mindig felületesek. Szórakoztató játék ez, és én egyáltalán nem tartom haszontalanságnak az ilyen képsorok összeállítását.

Tehát több irányban haladtam előre: a lehetséges és a lehetetlen, a földszint és az első emelet, a mindennapi élet jeleneteinek az irányában. Ez persze eleve bonyolulttá tette könyvem tervét. Egyszóval túl sok a mondanivalóm. Vajon sikerül-e úgy elmondanom, ahogyan szeretném?

A SZÁM SÚLYA

Az anyagi lét tulajdonképpen annyi, mint emberek és dolgok, dolgok és emberek. A dolgoknak – táplálékok, lakásviszonyok, ruházat, luxus, szerszámok, pénzeszközök, a falu vagy a város keretei –, egyszóval mindannak a tanulmányozása, amit az ember használ, amivel él, nem az egyetlen módja a mindennapi élete felmérésének. A föld gazdagságán osztozkodók számának is megvan a maga értelme. Nos, a mai világot az 1800-as éveket megelőző emberiségtől első szempillantásra megkülönböztető külső jegy kétségkívül az emberek számának az utóbbi időben végbement rendkívüli megnövekedése: ma, 1979-ben, valósággal nyüzsög az ember a földtekén. A könyvben tárgyalt négy évszázad alatt a föld lakossága minden bizonnyal megkétszereződött; de ebben a korban, amelyben most élünk, már harminc- vagy negyvenévenként duplázódik. Nyilvánvalóan az anyagi haladás következtében. De ebben a növekedésben az emberek száma éppannyira ok, mint okozat.

Akárhogyan legyen is, a lakosság száma kiváló „indikátort" jelent számunkra: megvonja a sikerek és a sikertelenségek mérlegét; egymaga földrajzi határvonalat von a földteke részei között, az egyik oldalra állítva a gyéren lakott világrészeket, a másikra a túl sűrűn lakott tájakat, az egyikre a civilizációkat, a másikra a még primitív kultúrákat; jelzi a döntő viszonyokat a különböző élő tömegek között. De érdekes módon éppen ez a differenciálgeográfia változott a legkevesebbet tegnaptól máig.

Ami viszont megváltozott, mégpedig mindenestül, az az élet felfelé haladásának a ritmusa. Ma: a társadalmak és a gazdasági szerkezet szerint élénkebb vagy kevésbé élénk, de folyamatos a fellendülés. A közelmúltban: árapályszerű emelkedések és visszahúzódások. Ez a váltakozó mozgás, a népességnek ez az áradása és apadása jelképezi a hajdani életet, amely megtorpanások és nekilendülések sorozata. Ezekhez az alapadottságokhoz viszonyítva majdnem minden másodlagosnak fog tűnni. Tehát feltétlenül az emberekből kell kiindulnunk. Aztán lesz majd időnk szólni a dolgokról is.

A világ népessége: számok, amelyeket úgy kell kitalálnunk

A nagy baj az, hogy még ma is csak mintegy tízszázalékos megközelítéssel ismerjük földünk népességét. Ami pedig akárcsak a közelmúltat is illeti, ismereteink, sajnos, nagyon tökéletlenek. Pedig rövidebb vagy hosszabb távlatban, a helyi valóságok szintjén csakúgy, mint a világ valóságainak roppant arányaiban, minden a számmal, az emberek tömegének ingadozásaival kapcsolatos.

Dagály és apály: az árapály rendszere

A XV. és a XVIII. század között valahányszor növekszik vagy csökken a népesség, minden megváltozik vele. Ha az emberek száma emelkedik, emelkedik a termelés és az árucsere is, előrenyomul a mezőgazdaság a művelésbe addig be nem vont fás, mocsaras vagy hegyi területeken, fejlődnek a manufaktúrák, felduzzadnak a falvak, még gyakrabban a városok, növekszenek a helyüket változtató embertömegek, és szaporodik a népességgyarapodás nyomására válaszoló, építő jellegű reakciók száma. Az már természetes, hogy szaporodnak egyúttal a háborúk és a viszályok, az ellenséges portyázások és rablások is; felduzzad a hadseregek és a fegyveres bandák létszáma; a társadalmak a szokottnál több újgazdagot és újkivételezettet „termelnek", az államok virágzásnak indulnak, ami egyszerre átok is, áldás is, és a lehetőségek határa könnyebben elérhetővé válik, mint normális időkben. Ezek a megszokott jelek. De azért ne dicsérjük feltétel nélkül a hirtelen népességnövekedéseket. Ezek a múltban néha áldásosak, néha azonban vészt hozók voltak. Megváltozik a felívelő népesség viszonya azzal a térrel, amelyet elfoglal, a rendelkezésére álló anyagi javakkal; haladása közben „kritikus küszöbökön"[1] lép át, és minden egyes esetben egész struktúrája forog kockán. Egyszóval a játék sohasem egyszerű, sohasem egyértelmű: a népszaporulat növekvő túlsúlya gyakran végződik azzal, s a múltban mindig is úgy végződött, hogy meghaladta a társadalmak eltartóképességét. Ez a XVIII. század előtt mindennapos igazság néhány fejlődésben elmaradt országban még ma is érvényesül. Ilyen esetekben áthághatatlannak bizonyul az életszínvonal bizonyos határa. Mert a súlyosbodó népességszaporulat az életszínvonal romlását vonja maga után, növeli a hiányosan tápláltak, a nyomorgók és a gyökértelenek mindenkor megdöbbentő számát. A járványok és az ínség (amely megelőzi és kíséri az előbbieket) aztán helyreállítják az egyensúlyt az éhes szájak és a rossz ellátás, a munkaerő és a foglalkoztatottság között: ezek a roppant brutális elrendeződések alkotják a Forradalom előtti Franciaország jellegzetes vonásait.

Ha néhány pontosabb adatot kellene adnom Nyugat fejlődéséről, akkor a népesség hosszú ideig tartó növekedését említeném 1100 és 1350, majd 1450 és 1650 között, és egy harmadikat 1750-től kezdődően, amely többé már nem is torpan meg. Így tehát három nagy, biológiai fejlődési periódusunk van, amelyek összehasonlíthatók egymással. A munkânk középpontjában álló első kettőre 1350 és 1450 között rendkívül heves, hirtelen apadás, 1650 és 1750 között pedig újabb, de már enyhébb apály (nem is annyira apály, mint lelassulás) következett. Napjainkban az elmaradt országokban végbement minden növekedés életszínvonal-csökkenést von ugyan maga után, de szerencsére nem ilyen kegyetlen emberélet-deflációkat (legalábbis 1945 óta nem).

Minden demográfiai apályjelenség megold bizonyos számú problémát, megszüntet feszültségeket, és előnyös helyzetbe hozza az életben maradottakat. Lónak való, drasztikus orvosság, de mégiscsak orvosság. A XIV. század közepén dúló „fekete halál" – a pestis – és a csapást súlyosbító, rákövetkező járványok után az örökségek néhány kézben összpontosulnak. Csak a jó földeket művelik (vagyis kevesebb fáradsággal jobb hozamokat érnek el), emelkedik az életben maradottak életszínvonala és reálbére. Languedocban ezért az 1350 és 1450 között eltelt száz esztendő alatt a parasztok patriarkális családjukkal urai az elnéptelenedett országnak; fák és vadállatok árasztják el a hajdan virágzó vidékeket.[2] De hamarosan újra megsűrűsödik a lakosság, visszahódítja az állatoktól és a növényektől mindazt, amit elraboltak tőle, megtisztítja a mezőket a kövektől, kiirtja a fákat és a cserjéket, ám éppen ez a haladás válik számára teherré, és szüli újra nyomorát. 1560 vagy 1580 körül Franciaországban csakúgy, mint Spanyolországban és Itáliában, de valószínűleg Nyugat minden országában túl sok lesz az ember.[3] Újrakezdődik az egyhangú történet, megfordul a homokóra. Az ember tehát csak rövid időközönként boldog, és csupán akkor eszmél rá boldogságára, amikor már késő.

Nos, az ilyen hosszú ideig tartó fluktuációk Európán kívül is megfigyelhetők, méghozzá megközelítően azonos időpontokban. Kína és India minden valószínűség szerint ugyanolyan ütemben haladt előre, vagy torpant meg és fejlődött vissza, mint Nyugat-Európa, mintha az egész emberiség valamiféle ősi, kozmikus sors foglya lenne, amelyhez viszonyítva minden egyéb, ami vele történik, másodrangú valóság. Ernst Wagemann, a közgazdász és demográfus, ezt már régen így gondolta. Az időbeli egybeesés egészen nyilvánvaló a XVIII. században, több mint valószínű a XVI.-ban, és feltételezhető a XIII. századra vonatkozólag is, mégpedig Szent Lajos Franciaországától egészen a távoli, mongol uralom alatt álló Kínáig. Mindez más megvilágításba állíthatja, s egyúttal egyszerűsítheti a kérdést. A népesség fejlődése, vonja le a következtetést Ernst Wagemann, egészen más okoknak tulajdonítandó, nem a gazdasági, technikai haladásnak vagy az orvostudomány fejlődésének.[4]

Akárhogyan van is, ezek a szárazföldek egyik végétől a másikig egy időben lezajló fluktuációk segítenek nekünk abban, hogy elképzeljük és megértsük, miért állandók viszonylag évszázadokon át a különböző embertömegek számbeli arányai: az egyik akkora, mint a másik, vagy a kétszerese a harmadiknak. Ha ismerjük az egyiket, hozzávetőlegesen kiszámíthatjuk a másik súlyát, és így tovább, míg végül az ilyen számítgatásokkal együtt járó hibákat is figyelembe véve meg tudjuk határozni az emberiség összlétszámát. Ennek a globális számnak a jelentősége nyilvánvaló: bármennyire bizonytalan és a dolog természeténél fogva pontatlan ez a szám, segít abban, hogy meg tudjuk állapítani az egységes tömegnek, a statisztikusok szavával élve: egyetlen *stock*nak tekintett emberiség biológiai fejlődését.

Kevés a számadat

Senki sem ismeri a világnak a XV. és a XVIII. század között élt egész lakosságát. A történészek által nyújtott eltérő, csekély mennyiségű és bizonytalan számadat segítségével a statisztikusok nem tudtak e kérdésben egyetértésre jutni. Első látásra semmit sem építhetünk tehát az ilyen gyanús támpontokra. De mégis érdemes megkísérelni.

A kevés és nem nagyon biztos számadatok ráadásul csupán Európára, valamint – néhány értékes munka megjelenése óta – Kínára vonatkoznak. Ez utóbbi esetében népösszeírások és majdnem érvényes becslések állnak a rendelkezésünkre. Még ha nem tökéletesen biztos is a talaj, nem sokat kockáztatunk, ha rámerészkedünk.

De hogyan áll a dolog a világ többi részével? Semmi – vagy szinte semmi – adatunk sincsen Indiára vonatkozólag. Ez az ország, amelyik általában nem sokat törődött a történelmével, azokkal a számokkal sem törődött többet, amelyek támpontot nyújthatnának. Tulajdonképpen a Kínán kívüli Ázsiáról sem tudunk semmit, kivéve Japánt. Ugyanígy Óceániáról sem, amelyet az európai utazók csupán érintettek a XVII. és a XVIII. században. Tasman 1642 májusában jut el Új-Zélandba, Tasmaniába pedig, amelynek névadója lesz, ugyanez év decemberében. Cook egy évszázaddal később jut Ausztráliába, 1769-ben és 1783-ban. Bou-

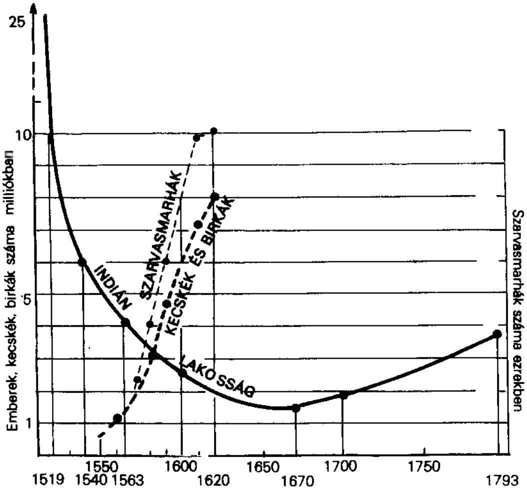

1. MEXIKÓBAN AZ EMBER HELYÉT ELFOGLALJÁK A NYÁJAK

(P. Chaunu: Latin-Amerika, *in:* Histoire universelle, *3, Encyclopédie de la Pléiade)*

gainville Tahitiba, az Új-Küthérába, amelyet nem fedezett fel 1768 májusában. Egyébként szükség van-e rá egyáltalán, hogy figyelembe vegyük ezeket az elszórt embercsoportokat? A statisztikusok minden további mérlegelés nélkül kétmillióval terhelik meg számlájuk Óceánia-rovatát, az időponttól függetlenül. A Szaharától délre eső Fekete-Afrikára vonatkozóan sem biztos semmi, kivéve a XVI. századtól kezdődő „ébenfa-kereskedésre" vonatkozó különböző, egymástól eltérő számokat, amelyekből ráadásul akkor sem tudnánk mindent kikövetkeztetni, ha megalapozottak volnának. És végül Amerikával kapcsolatban sem bizonyos semmi, kivéve két egymásnak ellentmondó számítást.

Angel Rosenblat szerint egyetlen módszer lehetséges, a regresszív:[5] vagyis a mai adatokból kiinduló, visszafelé való számolás. Ennek a segítségével a meghódítás utáni első évek Amerikájára vonatkozólag rendkívül alacsony számhoz jut el: eszerint a feltételezett 10–15 milliónyi, szerény lakosság a XVII. században 8 millióra csökkent. Újabb és lassú szaporodás csak a XVIII. századtól kezdve következik. A Berkeley Egyetem amerikai történészei (Cook, Simpson, Borah)[6] – a rövidség kedvéért helytelenül „berkeleyi iskola" néven említik őket – azonban egész sereg számítást és interpolációt végeztek az európai hódítást követő idők Mexikójának némely vidékéről fennmaradt számadatokból kiindulva. Eredményeik túl magas számokat hoznak ki: 11 milliót 1519-re (ez a becslés 1948-ból származik), majd miután 1960-ban minden adatot számba vesznek, illetőleg újraértékelnek, ezt a már magában is mesébe illő számot 25 millióra emelik, s mindezt csupán Mexikóra vonatkozólag. Ettől kezdve a lakosság folyamatosan és szüntelenül csökken: 1532-ben 16 800 000 fő, 1548-ban 6 300 000, 1568-ban 2 650 000, 1580-ban 1 900 000, 1595-ben 1 375 000, 1605-ben 1 000 000 fő. 1650-től lassú emelkedés, 1700-tól határozott növekedés kezdődik.

Ezek a mesébe illő számok arra indíthatnának bennünket, hogy egész Amerika lakosságát mintegy 80–100 millió főre becsüljük 1500 táján. Csak úgy, vakon, ezt senki sem fogja elhinni, hiába az archeológusoknak és a hódítás kora számtalan krónikásának a tanúsága, többek között Bartolomé de Las Casas jezsuita atyáé. Tökéletesen csak az bizonyos, hogy Amerikában az európaiak behatolásával kolosszális méretű biológiai összeomlás következett be, amely ha nem volt is 10:1 arányú, de minden bizonnyal roppant nagy volt, és össze sem lehet hasonlítani a gyászos XIV. században Európát végigtaroló „fekete halállal" s az azt követő katasztrófákkal. A kíméletlen háború szenvedéseinek éppúgy része volt mindebben, mint a páratlanul súlyos gyarmati munkának. De az indián lakosság a XV. század végén enélkül is veszélyeztetett demográfiai helyzetben volt, elsősorban azért, mert hiányzott az anyatejet pótló mindenféle állati tej, s az anyák kénytelenek voltak gyermeküket három-négy éves korukig szoptatni, ami e hosszú időszak alatt lehetetlenné tette a megtermékenyülést, és kérdésessé minden erőteljes népszaporulat-növekedést.[7] Erre az instabil egyensúlyi helyzetben élő amerikai indián tömegre tört aztán rá egy egész sereg szörnyű mikrobás betegség, hasonlók azokhoz, amelyeket a XVIII. és főleg a XIX. században a fehér ember megjelenése oly drámai módon váltott ki a Csendes-óceáni szigeteken.

A betegségek – vagyis az Európából vagy Afrikából behurcolt vírusok, baktériumok és élősdik – gyorsabban szaporodtak el, mint a szintén az Atlanti-óceán másik oldaláról érkező állatok, növények és emberek. Az amerikai indián népek, amelyek csak a saját betegségokozó csíráikhoz szoktak hozzá, védtelenek voltak ezekkel az új veszélyekkel szemben. Az európaiak jóformán még meg sem érkeznek az Újvilágba, a himlő máris dúl: 1493-ban San Domingóban [ma: Dominikai Köztársaság], 1519-ben az ostromolt Mexikóvárosban, még mielőtt Cortez bevonulna, és Peruban 1530-ban, a spanyol katonák megérkezése előtt. Aztán folytatta előnyomulását, Brazília felé 1560-ban, Kanadába 1635-ben.[8] Ez a betegség, amely ellen Európa már félig-meddig immunizálódott, óriási pusztítást vitt végbe a bennszülött lakosság körében. Ugyanúgy a kanyaró, az influenza, a vérhas, a lepra, a pestis (az első patkányok valószínűleg 1544–1546 tájt jutnak el Amerikába), a nemi betegségek (problematikus kérdés, még visszatérünk rá), a tífusz és az elefantiázis – megannyi, a fehérek vagy a feketék által behurcolt betegség, amelyek fertőzőképessége azonban itt megnövekszik. Természetesen egyes betegségek valódi természetét illetően bizonytalanságban vagyunk, de a fertőző mikrobák rohamos terjedése egy cseppet sem kétséges: a mexikói lakosságot roppant méretű járványok pusztították, 1521-ben a himlő, 1546-ban egy pontosan meg nem határozható „pestis" (tífusz vagy influenza), amelynek második, szörnyű hulláma 1576-ban és 1577-ben állítólag kétmillió halálos áldozatot követelt.[9] Az Antillák egyes szigetei teljesen elnéptelenedtek. Nyilvánvalóan nehéz elfogadnunk, hogy a sárgalázt ne tekintsük a trópusi Amerika ősi betegségének. Pedig minden valószínűség szerint afrikai eredetű. Mindenesetre későn üti fel a fejét, Kubában 1648 táján, Brazíliában 1685-ben, s innen terjed tovább és jut el az Újvilág trópusi övezetének egész területére. A XIX. században Buenos Airesből egészen Észak-Amerika keleti partjaiig hatol, sőt eljut Európa földközi-tengeri kikötőibe is.[10] A XIX. században lehetetlen említeni Rio de Janeirót e halálos betegség nélkül. Egy adat, amely mellett nem lehet elmenni: a nagyméretű járványok eleinte a bennszülött lakosságot tizedelték, most az újonnan jöttek, a fehérek lesznek kiszemelt áldozatai a helyhez kötött betegségnek. Portobelóban 1780 körül arany- és ezüstszállító spanyol hajók egész legénysége pusztul el benne, s a nagy hajók kénytelenek télen át a kikötőben vesztegelni.[11] Az Újvilág tehát szörnyű csapásoktól szenved. Ezek később újra jelentkeznek, amikor az európai ember megtelepszik a Csendes-óceáni szigeteken, e biológiai tekintetben egészen más és elszigetelt világban. A malária például egész későn jut el Indonéziába és Óceániába, így Batáviát csak 1732-ben lepi meg és teszi tönkre.[12]

Így egyeztethetők össze Rosenblat és a berkeleyi történészek számadatai, az előbbi óvatos és az utóbbiak „romantikus" eredményei: a számok igazak lehetnek vagy valószínűek, aszerint hogy az Amerika meghódítása előtti vagy utáni időkből indulunk ki. Mellőzzük hát Woytinski és Embree véleményét. Az utóbbi nemrég azt állította, hogy „sohasem élt tízmilliónál több ember Alaszka és a Hoorn-fok között a Kolumbusz előtti korszakok egyikében sem".[13] Ezt ma már kétségbe vonhatjuk.

Hogyan számoljunk?

Amerika példája mutatja meg, milyen egyszerű (sőt túlságosan is egyszerű) módszerekkel indulhatunk ki bizonyos *viszonylag* szilárd számadatokból, hogy aztán megközelítőleg elképzelhessük a többit. Ezek a kétes utak joggal nyugtalanítják a történészt, aki hozzá van szokva, hogy csak azzal elégedjék meg, amit cáfolhatatlan dokumentum *bizonyít.* A statisztikust azonban nem zavarják sem az ilyesfajta aggályok, sem az ilyen bátortalanság. „Szemünkre vethetik, hogy mi nem méricskélünk, mint a szatócs – írja kedélyesen egy szociológus-statisztikus, Paul A. Ladame. – Erre mi azt feleljük, hogy nem a részletek fontosak: csupán a nagyságrend érdekes."[14] A nagyságrend, a valószínű felső vagy alsó határ, a maximális vagy minimális szint.

Ebben a vitában, amelyben mindenki téved, vagy mindenkinek igaza van, álljunk hát a számítgatók pártján. Az ő eljárásuk mindig abból a feltételezésből indul ki, hogy a földteke különböző lakosságai között ha nem is állandó, de legalábbis lassan módosuló arányok állnak fenn. Ez volt Maurice Halbwachs véleménye is.[15] Más szóval az egész világ népességének megvannak a maga gyakran kevéssé változó *struktúrái:* az egyes embercsoportok közötti számszerű viszonyok *nagyjából* állandók maradnak. A „berkeleyi iskola" egy részszámadatból, a mexikóiból következtet ki egy számot egész Amerikára. Ugyanúgy, ismervén nagyjából a trieri lakosság létszámát 800 körül, Karl Lamprecht, majd utána Karl Julius Beloch, egész Germániára érvényes számot következtetett ki.[16] A probléma továbbra is ugyanaz marad: valószínű arányokra támaszkodva ismert számokból kiindulni, hogy magasabb rendű, valószínű számokhoz jussunk el, amelyek *nagyságrendet* határoznak meg. Ez a nagyságrend sohasem értéktelen, feltéve, hogy félreérthetetlenül annak fogjuk fel, ami. Reális számok többet érnének. Ám ilyenek nincsenek.

A Kína–Európa egyenlőség

Európára vonatkozólag Julius Belochnak (1854–1929), a történeti demográfia nagy előfutárának, Paul Mombert-nek, J. C. Russelnek és Marcel Reinhardt[17] műve legutóbbi kiadásának a gondolatmenete, számításai és számadatai jöhetnek szóba. Ezek a számok egyezhetnek egymás között, mert mindegyik aggályosan átveszi a másikét. Ami engem illet, én kiválasztottam – vagy inkább *elképzeltem* magamnak – a legalkalmasabb szinteket, s Európát minden esetben az Urálig toltam ki, tehát ily módon belefoglaltam a keleti „vad Európát" is. A Balkán félszigetre, Lengyelországra vonatkozó számok nagyon kockázatosak, alig valószínűbbek, mint azok, amelyeket a statisztikusok Óceániával vagy Afrikával kapcsolatban említenek. De én szükségesnek éreztem ezt a kiterjesztést: ugyanis ha Európát választom mértékegységnek, akkor ez minden vizsgált korszakban ugyanazokat a térbeli dimenziókat kölcsönzi neki; továbbá ez az Urálig való kiterjesztés jobban kiegyensúlyozza a mérleg két serpenyőjét – egyik oldalon a kiterjesztett Európával, a másikon Kínával –, és ez az egyenlőség azonnal igazolódik is a XIX. században, mihelyt elfogadható, még ha nem is egészen bizonyos számok birtokába jutunk.

Kínában a számok hivatalos népszámlálásokra támaszkodnak, de ettől még nem nyernek vitathatatlan érvényességet. Ezek az adóhivatalok számai, márpedig az adózás adócsalást is jelent, vagy illúziót, vagy mind a kettőt egyszerre. A. P. Ushernek[18] igaza van, amikor úgy véli, hogy ezek a számok nagyjából túlságosan alacsonyak, és ezért megemelte őket, vállalva mindazt a bizonytalanságot, ami az ilyen műveletek velejárója. Ezt tette az az utolsó történész[19] is, aki merészen hozzálátott e tökéletlen számvitel tanulmányozásához ... Egymás mellé rakva: a nyers számok egyébként könnyen megállapítható lehetetlenségeket mutatnak, még a kínai tömeg esetében is abnormális csökkenéseket vagy növekedéseket. De kétségkívül gyakran megadják „a kínai birodalomban uralkodó rend és közigazgatás, valamint a népességi szint" mértékét. Így például 1674-ben hétmillióval csökken a globális szám az előző évhez viszonyítva, egy hatalmas hűbéreslázadás, a Vu Szan-kuj-féle felkelés alkalmával. A hiányzók nem haltak meg, hanem egyszerűen kivonták magukat a központi hatalom alól. De mihelyt meghódolnak, a statisztikák azonnal ugrásszerűen felduzzadnak, mégpedig oly mértékben, amely nem hasonlítható semmiféle, akár maximális méretű népességszaporodáshoz sem.

Tegyük hozzá, hogy a népösszeírás nem mindig egyforma alapon történik. 1735 előtt a *zsen-ting*eket, vagyis a tizenhat–hatvan év közötti korosztály adózó férfiait számlálják össze; számukat ennek megfelelően meg kell szoroznunk, s így elfogadnunk, hogy az összlakosság 28 százalékát képviselik. 1741-től viszont a lakosság valódi létszámát tükrözi a népösszeírás, s eszerint az ország lakossága 143 millióra rúg, holott a *zsen-ting*ek száma alapján végzett számítás 1734-re 97 milliós eredményt adott. A kettőt persze össze lehet egyeztetni, hiszen sok tréfát megenged a számolgatás, de ugyan kit fog kielégíteni?[20] Ám hosszabb időt véve figyelembe, ezek a számok – a szakemberek ebben megegyeznek – megtartják értéküket, s éppen a legrégebbi adatok, a Ming-dinasztia (1368–1644) Kínájára vonatkozók a leghitelesebbek.

Egyszóval ezekkel az adatokkal kell dolgoznunk. Grafikonra átvive e számokat, az egyenlőség csupán megközelítő az Urálig terjedő Európa és a legfontosabb tartományai területére korlátozott Kína között. Napjainkban egyébként egyre inkább Kína felé billen a mérleg serpenyője a születési arányszámok miatt. De akár megközelítő, akár nem, ez a durván megállapított egyenlőség talán mégis földtekénk történetének egyik legvilágosabban kirajzolódó struktúrája az utóbbi öt vagy hat évszázadban, ezért tehát belőle indulhatunk ki, ha megközelítően ki akarjuk számítani a világ lakosságát.

A világ lakossága általában

Mihelyt a XIX. század beköszöntésével valószínű statisztikák állnak rendelkezésünkre (így az első valódi népszámlálás, kizárólag Angliáról, 1801-ből), kiderül, hogy Kína vagy Európa, külön-külön, *nagyjából*, az egész emberiség egynegyedét képviseli. Egy ilyen arányszámnak az értéke a múltra alkalmazva nyilván nem eleve garantálható. Európa és Kína régtől fogva a földteke legnagyobb „népességtárolója" volt. Ha tehát figyelembe vesszük, hogy gyorsabban „futottak", mint a többi, a XVIII. századot megelőző időre elfogadhatnánk, nem az 1:4, hanem inkább az 1:5 arányt külön-külön e két nagy embertömeg és a világ többi népei között. Ez az óvatosság végeredményben csupán bizonytalanságunkat jelzi.

Tehát 4-es, illetőleg 5-ös koefficienssel látjuk el Kína és Európa népességi görbéjét, hogy megkapjuk a világ lakosságát jelző négy *valószínű* görbét, amelyek négy vagy öt Európának, illetőleg négy vagy öt Kínának felelnek meg. Vagyis az összefoglaló grafikonon olyan komplex görbét nyerünk, amely a legalacsonyabb számoktól a legmagasabbakig széles lehetőség- (és hiba-) zónát határoz meg. E határok között, a szomszédságukban képzeljük el azt a vonalat, amely a XIV. századtól a XVIII.-ig megadja fejlődésében a világ össznépességét.

Ennek a számításnak a tükrében azt látjuk, hogy a föld lakossága 1300 és 1800 között, huzamos időn át, nagyjából emelkedő tendenciát mutat, természetesen, ha eltekintünk azoktól a heves és rövid ideig tartó visszaesésektől, amelyekről korábban szóltunk. Ha 1300–1350-re mint kiindulópontra a legalacsonyabb becslés mellett döntenénk (250 millió), a végponton viszont a legmagasabb mellett (1780-ra 1380 millió), akkor a növekedés több mint 400 százalékos lenne. Ezt senki sem köteles elfogadni. Ha viszont a kiindulópontot tesszük a legmagasabbra – 350 millió –, s a végpontot 836 millióra – ez a Wilcox feltételezte legalacsonyabb szám[21] –, a növekedés még mindig 138 százalékos lenne. Fél évezredre számolva, ez 1,73 százalékos nagyságrendű szabályos évi átlagot jelentene (a szabályosság ebben az esetben csupán egyszerű elképzelés), vagyis olyan mozgást, amelyet, ha állandó, alig lehetett volna észlelni az évek folyamán. Ennek ellenére e roppant nagy időközben valószínűleg megkétszereződött a világ népessége. Sem a gazdasági bajok, sem a katasztrófák, sem a tömeges néphalál nem tudta megállítani a felfelé ívelést. Semmi kétség, hogy ezen a ponton állunk szemben a XV. és a XVIII. század közötti világtörténelem leglényegesebb tényével, mégpedig nem csupán az életszínvonal terén: az életben mindennek az összemberiség e hatalmas nyomásához kellett alkalmazkodnia.

Olyan tény ez, amely nemigen fogja meglepni a nyugati történelem

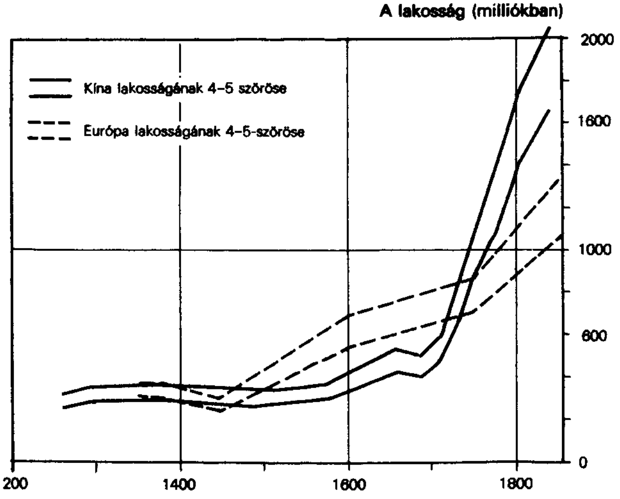

2. A VILÁG NÉPESSÉGE (XIII–XX. SZÁZAD)

kutatóit, hiszen mindnyájan ismerik azt a számos, közvetlen jelet (új földek elfoglalása; kivándorlások; műveletlen területek bevonása a termelésbe; talajjavítási munkálatok; városiasodás stb.), amely megerősíti számszerű adatainkat. Ezzel szemben vitathatók a történészek által belőlük levont következtetések és magyarázatok. Ők ugyanis azt hitték, hogy ez a jelenség Európára korlátozódik, holott tény – mégpedig a legfontosabb, a legelgondolkoztatóbb mindazok közül, amelyekről szó lesz ebben a könyvben –, hogy az emberiség az *általa elfoglalt összes földterületen* diadalmaskodni tudott mindama sokféle akadály felett, amely számbeli növekedése előtt meredezett. Márpedig ha az emberiségnek ez az előretörése nem csupán európai, hanem világjelenség, akkor revideálnunk kell egy egész sereg nézőpontot és magyarázatot.

Mielőtt azonban ezeket a következtetéseket levonnánk, vissza kell térnünk néhány számításra.

Vitatható számok

Kölcsönvettük a statisztikusoktól módszerüket, s az Európára és a Kínára vonatkozó – vagyis a legismertebb – számokat használtuk fel, hogy felbecsüljük földünk lakosságát. Nem hozhatnak fel semmit eljárásunk ellen . . . Ám ugyanezzel a problémával szembekerülve maguk a statisztikusok másként jártak el. Felaprózták a műveletet, és egymás után, külön-külön vették számba a világ öt részének a lakosságát. Milyen különös tiszteletben tartása ez az iskolában tanult osztás műveletének! De mik az eredményeik?

Emlékeztessünk rá, hogy egyszer s mindenkorra 2 millió lakost számoltak el Óceániának, ami tulajdonképpen nem sokat számít, hiszen ez az aprócska súly eleve belevész az elkerülhetetlen számítási hibák tömegébe. Ugyanúgy Afrikának is mindvégig 100 milliót; ez viszont már megérdemli, hogy közelebbről is megvizsgáljuk: ilyen állandóság ugyanis, amelyet csupán Afrika népességének tulajdonítanak, véleményünk szerint nem nagyon valószínű, és az erőszakolt számítás nyilvánvalóan kihat az egészet illető becslésre.

Összesítő kimutatást készítettünk a szakemberek becsléseiről. Első megjegyzésünk az, hogy minden számításuk későn, 1650-nel kezdődik, és hogy rendszerint optimisták, akárcsak az a legújabb felmérés is, amelyet az Egyesült Nemzetek szervei végeztek. Nagyban és egészben túlságosan magasnak érzem ezeket a becsléseket, legalábbis Afrikára, de Ázsiára vonatkozólag is.

Merész dolog a kiindulási időpontra, vagyis 1650-re, ugyanazt a számot (100 millió) feltételezni a dinamikus Európára és az elmaradott Afrikára (kivéve talán a Földközi-tenger melléki szegélyét). Hasonlóképpen nem ésszerű elfogadnunk az 1650-es évek Ázsiájára vonatkozólag a kimutatásban szereplő legalacsonyabb számokat (250 vagy 257 millió), vagy azt a legmagasabbat – 330 millió –, amelyet Carr Saunders kissé meggondolatlanul javasol.

A XVII. század közepén Afrikát kétségkívül életerős népek lakják. Kiheverték az iszlám országai felé már korábban megindult és egészen a XX. századig folyó rabszolga-kereskedelem okozta vérveszteséget, majd azt az érvágást is, amit a XVI. század közepétől kezdve az Amerikába irányuló és egyre növekvő rabszolgaszállítmányok jelentettek. Ezt csak valamiféle biológiai egészség tehette lehetővé. Ennek az egészségnek másik bizonyítéka e népek ellenállása az európai behatolással szemben: a XVI. században a fekete földrész jó néhány kísérlet ellenére sem nyílik meg védekezés nélkül a portugálok előtt, mint ahogyan azt Brazília tette. Továbbá van némi halvány tudomásunk valamiféle szoros kapcsolatokon alapuló paraszti életről, harmonikus, szép falvakról is, amiket aztán a XIX. században tönkretesz az európaiak előnyomulása.[22]

Az európai azért nem igyekszik nagyobb eréllyel megkaparintani magának Fekete-Afrika országait, mert már a partvidéken megtorpan a „vészes" betegségek előtt: állandó vagy váltólázak, „vérhas, tüdőbaj, vízkór", hogy a számos élősdit ne is említsük – megannyi betegség, amelynek az európai ember súlyos adót fizet,[23] és amely éppoly akadályt jelent számára, akárcsak a harcias törzsek bátorsága. Egyébként zúgók és gátak állják útját a folyókon: kinek lenne kedve felhajózni a Kongó vad vi-

A VILÁG LAKOSSÁGA MILLIÓ LAKOSBAN (1650–1950)

	1650	1750	1800	1850	1900	1950
Óceánia	2	2	2	2	6	13*
Afrika	100	100	100	100	120	199**
Ázsia	257*	437*		656*	857*	1272*
	330**	479**	602**	749**	937**	
	250***	406***	522***	671***	859***	
Amerika	8*	11*		59	144	338*
	13**	12,4**	24,6**	59	144	
	13***	12,4***	24,6***	59	144	
Európa (európai Oroszországot is beleértve)	103*	144*		274*	423*	594*
	100**	140**	187**	266**	401**	
	100***	140***	187***	266***	401***	
Összesen: 1	470	694		1091	1550	2416
2	545	733,4	915,6	1176	1608	
3	465	660,4	835,6	1098	1530	

Források: * *Bulletin des Nations Unies* (Az Egyesült Nemzetek Hivatalos Közleményei), 1951 december. – ** Carr Saunders. – *** Kuczynski. A csillaggal nem jelölt számok egyeznek mind a három forrásműben.
Carr Saunders Afrikára vonatkozó számai 100-ra felkerekítve.

zein? Másrészt az amerikai kaland és a távol-keleti kereskedelem Európa minden rendelkezésre álló aktivitását mozgósítja, a fehér földrész érdekei másutt vannak. A fekete földrész különben is önként, olcsón szolgáltatja ki aranyporát, elefántcsontját, emberanyagát. Mi egyebet kellene még kérni tőle ezenfelül? Ami pedig a rabszolga-kereskedelmet illeti, nem jelent akkora embertömegeket, mint ahogyan azt túl könnyen hajlandók vagyunk elhinni. Még Amerika felé is korlátokba ütközik, ha másért nem, hát a szállítókapacitás miatt. Összehasonlításként emlékeztessünk rá, hogy 1769 és 1774 között az egész ír bevándorlás csupán 44 000 főnyi volt, vagyis kevesebb, mint 8000 évente.[24] Hasonlóképpen a XVI. században évi átlagban egy- vagy kétezer spanyol vándorolt ki Sevillából Amerikába.[25] Nos, még ha elfogadnánk is a rabszolga-kereskedelemmel kapcsolatban emlegetett *elképzelhetetlen* évi 50 000-es adatot (amit pedig a rabszolga-kereskedelem csak a XIX. század utolsó esztendeiben – vagy talán még akkor sem – ér majd el), ez a szám végeredményben kielégítően megmagyarázható lenne egy 25 milliós afrikai lakossággal. Egyszóval az Afrikának tulajdonított 100 millió főnyi lakosságra nincs semmi biztos adatunk. Ez az adat minden bizonnyal annak az első, bizonytalan globális becslésnek az átvétele, amelyet 1696-ra végzett Gregory King (95 millió). Ettől fogva megelégedtek azzal, hogy folyton ezt a számot ismételték. De vajon honnan vette maga Gregory King?

Nos, rendelkezésünkre áll néhány becslés. J. C. Russel[26] például a XVI. századi Észak-Afrika lakosságát 3 500 000 főre teszi (én őelőtte minden szilárd bizonyíték nélkül 2 millióra becsültem). A XVI. századi Egyiptomra vonatkozólag még mindig hiányoznak az adataink. Beszélhetünk-e vajon két- vagy hárommillióról, tekintve, hogy az első, 1798-ból származó megbízható becslések 2 400 000 főre teszik Egyiptom lakosságát, és hogy a jelenlegi arányok egyenlőséget mutatnak Észak-Afrika egyéb államai és Egyiptom között? Napjainkban különkülön az afrikai népesség egytizedét képviselik. Ha ugyanezt az arányt tételezzük fel a XVI. századra vonatkozólag is, akkor az összlakosság létszáma 24–35 millió lehetne, aszerint, hogy a három előbbi szám közül – a harmadik a XVIII. század végére, a másik kettő a XVI. századra vonatkozik – melyiket fogadjuk el. A 100 milliós számadat tehát nagyon messze van ezektől a megközelítő számoktól. Nyilvánvaló, hogy a bizonyítás lehetetlen. Bármilyen számot csak nagyon óvatosan fogadhatunk el, de a 100 milliót szinte kategorikusan el kell utasítanunk.

Túlzók az Ázsiával kapcsolatban felhozott számok is, de ebben az esetben a vita nem ugyanilyen súlyos. Carr Saunders[27] úgy véli, hogy Wilcox tévedett, amikor az 1650-es évek Kínájának lakosságát (hat évvel azután, amikor a mandzsuk elfoglalták Pekinget) 70 millióban állapítja meg. Ő merészen a kétszeresét fogadja el (150 milliót). A kínai történelem e fordulópontján minden vitatható, mindent kétségbe lehet vonni (például a *zsen-ting*-ek nem egyszerűen adózási egységeket – „füstöt" – jelentenek-e?). Wilcox a maga részéről a *Tung Hua Lu*ra támaszkodott (ford. *Cheng Hen Chen*). Tételezzük fel, hogy ez a szám alacsony. Mégis figyelembe kell vennünk a mandzsu megszállás szörnyű pusztításait. Aztán az 1575-re A. P. Usher[28] által kikövetkeztetett szám 75 millió, 1661-re 101 millió; 1680-ban a hivatalos adatok szerint 61 millió, a kikövetkeztetett létszám viszont az egyik szerző szerint 98 millió, egy másik szerint meg 120 millió, de ez az utóbbi 1680-ra vonatkozik, vagyis amikor a mandzsu rend végre megszerveződött; 1639 körül egy utazó mintegy 60 millió főnyi lakosságról szól, de úgy, hogy füstönként 10 főt számol, ami még Kína esetében sem normális szorzószám.

A kínai népszaporodás elképesztő felfelé ívelése, amely olyan, mint va-

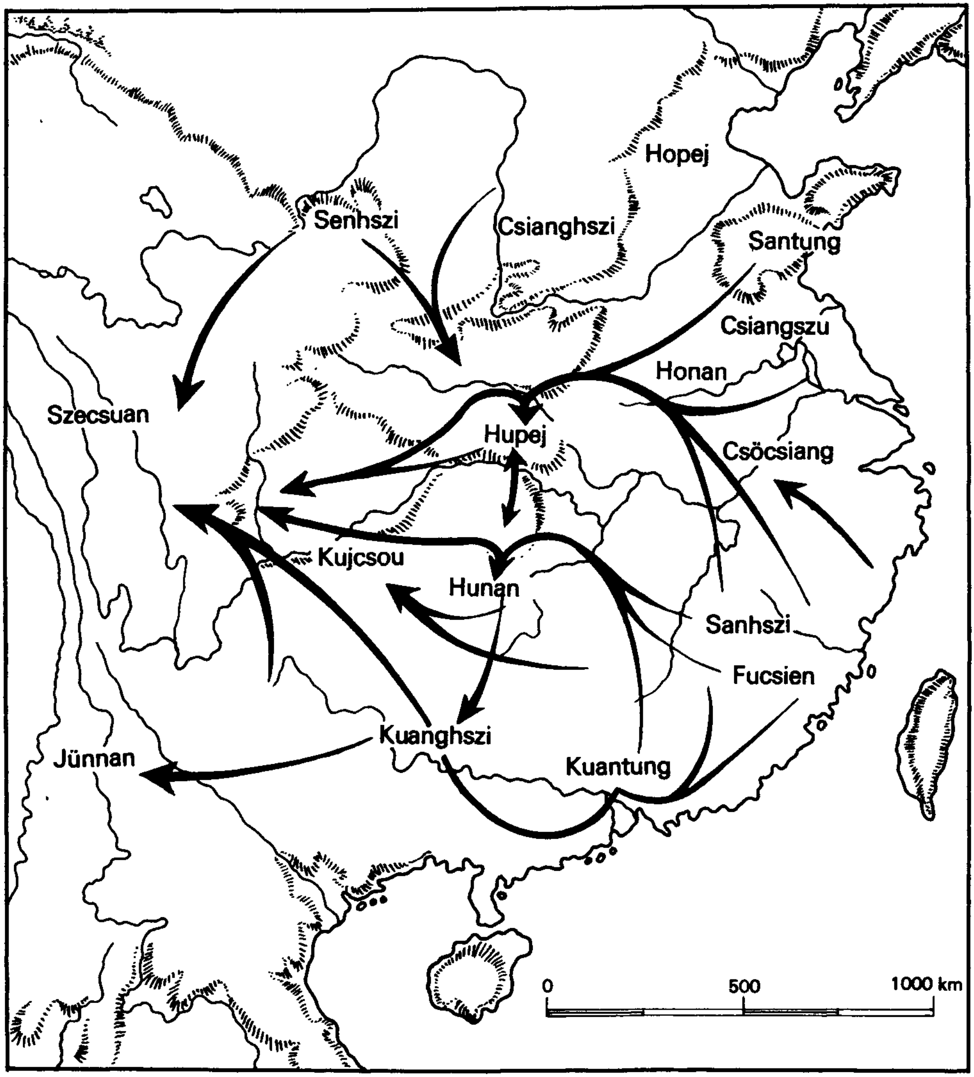
Hopej
Senhszi
Csianghszi
Santung
Csiangszu
Honan
Szecsuan
Hupej
Csöcsiang
Kujcsou
Hunan
Sanhszi
Fucsien
Kuanghszi
Jünnan
Kuantung
0
500
1000 km

3. A LAKOSSÁG VÁNDORLÁSA A XVIII. SZÁZADI KÍNÁBAN

A XVIII. században az erőteljes népszaporodás megsokszorozza a tartományok közötti népvándorlást. A térkép ennek a sémáját vázolja fel.
(L. Dermigny: Le Commerce à Canton au XVIIIe siècle *című művéből)*

lami hosszan tartó tengerár, csak 1680 vagy inkább Formoza 1683-ban történt visszafoglalása után kezdődik el. Védelmet és biztonságot nyújt neki az a hatalmas arányú kontinentális terjeszkedés, amely a kínaiakat hamarosan elviszi Szibériába, Mongóliába, Turkesztánba és Tibetbe.

Eközben saját határai között az ország végtelenül intenzív belső kolonizáció színterévé válik. Minden alacsonyan fekvő földet, minden öntözhető dombot bevonnak a művelésbe, majd a hegyi övezeteket is, ahol egyre több lesz az erdőégető telepes. Egyes termények, amelyeket a portugálok hoztak be már a XVI. században, szinte a szemünk láttára terjednek el, így például az amerikai mogyoró, a batátasz (indiai édes répa) és főleg a kukorica. Majd, ugyancsak európai közvetítéssel, a burgonya következik, amely azonban csak a XIX. században válik jelentőssé. Ez a belső kolonizáció minden nagyobb zökkenő nélkül tart egészen az 1740-es évekig. Ettől kezdve fokozatosan csökken az egy főre jutó parcella nagysága, mert a lakosság bizonyára gyorsabban növekszik, mint a művelhető földterület.[29]

Mindezek a mélyreható átalakulások segítségünkre vannak abban, hogy egy kínai „mezőgazdasági forradalomról" beszélhessünk, s vele párhuzamosan egy másik, hatalmas demográfiai forradalomról is, amely még az előbbit is felülmúlja. A valószínű számok a következők: 1680-ban 120 millió; 1700-ban 130; 1720-ban 144; 1740-ben 165; 1750-ben 186; 1760-ban 214; 1770-ben 246; 1790-ben 300, 1850-ben 430 millió[30] ... Mikor George Staunton, az angol nagykövet titkára, 1793-ban megkérdezi a kínaiaktól, mekkora a birodalom lakóinak a száma, kevélyen, de őszintén felelik: 353 millió[31] ...

Mi azonban térjünk vissza Ázsia népességére. Rendszerint a kínai összlakosság kétszeresére-háromszorosára becsülik. Inkább kétszeresére, mert India lakossága nem látszik egyenlőnek Kínáéval. A Dekkán lakosságára vonatkozó 1522. évi, de vitatható adatokra támaszkodó becslés (30 millió) alapján egész Indiára 100 milliós népességszám *adódnék*,[32] ami magasabb a korabeli „hivatalos" kínai adatnál, s ezt senki sem köteles elhinni. India egyébként a század folyamán súlyos éhínségektől szenved, amelyek az északi tartományokban pusztítanak.[33] Az indiai történészek újabb kutatásai azonban a XVII. századi India virágzásáról és erős népszaporulatáról tanúskodnak.[34] Ennek ellenére egy 1797-ből származó és eddig ismeretlen francia becslés[35] csupán 155 millióra teszi az indiai lakosság számát, holott 1780-ban Kína *hivatalosan* már 275 millió főt jelent. India demográfiai lemaradására vonatkozó véleményünket cáfolni látszanak Kingsley Davis[36] statisztikai bravúrjai. De nem szabad őket behunyt szemmel elfogadnunk.

Akárhogyan van is, ha Ázsia népességét a kínai népesség két- vagy háromszorosára tesszük, akkor ennek a földrésznek 1680-ban 240 vagy 360, 1790-ben 600 vagy 900 millió lakosa lett volna. Ismételjük el itt is, hogy – főleg amikor a XVII. század közepéről szólunk – mi a legalacsonyabb számok felé hajlunk. A világ lakossága 1680-ban a következő összeadási műveletből lenne megállapítható: Afrika 35 vagy 50, Ázsia 240 vagy 360, Európa 100, Amerika 10, Óceánia 2 millió lakossal; vagyis újra elérkeznénk első számításunk nagyságrendjeihez, ugyanazokkal a bizonytalansági résekkel.

A századok egymáshoz viszonyítva

A tér, vagyis a kontinensek szerinti becslések nem zárhatják ki az idő haladása szerinti, századról századra haladó nehezebb számbavételeket. Ennek első modelljét Paul Mombert[37] szolgáltatta Európáról és az 1650 és 1850 között eltelt időszakról. Két észrevétel irányította: először az, hogy a legutolsó számok mindig a legkevésbé vitathatók, másodszor pedig az, hogy ha visszafelé haladunk, a legújabb szintektől a régebbiek felé, *elfogadható* növekedési tendenciákat kell közöttük feltételeznünk. Ami Európa esetében azt jelenti, hogy 1850-re el kell fogadnunk a 266 milliót, s aztán ebből kiindulva – mivel a tendenciák teljesen nyilvánvalóan nem olyan meredekek, mint ahogyan azt például W. F. Wilcox fogadja el – 1800-ra 211-et, 1750-re 173-at és 1650–1600-ra 136-ot, illetőleg 100-at kikövetkeztetnünk. Vagyis a forgalomban levő becslésekkel szemben egy erősen megnövekedett számot a XVIII. századra. Így aztán az általában a XIX. századnak tulajdonított népességnövekedés egy részét visszaadtuk az előző századnak. (Mindezeket a számokat természetesen teljes fenntartással adjuk.)

Ily módon *ésszerű, elfogadható* évi emelkedésekkel állunk szemben, amelyeket nagy vonalakban meg is erősített néhány felmérés: 1600 és 1650 között 6,2 ezrelék; 1650 és 1750 között 2,4 ezrelék; 1750 és 1800 között 4 ezrelék; 1800 és 1850 között 4,6 ezrelék. 1600-ra vonatkozólag visszajutunk K. Julius Beloch számához (aki 100 millió lakost számolt nagyjából *egész* Európára). Ám semmiféle komoly jelzőszámunk nincsen ahhoz, hogy ezt a visszafelé való haladást tovább is folytathassuk 1600-tól 1300-ig, az alatt a mozgalmas időszak alatt, amelyben, jól tudjuk, volt egy hatalmas apadás 1350 és 1450 között, majd egy élénk felemelkedés 1450 és 1650 között.

Természetesen saját számlánkra és veszélyünkre elfogadhatjuk Paul Mombert könnyű okoskodását. Az 1600-as évekre a legkisebb kockázatot az jelenti, ha 100 millióra tesszük az európai népesség számát. Ez egy hosszú emelkedés csúcspontját jelenti, s megmagyarázására három tendencia között ingadozhatunk: az egyik az 1600 és 1650 között végbement 6,2 ezrelékes fejlődés, a másik az 1650 és 1750 közötti 2,4 ezrelékes, a harmadik pedig az 1750 és 1800 közötti 4 ezrelékes növekedési ütem. Logikusan legalább e harmadikat el kellene fogadnunk, ha az 1450 és 1600 között feltételezett, bár nem bizonyított fellendülést vesszük figyelembe. Az eredmény: 1450-ben Európa lakossága megközelítőleg 55 millióra rúgna. Ebben az esetben, ha az összes történésszel egyetemben feltételezzük, hogy népességének legalább egyötödét elveszítette világrészünk a „fekete halál" és következményei folytán, 1300–1350-re 69 millió adódnék. Én ezt a számot nem tartom valószínűtlennek. A Kelet-Európában végbement pusztulások, a korai nyomor, az 1350–1450 közötti válság idején Európa-szerte elpusztult falvak megdöbbentő száma stb., mind hihetővé teszi ennek a magas szintnek a lehetőségét, amely nagyon közel van Julius Beloch mértéktartó becsléséhez (66 millió).

Egyes történészek a „hosszú" XVI. században (1451–1650) tapasztalható élénk fellendülést a korábbi megfogyatkozások utáni[38] „rekuperációnak", az elveszett visszanyerésének vélik. Ha a mi számainkat fogadjuk el, akkor kárpótlódásról, majd utána továbblépésről lenne szó. Mindez persze nyilván nagyon vitatható.

A régi elégtelen magyarázatok

Hátravan még az a probléma, amelyet mindjárt kezdetben jeleztünk: a világ lakosságának *általános* növekedése. A kínaié, amely éppoly jellegzetes és vitathatatlan, mint az európaié, arra kényszerít bennünket, hogy felülvizsgáljuk a régi magyarázatokat. Bánkódjanak ezen a történészek, akik a városi lakosság halálozásának a csökkenésével (amely halálozás egyébként nagyon magas[39]), az egészségügy és az orvostudomány haladásával, a himlő visszaszorulásával, a jó ivóvíz-szolgáltatás számos formájával, a gyermekhalandóság arányszámának a döntő javulásával, továbbá a halálozási arány általános csökkenésével, valamint a korai házasságkötések megszaporodásával igyekeznek csökönyösen magyarázatot adni a Nyugaton tapasztalható megnövekedett népszaporodásra. Mindezek az érvek természetesen igen nagy súllyal esnek a latba.

Ám akárhogyan van, az kellene, hogy másutt is, ne csak Nyugaton, hasonló vagy ugyanilyen döntő magyarázatokra leljünk. Ám Kínában, ahol a házasságok mindenkor „koraiak és termékenyek" voltak, helytelen lenne a házasságkötés átlagkorának a csökkenésére vagy a születési arányszám ugrásszerű növekedésére hivatkozni. Ami a városok egészségügyét illeti, egy angol utazó állítása szerint a roppant Peking 1793-ban hárommillió lakost számlál,[40] és minden bizonnyal kisebb kiterjedésű, mint London, Amely pedig távolról sem éri el ezt a fantasztikus számot. A családok szinte elképzelhetetlen összezsúfoltságban élnek az alacsony házakban. Ez pedig bizonyára nem válik az egészségügy javára.

Hasonlóképpen, anélkül hogy kilépnénk Európából, hogyan lehetne megmagyarázni Oroszország lakosságának hirtelen megnövekedését (1722 és 1795 között megkétszereződik, 14 millióról 29 millióra ugrik), holott az országban nincsenek sem orvosok, sem sebészek – kirurgusok –,[41] és a városok minden higiénét nélkülöznek.

Ha pedig kilépünk Európából, hogyan magyarázzuk akár az angolszász, akár a spanyol-portugál lakosságnak a XVIII. század folyamán abban az Amerikában végbement gyarapodását, amelyben nincs orvos, az egészségügy nem éppen rózsás, főleg nem Rio de Janeiróban (1763 óta Brazília fővárosa), ahol mindennapos vendég a sárgaláz, és ahol a himlő, akárcsak Spanyol-Amerika minden részén, endémikus formában pusztít, és „csontjukig" rothasztja a betegeket.[42] Egyszóval minden népességnek meglehetett a maga külön oka a szaporodásra. De vajon miért éppen ugyanabban – vagy majdnem ugyanabban – az időpontban jelentkezik a szaporodás?

Kétségtelen tény, hogy mindenütt és különösképpen a XVIII. századi gazdasági fellendülés következtében – de már jóval korábban is – megszaporodtak az embereknek kínálkozó területek. Ez idő tájt a világ minden országa önmagát gyarmatosította, benépesítve a lakatlan vagy félig lakott földeket. Európának még több is jutott élettérből és táplálékból, hiszen rendelkezésére állottak a tengerentúli földek és – hogy Mably abbé szavaival éljünk – a „barbárságából" kilépő Kelet-Európa: Dél-Oroszország, meg például az erdők, de még inkább mocsarak borította, elnéptelenedett Magyarország, amely oly hosszú ideig képezte az akkoriban már messze délre visszaszorított oszmán birodalom harcok dúlta határát. Felesleges lenne bizonygatni, hogy ugyanez áll Amerikára is. Sőt Indiára is, ahol ekkor kezdődött a Bombay közelében található fekete földek, a *regur* betelepülése.[43] És még nála is inkább Kínára, amely a XVII. században azzal van elfoglalva, hogy benépesítse a rengeteg lakatlan, puszta területet otthon és a szomszédságban. „Bármilyen paradoxnak tűnjék is – írta René Grousset –, ha valamely más nagy emberi közösség történetével akarnám összehasonlítani Kínáét, akkor Kanadáéra vagy az Egyesült Államokéra kellene gondolnunk. Mindegyiknek az esetében lényegében és minden politikai forgandóságon túl az történt, hogy egy földmívelőkből álló nép, amely csupán szegény félnomád népeket talált maga előtt, roppant kiterjedésű szűzföldeket hódított meg."[44] És ez a terjeszkedés a XVIII. században is tovább tart, pontosabban újrakezdődik.

Mindazonáltal az teszi lehetővé a meg-megújuló, általános terjeszkedést világszerte, hogy megnövekedett az emberek száma. Nem annyira okról, mint inkább okozatról van itt szó. Igaz, hogy elfoglalható, felkínálkozó tér mindig volt, valahányszor csak akarták az emberek vagy szükségük volt rá. Még ma, ebben a különben „véges" világban is – ahogyan Paul Valéry állítja matematikából kölcsönzött kifejezéssel –, amelyben – egy okos közgazdász megjegyzése szerint – „az emberiségnek immár nem áll rendelkezésére sem valami második Mississippi-medence, sem egy újabb Argentína"[45], van elég terület; még elfoglalhatjuk az egyenlítői erdőket, a sztyeppeket, sőt akár a sarkvidéki földeket és a valódi sivatagokat is, amelyeken számtalan meglepetéssel szolgálhat a modern technika.[46]

Tulajdonképpen nem is ez a kérdés. Az igazi kérdés továbbra is a következő: a „földrajzi konjunktúra" miért érvényesül ugyanabban az időben, holott a „térkínálat" végeredményben állandó volt? A szinkronizmus itt a probléma. A gyengesége ellenére is már hatékony világgazdaságot nem tekinthetjük egy ilyen általános és ilyen hatalmas mozgalom egyedüli felelősének. A világgazdaság is ugyanúgy okozat, mint ok.

A klíma ritmikus változásai

Erre a többé-kevésbé tökéletes összhangra csupán egyetlen általános választ képzelhető el. És napjainkban ez már nem is fogja mosolyra deríteni a tudósokat: az éghajlat változásairól van szó. A történészek és a meteorológusok legújabb gondos kutatásaiból az derül ki, hogy mind a hőmérséklet, mind a légnyomás-, illetve csapadékrendszerek szakadatlan ingadozásokat mutatnak. Ezek a változások súlyosan érintik a fákat, a vizeket, a jégmezőket, a tengerek szintjét, a rizs és a búza, az olajfák és a szőlő, az emberek és az állatok fejlődését.

Mármost tudni való, hogy a XV. és a XVIII. század között a világ nem egyéb, mint hatalmas paraszti közösség, amelyben az emberek 80-90 százaléka a földből, kizárólag a földből él. A termések ritmusától, minőségétől és elégtelenségétől függ az egész anyagi lét. Megannyi forrása váratlan, heves csapásoknak és apró repedéseknek a fák kérgén, s e csapások és repedések az emberek elevenébe vágnak. Némely változások mindenütt egyidőben jelentkeznek, jóllehet csak sorban elvetett hipotézisekkel tudjuk őket magyarázni, például a közelmúltban a *jet stream* gyorsaságváltozásaival. Ilyen volt a XIV. században az északi félteke általános lehűlése is, a jégmezők és jéghegyek előnyomulása, a szigorúbbá váló telek. A vikingek Amerikába vezető útját ettől kezdve veszedelmes úszó jégtáblák vágják el: „Most elkövetkezett a fagy [. . .] senki sem hajózhat a régi útvonalon anélkül, hogy életveszély ne fenyegetné", írja a XIV. század közepén egy norvég pap. Valószínűleg az időjárásnak ez a drámai megváltozása szakította félbe a normann gyarmatosítást Grönlandon; az utolsó túlélőknek a fagyos földben meglelt tetemei a szívet facsaró tanúi ennek a tragédiának.[47]

Ugyanígy XIV. Lajos kora is – D. J. Schove[48] szerint – valóságos „kis

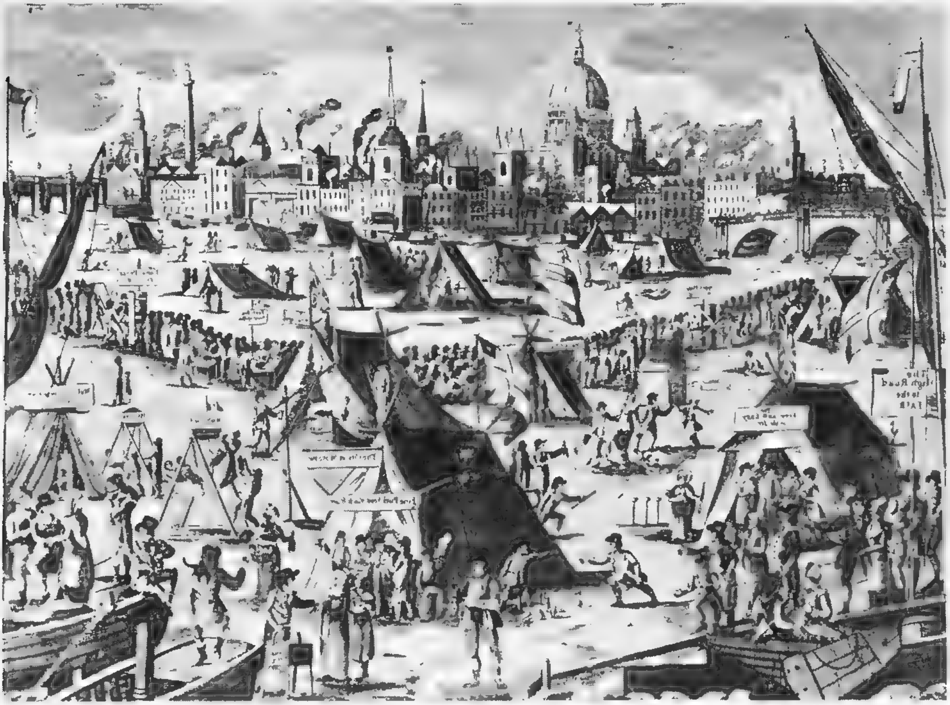

A folyók, patakok és tavak befagyása fontos mutatója az időjárás változásainak. 1814-ben a Temze befagyott „a London Bridge-től a Black Friar hídig"; hatalmas vásártérré alakult át. (Fotó: Snark)

jégkorszak", más szóval sokkalta erőszakosabb karmester, mint a Napkirály, mert akarata ugyanúgy nyomot hagy a gabonatermelő Európában, mint a rizstermelő és sztyeppes Ázsiában, a provence-i olajfás kertekben vagy a skandináv országokban, ahol a későn elolvadó hó és jég meg a túl sietősen visszatérő ősz immár nem hagy elég időt a búzának a beérésre: ez történt a szörnyű 1690-es esztendőkben, amelyek hét évszázad óta a leghidegebbek voltak.[49] A XVII. század közepén Kínában is egymást követik a természeti csapások – vészes szárazságok, sáskajárások – és a parasztlázadások a belső tartományokban, akárcsak XIII. Lajos Franciaországában. Mindez újabb jelentést kölcsönöz az anyagi lét ingadozásainak, és *talán* meg is magyarázza időbeli egybeesésüket. Talán éppen a világ fizikai koherenciájának a lehetősége és az egész emberiséget érintő biológiai történetnek az általánossá válása az, ami megteremti földünk első egységét jóval a nagy felfedezések, az ipari forradalom és a különféle gazdasági rendszerek összefonódása előtt.

Ha ebben az éghajlattal történő magyarázatban van is részigazság –

mint ahogy véleményem szerint van –, mégis óvakodjunk attól, hogy túlságosan leegyszerűsítsük e kérdést. Minden éghajlat nagyon komplex rendszer, s a növények, állatok és emberek életére gyakorolt befolyása csupán a hely, a termesztett növények és évszakok szerint különböző, tekervényes utakon tud érvényesülni. Így például a mérsékelt éghajlatú Nyugat-Európában „negatív korreláció van a június 10-e és július 20-a között lehullott eső mennyisége" és „pozitív a március 20-a és május 10-e közötti [napsütéses órák] aránya és a búza [kalász] magvainak száma között".[50] És ha komoly következményeket akarunk feltételezni az időjárás valamely rosszabbodásával kapcsolatban, akkor azt e mérsékelt zóna legsűrűbben lakott és hajdanában „Nyugat-Európa élelemmel való ellátása szempontjából legfontosabb" országaira kell bebizonyítanunk.[51] Ez teljesen világos. Márpedig az időjárásnak a termésre gyakorolt közvetlen befolyását bizonyító s a történészek által felhozott példák túl gyakran vonatkoznak marginális tájakra és növényekre, például a svédországi búzára. Az egyelőre még elszigetelt eseteknél tartó kutatás jelenlegi állapotában lehetetlen általánosítanunk.

De ne vágjunk túlságosan elébe a későbbi válaszoknak. És tartsuk eszünkben, hogy az ember születésénél fogva gyarló a természet kolosszális erőivel szemben. Függetlenül attól, jóindulatú-e vagy nem, a „naptár" ura az embernek.

A francia forradalom előtti rendszer gazdaságtörténészei logikusnak tartják, hogy a gazdasági életet az egymást követő jó, kevésbé jó és rossz termések ritmizálták. Ezek az ismétlődő csapások roppant áringadozásokat indítottak el, amelyektől aztán rengeteg dolog függött. És ugyan kinek nem ötlene eszébe az a gondolat, hogy ez az állhatatos, szüntelen háttérzene részben az időjárás változó történetének a következménye?

Ismeretes még ma is, milyen sorsdöntő szerepe van a monszunnak: egyszeri késése is helyrehozhatatlan károkat okoz Indiában. Ha pedig két vagy három egymást követő esztendőben is megismétlődik ez a jelenség, máris beköszönt az éhínség. Mert ebben az országban az ember még nem szabadult fel e rettenetes kötöttségek alól. De ne felejtsük el, milyen pusztítást okozott 1976-ban Franciaországban és Nyugat-Európában a szárazság, vagy hogy milyen katasztrofális szárazságot vont maga után az Egyesült Államoknak a Sziklás-hegységtől keletre eső részén a széljárás abnormális megváltozása 1964-ben és 1965-ben.[52]

Mosolyoghatunk, ha arra gondolunk, hogy ez az időjárásra alapozó magyarázat, vagyis hogy mindenért az eget tesszük felelőssé, egyáltalán nem hökkentette volna meg a régieket. Sőt nagyon is hajlottak rá, hogy a csillagokkal magyarázzák minden földi dolgok folyását, az egyes emberek vagy a közösségek sorsának alakulását, a betegségeket . . . Egy időnként az okkultizmust sem megvető matematikus, Oronce Finé, 1551-ben a következőket állapította meg az asztrológia nevében: „Ha a Nap, a Venus és a Hold együttállásban van az Ikrek jegyében, az írók keveset keresnek abban az esztendőben, a szolgálók pedig lázonganak gazdáik és uraik ellen. Nagy lészen azonban a búza bősége a földön, és csekély az utak biztonsága az útonállók bősége miatt.”[53]

Hivatkozási lépték

A föld jelenlegi (10 százalékos eltéréssel ismert) lakossága 1979-ben körülbelül négymilliárd főre rúg. Ha az előbbiekben megadott, nagyon megközelítő számokra hivatkozunk, akkor ez a tömeg, aszerint, hogy 1300-ból vagy 1800-ból indulunk-e ki, mintegy 5–12-szerese az akkoriban élt emberiségnek.[54] Ezek az 1 és 12, illetőleg 1 és 5 között változó koefficiensek, valamint közbülső értékeik egyáltalán nem jelentenek olyan arányszámokat, amelyek mindent meg tudnának magyarázni. Már csak azért sem, mivel egyetlen időpontban sem azonos természetű valóságokat vesznek figyelembe: a ma élő emberiség igazából nem 12-szerese az 1300-ban vagy 1350-ben éltnek, még kizárólag biológiai szempontból sem, hiszen az életkorpiramisok korántsem azonosak. Mindazonáltal a nyers számok összevetése önmagában is bizonyos távlatokat nyit.

Városok, hadseregek és hajóhadak

Így mi, történészek, a XIX. század előttre visszatekintő utazásainkban a mi normáink szerint kis városokkal meg kis hadseregekkel találkozunk: az egyik is, a másik is elférne az ember tenyerében.

Köln, Németország legnagyobb városa a XV. században,[55] a rajnai kétirányú – fel- és lemenő – hajózás, valamint nagy szárazföldi utak kereszteződésében, mindössze 20 000 lakost számlál egy olyan korban, amikor Németországban a falusi és városi lakosság 10:1 arányban viszonylik egymáshoz, s a városi feszültség már világosan megmutatkozik, bárminő alacsonynak tűnjék is számunkra. Fogadjuk hát el, hogy 20 000 főnyi lakosság jelentős tömörülése az embereknek, az erőknek, a tehetségeknek, az éhes szájaknak, jóval nagyobb, arányosan számítva, mint 100 000 vagy 200 000 fő napjainkban. Gondoljunk csak rá, mit jelenthetett Köln eredeti és eleven kultúrája a XV. században! Hasonlóképpen, ha a XVI. századi Isztambulról beszélünk, amelynek a lakosságát legalább 400 000, de minden bizonnyal inkább 700 000[56] főre kell becsülnünk, akkor joggal mondhatjuk, hogy valóságos városszörny, amelyet egyenlő feltételek mellett a legnagyobb jelenlegi népességtömörülésekkel hasonlíthatunk össze. Hogy megélhessen, szüksége van a Balkán félsziget minden rendelkezésre álló birkanyájára, az egyiptomi rizsre, babra, búzára, a Fekete-tenger környékének a búzájára és fájára, Kis-Ázsia marhájára, tevéjére, lovára, lakosságának a megújításához pedig a Birodalom minden rendelkezésre álló emberére és ráadásul azokra a rabszolgákra, akiket a portyázó tatárok Oroszországból, a török hajórajok a Földközi-tenger partjairól szednek össze, hogy aztán az egészet a roppant főváros Bezisztán nevű monumentális piacán bocsássák áruba.

Mondjuk el persze azt is, hogy a XVI. század elején Itáliáért versengő zsoldos seregek nagyon kicsinyek: 10 000-20 000 fő, 10-20 ágyúval. Ezek a császári katonák, neves vezéreikkel – mint Fernando Francisco de Avalos, Charles de Bourbon connétable, de Lannoy, Philibert de Chalon –, akik iskolakönyveinkben kedvükre csépelik azokat az ugyancsak zsoldos seregeket, amelyeket I. Ferenc francia király, Bonnivet, Lautrec és mások vezetnek, lényegében 10 000 harcedzett német landsknechtet vagy spanyol nehézpuskást jelentenek, 10 000 elitharcost, akik azonban éppoly gyorsan elfogynak, mint később a napóleoni seregek a boulogne-i tábor és a spanyol háború (1803–1808) között. Ők vannak színen La Bicoque-tól (1522) Lautrec Nápolynál elszenvedett vereségéig (1528); a tetőpontra Paviánál hágtak (1525).[57] Nos, 10 000 ilyen fürgén mozgó, dühödt, könyörületet nem ismerő katona (Róma felprédálásának gyászos hősei) sokkal többet jelentett, mint manapság ötven- vagy százezer katona. Ha többen lettek volna, e régi korokban lehetetlen lett volna hadmozdulatokat végeztetni velük, ellátni őket, legfeljebb valami tejjel-mézzel folyó Kánaánban. Így például a paviai győzelem nemcsak a nehézpuskások, hanem sokkal inkább az éhes gyomrok sikere volt. I. Ferenc francia király serege túlságosan jól élt sáncai mögött, amelyek védték az ellenség ágyútüze ellen az ostromlott Pavia falai és a falakkal körülvett hercegi vadaskert között, vagyis igen közepes nagyságú területen, amely váratlanul színhelye lett az 1525. február 24-i csatának.

Hasonlóképpen a Long Marston Moor-i döntő csata is (1644. július 2.), amelyben a királyi sereg első vereségét szenvedte el az angol polgárháború drámai színjátékában, csupán korlátozott erőket mozgatott meg: 15 000 királypárti és 27 000 országgyűléspárti katonát. A parlament egész serege „elfért volna a *Queen Mary* és a *Queen Elizabeth* nevű óceánjárókon", jegyzi meg Peter Laslett, majd azt a következtetést vonja le mindebből, hogy „az emberi közösségek csekély nagysága [. . .] az egyik jellemző vonása ennek *a világnak, amelyet elveszítettünk*".[58]

Ezek után kellően tudunk értékelni egyes nagyszerű teljesítményeket, túl a számokon, amelyek eleve lebecsülést váltanának ki belőlünk. Például a spanyol hadbiztosság többször is megismételt kiváló teljesítményeit, mert ez a szervezet képes volt nagy „rendező kikötőiből" – Sevilla, Cádiz, Malaga, Barcelona, később Lisszabon – kiindulva tengereken és európai szárazföldeken át mozgatni gályákat, hajóhadakat és *terció*kat (szállítóhajókat). Vagy micsoda teljesítmény az, amit Lepantónál (1571.

október 7-én) láthattunk, ahol az iszlám és a kereszténység ütközött meg egymással, összesen legalább 100 000 ember a két szemben álló flottán, az elegáns gályákon meg a nagy, kerek hasú hajókon, amelyek kísérték őket.[59] Százezer ember! Gondoljuk csak el: olyan hajóraj, amely ma 500 000 vagy egymillió embert szállítana! Az pedig, hogy mintegy ötven évvel később, 1630 körül Wallenstein képes parancsnoksága alatt 100 000 katonát összevonni,[60] még ezeknél is nagyobb teljesítmény, az utánpótlási szolgálat kivételes szervezettségét feltételező valóságos rekord. Villars-nak Denain mellett győztes serege (1712) 70 000 főt számlál,[61] de tegyük hozzá, hogy ezt a sereget a végső kétségbeesés, az utolsó próbálkozás hozza össze. Ha hihetünk Dupré d'Aulnay hadbiztosnak, akkor később, például 1744-ben, a 100 000-es létszámot már normálisnak tekintették, legalábbis elméleti példaként. Négynaponként – magyarázza – az élelmiszerraktárakból e rengeteg ember számára napi 120 000 porcióról kell gondoskodni (mert vannak dupla porciók is), vagyis összesen 480 000 porcióról; egy kocsira 800-at számolva „csupán 600 kocsi és 2400 ló kellene hozzá, négyesével befogva" – vonja le a következtetést.[62] És mindez már egyszerűvé lett, hiszen vannak már mozgó acélkemencék is, amelyekben menet közben sütik a katonakenyeret. Ám a XVII. század elején egy tüzérségi szakkönyv, amely egy ágyúkkal is felszerelt sereg különböző szükségleteit tárgyalja, még 20 000-es létszámot vesz alapul.[63]

Mindezek a példák jó illusztrációul szolgálnak egy számtalan esetben könnyen felhozható érveléshez. A moriszkók* kiűzése által Spanyolországnak okozott veszteségek (1609–1614; elég biztos számítások alapján legkevesebb 300 000 fő);[64] Franciaországnak a nantes-i ediktum visszavonása következtében elszenvedett vérvesztesége;[65] a Fekete-Afrikából az Újvilág felé irányuló rabszolga-kereskedelem okozta érvágás;[66] az ugyancsak Spanyolországot sújtó veszteség az ugyancsak az Újvilágba áttelepülő fehérek miatt (a XVI. században talán évi ezer, összesen százezer kivándorló): e számok viszonylagos szerény volta általános problémát vet fel. Mégpedig azt, hogy Európa a maga politikai felaprózottsága, gazdasági életének merevsége miatt képtelen több embert kibocsátani magából. Afrika nélkül Európa nem tudta volna gazdaságilag kihasználni az Újvilágot, számtalan okból kifolyólag, többek között az éghajlat miatt, meg azért is, mert nem engedhette meg magának, hogy túl sok munkaerőt veszítsen. A kortársak kétségkívül könnyen túloznak, de azért a sevillai élet mégis bizonyára megsínylette a kivándorlást, ha Andrea Navagero 1526-ban ilyeneket mondhatott: „Annyian utaztak el az

---

* Erőszakkal keresztény hitre térített mórok. – *A ford.*

Indiákra, hogy a város [Sevilla] lakossága megcsappant, és úgyszólván az asszonyok kezére került."[67]

Julius Beloch hasonló gondolatokra jutott, amikor fel akarta mérni annak a XVII. századi Európának az igazi súlyát, amelyért három nagyhatalom versengett: a török birodalom, a spanyol birodalom s XIII. Lajos és Richelieu Franciaországa. Kiszámította, milyen embertömegek álltak rendelkezésükre az Óvilágban – körülbelül 17 millió fő egynek-egynek –, és arra a következtetésre jutott, hogy ez jelentette azt a színvonalat, amely felett már nagyhatalmi szerepre lehetett törni.[68] Napjainkban ettől már messze vagyunk...

Az idő előtt túlnépesedett Franciaország

Még számtalan egyéb összehasonlítás is lenne, amely munkánk közben hasonló, fontos magyarázatokat sugallhatna. *Tételezzük fel,* hogy 1600 táján a világ lakossága egynyolcada a mainak, Franciaországé (jelenlegi politikai területére számítva) pedig 20 millió fő, amint ez valószínű, ha nem is egészen bizonyos. Anglia ugyanekkor legfeljebb 5 millió lakost számlál.[69] Ha e két ország a világ átlagos ütemével fejlődött volna, akkor Angliának ma 40 millió lakosa lenne, Franciaországnak 160 millió; ez egy kissé elsietve azt jelenthetné Franciaország – vagy Itália, sőt akár a XVI. századi Németország – szempontjából, hogy ezek az országok valószínűleg ekkor már túlnépesedettek, és hogy a korabeli lehetőségeit tekintve Franciaország szinte roskadozik az emberek, a nyomorgók, a felesleges szájak, a nemkívánatos elemek súlya alatt. Már Brantôme is azt mondotta, hogy Franciaország „úgy tele van, akár a tojás".[70] Mivel hiányzik a felülről jövő politikai szándék, a kivándorlási hullámok maguktól szerveződnek, történjék, aminek történnie kell alapon, például Spanyolország irányába a XVI. és a XVII. század folyamán többé-kevésbé jelentős mértékben, majd később az amerikai „szigetek" felé, vagy ahogyan a vallási kényszer hozza, ama bizonyos „hosszú érvágás idején, amely 1540-ben kezdődik az első rendszeres [protestáns] üldözésekkel, és csak 1752–1753 táján szűnik meg, a languedoci véres megtorlásokra következő utolsó nagy kivándorlási hullámmal"[71].

A történeti kutatás rámutat az Ibér-félsziget országai felé irányuló francia kivándorlás nemrég még ismeretlen nagyságára.[72] Egyaránt bizonyítják ezt a statisztikai jegyzékek és az utazók folyton visszatérő feljegyzései.[73] Retz bíboros 1654-ben végtelen csodálkozásának ad kifejezést afelett, hogy Zaragozában, ahol roppant sok francia kézműves él, mindenki beszéli az ő nyelvét.[74] Tíz esztendővel később Antoine de Brunel csodálkozik el azon, hogy milyen sok *gavacho* (így csúfolják a franciákat) él Madridban, becslése szerint lehetnek vagy 40 000-en, és „spanyolnak álcázzák, vallonnak, franche-comté-belinek vagy lotaringiainak hazudják magukat, hogy eltitkolják francia voltukat, s megmeneküljenek az elpáholástól, amit ebbeli minőségükért kaphatnak”[75].

A magas bérek és a várható haszon által odavonzott franciák szolgáltatják a spanyol fővárosnak a kézműveseit, napszámosait, zsibárusait és kofáit. Sok köztük a kőműves, az építőmunkás. A falvak felől is áramlanak a franciák: a Franciaországból bevándorolt parasztok nélkül gyakran megműveletlenek maradnának a spanyol földek. Mindezek az adatok bőséges, állandó és szociális szempontból vegyes kivándorlásra utalnak, nyilvánvaló jeleként a francia túlnépesedésnek. Jean Hérauld, Gourville ura, azt írja *Emlékirataiban*[76], hogy Spanyolországban (1669-ben) 200 000 francia él, ami roppant, de egyáltalán nem valószínűtlen szám.

Tehát egy túlszaporodástól sújtott országban jelentkezik, vagy helyesebben: válik általánossá a XVIII. század eljöttével a szándékos születéskorlátozás. Sébastien Mercier 1771-ben így ír erről: „a férjek maguk ügyelnek szerelmi hevületük közben arra, hogy távol tartsák házuktól a gyereket”[77]. 1789 után, a Forradalom sorsdöntő esztendeiben a születési arányszámok egyre erősbödő csökkenése világosan utal a fogamzásgátló módszerek terjedésére.[78] Vajon ezt a Franciaországban más országoknál korábban jelentkező visszahatást nem kell-e a nyilvánvaló túlnépesedés hosszú történetébe iktatnunk?

Népsűrűség és kulturális színvonal

Mivel a szárazföldek területe 150 millió négyzetkilométer, 4 milliárd ember lakta földünk jelenlegi, egy négyzetkilométerre számított *átlagos* népsűrűsége 26,7 fő. Ugyanilyen számítással az 1300 és 1800 közötti időszakban a legalacsonyabb szám 2,3, a legmagasabb 6,6 lenne négyzetkilométerenként. Ha a jelenleg, 1979-ben legsűrűbben lakott területeket vennénk figyelembe (200 vagy ennél is több lakos négyzetkilométerenként), megkapnánk a mai legnagyobb népsűrűségű kultúrákat, vagyis (ezt a számítást már gyakran, újra meg újra elvégezték) 11 millió négyzetkilométert. A föld lakosságának 70 százaléka (majdnem 3 milliárd ember) ezen a szűk területen zsúfolódik össze. Saint-Exupéry a maga módján ezt úgy fejezte ki, hogy a kutak és a házak világa csupán keskeny szalag földünk felületén; egy tévedés, és repülőgépe belevész a paraguayi bozótos rengetegbe; egy másik tévedés, és a szaharai homokon ér földet...[79] Időzzünk el egy kicsit ezek mellett a képek mellett, a lakott világ, az *oikuméné* aszimmetriájánál, abszurditásánál. Az ember a földteke kilenctizedét üresen hagyja, gyakran kénytelenségből, máskor azonban hanyagságból, meg azért is, mert másként rendelkezett róla a történelem, erőfeszítéseinek véget nem érő láncolata. „Az emberek nem úgy terjedtek el a földön – írja Vidal de La Blache –, mint az olajcsepp, hanem eredetileg úgy gyűltek, álltak össze, mint a korallok", vagyis „egymást követő rétegenként" halmozódtak fel a „népességzátonyok bizonyos pontjain".[80] A hajdani népsűrűségek nagyon gyengék, ezért első szempillantásra hajlandók lennénk arra következtetni, hogy 1400 és 1800 között sehol sem léteztek olyan igazán sűrű emberi közösségek, amelyekből a civilizációk születnek. Holott éppen az elválasztottság, éppen az aszimmetria osztja fel a világot sűrűn lakott, súlyos, de keskeny és nagy kiterjedésű, de üres, a lakosság szempontjából könnyű övezetekre. Ebben az esetben is megfelelően kell tudnunk értékelni a számokat.

Például ismerjük, hogy 1500 körül, vagyis közvetlenül az európai hódításnak Amerikára gyakorolt hatását megelőzően megközelítőleg hogyan helyezkedtek el az egész földön a civilizációk, a fejlett és a primitív kultúrák. A korabeli dokumentumok, a későbbi beszámolók, az etnográfusok vizsgálatai a közelmúltban csakúgy, mint napjainkban, érvényesnek tekinthető térképet vázolnak fel, mert – mint tudjuk – a kulturális határok elég kevéssé változnak a századok folyamán. Az ember előszeretettel él a saját élményeinek és tapasztalatainak a keretei között, nemzedékeken át saját régi sikereinek foglyaként. Az ember, vagyis az a csoport, amelyiknek a tagja – még ha egyesek el is hagyják ezt, mások pedig beleépülnek –, kötve van az adott térhez, a megszokott, otthonos tájakhoz. Ebben vert gyökeret.

Az a térkép, amelyet Gordon W. Hewes[81] etnográfus szerkesztett az 1500-as évek világáról (és mi közöljük e mű 52–53. oldalán), kommentár nélkül is világosan beszél. Hewes 76 civilizációt és kultúrát különböztet meg, vagyis 76 különböző alakú és nagyságú kis rekeszt, amelyek osztoznak a tengerekből kiemelkedő 150 millió négyzetkilométernyi szárazföldön. Mivel ez a térkép nagyon fontos, és mivel gyakran kell még hivatkoznunk rá, vizsgáljuk meg figyelmesen már most, induláskor. Ennek az összerakható türelmi játéknak a 76 eleme tulajdonképpen egy kartotékrendszert alkot, az 1. számú – Tasmania –„kockától" a Japánt jelentő utolsó, 76. „kockáig". A sorrend minden nehézség nélkül leolvasható 1-től felfelé: 1. 1-től 27-ig vannak besorolva a primitív, gyűjtögető, halász népek; 2. 28-tól 44-ig a nomád állattenyésztők; 3. 45-től 63-ig következnek a még tökéletlen mezőgazdálkodást űzők, mindenekelőtt a kapával dolgozó parasztok, akik érdekes módon valamiféle összefüggő övet alkotnak a világ körül; 4. végül 64-től 76-ig a civilizációk, azok a viszonylag sűrű népességek, amelyek számos eszköz és előny birtokosai: háziállataik, modern ekéik, szekereik és főleg városaik vannak ... Nem szükséges különösebben hangsúlyoznunk, hogy a magyarázatul szolgáló

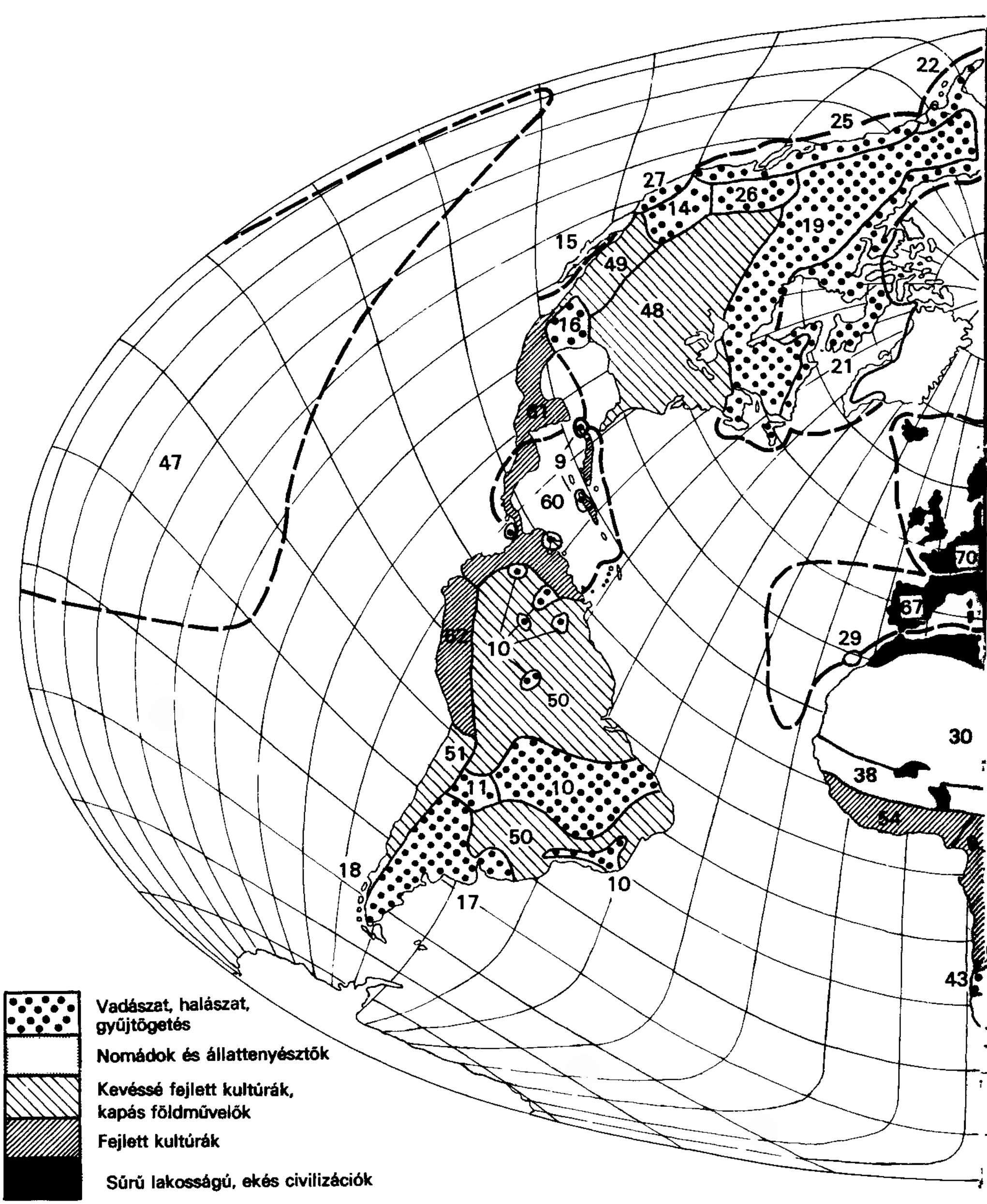
22
25
27
26
14
19
15
49
48
16
21
61
9
60
47
70
67
29
62
10
50
30
51
11
10
38
54
50
18
10
17
43
Vadászat, halászat, gyűjtögetés
Nomádok és állattenyésztők
Kevéssé fejlett kultúrák, kapás földművelők
Fejlett kultúrák
Sűrű lakosságú, ekés civilizációk

4. CIVILIZÁCIÓK, KULTÚRÁK ÉS PRIMITÍV NÉPEK 1500 KÖRÜL

Vadászat, halászat, gyűjtögetés
Nomádok és állattenyésztők
Kevéssé fejlett kultúrák, kapás földművelők
Fejlett kultúrák
Sűrű lakosságú, ekés civilizációk

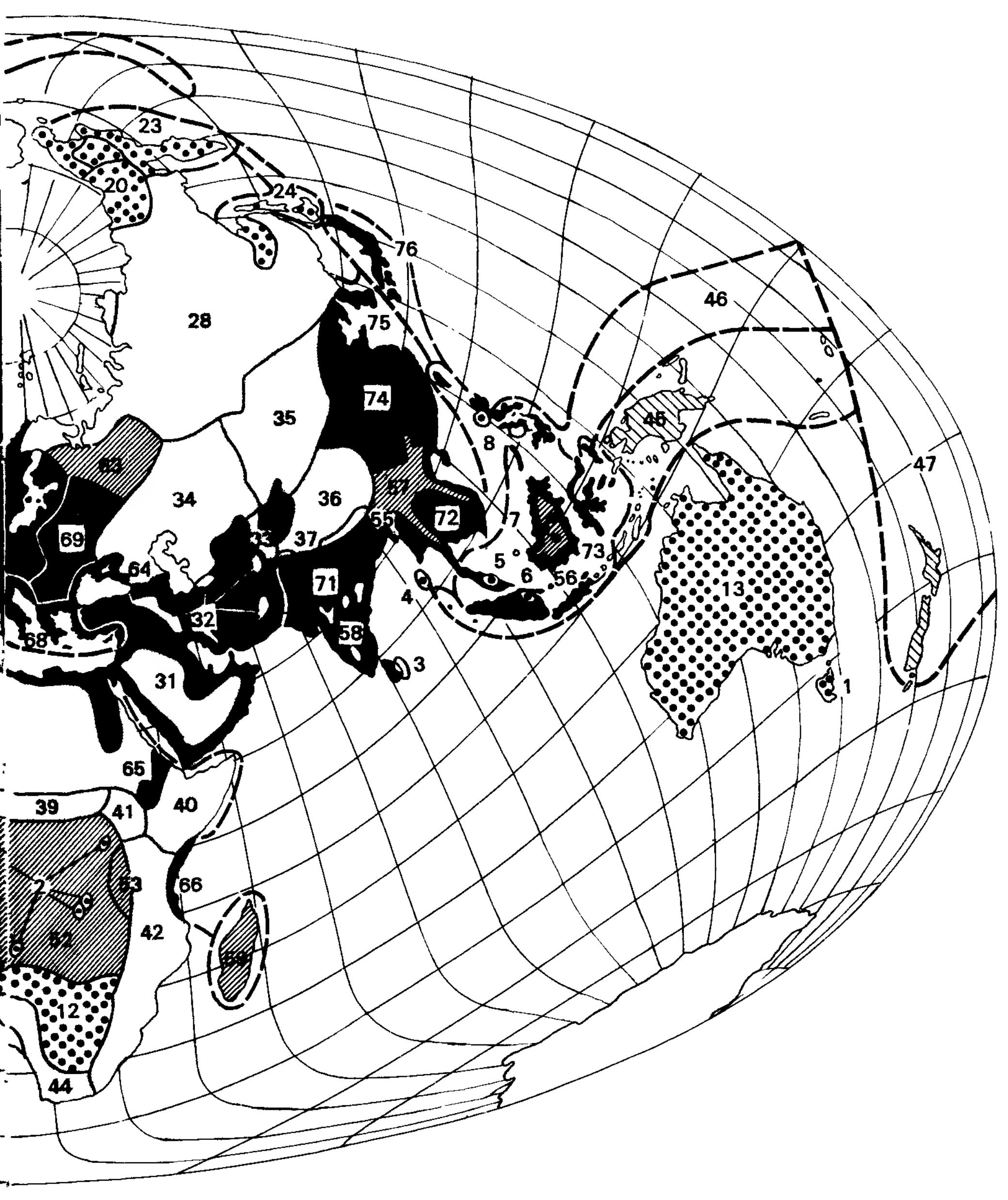
23
20
24
76
28
75
46
74
35
45
8
47
63
34
36
57
72
7
69
37
33
55
5
73
64
71
6
56
13
4
32
58
68
3
1
31
65
39
41
40
9
2
53
66
42
52
59
12
44

1. A Tasman-szigetek lakói – 2. Kongói pigmeusok – 3. Veddák (Srí Lanka) – 4. Andamánok – 5. Szakaik és szemangok – 6. Kubuk – 7. Punanok (Borneó) – 8. Fülöp-szigeti negritók – 9. Ciboney (Antillák) – 10. Zse-Botokudók – 11. Gran Chacó-i indiánok – 12. Busmanok – 13. Ausztráliaiak – 14. Nagy Medence (Egyesült Államok) – 15. Alsó-Kalifornia (a félsziget mexikói része) – 16. Texas és Északkelet-Mexikó – 17. Patagónia – 18. Chile déli partvidékének indiánjai – 19. Atapászkák, algaukinok (Észak-Kanada) – 20. Jukagirok – 21. Közép- és keleti eszkimók – 22. Nyugati eszkimók – 23. Kamcsatkaiak, korjákok, csukcsok – 24. Ajnúk, *nyivhek (régi nevükön: giljákok), nanájok – 25. Északnyugat-Amerika (USA, Kanada) partjainak indiánjai – 26. Kolumbiai fennsík – 27. Közép-Kalifornia – 28. Rénszarvastenyésztők – 29. Kanári-szigetek – 30. Szaharai nomádok – 31. Arábiai nomádok – 32. Közel-Kelet hegyeinek pásztornépei – 33. Pamíri és hindukusi pásztorok – 34. Kazahok, kirgizek – 35. Mongolok – 36. Tibeti pásztorok – 37. Helybenlakó tibetiek – 38. Nyugat-szudániak – 39. Keletszudániak – 40. Északkelet-afrikai szomálik és gallák – 41. Nílus menti népek – 42. Kelet-afrikai állattenyésztők – 43. Nyugati bantuk – 44. Hottentották – 45. Melanéziai pápuák – 46. Mikronéziaiak – 47. Polinéziaiak – 48. Amerikai indiánok (USA keleti része) – 49. Amerikai indiánok (USA nyugati része) – 50. Brazíliai indiánok – 51. Chilei indiánok – 52. Kongói népcsoportok – 53. A kelet-afrikai tavak vidékén élő népcsoportok – 54. Guineai partok népei – 55. Assam és Burma felvidékein élő törzsek – 56. Indonézia felvidékein élő törzsek – 57. Indokína és Délnyugat-Kína felvidékein élő népcsoportok – 58. Közép-indiai hegyi és erdei törzsek – 59. Malgasok (madagaszkáriak) – 60. Karib-tengeri népek – 61. Mexikóiak, maják – 62. Peruiak és az Andok népei – 63. Finnek – 64. Kaukázusi népek – 65. Abesszinek – 66. Letelepedett muszlimok – 67. Délnyugat-Európa – 68. A Földközi-tenger keleti része – 69. Kelet-Európa – 70. Északnyugat-Európa – 71. India (a térkép nem tesz különbséget a muszlimok és a hinduk között) – 72. Délkelet-Ázsia mélyen fekvő része – 73. Indonézia mély fekvésű részei – 74. Kínaiak – 75. Koreaiak – 76. Japánok* (G. W. Hewes után)

összerakósdinak ez az utolsó 13 kockája jelenti a „fejlett” országokat, az emberek „nehéz” világát.

A rendszer tetejére való besorolás egyébként vitatható néhány ponton. Vajon nem kellett volna-e teljes joggal ebbe a magas csoportba sorolni a 61-es és 62-es azték vagy mexikói civilizációt, valamint az inka vagy perui civilizációt? Igen, hogyne, ha a minőségüket, a ragyogásukat, a művészetüket, eredeti gondolkodásmódjukat tekintjük; igen, ha a régi maják csodálatos számolási tudományát vesszük figyelembe; vagy akkor is, ha a hosszú élettartamukat: hiszen túlélik még a fehérek hódítása okozta szörnyű megrázkódtatást is. Ellenben nem, ha azt vesszük figyelembe, hogy kizárólag kapával, eke helyett ásóbottal művelik a földet; hogy (a láma, az alpaka és a vikunya – *Lama vicugna* – kivételével) nem ismernek egyetlen nagy háziállatot sem; ugyanúgy nem a kereket, a boltozatot, a szekeret, a vaskohászatot sem, holott ezt az utóbbit már évszázadok, sőt évezredek óta ismerik a különben szerény fekete-afrikai kultúrák is. Végeredményben tehát, az anyagi létre megállapított kritériumaink alapján, nem. Hasonló a bizonytalanság a 63-as kockát illetően is, sőt itt még véleményt sem merünk alkotni: a szóban forgó finn csoportot ugyanis még alig-alig érinti a szomszédos civilizációk kisugárzása.

Ám miután túljutottunk e vitás kérdéseken, megállapíthatjuk, hogy a fennmaradó 13 civilizáció világméretben egy hosszú és vékony szalag az Óvilág egész szélességében, vagyis egy, a kutak, szántóföldek, sűrű népességek, az emberektől a kor adottságaihoz képest a lehető legszilárdabban birtokba vett földek által alkotott keskeny terület. Egyébként, mivel eltekintettünk a sajátosan eltérő amerikai esettől, mondjuk ki, hogy a civilizált ember már 1400-ban is ott volt, és 1800-ban is meg ma is ott van, ahol 1500-ban volt. A mérleget gyorsan felállíthatjuk: Japán, Korea, Kína, Indokína, az indiai szigettenger, India, a vékony szalagot alkotó iszlám országok, a négy különböző Európa (a latin Földközi-tengermellék, a leggazdagabb; a görög világ, a négy közül a legszerencsétlenebb, amelyet elsodort a török hódítás; Észak-Európa, mind közül a legéleterősebb; végül az orosz–lapp Európa, a legcsiszolatlanabb). Ehhez járul két érdekesség: a 64. kockában az élettől duzzadó kaukázusi civilizációk; a 65.-ben az abesszin *földmívesek* kiirthatatlanul gyökeret eresztett civilizációja...

Egészben véve talán 10 millió négyzetkilométerről van itt szó, a mai Franciaország területének majdnem a húszszorosáról. Csekélyke tér, nagy népsűrűségű, a lehető legnagyobb mértékben egyéni jelleget nyert övezet, amely *mutatis mutandis* a világ mai földrajzában is felismerhető (s amelyen, mondjuk el még egyszer, az emberiség 70 százaléka él 11 millió négyzetkilométernyi területen). Ha elfogadnánk a civilizációk embertömegének az egész emberiséghez viszonyított jelenlegi arányát (az összlétszám 70 százaléka), akkor e kiváltságos övezetek egy négyzetkilométerre számított sűrűsége 1300-tól 1800-ig az általunk felvett szélső értékek alapján 24,5 (minimum) és 63,6 (maximum) között helyezkedne el.[82] 1600-ban – mi is foglaljuk el ezt a megfigyelőpontot, amelynél Julius Beloch állapodott meg – átlagunk 28 és 35 között lesz. Más szóval egy fontos küszöb: ha az akkori Európában a nagyhatalmi állás legalább 17 millió embert követel meg, akkor a világban négyzetkilométerenként mintegy harminc ember jelenti azt a színvonalat, amelyen határozottan megteremtődik a zsúfoltság, a „lökdösődés", az akkori civilizáció életének és virágzásának a feltétele.

Maradjunk továbbra is 1600-nál: a sűrűn lakott Itália 44 főt számlál négyzetkilométerenként; Németalföld 40-et; Franciaország 34-et; Németország 28-at; az Ibér-félsziget 17-et; Lengyelország és Poroszország 14-et; Svédország, Norvégia és Finnország 1,5 körül (de ezek egy primitív és továbbélő középkorban megrekedve Európa szélén élnek, és csak területük keskeny részeivel vesznek részt annak életében).[83] Ami Kínát, pontosabban a 17 tartomány Kínáját illeti (a 18. – Kanszu – akkor a kínai Turkesztánhoz tartozik), ennek az országnak a népsűrűsége alig haladja meg a 20 főt (1578).[84]

Ezek a számunkra oly alacsony szintek azonban már nyilvánvaló túlnépesedést jeleznek. A XVI. század elején Württemberg, Németország legsűrűbben lakott területe (44 fő négyzetkilométerenként) *par excellence* landsknechttoborzó övezet; Franciaország a maga 34 fős szintjén hatalmas kivándorlási terület, Spanyolország – mindössze 17 fővel – hasonlóképpen. Ugyanakkor Itália és a gazdag, már iparosodott Németalföld nagyobb emberterhet is elvisel és nagyjából otthon is tart. Mert a túlnépesedés egyaránt függvénye az emberek számának és a rendelkezésükre álló anyagi forrásoknak.

A. P. Usher három népesedési színvonalat különböztet meg a történeti demográfiában. A legelső fokon találjuk az úttörő övezetek benépesültségét (az Egyesült Államokra gondolva Usher ezt a „határvidék népességének" nevezi), vagyis egy még csak kezdődő benépesedést az ember által egyáltalán nem vagy csak kevéssé művelt területen. A benépesültség második stádiuma (Kína, a XVIII. század előtti India, a XII. vagy XIII. század előtti Európa) a négyzetkilométerenkénti 15-20 fő között helyezkedik el. Aztán következnék a „sűrű", 20 főn felüli népesség. Ez az utóbbi talán túlságosan szerény. Az azonban nyilvánvaló, hogy a hagyományos normák szerint azok a népsűrűségek, amelyeket 1600-ban és azután jeleztünk Itália, Németalföld és Franciaország esetében (44, 40, 34), már bizonyos demográfiai feszültségnek felelnek meg. Jegyezzük meg, hogy Jean Fourastié számításai szerint a forradalom előtti Franciaországban a vetésforgó-rendszert figyelembe véve 1,5 hektár megművelhető föld kellett egy ember ellátásához.[86] Körülbelül ezt bizonyítja Daniel Defoe is 1709-ben: 3 angol hold jó föld, vagy 4 angol hold közepes minőségű föld (vagyis 1,2-1,6 hektár).[87] Amint majd látni fogjuk a későbbiekben, minden demográfiai feszültség vagy a táplálkozásban követel változást (választást főleg a hús és a kenyér között), vagy pedig a földművelés átalakulását, illetve a nagyarányú kivándorlást teszi elkerülhetetlenné.

Ezek a megjegyzések a népesedéstörténet leglényegesebb problémáinak csupán a küszöbéhez vezetnek el bennünket. Egyebek között azt is tudnunk kellene, milyen volt az arány a városi és a falusi lakosság között – ez az arány ugyanis a lényegi *indikátora* a múltban végbement növekedés történetének –, továbbá jobban kellene ismernünk az emberföldrajz normái szerint a falusi csoportosulások formáját. Szentpétervár mellett a XVIII. század végén egymástól távol, szétszórtan találhatók a finn parasztok nyomorúságos tanyái; csoportokban a német telepesek házai; hozzájuk képest az orosz falvak jelentős tömörülések.[88] Közép-Európában az Alpoktól északra eléggé gyéren lakott falvakat találunk. Csehországban alkalmam volt megtekinteni számos térképet, amelyek az osztrák határ közelében, a ponttyal, csukával és sügérrel teli mesterséges tavak zónájáról készültek a Rosenbergek és később a Schwarzenbergek egykori birtokainak a falvairól – majd ugyanilyeneket láttam a varsói központi levéltárban is –, és meglepve figyeltem föl arra, hogy a XVII. és a XVIII. században milyen végtelenül aprók voltak ezek a Közép-Európában mindenütt megtalálható falvak: gyakran csupán egy tucat ház... Messze vagyunk az itáliai faluvárosoktól, vagy a Rajna-, a Maas- és a

Párizsi-medence nagy falvaitól... Mármost a sok közép- és kelet-európai ország csekély lakosságú falvai vajon nem egyik lényeges okát jelentik-e a paraszti sorsnak? Uraikkal szemben ezek a települések már csak azért is védtelennek bizonyultak, mivel híján voltak a nagy közösségek összefogásának.[89]

Mit sugall még Gordon W. Hewes térképe?

Legalább három dolgot:

1. A kultúrák (az ember első sikere) és a civilizációk (vagyis az ember második sikere) szálláshelyeinek a nagy állandóságát; ezeket a szállásokat ugyanis sikerült a jelenből kiindulva egyszerű regresszív módszerrel rekonstruálni. A határok állandók voltak. Egymás mellé állítva tehát ugyanolyan erős földrajzi láncot alkotnak, mint az Alpok, a Golf-áram vagy a Rajna vonala.

2. Azt is mutatja továbbá, hogy az ember már Európa győzelme előtt, századok és évezredek óta ismeri és érti az egész világot. Az ember csak a legnagyobb akadályok: a tenger végtelensége, a nehezen megközelíthető hegységek, az erdőrengetegek (Amazoniában, Észak-Amerikában, Szibériában) és a végtelen sivatagok előtt torpant meg. De ha csak egy kicsit is közelebbről nézzük, mindjárt kiderül, hogy nincs olyan hatalmas tenger, amely ne keltette volna fel már nagyon korán az emberek kalandvágyát, és ne szolgáltatta volna ki nekik a titkait (az Indiai-óceán monszunját már az ókori görögök is ismerték); nincs olyan roppant hegység, amely ne tárta volna fel a hozzá vezető és őt átszelő utakat, olyan erdő, amelybe ne hatolt volna be, olyan sivatag, amelyen ne kelt volna át az ember. E téren a világ „lakható és hajózható"[90] térségeivel kapcsolatban nincs is semmi kétség: még a legcsekélyebb darabkájának is megvan már 1500 (sőt 1400 vagy 1300) előtt a maga tulajdonosa, a maga haszonélvezője. Sőt az Óvilág legijesztőbb sivatagjainak is (lásd a térképen 30. és 36. között) megvannak a maguk lakói, a nagy nomád népek harcias közösségei, amelyekről még szó lesz ebben a fejezetben. Egyszóval a Világ, „a mi öreg otthonunk"[91] már jóval a nagy felfedezések kora előtt „fel volt fedezve". Még a növényi vagyon mérlegét is oly pontosan elkészítették „az írott történelem kezdetén, hogy egyetlen közhasznú, táplálkozásra szolgáló növényt sem fűztek azóta a korábban ismertek listájához, oly figyelmes és teljes vizsgálatnak vetették alá a primitív népek a növényvilágot"[92].

Tehát nem Európa fedezi fel Amerikát vagy Afrikát, nem ő töri fel durván titkaik pecsétjét. Közép-Afrika XIX. századi, nemrég annyira magasztalt felfedezői fekete szolgáik hátán utaztak, és nagy tévedésük, amelyben egyúttal a korabeli Európa is osztozott velük, abban állt, hogy azt hitték, valamiféle Újvilágot fedeznek fel... Akárcsak a dél-amerikai kontinens felfedezői meg a XVI., XVII. és XVIII. századi legendás *bandeirantes paulistas*ok (akik az 1554-ben alapított São Paulóból indultak útnak) sem csináltak tulajdonképpen egyebet, mint hogy felfedezték az indiánok által már régóta használt ösvényeket és pirogával hajózható folyókat, miközben rendszerint (portugál és indián szülőktől származó) meszticek – az úgynevezett *mamelucó*k – vezették őket a kezükön fogva.[93] Hasonló kalandot éltek át a XVII. és a XVIII. században kanadai meszticek – a „*kormosak*" – segítségével a franciák is a Nagy-tavak és a Mississippi között. Európa újra fedezte fel a világot, és nagyon gyakran mások szemével, lábával és intelligenciájával.

Saját maga fedezte fel viszont az Atlanti-óceánt, egyedül hajtotta uralma alá nehezen meghódítható roppant vizeit, áramlatait és szeleit. Ez a kései győzelem tárta fel előtte a világ Hét Tengerének a kapuit és útjait. A fehér ember ezzel állította szolgálatába a világot átfogó egyetlen nagy tengert. A diadalmas Európa: hajóhadak, hajók és újra hajók, tengereket felszántó hajórajok, hajósnépek, kikötők, hajógyárak sokasága. Nagy Péter nem téved első nyugati útján (1697): Hollandiába megy dolgozni, a zaardami hajógyárba, Amszterdam mellett.

3. Végül a térkép még azt is sugallja, hogy a sűrűn lakott keskeny zónák nem mindig homogének. Egyes szilárdan betelepült vidékek mellett (Nyugat-Európa, Japán, Korea, Kína), az Indiai szigettenger és Indokína tulajdonképpen nem egyéb, mint helyenként sűrűn lakott terület; magát Indiát sem foglalják el teljesen különféle kultúrájú népei; az iszlám világa partvidékek, *szábel*ek hosszú sora lakatlan mögöttes területek szegélyén, sivatagok, folyók, tengerek mentén, a Fekete-Afrika partvidékein, a Rabszolga-parton (Zanzibár) meg a Niger-kanyarban megkapaszkodva; ott építi fel, építi újra szüntelenül háborúskodó birodalmait. Elvadult keleti határőrvidékein túl Európa is lakatlan pusztákra nyílik.

Az emberek és a vadállatok könyve

Mindig nagyon erős a kísértés, hogy csak a civilizációkra figyeljünk, mert ezek jelentik a lényeget. Meg aztán rengeteg ügyességet fejtettek ki avégből, hogy újra megleljék egykori arcukat, szerszámaikat, ruháikat, házaikat, mindennapi életüket, sőt hagyományos énekeiket is. Múzeumaik kitárják előttünk kapuikat. Egymást követő „kockáik" színeit jól ismerjük. Gyakran minden teljesen eredeti bennük: a kínai szélmalom vízszintesen forog; Isztambulban az ollók vágólapjainak a belső oldalán széles hornyolásokat látunk, a parádés kanalak pedig borsfából vannak faragva; a japán üllő, akárcsak a kínai, nem hasonlít a miénkre; a vörös-tengeri és a perzsa-öbölbeli hajókon egyetlen szeg sincsen... És minden egyes „kockának" megvannak a maga növényei, háziállatai, de legalábbis a saját tartási módszerei, kedvenc lakóházai, másutt nem található táplálékai... Az egyszerű konyhaszag egy egész kultúrát jellemezhet.

A civilizációk azonban nem jelentik az ember lakta föld egész szépségét, sem a föld sava-borsát. Rajtuk kívül, néha az ő tömegüket is áthatva vagy a körvonalaikat övezve az ősi, kezdetleges életforma folytatódik, és hatalmas területek felelet nélkül hagynak bennünket. Ilyenkor kell képzeletben kinyitnunk az emberek és a vadállatok könyvét, vagy a régi paraszti kapás földművelését, e paradicsomi világokét a civilizált emberek szemében, akik időnként szívesen próbálnak menekülni saját kényszereiktől.

A Távol-Kelet szolgáltathatná a legtöbb ábrázolását ezeknek az emberi közösségeknek, amelyek még mindig vad állapotban élnek az Indiai-óceán szigetein, a kínai hegységekben, a japán Hokkaido szigetének északi részén, Formozában vagy India roppant ellentéteket rejtő szívében. Európában nincsenek ilyen „vad népek", amelyek felégetik, „felfalják" a fennsíkok erdeit, hogy tisztásaik száraz földjén rizst termeljenek.[94] Földrészünk már nagyon korán házhoz kötötte, megszelídítette hegylakóit, nem bánt velük úgy, mint páriákkal. Távol-Keleten viszont nem találunk ilyen kapcsolatokat vagy cinkos összjátékot. Ott a számtalan összeütközés kíméletlenül brutális. A kínaiak nem szűnnek küzdeni állattartó, bűzös házakban élő hegylakóik ellen. Hasonló összeütközéseknek vagyunk tanúi Indiában is. 1565-ben, a Dekkán-fennsíkon, a talikotai harctéren az északi muszlim szultánok lovassága és tüzérsége halálos csapást mér a Vidzsajanagar hindu királyságra. Bár a győztes nem foglalja el azonnal a roppant fővárost, az védtelen marad, szekerek és igásállatok nélkül, amelyeket mind magukkal vittek a hadba vonult seregek. Így aztán lecsapnak rá és mindenéből kirabolják a környező vidékek bozótosainak és dzsungeleinek vad népei, a brinjarik, lambadik, kurubák.[95]

De ezek a vad népek már maguk is szinte foglyai lettek az őket bekerítő, rájuk rossz szemmel néző civilizációknak. Az igazi vademberek másutt élnek, tökéletes szabadságban, bár igaz, hogy szörnyű földeken, a sűrűn lakott országok perifériáin; ezek Friedrich Ratzel peremnépei *(Randvölker)*, a német geográfusok és történészek történelem nélküli *(geschichtslos)* népei (de vajon igazán azok?). A szibériai Nagy Északon tegnap még „12 000 csukcs élt 800 000 négyzetkilométernyi területen; mintegy ezer szamojéd 150 000 négyzetkilométeren a jég borította Jamal-félszigeten"[96]. Mert „általában a legszűkölködőbb népcsoportoknak kell a legnagyobb tér"[97], ha ugyan nem éppen fordítva kellene mondanunk: csupán a legigénytelenebb élet képes fennmaradni ezeken a végtelen, de ellenséges térségeken, földből kikapart gyökereken, gumókon, csapdába ejtett vadak húsán tengődve.

Akárhogyan van is, mihelyt ritkul valahol az ember, a vadállatok azonnal elszaporodnak, még a közepes nagyságúnak vagy használhatatlannak látszó területeken is. Minél jobban távolodunk az embertől, annál több állattal találkozunk. Csak el kell olvasnunk az útleírásokat, s a világ minden állatával azonnal összetalálkozunk. Az ázsiai tigrisek, amelyek ott ólálkodnak a falvak és a városok körül, úszva lepik meg a Gangesz deltájában a csónakjukban elszundító halászokat, meséli egy XVII. századi utazó; de Távol-Keleten még ma is irtják az erdőket a tanyák körül, hogy távol tartsák a félelmetes emberfalót.[98] Az éjszaka leszálltával senki sem érzi magát biztonságban, még a házában sem. Egy Kanton melletti kisvárosban, ahol Las Cortes jezsuita atya és szerencsétlen társai sínylődnek rabságban(1626), valaki kilép a házából, s nyomban elragadja egy tigris.[99] Egy XIV. századi kínai festmény hatalmas, piros pettyes tigrist ábrázol virágzó gyümölcsfák ágai között, mintha valami otthonos szörnyeteg lenne.[100] És túlzás nélkül az is az egész Távol-Keleten.

Így például Sziámban, amely mindössze egyetlen völgy, a Menam völgye; vizein cölöpházak, bazárok sora, a bárkák fedélzetén egymás hegyénhátán élő családok; a víz mentén két vagy három város – köztük a főváros – és a rizsföldek; aztán hatalmas rengetegek, amelyekben roppant területeket áraszt el a víz. A ritka, el nem öntött erdei száraz foltok állandó lakóhelyei a tigrisnek, a vad elefántnak, sőt még, ha hihetünk E. Kämpfernek, a zergének is.[101] Másfajta szörnyek, oroszlánok rettegtetik Etiópiát, Észak-Afrikát, Perzsia Baszra melletti részét, vagy például az Indiából Afganisztán felé vezető északnyugati országutat. A fülöp-szigeti folyók krokodiltól nyüzsögnek,[102] vadkan az úr a szumátrai és indiai part menti síkságokon meg a perzsiai fennsíkokon; Pekingtől északra pedig rendszeresen vadásszák, lasszóval fogják a vadlovakat.[103] Vad kutyák üvöltésétől hangosak a trebizondi hegységek, Gemelli Careri nem tud tőlük aludni.[104] Vadak azok az apró termetű guineai szarvasmarhák is, amelyeket arrafelé kitartón hajszolnak a vadászok, ellenben mindenki futásban keres menedéket az elefánt- és víziló- – „tengeri ló" *(sic!)* – csordák elől, amelyek letapossák „a riszt, kölest és egyéb kultúrnövényt termő földeket"...; „néha három-négyszáz fős csoportokat is lehetett látni"[105]. A Jóreménység fokán jóval túlnyúló lakatlan, kietlen dél-afrikai térségeken a ritka emberek mellett, „akiknek az életmódja közelebb áll az állatokéhoz, mint az emberekéhez", „ádáz" állatokkal, rengeteg oroszlánnal s a világon mind között legnagyobbnak tartott elefánttal lehet találkozni.[106] Ezt hallva visszaálmodhatjuk évszázadok távlatából a kontinens másik végén az észak-afrikai, karthágói, Hannibál korabeli elefántokat. Felidézhetjük az egykori igazi elefántvadászatokat, amelyek

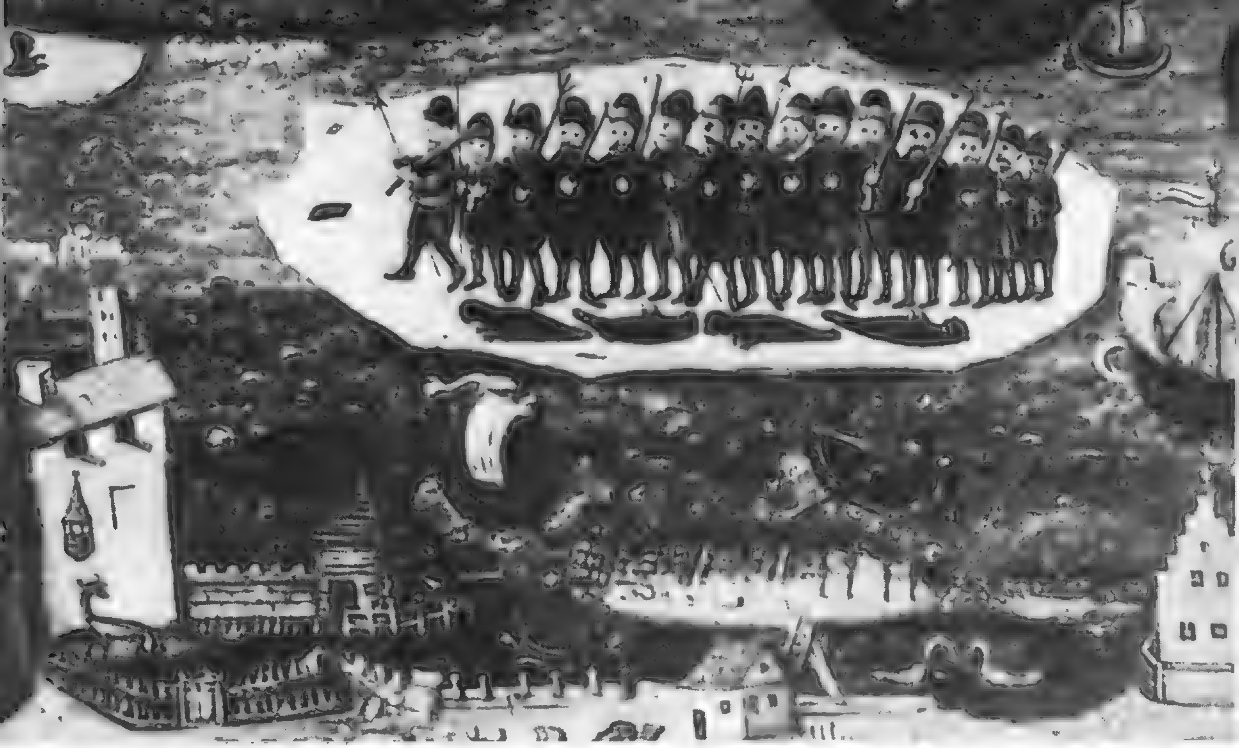

Fókavadászat. Az 1618-ból származó fogadalmi tábla svéd vadászok történetét meséli el, akiket együtt úszó jégtábla sodort el, és csak két hét múlva jutottak ki a szárazföldre.
Stockholm, Nationalmuseum (A. Colin fotóarchívum)

ugyancsak Észak-Afrikában, de bent a fekete földrész szívében zajlottak, és a XVI. századtól oly roppant mennyiségű elefántcsontot szolgáltattak az európaiaknak.[107]

Ami a farkasokat illeti, az Uráltól a Gibraltári-szorosig egész Európa az övék, a hegyek pedig a medvéké. Mivel a farkasok mindenütt jelen vannak, a rájuk irányuló figyelem folytán a farkasvadászatok pontosan jelzik a mezőgazdasági vidékek, sőt a városok egészségi állapotát, az egymást követő évek minőségét. Egyetlen pillanatnyi figyelmetlenség, gazdasági megtorpanás, kemény tél elég hozzá, hogy elszaporodjanak az ordasok. 1420-ban csordáik a városfalak résein vagy a rosszul őrzött kapukon Párizsba is behatolnak, majd 1438 szeptemberében ismét megjelennek, s ekkor az embereket is megtámadják, ezúttal a városon kívül, a Montmartre és a Porte Saint-Antoine között.[108] 1640-ben a városi malmok mellett a Doubs-n átkelve, farkasok hatolnak be Besançonba: „az utcákon falták fel a gyermekeket”[109]. Az I. Ferenc király által rendszeresített udvari vadászmesterek hatalmas hajtóvadászatokat rendeznek, amelyekre kirendelik a nemeseket és a parasztokat; még 1765-ben is Gévaudanban „a farkasok okozta pusztítás azt a hitet keltette az emberekben, hogy valamiféle szörnyállat él errefelé"[110]. „Úgy látszik – írja egy francia 1779-ben –, hogy ezt az állatfajt ki akarják irtani Franciaországban, ahogyan több mint hatszáz évvel ezelőtt tették Angliában, csakhogy nem könnyű ám befogni ezeket az állatokat olyan nagy kiterjedésű és minden oldalról annyira nyitott országban, mint a miénk, ha ugyanezt végre is lehetett hajtani egy olyan szigeten, mint Nagy-Britannia."[111] De ismeretes, hogy 1783-ban a kereskedők követei egy néhány évvel azelőtt tett javaslatról tárgyaltak, amely arról szólt, hogy „Angliába megfelelő mennyiségű farkast kell importálni, s ily módon kipusztítani a népesség legnagyobb részét"[112]! Franciaország, amely össze van forrva kontinensünk földjeivel, Németország vagy Lengyelország távoli erdőségeivel, még a farkasok tekintetében sem független földrajzi keresztút jellegétől. A Vercors hegyeit még 1851-ben is farkasok árasztották el.[113]

Üdítőbb látványt nyújtanak az Alpok császármadarai, fácánjai, fehér nyulai, fehér foglyai, meg azok a vörös foglyok, amelyeket Malaga mellett vernek fel Thomas Münzer nürnbergi orvos[114] lovai, amikor barátaival 1494-ben Valencia hegyes környékén utazik. Vagy a XVI. század elején az a tengernyi vad a württembergi Rauhe Albon; de a parasztoknak meg van tiltva, hogy nagy kutyákkal vadásszanak rájuk, erre csak az erdészeknek van joguk.[115] Perzsiában nyüzsögnek a vadkanok, szarvasok, dámvadak, gazellák, oroszlánok, tigrisek, medvék, nyulak, meg a csodálatos mennyiségű galamb, vadlúd, kacsa, gerle, holló, gém és kétfajta fogoly . . .[116]

Természetesen, minél hatalmasabb a lakatlan terület, annál nyüzsgőbb rajta az állati élet. Verbiest atya 1682-ben Mandzsúriában, ahol a kínai császár roppant kíséretében (100 000 ló!) utazik, elcsigázva, szitkozódva vesz részt a fantasztikus vadászatokon: egyetlen napon 1000 szarvast és 60 tigrist[117] ejtenek! Mauritius szigetén, ahol akkor – 1639-ben – még nem él ember, oly rengeteg a gerle meg a nyúl, és oly kevéssé bizalmatlan, hogy kézzel fogják őket.[118] Floridában 1690-ben annyi a vadgalamb, a papagáj és egyéb madár, „hogy gyakran hajórakományszámra viszik onnan a tojást és a madarat"[119].

Az Újvilágban persze minden csupa véglet: se szeri, se száma a lakatlan övezeteknek *(despoblados)*, közöttük egymástól roppant távolságokban aprócska városok találhatók. Córdobától Mendozáig, azon a területen, amely később Argentína lesz, mintegy húsz napra van szüksége annak a 30 pár ökörtől vontatott 12 nagy, kétkerekű szekérnek, amely 1600-ban Lizarragát, Santiago de Chile püspökét kíséri.[120] Kevés az őslakos állat, ha nem számítjuk a mandut, a lámát és délen a borjúfókát.[121] A lakatlan vidéket viszont ellepték az Európából behozott állatok (lovak, szarvasmarhák), amelyek maguktól elszaporodtak. Roppant vadszarvasmarha-csordák valóságos szabályos téli–nyári vándorutakat taposnak ki maguknak a síkságon, és szaporodnak szabadon tovább egészen a XIX. századig. Az összetorlódott vadlócsordák időnként határozatlan körvonalú dombocskákat rajzolnak ki a láthatárra. Vajon csupán túl jól sikerült anekdota lenne az, amelyet Lizarraga komolyan elhitt s amelyet az újonnan jöttek – a *chapetón*ok – baklövéseiről meséltek neki az őket kigúnyoló *baquián*ok, a régóta ott lakók, ahogy azt ilyen esetekben szokták? A pampán, ahol híre-hamva sincs a fának, bár ha csak „akkora is, mint az ember kisujja", az egyik *chapetón* megpillant a távolban egy ilyen kis halmot, *monté*t: „Siessünk, menjünk oda, és vágjunk magunknak fát" – kiált fel örvendezve . . .[122]

De lépjünk tovább – most Szibériába! Szibéria ugyanakkor nyílik meg az oroszok előtt, amikor Amerika a nyugat-európaiak előtt. 1776 tavaszán orosz tisztek túl korán indulva útnak Omszkból, Tomszk felé haladnak. A folyók már zajlanak. Kénytelenek hát rögtönzött – kivájt és összekötött fatörzsekből összeeszkábált – bárkán leereszkedni az Obon. Bármily veszélyes is ez a vízi út, mégis szórakoztató, ha hihetünk a naplót vezető svájci származású katonaorvosnak . . .: „Legalább ötven olyan szigetet számláltam meg, amelyeken akkora volt a rókák, nyulak és hódok száma, hogy szemünk láttára lemerészkedtek a vízre, és [. . .] még abban a szerencsében is részünk volt, hogy egy anyamedvét is láttunk, amint négy bocsával sétált a folyam partján . . ." Tegyük hozzá még „az ijesztő mennyiségű hattyút, darvat, pelikánt, vadlibát [. . .], mindenféle vadkacsát (főleg vöröset). [. . .] A mocsarak tele vannak bölömbikával és szalonkával, az erdők tyúkkal, nyírfajdkakassal és egyéb madárral [. . .] Naplemente után oly szörnyű hangzavart csaptak e szárnyas seregek, hogy a szavunkat sem értettük tőle."[123] Kamcsatka[124], e végtelen, szinte tökéletesen üres félsziget Szibéria legtávolabbi csücskén a XVIII. század elején lassacskán megtelik élettel. A prémes állatok odacsalogatják a vadászokat és kereskedőket. Az utóbbiak egészen Irkutszkig szállítják a bőröket, amelyek onnan vagy Kínába kerülnek tovább a szomszédos kjahtai vásár révén, vagy Moszkvába, onnan pedig Nyugatra. A tengeri vidra prémjének a divatja ebből az időből származik. Azelőtt csak a vadászok és az ottlakók ruházatául szolgált. Mivel az árak gyorsan felszöknek, a vadászat hamarosan gigantikus méreteket ölt, és 1770 táján roppant szervezetté fejlődik. Az Ohotszkban épített és felszerelt hajók nagyszámú legénységet visznek magukkal, mert a gyakran rossz bánásmódban részesített bennszülöttek ellenségesen viselkednek, sőt néha még gyilkolnak is, a hajót felégetik. Másrészt egy ilyen út alkalmával négy évre való élelmet kell vinni, messziről hozatni a kétszersültet és a darát. Így aztán roppant sokba kerül az élelmezés, ami a vállalkozást kiszolgáltatja a távoli Irkutszk kereskedőinek: részvényrendszer alapján azok osztozkodnak a költségeken és a hasznon. Az utazás, amelynek so-

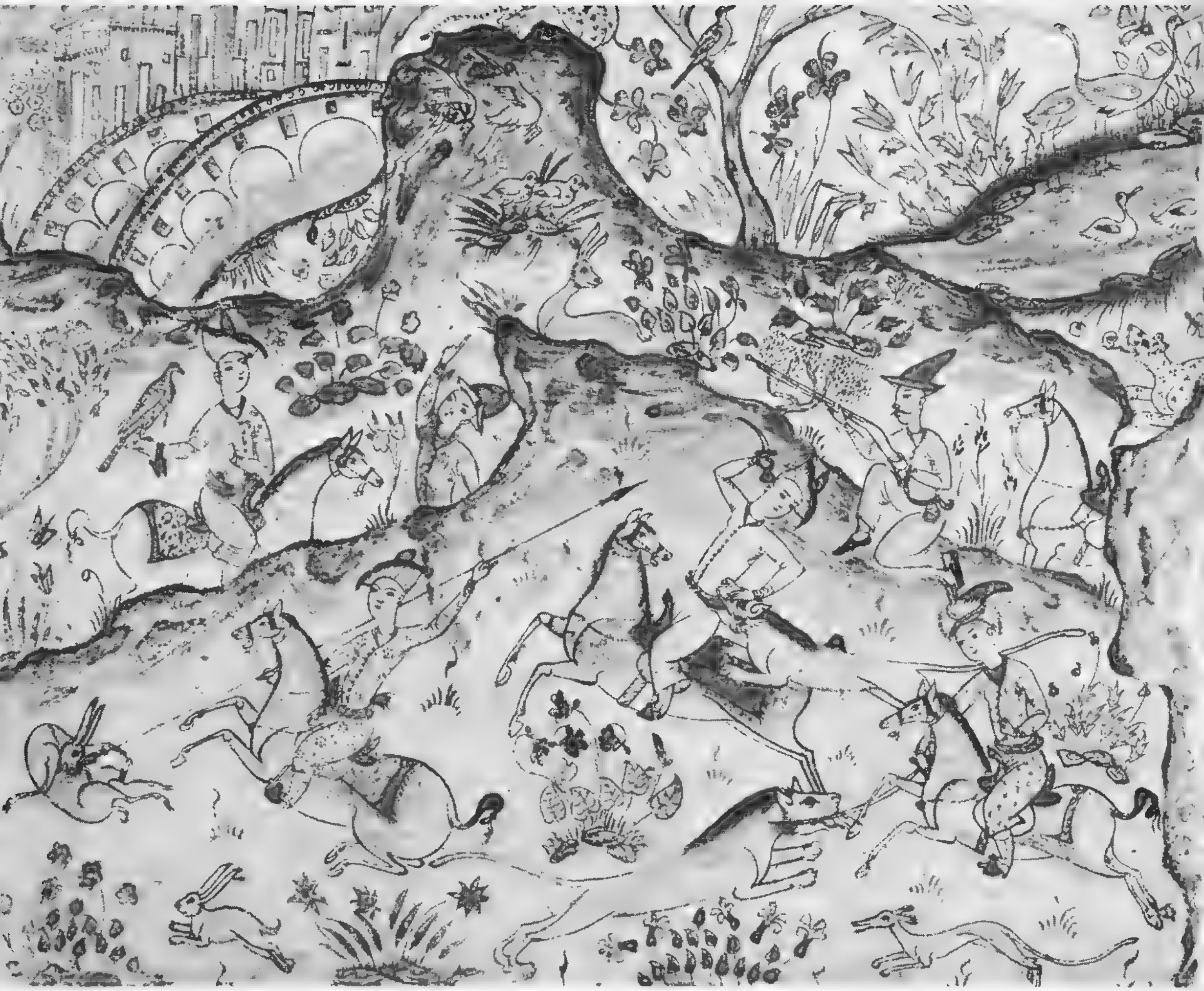

XVII. századi perzsiai vadászok: sólyom, lándzsa, kard, lőfegyver, bőséges zsákmány.
A Guimet-múzeumban őrzött miniatúra részlete (Fotó: Jean-Abel Lavaud)

rán eljutnak az Aleut-szigetek ívéig, négy-öt esztendőt is igénybe vesz. A vadászat a folyamok torkolatában folyik, ahol tömegével él a vidra. A trapper csónakon követi az állatokat, amelyek kénytelenek felbukkanni, hogy lélegzethez jussanak, vagy pedig megvárja az első part menti jég képződését: ilyenkor a vadászok és a kutyák könnyen elkapják a vízen kívül roppant gyámoltalan vidrát, s ha utolérik, leütik, aztán rögtön a másik után iramodnak, és csak később adják meg nekik a kegyelemdöfést. A part menti jégtáblák azonban néha maguktól leszakadnak, magukkal ragadva a nyílt tengerre vadászt, kutyát, vidrahullákat. Előfordul, hogy az északi vizeken jég közé szorult hajón nincs többé se inni-, se ennivaló. A legénység ilyenkor kénytelen nyers hallal táplálkozni. Ám mindezek a nehézségek sem akadályozzák a vadászok odaözönlését.[125] 1786 táján megjelennek az angol és az amerikai hajók is a Csendes-óceán északi vizein. Ekkora forgalom mellett Kamcsatka hamarosan elveszíti szépséges állatait. A vadászok kénytelenek messzebb menni, az amerikai partokig, sőt leereszkedni egészen San Francisco magasságáig, ahol az oroszok és a spanyolok a XIX. század elején össze is ütköznek egymással, anélkül azonban, hogy a „nagy" történelem különösebben felfigyelne erre.

Még a XVIII. század végén is roppant területeken megtalálható valamiféle ősi, állati élet; a tragikus újdonságot az ember jelenti, aki betör ebbe a paradicsomba. A prémőrület magyarázza csupán, hogy 1793. február 1-én a *Le Lion* nevű árbocos, amelyik Macartney nagykövetet viszi Kínába, az Indiai-óceánon, a déli szélesség 40. fokának közelében öt (három francia és két angol) lakosra bukkan az Amszterdam-szigeten. Mind az öt szörnyen koszos. Ezt az öt embert korábban arra járt bostoni hajók tették ki, amelyek amerikai hódprémeket vagy a szigetről való borjúfókabőröket árusítanak Kantonban. A vadászok óriási öldöklést rendeztek (egyetlen nyáron 25 000 állatot vertek agyon). Nemcsak fókák laknak a szigeten, élnek ott még pingvinek, bálnák, cápák, macskacápák meg megszámlálhatatlan mennyiségben különböző más halak is. „Néhány horgászvessző egypár horoggal elég halat fogott ahhoz, hogy egy álló hétig eléljen rajta a *Lion* legénysége." Az édesvizek torkolatában hemzseg a compó, a sügér és főleg a rák: „. . . a tengerészek kosarakat helyeztek el a vízben cápahús-csalétekkel, és néhány perc múlva félig rákkal telten emelték ki őket . . ." Más csodák is vannak, a madarak: sárga csőrű albatrosz, nagy fekete viharfecske, úgynevezett ezüstmadár, kék viharfecske, ez az utóbbi éjszakai madár, a ragadozó madarak meg a fókavadászok vadásznak rá, akik fáklyát gyújtanak, úgy csalogatják oda, mégpedig oly sikeresen, hogy „rengeteget ejtenek belőle [. . .]: sőt ez a fő táplálékuk, és azt állítják, hogy kitűnő a húsa. A kék viharfecske körülbelül olyan nagy, mint a galamb . . ."[126].

A valóság az, hogy a XVIII. század előtt bárhol kinyithatjuk a dzsungel könyvét. Bölcsen cselekszünk tehát, ha inkább becsukjuk, mielőtt még elvesznénk benne. De mégis micsoda tanúság ez az emberi hódítás gyengeségéről!

A XVIII. századdal egy régi biológiai rendszer ér véget

A XVIII. századdal Kínában csakúgy, mint Európában egy régi biológiai rendszer ért véget, olyan kényszerek, akadályok, struktúrák, viszonyok és számarányok együttese, amelyek egészen addig normát jelentettek.

Az egyensúly mindig helyreáll

Az egyensúly a születések és a halálozások száma között újra meg újra helyreáll. A Forradalom előtti Franciaországban nagyjából végül is minden egyensúlyba került. A két (szaporodási és halálozási) együttható nagyon közel van egymáshoz: 40 ezrelék. Amit az élet hoz, visszaveszi a halál. 1609-ben La Chapelle-Fougerets falucskában,[127] amely ma Rennes város egyik külső kerülete, a születések száma a plébániai anyakönyvek szerint 50; nos, ha 50 születést számolunk 1000 lakosra – más szóval a

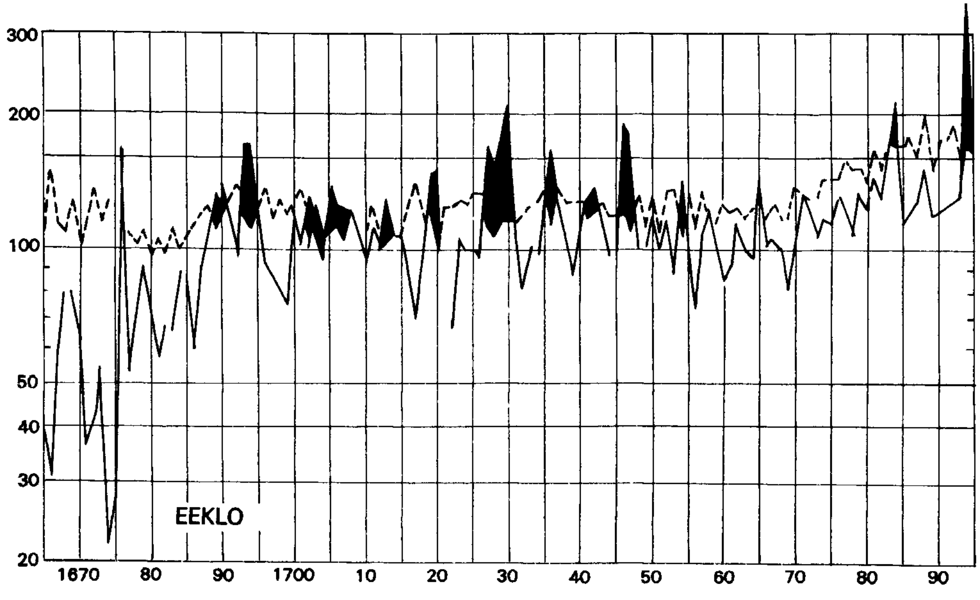

A.

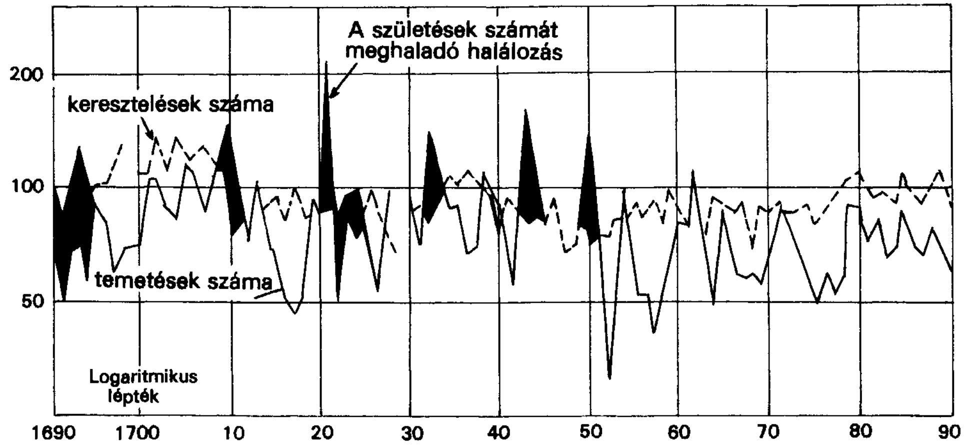

B.

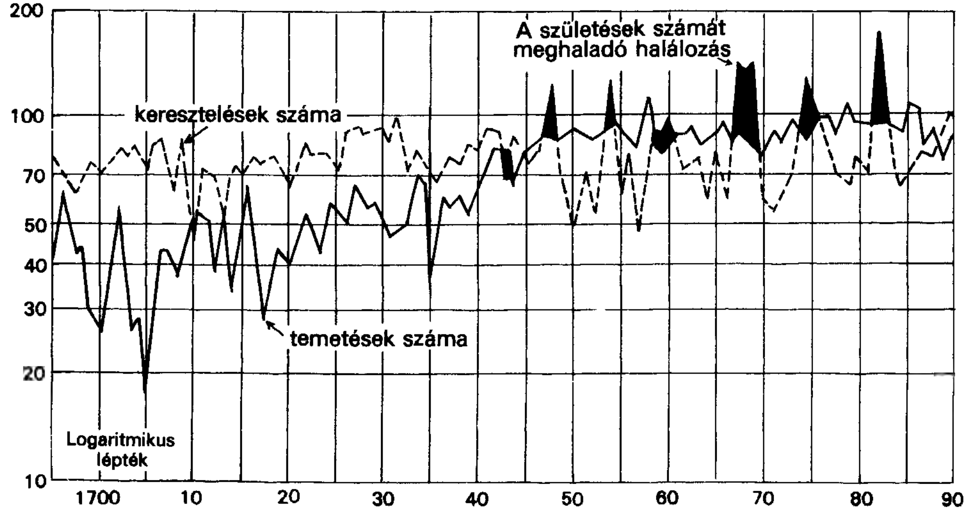

C.

5. A NÉPESSÉG ALAKULÁSA A MÚLTBAN: KERESZTELÉS ÉS TEMETÉS

Három példa: A. Egy flamand város
B. Egy dél-provence-i város
C. Egy beauvais-i város

Ezek a példák – sok száz egyéb példával együtt – a halálozás és a születések közötti kapcsolatot mutatják. A feketével húzott vonalak azoknak a periódusoknak felelnek meg, amelyekben a halálesetek száma nagyobb volt, mint a születéseké. Ezek a periódusok a XVIII. század beköszöntével ritkábbak lesznek, néhány kivételtől eltekintve, amilyen például Eyragues esete (B. grafikon).

A halálesetek száma Franciaországban 1779-ben és 1783-ban is nő.

[M. Morineau és A. de Vos (A), R. Baehrel (B) és P. Goubert (C) nyomán]

keresztelések számát megszorozzuk 25-tel –, akkor feltételezhetjük, hogy ennek a nagy falunak a lakossága 1250 fő volt. *Arithmétique politique* (Politikai aritmetika) című művében (1690) William Petty angol közgazdász a halálozásokból kiindulva számította ki a lakosságot, mégpedig úgy, hogy 30-as szorzószámot használt (ami a halálozások némi alábecsülését jelenti).[128]

Rövid időre számolva az aktíva és a passzíva egyformán alakul; ha felülkerekedik az egyik, azonnal visszahat a másik. 1451-ben a pestis állítólag 21 000 emberéletet olt ki Kölnben, a következő esztendőkben azonban 4000 új házasságot kötnek:[129] a kiegyenlítődés még akkor is teljesen nyilvánvaló, ha ezek a számok, ahogyan minden erre enged következtetni, túlzottak. Salzwedelben, az egykori brandenburgi határőrgrófság egyik kis helységében 790-en halnak meg 1581-ben, vagyis tízszer többen, mint normális időkben. A házasságok száma 30-ról 10-re esik vissza, ám a következő esztendőben a lakosság számának csökkenése ellenére is 30 házasságot kötnek, amelyekre aztán nagyszámú kiegyenlítő születés következik.[130] 1637-ben, a veronai pestisjárvány után, amely az elbeszélések szerint a város lakosságának a felét elpusztította (tudjuk azonban, hogy a krónikások szívesen túloznak), a helyőrség katonái, akik szinte mind franciák, és elég sokan túlélték közülük a járványt, feleségül veszik az özvegyeket, s ezzel az élet visszatér jogaiba.[131] A harmincéves háború pusztításaitól súlyos sebeket szenvedett Németországban a vihar elültével mindenütt felfelé ível a népesség száma. A kiegyenlítődés jelensége ez egy olyan ország érdekében, amelyet félig vagy negyedrészben elpusztítottak a háború borzalmai. Egy olasz utazó, aki nem sokkal 1648 után járt Németországban, tehát akkor, amikor Európa lakossága stagnált vagy csökkent, megjegyezte, hogy „kevés a fegyverfogható ember, a gyermekek száma ezzel szemben abnormisan magas"[132].

Amikor az egyensúly nem áll helyre elég gyorsan, közbelépnek a hatóságok: a különben féltékenyen elzárkózó Velencében az 1348. október 30-án, a szörnyű pestisjárvány után kelt liberális rendelet teljes polgárjogot *(de intus et de extra)* biztosít mindenkinek, aki egy éven belül a városba telepszik családostul és vagyonostul. A városok egyébként általában csupán e kívülről jövő gyarapodás révén maradnak fenn. De az ilyen gyarapodás rendszerint magától szerveződik.

Rövid lejáratra tehát váltakozik egymással a felfelé ívelés és a csökkenés, majd rendszeresen kiegyenlítődik, amint változatlan egyhangúsággal tanúsítja ezt mindenütt – Nyugaton, Velencében vagy Beauvais-ban – a születések és a halálozások kettős fűrészfogvonala (egészen a XVIII. századig). Ha úgy hozza magával a szükség, a járvány nem késlekedik, és vállalja a mindig veszélyben levő kiskorú gyermekeknek meg mindazoknak az elpusztítását, akik anyagi forrásaik bizonytalansága miatt a legjobban ki vannak neki szolgáltatva. Először mindig a szegényeket sújtja a baj. Ezek a századok számtalan „társadalmi tömeggyilkosság” jegyében éltek. Például Crépy (Senlis mellett) 1483-ban: „nevezett város harmada koldul az országban, az öregek pedig a ganéjdombon halnak nap mint nap”[133].

Csak a XVIII. század elkövetkezte után győzedelmeskedik majd az élet a halálon és előzi meg ettől kezdve elég rendszeresen ellenfelét. De a visszaütések továbbra is lehetségesek maradnak, így például Franciaországban, 1772–1773-ban, vagy ama bizonyos, mélységekből feltörő válság idején 1779 és 1783 között. Az ilyen éles vészjelek jelzik, milyen bizonytalan ez a későn bekövetkezett javulás, amely továbbra is vitatható marad, kiszolgáltatva az élelemszükséglet és a termelési lehetőségek mindenkor borotvaélen táncoló egyensúlyának.

Az éhínségek

Az éhínség évszázadokon át oly állhatatosan vissza-visszatér, hogy valósággal beleépül az emberek biológiai rendszerébe, és mindennapi életük egyik struktúrájává lesz. Az árdrágulások és az áruhiányok tulajdonképpen még Európában is állandók, megszokott jelenségek, bár ez a földrész kivételes helyzetben van. Ám néhány jól táplált gazdag ember mit sem változtat a szabályon. De hogyan is lehetne másként? A gabonatermés általában közepes, és két egymást követő rossz aratás már katasztrófákat von maga után. A nyugati világban, talán az éghajlat kegyes volta következtében, ezek a katasztrófák gyakran mérsékeltebbek. Hasonlóképpen Kínában is, ahol a korán kifejlődött mezőgazdasági technikák, az öntözést és az áruszállítást egyaránt szolgáló gát- és csatornahálózat kiépítése meg a déli rizsföldek aprólékos megszervezése az évi kétszeri terméssel hosszú ideig biztosított valamiféle egyensúlyt, még a XVIII. századi hatalmas népességnövekedés után is. De nem ilyen a helyzet a moszkvai nagyfejedelemség területén, ahol az éghajlat szigorú és bizonytalan, vagy Indiában, ahol a folyók áradásai és a szárazságok apokaliptikus katasztrófák méreteit öltik.

Európában mindenesetre csak későn állandósul a csodanövények (kukorica, burgonya, amelyekre még visszatérünk) termesztése, s a modern belterjes mezőgazdasági módszerek is lassan terjednek el. Így aztán mindezen – és egyéb – okokból az éhínség továbbra is meg-meglátogatja, pusztítja szárazföldünket, és néptelenít el egyes területeket. Nincs elszomorítóbb, a század közepén bekövetkező katasztrófákat – például a pestist – jobban előre jelző látvány, mint azok a súlyos, pusztító éhínségek, amelyek egymást követik 1309 és 1318 között: Észak-, Közép- és Kelet-Németországból kiindulva egész Európára – Angliára, Németalföldre, Franciaországra, Dél-Németországra, a Rajna-vidékre – átterjednek, és elérik a livóniai partvidéket is.[134]

Minden ország mérlege egyformán roppant tragikus. Franciaország, amely pedig a lehető legszerencsésebb helyzetben van, tíz *általános* éhínséget számlált a X. században, huszonhatot a XI.-ben, kettőt a XII.-ben, négyet a XIV.-ben, hetet a XV.-ben; tizenhármat a XVI.-ban, tizenegyet a XVII.-ben és tizenhatot a XVIII.-ban.[135] Ezt a XVIII. században készült listát természetesen fenntartásokkal közöljük, de azzal, hogy csupán optimista irányban tévedhet, mert figyelmen kívül hagy száz meg száz *helyi* éhínséget, amelyek nem mindenkor esnek egybe az egész országot sújtó csapásokkal (például Maine tartományban 1739-ben, 1752-ben, 1770-ben és 1785-ben,[136] vagy Franciaország délnyugati részén 1628-ban, 1631-ben, 1643-ban, 1662-ben, 1694-ben, 1698-ban, 1709-ben és 1713-ban).[137]

Ugyanezt Európa bármelyik országáról el lehetne mondani. Németországban az éhínség makacsul látogatja a városokat és a sík vidékeket. Sőt akkor is egymást érik a katasztrófák, amikor elérkezik a kellemesebb és könnyebb XVIII. és XIX. század: kenyérszűke 1730-ban Sziléziában, 1771–1772-ben Szászországban és Dél-Németországban;[138] valóságos éhínség 1816–1817-ben Bajorországban és szigorúan vett határain kívül is: 1817. augusztus 5-én – az új termés betakarítása alkalmával – Ulm városa hálaadó istentiszteletekkel ünnepelte meg a normális állapot visszatértét.

Vagy egy más statisztika: Firenze és környéke, amely pedig nem különösképpen szegény, 1371 és 1791 között 111 szűkös esztendőt ért meg mindössze 16 jó termést hozó évvel szemben.[139] Igaz, hogy Toszkána hegyes tartomány, szinte kizárólag szőlőt meg olajbogyót termel, és hogy, kereskedőinek hála, már a XIII. század előtti időben is számíthat a szicíliai gabonára, amely nélkül nem tudna megélni.

Egyébként ne higgyük elhamarkodottan, hogy csupán a panaszkodáshoz szokott városok vannak kitéve az ilyen sorscsapásoknak. A városoknak ugyanis megvannak a maguk raktárai, tartalékai, „gabonahivatalai", külföldi gabonavásárlásai, előrelátó hangyapolitikájuk. Paradox helyzetnek látszik, de a vidék néha sokkal többet szenved. A kereskedőktől, a városoktól és a földesuraktól függő parasztnak alig-alig vannak tartalékai. Szükség esetén nem marad számára egyéb megoldás, mint a városba özönleni, bármi módon bezsúfolódni, az utcákon koldulni, és gyakran ott is halni meg a köztereken, amint az Velencében vagy Amiensben[140] még a XVI. században is előfordult.

A városok nemsokára kénytelenek is voltak védekezni az ilyen, időközönként megismétlődő beözönlések ellen, amelyek nemcsak a közvetlen környék ínségeseit mozgósították, hanem néha nagyon messziről jövő, valóságos szegényhadakat is. 1573-ban Troyes város vidékén és utcáin kiéhezett, lerongyolódott, eltetvesedett, elférgesedett idegen koldusok jelentek meg. De csupán huszonnégy óra hosszat tartózkodhattak a városban. A polgárok nemsokára félni kezdtek, hogy „lázongás" tör ki a városi és a közeli környékbeli nyomorgók soraiban, „akiknek eltávolítása végett városgyűlésre jöttek össze a gazdagok és a fent említett Troyes város kormányzói, gyors megoldást keresendő a baj orvoslására. A tanács határozata az lett, hogy ki kell őket űzni a városból. [. . .] Tervük végrehajtására bőven süttettek kenyeret, hogy majd szétosztassák ama szegények között, akiket összegyűjtenek városuk egyik kapujánál, de titkos szándékukat elhallgatják előttük, hogy aztán mindegyiknek megadván az ő kenyerét és egy garast, ugyanazon kapun keresztül kiűzzék őket a városból, majd a kaput az utolsó mögött becsukják, és a falakról tudtukra adják, hogy menjenek Isten hírével máshová, és vissza se térjenek nevezett Troyes városába a legközelebbi aratás betakarítása előtt. Ami meg is történt. A kenyérosztás után voltak csak igazán megrettenve a Troyes városából kiűzött szegények . . ."[141]

A polgárok kegyetlensége mértéktelenül megnövekszik a XVI. század vége felé, de még inkább a XVII. század beköszöntével. A probléma az lett, hogyan lehet ártalmatlanná tenni a szegényeket. Párizsban a betegeket és a rokkantakat mindig is a kórházak felé irányították, a munkabírókat pedig kettesével egymáshoz láncolva a város árkainak soha véget nem érő, nehéz és lélekölő tisztogatási munkájához használták fel. Angliában Erzsébet királynő uralkodásának a vége felé megjelennek a szegénytörvények – *poor laws* –, a valóságban inkább szegény*ellenes* törvények. Lassacskán Nyugat minden országában megszaporodnak a szegények és a nem kívánt elemek számára intézményesített házak, amelyekben az internált kényszermunkára van ítélve, az angol *Workhouse*-okban csakúgy, mint a német *Zuchthaus*okban, vagy a francia *maison de force*-okban („kényszerházak"), amilyenek például azok a börtönszerű intézmények voltak, amelyet az 1656-ban alapított párizsi Nagy Kórház igazgatása alá rendeltek. A szegényeknek, az őrülteknek, a bűnözőknek, a szüleik által felügyelet alá helyeztetett „jobb családokból származó" gyermekeknek e „nagy elkülönítése" az egyik lélektani aspektusa a XVII. század józan, de józanságában egyúttal könyörtelen társadalmának. Lehet azonban, hogy e nehéz évszázadban a nyomor elhatalmasodásának szinte elkerülhetetlen visszahatása ez. Egy jellemző adat: Dijonban a városi hatóságok odáig mennek, hogy 1656-ban megtiltják a polgároknak az egyéni jótékonykodást és a szegények befogadását. „A XVI. században meggyógyítják és feltáplálják az idegen koldust, mi-

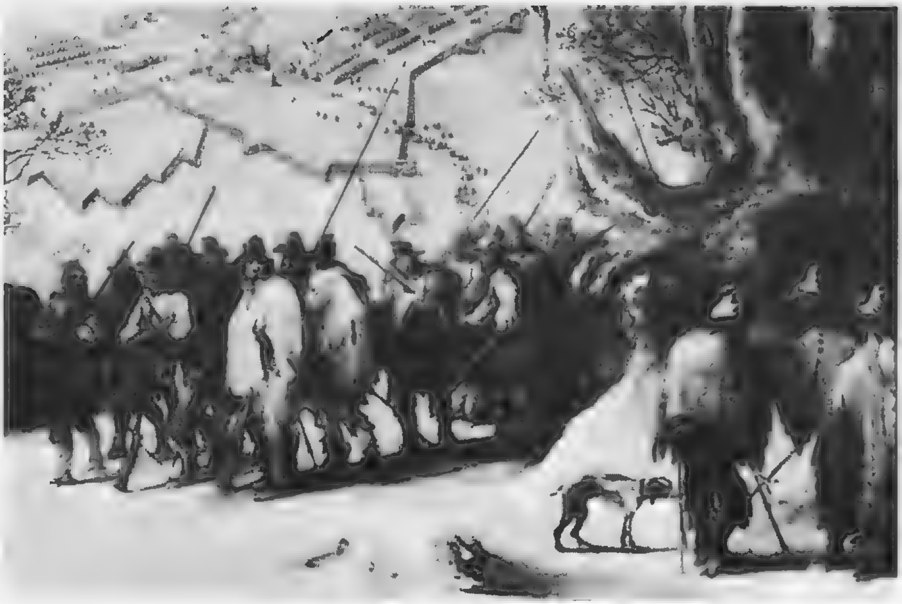

Lerongyolódott spanyol katonák Aire-sur-la-Lys ostrománál. Háttérben a város erődítményei. Pierre Snayers festményének a részlete, 1641. (Fotó: Oronoz)

előtt kiűznék. A XVII. század elején kopaszra nyírják. Később megkorbácsolják. A század végén aztán az elnyomás eléri végső kiteljesedését, és kényszermunkára ítélt rabot csinál belőle."[142]

Ilyen a helyzet Európában. Ázsiában, Kínában, Indiában még ennél is rosszabb: az éhínségek valóságos világvége-méretűek. Kínában minden a déli tartományok rizstermésétől függ, Indiában a gondviselésszerű bengáliai rizstől, az északi tartományok búza- és kölestermésétől. Csakhogy roppant távolságokat kell legyőzni. Minden természeti csapásnak széles körű a kihatása. A Dekkánt kegyetlenül sújtó 1472. évi éhínség a természeti csapást túlélők óriási kivándorlását indítja el Gudzsarát és a Malva-fennsík felé.[143] 1555-ben és 1596-ban egy hatalmas, egész Északnyugat-Indiára kiterjedő éhínség a korabeli krónikások szerint kannibalizmusba torkollik.[144]

Hasonlóképpen az a szörnyű éhínség is, amely 1630–1631-ben sújtja úgyszólván egész Indiát. Egy holland kereskedő elrettentő leírást hagyott ránk róla: „Mindenfelé emberek bolyonganak reménytelenül – írja –, otthagyva városukat vagy falujukat. Állapotuk azonnal felismerhető: a szemük mélyen be van esve, elkékült ajkuk habzik, kiszáradt bőrük alól kiáll a csontjuk, a hasuk lóg, mint az üres zsák. Némelyek sírnak és üvöltenek éhségükben, mások haldokolva hevernek a földön." Mindezt tetézik a megszokott drámák: asszonyok és gyermekek elhagyása, gyermekeiket vagy önmagukat eladó szülők, hogy így biztosítsák életben maradásukat; kollektív öngyilkosságok ... A kiéhezettek pedig felnyitják a halottak és a haldoklók hasát, és megeszik belső részeiket. „Száz- és százezren haltak meg – írja ugyanez a kereskedő –, szerte az országban mindenütt temetetlen hullák hevertek, és olyan bűzt árasztottak, hogy a levegő belélegezhetetlenné vált [...] Egy faluban a piacon árulták az emberhúst."[145]

Egy-egy részadat még akkor is elég a borzadály felidézésére, amikor a feljegyzések nem kínálnak ennyire pontos adatokat. 1670-ben egy perzsa nagykövet, aki a Nagy Mogul, Aurangzeb köszöntésére érkezett, hazájába „számtalan rabszolgától" kísérve tér vissza – ezeket egyébként a határon elveszik tőle –, akiket „szinte semmiért szerzett az éhínség miatt"[146].

Ha visszatérünk újra a kivételes helyzetben élő Európába, akkor már meg vagyunk keményedve, vigasztalódva; már mindenbe beletörődtünk, mintha a sötétség országából jöttünk volna vissza. Mert ilyen borzalmakat Európa nyugaton igazából csak a középkor első, sötét századaiban élt át, vagy legfeljebb az elmaradottabb keleti határvidékein. Ha „a történelmi katasztrófák súlyosságát az áldozatok számához viszonyítva akarjuk felmérni – írja egy történész –, akkor az 1696–1697. évi finnországi éhínséget kell az európai történelem legszörnyűbb eseményének tekintenünk": ezekben az években ugyanis a lakosságnak a negyede vagy a harmada pusztult el.[147] Kelet a rosszabbik oldala Európának. Az éhség még sokáig pusztít arrafelé, a XVIII. század után is, hiába keresnek az ott lakók kétségbeesetten megoldást „az éhezők táplálékaiban", a füvekben, a vadon termő gyümölcsökben, a valaha régen termesztett növényekben, amelyeket még fel lehet lelni a kerti, mezei, réti gyomnövények között vagy az erdők szegélyén.

Ez a helyzet néha mégis újra előfordul Nyugat-Európában, mégpedig főleg a XVII. században, a „kis jégkorszak" idején. Blésois környéke 1662-ben „ötszáz esztendő óta nem ért meg ehhez fogható nyomorúságot" – írja egy szemtanú. A szegények étrendje „káposztatorzsa korpával, tőkehal levében"[148]. A királyhoz felterjesztett tiltakozó intelmeikben a burgundiai követek ugyanez évben beszámolnak arról, hogy „az idei éhínség Felséged tartományának több mint tízezer családját pusztította el, és még a gazdag városok lakosságának a harmadát is fűevésre kárhoztatta".[149] Egy krónikás hozzáfűzi: „Egyesek még emberhúst is ettek".[150] Tíz esztendővel korábban, 1652-ben, egy másik krónikás, Macheret plébános, arról számolt be, hogy „Lotaringia és a szomszédos vidékek népe oly nagy nyomorra jutott, hogy úgy eszik a réten a füvet, mint az állatok, főleg a Párizsi-medence délkeleti részén fekvő Pouilly és Parnot községbeliek ... és olyan feketék és aszottak, mint a csontváz".[151]

1693-ban egy burgundiai lakos szerint: a gabona ára oly magas volt az egész királyságban, hogy az emberek éhen haltak"; 1694-ben, Meulan mellett a búzát a teljes beérés előtt learatják, „nagyon sok ember füvön élt, mint az állatok"; 1709-ben a szörnyű tél számtalan embert űzött ki Franciaország útjaira.[152]

Mindezeket a sötét képeket természetesen nem szabad egymásba fűzni. De azért mégse legyünk túlzottan derűlátók! A hiányos táplálkozás és a velük járó betegségek: a skorbut (amely a nagy tengeri utazásokkal vált oly hírhedetté), a pellagra, különösen a XVIII. században a kizárólagos kukoricafogyasztás következtében, a beriberi Ázsiában – nem hagyhatnak semmi kétséget. Amint nem hagyhat kétséget az a tény sem, hogy a népi táplálkozásban oly makacsul ott van továbbra is a mindenféle pempő meg a másodrendű lisztekből vegyesen és csak nagy időközönként, egy-két havonként sütött kenyér. Ez a kenyér szinte mindig penészes és kemény. Egyes vidékeken fejszével darabolták. Tirolban az összezúzott búzából gyúrt, sokáig elálló kenyeret évente kétszer-háromszor sütötték.[153] A *Dictionnaire de Trévoux* – Trévoux-i Enciklopédia (1771) – nem is késik leszögezni: „A parasztok rendszerint elég ostobák, mert csak durva táplálékokat fogyasztanak."

A járványok

Egy-egy rossz termés csak elmegy valahogyan. A másodikra azonban megbolydulnak az árak, éhínség támad, és sohasem jár egyedül: hol előbb, hol utóbb, kaput nyit a járványok[154] előtt, amelyek persze a saját ritmusuknak is engedelmeskednek. A nagy, szörnyű ellenség a pestis, a „százfejű hidra", amely oly sokféle formában megjelenő „különös kaméleon", hogy a korabeli emberek más betegségekkel keverik össze. A pestis a haláltáncok „díszeként" oly állandó jelenséggé válik, hogy az az emberek életének egyik struktúrája lesz, szinte beleépül gondolkodásukba.

A valóságban azonban a pestis csupán egy a rengeteg egyéb betegség közül. Útra kelve az ember magával hurcolja a betegségeket, amelyek a társadalmi promiszkuitás, a hatalmas zsúfoltság következtében – s gyakran járványok formájában – újra meg újra kitörnek. Egész könyvet lehetne írni a zsúfoltan élő civilizációkról, a járványokról és endémiákról, meg a járványok különböző ritmusáról, ahogyan eltűnnek, majd újra visszatérnek ezek a makacs utazók. Hogy csupán a himlőt említsük: egy 1775-ben – vagyis amikor már kezdenek beszélni az oltásról – megjelent orvosi könyv úgy véli, hogy „minden betegség közül ez a legáltalánosabb"; 100 ember közül 95 kapja meg, s minden hetedik himlőbeteg meghal.[155]

A mai orvos azonban első szempillantásra alig-alig ismeri ki magát e hajdani neveik mögött rejtőző betegségek és szimptómáik leírásai között. Egyébként sem kezeskedik semmi arról, hogy mindenkor összehasonlíthatók azokkal, amelyeket ma ismerünk, hiszen a betegségek is átalakulnak, megvan a saját történetük, amely a mikrobák és a vírusok, valamint az életfeltételüket alkotó „emberi talaj" lehetséges fejlődésétől függ.[156] A véletlen tette lehetővé 1922-ben Gaston Roupnelnek, hogy egy parazitológus barátjának a segítségével azonosítsa a – tetvek terjesztette – kiütéses tífuszt a Dijonban és másutt a XVII. század folyamán csalánkiütésnek, bíborláznak nevezett betegséggel.[157] Ez az a „bíborláz", amely 1780 tájt „százával ragadta el a Saint-Marcel nevű párizsi külváros szegényeit. [...] A sírásók valósággal összecsuklottak a kimerültségtől."[158] A „bíbor" problémája azonban még nincs tökéletesen megoldva.

Mit gondoljon a mai orvos az 1348. évi „pestisről"? Ezt Guy de Chauliac írta le *Grande Chirurgie* – Nagy Chirurgia – című, 1478 és 1895 között hatvankilenc kiadást megért művében. A betegség két ütemben zajlott le: az első ütem elég hosszú volt, két hónapig is tartott, lázzal és vérhányással járt, a második ütem kelésekkel és tüdőbántalmakkal. Vagy hogyan vélekedjék az 1427. évi járványról, amelyet Párizsban a nem nagyon érthető *ladendo* csúfnévvel illettek, és addig nem látott betegségként írtak le: „A vesénél kezdődött, mintha a betegnek nagy veseköve lenne, aztán elővette a hideglelés, úgy hogy nyolc-tíz napon át nem tudott sem enni, sem inni, sem aludni." Majd következett „a köhögés, mégpedig oly makacs, hogy szentbeszédhallgatás közben nem lehetett érteni a pap szavát a köhögők kórusától"[159]. Minden bizonnyal valami speciális vírus okozta influenzáról volt szó, olyasféléről, mint az első világháború után kitört spanyolnátha, vagy az az ázsiai influenza, amelyik 1956–1958-ban harapódzott el Európában ... Vagy az, amelyet így ír le L'Estoile: „Április elején [1595] a Király [IV. Henrik] súlyos katarrust kapott, amely az egész arcát elcsúfította. Ilyen katarrus dúlt ekkor Párizsban az évszakban szokatlan nagy hideg miatt: különös és hirtelen haláleseteket okozott a város különböző helyein jelentkező *pestis*sel [kiemelés tőlünk] karöltve: mind a kettő isten csapása volt, amelyből a gazdagok és a szegények egyaránt ritkán gyógyultak ki."[160] Ezzel szemben ma már teljesen eltűnt az úgynevezett *„angol izzadás".* Ez a betegség Angliában pusztított 1486 és 1551 között. Egyszerre támadta meg a szívet, a tüdőt, az ízületeket, és a hideglelős, majd bőségesen izzadó betegek gyakran néhány óra leforgása alatt meghaltak. Öt nagy járvány – 1486-ban, 1507-ben, 1518-ban, 1529-ben és 1551-ben – megszámlálhatatlan áldozatot szedett. Érdekes, hogy a majdnem minden esetben Londonban kezdődő járványok sohasem érintették Walest és Skóciát. És csupán az 1529. évi különösen heves járvány jött át a kontinensre, s

Franciaországot elkerülve Hollandiában, Németországban, sőt a svájci kantonokban is pusztított.[161]

De miféle betegséget ismerjünk fel abban az – állítólag – *nem ragályos* kórban, amely Madridban tört ki 1597-ben, és hónalj-, ágyék- és torokdaganatokban nyilvánult meg. A betegek a láz kitörésétől számított öt vagy hat napon belül vagy gyógyulni kezdtek, s aztán lassan talpra álltak, vagy azonnal meghaltak. Egyébként csupa olyan szegény ember kapta meg, aki nedves házban lakott, s a puszta földön aludt.[162]

Egy másik nehézség: a betegségek csoportosan jelentkeznek, „nincs bennük közös egyéb, mint a fertőző tulajdonságuk; ilyenek a torokgyík (diftéria), a kolerin (fertőző nyári hasmenés), a tífusz, a fekete himlő, a bárányhimlő, a bíborláz, a »daganat«, a »dendo«, a kosz *(trousse galant)* vagy a »szamárköhögés«, a skarlát, a náthalázak, az influenza . . ."[163] Ez a Franciaországra érvényes lista egyebütt más variánsokkal fordul elő. Angliában például az általánosan elterjedt betegségek a váltóláz, az „angol izzadás", a sápkór vagy „zöldkór", a sárgaság, a sorvadás, az eskór (epilepszia), a szédülés, a reuma, a vesehomok, a vese-, hólyag- és epekő.[164]

Mindezekkel a tömegesen jelentkező támadásokkal szemben gondoljunk csak a rosszul táplált, védtelen emberek gyenge ellenálló képességére. Bevallom, hogy ez a toszkán közmondás: „A malária ellen a legjobb orvosság a dugig tele fazék", amelyet gyakran idéztem, engem félig meggyőzött. Nos, az 1921–1923-as évek oroszországi éhínsége idején[165] egy feltétlenül hiteles megfigyelő tanúsága szerint a malária az egész országban dúlt, az északi sarkkörig, ugyanazokkal a tünetekkel, mint a trópusokon. Az alultápláltság tehát minden bizonnyal a sokszorozó, a multiplikátor szerepét játszotta a betegségekben.

Egy másik, kivételt nem ismerő szabály: a járványok szinte akadálytalanul ugranak át az egyik embertömegről a másikra. Alonso Montecuccoli, akit a toszkánai nagyherceg Angliába küld, 1603. szeptember 2-án írja, hogy Boulogne-on át utazik, nem pedig Calais-n, mert oda a két ország közötti forgalom révén éppen akkor „surrant be" az angliai pestis.[166] Apró példa csupán ama hatalmas mozgalmakhoz hasonlítva, amelyek Kínából és Indiából kiindulva az állandóan aktív konstantinápolyi és egyiptomi összekötő láncon keresztül juttatják el a pestist Nyugat-Európába. A tüdőbaj, a tuberkulózis, szintén régi törzsvendége kontinensünknek: jó példát szolgáltat erre II. Ferenc (1560, gümős agyhártyagyulladás), IX. Károly (1574, tüdőtuberkulózis) és XIII. Lajos (1643, béltuberkulózis). A XVIII. században azonban, minden valószínűség szerint Indiából kiindulva, egy minden addiginál sokkal virulensebb tuberkulózis válik általánossá és lesz majd a romantikus Európa és az egész XIX. század háttérbetegsége. Ugyancsak Indiából érkezik hoz-

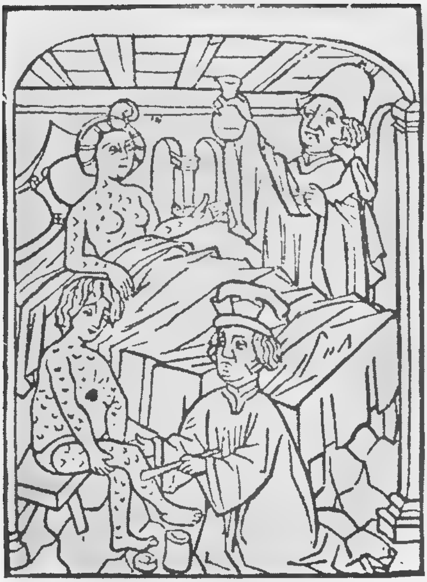

A vérbaj (szifilisz) kezelése kiégetéssel (kauterizálás). XV. század végéről származó fametszet. Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár

A nápolyi baj gyógyitására szolgáló pirula receptje

Alkatrészek:

végy
- 2 uncia fehér, vagy narbonne-i mézet,
- 2 uncia porrá tört, szárított piros rózsát,
- fél uncia piros higanyoxidot.

Elkészítés

Keverd és dolgozd jól össze az egészet. Aztán készíts belőle közönséges borsó nagyságú pirulákat. Használd a következőképpen: Adj három egymást követő reggel 4–5 pirulát a gyengébbeknek. Ha a beteg nem izzad eléggé, emeld az adagot; a beteg addig nem kelhet fel az ágyból, amíg a gennyezés nem szűnik meg.

Higanykezelés 1676-ból

zánk a (kommabacilus okozta) kolera, amely már előzőleg is létezett arrafelé endémikus formában, majd miután 1817-ben elterjedt az egész félszigeten, kilépett a határokon, és heves, félelmetes pandémiává nőve egészen Európáig nyomult.

Egy másik vendég, ezúttal éppen a tanulmányunk tárgyát képező évszázadokban: a szifilisz. Tulajdonképpen visszanyúlik a történelem előtti időkbe, hiszen már az ősember csontváza is viseli a nyomait. Klinikai előfordulásáról az 1492 előtti időkből is van tudomásunk. Ám a Kolumbusz előtti Amerika felfedezésével hirtelen fellángol: ahogy mondják, a legyőzöttek ajándéka, vagy ha úgy akarjuk, bosszúja. Az orvosok által napjainkban vallott négy vagy öt elmélet közül a legvalószínűbb talán az, amely szerint ez a betegség két különböző emberfajta nemi kapcsolatai következtében teremtődött, illetőleg teremtődött újra (a *treponema pertenue*nek a *treponema pallidum*ra gyakorolt hatása következtében).[167] Akárhogyan van is, ez a betegség szörnyű formában üti fel a fejét Barcelonában már a Kolumbusz visszatérését követő ünnepségek alkalmával (1493), hogy aztán viharos gyorsasággal terjedjen tovább. Járványos, gyors, *halálos* betegség. Négy vagy öt év leforgása alatt bejárja egész Európát, illuzórikus neveket viselve lép át az egyik országból a másikba:

nápolyi betegség, francia betegség (franc), *the french disease, lo mal francioso.* Földrajzi helyzeténél fogva Franciaország kerül ki győztesen az elnevezés körül folyó háborúból. A párizsi Hôtel-Dieu kirurgus borbélyai már 1503-ban nagyképűen azt állítják, hogy ők meg tudják gyógyítani a szifiliszt izzó vassal történő kiégetéssel. Virulens formájában már 1506–1507-ben elhatol egészen Kínáig.[168] Aztán a higanykezelés következtében Európában felveszi enyhébb, klasszikus formáját, vagyis a különböző gyógyszereknek, szakkórházaknak köszönhetően (a londoni *Spittle*)[169] meglassúdik a fejlődése, miután a XVI. század vége táján már minden bizonnyal megfertőzte a lakosság egész tömegét, a férfi és női koldusoktól, csavargóktól a nemes urakig és uralkodókig. Malherbe, akit kortársai *páter Luxuriának, Bujaság atyának* neveztek, „azzal hencegett, hogy háromszor szabadult meg izzasztókúrával a szifilisztől”[170]. A korábbi orvosok által II. Fülöpről felállított rendszeres diagnózishoz Gregorio Marañón[171], történész és híres orvos, még egy öröklött szifiliszt is hozzáírt, amelyet visszamenőleg a tévedés minden nagyobb kockázata nélkül nyugodtan odaajándékozhatunk az összes akkori uralkodónak. Thomas Dekker (1572–1632) darabjának egyik szereplője kimondja, amit Londonban mindenki gondol: „Amilyen biztos, hogy mindig akad zsebtolvaj a tömegben, éppoly bizonyos az is, hogy egy lotyó is talál magának áldozatot Szent Mihály napján, aminek aztán szifilisz lesz a vége.”[172]

A pestis

A pestis roppant dossziéja folyton gyarapszik, a magyarázatok pedig szakadatlanul gyűlnek egyre-másra. Mindenekelőtt azt állapítsuk meg, hogy legalább kétféle betegségről van szó: egyrészt a tüdőpestisről, ennek a betegségnek új fajtájáról, amely a történelem reflektorfényében az 1348. évi pandémiával jelenik meg Európában; másrészt a bubópestisről, a kór régebbi alakjáról (a bubók az ágyékban jelentkeznek, és elüszkösödnek). A bubók Isten jegyei, *God's tokens,* vagy általánosabban *tokens,* lerövidült francia formájukban *tac,* és hasonlítanak azokhoz a fém- illetve bőrzsetonokhoz, amelyeket a kereskedők hoznak forgalomba. „Előfordul, hogy már egyetlenegy is halálos . . .” A „fekete pestis” (tüdőpestis) okozója a patkány *(mus rattus)* bolhái által terjesztett vírus. Nos, akkoriban az volt a közhiedelem, hogy ez a patkányfajta a keresztes hadjáratok után árasztotta el Európát és gabonaraktárait. A néphit szerint Kelet bosszúja volt, ugyanúgy, mint 1492-ben a *treponema pallidum* az akkor felfedezett Amerikáé.

Nem kétséges, hogy ezt a túlságosan egyszerűsítő és moralizáló ma-

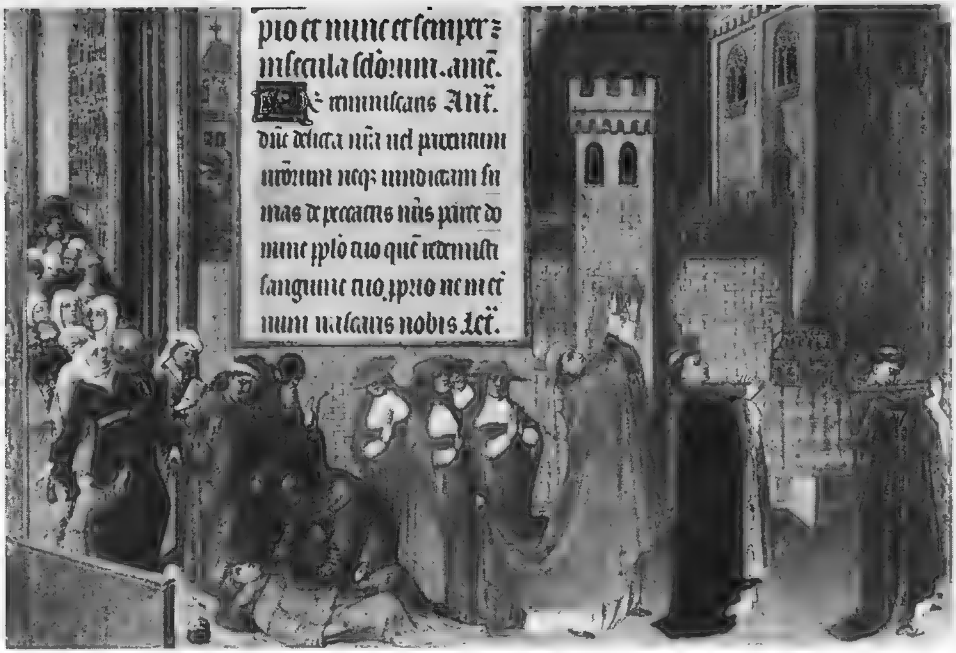

Pestis elleni körmenet a pápa vezetésével. Menet közben egy szerzetes összeesik.
Très Riches Heures du duc de Berry, 71. o. Musée Condé, Chantilly (Fotó: Giraudon)

gyarázatot nem fogadhatjuk el. A *mus rattus* – a fekete patkány – jelenlétét Európában már a VIII. században is említik, vagyis a Karoling uralkodók idején; hasonlóképpen a vándorpatkányét is *(mus decumanus)*, amely állítólag kiszorította a *mus rattus*t, és mivel maga nem hordozója a pestis kórokozójának, ily módon elűzte a járványokért felelős társát. Végül a fekete pestis nem is a XIII. században jut el Európába, mint ahogyan azt mondották, hanem legkésőbb már a XI. században. A vándorpatkány egyébként a házak pincéibe telepszik be, míg a házi patkány inkább a padlásokat kedveli, ahol közelebb van a táplálékul szolgáló terményekhez. Elterjedésük inkább kiegészíti, mint kizárja egymást.

Mindez nem azt jelenti, hogy a patkányoknak és bolháiknak nem volt meg a maguk szerepe, sőt ennek éppen az ellenkezőjét állapítja meg egy igen nagy gonddal végzett, harmincezer feldolgozott dokumentumra alapozó tanulmány az alsó-szászországi Uelzenben lezajlott pestisjárványokról (1560–1610).[173] Ha külső – a közgazdászok szóhasználata szerint: exogén – körülményekkel kell magyaráznunk a betegségnek a XVIII. században végbement visszavonulását, akkor említsük meg a faházaknak kőházakkal való felcserélését a nagy városokat pusztító XVI., XVII. és XVIII. századi tűzvészek után, a lakásbelsők és az emberek megnövekedett tisztaságát, valamint az apró háziállatoknak a lakásokból való eltávolítását, megannyi olyan körülmény megszűntét, amelyek elősegítették a bolhák elszaporodását. De még azután is, hogy 1894-ben Yersin felfedezte a pestis specifikus bacilusát, még mindig lehetségesek meglepetések e téren, és magyarázatainkat más szemszögbe állíthatják. Maga a bacilus például állítólag továbbra is életben marad Irán bizonyos tájainak a talajában, és a rágcsálók ott fertőződnek meg. Mármost lehetséges volna, hogy ezek a veszélyes vidékek a XVIII. század vége felé kikerültek az Európa felé vezető útvonalak köréből? Nem merem feltenni ezt a kérdést, aminthogy azt sem merném állítani, hogy a történészek által oly gyakran megvádolt India és Kína joggal számíthat az enyhítő szakasz figyelembevételére.

Bármelyek legyenek az *okok* vagy az *ok*, a csapás Nyugaton a XVIII. század folyamán egyre ritkább. Utolsó látványos feltűnése a hírhedt marseille-i pestis 1720-ban. Kelet-Európában azonban továbbra is félelmetes marad: így például 1770-ben Moszkvában rengeteg áldozatot követelő pestis dúl. 1775 tájt Mably abbé így ír róla: „A háború, a pestis vagy Pugacsov legalább annyi embert pusztított el, mint amennyit Lengyelország felosztása jelentett.”[174] 1783-ban Herszont, 1814-ben Ogyesszát még meglátogatja a járvány. Utolsó nagy támadásait Európában tudomásunk szerint nem Oroszország, hanem a Balkán ellen vezette 1828–1829-ben és 1841-ben. Mégpedig a fekete pestis, amelynek a terjedését megint csak a faházak segítik elő.

A bubópestis endémikus jellegű marad a meleg és nedves tájakon, Dél-Kínában, Indiában, sőt Európa kapui előtt, Észak-Afrikában is. Az oráni pestis – amelyet Albert Camus ír le – 1942-ben dúlt.

Ez az összefoglalás szörnyen hiányos. Ám a túlságosan tekintélyes méretű dokumentáció csupán tömegénél fogva meghaladja bármely történész legjobb szándékát is. Előzetes tanulmányozásra lenne szükség hozzá, hogy meg lehessen rajzolni a betegségek helyét évről évre feltüntető térképeket. Ezekről leolvashatnánk mélységüket, kiterjedésüket és hevességüket: 1439 és 1640 között Besançon negyven pestisjárványon esett át; Dole-t 1565-ben, 1586-ban, 1629-ben, 1632-ben és 1637-ben látogatta meg a pestis; Szavoját 1530-ban, 1545-ben, 1551-ben, 1564–1565-ben, 1570-ben, 1580-ban és 1587-ben; a XVI. században az egész Limousint tízszer pusztítja végig, Orléans huszonkét ízben látja vendégül; Sevillát, ahol a világ szíve ver, megsokszorozott erővel sújtja 1507–1508-ban, 1571-ben, 1582-ben, 1595–1599 között, 1616 és 1648–1649 között . . .[175] A mérleg minden esetben súlyos, még ha nem éri is el a krónikák mesébe illő számait, még ha vannak kis járványok is, sőt időnként vaklármának bizonyul a járvány híre.

1621 és 1635 között a Bajorországra vonatkozó számítások megdöbbentő átlagokat adnak: a „normális" évi 100 halott helyett Münchenben 155, Augsburgban 195, Bayreuthban 487, Landsbergben 556, Straulingban 702 halottat számolnak össze. Ráadásul minden esetben főleg az egyévesnél fiatalabb gyermekeket sújtja a csapás, és elég rendszerességgel inkább a nőket, mint a férfiakat.

E számokat mind újra át kell vizsgálni, egymással összevetni. Ugyanilyen fontos összehasonlítani a leírásokat és a képi ábrázolásokat is, mert nagyon gyakran egyforma képet nyújtanak, ugyanazokat a többé-kevésbé hatásos rendszabályokat sorolják fel (vesztegzárak, járványőrség, felügyelet alá helyezés, füstölés, gőzölés, fertőtlenítés, útzárlat, falak közé zárás, utazásra jogosító levél, egészségi bizonyítvány – *Gesundheitspässe* Németországban, *Cartas de salud* Spanyolországban), tébolyult gyanúsítgatások, mindenütt ugyanaz a *társadalmi* séma.

Mihelyt megérkezik a betegség híre, a gazdagok, hacsak módjukban áll, fejvesztetten menekülnek vidéki házaikba. Mindenki csak magára gondol: „Ez a betegség kegyetlenebbé tesz bennünket egymással szemben, mintha kutyák volnánk", jegyzi fel Samuel Pepys 1665 szeptemberében.[176] Montaigne pedig elmondja, hogy amikor az ő vidékét is megtámadta a járvány, hogyan „szolgált hat hónapon át nyomorúságosan kalauzul" befogadásért esedező „tanácstalan vándorló családjának, amely rettegést keltett mindenkiben, még önmagában is, és borzadályt, bárhol igyekezett fedélre találni"[177]. A szegények magukra maradtak, összezsúfolva a megfertőzött városban, ahol az állam adott nekik élelmet, de egyúttal elzárta a külvilágtól, helyhez kötötte és ellenőrzés alá helyezte őket. Boccaccio *Dekameron*ja a fekete pestis idején egy Firenze melletti villában folytatott beszélgetések és történetek füzére. 1523 augusztusában Nicolas Versoris, a párizsi legfelső politikai bíróság *(Parlament)* ügyvédje, otthagyja a lakását és az akkor még Párizson kívül fekvő Grande-Batelière-be megy gyámlányainak a birtokára, ahol feleségét három napon belül elragadja a pestis: kivétel, amely nem gyengíti a szokásos elővigyázatossági intézkedés értékét. 1523 nyarán a párizsi pestis elsősorban ismét a szegényeket sújtotta. Ahogyan Versoris írja a *Livre de Raison*jában (számadási naplójában): „a halál elsősorban a szegényeket pusztította, olyannyira, hogy a sorscsapást megelőzően Párizsban oly nagyszámú rakodómunkásokból és kiskeresetű napszámosokból alig-alig maradt életben valaki . . . A *Petits Champs*-mal szemben fekvő egész városrészben elpusztultak a szegények, akik korábban nagy számban laktak errefelé."[178] Egy toulouse-i polgár a legnagyobb lelki nyugalommal írja 1561-ben: „A mondott ragályos kór sohasem támadott meg mást, csak a szegényeket [. . .]; elégedjék meg vele Isten az ő irgalmasságában. [. . .] A gazdagok megvédik magukat."[179] J.-P. Sartre joggal írja: „A pestis csupán mint az osztályviszonyok túlhajtása hat: a nyomort sújtja, a gazdagokat megkíméli." A járvány véget értével, mielőtt visszatérnének kellő módon fertőtlenített házaikba, a szavojai gazdagok néhány hétre koldusasszonyt – „próbaasszonyt" – szállásolnak el benne, az ő feladata élete kockáztatásával bizonyítani, hogy elhárult minden veszély.[180]

A pestis megnöveli az úgynevezett álláselhagyások számát is: városi tanácsosok, tisztek, prelátusok feledkeznek meg tőle való félelmükben a kötelességükről. Franciaországban legfelső bíróságok költöznek el teljes létszámban a városukból (Grenoble: 1467, 1589, 1596; Bordeaux: 1471, 1585; Besançon: 1519; Rennes: 1563, 1564). D'Armagnac bíboros egészen természetesnek tartja 1580-ban, hogy otthagyja pestis sújtotta városát, Avignont, és Bédarrides-be költözzön, majd onnan Sorgues-ba. Csak tízhavi távollét után tér vissza, mikor már minden veszély megszűnt. „Elmondhatja – jegyzi fel egy avignoni polgár a *Napló*jában – annak az ellenkezőjét, amit az Evangélium mond: *Ego sum pastor et non cognovi oves meas.*"[181] Így tehát ne kárhoztassuk Montaigne-t, Bordeaux polgármesterét, aki az 1585. évi pestisjárvány alkalmával nem tér vissza állásába, sem a gazdag, olasz eredetű avignoni François Dragonet de Fogasses-t, aki valahányszor földbérleti szerződést köt, előrelátón kiköti, hogy amennyiben kénytelen lenne elhagyni a várost (ezt meg is cselekszi 1588-ban, egy újabb pestisjárvány alkalmával), akkor a bérlőinek kell őt elszállásolniuk: „Járvány esetén – amitől Isten óvjon – [felesbérlőim] szobát kötelesek biztosítani számomra a házukban [. . .], lovaimat beköthetem istállójukba, oda be- és kijárhatok, továbbá ágyat bocsátanak a rendelkezésemre."[182] Midőn 1664-ben pestisjárvány tört ki Londonban, az udvar eltávozott a városból és Oxfordba ment, a leggazdagabb londoniak sietve ugyanígy cselekedtek családjukkal, szolgáikkal és sebtében összekapkodott málháikkal egyetemben. A fővárosban nem volt többé törvénykezés, „a törvény emberei mind vidéken voltak", 10 000 ház állt elhagyatva, némelyiknek az ajtajára és ablakaira fenyődeszkákat szegeztek, a lezárt házakat vörös krétával rajzolt kereszttel jelölték meg.[183] Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy az a leírás, amelyet Daniel Defoe ad utólag – 1720-ban – az utolsó londoni pestisjárványról, mennyire megfelel annak a szokott sémának, amely ezerszer ismétlődött változatlan egyhangúsággal ugyanazokkal a cselekedetekkel és módszerekkel („többnyire ganéj módjára talyigára hányt" halottakkal),[184] ugyanazokkal az óvintézkedésekkel, kétségbeejtő helyzetekkel és ugyanazokkal a társadalmi diszkriminációkkal.[185]

Napjainkban nincs egyetlen olyan betegség sem, bármilyen pusztítást végezzen is, amelyik ilyen kollektív tébolyt és tragédiákat idézne elő.

Menjünk most el Firenzébe, kísérjünk el oda egy pontos feljegyzéseket készítő emlékiratírót, aki szerencsésen túléli az 1637. évi pestisjárványt, élete igazi, nagy kalandját. Őt olvasva mi is ott vagyunk az elbarikádozott házakban, az utcákon, ahol az ellátószolgálaton kívül mindenki számára tilos a közlekedés, csak egy-egy pap siet rajtuk végig, vagy többnyire a könyörtelen éjjeli strázsák, néha, egészen ritkán, valami kivételezett polgár hintaja, akinek engedély adatott, hogy rövid időre kiléphessen elzárt házából. Firenze kihalt: megszűnt minden, nincs se kereskedelem, se istentisztelet. Legfeljebb, véletlenül, egy-egy mise, amelyet a pap az utcasarkon celebrál, a házukba bezárt lakók pedig titokban hallgatnak az ablakokból.[186]

Le Capucin charitable (Az irgalmas kapucinus), páter Maurice de Tolon műve[187] a genovai 1656. évi pestisjárvánnyal kapcsolatban felsorolja a szükséges óvintézkedéseket: nem szabad szóba elegyedni semmiféle gyanús városi lakossal, ha a szél felőle fúj; illatos fűszereket kell égetni fertőtlenítés céljából; kimosni vagy inkább elégetni a betegséggyanúsak testi holmiját, fehérneműjét; főleg pedig imádkozni és végül segíteni a rendőrség munkáját. Mindeme megjegyzések hátterében képzeljük el Genovát, ezt a roppant gazdag várost, amely most ki van szolgáltatva a fosztogatásnak, hiszen a gazdag paloták elhagyottan állnak. A halottak rakásra gyűlnek az utcákon; egyetlen mód van arra, hogy a várost meg lehessen szabadítani a bűzlő hulláktól: bárkákra rakni őket aztán kievezni a tengerre és bárkástul együtt felgyújtani őket a nyílt vizeken. Megvallhatom-e, hogy én, aki a XVI. század specialistája vagyok, mindig csodálkoztam és csodálkozom ma is a következő évszázad pestis sújtotta városainak és gyászos veszteségmérlegüknek láttán? Mert tagadhatatlan, hogy a helyzet csak súlyosbodott az egyik évszázadról a másikra. Amszterdamban 1622 és 1628 között minden évben dúl a pestis (mérleg: 35 000 halott). Párizsban 1612-ben, 1619-ben, 1631-ben, 1638-ban, 1662-ben és 1668-ban pusztít (ekkor utoljára).[188] Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Párizsban már 1612-től kezdve „karhatalommal elvitték otthonukból a betegeket és átszállították őket a Szent Lajos-kórházba vagy a Saint-Marcel külváros kórházába"[189]. Londont öt ízben látogatja meg a pestis 1593 és 1664–1665 között, és állítólag 156 463 áldozatot szed.

A XVIII. századdal aztán teljesen megváltozik a helyzet. De azért az 1720. évi touloni és marseille-i járvány kíméletlen hevességgel pusztít. Egy történész szerint Marseille lakosságának legalább a fele áldozatul esett neki.[190] Az utcák tele voltak „félig oszladozó, kutyáktól szétmarcangolt hullákkal"[191].

A betegségek ciklikus története

A betegségek felbukkannak, felerősödnek vagy enyhülnek, néha végképp elvonulnak. Ez történt a leprával, amelyet a drákói elkülönítési rendeletek talán már a XIV. és XV. században legyőztek kontinensünkön (napjainkban azonban eléggé különös módon a szabadon járó-kelő leprások sohasem ragasztják másokra betegségüket). Ez lett a sorsa a kolerának is, amely a XIX. században szűnik meg Európában; a himlőnek, amely, úgy látszik, néhány esztendő óta világméretekben végérvényesen a múlté; a tüdőbajnak vagy a szifilisznek: a szemünk láttára állította meg őket útjukban az antibiotikumok csodája. (Azért mégsem lehetünk teljesen biztosak a jövőt illetően, hiszen azt állítják, hogy a vérbaj napjainkban bizonyos virulenciával újra jelentkezik.) És ugyanez a helyzet a pestissel is, amely a VIII. századtól a XIV. századig tartó hosszú enyhülési folyamat után újra brutális hevességgel jelentkezik a „feketepestis"-járványok idején, új ciklust nyitva, hogy majd csak a XVIII. században szűnjön meg végérvényesen.[192]

Vajon mindezek az egymást váltó virulenciák és enyhülések a valóságban nem abból származnak-e, hogy az emberiség hosszú időn át szinte teljesen elbarikádozva élt, annyira szétszórt egységekben, mintha nem is egy, hanem több bolygó lenne a hazája, olyannyira, hogy a fertőző csírák cseréje az egyes lakott területek között katasztrófa jellegű meglepetéseket okozott, a kórokozókkal szemben ugyanis minden embercsoportnak megvoltak a maga megszokásai, ellenállása vagy sajátos gyengeségei? Ezt mutatja ki döbbenetes világossággal William H. Mac Neil nemrég megjelent könyve.[193] Mióta felszabadult az ember ősi, állati életkörülményei rabságából, mióta uralma alá hajtotta a többi élőlényt, rabló *makroparazita*ként viselkedik velük szemben. Ugyanakkor azonban a végtelenül parányi organizmusok – mikrobák, bacilusok és vírusok – állandó támadásainak, zaklatásainak kitéve ő maga a *mikroparazitizmus* célpontjává lett. Vajon ez a gigantikus küzdelem-e végeredményben az emberiség valódi, lényegi történelme? A küzdelem élő láncok közvetítésével folyik: a kórokozó, amely bizonyos körülmények között önmagában is képes fennmaradni, általában élő szervezetre átkerülve terjed. Az ember, aki egyik, de nem egyetlen célpontja ennek az állandó bombázásnak, alkalmazkodik, ellentesteket termel ki, és elviselhető egyensúlyi állapotot teremt ezekkel az idegenekkel, akik benne ütnek tábort. Ám ez az életmentő adaptáció hosszú időt igényel. Elégséges, hogy a kórokozó csíra addig érintetlen – tehát védtelen – népre találjon, előbújjon „biológiai rejtekéből", és máris kész a robbanás, a nagy járványok katasztrófája. Mac Neil úgy véli, és valószínűleg igaza is van, hogy az 1346. évi fekete pestis, amely egész – vagy kis híján az egész – Európát elpusztította, a mongol terjeszkedés következménye, az ugyanis újra életre keltette a selyemkereskedelem útjait, és megkönnyítette a kórokozó csírák szabad mozgását az ázsiai földrészen keresztül. Hasonlóképpen, amikor a XV. század végén az európaiak megteremtik a világkereskedelmet, a prekolumbiánus Amerikát pusztítják az addig ezen a földrészen ismeretlen, Európából behurcolt betegségek. Ellentételként Európát viszont egy új vagy legalábbis átalakult szifilisz támadja meg, amely rekordidő alatt még Kínába is eljut, már a XVI. század első esztendeiben, holott a szintén amerikai kukorica és a burgonya csak a század utolsó esztendeiben érkezik el oda.[194] Hozzánk történelmileg közelebb eső időben, 1832-ben, hasonló biológiai drámát él át Európa az Indiából elindult kolerával.

Ám a betegségeknek erre az árapályszerű felerősödésére és enyhülésére az ember és kisebb-nagyobb sebezhetősége, kisebb-nagyobb megszerzett immunitása nem az egyetlen magyarázat. Orvostörténészek nem haboznak azt a véleményt megkockáztatni – és azt hiszem, ebben tökéletesen igazuk is van –, hogy minden kórokozónak megvan a maga története. Ez a történet párhuzamos az áldozataikéval, és a betegségek fejlődése igen nagy mértékben függ maguknak a kórokozóknak a változásaitól, sőt néha mutációitól. Ebből következnek a váltakozások, a bonyolult megszűnések és visszatérések, az időnként robbanásszerűen bekövetkező járványok, az esetenként hosszúra nyúló, sőt néha végleges visszavonulások. A mikrobákban és vírusokban végbemenő mutációkra napjainkban jól ismert példa a náthaláz esete.

A Nyugaton használt elnevezés – *grippe* –, mint olyan betegség neve, amely elkap, megragad*, valószínűleg csak 1743 tavasza óta ismeretes.[195] De Európában már a XII. század óta felismerhető, vagy legalábbis úgy vélik, hogy felismerhető. Azok közé a betegségek közé tartozik, amelyek korábban ismeretlenek lévén Amerikában, a hódítás után az indiánokat tizedelik. Amikor 1588-ban ágyba kényszeríti (de nem pusztítja el) Velence egész lakosságát, olyannyira, hogy a Nagy Tanács sem tud összeülni – ami még pestis idején sem fordult elő soha –, a hullám ezzel nem törik meg, hanem elhatol Milánóig, Franciaországba, Katalóniába, majd Amerikába.[196] A grippe, az influenza, már ekkor ugyanolyan gyorsan szárnyaló, mindenütt könnyen felbukkanó járvány, mint napjainkban. Voltaire 1768 januárjában így ír róla: „Az influenza, miután bejárta az egész világot, átvonult a mi Szibériánkon is [vagyis Ferney környékén, Genf közelében, ahol lakik], és egy kicsit az én öreg és nyomorúságos testemet is elkapta." De mennyi különböző tünet rejlik a *grippe* elnevezés mögött! Hogy csak a nagy járványokat említsük, az 1918. évi spanyolláz, amely több áldozatot követelt, mint maga az első világháború, egyáltalán nem hasonlít az 1957. évi ázsiai influenzához. A valóságban több, egymástól jól elkülönülő vírustörzs létezik: az oltások napjainkban még mindig azért oly bizonytalan eredményűek, mert az influenza labilis vírusa örökös és gyors mutációkon megy át. Az oltások majdnem mindig „lemaradnak" egy járvánnyal. Olyannyira, hogy meg akarva előzni e változásokat, egyes laboratóriumok megkísérelték az éppen dúló influenzajárvány vírusát *in vitro* több ízben is mutáltatni, és egyetlen oltóanyagba összesűríteni mindazokat a mutánsokat, amelyek esetleg azonosak lehetnek a majd elkövetkezőkkel! Az influenza vírusa kétségkívül rendkívül labilis, de vajon nem tételezhetjük-e fel, hogy számos egyéb kórokozó is ugyanúgy átalakul az idők folyamán? Talán ezzel lehetne magyarázni a hol egészen enyhe, hol meg virulensen támadó tuberkulózis változatos életét is. Vagy a Bengáliából kiindult kolera jelenlegi szendergését, amelyet napjainkban mintha a Celebesz-szigetekről származó kolera készülne helyettesíteni. Vagy az olyan újabb és viszonylag efemer betegségek fel-felbukkanását, mint a XVI. századi *suette*, az „angol izzadás".

---

* Vö. német *greifen.* – *A ford.*

1400–1800: egy sokáig tartó biológiai „ancien régime"

Így tehát az emberi élet legalább két fronton vívja véget nem érő harcát: a táplálékok szerény volta vagy elégtelensége ellen – ez az ember „makroparazitizmusa" – és az emberre leselkedő alattomos és rendkívül sokféle betegség ellen. A francia forradalom előtti ember mind a két tekintetben állandóan veszélyeztetett helyzetben élt. A XIX. század előtt, bárhol élt is, nem számíthatott többre, mint várhatóan rövid életkorra, némi ráadással a gazdagok esetében: „Mindazon betegségek ellenére, amelyek a túlságosan bő étkezésből, a testmozgás hiányából és a káros szenvedélyekből származnak, tíz évvel tovább élnek [ti. a gazdagok] – írja 1793-ban egy angol utazó Európáról szólva –, mint azok, akiket idő előtt elhasznál a munka, a kimerültség, és szegénységük megakadályoz benne, hogy megszerezzék maguknak az életük fenntartásához szükséges dolgokat."[197]

A gazdagok e demográfiája – szerény rekord – belevész átlagaink skálájába. A XVII. században Beauvais környékén az újszülöttek 25–33 százaléka meghal az első tizenkét hónapban; csupán 50 százalékuk éri meg a huszadik életévét.[198] Az élet bizonytalanságáról, rövidségéről ezer meg ezer apró adat tanúskodik e távoli években. „Senki sem fog csodálkozni rajta, hogy a fiatal Károly trónörökös (a későbbi V. Károly) már 1356-ban, tehát 17 esztendős korában, Franciaország ura, és 1380-ban, 42 esztendős korában, bölcs öregember hírében hal meg."[199] Anne de Montmorency főparancsnok *(connétable)*, aki 1567-ben, lóháton hal meg a Porte Saint-Denis mellett vívott csatában 74 esztendős korában, kivételt képez. Amikor V. Károly 55 esztendős korában, 1555-ben Gentben lemond a trónjáról, már aggastyán. A fia, II. Fülöp, 71 éves korában, 1598-ban hal meg: de húsz éven át lehet számítani a halálára gyenge lábon álló egészsége miatt, miközben kortársai reménykedve vagy félelemmel lesik a híreket. Végeredményben egyetlen királyi család sem tudja kivonni magát a szörnyű halálozási statisztika alól. Egy 1722-ben[200] megjelent párizsi „kalauz" felsorolja azoknak a fejedelmi személyeknek – hercegeknek, hercegnőknek – a névsorát, akiknek a szívét 1662 óta az Ausztriai Anna királynő által alapított Val-de-Grâce zárdában őrzik: többnyire néhány napos, hónapos vagy éves korukban elhunyt gyermekek.

A szegények sorsát még kegyetlenebbnek kell elképzelnünk. 1754-ben egy „angol" szerző megjegyzi: „Franciaország korántsem gazdag parasztjainak még a legszükségesebbjük sincs meg; ez az emberfajta már negyvenesztendős kora előtt elkezd sorvadni, mert táplálkozása nem pótolja erőveszteségét; emberi érzésünk szenved, amikor összehasonlítjuk őket a többi emberrel, és főleg a mi angol parasztjainkkal. A francia földmíveseknek már a külsejük is árulkodik testi romlásukról."[201]

Mit mondjunk hát akkor a kontinensükön kívül élő európaiakról, akik „nem hajlandók alávetni magukat azon országok szokásainak, ahol jövevények, és csökönyösen ragaszkodnak szeszélyeikhez és szenvedélyeikhez [...], aminek aztán az a következménye, hogy gyakran ott is lelik meg a sírjukat"[202]. A spanyol Corealnak ez a megjegyzése Portobelóval kapcsolatban megegyezik a francia Chardin vagy a német Niebuhr megfigyeléseivel. Az utóbbi az Indiában élő angolok magas halálozási arányát mindenekelőtt a saját tévedéseiknek, túlzott húsfogyasztásuknak, a nap legforróbb óráiban is fogyasztott „heves portugál boroknak" és túlságosan szoros ruházatuknak tulajdonítja: ezek a ruhák Európa számára készültek, s a szerző szembeállítja őket a bennszülöttek „bő és szellős" ruháival.[203] De abban, hogy Bombay „az angolok temetője", némi része van a város éghajlatának is: oly halálos, hogy a közmondás szerint „Bombayben két monszun tesz ki egy emberéletet"[204]. Goában, a gyönyörök városában, ahol a portugálok oly pazarul élnek, vagy Batáviában, az európaiak számára a gyönyörök e másik városában szörnyű halandóság a könnyelmű életmód hátulütője.[205] De a gyarmati Amerika sem kíméletesebb. George Washington atyja, Augustin, negyvenkilenc esztendős korában hunyt el. Egy történész megjegyezte: „De túlságosan korán halt meg. Ahhoz, hogy valakinek sikere legyen Virginiában, túl kell élnie a vetélytársait, a szomszédjait és a feleségeit."[206]

A szabály érvényes a nem európaiakra is: a XVII. század végén a sziámiakról szólva ezt jegyzi fel egy utazó: „A közöttük uralkodó józan életmód ellenére ... a sziámiak sem élnek tovább", mint az európaiak.[207] A törökökről pedig ezt írja 1766-ban egy francia: „Bár a törökök orvosai és sebészei nincsenek birtokában azoknak az ismereteknek, amelyekre a mi orvosi és sebészeti fakultásaink tettek szert – saját állításuk szerint – az eltelt utolsó évszázadban, ugyanúgy öregszenek, mint mi, feltéve, hogy sikerül túlélniük a Birodalmat évről évre végigpusztító szörnyű pestisjárványt..."[208] Oszmán Aga török tolmács (1688–1699 között, hosszú fogsága idején tanult meg németül) eleven, néha pikareszk stílusban számol be a keresztények között töltött életéről. Kétszer házasodik: első házasságából három lánya és öt fia születik, közülük csupán kettő marad életben; a második házasságából származó három gyermek közül ugyancsak kettő.[209]

Így festenek a tények – nagyjából egyenlőség az élettel és a halállal szemben, igen magas gyermekhalálozás, éhínségek, krónikus alultápláltság, hatalmas járványok alkotják a fent említett, forradalom előtti biológiai rendszert. Kényszerei alig-alig enyhülnek a XVIII. századi nagy fellendülések idején, és természetesen akkor is különböző módokon a helyek szerint. Csupán egy bizonyos: Európa – mégpedig nem is az egész Nyugat-Európa – kezd felszabadulni alóluk.

Ez az egész előrehaladás lassú. Ezzel kapcsolatban mi, történészek, elkövetjük azt a hibát, hogy túlságosan sietünk. A halálozás időnkénti megemelkedése végigkíséri az egész XVIII. századot. Ezt látjuk például Franciaországban (amint már említettük), de Bréma városának tízévenkénti átlagaiban is (1709 és 1759 között megszakítás nélkül győz a halál). Königsbergben, Poroszországban, 1782 és 1802 között a halálozás évi átlagban 32,7 ezrelék, de 1772-ben eléri a 46,5, 1775-ben a 45, 1776-ban a 46 ezreléket.[210] Gondoljunk csak a Johann Sebastian Bach családját sújtó, ismétlődő gyászesetekre ... J. P. Süssmilch, a szociális statisztika megalapítója, többször is elmondja 1765-ben: „Németországban [...] a paraszt és a szegény úgy hal meg, hogy soha életében nem használta a legcsekélyebb orvosságot sem. Orvosra senki sem gondol, részben azért, mert nagyon messze van, részben azért [...], mert túlságosan sokba kerül..."[211] Ugyanezt halljuk ugyanebben a korban Burgundiában is: „A kirurgusok a városban laknak, és ingyen nem lépnek ki belőle." Cassey-les-Vitteaux-ban az orvosi vizit és az orvosságok mintegy negyven fontba kerülnek, „a nyomorult parasztok manapság inkább meghalnak, mintsem kirurgust hívjanak az ágyukhoz"[212].

Mindezen túl az asszonyok szörnyű módon ki vannak téve a halálnak az egyre-másra ismétlődő terhességek következtében. Mindazonáltal, jóllehet az újszülöttek között több a fiú, mint a lány (napjainkban is még mindig 102 fiúgyermek 100 lánnyal szemben), a XVI. századtól kezdődően rendelkezésünkre álló számadatok azt bizonyítják, hogy a városokban, de a falvakban is több az asszony, mint a férfi (néhány kivételtől eltekintve, mint például rövid ideig Velencében és később Szentpétervárott). A kasztíliai falvakban, ahol 1575-ben és 1576-ban adatfelvételek készültek, rengeteg az özvegyasszony.[213]

Ha most össze kellene foglalnunk ennek a francia forradalom előtti rendszernek a legfőbb jellemzőit, a legfontosabb kétségkívül az lenne, hogy megkeressük, milyen azonnali lehetőségekkel rendelkezett az újbóli talpraálláshoz, amelyek, ha nem is olyan gyorsak, de éppoly hatalmasak voltak, mint az élőkre lesújtó hirtelen csapások. Hosszú lejáratra észrevétlenül következnek be a kiegyenlítődések, de végül is az övék az utolsó szó. A visszavonuló ár sohasem sodorja magával teljesen azt, amit az előző dagály szállított a partra. Ez a hosszú lejáratú, nehezen végbemenő, de csodálatos áradás a számok diadala, amelyen aztán annyi minden fordul meg a későbbiekben.

A nagyszámúak a gyengékkel szemben

A szám osztja fel és szervezi a világot, adja meg minden élő tömegnek a maga sajátos súlyát, szabja meg egy csapásra, vagy majdnem, kulturális és hatékonysági színvonalát, biológiai (és gazdasági) növekedési ritmusait, sőt patológiai sorsát is: a sűrű kínai, indiai és európai népességek a ható vagy szendergő, terjeszkedésre készen álló betegségek roppant rezervoárjai.

De a szám kihat az élők tömegeinek egymás közti viszonyaira és kapcsolataira is, amelyek nemcsak az emberek békés történetét – az egymás közötti forgalmat, árucserét, kereskedelmet –, hanem véget nem érő háborúskodásait is meghatározzák. Az anyagi léttel foglalkozó könyv elzárkózhat-e ettől a látványtól? A háború sok formában megjelenő tevékenység, amely mindenkor jelen van, még a történelem zéruspontján is. Nos, a szám előre kirajzolja az alapvonalait, erővonalait, ismétlődéseit, nyilvánvaló tipológiáit. A harcban, akárcsak a mindennapi életben, nem mindenki számára egyenlők az esélyek. A szám a lehetőségekkel, a pillanatnyi normális esélyekkel szemben nagyjából tévedésmentesen sorolja az emberi közösségeket az urak és az elnyomottak, a proletárok és a kiváltságosak csoportjába.

Kétségtelen, hogy ebben, mint minden másban, nem egyedül a, szám játszik szerepet. A technika a háborúban ugyanúgy, mint a békében szintén nagy súllyal esik latba. A technika azonban hiába nem tesz egyformán kivételt *minden* sűrű embercsoporttal, mégis mindig a szám gyermeke. A XX. század embere számára ezek a megállapítások nyilvánvalónak tűnnek. Szemében a szám egyet jelent a civilizációval, a hatalommal és a jövővel. De el lehetett-e ugyanezt mondani csak nemrégen is? Számos példa jut az embernek az eszébe, amelyek azonnal ellentmondást sugallnak. Bárminő paradoxnak tűnjék is a dolog, ahogy tűnt is például Fustel de Coulanges-nak[214], amikor Róma és Germánia kétféle sorsát vizsgálta a barbár betörések előtti időkben, de néha a csiszolatlanabb, a kisebb létszámú győz, vagy *látszik győzni,* ahogyan arra később Hans Delbrück[215] mutatott rá, kiszámítva a Rómát legyőző barbárok önmagában nevetségesen csekély számát.

A barbárok ellen

Valahányszor veszítenek – vagy veszíteni látszanak – a civilizált népek, a győztes mindenkor valamelyik „barbár" nép. Persze, ez csak szóhasználat kérdése. A görög ember számára barbár mindenki, aki nem görög; a kínai számára, aki nem kínai. Ez volt a közelmúlt európai gyarmatosításának is a nagy ürügye: „civilizációt" vitt a barbárokhoz, az ősi állapotban élő népekhez. Természetesen a barbároknak ezt a meg nem érdemelt, vagy legfeljebb csak félig megérdemelt hírét a polgárosult népek keltették. De azért senki sem kényszerít rá bennünket, hogy most meg az ellenkező végletbe csapjunk át, és szó szerint vegyük Resid Saffet Atabinen történész védőbeszédét Attila érdekében.[216] Amit azonban minden bizonnyal revideálnunk kell, az a barbár erő mítosza. Valahányszor diadalmaskodik ugyanis a barbár, az azért van, mert már több mint félig civilizálódott. Előzőleg minden esetben sokáig előszobázott, és mielőtt behatolt volna a házba, tízszer is kopogtatott minden ajtón. És ha tökéletesen nem vette is át a szomszéd civilizációját, legalábbis komolyan érintkezett vele.

Ezt bizonyítja a római birodalommal szemben álló germánok klasszikus esete is az V. században, de rajtuk kívül változatlan egyhangúsággal ismétlődve az araboké, a törököké, a mongoloké, a mandzsuké és a tatároké is. A törökök és turkománok *par excellence* szállítói, karavánhajcsárai voltak a Közép-Ázsiából a Kaspi-tengerhez és Irán felé vezető utaknak. Rendszeresen érintkeztek a szomszédos civilizációkkal, sőt gyakran mindenestől fel is szívódtak bennük. Dzsingisz kánnak és Kublájnak a sámánizmusból még alig (vagy még nem) kilépett mongoljai egyáltalán nem keltik csiszolatlan barbárok benyomását, és lám, nem sokkal később keleten a kínai civilizáció, nyugaton az iszlám csábítása keríti őket hatalmába, szaggatja szét, szakítja el őket rendeltetésüktől. 1644-ben, amikor elfoglalják Pekinget, majd utána Kína többi részét is meghódoltatják, a mandzsuk kevert nép. A mongol elem nagy számmal van képviselve soraikban, ám már jóval korábban kínai parasztok nyomultak be Mandzsúriába, a kínai falon túlra. Barbárok? Igen, ha úgy tetszik, csakhogy már eleve elkínaiasodottak, és hódításaikra a hatalmas Kína gazdasági és társadalmi bajai csábították őket, mondhatnók ezek a zavaros belső viszonyok irányították őket távolból.

És mindenekelőtt: a barbár csupán rövid ideig diadalmaskodik. A leigázott civilizáció igen gyorsan beolvasztja magába. A germánok „elbarbárosították" ugyan a római birodalmat, de aztán belevesztek a bortermelő országokba;[217] a törökök a XII. századtól kezdve az iszlám zászlóvivői lettek; a mongolok, majd a mandzsuk eltűntek a kínai tömegben. A meghódított ház kapuja bezárul a barbár mögött.

A XVII. századra visszavonulnak a nagy nomád népek

De még azt is meg kell jegyeznünk, hogy a civilizált társadalmakra igazán veszedelmes „barbárok" szinte mind egy emberfajtához tartoznak: az Óvilág szívében elterülő puszták és sztyeppek nomádjai ők, *egyedül* az Óvilág ismerte ezt a rendkívüli emberfajtát. Az Atlanti-óceántól a Csendes-óceán partvidékéig elterülő száraz és kietlen földek lánca véget nem érő gyújtózsinór. A legcsekélyebb szikrára lángot vet, és kigyullad egész hosszában. Ezeknek az önmagukhoz és másokhoz egyaránt kíméletlen lovasoknak és tevén közlekedő népeknek elég valami összeütközés, szárazság vagy hirtelen népszaporulat, amely elűzi őket legelőikről, s azonnal elárasztják a szomszédaikét. Az évek folyamán ez a népmozgás ezer meg ezer kilométerre kihat.

Egy olyan korban, ahol minden csupa lassúság, ők a gyorsaság és a meglepetés. Az a riadalom, amelyet a tatár lovasok minden fenyegető megmozdulása még a XVII. században is időről időre kivált, Lengyelország határán azonnal általános mozgósítást von maga után, meg kell erősíteni a várakat, feltölteni a raktárakat, lőszerrel ellátni, ha van még rá idő, az ütegeket, mozgósítani a lovasságot, záróláncokat létesíteni egyik helyőrségtől a másikig. Ha sikerül a betörés, mint oly sokszor – például Erdély hegyein és lakatlan részein keresztül –, akkor úgy csap le a falvakra és a városokra, mint valami természeti csapás, amelyhez még a török betörések sem hasonlíthatók. Mert a török legalább vissza szokta vonni a csapatait a tél beállta előtt, Szent György napja után. A tatárok azonban ott maradnak, családjukkal együtt áttelelnek, felélik az országot egészen a gyökeréig.[218]

Ráadásul ezek a jelenetek, amelyeknek a szörnyűségét a korabeli nyugati lapok tudósításaiból ismerjük, semmik ama nagy nomád hódításokhoz képest, amelyek Kínában vagy Indiában mentek végbe. Európának megvolt az az előnye, hogy megmenekült tőlük, jóllehet egy-két epizód azért megmaradt az emberek emlékezetében (hunok, avarok, magyarok, mongolok). De megvédte a keleti népek záróöve: azok szenvedései óvták a nyugalmát.

A nomádok ereje továbbá azoknak a figyelmetlenségéből, viszonylagos gyengeségéből is származik, akik a civilizált országok kapuiban élnek. A XVIII. század előtt Észak-Kína maga a puszta üresség, ahová az megy be, aki akar. Indiában a Pandzsabot nagyon korán, már a X. században megszerzik a muszlimok, és ettől kezdve a kapu többé nem is zárul be Irán és a Khyber-hágó (Haibár-hágó) felé. Kelet- és Délkelet-Európában az évszázadok során változik a záróöv szilárdsága. Ezek között

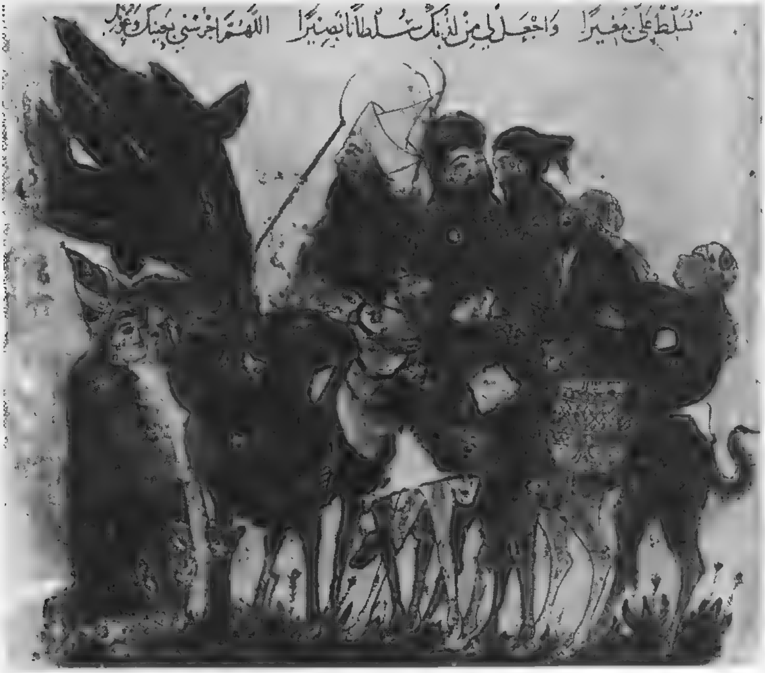

Karaván útban a sivatag felé. Al-Harîrî *Maqâmât* című művéből. Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. ar. 5874, f° 31. (Fotó: Bibliothèque Nationale, a továbbiakban: B. N.)

a figyelmetlenségek, gyengeségek és néha hatástalan őrködések között zajlik a nomádok világa: fizikai törvény sodorja őket hol nyugatra, hol keletre, aszerint, hogy robbanásra kész életük merre talál magának könnyebben utat, Európa, az iszlám, India vagy Kína felé. Eduard Fueter[219] klasszikus műve azt jelzi, hogy 1494-ben valóságos ciklonzóna, hatalmas légüres tér vonzza a levegőt a hercegek és köztársaságok között felaprózott Itália felé: egész Európát magához szippantja ez a viharokat szülő alacsony légnyomás. Ugyanígy ragadja magával a sztyeppek népeit az orkánok szele, és sodorja őket makacsul hol keletre, hol nyugatra, a kisebb ellenállási vonalak mentén.

Így például a Ming-kori Kína 1368-ban elűzte a mongolokat, és felégette nagy karakorumi központjukat a Góbi-sivatagban.[220] A győzelemre azonban hosszú ideig tartó tunyaság kora következik, ami hatalmas nomád visszaáramlást készít elő, mert az első hullámok létrehozta űr szinte vonzza a következő hullámokat. Ezek állandó ide-oda mozgása egyre jobban és egyre nagyobb távolságokra érezteti a hatását nyugat felé, egy-, két-, tíz-, húszéves időközönként. 1400 körül a nogaj tatárok nyugatról kelet felé átlépik a Volgát, és ezzel Európa számára lassan visszafordul a homokóra: a több mint két évszázad óta a könnyen sebezhető nyugat felé özönlő népek most két vagy három évszázadon át keletre özönlenek, mert vonzza őket a távoli Kína gyengesége. Igen figyelemreméltó visszafelé mozgásról van szó, amelynek döntő jelentőségű epizódjai lesznek Észak-India meghódítása Babur (1526) és Peking elfoglalása (1644) a mandzsuk által. Most ismét, mint annyiszor, Indiát és Kínát sújtja az orkán.

Következésképpen Nyugat-Európa kissé fellélegzik. Abban, hogy az oroszok 1551-ben és 1556-ban elfoglalták Kazanyt és Asztrahanyt, nem egyedül a puskapor és a kezdetleges puskák játszottak szerepet, hanem az, hogy enyhült Oroszország déli részein a nomádok nyomása, s ez megkönnyítette az orosz előnyomulást a Volga, a Don és a Dnyeszter fekete földjei felé. Közben a régi moszkvai nagyhercegség elveszti parasztjai egy részét, akik elmenekülnek uraik szigorú tekintélye alól. Elhagyott földjeikre viszont balti és lengyel parasztok költöznek be, a lengyelek távozása nyomán támadt űrt pedig Brandenburgból, sőt Skóciából érkező parasztok töltik be. Egyszóval amolyan stafétafutás: így látja Alexander és Eugen Kulischer, e két kitűnő történész ezt a csendes történetet, ezt a Németországtól Kína felé irányuló csuszamlást a maga föld alatti, úgyszólván a történelem bőre alatt szinte észrevétlenül végbement áramlásaival.

Kínának a mandzsuk által történt meghódítása az 1680-as évek felé aztán új rendbe torkollik. Észak-Kína, ez a jól rendben tartott és védett tartomány hamarosan újra benépesül a nyugalmát biztosító előnyomulások védelmében: Mandzsúria – a győzők innen érkeztek –, majd Mongólia, Turkesztán és Tibet felé. A Szibéria vitathatatlan birtokosaivá lett oroszok az Amur völgyének mentén a kínaiak ellenállásába ütköznek, és kénytelenek megalkudni velük a nyercsinszki békében (1689. szeptember 7.). A kínaiak ekkor a Nagy Faltól egészen a Kaspi-tenger szomszédságáig nyomulnak elő. De már e sikerük előtt a rengeteg pásztornép újra nyugat felé vette az útját, ellenkező irányban átkelve Dzsungária szűk kapuján, a Mongólia és Turkesztán közötti népvándorlások klasszikus szűk útján. Ám roppant méretű menekülésük többé már nem talált nyitott kapukra. Nyugaton egy új országba, Nagy Péter Oroszországába, a szibériai és a Volga alsó folyása melletti várakba, erődítményekbe és városokba ütköznek. A következő század egész orosz irodalma tele van e meg-megújuló harcok történetével.

A valóságban ezzel véget is ér a nomád népek nagy története. Gyorsaságuk felett győzedelmeskedik a puskapor, és még mielőtt véget érne a XVIII. század, a civilizációk felülkerekednek, Pekingben csakúgy, mint Moszkvában, Delhiben, akárcsak Teheránban (az afgán támadás keltette nagy riadalom után). Otthon maradásra kényszerülve a nomádok hamarosan annak fognak látszani, amik a valóságban: szegény, helyükre parancsolt népeknek, amelyek ezt tudomásul is veszik. Végeredményben kivételes eset volt az egész, egy hosszú parazitizmus, amely azonban visszavonhatatlanul véget ért. Szinte aberráns eset, bármily roppant volt is a visszhangja.

Térfoglalások

Egyébként az a szabály, hogy a civilizációk lépnek és nyernek. Győzedelmeskednek az úgynevezett „kultúrákon", nyernek a „kezdetleges" népek ellen. És nyernek a lakatlan területek ellen is. Ez utóbbi esetben, amely a legkedvezőbb a számukra, mindent nekik kell felépíteniük, ám éppen ez az európaiak hatalmas szerencséje az amerikai térségek háromnegyed részén, az oroszoknak Szibériában, az angoloknak Ausztráliában és Új-Zélandban. Micsoda esélyük lett volna a fehéreknek, ha Dél-Afrikában a búrok és az angolok előtt nem emelt volna hirtelen gátat a fekete népek váratlan szaporodása!

Brazíliában megjelenik a portugál, az őslakos indián pedig visszavonul: átengedi a helyét. A paulista (São Pauló-i) *bandeirák* úgyszólván üres térbe rajzanak ki. Egy évszázad sem kell hozzá, ezek a rabszolgákra, drágakövekre és aranyra vadászó kalandorok anélkül, hogy birtokba vennék, bejárják a dél-amerikai kontinens felét, a Rio de la Platától az Amazonasig és az Andokig. Egészen addig, amíg a jezsuiták nem alakítják meg indián rezervátumaikat (s amelyeket a paulisták szemérmetlenül kifosztanak), semmi ellenállásba nem ütköznek.

Ugyanez történik a franciákkal és az angolokkal Észak-Amerikában és a spanyolokkal a sivatagos Észak-Mexikóban, ahol a primitív körülmények között élő csekély számú csicsimek indiánokkal találják magukat szemben. Rendszeres embervadászat folyik ellenük még a XVII. században is. Minden évben novembertől kezdve úgy kerítik be őket, „mint a vadállatokat". Argentínában és főleg Chilében azonban nem megy ilyen simán a dolog, mert az indián, ha egyebet nem, legalább a lovat átvette a győztestől, és így az araukánok szívós ellenfeleknek bizonyulnak egészen a XX. század elejéig.[221] A valóságban nem is az emberek meghódítása a cél (hiszen azokat megsemmisítik), hanem a téré. Vagyis a távolságokat kell legyőzni. A XVI. századtól kezdve az argentin pampákon a pár ökör vonta lassú taligák, a spanyol-amerikai öszvérkaravánok, vagy a XIX. századi Egyesült Államokban a *western*ek által híressé tett, Nyugat felé vonuló kocsisorok voltak e csendes hódítás eszközei, amely szabályszerűen ismétlődve mindig újabb gyarmatosítási frontba, pionírövezetbe torkollik, ahonnan aztán minden ismét elölről kezdődik. E távoli peremterületeken a gyarmatosítók élete zéruspontról indul. Az emberek túlságosan kevesen vannak ahhoz, hogy társadalmi életre kényszerüljenek, itt mindenki a maga ura. Egy darabig tart ez a vonzó anarchia, aztán helyreáll a rend. Közben azonban megint tovább csúszott valamivel a határ, az ország belseje felé, magával vive ugyanazokat az anarchikus és ideiglenes szokásokat. Ez az a *moving frontier*, amelyben F. J. Turner romantizmusa csak nemrég is (1921-ben) még Amerika megszületését, legerősebb eredeti vonásait vélte felfedezni.[222]

A puszta – vagy nagyjából puszta – tér meghódítása: a feladatnak ez a könnyűsége segítette a XVI. századdal kezdődő nagy orosz expanziót is, amikor a sókereskedők, a prémvadászok és a nyargaló kozák lovasok sikerrel hódítják meg Szibériát. Heves ellenállásokba ütköznek, ezek azonban egy csapásra meg is törnek. Városok és erődítmények nőnek ki a földből, közúti állomások, hidak, postakocsi-, váltóló- és szánszolgálat szerveződik (1587-ben Tobolszkban, 1648-ban Ohotszkban, 1652-ben Irkutszkban, a Bajkál-tó szomszédságában). Egy svájci származású orosz katonaorvos[223] szerint 1776-ban Szibéria még mindig nem egyéb, mint menetszakaszok, napokig tartó kimerítő lovaglások rendszere, amelyeknek a végén a feladat: elérni a kiserődöt vagy a várost, a szükséges szállást. Télen a szánon utazó, a célját nem találó kereskedőt az a veszély fenyegeti, hogy örökre eltemeti a hó embereivel, állataival, áruival együtt. Majd lassacskán kialakul az út- és városrendszer. Az Amur medencéjét már 1643-ban elérik, a hatalmas Kamcsatka-félszigetet is kiismerik 1696-ban. A következő században pedig az orosz felfedezők eljutnak Alaszkába, ahol 1799-ben gyarmatosok telepszenek meg. Gyors, de kellő módon nem megalapozott, ám annál csodálatosabb birtokbavételeknek vagyunk tanúi. 1726-ban Bering, aki felfedező útjai miatt Ohotszkban üti fel szállását, a város fellegvárában mindössze néhány orosz családot lel csak. John Bell, aki 1719-ben főútvonalon utazik Szibériában, „hat álló napon át nem lát sem házat, sem lakót”[224].

Amikor a kultúrák ellenállnak

Amikor aztán már nem üres térben folyik az előnyomulás, egyszerre minden más lesz. Az összehasonlító történészek minden csökönyös igyekezete ellenére sem lehet összekeverni az *Ostsiedlung*ot, a kelet-európai „germán kolonizációt”, az amerikai lakott területek határán végbement legendás terjeszkedéssel. A XII. és a XIII., sőt még a XIV. században is a legtágabb értelemben vett germán telepesek (akik gyakran lotaringiaiak vagy németalföldiek voltak) politikai és társadalmi szolgálatok, sőt olykor erőszak segítségével telepszenek meg az Elbától keletre. Az újonnan jöttek hatalmas erdőirtásokon alapítják a falvaikat, házaikat az utak mentén építik fel, valószínűleg súlyos vasekékkel érkeznek, városokat alapítanak, amelyekben – és ugyanakkor a szláv városokban is – meghonosítják a német jogot, a magdeburgi szárazföldi és a lübecki tengeri jogot. Esetükben hatalmas népmozgalomnak vagyunk a tanúi. Ám ez a kolonizáció egy már ott talált szláv népességen belül zajlik, amelyik többé-kevésbé szoros szervezetben él, és alkalmas rá, hogy ellenálljon az újonnan jötteknek vagy szükség esetén körülzárja őket. Germániának az a balszerencséje, hogy későn alakult ki, és így keleti előnyomulását csak a földjeikhez a korábban véltnél jobban ragaszkodó, a városaikra szilárdan támaszkodó (az ásatások ezt bizonyítják) szláv népek végleges megtelepedése után kezdte el.[225]

Ezt kell újból elismételnünk azzal az orosz terjeszkedéssel kapcsolatban is, amely most nem a nagyjából lakatlan Szibéria irányában történik, hanem, ugyancsak a XVI. században, a déli folyók, a Volga, Don és Dnyeszter felé.[226] Ezt a terjeszkedést is kötetlen paraszti kolonizáció jellemzi. A Volga és a Fekete-tenger között a sztyepp nincs szorosan betelepülve, de átjáróhelyül szolgál egy sereg nomád népnek, a nogajoknak és a krími tatároknak. Ezek a félelmetes lovasok az iszlám és a hatalmas török birodalom előőrsei, a török birodalom támogatja és alkalomadtán, dobja előre őket, sőt meg is mentette őket az oroszoktól azzal, hogy rendelkezésükre bocsátotta a kazanyi és asztrahanyi kánságok védelmezőinek hiányzó tűzfegyvereket.[227] Tehát cseppet sem lebecsülendő ellenfelek. Portyáik során a tatárok eljutnak a közeli Erdélybe, Magyarországra, Lengyelországba, a moszkvai nagyhercegségbe, és kegyetlenül dúlják ezeket az országokat. 1572-ben egyik betörésük Moszkvát is elérte. Isztambul piacán rendszeresen adják-veszik a tatárok a szláv (orosz, lengyel) foglyokat. Ismeretes, hogy 1696-ban elbukott Nagy Péter kísérlete, amellyel „ablakot" akart nyitni a Fekete-tengerre, és balsikerét csak száz évvel később hozta helyre II. Katalin. A tatárok azonban még így sem tűnnek el, hanem ott maradnak egészen a második világháborúig.

Az orosz parasztok kolonizációs tevékenysége egyébként elképzelhetetlen lett volna a katonai erődítmények és határőrvidékek, valamint a törvényen kívül élő kozákok segítsége nélkül. A kozák lovasok képesek azonnal visszavágni a végtelenül mozgékony ellenfélnek. A kozák folyami hajósok le- és feljárnak a folyamokon, bárkáikat az egyik folyószakaszról a másikra szállítják át; 1690-ben például egy Tanaisz (a Don régi neve) felől érkező 800 főnyi csapatuk csónakjait átviszik a Volgára, hogy üldözőbe vehessék a „kalmük tatárokat". Tengerészek is, vitorlákkal bőven felszerelt bárkáik már a XVI. század vége felé ott kalózkodnak a Fekete-tengeren.[228] A modern Oroszország tehát ezen az oldalon nem valamiféle *tabula rasá*n épült fel, mint ahogyan a Kaukázusban vagy

Turkesztánban sem minden erőfeszítés vagy meglepetés nélkül nyomul előre a XIX. században ismét csak az iszlámmal szemben.

Más példák is alátámaszthatnák felfogásunkat, például Fekete-Afrika kései és tiszavirág-életű kolonizációja a XIX. században az európai hatalmak által, vagy Mexikó és Peru meghódítása a spanyolok által. Ezek a törékeny civilizációk – valójában kultúrák – egy maroknyi behatoló csapásai alatt omlottak össze. Napjainkban azonban újra indián vagy afrikai országokká válnak.

Kultúrának olyan civilizációt nevezünk, amelyik még nem érte el érettségét, optimumát és nem biztosította fejlődését. Közben, s ez az idő sokáig tarthat, a szomszédos civilizációk ezer meg ezer módon kizsákmányolják, és ez egészen természetes, ha nem is igazságos. Gondoljon csak olvasónk a Guineai-öböl partvidékén folyó és számunkra a XVI. század óta jól ismert kereskedelemre. Tipikus példája annak a gazdasági kizsákmányolásnak, amelynek oly bővében van a történelem. Az Indiai-óceán partjain a mozambiki kafferok azt mondják, hogy a majmok „azért nem beszélnek, mert attól tartanak, hogy munkára fogják őket"[229]. Ők azonban elkövetik azt a hibát, hogy beszélnek, gyapotszöveteket vásárolnak, aranyport adnak el... Az erősek módszere mindig ugyanaz és mindig nagyon egyszerű. A föníciaiak és a görögök sem jártak el egykor másként kereskedelmi ügynökségeiken vagy kolóniákon, az arab kereskedők Zanzibár partjain már a XI. században, a velenceiek és a genovaiak Caffában (ma: Kercs) és Tanában (ma: Rosztov) a XIII. században, vagy a kínaiak az indiai szigeteken, amelyek számukra már a XIII. század előtt is az aranypor, a fűszerfélék, a bors, a rabszolgák, az értékes fák és a fecskefészek piaca voltak. A könyvünkben tárgyalt korszakban kínai szállítók, kereskedők, uzsorások, házalók és zsibárusok raja zsákmányolta ki ezeket a „gyarmati" piacokat, és állítom, hogy minden intelligenciája és találmánya (például a papírpénz) ellenére is Kína azért maradt oly kevéssé találékony, oly kevéssé modern a kapitalizmus terén, mert ez a kizsákmányolás roppant széles körű és nagyon könnyű volt. Túlságosan könnyű volt a dolga...

A piacot a gyarmattól csak egy lépés választja el, s ennek a lépésnek a megtevéséhez elegendő, hogy a kizsákmányolt csaljon vagy tiltakozzék: máris bekövetkezik a hódítás. Ám bebizonyosodott, hogy a kultúrák, a félcivilizációk (ez az az elnevezés, amelyik még a krími tatárokra is illenék) nem elhanyagolandó ellenfelek. Félreállítják őket, ők azonban újra visszajönnek, makacsul tovább élnek. A jövőt nem lehet tőlük örökre elrabolni.

Civilizációk civilizációk ellen

Valahányszor összeütközésbe kerülnek egymással a civilizációk, drámai helyzet adódik, és a mi világunk még mindig nem lábalt ki ebből a helyzetből. Az egyik civilizáció győzedelmeskedhet a másik felett: ez India tragédiája a Plassey (1757) melletti győzelem után, amely új korszakot nyit Anglia és az egész világ számára. Nem mintha Plassey, a mai Kalkutta mellett, valamiféle kivételes győzelem lett volna. Mondjuk ki minden dicsekvés nélkül, Dupleix vagy Bussy győzelmei legalább annyit értek. De Plasseynek roppant következményei lettek, és a nagy történelmi események éppen erről ismerhetők fel: folytatásuk van. Ugyanúgy az abszurd ópiumháború (1840–1842) is „az egyenlőtlenség" századának a kezdetét jelenti Kína számára: gyarmattá vált anélkül, hogy gyarmatosították volna. Az iszlám is teljes hajótörést szenvedett a XIX. században, kivéve – de még csak nem is egészen – Törökországot. És lám, Kína, India és az iszlám országai (különböző részeiken) 1945 után végül is visszanyerték függetlenségüket az egymást követő dekolonizációk során. Íme, ezek azok a tényezők, amelyek a múltba tekintő szemében epizód jelleget kölcsönöznek a múlt viharos uralomváltásainak, bármilyen sokáig tartottak is. Az uralmak kisebb-nagyobb gyorsasággal váltják egymást. De egy szép napon aztán úgy összeomlanak, mintha színházi díszletek lennének.

Mindez így leegyszerűsítve, egy szintre hozva természetesen nem kizárólag a „szám" műve, az erőknek, a feszültségkülönbségeknek vagy a durva nehézkedési erőknek az egyszerű játéka. De a számnak századokon át megvolt a maga jelentősége. Ezt ne felejtsük el. Az anyagi lét a számban találja meg egyik szabályos magyarázatát, pontosabban: egyik kényszerítő és állandó tényezőjét. Ha elfeledjük a háború szerepét, azonnal eltűnik egy egész társadalmi, politikai és kulturális (vallásos) kép. És maga a kereskedelem is elveszíti az értelmét, mert gyakran egyenlőtlen kereskedelmi kapcsolatokról van szó. Európa érthetetlen a maga rabszolgái és a neki alávetett gazdasági rendszerek nélkül. Ugyanígy Kína is, ha nem gondolunk az ott élő, neki ellentmondó vad kultúrákra vagy a távoli, de a hatáskörében élő, leigázott országokra. Mindez nagy súllyal esik az anyagi lét serpenyőjébe.

Végső következtetésként állapítsuk meg, hogy azért használtuk a számot, hogy első áttekintést nyújtsunk a világ differenciált sorsáról a XV. és XVIII. század közötti időszakban. Az emberek ebben a világban nagy tömegekre oszlanak, s e tömegek a mindennapi élettel szemben éppoly egyenlőtlenül vannak felfegyverezve, mint a különböző embercsoportok valamely adott társadalom kebelén belül.

A MINDENNAPI KENYÉR

A XV. és a XVIII. század között eltelt időben az emberek lényegében növényi eredetű anyagokkal táplálkoznak. Ez nyilvánvalóan igaz a Kolumbusz előtti Amerikára és Fekete-Afrikára; a napnál is világosabb a múltban csakúgy, mint ma a rizstermelő civilizációk esetében: csupán a húsneműek szerény mértéke tette lehetővé a távol-keleti néptömegek korán kezdődő, majd látványos gyorsaságú fejlődését. Mégpedig egyszerű okoknál fogva: amikor valamely gazdasági élet sorsa a kalóriák egyszerű aritmetikája alapján dől el, egyforma nagyságú területen a földművelés messze felülmúlja az állattenyésztést, és jól vagy rosszul, de tízszer-hússzor több embert tart el, mint vetélytársa. Már Montesquieu megmondta a rizstermelő országokról szólva: „A föld, amelyet másutt az állatok táplálására használnak, itt közvetlenül az emberek életfenntartását szolgálja . . ."[1]

De egy bizonyos szinten felül mindenütt – és nem csupán a XV. és a XVIII. század között – minden népességszaporulat megnövekedett igényt teremt a növényi táplálékok iránt. Gabonaneműek vagy hús: ez az alternatíva az emberek számától függ. Ez az anyagi lét egyik nagy kritériuma. „Mondd meg nekem, mit eszel, megmondom, ki vagy." A német közmondás, amely már inkább szójáték, a maga módján ezt így fejezi ki: „Der Mensch ist was er isst"[2] („az ember az, amit eszik" – de ha csupán halljuk, így is érthetjük: „az ember azt eszi, ami"). Tápláléka tanúskodik a társadalmi rangjáról, arról a civilizációról, kultúráról, amelyben él.

Az utazók számára valamely kultúrából civilizációba, alacsony sűrűségű népből viszonylag nagy sűrűségű népbe átlépni (vagy fordítva), jelentős változásokkal járt az étkezés terén. Jenkinson, a *Moszkovszkaja Kompanija* első kereskedője, aki 1558-ban érkezett Moszkvába a távoli Arhangelszkből, végigutazott a Volgán. Mielőtt Asztrahanyba ért volna, a folyam partjain túl „roppant nogaj tatár tábort" pillantott meg. Nomád pásztorokat, akiknek nem voltak „sem városaik, sem házaik", akik rabolnak, gyilkolnak, a háborún kívül nem ismernek más mesterséget, nem ér-

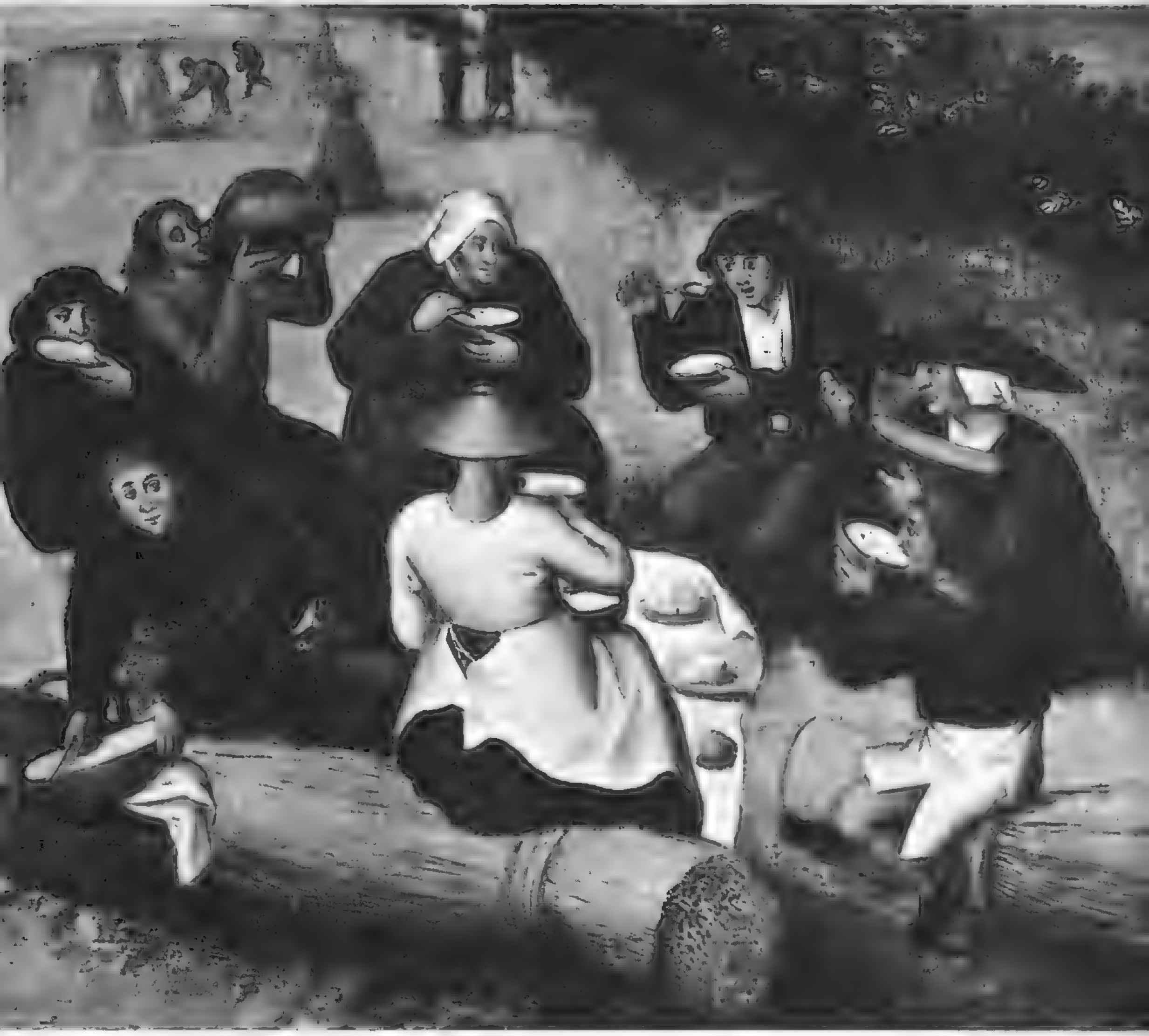

Ifjabb Breughel: *Az aratók ebédje.* Brüsszel, magángyűjtemény (Fotó: Giraudon)

tenek sem a szántáshoz, sem a vetéshez, és gúnyolják az oroszokat, akik ellen harcolnak. Hogyan is lennének valódi emberek ezek a keresztények, hiszen búzát esznek, búzát isznak (a sör és a vodka ugyanis gabonából készül). A nogaj tatárok tejet isznak, húst esznek, ami egészen más! Továbbhaladva Jenkinson átkel a turkesztáni pusztaságokon, majdnem éhen és szomjan hal, és amikor elér az Amu-Darja völgyébe, édesvizet, kancatejet, vadló húsát bőven talál ugyan, de kenyérnek se híre, se hamva.[3] Az ilyen különbségek és gúnyolódások az állattenyésztő népek és a parasztok között fellelhetők Nyugat szívében is, például a Bray és a Beauvais környéki gabonatermelő parasztok,[4] a kasztillánok és a béarni állattenyésztők, e „tehénpásztorok" között, akiket oly szívesen csúfolnak ki a délfranciák, de persze az ellenkezője is igaz. Még ennél is látványosabb és különösen Pekingben tapasztalható az európai módra nagy húsokat faló mongolok, majd később mandzsuk táplálkozási szokásainak az ellentéte a kínaiakéval, akik szerint a szinte már rituális konyhaművészet megkívánja, hogy az alapanyagul szolgáló gabonaneműekhez – a *fan*hoz – kísérőétel járuljon – a *tszai* –, amely nagy szakértelemmel vegyíti a főzelékféléket, szószokat, fűszereket és egy kevés, kötelezően apró darabokra vagdalt húst vagy halat.[5]

Európa teljes egészében húsevő: több mint „ezer évig tartó mészárlás folyik Európa hasa körül"[6]. A középkorban századokon át roskadoztak Európa asztalai a szinte elképzelhetetlen mennyiségű hús és mindenféle étel alatt, amelyek kiállnák a versenyt a XIX. századi Argentínával is. Európa ugyanis a földközi-tengeri partvidékeken túl hosszú ideig félig lakatlan föld maradt, hatalmas, állattartásra alkalmas területekkel, de még később is rengeteg lehetőséget hagyott állattartásra a földművelés. Csakhogy a XVII. századtól kezdve ez a kiváltságos helyzet egyre csökken, mintha a vegetális szükségletek általános szabálya akarna bosszút állni a népszaporulattal, legalábbis a XIX. század közepéig.[7] Ekkor és *csak ekkor* szabadítja meg a böjttől a tudományos alapon folytatott állattenyésztés és az Amerikából érkező rengeteg sózott, majd fagyasztott húsféleség.

Ehhez a régi, mindig irigylésre méltó kiváltságos helyzetéhez ragaszkodva az európai ember rendszerint megköveteli ugyanezt a tengeren túl is, már első érintkezéseitől kezdve. Az urak ott is hússal táplálkoznak, minden szerénység nélkül dúskálnak benne az Újvilágban, amelyet elárasztottak az Óvilág nyájai. Távol-Keleten megvetést és elképedést vált ki húsevő étvágyuk. „Nagyon nagy úrnak kell ahhoz lenni Szumátrán – írja egy XVII. századi utazó –, hogy valakinek főtt vagy sült tyúk jusson és egész nap ezzel táplálkozhassék. Ezért is járja arrafelé az a mondás, hogy kétezer keresztény [értsd: nyugat-európai] rövid időn belül képes lenne felfalni szigetük egész szarvasmarha- és baromfiállományát."[8]

Az ilyenfajta táplálkozási szokások és a körülöttük folyó vita a múltba nagyon messze visszanyúló folyamat eredményei. Maurizio odáig megy, hogy ezt írja: „A táplálkozás történetében ezer esztendő alig-alig hoz valami változást."[9] A valóság azonban az, hogy nagy vonalakban két régi forradalom jellemzi és irányítja a távoli múltból az emberek táplálkozási szokásait. A csiszolatlan kőkorszak végén ezek a „mindenevők" áttérnek a nagy állatok vadászatára, és ebből születik meg, hogy aztán többé ne is szűnjön meg, „a nagy húsevés”, „a hús-, a vér- és a nitrogénigény, vagy ha így jobban tetszik, az állati fehérjék szükséglete”[10].

A második forradalom, amely az időszámításunk előtti hetedik vagy hatodik évezredben ment végbe, a csiszolatlan kőkorszakbeli földművelés; vele jelennek meg a termesztett gabonafélék. A mezők egyre terjednek a vadászterületek és az állattenyésztésre alkalmas legelők rovására. A századok előrehaladtával az emberek egyre nagyobb számban rákényszerülnek nyers, főtt, gyakran íztelen, mindig egyhangú, erjesztett vagy nem erjesztett növényi táplálékok – pépek, levesek és kenyérfélék – fogyasztására. Ettől fogva végig a történelmen kétfajta ember áll egymással szemben: a húsevők kisszámú és a kenyér-, kása-, gyökér- és főtt gumókat evők roppant nagy csoportja. Kínában a II. évezredben „a nagy tartományok ügyintézőit ... húsevőknek nevezik”[11]. A régi Görögországban az a mondás járta, hogy „az árpakásaevőknek nem fűlik a foguk a hadakozáshoz”[12]. Sok-sok évszázaddal később, 1776-ban egy angol ezt bizonygatja: „Több bátorság van azokban az emberekben, akik hússal töltekeznek, mint azokban, akik megelégszenek könnyebb ételekkel.”[13]

Mindezek előrebocsátása után a XV.-től a XVIII. századig terjedő időszakban figyelmünket elsősorban a nagyobb mennyiségben adott élelmiszerek felé fordítjuk, vagyis azok felé, amelyeket a minden emberi foglalkozások legrégebbike, a földmívelés szolgáltat. Nos, a földmívelés kezdettől fogva mindig valamilyen kiválasztott uralkodó növényfajtára koncentrált – kénytelenségből –, s a továbbiakban ettől az elsődleges választástól függően fejlődött, mivel minden – vagy szinte minden – ettől függött. E növényfajták közül három élt meg látványos sikert: a búza, a rizs és a kukorica. Napjainkig ez a három növény verseng a világ művelhető földjeiért. „Civilizációt hordozó növények”[14]: mélyrehatóan átszervezték az emberek anyagi, sőt néha lelki életét is, olyannyira, hogy nagyjából visszafordíthatatlan struktúrákká lettek. Történetük, az „a civilizációs determinizmus”[15], amelyet a parasztságra és általában az emberek életére gyakorolnak, a tárgya lényegében ennek a fejezetnek. Miközben az egyiket a másik után vizsgáljuk, egyúttal az egész földkerekséget is bejárjuk.

A búza

A búza mindenekelőtt a Nyugatot jelenti, de azért nem kizárólag. Már jóval a XV. század előtt ott találjuk az észak-kínai síkságokon is a köles és a cirok társaságában. „Lyukakba ültetik" és nem aratják, hanem „tövestől tépik ki", kapával. A Jün Liang Ho vízi útján – „a magvakat szállító folyón" – viszik egészen Pekingig. Elvétve Japánban és Dél-Kínában is meglelhető, ahol a jezsuita Las Cortes atya állítása szerint (1626) a parasztnak néha sikerül búzatermést elérnie két rizsaratás között.[16] Egyszerű kiegészítő termék, mert a kínaiak „ugyanúgy nem ismerik a kenyérkészítés módját, mint ahogy a hús sütését sem", és mivel mellékes termék, „a búza [Kínában] mindenkor nagyon olcsó". Néha valamiféle kenyeret készítenek belőle kondér felett gőzöléssel, „apróra vágott hagymát kevernek bele", végeredményben – egy nyugati utazó szerint – „nagyon súlyos tészta, amely kő gyanánt nyomja meg az ember gyomrát"[17]. Kantonban a XVI. században kétszersültet is készítenek, de már Makao és a Fülöp-szigetek számára; a búza továbbá levestésztát, kását, szalonnás sült tésztát szolgáltat a kínai fogyasztóknak, kenyeret azonban nem.[18]

Kiváló búzát találunk az Indus és a Gangesz felső folyása mellett elterülő száraz síkságokon is. Hatalmas teherszállító ökörkaravánok segítségével egész Indiában folyik a csere a rizs és a búza között. Iránban kezdetleges kenyeret, kovásztalan lepényfélét árusítanak mindenfelé, nagyon alacsony áron, bámulatra méltó és nehéz paraszti munka eredményeként. Iszfahan szomszédságában például „a búzatermő földek nagyon keményyek, négy, sőt hat ökör is kell a felszántásukhoz. Az első pár ökör igájára gyermeket ültetnek, az ösztökéli őket bottal."[19] Tegyük még hozzá, amit mindenki tud: a búza a Földközi-tenger környékén mindenütt jelen van, még a szaharai oázisokban is, főleg Egyiptomban, ahol, mivel a Nílus áradásai nyaranta következnek be, a földmívelés télen folyik, az ár levonulása után, és olyan éghajlati viszonyok között, amelyek nemigen kedveznek a trópusi növényeknek, ellenben megfelelnek a búzának. A búzát egyébként Etiópiában is megtaláljuk.

Európából elindulva a búza számos nagyon távoli vidéket is meghódított. Az orosz kolonizáció elvitte Kelet felé, Szibériába, Tomszkon és Irkutszkon is túl; az orosz paraszt már a XVI. században biztosította a sorsát az ukrajnai fekete földeken, ahol II. Katalin kései hódításai 1793-ban fejeződnek be. Errefelé már jóval korábban diadalmaskodik a búza, annyira, hogy kellemetlen helyzetet is teremt: „Podóliában és Volhíniában – olvassuk egy 1771-ből származó jelentésben – jelenleg annyi a ház nagyságú asztagokban rothadó búza, hogy egész Európát táplálni lehetne vele"[20]. Hasonló katasztrofális bőségnek vagyunk tanúi 1784-ben. A búza „oly olcsó Ukrajnában, hogy sok földtulajdonos le is mondott a termesztéséről – jegyzi fel egy francia ügynök.[21] – A búzabőség azonban már oly nagy, hogy nemcsak Törökország nagy részét látja el, hanem még kivitelre is jut belőle Spanyolország és Portugália felé", meg Franciaországba is, Marseille-en keresztül. A marseille-i hajók fekete-tengeri búzával rakodnak meg részben az égei-tengeri szigeteken, részben a Krím-félszigeten, például Gozlevben – a mai Jevpatorijában –, a török szorosokon való átkelés aztán könnyen kitalálható összejátszásokkal történik.

A valóságban az „orosz" búza igazi órája csak később üt. Itáliába 1803-ban ukrán búzával megrakott hajók érkeznek, az esemény a földbirtokosok szemében felér egy természeti csapással. A fenyegető veszedelemre nem sokkal később – 1818-ban – a francia képviselőházban is felhívják a figyelmet.[22]

A búza már jóval mindezek előtt átkelt Európából az Atlanti-óceánon az Újvilág felé. Spanyol-Amerikában előbb a túlságosan meleg időjárás, a pusztító rovarok és a vetélytárs termelvények (kukorica, manióka) alattomos támadásaival kellett megküzdenie. Amerikai sikereit csak később, a XVII. és főleg a XVIII. században éri el Chilében, a Szent Lőrinc-folyó partjain, Mexikóban és még inkább az amerikai angol gyarmatokon. A bostoni vitorlás hajók akkoriban lisztet és gabonát szállítanak a cukortermelő Antillák felé, majd Európába is meg a Földközi-tenger környéki országokba. 1739-től kezdve amerikai hajók búzát és lisztet raknak ki Marseille-ben is.[23] A XIX. században a búza végleg győz Argentínában, Dél-Afrikában, a kanadai és közép-nyugati prériken, mindenfelé bizonyítva jelenlétével Európa expanzióját.

A búza és a másodrendű gabonafélék

De térjünk vissza Európába. A búza már első szempillantásra annak látszik, ami: bonyolult egyéniségnek. Helyesebb lenne azonban kenyérgabona-féléket – *los panes* – mondanunk, ahogyan azt a spanyol szövegekben találjuk. Mindenekelőtt itt vannak a különböző minőségű búzafélék; a legjobbat Franciaországban gyakran „búzafej"-nek nevezik. Mellette forgalomban van a kétszeres: búza és rozs vagy más gabonaféle – többnyire zab – keveréke. A búzát egyébként sehol sem termesztik egymagában. A régi búza a magánál régebbinek a szomszédságában nő. Az *épeautre* az a búzafajta, amelynek a magja szorosan tapad a pelyvához, s még a XIV. században is megtalálható Itáliában, 1700 tájt Elzászban, a Pfalzban, Svábföldön és a svájci fennsíkon, ahol kenyérgabonának termesztik; a XVIII. század vége felé Geldernben (Németalföld) és a namuri grófságban (itt az árpához hasonlóan főleg sertések etetésére és sörkészítésre használják); egészen a XIX. századig a Rhône völgyében.[24] A kölest még szélesebb körben termelik.[25] Mikor 1372-ben a genovaiak Velencét ostromolják, a város a raktáraiban tárolt kölesnek köszönheti megmenekülését. A signoria még a XVI. században is előszeretettel tárolja ezt a sokáig, néha húsz évig is eltartható gabonaneműt szárazföldi területeinek megerősített városaiban. Inkább kölest, mint búzát küld a dalmáciai parti erődökbe vagy a levantei szigetekre, valahányszor fogytán van ott az élelmiszer.[26] A XVIII. században még termelik a kölest Gascogne-ban, Itáliában és Közép-Európában. De parasztgyomornak való eledel, ha hihetünk egy jezsuita véleményének, aki a század végén csodálatának ad kifejezést afelett, mi mindent tudnak késziteni a kínaiak a különböző kölesekből, s aztán így kiált fel: „A furcsaságok, a hívságok és a haszontalanságok tudományában való minden előrehaladásunk ellenére a gascogne-i és a Bordeaux környéki *Landes*-okon élő parasztjaink ma sem értenek jobban, mint három évszázaddal ezelőtt a kölesnek kevésbé kulturálatlan és kevésbé egészségtelen táplálékká való átalakításához."[27]

A búzának vannak azonban a kölesnél fontosabb társai is. Például az árpa, a déli országok lótápláléka. Rossz az árpatermés, nem lesz háború – mondhatták a XVI. században és még később is Magyarország hosszú határain, ahol a törökök és keresztények között dúló harcok elképzelhetetlenek voltak lovasság nélkül.[28] Északon az acélos kemény búza átengedi helyét a puhább fajtáknak, az árpa a zabnak, és még inkább az észak-európai országokban késve megjelenő rozsnak, ahol nemigen látszik régebbinek az V. századi nagy népvándorlási hullámoknál: valószínűleg a hároméves vetésforgóval együtt honosodott meg és terjedt el.[29] A búza mellett rozsot szállítanak a balti-tengeri hajók – egyre messzebbről csalogatja őket ide az Európában fellépő éhínség – az Északi-tenger és a La Manche környékére, aztán az Ibér-félsziget atlanti-óceáni kikötőibe, és végül az 1590. évi nagy válság idején immár tömegesen a Földközi-tenger partvidékére.[30] Mindezek a gabonaneműek még a XVIII. században is kenyérkészítésre szolgálnak mindenütt, ahol hiányzik a búza. „A rozskenyér – írja 1702-ben egy orvos, Louis Lemery – nem olyan tápláló, mint az, amelyet búzából készítenek, s ráadásul egy kicsit megereszkedik tőle a has"; az árpakenyér, fűzi hozzá, „üdítő, de kevésbé tápláló, mint a búza- és a rozskenyér"; csak az észak-európai népek készítik zabból a kenyerüket, „s nagyon jól megvannak vele"[31]. Durva tény azonban, hogy az egész XVIII. század folyamán Franciaországban a gabonaneműekkel bevetett földek fele-felerészben oszlottak meg a kenyérgabonák – búzafélék, rozs – és az „apró magvak" – árpa, zab, hajdina, köles – között, és hogy másrészt a rozs, amely 1715 tájt még nagyjából egyensúlyban volt a búzával, 1792-ben kétszer annyi, mint a búza.[32]

Az éhezők másik menedéke az Indiai-óceán felől már a klasszikus ókor óta importált rizs. A középkori kereskedelem a levantei kikötőkben szerzi be, sőt spanyol területekről is, mert az arabok ott már nagyon korán meghonosították a termelését. A XIV. században mallorcai rizst árultak a champagne-i vásárokon, s a valenciai rizst egészen Németalföldig exportálták.[33] Itáliában a XV. század óta termesztették, s a ferrarai piacon olcsón árulták. A nevetős emberről az a mondás járta, hogy rizslevest evett: „. . . aveva mangiato la minestra di riso" – gyengécske szójátékot faragva a rizs *(riso)* és a nevetés (ugyancsak *riso*) szavak azonosságából.

A rizs egyébként elterjed a félsziget minden táján, s hamarosan hatalmas földbirtokoknak lesz a fő terméke Lombardiában, Piemontban, sőt Velence-tartományban, Romagnában, Toszkánában, Nápolyban és Szicíliában is. Ahol felvirágoznak a rizsföldek, a kapitalizmus jegyében proletarizálják a parasztokat. Ez már *il riso amaro* – a keserű rizs*, a keserű emberi sors. A rizs hasonlóképpen nagy szerepet játszik a török hódoltság balkáni országaiban.[34] Amerikába is eljut, ahol Carolina a XVII. század végén Anglia közbejöttével nagy exportálóvá lesz[35].

Ennek ellenére Nyugat-Európában csupán kisegítő táplálék marad a rizs, nem nagyon vonzza a gazdagokat, bár a tejberizs bizonyos mértékig divatba jön. Az Alexandriából rizsrakománnyal érkező hajók 1694-ben és 1709-ben „a szegények ellátásának a forrását" jelentették.[36]. Kenyérszűke idején Velencében a XVI. századtól kezdve a rizslisztet másfajta lisztekkel keverték, s abból sütöttek kenyeret a szegényeknek.[37] Franciaországban a kórházakban, kaszárnyákban és a hajókon fogyasztották. Párizsban a templomok előtt szokásos élelemosztások alkalmával karórépához, sütőtökhöz, szétzúzott sárgarépához keverve úgynevezett „olcsó rizst" mértek a nélkülözőknek. Kondérban, vízben főzték meg, de a kondért sohasem mosták ki, hogy veszendőbe ne menjen a maradék, meg „ami a kondér fenekéhez tapadt"[38]. Kölessel keverve a bölcsek szerint a rizsből olcsó kenyeret lehetett sütni, természetesen ugyancsak a szegények számára, „hogy kibírják egyik étkezéstől a másikig". *Mutatis mutandis* Kína is ugyanezt nyújtja a maga szegényeinek, „akik nem tudnak teát vásárolni": meleg vizet, amelyben bab és zöldségfélék főttek, mellé „főtt és zúzott babból" készült tésztát; ugyanebből a babból készül „az a lé is, amelybe az ételt mártogatják" . . . Vajon ez a „bab" szója le-

---

* Szójátékszerűen: a keserű nevetés. – *A ford.*

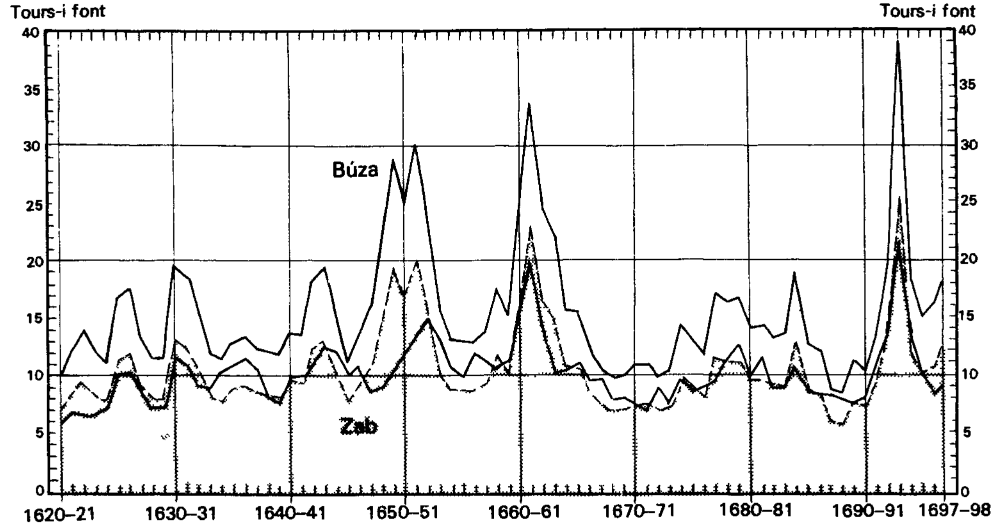

6. A BÚZA ÉS A ZAB ÁRA A PÁRIZSI GABONAÁRFOLYAM JEGYZÉKE SZERINT

A szaggatott vonal jelzi a zab Dupré de Saint-Maur által „természetesnek" ítélt árát (a búza árának kétharmada)

hetett? Mindenesetre valami alacsonyabb rendű termék, amely, akárcsak a rizs vagy a köles Nyugaton, a szegények éhének elverésére szolgált.[39]

Mindenfelé valami nyilvánvaló „korreláció" állítja egymás mellé a búzát és a kiegészítő gabonaneműeket. Az angol árakról a már a XIII. századtól kezdve összeállítható grafikonok azt mutatják,[40] hogy az árak olcsóság idején szolidárisak; drágulás alkalmával azonban kissé elmosódik ez az egyezés, mert a rozs, a szegények tápláléka időnként nagyon magas árat ér el, amely néha még a búzáét is meghaladja. A zab ezzel szemben elmarad. „A búza ára mindig sokkal jobban emelkedik, mint a zabé – tanítja Dupré de Saint-Maur (1746) –, ama szokásunk következtében, hogy búzakenyéren élünk [legalábbis a gazdagok; ez a kiegészítés tőlünk származik], vidéken viszont a lovakat azonnal kicsapják a legelőre, mihelyt drágulni kezd a zab."[41] Búza és zab, azt is mondhatnánk helyette: emberek és lovak. Dupré de Saint-Maur szerint a normális (az ő szóhasználatával: „természetes", így mondták a régi közgazdászok, akik mindenáron azt akarták bizonyítani, hogy természetes viszony – 1:12 – áll fenn az arany és az ezüst között) a 3:2 viszony. „Valahányszor egy-egy meghatározott időszakban a zab *setier* *-je [. . .] körülbelül egyharmaddal olcsóbb volt, mint a búzáé, a dolgok megőrizték egymáshoz való természetes viszonyukat." Ha ez a viszony megbomlik, az éhínséget jelent, és minél jobban nő a távolság a két ár között, annál súlyosabb az éhínség. „1351-ben a zab *setier*-je a búzáénak a negyedébe került, 1709-ben az ötödébe, 1740-ben a harmadába. Így a drágaság 1709-ben nagyobb volt, mint 1351-ben, és 1351-ben, mint 1740-ben..."

---

* Régi francia űrmérték: kb. 156 liter. – *A ford.*

Ez az okoskodás valószínűleg megfelel azoknak a tényeknek, amelyeket a szerző saját szemével látott. Más dolog persze ennek az 1400 és 1800 között eltelt időszakra törvényerőt tulajdonítani. Így 1596 és 1635 között és a XVI. század legnagyobb része alatt is a zab nagyjából valószínűleg feleannyiba került Franciaországban, mint a búza.[42] A „természetes" 3:2 arány csak 1635-ben kezd helyreállni. Túlságosan egyszerű lenne Dupré de Saint-Maurra hallgatva arra következtetni, hogy a XVI. században lappangó drágaság uralkodott, és ezt a korabeli zavaros körülmények számlájára írni, mivel a helyzet normalizálódása csak 1635-ben következett be a viszonylagos *belső* béke visszatértével. Ugyanígy akár arra is gondolhatnánk, hogy Richelieu Franciaországa 1635-ben lépett be a tankönyveink által harmincévesnek nevezett háborúba; tehát egészen természetes, hogy emelkedik a zab ára, hiszen nélküle nem lenne sem ló, sem lovasság, sem tüzérségi vonatosztály.

A kenyérgabona-félék együtt sem jelentenek soha bőséget. A nyugat-európai ember kénytelen hozzászokni, hogy időnként hiányzanak. Ilyenkor az első pótlást a főzelékfélék vagy a nem gabonából őrölt lisztek jelentik, amelyeket gesztenyéből vagy hajdinából nyernek. Ez utóbbit Normandiában és Bretagne-ban már a XVI. században is vetik búzaaratás után, mivel még a hideg beállta előtt beérik.[43] A hajdina – pohánka – nem a gramineák (pázsitfűfélék), hanem a keserűfűfélék családjába tartozik. De nem fontos! A franciák számára ez a „fekete búza". A gesztenye is szolgáltat lisztet, belőle készülnek azok a lepények, amelyeket a Cévennekben és Korzikában a szép „fakenyér" névvel illetnek. Aquitaniában – itt ballotának nevezték – meg másutt is gyakran ugyanazt a szerepet játszotta, amit a XIX. században a burgonya.[44] Fogyasztása a dél-európai országokban és tájakon fontosabb volt, mint amilyennek általában tartják. Jarandillában, Yuste mellett, a kasztíliai Estremadurában V. Károly majordomusa is így nyilatkozott 1556-ban: „Errefelé a gesztenye a jó, nem pedig a búza, ráadásul ami búza van, az is szörnyen drága."[45]

Ezzel szemben teljesen abnormis jelenség az, hogy 1674–1675 telén „Dauphinéban makkon és gyökereken" éltek az emberek, ami szörnyű éhínséget jelentett. 1702-ben Lemery arról számol be – de maga sem akarja elhinni –, „hogy még mindig vannak olyan helyek, ahol ezeket a makkokat ugyanerre a célra használják"[46].

A száraz főzelékek, a lencse, a bab, a fekete, fehér és takarmányborsó, a csicseri borsó, mindmegannyi pótgabona, ugyancsak olcsó fehérjeforrást jelentenek. A velencei írásos emlékek szerint: apró ételek, *menudi* vagy *minuti.* Ha a velencei hatóságok arról értesülnek, hogy a város itáliai területének valamelyik faluja a nyári tornádó következtében elveszíti *menudi*it, ami gyakran előfordul, azonnal közbelépnek. Mert ezeket az „apró élelmiszereket" gabonaszámba veszik, ezt bizonyítja ezernyi írásos adat, amelyek a búzával egyenlőként említik. Egy-egy Alexandriában horgonyzó velencei vagy raguzai hajónak az a feladata, hogy búzával vagy babbal rakodjon meg. Nehéz lesz – írja a granadai főkapitány – elégséges csicseri borsót és babot találnunk a hajóhad számára; az ára „azonos a búzáéval" (1539. december 2.).[47] Egy afrikai spanyol parti erőd 1570 körüli levelezése azt sugallja, hogy a katonák szívesebben fogyasztanánák *garbanzó*t (csicseri borsót), mint búzát és kétszersültet.[48] A velencei gabonahivatal – *Biave* –, termés-előirányzataiban és becsléseiben mindenkor figyelembe veszi az összes gabonaneműt és szárazfőzelék-félét. Jó a búzatermés – ismeri el például 1739-ben –, de közepes a *minuti,* az apró magvak termése, s ebbe akkoriban beletartozik a bab és a köles is.[49] Csehországban a korai középkori falvakra vonatkozó ásatások nem annyira búzára, mint inkább régi típusú, borsóra alapozott táplálkozásról tanúskodnak. A brémai *Preiscourant* (Árjegyzéklap) 1758-ban egymás után közli a kenyérgabona-félék és a hüvelyesek *(Getreide* és *Hülsenfrüchte)* árait. A XVII. és XVIII. században a namuri gabonaárfolyam-jegyzékek ugyancsak azt bizonyítják, hogy a piacon egyformán található a búza mellett rozs, hajdina, árpa, zab, polyvás búza (tönköly) és borsó.[50]

Búza és vetésforgók

Ugyanazon a szántóföldön két egymás után következő esztendőben nem lehet búzát termelni nagy veszteség nélkül. A vetésterületet változtatni, forgatni kell. Ezért is oly csodálatos Kínában a nyugatról érkező számára, amikor azt látja, hogyan terem a rizs „ugyanazon a szántóföldön – írja P. de Las Cortes 1626-ban – anélkül, hogy a földet akár egyetlen évre is pihenni hagynák, mint nálunk Spanyolországban"[51]. Lehetséges, sőt egyáltalán hihető ez? Európában és bárhol, ahol termesztik, a búza évről évre változtatja a helyét. Az általa elfoglalt terület kétszeresére vagy háromszorosára van szüksége aszerint, hogy a vetésforgónak ugyanabba a parcellájába két- vagy háromévenként tér-e vissza. Vagyis két- vagy háromnyomásos rendszerben termelik-e.

Ha eltekintünk néhány igen előrehaladott, de keskeny termelési övezettől, ahol gyakorlatilag ismeretlen az ugarolás, nagyon nagy vonalakban két rendszert találunk Európában. Délen a búza vagy az egyéb kenyérgabona a művelés alá vett terület felét foglalja el, a másik felét ugaron hagyják (Spanyolországban: *barbecho*). Északon a gabonaföldeket három nyomásban művelik: őszi búza, tavaszi búza (franciául márciusi búza, böjti búza, háromhavi búza), ugar. Lotaringiában a szántóföldek középpontjában fekvő falu körül a három forgó még a közelmúltban is úgy osztotta fel egymás között a határt, mint valami durván felrajzolt, erdők által határolt kört a körcikkek: búza, zab, ugar, amit arrafelé tájszóval *versaine*-nek neveznek. A búzát mindig az ugarba vetik, a zab a búza helyét foglalja el, a zabra pedig ismét ugar következik. Így forog hároméves ciklusokban a vetés: ez a hároméves vetésforgó. A harmadik évben érkezik vissza a kiindulóponthoz. Tehát két rendszer van: az egyikben a búzaföld hosszabb ideig pihen; a másikban viszont, arányosan számítva, nagyobb terület jut rá, feltéve, hogy kizárólag búzát vetnek, ami azonban úgyszólván sohasem fordul elő. Dél-Európában a szem gazdagabb sikérben, Észak-Európában nagyobb a terméshozama, mert még a föld minősége és az éghajlat is kedvező hatással van rá. De az itt leírt séma valóban csak nagyjából igaz: Dél-Európában is vannak hármas forgók (kétévi ugaron hagyással), amint Észak-Európában is találkozhatunk makacsul továbbélő kétéves vetésforgóval (így például Észak-Elzászban, Strasbourg és Wissembourg között).[52] Itt később kialakult hároméves vetésforgó lépett a kétéves helyébe, amely azonban még elég nagy területeken tovább él, s mint valami régi írás, ismét előtűnik az újra teleírt pergamenen, palimpszeszten.

Természetes, hogy a két nagy európai rendszer határain szabályszerű a keveredés. Egy a XVI. századi Limagnes-síkságokra[53] (Auvergne) vonatkozó felmérés a kétéves és hároméves vetésforgó egymásba fonódását mutatja, ami aszerint megy végbe, milyen a talaj, mennyi a munkaerő, milyen a parasztlakosság színvonala... A „kétéves" zóna legalsó déli csücskén, Sevilla körül is van, még 1755-ben is, egy kis terület, ahol az északi vetésforgókhoz hasonló hároméves forgó dívik.

De hagyjuk ezeket a változatokat. Akár két-, akár hároméves a vetésforgó, elvben mindig van holt idő, amely alatt nem folyik szemtermelés. Ez a holt idő teszi lehetővé, hogy az ugaron hagyott föld helyreállítsa tápsógazdagságát. Annál inkább is, mivel a talajt trágyázzák, szántják; az ismételt szántásról azt tartják, hogy szellőzteti a talajt, elpusztítja a gaznövényeket, bőséges termést készít elő. Jethro Tull (1674–1741), az angol mezőgazdasági forradalom egyik apostola a trágyázással és a termesztett növények rotációjával egyenértékűként ajánlja az ismételt szántást.[54] Egyes írásos adatok még hét szántásról is megemlékeznek, ha számítjuk a vetés alá való szántásokat is. Már a XIV. században is említenek háromszori szántást mind Angliában, mind Normandiában (tavaszszal, ősszel, télen). Artois-ban 1328-ban a búzának szánt földet „jól megdolgozzák négyszeri szántással, egyszer télen, háromszor nyáron”[55]. Csehországban a Czernin grófok birtokain 1648-ban előírás a háromszori vagy négyszeri szántás aszerint, hogy búzát vagy rozsot akarnak-e vetni a földbe. Idézzük egy szavojai földbirtokos szavait 1771-ből: „Egyes helyeken megállás nélkül a kimerülésig szántunk, négyszer, sőt ötször is, egyetlen és gyakran nagyon közepes búzatermésért.”[56]

A búzatermelés másrészt gondos trágyázást igényel, amit sohasem adnak meg a zabnak vagy a másfajta – tavaszi, háromhavi stb. – búzának, úgyhogy a zab, amelyet sűrűbben vetnek, mint a búzát, a mai eredményekkel ellentétben rendszerint csak a felét termi. A búza alá való trágyázást oly fontosnak tartják, hogy a tulajdonos alaposan utánanéz. Egy bérleti szerződés, amelyet picardiai karthauzi szerzetesek kötöttek 1325-ben, erre a pontra vonatkozólag egyeztető bírók döntését írja elő vita esetén; Csehországban a hatalmas (minden bizonnyal túlságosan is hatalmas) főúri birtokokon jegyzék – úgynevezett *Düngerregister* – készült a trágyadombokról; még Szentpétervár körül is „trágyáznak szalmával kevert trágyával; minden gabonanemű alá kétszer szántanak, a *Winterroggen*ek [őszi rozsfajták; német szemtanút idézünk] alá háromszor”[57]; Alsó-Provence-ban a XVII. és XVIII. században szüntelenül újra- meg újraszámolják a szükséges trágyarakományokat, azokat is, amelyeket már szétterítettek, meg azokat is, amelyeket a bérlő nem hordott ki; akad olyan bérleti szerződés is, amelyik kiköti, hogy az arra jogosított személy ellenőrzi a trágyát, mielőtt szétterítenék, vagy hogy jelen lesz az elkészítésénél.[58]

Az a tény, hogy vannak póttrágyák is – zöldtrágya, hamu, a parasztudvarokban vagy a falusi utcákon található rothasztott falevél –, nem befolyásolja azt, hogy a trágya főforrása a jószág, nem pedig a falusi vagy a városi ember, ahogy azt Távol-Keleten látjuk (mindazonáltal néhány város körül Nyugaton is felhasználják a városi hulladékot, például Flandriában vagy Spanyolországban Valencia környékén, sőt Párizs környékén is)[59].

Egyszóval a búza és az állattenyésztés feltételezi egymást, egymáshoz van kötve, annál is inkább, mivel a fogathasználat elkerülhetetlen: lehetetlen elképzelni, hogy az ember, aki legfeljebb évi egy hektárt tud megkapálni[60] (s aki a testi erő rangsorában messze a ló és a szarvasmarha mögött kullog), egyedül készítse elő vetésre a hatalmas búzaföldet. Szükség van tehát állati erőre, az északi vidékeken lóra, a déli tájakon szarvasmarhára, öszvérre (ez utóbbiból, minél délebbre megyünk, annál többre).

Európában az elképzelhető tájváltozatokkal így alakult ki a búzából és a többi szemes terményből kiindulva valamiféle bonyolult kapcsolatés szokásrendszer, amely olyan erőssé vált, hogy nincs is rajta semmi rés; „ez lehetetlen lenne" – írta Ferdinand Lot.[61] Minden a maga helyén van benne, növény, állat, ember. Csakugyan semmi sem képzelhető el benne a parasztok, az ekét vonó állatok, az aratási és cséplési idénymunkások nélkül, az aratás és a cséplés ugyanis kézi erővel történik. A termékeny mélyföldek megnyílnak a szegény – gyakran zord, hegyes – vidékek napszámosai előtt, és társulás jön közöttük létre, amelyről számtalan példa (a Jura déli tájai, Dombes, Francia-középhegység, Languedoc...) bizonyítja, hogy hatalmas erejű életszabály. Ezer meg ezer alkalommal vagyunk tanúi e tömegek lefelé özönlésének. A mocsárlázas toszkán Maremmába az aratómunkások nyaranta hatalmas tömegben érkeznek a magas bérek reményében (amelyek még a napi öt *paoli*t is elérik 1796-ban). Rendszerint megszámlálhatatlan áldozatot szed közülük a malária. A betegeket ilyenkor gondozás nélkül hagyják az állatok mellett, kunyhókban, egy kis szalmán, poshadt vizet, fekete kenyeret, egy-egy fej hagymát vagy fokhagymát vetve oda nekik. „Sokan pusztulnak el orvos és pap nélkül."[62]

Ám világos, hogy a jól karbantartott búzatermő vidék a maga elkerítetlen mezőivel *(openfield)*, szabályos – és végeredményben siettetett – vetésforgóival, továbbá az a tény, hogy a parasztok nem szívesen lopnak el a gabonaföldekből nagyobb területeket, végül is *circulus vitiosus*ba torkollik: a termelékenység emelése végett növelni kellene a trágya mennyiségét, vagyis több jószágra, lóra és szarvasmarhára lenne szükség, más szóval növelni kellene a legelők területét, természetesen mindezt a búza rovására. Quesnay 14. maximája azt ajánlja, „hogy elő kell segíteni az állatállomány növekedését, mert az állatok szolgáltatják a földeknek a gazdag termést adó trágyát". A hármas vetésforgó, amely a búzával bevetendő földet előbb egy éven át pihenteti úgy, hogy mellékesen egyéb növényt nemigen lehet rajta termeszteni, és amely a gabonaneműek termesztésének biztosít abszolút elsőbbséget, általában csak meglehetősen gyenge termést eredményez. A búzaföldek bizony nem olyanok, mint a mindentől elzárkózott világok rizsföldjei. A jószág etetésére az erdő, a műveletlen területek, a kaszálók, a hosszú utak mentén növő fű áll rendelkezésre. Ám ezek a segélyforrások elégtelenek. Persze, létezik régóta felfedezett és alkalmazott megoldás, de csak néhány szűk területen: Artois-ban, Észak-Itáliában és Flandriában már a XIV. századtól, egyes német vidékeken, Hollandiában, majd Angliában a XVI. századtól kezdve. Ez abból áll, hogy hosszú ciklusban váltogatni kell a gabonaféléket és a takarmánynövényeket, ezáltal megszűnik vagy jelentős mértékben csökken az ugaron hagyott terület, s az a kettős előnye van, hogy egyrészt takarmányt szolgáltat a lábasjószágnak, másrészt növeli a gabonatermést, mert helyreállítja a föld ásványisó-állományát.[63] Az agronómusok tanácsai ellenére az 1750 után elkezdődött és terjedő „mezőgazdasági forradalomnak” mégis jó száz esztendőre lesz szüksége ahhoz, hogy olyan országban is végbemenjen, mint Franciaország, amelyik tudvalevőleg bőviben van a gabonatermő földnek, főleg a Loire folyótól északra. Mert a túlnyomóan gabonatermesztésen alapuló földmívelés itt valóságos nyakszorító örv, olyan struktúra, amelyből az emberek csak nehezen és gyanakodva szabadulnak. A gabonatermelésben példásan eredményes beauce-i síkságon a bérleti szerződések még hosszú ideig előírják a három „idény”, a három forgó tiszteletben tartását. Ezen a tájon a „modern” mezőgazdaság nem csinált gyorsan iskolát.

Innét származik a XVIII. századi agronómusok pesszimizmusa, akik az ugarolás megszüntetésében és a mesterséges kaszálók bevezetésében látják a mezőgazdasági fejlődés alapvető – ha ugyan nem egyetlen – feltételét. Állandóan ennek az ismérvnek a jegyében ítélik meg a mezőgazdasági modernizáció által elért színvonalat. 1777-ben a *Dictionnaire topographique du Maine* (A Maine-vidék topográfiai enciklopédiája) megemlékezik arról, hogy „Mayenne környékén vannak fekete és nehezen művelhető földek; még nehezebben művelhetők Laval környékén, ahol [. . .] a legjobb földművesek sem képesek hat ökörrel és négy lóval évente többet megművelni, mint 15 vagy 16 holdat. Ezért hagyják aztán pihenni a földet nyolc, tíz, tizenkét esztendeig.”[64] Hasonlóan katasztrofális a helyzet a breton Finistère-ben, ahol „a földek néha huszonöt esztendeig is parlagon maradnak, ha rosszak, és három-hat esztendeig, ha jó minőségűek”. Arthur Young Bretagne-ban utaztában úgy érzi, mintha a huron indiánok földjén járna.[65]

Nos, ebben az esetben fantasztikusan téves ítéletről van szó, olyan téves perspektíváról, amelyet Jacques Mulliez nemrég megjelent cikke bőséges példával és bizonyítékkal illusztrál. Franciaországban ugyanis, akárcsak másutt Európában, számos olyan nagy kiterjedésű vidék van, ahol a széna fontosabb, mint a búza, ahol a jószág jelenti a gazdagság fő forrását, azt a kereskedelmi „többletet”, amelyből az emberek élnek. Ilyenek a kristályos tömbök, a középmagas hegységek, a nedves vagy mocsaras övezetek, a cserjések, pagonyok, a tengerparti szegélyek (Franciaországban a Dunkerque és Bayonne között húzódó hosszú atlanti-óceáni partvidék). Nos, bárhol van is, ez a füves táj a paraszti Nyugatnak az a másik arca, amelyet a XVIII. századi és a XIX. század eleji agronómusok nem ismertek fel, mert szemüket elhomályosította az a törekvésük, hogy bármi áron, de növeljék a gabonatermést, és ily módon ki tudják elégíteni az egyre gyarapodó lakosság igényeit. Az aztán természetes, hogy a történészek vakon követték őket. Holott nyilvánvaló, hogy ezeken a vidékeken a parlag, ha van, akkor a mozgatóerő, nem pedig holt súly vagy idő szerepét játssza.[66] A rétek füve nyájakat táplál, innen a húsés tejtermékek, a szilaj marhák és az igavonók, a csikók, lovak, borjak, tehenek, ökrök, szamarak, öszvérek. E másik Franciaország nélkül egyébként hogyan lenne lehetséges élelemmel ellátni Párizst? Honnan szereznék be áruikat az olyan hatalmas marhapiacok, mint a sceaux-i és a poissyi? Hol vennék azt a megszámlálhatatlan igavonó állatot, amelyre a hadseregnek meg az áru- és személyszállításnak van szüksége?

Tévedésük abban áll, hogy összetévesztik a gabonatermő országok parlagait az állattenyésztő országokéival. Mayenne vagy Laval közelében, amint egyébként másutt is (még Róma környékén is), a legelők időnkénti felszántása és egy vagy két évre gabonával való bevetése nem más, mint a rétek felújításának egyik módja, olyan eljárás, amelyet egyébként még ma is alkalmaznak. Az állítólagos parlag ebben az esetben távolról sem műveletlen „holt ugar", mint a hároméves vetésforgó alkalmával nagyon gyakran. Ez a módszer természetes legelőket szolgáltat, amelyeket időről időre felszántanak, s így újítanak fel, de ezek egyúttal *művelt* legelők is. Finistère-ben például mindig is vetettek egy sülbigeféleséget, amely minden látszat ellenére valójában takarmánynövény. Arthur Young ezt nem tudta, ezért nézte botrányosan elhanyagolt parlagnak e valóságos mesterséges réteket, „*ajoncière*"-eket, sülbigeréteket. Vendée tartományban vagy a poitou-i Gâtine-ban ugyanezt a szerepet a rekettye játszotta.[67] Itt is minden bizonnyal ősi, helyi növények nagyon régi felhasználásmódját látjuk. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy ezeken az úgynevezett „maradi" vidékeken mindenfelé bevezették a kukoricát, ezt az emberi és állati táplálkozásra egyaránt szolgáló növényt, és hogy viszonylag nagyon korán, már a XVIII. század második felében elterjedt a répa, a kerékrépa, a káposzta, a tarlórépa, egyszóval a „mezőgazdasági forradalom" számos modern takarmánynövénye.[68]

Franciaországban tehát – és minden bizonnyal így van ez Európaszerte – a jószágban gazdag és gabonában szegény vidékek váltakoznak a búzában szegény és állatokban gazdag vidékekkel. Ellentétnek és egymás kiegészítésének vagyunk tanúi; a gabonatermelésnek állati vonóerőre és trágyára van szüksége, az állattenyésztő területeken viszont hiányzik a szemes termés. A nyugati civilizáció növényi „determináltsága" tehát nem kizárólag a gabonaneműektől származik, hanem a gabonaneműektől és a fűtől. A Nyugat eredeti vonásának tarthatjuk, hogy a háziállatok mint hús- és energiatartalékok az ember életébe beépültek. Az állatoknak ilyenfajta, szükségszerű és sikeres befogadását a rizstermelő Kína ignorálhatta, sőt elutasíthatta, de ezzel egyúttal le is mondott arról, hogy benépesítse és felhasználja hegyvidékeit. Akárhogy is, ami Európát illeti, változtassunk szokott látásmódunkon. J. Mulliez említett cikkének fényében a közelmúlt agronómusai által mezőgazdasági tekintetben még elmaradtnak tekintett, kényszerűségből „rossz földeken" tengődő állat-

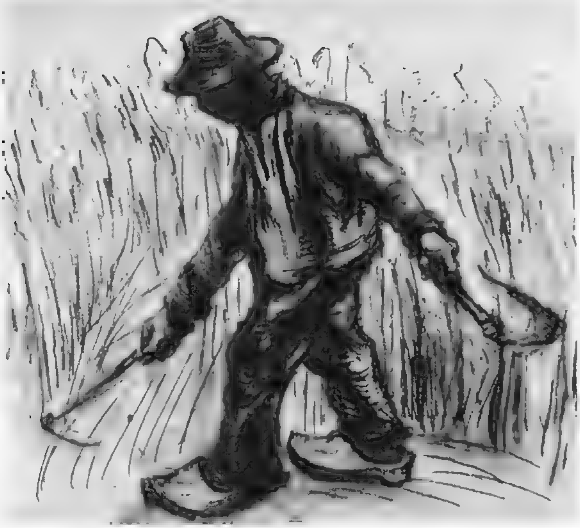

Az arató.
Fent: Vincent van Gogh festménye (Nuenen, 1885; Van Gogh alapítvány, Amszterdam)
Lent: az úgynevezett hennessyi *Heures de Notre-Dame* című, XVI. századi műben. *A két arató ugyanazzal a mozdulattal használja ugyanazt a két eszközt* (pick en hak), *bár két évszázad választja el őket egymástól (igaz viszont, hogy ugyanarról a vidékről valók).* (A Gemeente-musea van Amsterdam és a brüsszeli Bibliothèque Royale felvételei)

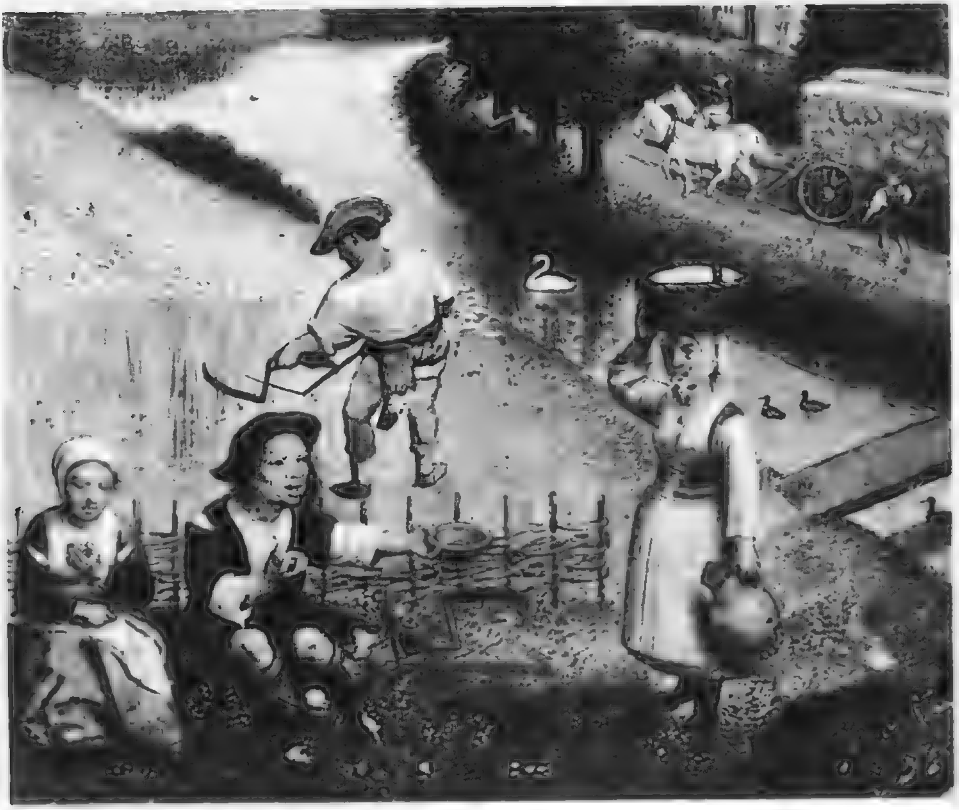

tenyésztő országok alkalmasabbnak látszanak (igaz ugyan, hogy csekélyebb számú) parasztjaik jólétben való eltartására, mint a gabonatermő „jó földek".[69] Ha most a múltba visszatekintve meg kellene választanunk azt a helyet, ahol élni szeretnénk, minden bizonnyal inkább Brayt választanánk, mint Beauvais környékét, inkább az erdős-füves északi Ardenneket, mint a szépséges dél-franciaországi síkságokat, sőt hideg teleik ellenére Riga és Reval környékét is előnyben részesítenénk a Párizsimedence fátlan-füvetlen tájaival és borvidékeivel szemben.

Gyenge hozamok, kárpótlások, katasztrófák

A búza megbocsáthatatlan vétke az, hogy gyengék a hozamai. Mostohán táplálja termesztőit. Ezt minden újabb kutatás cáfolhatatlan részletek és számadatok bőségével bizonyítja. Bárhol végezzünk is szúrópróbákat a XV. és a XVIII. század között eltelt időszakra vonatkozólag, lesújtó eredményekre jutunk. Az elvetett mag gyakran csak az ötszörösét, néha még ennél is sokkal kevesebbet ad. Minthogy a következő évi vetőmagot tartalékolni kell, egy elvetett mag után négy jut a fogyasztásra. Vajon ez a hozam mit jelent a mi szokásos termésskálánkon, amely mázsákban és hektáronként számol? Mielőtt hozzáfognánk ezeknek az egyszerű számításoknak a vizsgálatához, jól teszi az olvasó, ha nem veszi készpénznek látszólagos egyszerűségüket. Ezen a téren nem lehet megelégedni a valószínűséggel, különben is minden változik a földek minősége, a művelési eljárások és az évről évre változó időjárás következtében. A *termelékenység* – a termés és az érte kifejtett erőfeszítés közötti viszony (és itt nem csupán a munkára gondolunk) – nehezen felbecsülhető érték, minden bizonnyal váltakozó valami.

Mindezek után tételezzük fel, hogy hektáronként egy-két hektoliter búzát vetünk, akárcsak manapság (nem véve tekintetbe a magok hajdani kisebb voltát, vagyis azt, hogy egy hektoliterben régen több mag volt); induljunk hát ki a középarányosból, vagyis 1,5 hektoliterből. Öt magot számolva az elvetett egyre, 7,5 hektoliter, vagyis körülbelül 6 métermázsa lesz az eredmény. Ezek bizony nagyon alacsony számok. Nos, Olivier de Serres is ugyanezt mondja: „Boldog lehet a gazda, ha birtoka, jó esztendőt, rossz esztendőt figyelembe véve, az elvetett mag ötszörösét-hatszorosát hozza meg neki ..."[70]. Ezt mondja 1757-ben Quesnay is a korabeli kisgazdaságokról, s tudnivaló, hogy ez a rendszer akkor még úgyszólván mindenütt uralkodó volt Franciaországban: „Minden hold átlagban az elvetett mag négyszeresét hozza [...], ha levonjuk a tartalékolt vetőmagot, és nem vesszük számításba a földesúri tizedet ..."[71]. Egy mai történész állítása szerint a XVIII. században az átlagos minőségű gű föld normális hozama Burgundiában a vetőmag leszámításával általában hektáronként öt vagy hat métermázsa volt.[72] Ezek a nagyságrendek nagyon valószínűek. 1775 tájt Franciaország lakossága 25 millió főre rúghatott. Ez a népesség nagyjából a saját búzájából élt, mert a jó esztendők kivitele általában megegyezett a rossz esztendők behozatalával. Ha évi 4 hektoliteres fejenkénti fogyasztással számolunk, akkor az országnak 100 millió hektolitert, mázsában számolva 80 milliót kellett termelnie. Mivel a termés ezen felül még a vetőmagot és az állatok táplálására szolgáló magot is biztosítja, a valóságban bőségesen meg kell haladnia ezt a számot. Nos, J.-C. Toutain magas becslése szerint a termés 100 millió métermázsa körül mozog.[73] Ha a bevetett területet 15 millió hektárra tesszük, akkor 6 métermázsás termelési átlaghoz jutunk. Vagyis megmaradunk első becslésünknél, a megközelítőleg 5-6 métermázsás hektáronkénti átlagnál (ezeket a pesszimista számokat nem nagyon lehet kétségbe vonni).

Bár ez a válasz eléggé igazoltnak látszik, még távolról sem tükrözi teljes egészében a problémát. Ahogy a különböző megbízható számadásokat vizsgáljuk, olyan számokkal találkozunk, amelyek hol nagyon meghaladják, hol meg nagyon is alatta maradnak ennek a megközelítően 5-6 métermázsás hektáronkénti átlagnak.

Hans-Helmut Wächter tiszteletet parancsoló számításai a *Vorwerk Domänen*nel, vagyis a Német Lovagrend, majd később a porosz herceg hatalmas birtokaival kapcsolatban majdnem 3000 számadatot tartalmaznak az 1550 és 1695 közötti időszakra vonatkozóan, és a következő átlagokat adják (hektáronként, métermázsában): búza 8,7 (de ebben az esetben egészen kicsi művelt területről van szó); rozs 7,6 (a földrajzi szélességre való tekintettel a rozstermesztés kezd nagymértékben előtérbe nyomulni); árpa 7; zab mindössze 3,7. Bár még mindig gyenge, de ennél mégis jobb eredmények azok, amelyeket egy Braunschweigre vonatkozó kutatás állapított meg (ezúttal a XVII. és a XVIII. századról van szó): búza 8,5; rozs 8,2; árpa 7,5; zab 5.[74] Azt gondolhatnók, hogy ezek kései rekordtermések. Ám már a XIV. század elején egy artois-i földbirtokos, Thierry d'Hireçon[75], aki nagy gonddal intézi birtokai ügyeit, egyik roquestori birtokán (hét általunk ismert esztendőre – 1319 és 1327 között – számítva) az elvetett mag 7,5 – 9,7 – 11,6 – 8 – 8,7 – 7 – 8,1-szeresét termelte meg, vagyis hektáronként megközelítőleg 12-17 métermázsát. Hasonlóképpen Quesnay azon a nagybirtokon, amelynek ügyvédje, 16 mázsás, sőt még ennél is magasabb hektáronkénti terméseket említ. Olyan rekord ez, amelyet a modern, kapitalista földművelés javára kell írnunk, s amelyre még visszatérünk a későbbiekben.[76]

De e rekordokkal szemben – amelyek nem átlagok – bőséges elszomorító adattal rendelkezünk. Leonid Zytkowicz[77] Lengyelországról készült tanulmánya megállapítja, hogy a hozamok alacsonyak. 1550 és 1650 között a rozsföldek 60 százaléka átlagosan 2-4-szeresét hozza meg az elvetett magnak (10 százalék pedig a kétszeresnél is kevesebbet). A következő évszázad folyamán még tovább csökkennek ezek a számok, és kimutatható javulás csak a XVIII. század végén következik be, amikor az elvetett mag 4-7-szeresét hozó termések 50 százalékra rúgnak. Búzából és árpából valamivel magasabbak a hozamok, de a fejlődés hasonló. Csehországban viszont határozottan emelkednek a terméshozamok a XVII. század második felétől kezdődően. Magyarország és Szlovákia azonban Lengyelországhoz hasonló elmaradott állapotban van.[78] Igaz, hogy Magyarország csak a XIX. században válik nagy búzatermelő országgá. Ám ne higgyük, hogy a nyugati országok régi művelt területein mindig jobb a helyzet. Languedocban[79] a XVI. és a XVIII. század között a parasztok „nem sajnálják a barázdától a magot", gyakran 2, sőt 3 hektolitert is elvetnek hektáronként. Ezért aztán a zab, az árpa, a rozs vagy a búza túlságosan sűrű lesz, és önmagát fojtja meg, ahogyan azt Alexander von Humboldt még Európa-szerte mindenütt megfigyelhette.[80] Ezek a túlságosan sűrű gabonavetések a XVI. században Languedocban csupán nyomorúságos termést hoznak: az elvetett mag háromszorosánál is kevesebbet 1580–1585 tájt; átlagban 4–5-szörösét a XVII. század virágkorában, 1660–1670 körül; aztán újabb visszaesés következik, majd lassú fejlődés 1730-tól kezdve, amely azonban csak 1750 tájt jut el a 6:1 vetőmag-termésarányhoz.[81]

A hozamok és a bevetett területek növekedése

Mindezek a gyenge átlagok nem jelentik azt, hogy nincsen mégis lassú, állandó haladás. Ezt bizonyítja az a széles körű vizsgálat is, amelyet B. H. Slicher Van Bath végzett 1963-ban.[82] Érdeme, hogy csoportosította mindazokat a terméseredményekre vonatkozó ismert adatokat, amelyek egymástól elszigetelve szinte semmi értelemmel nem bírtak. Egymás mellé állítva azonban kirajzolódik belőlük egy *hosszú időn át* megvalósuló fejlődés. Ebben a lassú versenyfutásban több versenyző csoportot kell megkülönböztetnünk a haladás gyorsasága alapján: az élen (I.) Anglia, Írország és Németalföld halad, a második helyen (II.) Franciaország, Spanyolország és Itália, a harmadik helyen (III.) Németország, a svájci kantonok, Dánia, Norvégia és Svédország, végül a negyedik helyen (IV.) a tágabb értelemben vett Csehország, Lengyelország, a balti országok és Oroszország.

Ha a négy fő gabonaféle (búza, rozs, árpa, zab) hozamát egységesít-

A GABONANEMŰEK TERMÉSHOZAMA EURÓPÁBAN (1200–1820)

A. *1200–1249 előtt. Az elvetett mag 3-3,7-szerese*	
I.Anglia 1200–1249	3,7
II. Franciaország 1200 előtt	
B. *1250–1820. Az elvetett mag 4,1-4,7-szerese*	
I. Anglia 1250–1499	4,7
II. Franciaország 1300–1499	4,3
III. Németország, skandináv országok 1500–1699	4,2
IV. Kelet-Európa 1550–1820	4,1
C. *1500–1820. Az elvetett mag 6,3-7-szerese*	
I. Anglia, Németalföld 1500–1700	7
II. Franciaország, Spanyolország, Itália 1500–1820	6,3
III. Németország, skandináv országok 1700–1820	6,4
D. *1750–1820. Az elvetett mag tízszeresénél magasabb hozam*	
I. Anglia, Írország, Németalföld 1750–1820	10,6

Forrás: B. H. Slicher Van Bath

jük aszerint, hogy mit hoz az elvetett mag, akkor a csoportok és a hozamok alapján négy – A, B, C, D – fázist különböztethetünk meg:

Más szóval lassú, szerény haladási szakaszok A-tól B, B-től C, C-től D felé, amelyek azonban nem zárnak ki egyes, elég hosszú ideig tartó visszaeséseket (így például 1300 és 1350 között), s egyik évről a másikra bekövetkező erős változásokat sem. A lényeg azonban az, hogy *hosszú időn át* végbemenő – 60–65 százalékos – haladás figyelhető meg. Azt is láthatjuk, hogy a végső fázisában, 1750 és 1820 között bekövetkezett haladás együtt jár a sűrű népességű országok, Anglia, Írország, Németalföld felemelkedésével. Nyilvánvaló, hogy szoros összefüggés van a *termés*hozamok és a lakosság számának az emelkedése között. Végül még egy megjegyzés: mindig a kezdeti haladás volt viszonylag a leggyorsabb, az A-tól B-hez való előrelépés aránylag nagyobb volt, mint az, amely B-től vezetett C-hez. Az elvetett mag háromszorosától a négyszereséig való átmenet döntő lépést jelentett: (nagyjából) az első európai városok megszületését vagy azoknak az újabb fellendülését, amelyek a korai középkorban nem tűntek el. Mert világos, hogy a városok a gabonafölöslegektől függtek.

Nincs semmi csodálnivaló azon, hogy az elvetett területek gyakran

VISSZAESÉSEK A GABONATERMELÉSBEN (1250–1750)

		Hozamok az elvetett maghoz viszonyítva	Hozamcsökkenés (%)
Anglia	1250–1299	4,7	
	1300–1349	4,1	16
	1350–1399	5,2	
	1400–1449	4,6	14
Anglia	1550–1599	7,3	
Németalföld	1600–1649	6,5	13
Németország	1550–1599	4,4	
Skandinávia	1700–1749	3,8	18
Kelet-Európa	1550–1599	4,5	
	1650–1699	3,9	17

Forrás: B. H. Slicher Van Bath

igen nagy kiterjedésűek voltak, különösen valahányszor szaporodásnak indult a népesség. A XVI. századi Itáliában intenzív talajjavítási munkálatokat végeztek, amelyekbe a genovai, firenzei, velencei tőkések roppant összegeket fektettek be. A folyók, lagúnák, mocsarak, erdők és a hangafüves, rekettyés pusztaságok földjeinek visszanyeréséért folytatott türelmes küzdelem szüntelen, fáradságos munkát követel Európától, emberfeletti erőfeszítésekre ösztönzi, s ezek igen gyakran a paraszti élet kárára mennek végbe. A paraszt éppannyira rabszolgája a búzának, mint földesurainak.

Gyakran mondották, hogy az iparosodás előtti Európa legnagyobb ipara a mezőgazdaság volt. Csakhogy ez az ipar állandó nehézségekkel küszködött. Még a jó megélhetést biztosító észak-európai országokban is csupán kényszermegoldást jelentett az új földek művelés alá vonása, hosszú lejáratra eredménytelen „gazdasági vállalkozást". A búzatermelés kiterjesztése (például Lengyelországban és Szicíliában, de H. H. Wächter egyik grafikonja félreérthetetlenül ugyanezt mutatja Poroszországgal kapcsolatban is)[83] elkerülhetetlenül csökkenő terméshozamokba torkollik. Anglia viszont a XVIII. században azzal növelte forradalmi módon gabonahozamait, hogy a takarmánytermesztést és az állattenyésztést helyezte előtérbe.

Helyi és országok közötti gabonakereskedelem

Minthogy a falvak népe a terméséből élt, a városok pedig a terméstöbbletből, az utóbbiak számára azt diktálta a józan ész, hogy a közvetlen szomszédságukból szerezzék be élelmiszereiket, „a saját birtokaikról", ahogyan azt már 1305-ben javasolta egy bolognai határozat.[84] Az ilyen, 20-30 kilométeres körzeten belül történő élelmiszer-ellátás elkerülhetővé teszi a költséges szállítást és a külfölddel való mindenkor kockázatos kereskedelmet; egyébként már csak azért is jól működik, mert a városok szinte mindenütt birtokosai a közel fekvő mezőgazdasági területeknek. Franciaországban a paraszt Turgot-ig és az úgynevezett „lisztháborúig", sőt egészen a Nagy Forradalomig köteles volt búzáját a szomszédos város piacán értékesíteni. Az 1789 nyarán bekövetkezett áruhiány nyomán támadt zavargások idején a zendülőknek sikerül kezükbe kaparintani az áruhalmozó hírében álló gabonakereskedőket: eleve ismerte őket mindenki. S ez minden bizonnyal így volt egész Európában. A XVIII. században Németországban például mindenfelé találkozunk a *Getreidewucher*ek, az uzsorások, a harácsoló árufelvásárlók ellen hozott intézkedésekkel.

Az effajta helyi árucsere azonban nem megy minden akadály nélkül. Minden rossz termés arra kényszeríti a városokat, hogy kivételes helyzetben levő gabonatermő vidékekhez forduljanak segítségért. Az északeurópai búza vagy rozs már a XIV. századtól kezdve minden bizonnyal eljut a Földközi-tenger országaiba.[85] Itália még ennél is korábban vásárol búzát Bizánctól, majd később a töröktől. Szicília pedig régtől fogva nagy szállító volt, valóságos korai Kanada, Argentína, Ukrajna.

A városok számára gondviselést jelentő nagy gabonakészleteknek azonban könnyen hozzáférhetőknek kellett lenniük, a tenger partján vagy hajózható folyók mentén, mert súlyos áruk esetében előnyös a vízen való szállítás. Picardia vagy Vermand környéke (Észak-Franciaország) jó termésű esztendőkben egészen a XV. századig rendszeresen szállít Flandriába az Escaut folyón. Párizs felé pedig az Oise-on; Champagne és Barrois – a Meuse mentén – Párizst látja el élelemmel a XVI. században, Vitry-le-François kikötőjéből kiindulva a Marne folyó sokszor veszedelmes vízi útján.[86] Ugyanebben az időszakban a Saône és a Rhône folyókon hordókban szállítják a búzát Burgundiából; a felülről érkező hajórakományok búzakikötője Arles. Marseille, valahányszor áruhiány fenyegeti, jó barátaihoz, az arles-i „konzulok"-hoz fordul.[87] Később, főleg a XVIII. században, maga is a „tengerentúli búza" nagy kikötőjévé válik. Nehéz időkben hozzá fordul segítségért az egész Provence. De a saját fogyasztására mégis jobban szereti az otthon termett búzát az importáltnál, amely többé-kevésbé tönkremegy a tengeri szállítás alatt.[88] Hasonlóképpen Genova is azt a drága búzát fogyasztja, amelyet Romagnából szerez be, a levantei olcsó búzát pedig reexportálja.[89]

A XVI. századtól kezdve az északról érkező búzaszállítmányok egyre növekvő helyet foglalnak el a nemzetközi gabonakereskedelemben, gyakran magának az exportálónak a kárára. Ha arra a nagy mennyiségű gabonára gondolunk, amelyet évről évre exportál Lengyelország – magyarázza egy kereskedelmi enciklopédia (1797)[90] –, azt hihetnők, hogy ez az ország egyike Európában a legtermékenyebbeknek, holott aki ismeri az országot és lakóit, az másként vélekedik, mert bár arrafelé csakugyan vannak termékeny és jól művelt vidékek, másutt vannak még termékenyebb és még jobban művelt tájak is, amelyek azonban nem exportálnak gabonát. „Az igazság az, hogy errefelé a nemesek a föld kizárólagos tulajdonosai, a parasztok pedig rabszolgák, így aztán az előbbiek kivételezett helyzetük megőrzése végett kisajátítják az utóbbiak verejtékét és annak eredményét, holott ezek az árpa- és zabkenyéren tengődő parasztok teszik ki a lakosságnak legkevesebb hétnyolcadát. Miközben a többi európai nép fogyasztja el legjobb gabonáik javát, a lengyelek búzájuknak és rozsuknak csupán oly gyenge hányadát tartják meg maguknak, hogy azt hihetnők, kizárólag a külföld számára aratnak. Egyes spórolós nemesek és polgárok maguk is rozskenyeret fogyasztanak, búzakenyér csak a nagyurak asztalán látható. Nem túlzás azt mondani, hogy a többi európai államban egyetlen város több búzát fogyaszt, mint az egész lengyel királyság."

Európa szinte mindig a szélein – északon, keleten (a török birodalom), sőt délen (a berber országok, Szardínia, Szicília) – találja meg azokat a gyengén lakott vagy kevéssé fejlett országokat, amelyek képesek ellátni őt a neki hiányzó gabonával. Marginális jelenség, amelyet újra és újra felül kell vizsgálni. Eldugul az egyik gabonaforrás, másik nyílik helyette: a XVII. század első felében Svédország[91] (Livónia, Észtország, Svédországban Skåne); majd 1697 után, egészen 1760 tájáig, az *enclosure*-ök kialakulását elősegítő exportprémiumok hatása alatt, Anglia; a XVIII. században az amerikai angol gyarmatok.[92]

A csalétek minden esetben a készpénz. Mert a búzakereskedelemben a gazdag mindig készpénzzel fizet, a szegény pedig hagyja magát elcsábítani, ráadásul, ahogyan az már történni szokott, a közvetítők kiadós hasznára. Például azokéra az uzsorás kalmárokéra, akik lábon vásárolják fel a búzát még aratás előtt a nápolyi királyságban meg egyebütt. Velence már 1227-ben aranyrudakkal fizette a búzáját Pugliában.[93] Hasonlóképpen, a XVI. és a XVII. században az apró breton bárkák rendszeresen szállítják a hiányzó búzát Sevillába és főleg Lisszabonba, az ellenértéket aztán ezüstpénzben vagy portugál „veres aranyban" viszik haza, amely minden másfajta kereskedelmi ügyletben tilos volt.[94] A XVII. században az Amszterdamból Franciaország és Spanyolország felé irányuló gabonaexport ugyancsak „ércpénz" fizetésre történik. „Az utóbbi években – írja 1754-ben egy álangol – búzánk bősége és exportja tartotta fenn valutánk árfolyamát."[95] 1795-ben Franciaország az éhínség szélén áll. Megbízottakat küldenek Itáliába, akik egyetlen módot találnak rá, hogy búzához jussanak: Marseille-ből ládaszámra szállítanak Livornóba ezüsttárgyakat: ezeket „ezüstsúlyban adták el, tekintet nélkül a fazonmunkára, amely pedig ugyanannyit ért, mint a feldolgozott anyag"[96]. Mindazonáltal ez a nagyon lényeges kereskedelem sohasem mozgat akkora mennyiségeket, mint amekkorákra *a priori* gondolhatnánk. A Földközi-tenger vidékén a XVI. században mintegy 60 millió ember él. Fejenként 3 hektoliterrel számolva, az összfogyasztás eszerint mintegy 180 millió hektoliterre, vagyis 145 millió métermázsára rúgna. Nos, egy durva számításból az tűnik ki, hogy a tengeri kereskedelem évi egy- vagy kétmillió métermázsát tesz ki, vagyis körülbelül az összfogyasztásnak az egy százalékát. Ráadásul, ha 4 hektoliteres fejenkénti fogyasztással számolnánk, ez az egy százalék még alacsonyabb lenne.

A helyzet minden bizonnyal hasonló a XVII. században is. Gdańsk (Danzig), a legfontosabb gabonakikötő, 1618-ban 1 382 000 métermázsát, 1649-ben 1 200 000 métermázsát exportál (felkerekített számok)[97]. Ha feltételezzük, hogy az egynek vett észak-európai országokban összesen három vagy négy ilyen Gdańsk van, a manna 3 és 5 millió métermázsa között lehet. Vagyis nagyjából, hozzátéve még azt az egymillió métermázsát is, amelyet a Földközi-tenger melléki országok szolgáltathatnak, legfeljebb 6 millió métermázsára rúg az európai búzakereskedelem. Hatalmas, de azért mégis nevetségesen csekély szám, ha ahhoz a 240 millió métermázsához hasonlítjuk, amelyet az európaiak fogyasztanak (100 millió fő 3 hektoliterrel számolva). De még ezek a rekord exportszámok sem állandók. Így például 1753–1754-ben Gdańsk már csak 52 000 *last*ot (holland űrmérték), vagyis 624 000 métermázsát szállít.[98] Turgot a korabeli nemzetközi gabonakereskedelmet 4 vagy 5 millió métermázsára becsülte, de ezt Sombart túlzottnak minősíti.[99] Ne feledjük végül, hogy ezeket a kiegészítő gabonamennyiségeket szinte kizárólag vízen szállítják, úgyhogy csupán a tengeri hatalmak tudnak gátat vetni az országaikban időnként visszatérő éhínségeknek.[100]

Ha a korabeli lehetőségeket tekintjük, minden bizonnyal nem szűnünk meg ámulni e nagy távolságok között lezajló kereskedelem láttán; csodálattal halljuk, hogy 1336-ban, a firenzei Bardik XII. Benedek pápa szolgálatában pugliai búzát tudnak szállítani Örményországba;[101] hogy firenzei kereskedők már a XIV. században képesek évről évre öt-tízezer tonna szicíliai búzát forgalmazni;[102] hogy a toszkánai nagyherceg, Velence és Genova nemzetközi kereskedők, valamint Nürnbergre és Ant-

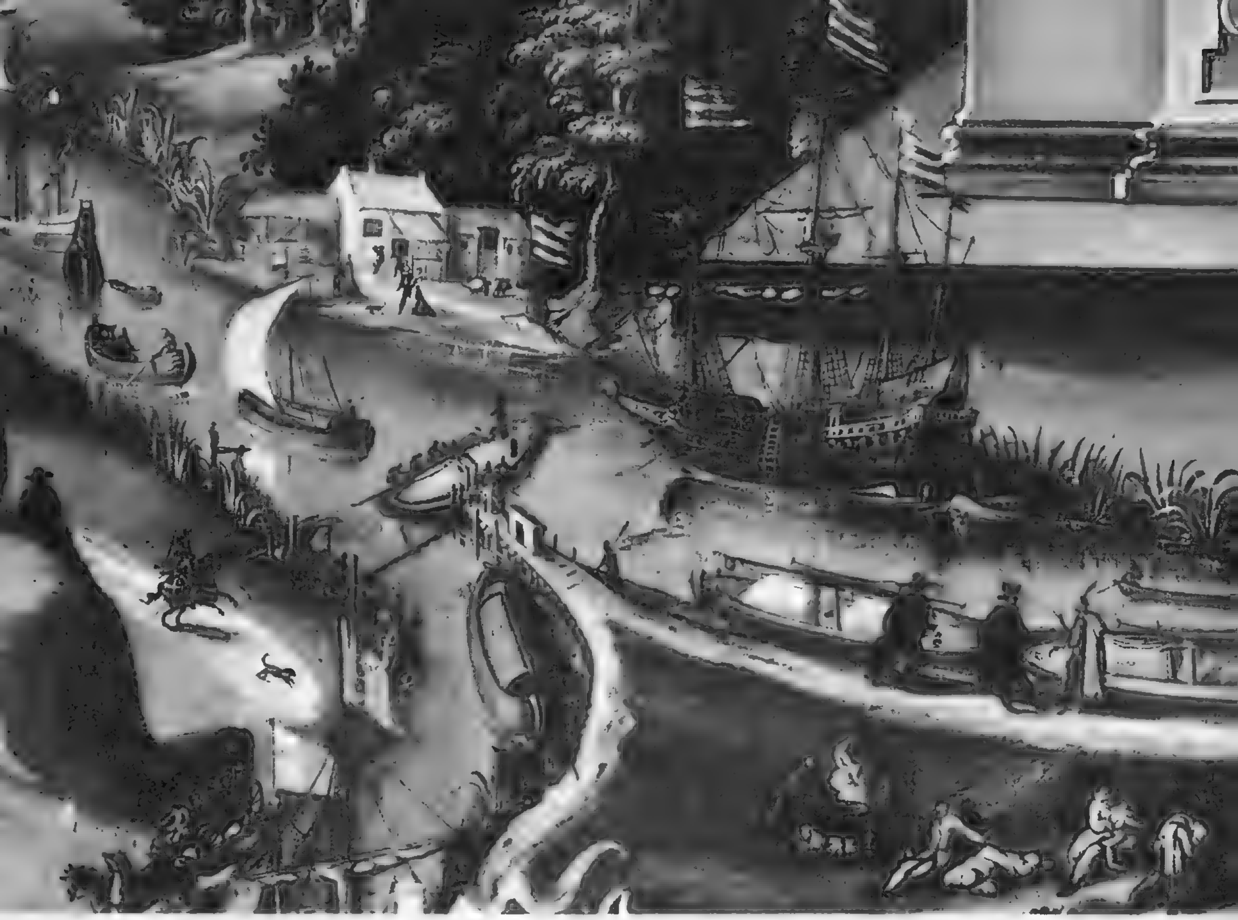

Nemzetközi búzakereskedelem: búzával megrakott lengyel bárkák érkeznek Gdańskba a Visztulán

werpenre szóló váltók segítségével, több tízezer tonna szemes gabonát szállít a Baltikumból és az Északi-tenger menti országokból a Földközi-tenger környékét sújtó aszályos 1590-es esztendők rossz termésének a pótlására;[103] hogy a XVI. században a gazdag, de még fejletlen Moldávia esztendőről esztendőre 350 000 hektoliter gabonát szállít Isztambulba; vagy hogy a XVIII. század végén amerikai liszttel és gabonával megrakott bostoni hajó érkezik Isztambulba . . .[104]

Hasonlóképpen joggal ámuldozunk a rakodó kikötőkben – *caricatorik*ban[105] – Szicíliában, Gdańskban, Antwerpenben (ez utóbbi 1544-től kezdve válik jelentőssé), Lübeckben, Amszterdamban létesített dokkokon és raktárakon, a befogadó kikötők, Genova vagy Velence raktárain (ez utóbbinak 44 raktára van 1602-ben), vagy a búzakereskedelem megkönnyebbítését célzó rendelkezéseken, adósleveleken, a szicíliai *caricatorik* búzaváltóin.[106]

Mindent egybevetve azonban ez a kereskedelem mégiscsak a tengerpartokra szorítkozik, epizódszerű marad, és „szigorúbban ellenőrzik, mint az inkvizíció a hitet". A XVIII. századig kell várnunk, sőt még tovább is, hogy létrejöjjön néhány nagy bevásárlási, raktározási és elosztórendszer, amelyek nélkül ezt a súlyos és romlandó árut nem lehetne hosszú távolságokra rendszeresen szállítani. A XVI. században még sem Velencében, sem Genovában, sem pedig Firenzében (kivéve talán, de csupán fenntartással, a Bardi-Corsikat) nincsenek nagy és független, akárcsak valamicskét is a gabonakereskedelemre szakosodott kereskedők. Alkalomadtán foglalkoznak vele, heves válságok idején. A nagy portugál cégek, például a Ximénèsek, amelyek az 1590. évi roppant válság idején finanszírozták az északi búza nagyarányú behozatalát a Földközi-tenger mellékére, kétségtelenül sokat kerestek az üzleten – szakértők szerint 300 vagy 400 százalékot...[107] De egy fecske nem csinál nyarat. A nagykereskedőket rendszerint kevéssé érdekli a kockázatos, sok bajjal járó üzlet. Valójában csak a XVIII. század hozza meg ezeknek az ügyleteknek egy kézben való tömörülését. A marseille-i búzakereskedelem az 1773. évi áruhiány alkalmával úgyszólván monopóliumává lesz néhány kalmárnak, aki az árakat diktálja.[108]

Az általunk ismert nagy gabonaügyletek közül – Gusztáv Adolf „nagystílű" búzavásárlásai Oroszországban; XIV. Lajos vásárlásai 1672-ben az amszterdami piacon közvetlenül hollandiai hadjáratának megindítása előtt; vagy az a rendelet, amelyet II. Frigyes bocsát ki 1740. október 27-én, egy nappal azután, hogy értesült VI. Károly császár haláláról, s amellyel azonnal 150 000-200 000 véka rozsot vásároltat Lengyelországban, Mecklenburgban, Sziléziában, Gdańskban és egyéb külföldi piacokon (ebből aztán nehézségei is származnak Oroszországgal) – sok kapcsolatos az egyes államok katonai lépéseivel. II. Frigyes példája mutatja: ha sürgős a dolog, egyszerre minden beszerzési lehetőséget igénybe kell venni, mert a piacokból hiányzik a „mélység". A szabadkereskedelmet akadályozó tényezők egyébként szinte maguktól szaporodnak és nehezítik az önmagában is eléggé nehéz árucserét. Ezt bizonyítja Franciaország példája is a Forradalmat megelőző utolsó esztendőkben. Helyesen akarván cselekedni, a királyi adminisztráció azzal, hogy gátat vet a túlságosan szabad magánkezdeményezéseknek, gabonakereskedelmi monopóliumot teremt a saját hasznára, helyesebben a szolgálatába állított kereskedők és ügynökei hasznára, s mindezt a saját terhére és egyúttal legnagyobb kárára. Az elöregedett rendszer azonban képtelen élelemmel ellátni a felduzzadt városokat, szörnyű hivatalos hatalommal való visszaélésekre és sorozatos megvesztegetésekre ad alkalmat, s a végén ebből születik meg a „Kiéheztetés Paktumának" a legendája.[109] De ezúttal azért azt is tegyük hozzá, hogy nem ok nélkül zörgött a haraszt.

Mindez nagyon komoly dolog. A búza egész Franciaország s vele együtt az egész Nyugat életét jelentette. Ismeretes a „lisztháború”[110], amely Turgot-nak a szabad gabonakereskedelem megrendszabályozására alkalmatlan időben hozott rendelkezései nyomán tört ki. „Miután kifosztották a piacokat és a péküzleteket – írja egy kortárs –, a házainkat is kifoszthatják és minket is legyilkolhatnak.” Aztán hozzáfűzi: „Kezdik már fosztogatni a tanyákat, miért ne kerülne hát sor a kastélyokra is?”[111]

Búza és kalória

Napjainkban az ember kalóriaszükséglete 3500-4000, ha gazdag országban lakik, kiváltságos osztály tagjaként. Az ilyen színvonalak a XVIII. század előtt sem voltak ismeretlenek. De még kevésbé jelentették a normát, mint napjainkban. Minthogy számításainkban támpontra van szükségünk, mindenesetre maradjunk meg a napi 3500 kalóriánál. Egyébként erre a magas színvonalra jut el számításai során Earl J. Hamilton is, [112] amikor megállapítja az indiai spanyol flotta legénysége számára 1560 tájt rendszeresített napi adagok tápértékét. Kétségtelenül szép rekord, ha csukott szemmel hiszünk, Courteline tekintélye és bölcsessége ellenére, a hadbiztosság számainak, amelynek mindig jó az a koszt, amit a katonáknak ad . . . Jegyezzük meg, hogy ennél kiadósabb adagokról is van tudomásunk, mind fejedelmek, mind kivételezett személyek esetében (így Paviában, a XVII. század elején, a *Collegio Borromeó*ban). De a valóságban ezek az elszigetelt rekordok nem vezethetnek bennünket félre. Mihelyt átlagokat számítunk, például a nagy városi tömegek esetében, gyakran 2000 kalória körüli szintet találunk. Így például Párizsban is a Forradalom előtti esztendőkben. Persze a rendelkezésünkre álló, egyelőre nem túlságosan sok számadat sohasem oldja meg pontosan a bennünket foglalkoztató problémákat. Már csak azért sem, mert még magán a kalória kritériumán is vitatkoznak, ha annak a megállapításáról van szó, egészséges-e valamely táplálkozás, ehhez ugyanis a glucidok, a fehérjék és a zsírok egyensúlyára van szükség. És vajon bele kell-e számítanunk a kalóriamennyiségbe a bort meg a többi alkoholtartalmú italt? Szokássá vált, hogy sohasem tulajdonítunk nekik 10 százaléknál nagyobb szerepet kalóriafogyasztásunkban; amit ezen felül iszunk, azt nem veszik figyelembe a számítások, ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez a többlet nem számított az ivók egészsége vagy kiadásai szempontjából.

Mindazonáltal bizonyos szabályok mégiscsak megsejthetők. Így a különböző élelemtípusok megoszlása rávilágít az étrendek változatosságára vagy inkább, gyakrabban, egyhangúságára. Nyilvánvaló az egyhangúság, valahányszor a glucidok (mondjuk egyszerűbben: a szénhidrátok, sőt, némi csekély hibával: a kenyérgabonák) nagymértékben meghalad-

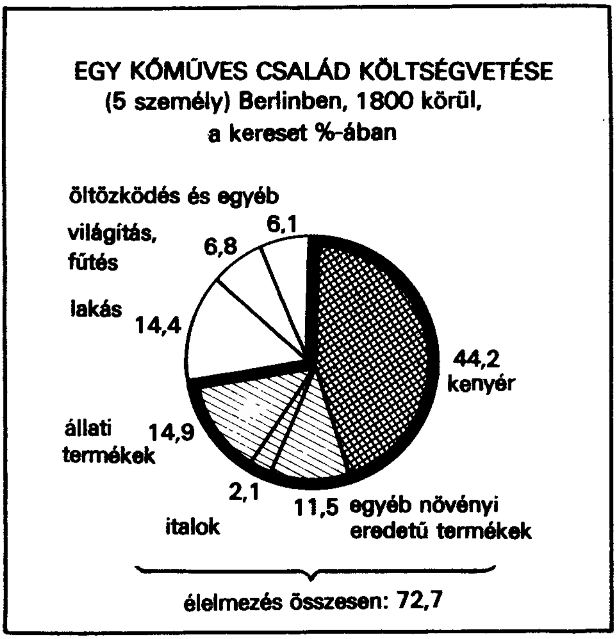

7. EGY KŐMŰVESCSALÁD KÖLTSÉGVETÉSE BERLINBEN, 1800 KÖRÜL

Hasonlítsuk össze egy párizsi lakos élelmezésre fordított, átlagos kiadásaival az 1788 és 1854 közötti időszakban (lásd 130. o.). A kenyér itt jóval többet tesz ki a család élelmezésére fordított költségek 50 százalékánál; abnormális arány, ha figyelembe vesszük a gabona árát. Tehát pontos példa arra, mit jelent az egyhangú, nehezen biztosítható táplálkozási rend.
(W. Abel után)

ják a kalóriában kifejezett napi adag 60 százalékát. Ilyen esetben ugyanis eléggé csekély a hús, a halfélék, a tejtermékek részesedése, és győz az egyhangúság. Enni egyet jelent egész életen át a kenyérrel, megint csak kenyérrel vagy kásafélékkel való táplálkozással.

Ha ezeket a kritériumokat tartjuk szem előtt, akkor az derül ki, hogy Észak-Európa jellemzője a nagyobb húsfogyasztás, Dél-Európa viszont nagyobb részt biztosít a szénhidrátoknak, kivéve természetesen, amikor hajókon szállított katonaságról van szó, mert ennek a menázsiját ilyenkor hordóban szállított besózott hússal, tonhallal egészítik ki.

Semmi meglepő nincs továbbá abban sem, hogy a gazdagok étrendje változatosabb, mint a szegényeké, mivel a minőség sokkal inkább jele az előkelőségnek, mint a mennyiség.[113] Genovában 1614–1615 tájt a Spinolák luxusétrendjén a gabonaneműek csupán 53 százalékát képviselik az összkalória-mennyiségnek, míg ugyanabban az időben a szegények fogyasztásában, a „Gyógyíthatatlan betegek” kórházában, 81 százalék (jegyezzük itt meg, hogy egy kilogramm búza 3000 kalóriát képvisel, egy kilogramm kenyér pedig 2500 kalóriát). Ha a többi táplálékokat hasonlítjuk össze, kiderül, hogy a Spinolák is alig valamivel több húst és halat fogyasztanak, de kétszer annyi tejterméket és zsiradékot, mint a kórház betegei, továbbá jóval változatosabb étrendjükön sok a gyümölcs, a zöldfőzelék és a cukor (az utóbbi a költségek 3 százalékát teszi ki). Hasonlóképpen bizonyosak lehetünk benne, hogy a *Collegio Borromeo* bennlakói

(1609–1618 között) erős fejadagjaik (szinte hihetetlen: napi 5100–7000 kalória!), sőt túltápláltságuk ellenére sem étkeznek változatosan: a gabonafélék az egész mennyiség 73 százalékát teszik ki. Étrendjük tehát egyáltalán nem különleges finomságokból áll.

Valamivel korábban, valamivel később, de mindenütt, ahol csak lehetséges a felmérés, kitűnik, hogy a városi lakosság étrendje változatosabbá válik, legalábbis változatosabbá, mint a falvak népéé. Párizsban, ahol, mint már mondottuk, 1780 körül a fogyasztás napi 2000 kalória körül mozog, a gabonaneműek csupán 58 százalékát képviselik az elfogyasztott mennyiségnek, vagyis körülbelül napi egy font kenyeret.[114] Ez egyébként megfelel azoknak a (korábbi és későbbi) adatoknak, amelyek szerint a párizsiak átlagos kenyérfogyasztása: 1637-ben 540 gramm; 1728–1730-ban 556 gramm; 1770-ben 462 gramm; 1788-ban 587 gramm; 1810-ben 463 gramm; 1820-ban 500 gramm; 1854-ben 493 gramm.[115] Ezek a számadatok természetesen nem bizonyosak, csakúgy mint az a 180 kilogramm sem, amelyre *állítólag* Velence évi kenyérfejadagja emelkedik a XVII. század elején[116] egy eléggé vitatható számítás szerint; más adatok azonban arra utalnak, hogy létezik Velencében egy igényes, jól fizetett munkásosztály, valamint léteznek a messze múltban gyökerező költséges városi szokások is a jómódúak között.

Mindent egybevetve kétségtelen, hogy a kenyérfogyasztás vidéken nagyobb, mint a városokban, s ugyancsak jelentős a munkásosztály alacsonyabb rétegeiben is. Le Grand d'Aussy szerint 1782-ben Franciaországban a napszámos vagy a paraszt akár két-három font kenyeret is elfogyaszt naponként, „de akinek más ennivalója is van, az nem eszik ennyi kenyeret". Mindazonáltal Dél-Itáliában még napjainkban is azt tapasztalhatjuk, hogy a munkások munkahelyükön ebédre óriási karaj kenyeret esznek, s mellé, amolyan fűszerezőnek, néhány paradicsomot és hagymát, amit kifejező névvel *companaticó*nak – vagyis kenyér mellé valónak – neveznek.

A kenyér e diadala természetesen annak a következménye, hogy egyforma kalóriatartalom mellett a búza – a belőle főzött pálinkával egyetemben, fűzi hozzá egy lengyel történész[117], aki csak úgy mellesleg ilyetén módon rehabilitálja országa parasztjainak azt a hajlamát, hogy nemcsak eszik, hanem isszák is a gabonájukat – a viszonylag legolcsóbb táplálék: 1780 tájt tizenegyszer olcsóbb, mint a kimért hús, hatvanötször, mint a friss (tengeri) hal, kilencszer, mint az édesvízi hal, háromszor, mint a sózott hal, hatszor, mint a tojás, ugyancsak háromszor, mint a vaj és az olaj . . . Az átlag francia költségvetésében első számú energiapótlónak számító búza 1788-ban és 1854-ben csupán a harmadik helyet foglalja el a kiadások között a hús és a bor mögött (mindkét esetben csupán 17 százalékát téve ki az összes kiadásoknak).[118]

Ez igazolja a búzát, amelyről sok rosszat mondtunk és kellett is mondanunk. A búza „a szegények mannája, és drágasága [. . .] volt a többi táplálék hőmérője". „Immár a harmadik telet érjük meg 1770-ben – írja Sébastien Mercier –, amikor drága a kenyér. A parasztok fele már tavaly is hatósági támogatásra szorult, ez a tél pedig mindennek a teteje lesz, mert azoknak, akik eddig holmijaik eladásából éltek, most már eladnivalójuk sincs."[119] Ha a szegénynek nincs búzája, akkor semmije sincs. Ne feledkezzünk meg a problémának erről a szívszorongató oldaláról, arról a rabszolgaságról, amelyben a búza tartja termelőit, közvetítőit, szállítóit, fogyasztóit. Állandók a mozgósítások, a vészfelhívások. „A búza, amely az embert táplálja, egyúttal a hóhéra is lett", mondja, helyesebben ismétli Mercier.

A búza ára és az életszínvonal

Mercier szavai alig túloznak. A búza Európa-szerte az emberek mindennapi életének a felét jelenti. A készletek, a szállítás meg a terméseket előre megjósoló és meghatározó időjárás változásai, a termés mennyisége és végül az évszakok szerint szüntelenül változik az ára visszatekintő grafikonjainkon. Olyan képet ad, mint a szeizmográf ingadozásai. Ezek a változások már csak azért is érintik a szegények életét, mert ők ritkán vonhatják ki magukat az időnkénti árdrágulások hatása alól azzal, hogy alkalmas időben bőséges készleteket halmoznak fel. Vajon olyannak tekinthetjük hát ezeket a változásokat, mint rövidebb-hosszabb időre vonatkozólag a tömegek életszínvonalának a barométerét?

Hogy tisztázzuk a dolgokat, néhány és mindig tökéletlen megoldás kínálkozik: például összehasonlíthatjuk a búza árát a bérekkel, csakhogy sok bért természetben vagy részben természetben, részben pénzben fizetnek; átszámíthatjuk a béreket búzára vagy rozsra (így jár el W. Abel); megállapíthatjuk valamely típus „élelmiszerkosár"-átlagárát (Phelps Brown és Sheila Hopkins megoldásainak a segítségével)[120]; végül egységül vehetjük a leghátrányosabb helyzetben levő munkások – rendszerint a kőmívessegédek és malterkeverők – órabérét. Ennek az utóbbi, Jean Fourastiétól és tanítványaitól, közöttük René Grandamytól, származó módszernek megvannak a maga előnyei. Végeredményben mit mondanak az ilyen „reálbérek"? Annyit minden bizonnyal, hogy a búza mázsája (úgy véltük, helyes, ha mázsára számítjuk át a régi mértékegységeket) egészen 1543-ig 100 munkaóra alatt mozog, majd körülbelül 1883-ig e fölött a kritikus vonal fölött helyezkedik el. Ez mutatja *megközelítőleg* a francia helyzetet, és rajta túl *nagyjából* a nyugat-európai helyzetet, amely hasonlít a franciára. Egy dolgozó *megközelítőleg* évi 3000 munkaórát teljesít; a családja (4 fővel számítva) *megközelítőleg* 12 métermázsát fogyaszt évente. A 100 munkaóra – egy mázsa búza vonalának átlépése mindenkor súlyos helyzetet, a 200-as vonalé veszélyt, a 300-asé éhínséget jelez. Grandamy úgy véli, hogy a 100-as vonal átlépése mindig meredek, függőleges irányban történik, vagy ugrásszerű áremelkedés – például a XVI. század közepe táján –, vagy hirtelen áresés formájában, mint 1883-ban, de akár így, akár úgy, a mozgás mindenkor roppant gyorsan megy végbe, mihelyt egyszer megtörtént a vonal áttörése az egyik vagy a másik irányban. Így például a könyvünkben tárgyalt századok folyamán a reálárak a rossz irányban mozogtak. Az egyetlen jótékony időszak az volt, amely a fekete pestisre következett, s ez arra késztet bennünket, hogy rendszeres felülvizsgálatnak vessük alá a korábbi szempontokat.

Az eredmény, amelyre jutunk: nyomor a városi napszámosok körében, és nyomor a falusi lakosság soraiban is, ahol a természetben fizetett bérek nagyjából ugyanilyen ritmust követtek. Így a szegények esetében eléggé világos a szabály: kénytelenek a másodrendű gabonaneműekre szorítkozni, „az olcsóbb, de mégis elégséges kalóriát nyújtó termékekre, lemondani a fehérjében dús táplálékokról, s helyettük keményítőben dús növényi táplálékokat fogyasztani". A francia forradalmat közvetlenül megelőző időkben Burgundiában „a gazdag parasztokat kivéve kevés búzát fogyaszt a falusi lakosság. Ezt a luxus-gabonaneműt eladásra tartogatják meg a kisgyermekeknek és a ritka ünnepi alkalmakra. Inkább a bukszát, mintsem az étkezést szolgálja . . . A másodrendű gabonaneműek képezik lényegében a parasztok táplálékát: kétszeres és rozs az elég gazdag családokban, árpa és zab a legszegényebbekben, kukorica Bresse környékén (Kelet-Franciaország) meg a Saône völgyében, rozs és pohánka Morvanban (a Francia-középhegység északi részén)."[121] 1750 táján Piemontban az átlagfogyasztás a következőképpen alakul (hektoliterben): búza 0,94; rozs 0,91; egyéb gabonanemű 0,41; gesztenye 0,45,[122] együtt évi 2,71 hektoliter. Ebben az inkább elégtelen adagban szerény részt képvisel a búza.

A gazdagok kenyere, a szegények kenyere és kásája

Ahogy vannak különböző búzák, ugyanúgy vannak különböző kenyerek is. Poitiers-ben 1362 decemberében, „amikor a búza *setier*-jének az ára eléri a 24 sou-t, négyféle kenyeret találunk: a sós vagy sótlan *choyne* kenyeret, a *safleur* kenyeret és a *reboulet* kenyeret". A sós vagy sótlan szitált lisztből készült *choyne* volt a legjobb minőségű fehér kenyér. A *safleur* kenyér (az elnevezés ma is használatos) teljes, szitálatlan lisztből készült. A *reboulet*-t minden bizonnyal 90 százalékban kiőrölt lisztből sütötték, abból a korpából, „amit Poitiers környékén ma is *riboulet*-nak neveznek". Ez a négy kategória megfelelt azoknak a nyugalmi időknek, amikor a búza átlagáron kelt el. Mikor alacsonyak voltak az árak – vagy helyesebben ésszerűek, elfogadhatók –, csupán három kategória sütését engedélyezték, áremelkedés esetén azonban hét nagyon különböző kenyérféleséget is lehetett készíteni: a valóságban persze a rossz kenyér felé nyílt az olló.[123] Semmi nem bizonyítja jobban, milyen mértékben válik szabállyá az egyenlőtlenség (a poitiers-i példát száz más közül választottuk). A kenyérnek néha csak a neve kenyér. Gyakran egyszerűen nincs is.

Európa hűségesen kitart a régi hagyomány mellett, és egészen a XVIII. századig kezdetleges levesekkel, pépekkel, kásával táplálkozik. Ezek régebbiek magánál Európánál is. Az etruszkok és a régi rómaiak *puls*jának az alapanyaga a köles volt; az *alica*, ugyancsak pép, keményítőben dús növényekből, sőt kenyérből készült; említik a pun *alicát*, amolyan fényűző, sajtból, mézből és tojásból készült eledelt.[124] A *polenta* (mikor még nem kukoricából készítették) pörkölt, majd megdarált árpaszemekből főzött kása volt, gyakran kölest is kevertek bele. Artois-ban a XIV. században és valószínűleg korábban is, de később minden bizonnyal, a zab szolgál a „*grumel** nevű pempő vagy kása készítésére; gyakran fogyasztották a falusiak"[125]. Sologne-ban, Champagne-ban és Gascogne-ban a XVI. században, sőt egészen a XVIII. századig mindennapos étel a köleskása. Bretagne-ban ehhez járul még gyakran a sűrű, vízzel vagy tejjel készült hajdinakása, a *grou*.[126] Franciaországban a XVIII. század elején az orvosok is ajánlják a *gruau*-t – darakását –, de azzal, hogy „bőséges zabdarával készüljön".

Ezek a régi étkezési szokások ma sem tűntek el egészen. A skót és angol *porridge* amolyan zabkása; Lengyelországban és Oroszországban ismert a zúzott és pörkölt rozsból rizskása módjára főzött kása. Az 1809. évi spanyolországi hadjárat alkalmával egy angol gránátos is minden bizonnyal a régi hagyomány szerint járt el, amikor az éppen rendelkezésére álló eszközökkel „ezt a búzát – meséli – ugyanúgy megfőztük vízben, mint a rizst, vagy pedig, ha úgy kényelmesebb volt, előbb két lapos kő között összezúztuk a magokat, és aztán addig főztük, míg sűrű kása nem lett belőle"[127]. Egy Oszmán Aga nevű fiatal török *szpahi*, aki 1688-ban Temesvár mellett esett német fogságba, még ügyesebben járt el őrzői nagy csodálkozására. Mivel a komiszkenyér – a katonáknál rendszeresített kenyér – elfogyott, a hadbiztosság lisztadagokat osztatott szét a katonák között (akik akkor már két nap óta nem kaptak élelmet). Egyedül Oszmán Aga tudta elkészíteni: egy kis vízzel meggyúrta, aztán forró hamuban megsütötte, mert – ahogy mondta – ő már került hasonló helyzetekbe.[128] De ez már csaknem kenyér volt, mindenesetre amolyan kovásztalan, dagasztott, hamuban sült kenyér, amilyet gyakran fogyasztanak Törökországban és Perzsiában.

---

* Jelentése ma: zabdara. – *A ford.*

A fehér kenyér tehát ritkaság ebben a korban, valóságos fényűzés. „Nincs több ember a franciák, spanyolok és angolok országaiban kétmilliónál, akik búzakenyeret ennének"[129] – írja Dupré de Saint-Maur. Ha készpénznek vehetjük a megjegyzését, akkor a fehérkenyér-fogyasztók száma Európában nem haladta meg a lakosság 4 százalékát. A XVIII. század elején a falusi lakosságnak még több mint a fele kenyérkészítésre alkalmatlan gabonaneműekkel és rozzsal táplálkozott, s a szegények használta őrletekben igen sok korpa maradt. A búzakenyér és a fehér kenyér, a *choyne* (az elnevezés minden bizonnyal a kanonokok, a káptalanok kenyerét jelölte) sokáig fényűzést jelentett. Egy régi közmondás szerint: „A végére hagyd a *choyne* kenyeret!"[130] Bármint nevezzék is ezt a fehér kenyeret, nagyon korán megjelenik, de kizárólag a gazdagok asztalán. 1581-ben a Compostelába vezető úton Spanyolországban, a Duero mentén, néhány ifjú velencei betér egy magányos házba, szeretnék elverni éhségüket, nem lelnek „sem igazi kenyeret, sem bort, sem egyebet, csupán öt tojást, egy nagy rozskenyeret meg egyéb kotyvalékokat, amelyekre rá se lehetett nézni, s amelyekből egyikük-másikuk néhány falatot tudott csak lenyelni"[131].

Párizsban a fehér kenyér fölött már elég korán elkezdi pályafutását a „*pain mollet*". Ez a „lágy kenyér" a legfinomabb búzalisztből készül sörélesztővel (közönséges kovász helyett). Ha még tejet is tesznek hozzá, akkor *pain à la Reine* – királynő kenyere – lesz belőle, amelyet Medici Mária királynő kedvelt szerfelett . . .[132]

1668-ban az Orvosi Kar elítéli az élesztő használatát, de hiába, mert továbbra is megmarad a zsemle készítéséhez, amelyet reggelente vékaszámra hordanak az asszonyok a pékekhez, „a fejükön, mint a tejesasszonyok a tejesfazekakat". A *pain mollet* természetesen megmarad fényűzésnek. Ahogy egy párizsi lakos mondja 1788-ban: „ropogós, aranysárga héjával mintha csak a limoges-i cipót csúfolná . . . olyan mint a nemesember a közrendűek között"[133]. Az ilyen fényűzés egyébként bőséget tételez fel. Ám mihelyt drágulás következik be, mint például 1740-ben Párizsban, azonnal két legfelső bírósági rendelet is megtiltja „a félbarnán kívül minden egyéb kenyérfajta sütését", tilos lesz a *pain mollet* és a zsemlye, sőt a lisztből készült „hajpor" is, amelynek használata széltében dívott ebben a parókás korban.[134]

Csupán 1750 és 1850 között következik be az igazi fehérkenyér-forradalom. A búza ekkor szorítja ki a többi gabonaneműt (például Angliában is); ettől kezdve egyre inkább a korpa nagyobb részétől megtisztított lisztekből kezdik készíteni a kenyeret. Ugyanakkor terjed el az a felfogás, hogy csupán a kenyér, e kelt tészta felel meg a fogyasztók egészségének. Diderot számára minden kása, minden pempő nehezen emészthető, „mivel még nem ment át erjedésen"[135]. Franciaországban, ahol a fehérkenyér-forradalom már nagyon korán elkezdődik, 1780-ban Pékipari Állami Iskolát alapítanak.[136] Valamivel később Napóleon katonái válnak „ennek az értékes jószágnak, a fehér kenyérnek" a terjesztőivé Európa-szerte. Mindazonáltal kontinentális viszonylatban meglepően lassú lesz ez a forradalom, és – ismételjük – nem is fejeződik be 1850 előtt. De azért a gazdagok régi és a szegények új igényei következtében még jóval teljes sikere előtt éreztette kényszerítő befolyását a termelvények megoszlására is. A búza már a XVII. század elejétől fogva dominál Párizs környékén, Multien-ben (a Marne és az Ourcq között) meg Vexin-ben (a Bray, a Szajna és az Oise között), de egészen a század végéig kell még várni, hogy elterjedjen, Valois-ban, Brie-ben és Beauvais környékén is. Nyugat-Franciaország továbbra is rozstermelő maradt.

Jegyezzük meg jól Franciaországnak ezt az előnyét a fehér kenyér terén. Különben is hol esznek jó kenyeret, ha nem Párizsban? – jelenti ki Sébastien Mercier. „Szeretem a jó kenyeret, ismerem, elég ránéznem és már felismerem."[137]

Kenyeret vásárolni vagy kenyeret sütni?

Eladáskor a kenyér nem változtatta az árát, csak a súlyát. A változó súly szabálya nagyjából az egész nyugati világra érvényes. Velencében a Szent Márk tér vagy a Rialto pékségeiben árusított kenyér átlagos súlya fordított arányban viszonyul a búza árához.

A Krakkóban 1561-ben, 1589-ben és 1592-ben kiadott rendelkezések ugyanilyen gyakorlatra utalnak: változatlan ár, változó súly. Ezek a rendelkezések az egy *grosz*nak a – minőségében és súlyában változó – kenyérben kifejezett egyenértékét rögzítik, vagyis 1592-ben: hat font rozskenyér vagy két font búzakenyér.[138]

Kivételek is vannak, legalábbis Párizsban. Az 1372. júliusi szabályrendelet Párizsban háromfajta kenyeret különböztetett meg: a chailli kenyeret, a „hólyagos" vagy polgári kenyeret és a *brode*-ot (fekete, korpás kenyér). Az áruk egyforma, a súlyuk – sorrendben – a következő: egy, kettő, négy uncia. Ebben a korban tehát a megszokott rendet tapasztaljuk, vagyis állandó árak mellett változó a súly. De 1439-től kezdve[139]

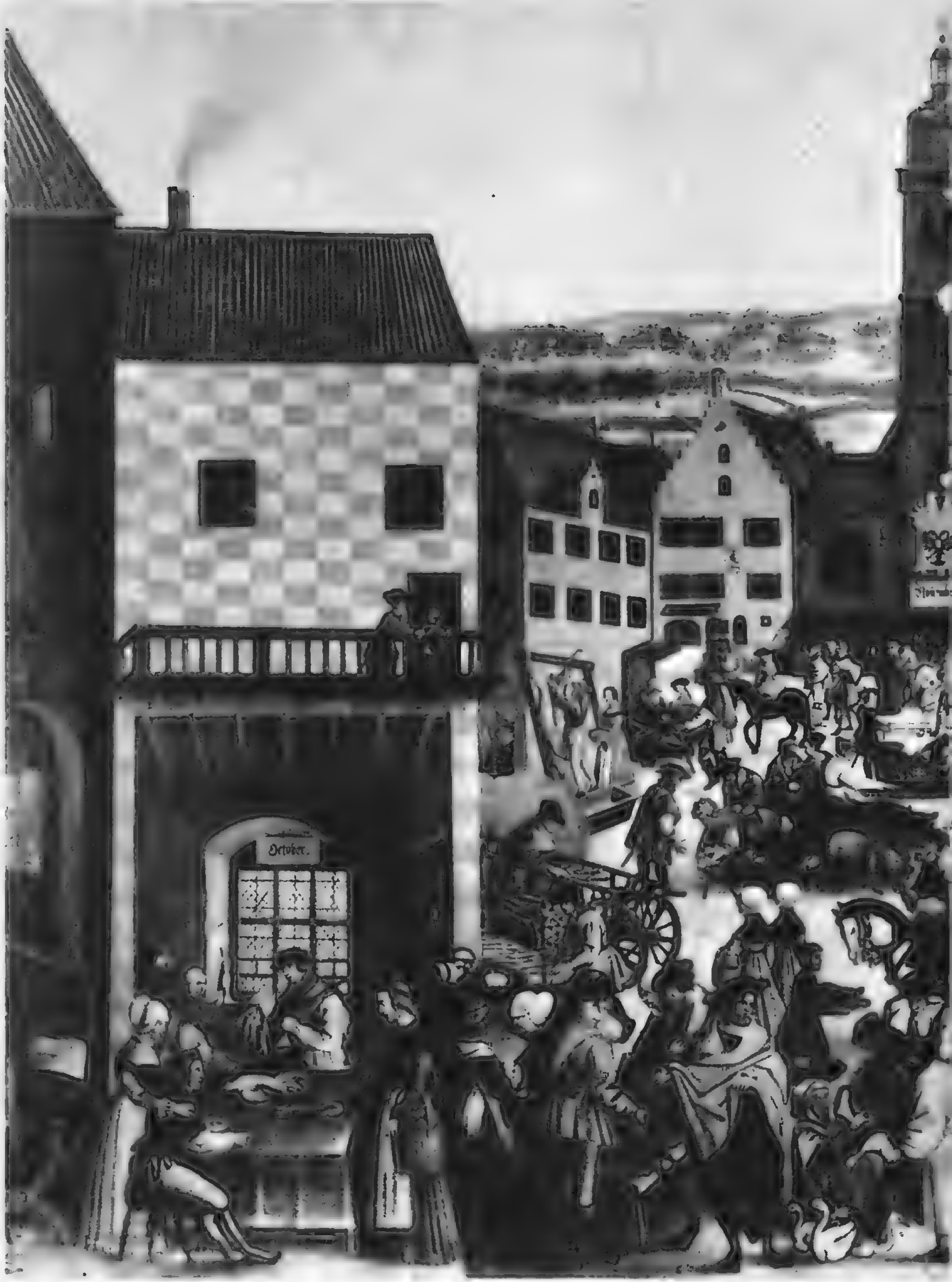

A perlachplatzi piac Augsburgban (XVI. század). Az egyes hónapokat külön jelenetek mutatják be. Balra: októberben vadhúst árusítanak; novemberben fát, szénát, helyben leölt disznót;

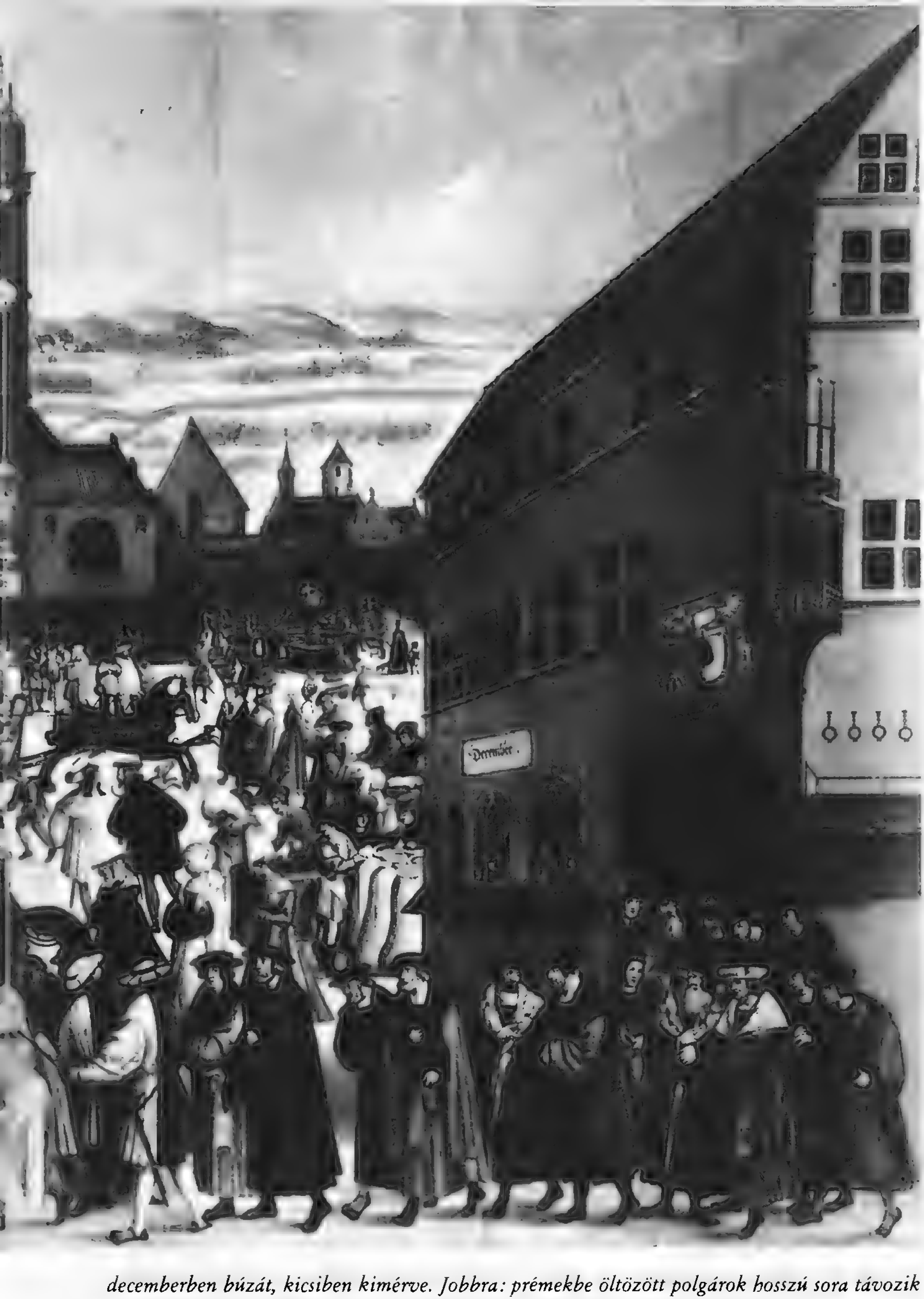

decemberben búzát, kicsiben kimérve. Jobbra: prémekbe öltözött polgárok hosszú sora távozik a városházáról. A háttérben mezők. Augsburg, Städtische Kunstsammlungen egyszer és mindenkorra rögzítik a háromféle kenyér súlyát, mégpedig fél, egy és két fontban. „Ettől kezdve a kenyér ára a búzáéval együtt változik." Mégpedig minden bizonnyal azért, mert már nagyon korán felhatalmazták a fővároson kívüli pékeket (a Gonesse, Pontoise, Argenteuil, Charenton, Corbeil községbelieket stb.), hogy bejöhessenek a városba, s ott árusíthassák súly szerint „sütött kenyerüket". A párizsiak, akárcsak a londoniak is, a kenyeret ugyanis nem annyira a péküzletekben, mint inkább a város 10-15 piacán vásárolják.[140]

Jóllehet a pékek az idő tájt fontos személyek – fontosabbak Európa-szerte még a molnároknál is, hiszen közvetlenül ők vásárolják a búzát, és így kereskedelmi helyzetet foglalnak el –, termelésük csupán a fogyasztók egy részét látja el. Figyelembe kell venni a városokban is a házi kemencéket, a házi kenyér sütését és árusítását. Kölnben a XV. században, Kasztíliában a XVI. században, sőt még ma is bejárnak a parasztok a szomszédos községekből a városokba, s már korán reggel árulják a kenyerüket. Velencében a nagykövetek előjoga, hogy falusi kenyeret szerezhessenek be a környékről: ennek a kenyérnek ugyanis az a híre, hogy jobb, mint a velencei pékek sütötte kenyér. Továbbá Velencében, Genovában és másutt is sok az olyan jómódú ház, amelyiknek saját magtára és kemencéje van. A kisemberek is gyakran maguk sütik a kenyerüket, ha az után az augsburgi városi piac után ítélünk, amelyet egy XVI. századi festmény ábrázol: a búzát kis űrmértékekkel mérve árusítják (ezeket egyébként ma is őrzi a városi múzeum).

Egy teljesen hitelt érdemlő hivatalos számítás szerint Velencében 1606-ban a pékek által felsütött búza nem haladja meg a 182 000 *stará*t a 483 600 *stará*ra rugó összfogyasztáson belül; a piacok forgalma 109 500 *stara*, „az önellátó háztartások"[141] 144 000 *stará*t sütnek fel; a többit a hajóhadak számára készülő kétszersülthöz használják fel. Így a pékek sütötte kenyér nagyjából alig haladja meg a házilag sütött kenyér mennyiségét.[142] És mindez Velencében!

Genovában 1673-ban nagy az izgalom, amikor felvetődik a házi sütés eltiltásának a gondolata: „A nép zúgolódik – magyarázza a francia konzul – [...] úgy látszik, hogy [a város urai] arra akarnak kényszeríteni mindenkit, hogy a piacokon vásárolja a kenyerét, és az hírlik, vannak olyan nemes urak [értsd: árusítással foglalkozó nagykereskedők], akik évi száznyolcvanezer tallért is hajlandók fizetni azért, hogy jogot nyerjenek a kenyérsütésre, mert [...] itt az a szokás, hogy mindenki odahaza süti a kenyerét, és ha ezt a jogot elfogadnák, akkor többé senki sem tehetné, ami pedig igen nagy költséget jelentene a számukra, mert a piacokon árusított kenyeret *miná*nként negyven líráért adják, de nem ér többet tizennyolcnál, továbbá az ilyen piaci kenyér csak a sütés napján jó, másnapra már megsavanyodik és ehetetlenné válik. Ez az ügy igen nagy

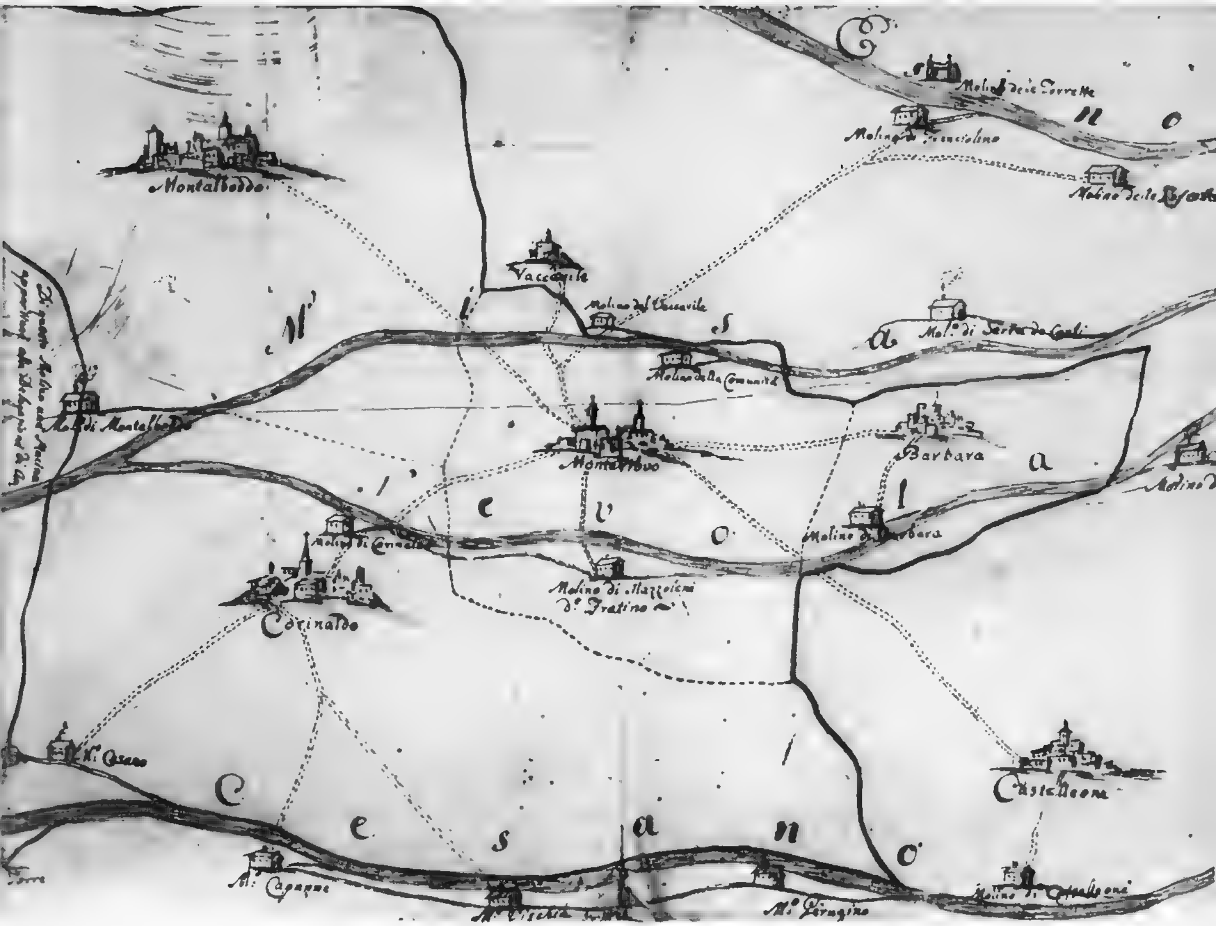
Montalbodde
Vaccarile
Montenovo
Barbara
Corinaldo
Castelleone
Molino di Montalbodde
Molino di S. Barbara
Molino di Castelleone
Molino della Comunità
Molino di Corinaldo
M.º Caganne
M.º Peruzino

A malomhálózat sűrűsége. Az 1782-ből származó térkép (tájolása helytelen: észak alul, dél felül, az Adria balra, az Appenninek jobbra vannak) öt nagy falut ábrázol (közülük az egyik tulajdonképpen kettő: Montalbodde és Vaccarile) négy folyó között, a Marche néven ismert négy tartomány egyikében, Ancona mögött. A 450 négyzetkilométernyi terület lakosságára (15 971 fő) 18 malom jut, azaz 880 főre egy; ugyanakkor Franciaországban 400 főre jut egy malom. De minden a malmok teljesítőképességétől, kerekeik és malomköveik számától függ, amit azonban nem ismerünk. (Fotó: Sergio Anselmi)

visszhangot keltett, olyannyira, hogy tegnap délelőtt a Saint-Sire téren, ahol a nemesség tartja összejöveteleit, egy írást ragasztottak ki, s ez az írás igen keményen kikel a város kormányzata ellen, azzal fenyegetőzve, hogy véget vetnek zsarnokságának."[143] Ha hihetünk Parmentier-nek, az otthon sütött kenyér csupán az 1770–1780-as években tűnik el Franciaország „legtöbb nagyvárosában".[144] Jean Meyer megemlíti, hogy Nantesban 1771-ben már teljesen abbahagyták az otthoni kenyérsütést. Ő ezt a jelenséget a fehér búzakenyérre való áttéréssel kapcsolja össze.[145]

Felvetődhet az a kérdés, vajon hol őrölték a családi kemencék számára vásárolt gabonát. Akkoriban ugyanis minden városnak van könnyen megközelíthető malma, mert bár a búza aránylag jól eltartható (még akkor is, ha gyakran asztagban hagyják, kalászban raktározzák el, s aztán évente többször is csépelnek belőle), a liszt úgyszólván alig áll el. Szinte naponta kell őrölni egész éven át ezekben a malmokban, amelyek akkoriban minden falu és város határában megtalálhatók, sőt gyakran éppen a falu közepén, ha ott akad valami folyóvíz. Minden malomüzemzavar – például Párizsban, ha befagy vagy egyszerűen kiárad a Szajna – azonnali nehézségeket támaszt az ellátásban. Csodálkozhatunk-e, hogy a párizsi erődítményeken szélmalmokat állítottak fel, és hogy vannak még kézimalmok, sőt akadnak védelmezőik is?

Mert a búza az úr

A búza, a liszt és a kenyér szentháromsága végigvonul Európa történelmén. Ez a városok, az államok, a kereskedők és az emberek legfőbb gondja, akiknek a számára élni „egyet jelent azzal, hogy beleharaphatnak a kenyerükbe". A kenyér tolakodó módon jelen van a korabeli levelekben, szüntelenül előtérbe tolakszik. Elég, hogy drágulni kezdjen, s máris nyugtalanság támad, tömegmegmozdulások fenyegetnek. Mindenütt, Londonban éppúgy, mint Párizsban vagy Nápolyban. Igaza van tehát Neckernek, amikor azt mondja, hogy „a nép a kenyér drágaságának kérdésében nem hallgat semmiféle józan beszédre"[146].

Valahányszor vészjelek érkeznek, a kis fogyasztók – a szenvedő fél – nem haboznak erőszakhoz folyamodni. Nápolyban 1585-ben éhínség tör ki a Spanyolországba irányuló nagy gabonaszállítások miatt. Az emberek nemsokára kénytelenek „gesztenyéből és babból-borsóból" készült kenyeret fogyasztani – „*di castagne e legumi*". Gio. Vicenzo Storaci, a harácsoló kalmár arcátlanul azt válaszolja azoknak, akik azt ordítozzák körülötte, hogy nem hajlandók ilyen kenyeret enni: „*Akkor hát egyetek követ!*" A nápolyi nép rárohan, meggyilkolja, megcsonkított testét végighurcolja a városon, s végül darabokra vagdalja. Az alkirály 37 embert felakasztat és felnégyeltet, százat gályára küld.[147]

Párizsban 1692 decemberében kifosztják a Maubert téri péküzleteket. A megtorlás azonnali és brutális: két zendülőt felakasztanak, a többit gályarabságra ítélik, pellengérre állítják vagy megkorbácsolják,[148] mire minden elcsendesedik, vagy legalábbis úgy látszik, hogy elcsendesedik. De a

XV–XVIII. század folyamán ezer meg ezer hasonló zendülésnek vagyunk tanúi. Egyébként így kezdődik a francia forradalom is.

A nagyon jó termést viszont istenáldásként fogadják. 1649. augusztus 11-én Rómában ünnepi misét mondanak, így köszönik meg Istennek a jó termést, amelyet sikerrel takarítottak be. Pallavicini, a közellátási prefektus egy csapásra hőssé válik: „Másfélszeresére emelte a kenyér súlyát!"[149] Olvasónk minden nehézség nélkül megérti ezt az egyáltalán nem titokzatos értelmű mondatot: a kenyér ára Rómában nem változik, csupán a súlya, amint az már nagyjából mindenütt szabály. Pallavicini tehát hirtelen – igaz, hogy nagyon ideiglenesen – 50 százalékkal emelte a szegények vásárlóerejét, azokét, akik alig esznek egyebet, mint kenyeret.

A rizs

A rizs a búzához hasonlóan, sőt még nála is nagyobb mértékben, zsarnoki, uralkodó növény.

A közelmúltban egy nagy történész tollából[150] megjelent egy kínai történelemmel foglalkozó mű. Olvasói bizonnyal mosolyogtak a szerző állandó hasonlatain: ez és ez a császár volt Kína Capet Hugója, a másik XI. vagy XIV. Lajosa vagy éppen Napóleonja. A Távol-Kelet világában ugyanis minden nyugati ember kénytelen a saját értékeire támaszkodni, ha világosan akar látni. Mi is a búzáról fogunk hát beszélni, amikor a rizsről szólunk. Egyébként e két növényfajta egyformán a pázsitfűfélék – gramineák – családjába tartozik, mindegyik száraz éghajlatú országokból származik. A továbbiak folyamán aztán a rizst átalakították a mai félvízi növénnyé, s ennek köszönheti magas hozamát és szerencséjét. Ám egy tulajdonsága még ma is tanúskodik eredetéről: bokros gyökerei, akárcsak a búzáé, igen nagy mennyiségű oxigént igényelnek, amit állóvízből nem kaphatna meg: következésképpen nem létezik olyan rizsföld, amelyen a látszólag mozdulatlan víz időnként ne mozogna, enélkül ugyanis lehetetlen lenne az oxigénnel való ellátása. A hidraulikai technika feladata tehát, hogy váltakozva megállítsa, majd újra létrehozza ezt a mozgást.

A búzával összehasonlítva a rizs uralkodóbb, de egyúttal kevésbé uralkodó is amannál. Uralkodóbb, mert a rizs nem 50 vagy 70 százalékban táplálja művelőit, mint a búza, hanem 80, 90 vagy még ennél is nagyobb százalékban. Hántolatlan állapotban jobban eltartható, mint a búza. Ezzel szemben világviszonylatban a búza a fontosabb. 1977-ben 232 millió hektáron termeltek búzát, rizst pedig csak 142 millión. A búza hektáronkénti hozama alacsonyabb a rizsénél (16,6 mázsa, a rizsé viszont átlagban 26), úgyhogy összességében a két eredmény úgyszólván egyensúlyban van: 366 millió tonna rizs szemben a 386 millió tonna búzával (és a 349 millió tonna kukoricával).[151] De a rizsre vonatkozó számadatok vitathatók, ugyanis a nyers magra érvényesek, ez azonban a hántolás folytán elveszíti súlyának 20–25 százalékát. Így aztán az idézett szám 290 millió tonna alá esik, s messze elmarad a búza, sőt a kukorica össztermésétől is, mert ezeknek a magoknak vékonyabb a külső burkuk. Másik hátránya a rizsnek: ő tartja a termeléséhez szükséges emberi munka rekordját.

Tegyük hozzá, hogy Európába, Afrikába és Amerikába való behatolása ellenére is a rizs lényegében a Távol-Keletre korlátozódik, ott termelik 95 százalékát, továbbá többnyire a termelés helyén fogyasztják el, s így nincs a búzáéval összehasonlítható rizskereskedelem. A XVIII. század előtt jelentős rizskereskedelem csak Dél-Kína és Észak-Kína között folyt az utóbbi irányában, a Császár-csatornán és a pekingi császári udvar hasznára; vagy Tonkin, vagy Sziám felől, főleg India felé, amely mindig híján volt az élelemnek. Indiában egyetlen fontos kiviteli piac van, Bengália.

Száraz rizstermelés, árasztásos rizstermelés

A rizs és a búza Közép-Ázsia száraz völgyeiből származik, mint oly sok más kultúrnövény. Ám a búza jóval korábban előtérbe került, mint a rizs, már legalább 5000 évvel időszámításunk előtt, míg a rizs csak 2000 körül. Így tehát a búzának néhány évezrednyi előnye van vele szemben. A termesztett száraz növények között a rizs hosszú ideig szánalmas szerepet játszott; a korai kínai civilizáció nem ismerte, ez a civilizáció Észak-Kínában alakult ki, e hatalmas, gyér növényzetű tájon, három, ma is még klasszikus pázsitfűféle – a 4-5 méteresre is megnövő cirok, a búza és a köles – termesztése révén. Egy angol utazó szerint (1793) az utóbbi „Barbados kölese, a kínaiak azt hívják kao-liangnak, vagyis »nagy búzának«. Ez a gabonanemű Észak-Kína minden tartományában olcsóbb, mint a rizs, és valószínűleg ez az első, amelyet errefelé termesztettek, mert a régi kínai könyvekben azt olvashatjuk, hogy az űrmértékek kapacitását a beléjük férő kölesszemek száma határozta meg. Így például száz szem fért egy *cso*ba . . ."[152] Észak-Kínában 1794-ben fáradságtól elgyötört utasok érkeztek Peking közelébe, és a vendégfogadóban nem találtak egyebet, csak „rossz cukrot és egy tál félig főtt kölest"[153]. Errefelé még napjainkban is a búza-, köles- és cirokkása a fő étel a szója és a pityóka mellett.[154]

E korai fejlődéssel ellentétben a trópusi, erdős és mocsaras Dél-Kína még hosszú ideig közepesen fejlett terület marad. Az emberek, akárcsak napjainkban is a Csendes-óceáni szigeteken, batátaszból élnek, amelynek a gumójából tápláló pulp készül vagy kolokáziából (répához közelálló növény); ez utóbbinak a levelei még ma is jellemzők a silány talajokra Kínában, annak bizonyságául, hogy hajdanában a kolokázia – más nevén taro – errefelé nagy szerepet játszott. A batátasszal és a kolokáziával nem járt együtt sem az édes répa (pityóka), sem a manióka, a burgonya vagy a kukorica. Ez utóbbiak egytől egyig amerikai növények, csak az Újvilágnak az európaiak által történt felfedezése után kerültek át ide a tengerentúlról. Az akkoriban már jól bevezetett rizstermelés azonban ellenállt nekik: a manióka például csak Travankúr vidékén (Dekkán, Dél-Kerala tartomány) vert gyökeret, az indiai édes répa (pityóka) a XVIII.

század folyamán Kínában, Ceylonban és a távoli csendes-óceáni Sandwich szigeteken. Napjainkban mindezek a gumós növények csupán eléggé jelentéktelen szerepet játszanak Távol-Keleten. A fő szerep a gabonaneműeké és mindenekelőtt a rizsé: a monszun látogatta Ázsiában 1966 körül 220 millió tonna, 140 millió tonna egyéb – búza, köles, kukorica, árpa – szemesterménnyel szemben.[155]

Az árasztásos rizstermelést először Indiában kezdik, majd szárazföldi vagy tengeri úton, talán időszámításunk előtt 2000 vagy 2150 körül, átterjed Dél-Kínára. Lassan honosodik meg abban a klasszikus formájában, amelyet ma is ismerünk. Ahogyan egyre jobban kibontakozik a rizstermelés, visszájára fordul a kínai élet roppant homokórája: a régi Észak helyét elfoglalja az új Dél, annál inkább is, mivel Észak-Kína nagy „hibája", hogy sivatagokra és közép-ázsiai utakra nyílik, s ennek következtében hamarosan betörések és pusztítások színtere lesz. Kínából (és Indiából) a rizstermelés jelentős mértékben átterjed Tibetre, Indonéziára és Japánra is. A befogadó országok számára ez „egyik módját jelenti a civilizáltság bizonyítványa elnyerésének".[156] Japánban az időszámításunk szerinti első évszázadban elkezdődött meghonosodása különösen lassan ment végbe, a rizs egyeduralma a japán táplálkozásban csupán a XVII. században alakul ki.[157]

A rizsföldek még napjainkban is igen csekély területeket foglalnak el Távol-Keleten (persze legalább 95 százalékát a világ árasztásos rizstermelő területeinek, de végösszegében csupán 100 millió hektárt 1966-ban).[158] E kiváltságos övezeteken kívül a rizs egyéb többé-kevésbé jelentős területeken is elterjedt, de *száraz rizstermelés* formájában. Ez a szegényes hozamú rizs képezi egyes kevéssé fejlett népek életének az alapelemét. Képzeljünk el Szumátrán, Ceylonban vagy az annám Kordillerákban egy bozótoktól megtisztított, felégetett irtásföldet. Az így szabaddá vált területen minden talajelőkészítés nélkül (a rönkök ugyanis bent maradnak a földben, szántást nem végeznek, trágyául a hamu szolgál) egyszerűen szétszórják a magokat. Öt és fél hónap elteltével beérik a rizs. Mögötte meg lehet kockáztatni néhány másfajta kultúrnövény – gumósnövények, padlizsán, különböző zöldségfélék – termesztését is. Ilyen termelési mód mellett az amúgy sem gazdag talaj tökéletesen kimerül. A rákövetkező esztendőben tehát új erdőrészletet kell „megenni". Tízéves forgó mellett ez a fajta termelés elméletben egy négyzetkilométer területet kíván ötven, a valóságban azonban csak kb. huszonöt főre, mert a hegyvidéki talajoknak legalább a fele hasznavehetetlen. Ha az erdő felújulásához szükséges idő nem tíz, hanem huszonöt esztendő (és ez a leggyakoribb), akkor a lehetséges lakosságsűrűség négyzetkilométerenként tíz fő lesz.

A felégetett erdő minden esetben könnyen megművelhető keskeny parcellát szolgáltat, amelynek a megműveléséhez kezdetleges szerszámok is elegendők. Minden egyensúlyba kerül, természetesen csak akkor, ha a lakosság nem növekszik mértéktelenül, és ha a kiirtott erdő magától felújul az egymást követő égetések után. Az ott lakók az ilyen művelési rendszereket *ladang*nak nevezik Malájföldön és Indonéziában, *ray*nak vagy *rai*nak a vietnami hegyes vidékeken, *dzsung*nak Indiában, *tavy*nak Madagaszkáron, ide arab hajósok hozták be a rizst a X. század körül – megannyi egyszerű táplálkozási rendszerben élő terület, ahol a rizshez csupán némi „lisztes szágópálmabél" vagy kenyérfagyümölcs járul. Távol vagyunk tehát a rizsföldek „módszeres" termelésétől, és nagyon távol a vele járó kimerítő munkától is.

A rizsföldek csodája

A rizsföldekről oly rengeteg kép, tanúbizonyság és magyarázat kínálkozik számunkra, hogy igazán nem lenne részünkről illendő, ha nem értenénk meg mindent. Egy 1210-ből származó kínai munka, a *Keng Csö Tu* már rajzban mutatja be a rizsföldek sakktábláját egyenként néhány ár nagyságú kockáival, a lábbal hajtott öntözőszivattyúkat, a palántázást, az aratást, s ugyanazt az egyetlen bivaly vonta ekét, amilyen ma is használatos.[159] Bármilyen korból származzanak, akár maiak is, a képek mindig ugyanazok. Mintha semmi sem változott volna.

Legelőször is az lep meg bennünket, hogy ez a kiváltságos föld milyen rendkívüli mértékben művelés alá van vonva: „Minden sík területet megművelnek – írja Du Halde jezsuita atya 1735-ben.[160] – Nem látni sem sövényt, sem árkot, sem fát, annyira félnek akár csak egy hüvelykujjnyi területet is elveszíteni." Ugyanezt mondotta már egy évszázaddal korábban (1626) és hasonló szavakkal egy másik, bámulatot érdemlő jezsuita, Las Cortes atya is: „... nem volt egyetlen hüvelyknyi föld, a legcsekélyebb zug sem, amelyet nem műveltek meg"[161]. Az alacsony földhányásokkal egymástól elválasztott négyszögletes rizsföldecskék egy-egy oldala mintegy ötven méter. A víz ki-be áramlik rajtuk. Ez az iszapos víz valóságos áldás, mert újrateremti a talaj termékenységét, s ráadásul nem alkalmas a malária csíráit hordozó szúnyogok – az anophelesek – szaporodására. A hegyek és dombok tiszta vizei viszont kedveznek neki; a *ladang*- vagy *ray*zónák endémikus váltólázas területek, s ennek következtében a lakosságuk sem szaporodik. A XV. században Angkor Vat virágzó főváros iszapos vizekkel öntözött rizsföldjei révén; a sziámi támadások maguk még nem pusztítják el, ám azzal, hogy feldúlják az életét, tönkreteszik a mezőgazdaságát, a csatornák vize kitisztul, és eluralkodik a malária, majd nyomában mindent ellep az erdő.[162] Hasonló drámákat sejthetünk a XVII. századi Bengáliában is. Elégséges, hogy kevés legyen a rizsföld, s elárasszák a szomszédos tiszta vizek, azonnal pusztító maláriajárványok törnek ki. A Himalája és a Szivalik-hegység közötti horpadásban, ahol rengeteg tiszta vizű forrás tör fel, mindenütt jelen van a malária.[163]

Természetesen nagy problémát jelent a víz. Eláraszthatja a növényeket: Sziámnak és Kambodzsának az *oryza sativa fluitans* hallatlan alkalmazkodó képességére volt szüksége hozzá – ez a fajta képes kilenc-tíz méter hosszú szárakat hajtani –, hogy meg tudjon birkózni a roppant vízszintkülönbségekkel. Az aratás csónakról történik, a kalászt levágják, de a néha hihetetlenül hosszú szalmát ott hagyják.[164] Más nehézség: a víz oda- és elvezetése. Az odavezetés bambuszcsatornákon történik a magasan fekvő forrásokból, vagy meréssel, mint a Gangesz síkságán és gyakran Kínában, vagy, mint Ceylonban, hatalmas víztartályokból, a tankokból, csakhogy a vízgyűjtő tartályok szinte mindig mélyen fekszenek, néha egész mélyen besüllyesztve a földbe. Helyenként tehát előfordul, hogy a vizet olyan rizsföldre kell elvezetni, amelyik magasabban fekszik a tartálynál, ezért van szükség azokra a bizonyos kezdetleges járgányos vízemelőkre vagy taposással hajtott szivattyúkra, amelyeket még mindig láthatunk. Ha gőz- vagy villanymeghajtású szivattyúkkal helyettesítenék őket, az azt jelentené, hogy megfosztanák magukat az olcsó emberi munkaerőtől. Las Cortes atya látta, hogyan működnek ezek a szivattyúk: „A vizet – számol be róla – néha egy kényelmes kis gépezettel, amolyan járgányos emelővel húzzák fel, amelyhez nincs szükség lovakra. A világ legkönyebb módján [ezt persze ő mondja!] egyetlen kínai egész nap tudja forgatni a lábával."[165] Zsilipekre is szükség van, hogy a vizet közlekedtethessék a szomszédos táblák között. A választott rendszer természetesen a helyi viszonyoktól függ. Ha semmiféle öntözés nem lehetséges, akkor a rizstáblákat elválasztó alacsony földhányás szolgál az esővíz felfogására, amely a monszun látogatta Ázsiában elég arra, hogy a síkvidéki rizskultúrák igen nagy részét ellássa elegendő nedvességgel.

Mindez összeadva roppant munkát, emberi tőkét és figyelmes alkalmazkodás-koncentrációt képvisel. Továbbá semmi sem maradna fenn, ha ennek az öntözési rendszernek a fő vonalait nem kapcsolnák egymáshoz, nem ellenőriznék felülről. Ez pedig szilárd társadalmat, állami tekintélyt és véget nem érő, hatalmas közmunkákat tételez fel. A Jungtinghotól – a Kék-folyamtól – Pekingbe vezető Császár-csatorna egyúttal roppant öntözési rendszer is.[166] Az óriási méretű rizsföldhálózat óriási méretű államszervezetet tételez fel. S ezzel együtt a falvak rendszeres tömörítését is, az öntözés kollektív kényszere folytán csakúgy, mint a kínai mezőgazdaságot oly gyakran fenyegető bizonytalanság következtében.

A rizstermelés ily módon magas népsűrűséget vont maga után mindama övezetekben, amelyeken felvirágzott, s egyúttal erős társadalmi fegyelmet is szült. Arról, hogy 1100 táján Kína súlypontja a déli tartományokra helyeződik át, a rizs tehet. 1380 tájt Dél-Kína Észak-Kínához 2,5:1 arányban viszonyul; északon 15, délen 38 millió a lakosok száma, ha hihetünk a hivatalos számadatoknak.[167] A rizsföldek óriási sikere egyébként nem abban rejlik, hogy vég nélkül használható ugyanaz a művelhető terület, és hogy óvatos, körültekintő vízgazdálkodással fenn lehet tartani a termésátlagokat, hanem abban, hogy minden évben kettős, sőt néha hármas termést biztosítanak.

Ítéljünk róla az alsó-tonkini, jelenleg is érvényes mezőgazdasági naptár alapján. A mezőgazdasági év errefelé a januári kiültetéssel kezdődik; öt hónappal később, tehát júniusban aratnak; ezt hívják „az 5. havi aratásnak". Ahhoz, hogy újabb öt hónap elteltével megint aratás – a 10. havi – következhessen, sietni kell. Miután a learatott rizst gyorsan raktárakba hordják, a rizsföldeket újra fel kell szántani, elegyengetni, megtrágyázni, elárasztani. Szóba sem jöhet, hogy magot vessenek, a csírázás túl sok időt venne igénybe. A fiatal rizspalántákat a palántakertekből ültetik ki, amelyekben roppant sűrűn nőnek egymás mellett, e földtől ugyanis nem sajnálják a trágyát. A növényeket egymástól 10-12 centiméteres távolságra ültetik. Az emberi ürülékkel vagy háztartási hulladékokkal bőségesen megtrágyázott palántakert döntő szerepet játszik; időt takarít meg, felerősíti a fiatal palántákat. A 10. havi aratás – ez a legfontosabb – novemberben folyik. Utána azonnal újra kezdődik a földek megművelése a januári kiültetéshez.[168]

Szigorú mezőgazdasági menetrend szabja meg mindenütt a nagy sietve végzett munkák egymásutánját. Kambodzsában[169] az első esőtócsák megjelenése után először ekével „felébresztik a rizsföldet"; ezt a műveletet a szántóföld szélétől a közepe felé, majd a következő alkalommal a közepétől a széle felé végzik. A paraszt e munka közben a bivaly mellett lépeget, hogy ne hagyjon maga mögött mély lábnyomokat, amelyekben összegyűlhetne a víz. A barázdákon keresztül egy vagy több apró csatornát von átlós irányban, hogy a fölösleges víz elvezethető legyen . . . Aztán még a gazt is ki kell tépnie, mégpedig tövestől, utána megrothasztani, majd elűzni az apró rákokat, amelyek ellepik a nem eléggé mély vizeket. Ügyelnie kell arra is, hogy a palántát a jobb kezével tépje ki, aztán hozzáütögesse a bal lábához, s „kiverje a gyökerek közül a földet, s utána vízben rázogatva teljesen megtisztítsa őket . . ."

Közmondások, megszokott szóképek számolnak be ezekről az egymást követő műveletekről. Kambodzsában a víz bevezetése a palántázott rizsföldekre: „verebek, gerlék vízbe fojtása"; az első füzérvirágok megjelenésekor „a palánta teherbe esett"; ilyenkor a rizsföld aranyszínt ölt,

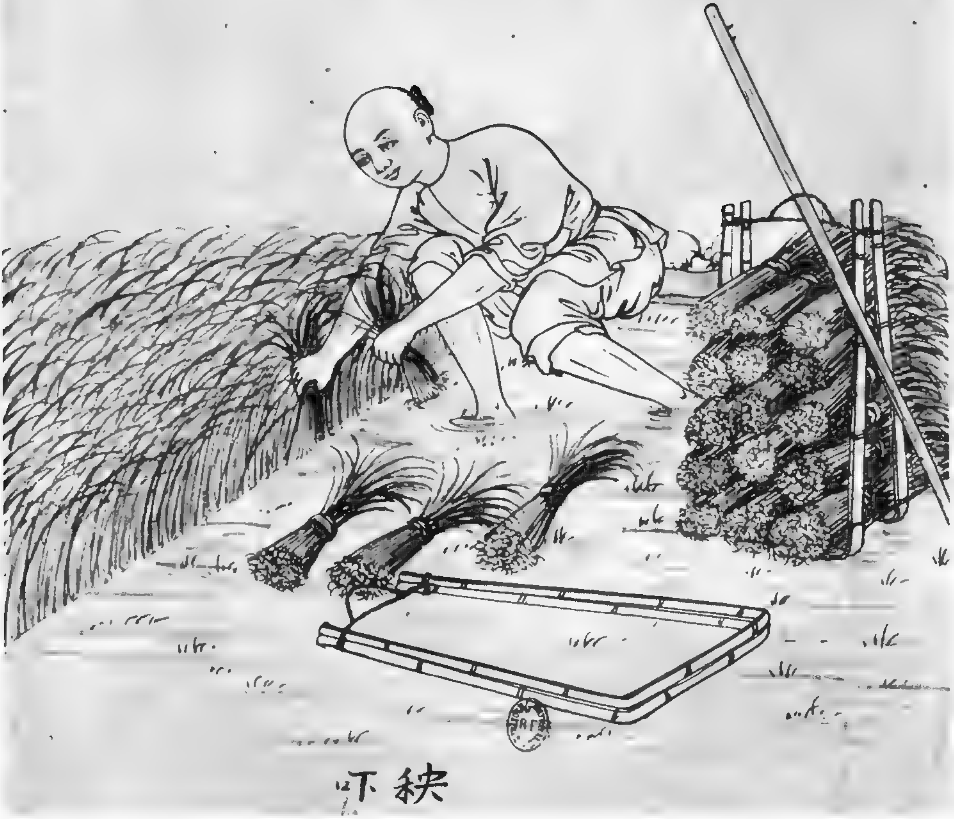

Rizspalántakert Kínában a XIX. században (Fotó: B. N.)

„olyan lesz a színe, mint a papagáj szárnyáé”. Néhány héttel később, aratáskor, mikor a mag, „amelyikben felgyűlt a tej, megnehezedik”, szinte játék összehordani a kévéket „matracba”, „szemöldökfába”, „elszálló pelikánba”, „kutyafarokba”, „elefántlábba”... A cséplés befejeztével következik a szelelés, hogy megszabadítsák „a magot a szavától”, azaz „a széllel elszálló üres pelyvalevéltől (toklásztól)”.

A Nyugatról érkezető Chardin lovag számára, aki látja, hogyan termelik Perzsiában a rizst, a leglényegesebb a növekedés gyorsasága. „Ez a szem három hónap alatt kifejlődik, jóllehet akkor ültetik ki, amikor már kihányta a levelét; mert [. . .] szálanként ültetik ki erősen feláztatott, iszapos földbe [. . .]. Nyolc nappal azután, hogy a rizs megszárad, már meg is érett.”[170] A gyorsaság a titka a két rizsaratásnak vagy fent északon, az egymást követő rizs- és búza-, rozs- vagy kölesaratásnak. Sőt három aratást is el lehet érni, két rizs- és, a kettő között, egy búza- vagy árpa- vagy hajdinaaratást, esetleg zöldségtermést (répa, sárgarépa, disznóbab, nankingi káposzta). A rizsföld ily módon valóságos gyár. Egy hektár búzaföld Franciaországban Lavoisier idejében átlagban 5 métermázsát termett; egy hektár rizsföld gyakran megterem 30 métermázsát is hántolatlan rizsből, *paddy*ból. Hántolt állapotban ez 21 métermázsa fogyasztásra alkalmas, kilogrammonként 3500 kalória értékű rizsnek, vagyis hektáronként 7 350 000 kalóriás kolosszális termésnek felel meg, a búza 1 500 000 kalóriájával és, állattenyésztés esetén, 150 kilogramm hússal számolva , az egy hektár 340 000 kalóriájával szemben.[171] E számok ékes bizonyítékai a rizstermelés és a növényi táplálkozás roppant fölényének. Bizonyos, hogy a távol-keleti civilizációk nem idealizmusból választották a növényi táplálkozást.

A vízben éppen csak megfőzött rizs errefelé a mindennapi táplálék, akárcsak Nyugaton a kenyér. Nem lehet nem gondolnunk az olaszok *pane e companaticó*jára („a kenyér meg a hozzávaló"), amikor azt látjuk, milyen sovány valami az, amit a tonkini delta *jól táplált* parasztja eszik a napi rizsadagja mellé még napjainkban is (1938): „5 gramm disznózsír, 10 gramm *nuoc mam* [halasmártás], 20 gramm só és némi, kalóriaérték nélküli zöldség" 1000 gramm fehér rizs mellé (ez az utóbbi egymaga 3500 kalóriát képvisel az így adódó 3565 kalóriából).[172] Egy rizsevő indiai napi átlagos adagja 1940-ben valamivel változatosabb volt ugyan, de nem kevésbé növényi jellegű: „560 gramm rizs, 30 gramm borsó és bab, 125 gramm zöldfőzelék, 9 gramm olaj és növényi zsiradék, 14 gramm hal, hús és tojás, valamint elhanyagolható mennyiségű tej."[173] Minden bizonnyal ugyanilyen hústalan a pekingi munkások étrendje is 1928-ban: táplálkozási költségeikben 80 százalék jut a gabonaneműekre, 15,8 százalék a főzelékfélékre és fűszerszámokra, 3,2 százalék a húsra.[174]

Mindezek a mai tények egyeznek a tegnapiakkal. Ceylonban a XVII. században azon csodálkozott egy utazó, hogy „vízben főtt sós rizs, némi zöldséggel és citromlével jó étkezésnek számított". Még a „hatalmasok" is nagyon kevés húst vagy halat esznek.[175] Du Halde atya 1735-ben feljegyezte, hogy az egész napot szüntelen munkában , „gyakran térdig érő vízben" töltő kínai „este [. . .] boldognak érzi magát, ha rizst, főtt növényeket fogyaszthat egy kis teával. Megjegyzendő, hogy Kínában a rizst mindig vízben főzik, és a kínaiak számára a rizs ugyanaz, mint az európaiak számára a kenyér, sohasem unnak rá."[176] Las Cortes atya szerint a fejadag „egy kis lapos tálka vízben főtt, sótlan rizs, ami e tájon a mindennapi kenyeret jelenti", a valóságban négy vagy öt ilyen tálka, „amit bal kézzel visznek a szájukhoz, jobb kezükben két pálcikával, s gyorsan behányják a gyomrukba, mintha zsákba szórnák, miután előbb ráfújnak". E kínaiak előtt felesleges dolog kenyérről vagy kétszersültről be-

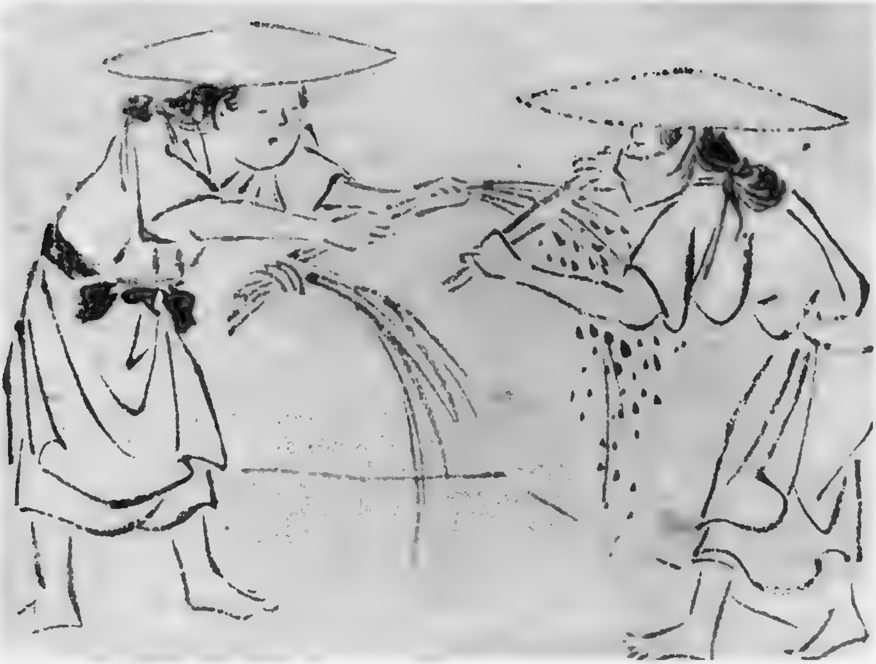

A rizs kézi cséplése. Hanabusza Iccsó festménye (1652–1724). Párizs, Galerie Janette Ostier (Fotó: Nelly Delay)

szélni. Ha van búzájuk, akkor disznózsírral gyúrt, gőzben főtt lepény formájában fogyasztják.[177]

Ezek a kínai „cipók" 1794-ben valósággal elbűvölték Guignes-t és útitársait. „Egy kis vajjal" megjavították, és máris „elég jól helyrehoztuk magunkat – mondja – a mandarinok által ránk kényszerített böjtölések után."[178] Vajon ezzel kapcsolatban nem beszélhetünk-e egy egész civilizáció választásáról, uralkodó ízléséről, sőt táplálkozási szenvedélyéről, amely ugyanúgy tudatos előnyben részesítés eredménye, mint a kiválóság érzése? A rizstermelésből kilépni társadalmi süllyedést jelentene. „Az ázsiai monszunvidékek lakói – mondja Pierre Gourou – jobban szeretik a rizst, mint a gumós növényeket és a lisztpépeket" vagy a kenyeret. Napjainkban a japán parasztok termelnek ugyan árpát, búzát, zabot, kölest, de csak két rizsaratás között, vagy amikor csak a száraztermelés lehetséges. Csupán szükségből fogyasztanak gabonaféléket, „unalmasnak találják őket". Ez magyarázza azt, hogy a rizs napjainkban a legészakibb ázsiai tájakra is felnyomul, egészen az északi szélessség 49. fokáig, olyan területekre, ahol pedig minden bizonnyal ajánlatosabbak volnának másfajta kultúrák.[179]

Az egész Távol-Kelet rizsen és rizstermékeken él, még a Goában megtelepedett európaiak is. A város portugál háziasszonyai – állapítja meg Mandelslo 1639-ben – jobban szeretik a rizst, mint a kenyeret, „mióta rákaptak”.[180] A rizsből Kínában bort is készítenek, amelytől „ugyanúgy megrészegül az ember, mint a legjobb spanyol bortól”, „egy a borostyánéhoz hasonló színű bort”. Utánzásból-e, vagy azért, mert Nyugat-Európában alacsony a rizs ára, a XVIII. században rájöttek „egyes európai országokban, hogy erős pálinkát lehet belőle nyerni, de Franciaországban ugyanúgy tilos ennek a fogyasztása, mint a gabonából és a melaszból készített pálinkáké”[181].

Egyszóval sok rizs és kevés vagy egyáltalán semmi hús. Ilyen körülmények között kitalálhatjuk, milyen zsarnoki módon irányítja az itt lakók életét a rizs. Kínában mindenre kihatnak árváltozásai, még a katonák napi zsoldjára is, amely úgy emelkedik vagy süllyed vele, mintha mozgó bérskáláról lenne szó.[182] Japánban még ennél is jobban: a rizs maga a pénz a XVII. századi döntő fontosságú reformok és változások előtt. A devalvációk segítségével a japán piacon 1642–1643 és 1713–1715 között megtízszereződik a rizs ára.[183]

A rizs a második aratásnak köszönheti ezt a megdicsőülését. Mármost mióta aratják másodszor is? Már több évszázad óta. Las Cortes atya például már 1626-ban csodálattal említi a Kanton környéki többszörös aratásokat. Ugyanazon a földön, jegyzi fel, „egy évben egymás után háromszor is aratnak, kétszer rizst, egyszer búzát, s az elvetett mag 40-50-szeresét nyerik vissza a mérsékelt meleg, az időjárási körülmények és az igen kiváló föld következtében, amely utóbbi sokkal jobb és termékenyebb, mint bármely spanyolországi vagy mexikói föld”[184]. Kételkedjünk ebben a 40-50-szeres hozamban, sőt talán a harmadik – búza- – aratásban is, de azért higgyünk a roppant bőségről szerzett benyomásnak. Ami e döntő, forradalmi változás pontos dátumát illeti: a korán érő rizsfajtákat (amelyek télen érnek be, és így évi két aratást tesznek lehetővé) a XI. század elején importálták Csampából (Annam – ma Vietnam – középső és déli része). Az új kultúra fokozatosan elterjedt a meleg éghajlatú tartományokban.[185] A XVIII. században már mindenütt meghonosodott. És ezzel elkezdődött a dél-kínai nagy népességszaporodás.

A rizs felelőssége

A rizs sikere és kiváltságos helyzete egész sereg problémát vet fel, akárcsak egyébként a búza is, ez az Európában uralkodó gabonanemű. A vízben főtt rizs – a kása –, akárcsak az európaiak kemencében sült kenyere, amolyan „alapétel”; egy hatalmas lakosság egész táplálkozása ennek a

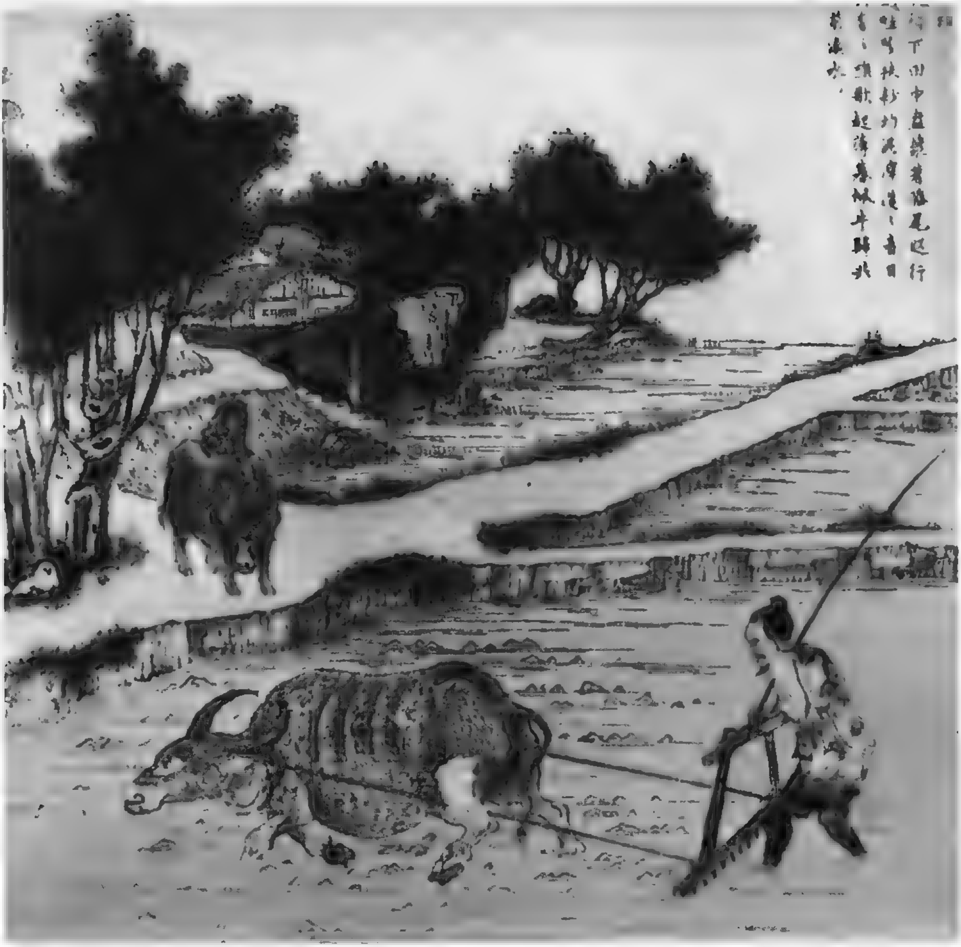

A rizstermelés kétféle módszere. Itt: a talaj megmozgatása bivallyal „abból a célból, hogy a víz behatoljon a földbe és átitassa”. . .

nap mint nap igénybe vett ételnek egyhangú felhasználásán alapszik. A konyha, a főzés arra szolgál, hogy kiegészítse, kívánatossá tegye az alaptáplálékot. Tehát hasonló helyzetekkel állunk szemben. Azzal a különbséggel, hogy Ázsiára vonatkozólag gyakran híján vagyunk a történelmi megvilágításnak.

A rizs sikere roppant nagy felelősséget von maga után. A rizsföldek igen csekély területeket foglalnak el, s magas termelékenységük igen sűrűn lakott településeken nagyszámú lakosság táplálását teszi lehetővé. Ha hihetünk egy talán túlságosan is optimista történésznek, akkor hat vagy hét évszázad óta minden kínainak évi 300 kilogramm rizs vagy

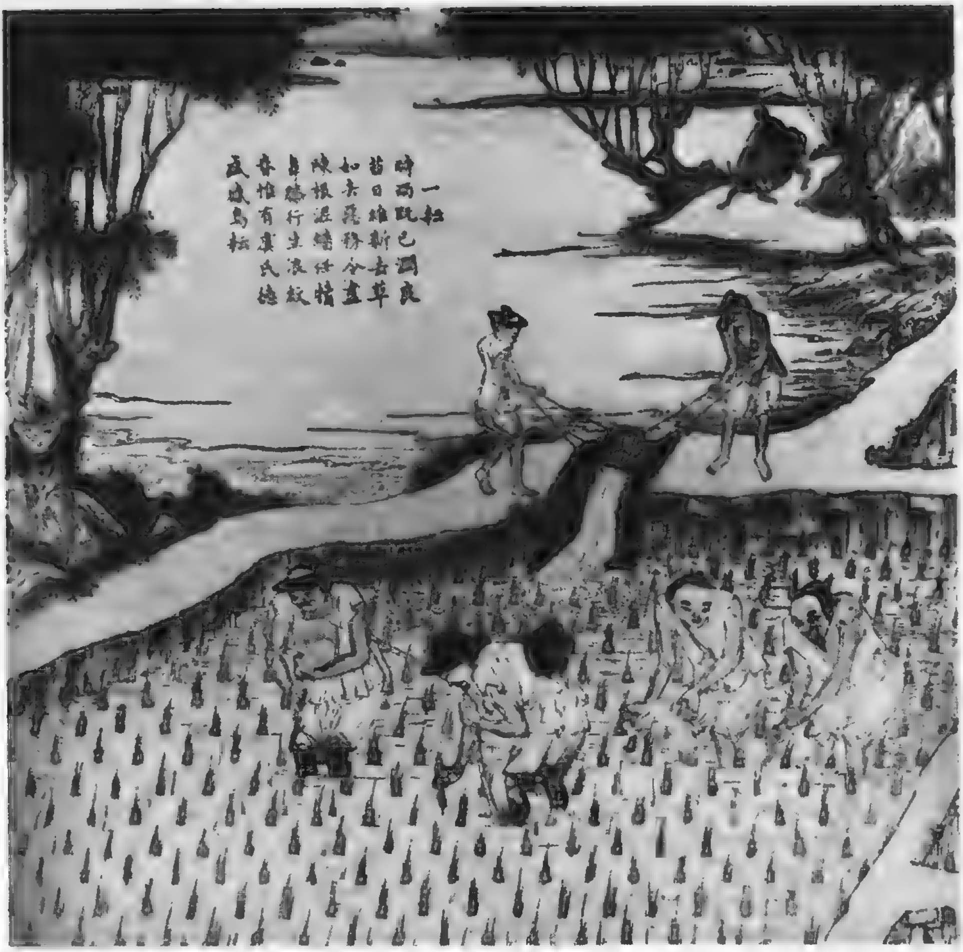

Itt: a rizsföld öntözése. Keng Csö Tu festménye alapján készült metszetek. Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár (Fotó: B. N.)

egyéb gabonanemű és napi 2000 kalória állt a rendelkezésére.[186] Még ha minden valószínűség szerint túlzottan magasak is ezek a számok, és e jólét *folyamatosságát* mindenesetre cáfolják is a paraszti lázadások meg a nyomor kétségtelen jelei,[187] bizonyos táplálkozási biztonság mégis adva volt a rizsen élő lakosság számára. Különben másként hogyan maradtak volna életben oly rengetegen?

Mindazonáltal a rizsföldeknek és az emberi munkaerőnek az alacsony fekvésű övezetekben való tömörülése logikusan együtt jár bizonyos irányú „sodródásokkal", ahogyan azt Pierre Gourou mondaná. Így Kínában, ahol Jávától vagy a Fülöp-szigetektől eltérőn kivételt képez a hegyen termelt rizs, legalábbis a XVIII. századig, egy utazó még 1734-ben is úgyszólván teljesen lakatlan felföldeken haladt át Ningpo és Peking között.[188] Ennek következtében a Távol-Kelet mindazt, amit Európa a hegyeiben talált magának, azt a bizonyos aktív emberi, állati és termelői tőkét, amelyet a mi földrészünk oly jól tudott hasznosítani, lebecsülte, sőt elvetette. Micsoda gyarapodási alkalmat szalasztott el! Ám hogyan is használnák fel hegyeiket a kínaiak, amikor teljesen érzéketlenek az erdőgazdálkodás vagy az állattenyésztés iránt, mikor nem fogyasztanak sem tejet, sem sajtot, húst is csak nagyon keveset, és ezért nem is igyekeztek maguk mellé állítani a hegyi lakosokat, még ha voltak is, sőt éppen ellenkezőleg! Pierre Gourou szavait egy kissé átírva képzeljünk el magunknak egy nyájak nélküli, anarchikus módon fátlanított Jura-hegységet vagy Szavoját, ahol a dolgozó népesség a síkságokon, a folyók és tavak mentén tömörülne. Mindennek a maga bőségével részben a rizstermelés meg a kínai lakosság táplálkozási szokásai a felelősek.

A magyarázatot egy egyelőre még rosszul felderített, hosszú történelmi folyamatban kell keresnünk. Bár az öntözéses gazdálkodás nem olyan régi, mint ahogy azt a kínai hagyomány állítja, azért mégis javában folyt már az időszámításunk előtti IV. és III. században jelentős területeken, párhuzamosan a hatalmas területek termővé tételét célzó kormánypolitikával és egy tudományosabb mezőgazdaságtan kifejlesztésével.[189] A vízgazdálkodás és az intenzív gabonatermelés felé forduló Kína ekkor, a Han-dinasztia korában alakította ki klasszikus történelmi arculatát. A kínai tájnak ez az arculata, amely legkorábban – nyugati kronológiával élve – Periklész századában alakulhatott ki, még így sem válik véglegessé a gyorsan érő déli rizsfajták sikere előtt, így tehát s XI–XII. századra, a mi keresztes hadjárataink korára kell helyeznünk a megszületését. Végeredményben tehát a civilizációk szörnyen lassú ritmusának megfelelően csupán a minap vette kezdetét a klasszikus Kína a maga anyagi valóságában egy hosszan tartó gazdasági forradalom eredményeként, amely szétzúzta, megújította struktúráit, és amely kétségtelenül a távol-keleti emberiség történelmének a leglényegesebb eseménye.

Semmi ehhez hasonlóval nem találkozunk Európában, ahol már jóval a homéroszi kor előtt létrejött a Földközi-tenger melléki országok agrárcivilizációja – búza-, olaj-, szőlőtermelés, állattenyésztés –, és a pásztorélet lépésről lépésre haladva elfoglalja a hegyeket, le egészen a síkságokig. Telemakhosz elmondja, hogy a Peloponnészosz makkon tengődő szurtos hegyi lakói között élt.[190] Európa paraszti élete egyszerre támaszkodott a földművelésre és az állattenyésztésre, „a szántás-vetésre és a legeltetésre”, miközben az utóbbi szolgáltatta a búza számára nélkülözhetetlen trágyával együtt a bőségesen használt állati energiát és az élelem jelentős részét is. Ezzel szemben Európában egy hektár művelés alá fogott terület a maga váltórendszerével sokkal kevesebb embert tart el, mint Kínában.

A rizstermelő Dél-Kínában a magával elfoglalt kínai nem bukott el a hegyek meghódításában, hiszen bele sem fogott. Miután elűzte házából a háziállatokat – vagy majdnem mindet –, és bezárta ajtaját a száraz rizst termelő nyomorult hegylakók előtt, jómódban élt ugyan, de egyedül kellett minden munkát elvégeznie, alkalmanként ekét húznia, hajót vontatnia vagy cipelnie, ha át akart jutni az egyik csatornából a másikba, fát szállítania, az utakat rónia híreket, leveleket szállítva. A létfenntartásra éppen hogy elégséges napi porción tengődő bivalyok alig-alig dolgoznak, ló, öszvér és teve csak Északon van, de ez az Észak immár nem a rizstermelő Kína. Ez a Kína végeredményben az önmagába zárkózott paraszti lakosság diadala. A rizstermelés elsősorban nem kifelé, az új földek irányába tájékozódik, hanem a korán kialakult városok felé. Mert a városok hulladéka, emberi ürüléke, a városok sara termékenyíti meg a rizsföldeket. Innen van az, hogy a parasztok szünet nélkül ide-oda járnak falvaik és a városok között, gyűjtik az értékes trágyát, „amelyért füvekkel, ecettel vagy pénzzel fizetnek”[191]. Innen a városok és a falvak felett lebegő elviselhetetlen bűz. A falvak és a városok együttélése erősebb – és ezzel nem mondunk keveset –, mint Nyugat-Európában. Mindezért nem maga a rizs, hanem a sikere a felelős.

A XVIII. század hatalmas népességszaporulata kellett ahhoz, hogy elkezdődjék a dombok és egyes enyhébb hegyoldalak művelés alá vonása, s vele egyidőben a kukorica és az indiai édesrépa, e két évszázaddal korábban Amerikából behozott termény forradalmi elterjedése. Mert bármilyen fontos is a rizs, azért nem zár ki egyéb termelvényeket. És nemcsak Kínában, hanem Japánban, sőt Indiában sem.

A Tokugavák Japánjában (1600–1868) a XVII. században, amikor az ország még teljesen – vagy majdnem teljesen – elzárkózott a külfölddel való kereskedelem elől (1638-tól), látványos gazdasági fejlődés és népszaporodás ment végbe: a lakosok száma 30 millió, s ebből Edo (Tokió), a főváros, 1700 tájt egymaga egymilliót mondhat a magáénak. Ekkora fejlődés csak a mezőgazdasági termelés állandó emelkedésének a következtében volt lehetséges. Ezt a 30 millió embert a mezőgazdaság tartja el olyan szűk élettérben, amely „Európában legfeljebb 5 vagy 10 millió embert lett volna képes eltartani”[192]. Az egész a rizstermelés lassú, fokozatos fejlődésével kezdődött, ezt pedig a jobb vetőmagok, az öntözőhálózat és a vízelvezetés, a parasztok kézi szerszámainak a fejlődése (elsősorban a *szenbakoki* nevű, rizscséplésre szolgáló hatalmas, fésű formájú faszerszám feltalálása)[193], de még inkább az emberi és állati ürüléknél is gazdagabb és bőségesebb trágyaféleségek – szárított szardínia, kolza-, szója- és gyapotpogácsa – forgalombahozatala segítette elő. Ezek a trágyák gyakran a termelési költségek 30–50 százalékát is kiteszik.[194] Továbbá a mezőgazdasági termékek egyre növekvő kereskedelmi forgalma hatalmas rizskereskedelmet hoz létre a maga harácsoló kereskedőivel, de egyúttal fellendíti a kiegészítő kultúrnövények – gyapot, kolza, kender, dohány, hüvelyesek, eperfa, cukornád, szézámfű, búza – termesztését is... Közülük a gyapot és a kolza a legfontosabb: a kolzát a rizzsel, a gyapotot a búzával együtt termesztik. Ezek a kultúrák növelik a mezőgazdaság bruttó jövedelmét. Egyébként kétszer vagy háromszor annyi trágyát és kétszer annyi munkáskezet követelnek, mint a rizsföldek. A rizsföldeken kívül, a „szántóföldeken", egy három növényt forgató, úgynevezett trikulturális rendszerben gyakran szerepel együtt az árpa, a hajdina és a répa. Míg a rizs továbbra is igen terhes természetbeni szolgáltatásokkal (a termés 50-60 százaléka jut a földesúrnak) jár, az új kultúrnövények termelői pénzben fizetik a bért, s így a földmíves nép élete modern gazdasági életbe kapcsolódik be. Ez magyarázza a jómódú, ha nem is gazdag parasztok megjelenését a még mindig kicsiny s továbbra is ilyennek megmaradó birtokokon.[195] Mindez azt látszik bizonyítani, ha még egyáltalán szükség lenne bizonyításra, hogy a rizs is bonyolult valami, s mi, nyugati történészek még csak most kezdjük megsejteni a jellemzőit.

Két India van, akárcsak két Kína: a rizs meghódítja az Indiai-félszigetet, felnyomul az Indus alsó folyásáig, elfoglalja a Gangesz széles deltavidékét és alsó medencéjét, de ugyanakkor hatalmas területet hagy a búzának, és még nagyobbat a kölesnek, amely a kevésbé termékeny területekkel is beéri. Az indiai történészek legújabb kutatásai szerint a delhi birodalom megalakulása hatalmas lendületet adott a földművelésnek; megszaporodtak az öntözési munkálatok, a műveletlen földeket feltörték, a termelést változatosabbá tették, támogatták az ipari növények – indigó-, cukornád-, gyapot-, valamint a selyemhernyó-tenyésztéshez szükséges eperfák – termesztését.[196] A városokban a XVII. század folyamán jelentős népszaporodás következik be. Akárcsak Japánban, itt is megnövekszik a termelés, és hatalmas távolságokat átölelő árucsere-forgalom, elsősorban rizs- és gabonakereskedelem indul el a szárazföldi, a tengeri és a folyami útvonalakon. De Japántól eltérően, úgy látszik, nincs fejlődés a mezőgazdasági technikában. Az állatok – szarvasmarha, bivaly – fontos szerepet játszanak mint igavonók és teherhordók, de megszárított trágyájuk nem a földeket termékenyíti, hanem fűtőanyagul szolgál. Vallási okokból, a kínai példával ellentétben, az emberi fekáliát sem használják fel, és köztudomásúlag főleg nem hasznosítják táplálkozásra a hatalmas szarvasmarha-állományt sem, kivéve a tejet és az olvasztott vajat, amelyekből egyébként is igen kevés van, mivel az általában szabadban tartott és úgyszólván alig etetett állatok rendkívül leromlott állapotban vannak.

Végeredményben a rizs és a többi kenyérgabona csak tökéletlenül biztosítja a roppant szubkontinens lakóinak az életét. Akárcsak Japánban[197], Indiában is drámai éhínségeket von maga után a XVIII. századi demográfiai tehertöbblet. Mindezért természetesen nem egyedül a rizs a felelős, hiszen sem Indiában, sem másutt nem a rizs az egyedüli szülője a tegnapi és mai túlnépesedésnek. Ezt a rizs csupán lehetővé teszi.

A kukorica

A kukorica izgalmas szereplője a kultúrák történelmének. Vele fejezzük be az uralkodó növények tanulmányozását, miután kellő megfontolás után úgy döntöttünk, hogy nem foglalkozunk a maniókával. Ez a növény ugyanis Amerikában csupán primitív és rendszerint nagyon középszerű kultúráknak szolgált alapul. A kukorica ezzel szemben ernyedetlen fenntartója volt igazi gyermekei, az inka, maja és azték fél- vagy egész civilizációk virágzásának. Később pedig páratlan sikerű pályát futott be világviszonylatban is.

Egy világos származású növény

A kukorica esetében minden egyszerű, még eredetének kérdése is. A XVIII. századi tudósok vitatható olvasmányok és értelmezések folytán azt hitték, hogy a kukorica egyformán jött – akárcsak számtalan egyéb kultúrnövény is – a Távol-Keletről és Amerikából, ahol az európaiak már Kolumbusz első utazása alkalmával felfedezték.[198] Nos, tökéletesen bizonyos, hogy az első magyarázat helytelen: a kukorica kizárólag Amerikából indult el és hódította meg Ázsiát és Afrikát, ahol bizonyos nyomok, sőt bizonyos joruba szobrok esetleg még tévútra is vezethetnének bennünket. Ezen a téren az archeológiának kellett kimondania – és ki is mondta – az utolsó szót. A kukorica nem marad meg ugyan az ősi rétegekben, de nem így a virágpora, amely megkövülhet. Így például Mexikóváros környékén találtak megkövült kukoricapollent az ott végzett mélyfúrások során. A város valaha egy később kiszárított lagúna partján állott; a kiszáradás következtében a talaj megsüppedt és erősen tömörült. Számos fúrást végeztek a város egykori mocsaras talajában, és 50-60 méter mélységben, vagyis több ezer éves rétegekben kukorica-virágport találtak. Ez a virágpor némely esetben a ma termesztett kukoricáéval, máskor viszont legalább két különböző vad fajtáéval azonos.

A problémát azok a legújabb ásatások tisztázták, amelyeket Mexikóvárostól 200 kilométerre délen, a Tehuacan völgyében végeztek. Ez a száraz, telente hatalmas pusztasággá változó övezet éppen szárazsága következtében őrzött meg régi kukoricaszemeket, egész csöveket (úgyszólván tengelyükig összeaszva), félig megrágott leveleket. Felbukkanó föld alatti vizek szomszédságában növények, emberek, emberi maradványok őrződtek meg. Lakásul szolgáló föld alatti üregek tárták fel jelentős anyagukat és vele együtt a kukorica messzire visszanyúló történetét az ásatást végzőknek.

„A legrégibb rétegekben fokozatosan, egymás után tűnnek el a modern kukoricafajták. [. . .] A legrégebbiben, amely hét-nyolcezer esztendős, csupán egyetlen, primitív kukoricafajta van jelen, és minden jel arra mutat, hogy még nem termesztették. Ez a vadkukorica alacsony növény. [. . .] Csöve csupán két-három centiméter, mintegy ötven szemmel, amelyek lágy aljlevélalapon helyezkednek el. A cső tengelye igen törékeny, a körülvevő levelek nem alkotnak tartós hüvelyt, úgyhogy a magvak bizonnyal könnyen szétszóródhattak."[199] A vadkukorica ilyenformán biztosítani tudta fennmaradását, nem úgy, mint a termesztett kukorica, amelynek a szemei a levelek foglyai, mert érés után ezek nem nyílnak fel. Az embernek kell tehát közbelépnie.

Természetes, hogy a titok nem oldódott meg teljesen. Miért tűnt el ez a vadkukorica? Az európaiak által odavitt nyájakat tehetjük érte felelőssé, többek között a kecskéket. Továbbá honnan származik ez a vadkukorica? Abban mindenki egyetért, hogy amerikai eredetű, de még mindig megvitatásra vár annak a megállapítása, hogy az Újvilágban pontosan hol volt a hazája ennek az ember által csodálatos módon átalakított növénynek. Nemrég még Paraguayt, Perut, Guatemalát emlegették. Most azonban messze lehagyta mindnyáját Mexikó. Ám az archeológiának is megvannak a maga meglepetései és bizonytalanságai. És mintha csak végleges megoldás nélkül kellene maradnia mindezeknek az izgalmas problémáknak, egyes szakemberek még arról is beszélnek, vagy legalábbis arról ábrándoznak, hogy létezett egy további pótközpont is, amelyből eredetileg elindult útjára a kukorica: a dél-kínai hegyvidék, amely a világ úgyszólván minden gabonafajtájának a bölcsője volt, vagy Burma.

A kukorica és az amerikai civilizációk

Akárhogyan van is, a XV. században, amikor az azték és az inka civilizációk végleg kialakulnak, a kukorica a maniókával együtt már régóta jelen van az amerikai földrészen, így például Dél-Amerika keleti részein, mégpedig vagy egyedül, és ebben az esetben száraz termelési rendszerben, vagy a perui öntözött teraszokon és a mexikói tavak partjain. A száraz termelést illetően az, amit korábban elmondtunk a rizzsel kapcsolatban a *ladang*ról vagy *ray*ról, felment bennünket a hosszabb magyarázattól. Elég látni a mexikói fennsíkon, az Anáhuacon azokat a hatalmas bozóttüzeket és hatalmas füsttömeget, amelyek felett a repülőgépek (e magasan fekvő területek felett mindössze 600–1000 méter magasan szállnak) lélegzetelállító függőleges zuhanásokat végeznek a meleglevegőlyukak miatt, hogy el tudjuk képzelni, milyen a kukoricaforgó száraz talajon, egy-egy évről évre felégetett erdő vagy bozótos helyén. Ez a *milpa* termelési rendszer. Gemelli Careri már 1697-ben is látja, Cuernavaca mellett, alig pár lépésre Mexikóvárostól, a hegyekben: „Nem volt ott egyéb – jegyzi fel –, csupán száraz fű, a parasztok ezt égették el, hogy vele trágyázzák a földet..."[200]

A kukorica intenzív termesztésével a mexikói tavak vidékén találkozunk, és, még látványosabb formájában, a perui teraszos termelésben. A Titicaca-tó magas tájairól az Andok völgyeibe leereszkedett inkák kénytelenek voltak új földeket keresni egyre szaporodó népük számára. A hegyoldalakba vágott teraszokat egymás között lépcsőkkel kötötték össze és csatornák segítségével öntözték. Erről a termelési módról az ikonográfiai adatok magukban is nagyon sokat mondanak: az ábrázoláson parasztokat látunk ásóbottal, meg asszonyokat, amint elültetik a magvakat; amott a gyorsan beért magot látjuk, amelyet meg kell védelmezni a madarak – csak a jó Isten a megmondhatója, mennyi van belőlük! – meg valami állat, valószínűleg a láma ellen, amelyik éppen eszik egy cső kukoricát. Aztán egy további kép: máris itt a betakarítás... Ilyenkor letörik a csöveket, kitépik a kukoricaszárat is (mert gazdag lévén cukorban, értékes táplálék). Mindennél többet bizonyít, ha ezeket a Poma de Ayala krónikájából származó naiv rajzokat összevetjük a perui felvidéken 1959-ben készített fényképekkel. Ugyanazt a parasztot látjuk rajtuk, amint erőteljes mozdulattal mélyíti a talajba roppant ásóbotját s forgat meg vele hatalmas hantokat, miközben asszonya, akárcsak hajdanán, elülteti a szemet. Coreal a XVII. században Floridában is látott olyan bennszülötteket, akik erdőégetéses termelést folytattak, és évente két ízben – márciusban és júliusban – „hegyes dorongokkal" túrták a földet, hogy aztán elültethessék bele a kukoricaszemeket.[201]A kukorica vitathatatlanul csodálatos növény: gyorsan nő, a magvai még be sem értek, máris ehetők.[202] A gyarmati Mexikó száraz övezetében az elültetett szem 70-80-szorosát termi meg; Michoacanban az 1:150 termés gyengének számít. Queretaróban a nagyon jó földeken olyan, 800-szoros, rekordtermésekről emlékeznek meg, amelyeket szinte el sem merünk hinni. Meleg vagy mérsékelt hőmérsékletű talajokon, ugyancsak Mexikóban, két termést is sikerül elérni, egyik az úgynevezett *riego* (öntözéssel), a másik a *temporal* (természetes esőzéssel).[203] Képzeljünk el a gyarmati időszakban a mai kis földbirtokokéihoz hasonló, 5-6 métermázsás hektáronkénti terméseredményeket! Méghozzá könnyedén elért terméseket, hiszen a kukorica termesztése mindenkor kevés erőfeszítést kívánt. Az archeológus Fernando Márquez Miranda nemrég mindenkinél jobban felhívta rá a figyelmet, hogy milyen előnyökkel járt a parasztok számára

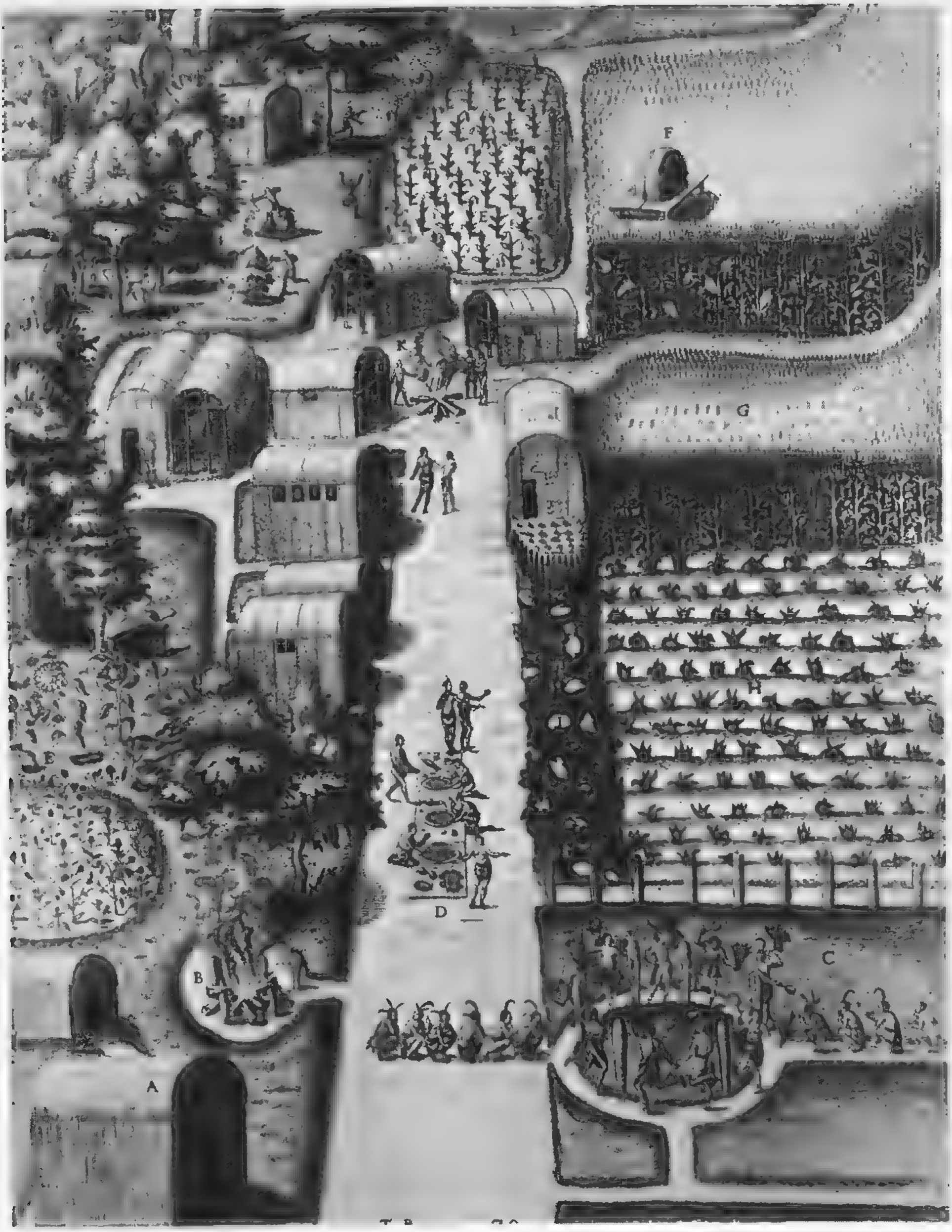

Indián kukoricaültetvény: indián telep a virginiai Secotában. Erdőszélen, kunyhókkal, vadászokkal, ünnepi lakomával, dohányföldekkel (E), kukoricatáblákkal (H és G): a kukoricát ritka sorokban ültetik, de Bry magyarázata szerint azért, mert e növény terebélyes, „a levelei szélesek s hasonlatosak a nagy nád leveleihez”.
Théodore de Bry: *Admiranda Narratio . . .* című művéből (1590), XX. tábla
(Fotó: Giraudon)

a kukorica: évente mindössze ötven nap munkát kíván tőlük, évszakonként hét-nyolc napból egyet.[204] Tehát szabadok, túlságosan is szabadok. Az Andok öntözött teraszain vagy a mexikói felföldek tavainak a partjain termelt kukorica (a saját hibájából, az öntözéses termelési rendszeréből vagy a sűrű népességű társadalmakéból, amelyek éppen a számuk miatt elnyomó természetűek?) minden esetben teokratikus, érthetetlenül tirannikus államokat eredményez, amelyek a falusi lakosság szabad idejét roppant, egyiptomi jellegű munkákra használják fel. A kukorica nélkül nem lehetett volna felépíteni a maják és az aztékok óriás piramisait, a cuzcói ciklopszfalakat vagy a Machu Picchu megdöbbentő csodáit. Felépítésükhöz az kellett, hogy a kukorica végeredményben magától vagy szinte magától teremjen.

Mert a probléma ez: csoda az egyik oldalon, nyomorúságos emberi eredmények a másikon. És mint mindig, azt kell magunktól kérdeznünk: kinek a hibájából? Az emberekéből, nem kétséges, de a kukoricáéból is.

És mindez a gyötrelem milyen jutalomért? A kukoricalepény, a mindennapok rossz kenyere, a lassú tűzön agyagtálakon sütött tészták vagy a pattogatott kukorica egyike sem jelent elégséges táplálékot. Kellene hozzá hús is, ám az makacsul hiányzik. A kukoricatermelő paraszt a mai indián övezetekben igen gyakran továbbra is nyomorgó lény, különösen az Andok vidékén. Tápláléka? Kukorica, megint csak kukorica és szárított burgonya (mint tudjuk, a mi burgonyánk perui eredetű). Elkészítése kőből rakott tűzhelyen, szabad levegőn történik. Az alacsony kunyhó egyetlen helyiségét a benne lakók megosztják állataikkal; változatlanul azonos ruháikat lámagyapjúból szövik kezdetleges szövőszékeken. Egyetlen mód az éhség elverésére a kokalevél rágása, ettől elmúlik az éhség, a szomjúság, a hideg, a fáradtság. A menekülés az erjesztett vagy rágott kukoricából készült sör – a *chicha* –, amellyel a spanyolok az Antillákon találkoznak, és amelynek legalább a nevét ők terjesztik el az egész, indiánok lakta Amerikában, vagy még inkább az erős perui sör – a *sora* – fogyasztása. Más szóval veszedelmes italok kedvelése, amelyeket hiába tiltanak el az értelmes hatóságok. Hatásukra Goya ecsetjére méltó részegjelenetekben vetkőznek ki önmagukból ezek a szomorú, gyenge testalkatú népek.[205]

Súlyos hiba: a kukorica nem termelhető mindenütt. Az Andokban a lejtők közepén megszűnik a hideg miatt. Másutt csupán keskeny tájakon terem csak meg. Tehát mindenáron el kell érni, hogy forgalomba kerüljön a termés. A Potosí déli részén élő jura indiánok évszakonkénti drámai vándorlásuk során napjainkban is kénytelenek leszállni a kukoricatermelő övezetekbe 4000 méter magasan fekvő hegyi lakóhelyeikről. Csereeszközhöz gondviselés adta sóbányáik juttatják őket, amelyekből úgy termelik ki a kősót, mint a kőbányából a követ. Minden év márciusában felkerekednek az oda-vissza legalább három hónapot igénybe vevő útra, kukoricáért, kokáért és alkoholért. Férfiak, asszonyok, gyermekek indulnak el gyalog, és amikor letáboroznak, a sóval tömött zsákok valóságos bástyákat alkotnak körülöttük. Ez is csak egy példa a sok közül, hogyan kerül forgalomba már régóta a kukorica vagy a kukoricaliszt.[206]

A XIX. században Alexander Humboldt[207] Új-Hispániában (az első mexikói spanyol kolóniában), Auguste de Saint-Hilaire[208] pedig Brazíliában figyelt fel az öszvérforgalomra, a maga megállóival, *ranchó*ival, állomásaival, állandó átkelőhelyeivel. Minden ettől függ, még a bányák is, az első csákányvágástól kezdve. Egyébként ki keres többet, a magukat ezüstért törő bányászok, aranyásók vagy az élelmiszer-kereskedők? Elég valami váratlan fennakadás ebben a forgalomban, és következményei máris érintik a folyamatban levő nagy történelmet. Tanúskodik erről az, amit a XVII. század elején mond el róla Rodrigo Vivero, annak a panamai kikötőnek a főkapitánya, ahova Arica felől Callao közvetítésével érkezik a potosí bányák ezüstje. Az értékes rakományok innen kelnek át a földszoroson, és öszvérkaravánok segítségével, majd a Chagres folyó bárkáin jutnak el a karib-tengeri Portobelo kikötőjébe. Csakhogy az öszvérhajcsárokat és a bárkásokat élelmezni is kell, enélkül nincs szállítás. Márpedig Panama kizárólag a Nicaraguából vagy Calderából (Chile) importált kukoricából él. Az 1626-os rossz termés idején csupán egy Peruból indult, 2000-3000 *fanegás* (100-150 tonnás) hajórakomány kukorica mentette meg a helyzetet és tette lehetővé, hogy a fehér ércet átszállítsák a földszoros magaslatain.[209]

A XVIII. századi táplálkozási forradalmak

A termesztett növények szünet nélkül járják földünket, és közben felforgatják az emberek életét. De mozgásuk, amely szinte magától megy végbe, néha évezredeket ölel fel. Amerika felfedezése után azonban egyre több lesz és egyre jobban meggyorsul a mozgás. Az Óvilág növényei eljutnak az Újvilágba, és megfordítva, az újvilágbeliek eljutnak a régibe: az egyik oldalon a rizs, a búza, a cukornád, a kávécserje. . ., a másikon a kukorica, a burgonya, a bab, a paradicsom[210], a manióka, a dohány. . .

A „betolakodók" mindenütt beleütköznek a már meghonosodott termelésmódokba és táplálkozási szokásokba: a burgonyát Európában ragadós, emészthetetlen tápláléknak minősítik; a kukoricát még ma is lenézik a rizshez híven ragaszkodó Dél-Kínában. Ám mindeme táplálkozási ellenszenvek és az új kísérletezések lassúsága ellenére végül mégiscsak elszaporodnak és elfogadtatják magukat az új növények. Európában és egyebütt is először a szegénység nyitja meg előttük a kapukat; a továbbiak során aztán a népességszaporodás kényszerítő szükséget csinál belőlük. Egyébként a világ lakosságának a növekedése, az a tény, hogy egyáltalán növekedhet, vajon részben nem éppen az élelmiszer-termelés ilyen új termelvények révén lehetségessé vált megnövekedésének köszönhető-e?

A kukorica Amerikán kívül

Bármily meggyőzők legyenek is a felhozott érvek, nem valószínű, hogy a kukorica kiszabadult volna amerikai fogságából Kolumbusz előtt, aki már első útja alkalmával, 1493-ban hozott magával belőle. Az is kevéssé valószínű, hogy afrikai eredetű lenne. Ugyancsak nem nagyon meggyőző az sem, ha az eredetről folyó vitában azzal a sokféle elnevezéssel hozakodunk elő, amellyel a kukoricát jelölték világszerte, ugyanis tájanként és koronként, találomra, vaktában mindenféle lehetséges és elképzelhető nevet ragasztottak rá. Lotaringiában *rodoszi búza*, a Pireneusokban *spanyol búza*, Bayonne-ban *indiai búza*, Toszkánában szíriai *kemény búza*, másutt, Olaszországban gyakran *török búza** *(grano turco)*. Némethonban és Hollandiában ugyancsak *török búza*, Oroszországban török szóval *kukuru*, Törökországban azonban a *rumik* (keresztények) *búzája* névre hallgat, míg Franche-Comté-ban *turky*, vagyis: török. A Garonne és a Lauraguais völgyében még váratlanabb a névváltozás. Itt ugyanis 1637-ben a castelnaudaryi piacokon, Toulouse-ban 1639-ben, *spanyol köles* néven jelenik meg, a köles viszont, amely nagyon elterjedt kultúrnövény ebben az övezetben, ugyanakkor *francia köles* néven szerepel a gabonaárfolyam-jegyzékekben; később a két termék az *öregszemű köles* és *finomszemű köles* névre hallgat, egészen addig, míg a kukorica, miután kiszorította a kölestermesztést, a nevét is átveszi, és 1655 tájt egyszerűen már csak „köles" lesz. És ez így is marad több mint egy évszázadon át, egészen a Forradalomig: a kukorica mai francia neve – *maïs** – ekkor foglalja el végleg a helyét az árfolyamjegyzékek szótárában.[211]

---

* A magyarhoz hasonlóan. – *A ford.*

Amerika felfedezése után *nagyjából* követni tudjuk a kukorica fokozatos elterjedését mind Európában, mind Európán kívül. Lassú utat jár be, nagyarányú sikerei csak a XVIII. századdal kezdődnek.

Pedig a nagy botanikusok füvészkönyvei már 1536-tól foglalkoztak a leírásával (Jean Ruel); Leonhart Fuchs műve 1542-ben már pontos rajzot is közöl róla, hozzátéve, hogy ez idő tájt már minden kertben meglelhető.[212] Minket azonban az az időpont érdekel, amikor kilépett a konyhakertekből – vagyis a kísérleti termesztés köréből –, és elfoglalta helyét a szántóföldeken meg a piacokon. Ehhez az kellett, hogy a parasztok megszokják az új növényt, megtanulják, hogyan kell felhasználni, és főleg, hogyan lehet vele táplálkozni. Hódító útján a kukorica gyakran társul a babbal, amely szintén Amerikából jött, és lehetővé teszi a talajok termőerejének a helyreállítását: a *fagioli* és a *grano turco* együtt rohanja le Itáliát. Vivarais-ban Olivier de Serres 1590 tájt már tanúja mindkettejük megérkeztének.[213] Ám mindehhez idő, sok idő kell. Még 1700-ban is csodálkozva állapítja meg egy agronómus, hogy a kukoricát oly kis mértékben termelik Franciaországban.[214] A Balkán félszigeten szintén mintegy (legalább!) tízféle néven honosodik meg a kukorica. Hogy kivonja magát a megadóztatás és a földesúri adók alól, a kertekbe zárkózik, elvonul a főforgalmi utaktól távol eső földekre. Nagy területeket majd csak később, a XVIII. században foglal el, tehát kétszáz esztendővel Amerika felfedezése után.[215] Egyébként a kukorica nagyjából csupán a XVIII. században fogadtatja el magát teljesen Európában.

Végeredményben tehát meglepően későn, hiszen kivételek, egyes korai megjelenések, sőt látványos sikerek is voltak már jóval korábban. Andalúziából, ahol már 1500-ban jelen van, Katalóniából, Portugáliából, aho-

---

* A toltékok, aztékok nahua nyelvén: *maize*; ebből alakult ki tudományos neve: *Zea mays*. – *A ford.*

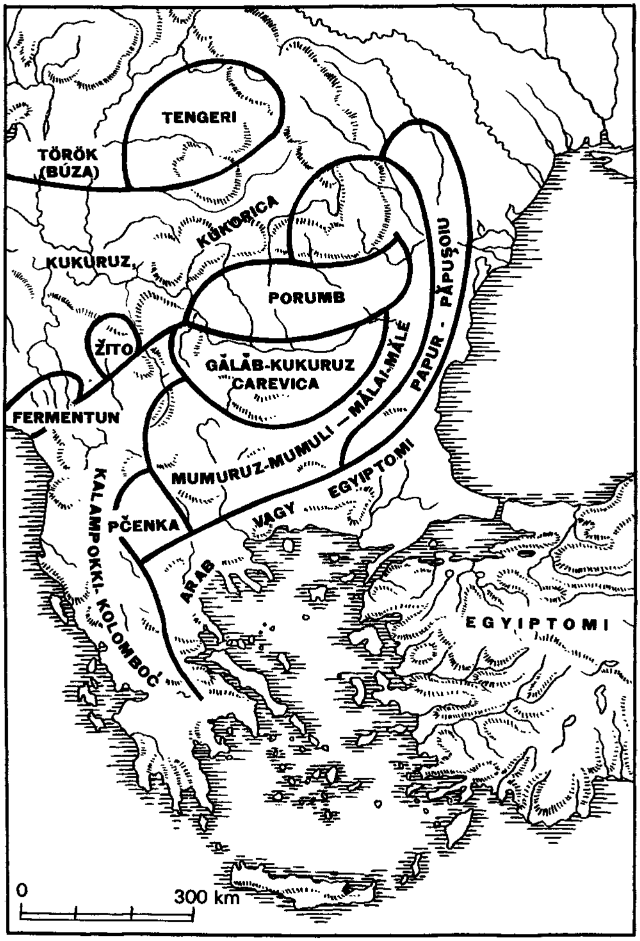
TENGERI
TÖRÖK (BÚZA)
KUKORICA
KUKURUZ
PORUMB
ŽITO
GĂLĂB-KUKURUZ
CAREVICA
FERMENTUN
MUMURUZ-MUMULI — MĂLAI-MĂLÉ
PAPUR - PĂPUŞOIU
KALAMPOKKI-KOLOMBOČ
PČENKA
ARAB VAGY EGYIPTOMI
EGYIPTOMI
0
300 km

8. A KUKORICA KÜLÖNBŐZŐ NEVEI A BALKÁNON

(Traian Stoianovitchtól, in: *Annales E.S.C., 1966, 1031. o.)*

va 1520 tájt érkezik meg, s az ugyanakkor meghódított Galíciából részben Itáliába, részben Délnyugat-Franciaországba került át.

Velence tartományban való sikeres megtelepedése különösen látványos. Az állítólag 1539-ben megismert kukorica termesztése a század vége és a következő évszázad eleje között eltelt időszakban már általános az egész part menti vidéken. Polesinében, a Pó folyó völgyének alsó szakasza mentén, e Velencéhez közel fekvő keskeny területen még korábban fejlődésnek indult. Errefelé hatalmas tőkéket fektettek be a XVI. században, az újfajta gabonaneműeket hatalmas szántóföldeken próbálták ki: így egészen természetes, hogy a *grano turco* is gyorsan elterjedt, már 1554-től kezdve.[216]

Délnyugat-Franciaországban Béarn tartományé az elsőség. Bayonne környékén 1523-ban, Navarrenx szántóföldjein 1563-ban már zöldtakarmányként hasznosítják a kukoricát.[217] Már csak rövid időre lesz szüksége, és aztán a lakosság táplálkozásának is részévé válik. Toulouse környékén ebben minden bizonnyal segítette a festőfű – a pasztell – termelésének az elsorvadása is.[218]

A Garonne völgyében, akárcsak Velence tartományban és általában mindenütt, ahol meghonosodott, ahogy az már rendjén van, a szegényparasztok és városlakók azok, akik kénytelen-kelletlen lemondanak a kenyérről a kukoricalepény kedvéért. 1698-ban ezt jegyzik fel Béarnról: „A *milloc* (*maïs*, vagyis kukorica) Nyugat-Indiákról hozzánk került gabonaféleség, amellyel a nép táplálkozik."[219] A kukorica „képezi a portugál lakosság legalsó rétegének a fő táplálékát", írja a lisszaboni orosz konzul.[220] Burgundiában „a *gaudes*, vagyis a kemencében sütött kukoricaliszt a parasztok tápláléka; Dijon felé exportálják".[221] A jómódú osztályok körébe azonban sehol sem hatol be, ezek ugyanis minden bizonnyal ugyanúgy viszolyogtak tőle, mint az a XX. századi utazó Montenegróban, aki szerint „ezek a nehéz kukoricagombócok, amelyekkel úton-útfélen találkozik az ember [. . .] szép aranysárga belükkel gyönyörködtetik ugyan a szemet, de elveszik az ember étvágyát".[222]

A kukorica mellett döntő érv szól: termelékenysége. Veszélyei ellenére (a majdnem kizárólag kukoricából álló táplálkozás ugyanis pellagrát okoz) mégis nem a kukorica vetett-e véget az addig rendszeresen visszatérő éhínségeknek Velence tartományban? A dél-franciaországi *millasse*, az olasz *polenta*, a román *mamaliga* ily módon a tömegek táplálékává lett, s a tömegek, ne feledjük, ennél sokkal visszataszítóbb szükségtáplálékokat is ismertek tapasztalatból. Az éhség minden táplálkozási tabut legyőz. Sőt, az emberek meg az állatok e tápláléka elfoglalta a parlagi földeket is, és olyan forradalmat idézett elő, amelyet csak a takarmánynövényeknek ugyanezen a parlagon aratott sikeréhez lehet hasonlítani. Végül a bőven termő kukorica növekvő szerepe növelte a piacra vihető búza termelését is. A paraszt kukoricát eszik, a búzáját pedig eladja, mert annak ára mintegy a kétszerese a kukoricáénak. Ismert tény, hogy Velence tartományban a XVIII. században a kukoricának köszönhetően a kivitel a gabonatermésnek mintegy 15-20 százalékát teszi ki, ami hasonló az 1745–1755-ös évek angliai termelési viszonyaihoz.[223]

Ugyanebben az időszakban Franciaország nagyjából 1-2 százalékos megközelítéssel – mindazt a kenyérgabonát elfogyasztja, amelyet megtermel. De azért Lauraguais-ban „a XVII. és főleg a XVIII. században a kukorica, amely a paraszti táplálkozás nagy részét biztosítja, még így is lehetővé teszi, hogy a búza nagykereskedelmi forgalom számára termelt áruvá váljon".[224]

Kongóban a portugálok által a XVI. század elején Amerikából importált kukoricát, amelyet arrafelé *masa ma mputa* – „portugál kalász" – néven ismernek, szintén nem egykönnyen fogadták be. Pigafetta 1597-ben arról értesít, hogy a kukoricát itt sokkal kevesebbre becsülik a többi gabonaneműnél, és nem is az emberek eszik, hanem a disznók.[225] Ilyenek az első reakciók. Lassacskán azonban a Kongó északi részén fekvő Beninben, a jorubák földjén a kukorica az első helyre került a haszonnövények sorában. És győzelmének vitathatatlan jeleként nem azt látjuk-e, hogy ma már a népi mondákba is belekerült? Ami ráadásul azt bizonyítja, hogy az evés nem csupán az anyagi élet egyik ténye.[226]

Eljutni Európába, eljutni Afrikába viszonylag könnyű volt. A kukorica azonban egészen más arányú hőstettet hajtott végre, amikor Indiába, Burmába, Japánba és Kínába is behatolt. Kínába korán eljutott, már a XVI. század első felében, részben szárazföldi úton Burma határán keresztül – ekkor Jünnanban honosodik meg –, részben a tengeren át Fucsienbe, amelynek a kikötői rendszeres kapcsolatban álltak az Indiai szigettengerrel, maláj Indiával. Egyébként ugyanezeken a kikötőkön át (részint a portugálok, részint a Molukki-szigetekkel kereskedő kínaiak révén) került el ide a földimogyoró is már a XVI. század elején, majd később a batátasz, az indiai édes répa. Ennek ellenére egészen 1762-ig nem nagyon jelentős a kukoricatermesztés, csupán Jünnanra, valamint Szecsuan és Fucsien néhány körzetére szorítkozik. A valóságban csak akkor honosodik meg teljesen, amikor a XVIII. században a lakosság gyors gyarapodása elkerülhetetlenné teszi a domboldalak és hegyek lejtőinek a feltörését, mert a rizstermelés számára fenntartott sík területek már nem elégségesek. Itt is a szükség, nem pedig az ízlés bírja rá a kínai lakosság egy részét, hogy kedvelt táplálékáról lemondjon. A kukorica a későbbiek során jelentős területeket foglal el Észak-Kínában, sőt továbbnyomul Korea irányában. Csatlakozik a köleshez és a cirokhoz, Észak-Kína e két hagyományos kultúrnövényéhez. A táplálkozás e kibővülése állította helyre Észak-Kína népességi egyensúlyát Dél-Kínával szemben, amely akkoriban sokkal sűrűbben lakott volt nála.[227] Japán szintén befogadja a kukoricát és vele együtt egy egész sereg új növényt, amely részben kínai közvetítéssel jutott el hozzá.

A még nála is fontosabb burgonya

A burgonya Amerikában az Andok országaiban már az i. e. II. évezredben megtalálható a magas helyeken, ahol a kukorica nem terem meg.

A burgonya jelenti errefelé a menekvést, rendszerint szárított formában, hogy tovább lehessen eltartani.[228]

Az Óvilágban való elterjedése nem hasonlít egészen a kukoricáéhoz: ugyanolyan vagy még lassúbb volt, de nem volt egyetemes: Kína, Japán, India, az iszlám országok nem nagyon fogadták be. Sikert Amerikában aratott – ugyanis az Újvilág egész területén elterjedt –, és még Amerikánál is jobban Európában. Európát széltében-hosszában meghódította: az új kultúrnövény termesztése valósággal forradalmi méreteket öltött szárazföldünkön. Egy Wilhelm Roscher[229] (1817–1894) nevű közgazdász odáig ment, hogy – minden bizonnyal kissé elsietve – azt állította: az európai lakosság növekedésének *az oka* a burgonya volt. Szerintünk: legfeljebb egyik oka. És ítéljünk árnyaltabban. Az európai lakosság növekedése már végbement, még mielőtt az új növény termesztése meghozhatta volna eredményeit. A lengyel király egyik tanácsosa így nyilatkozik 1764-ben: „Szeretném bevezetni [országunkba] a burgonyatermesztést, amely nálunk teljesen ismeretlen."[230] 1790-ben Szentpétervár környékén csupán a német telepesek termesztik.[231] Márpedig Oroszországban, akárcsak Lengyelországban meg egyebütt, a lakosság e kései dátumok előtt kezd már növekedni.

Az új kultúrnövény elterjedése nagyon lassú volt. De hát nem ez-e a szinte általános szabály? A spanyolok már 1539-ben megismerkedtek vele Peruban; sőt, spanyol kereskedők szárított burgonyával táplálták a potosí bányákban dolgozó indiánokat, de az Ibér-félszigetet az új növény minden azonnali következmény nélkül járta be. Itáliában, amely talán jobban felfigyelt rá, mint Spanyolország, lévén nála sűrűbben lakott, a burgonya hamarabb magára vonta az érdeklődést. Kísérletezni kezdtek vele, s így kapta meg egyik első keresztnevét: *tartuffoli,* az egyiket a tucatnyi egyéb közül: *turma de tierra, papa, patata* Spanyolországban, *batata, batateira* Portugáliában; *patata, tartuffo, tartuffola* Itáliában; *cartoufle, truffe, patate, pomme de terre* Franciaországban; *potato of America* Angliában; *irish potato* az Egyesült Államokban; *Kartoffel* Németországban; *Erdapfel* Bécs környékén, hogy a szláv, magyar, kínai, japán elnevezéseket ne is említsük . . .[232] Olivier de Serres 1600-ban említi, és pontosan le is írja a termelését. 1601-ben Carolus Clusius adja első botanikai leírását akkor, amikor saját tanúsága szerint már behatolt a németországi kertek többségébe. A hagyomány szerint valamivel korábban jutott el a burgonya Angliába Walter Raleigh révén, 1588-ban, a Győzhetetlen Armada esztendejében. Fogadjunk, hogy ez a prózai esemény sokkal nagyobb következményekkel járt, mint az ellenséges hajóhadak találkozása a La Manche és az Északi-tenger vizein!

A burgonya általában csak a XVIII. század végén, sőt a XIX. század elején nyerte meg végleg a játszmát Európában. De akárcsak a kukorica,

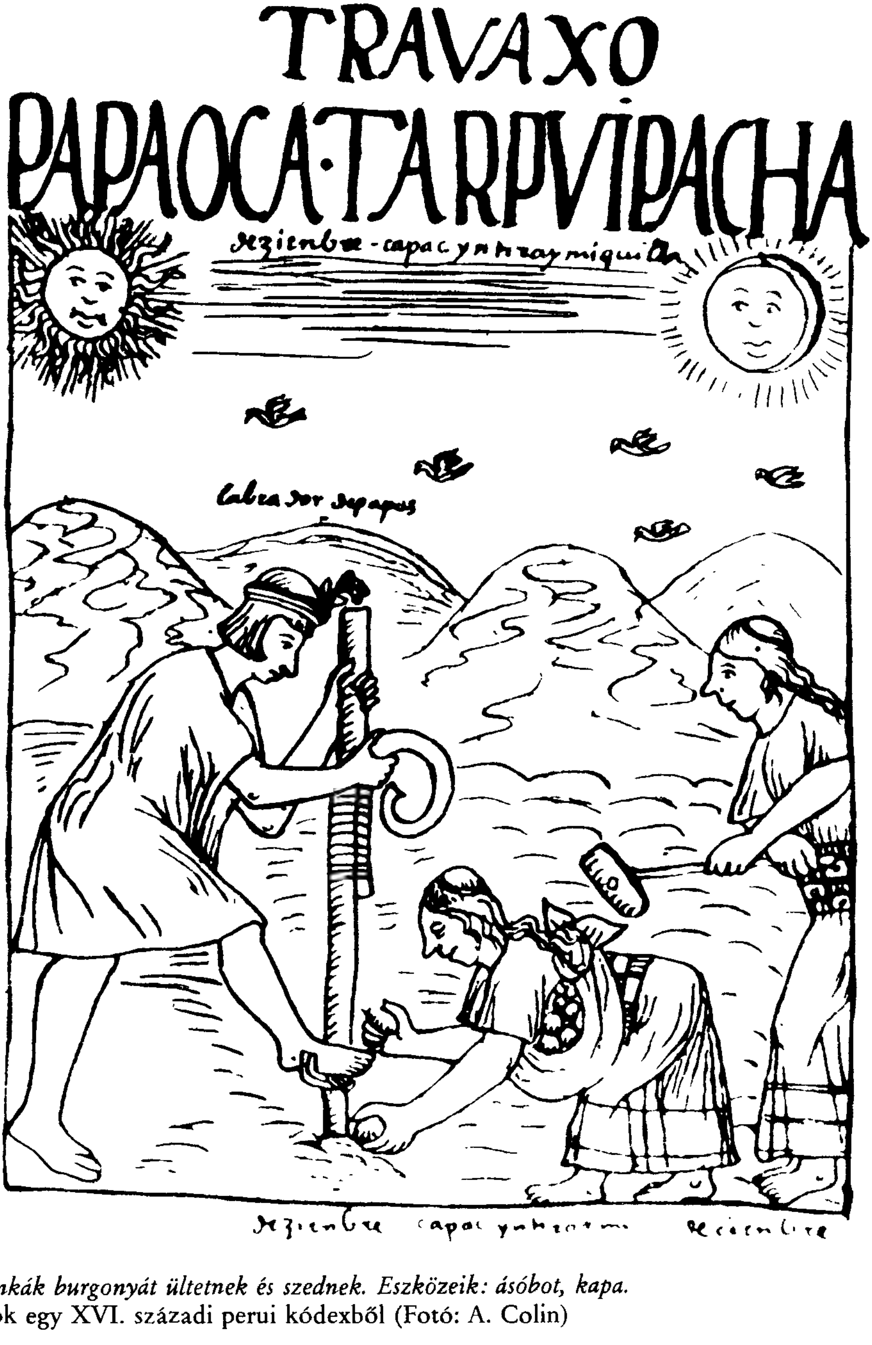
TRAVAXO
PAPAOCA·TARPVIPACHA
deziembre - capac ynti raymi quilla
deziembre capac ynti raymi deziembre

Az inkák burgonyát ültetnek és szednek. Eszközeik: ásóbot, kapa.
Lapok egy XVI. századi perui kódexből (Fotó: A. Colin)

TRAVAXOS
PAPA ALLAIMITA PA

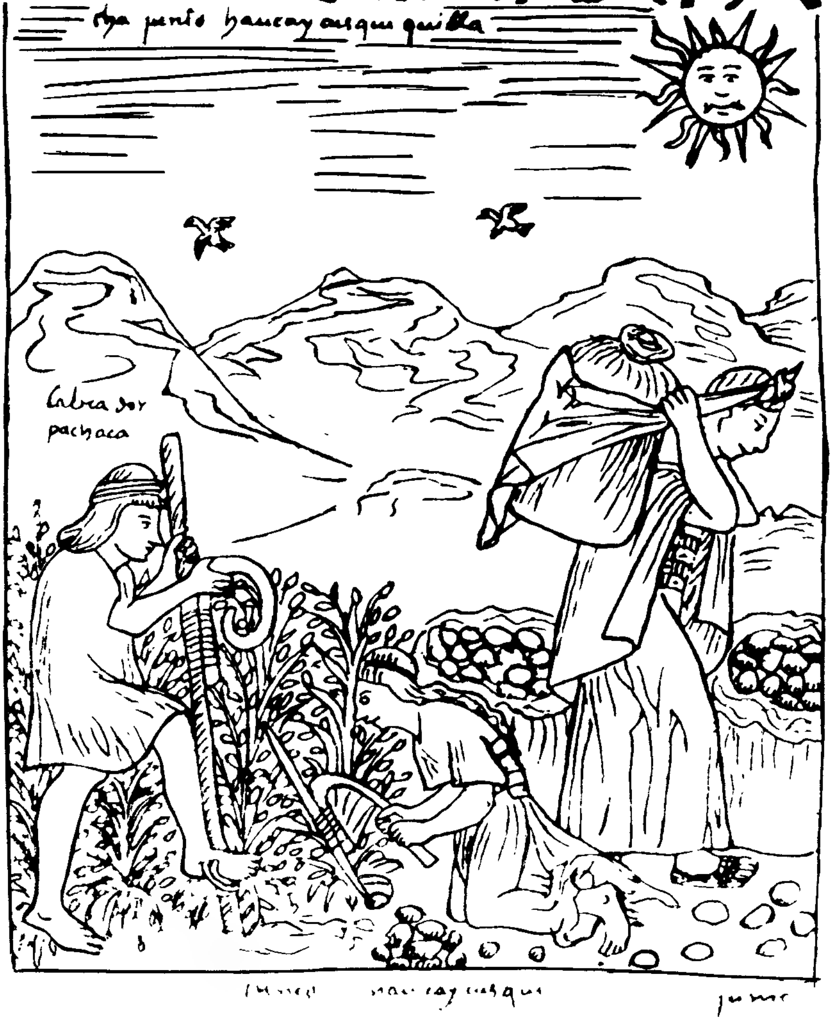
cha junio haucay cusqui quilla
labrador
pachaca

junio haucay cusqui junio

ez a növény is aratott már korábban is sikereket. Franciaországban, amely e téren különösen elmaradt, e korai sikerek csak Dauphinét érintették, meg Elzászt, ahol a burgonya már 1600-ban elfoglalja a földeket;[233] aztán Lotaringiát, ahol, 1680 tájt honosodik meg, és ahol, bár még 1760-ban is kritizálják és vitatják, 1787-re a falusi lakosság „egészséges főtáplálékává" lett.[234] Még korábban, már a XVII. század első felében jelen volt Írországban, ahol némi tej vagy egyéb tejtermék társaságában a XVIII. században szinte kizárólagos táplálékává lett a parasztoknak, az ismert sikerrel és katasztrófával egyetemben.[235] Angliában is egyre több teret nyert, de hosszú ideig sokkal inkább kivitelre[236] termelték, semmint belső fogyasztásra. Adam Smith sajnálattal emlékezik meg az angolok megvetéséről azzal a táplálékkal szemben, amely Írországban minden kétséget kizáróan bebizonyította dietetikai értékét.[237]

Az új kultúrnövény sikere sokkal határozottabb Svájcban, Svédországban és Németországban. Egyébként Parmentier (1737–1813) a hétéves háború idején, porosz fogságban „fedezte" fel a burgonyát.[238] Ennek ellenére az Elba környéki tartományokban 1781-ben nem akad egyetlen béres, egyetlen szolga sem, aki hajlandó *tartoffeln*t enni. „*Lieber gehn sie ausser Dienst*", inkább otthagyják az urukat...[239]

És valóban, bárhol terjedjen el, kínálkozzék ez a gumó a kenyér vetélytársaként, mindenütt ellenállásra talál. Azt rebesgetik róla, hogy fogyasztása terjeszti a leprát. Meg azt, hogy felfúvódást okoz, amit 1765-ben a *Nagy Enciklopédia* is elfogad, bár hozzáfűzi: „De ugyan mit jelentenek a szelek a parasztok meg a dolgozók robusztus szervezetének!" Semmi meglepő sincs tehát benne, hogy azokban az országokban, ahol gyors és széles körű volt az elterjedése, ez többé-kevésbé drámai ellátási nehézségek következtében ment csak végbe... Például a fenyegető éhínségtől való félelem hatása alatt, mint Írországban, mert ugyanaz a földdarabka, amelyik egy személyt lát el gabonával, bőségesen táplál kettőt is burgonyával.[240] Vagy még inkább a háborúktól való félelem miatt, amelyek elpusztítják a gabonaföldeket. A parasztok kedvelik a burgonyát, magyarázza egy írásos emlék Elzásszal kapcsolatban, „mert soha sincs kitéve [...] a háború pusztításainak"; egy hadsereg akár egész nyáron át táborozhat a krumpliföldön anélkül, hogy tönkretenné az őszi betakarítást.[241] És valóban, minden újabb háború szemmel látható módon ösztönzőleg hat a burgonyatermesztésre: Elzászban a XVII. század második felében, Flandriában az augsburgi liga háborúja alatt (1688–1697), majd a spanyol örökösödési háború idején és végezetül az osztrák örökösödési háború alatt, amely egybeesik az 1740. évi gabonaválsággal, Németországban a hétéves és főleg a bajor örökösödési háborúban (1778–1779), amelyet úgy is hívtak: „a burgonyaháború"[242]. Végül az utolsó előny: az új termések bizonyos vidékeken mentesültek a dézsma alól, sőt éppen a földtulajdonosok által indított peres eljárások révén lehetett nagyon pontosan követni a burgonyának Németalföld déli részein 1680-tól, az Egyesült Tartományokban* körülbelül 1730-tól kezdődő korai elterjedését.

Ugyane flamand tájakra C. Vandenbroeke a burgonyafogyasztás robbanásszerű felfelé ívelését közvetlen módon, a nyomában bekövetkezett gabonafogyasztás-csökkenés segítségével számította ki. Ez az utóbbi az 1693. évi fejenkénti napi 0,816 kilogrammról 1710-ben 0,758 kilogrammra csökken; 1740-ben 0,680 kilogrammra; 1781-ben 0,476-ra, és 1791-ben 0,475-re. A fogyasztásnak ilyen mérvű csökkenése azt jelenti, hogy a burgonya 40 százalékban lépett Flandriában a gabona helyébe. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a burgonyával általában ellenségesen szemben álló Franciaországban viszont inkább nőtt, mint csökkent a napi kenyérgabona-adag a XVIII. században.[243] Franciaországban a burgonyaforradalom Európa számos más országához hasonlóan csupán a XIX. században kezdődött.

Az igazság az, hogy ez a forradalom annak a még sokkal hatalmasabb forradalomnak a része, amely a kertekből a mezőkre űzött ki számos főzelékfélét és hüvelyest, és amely Angliában már korábban jelentkezett, s így nem is kerülte el Adam Smith figyelmét: „A burgonyát [. . .], a répát, a sárgarépát, káposztát – írta 1776-ban –, e főzelékféléket, amelyeket régebben csak kapával műveltek, most már ekével művelik. Sokféle kerti termék vált így olcsóbbá."[244] Mintegy harminc esztendővel később egy Londonban tartózkodó francia megemlíti, milyen bőségesen található itt nyers zöldség, amelyet „a maga teljes, természetes egyszerűségében szolgálnak fel az embernek, akárcsak a szénát a lovaknak . . ."[245]

Nehéz mások kenyerét enni

Ha meg akarunk róla győződni, hogy Európának a XVIII. században valóságos táplálkozási forradalmat sikerült végrehajtania (még ha a befejezéshez körülbelül két évszázadra volt is szüksége), elég megnéznünk, milyen heves konfliktusok származhatnak kétféle táplálkozási rendszer egymással való találkozásából, vagyis végeredményben abból, ha valaki otthonától, szokásaitól, mindennapi megszokott ételeitől távol másoknak van kiszolgáltatva. Erre az európaiak szolgáltatják nekünk a legjobb, állandóan ismétlődő, makacsul visszatérő példákat, amelyek rávilágítanak ezekre a nehezen áthágható táplálkozási határokra. Itt arra gondolunk, hogy a kíváncsiságuk vagy kizsákmányolásuk előtt megnyílt országokban sohasem mondanak le szokásaikról: a borról, a tömény italokról, a húsról, a sonkáról, amely még akkor is, ha már megférgesedve érkezik Európából, aranyáron kel el Indiában ... Ami a kenyeret illeti, mindent elkövetnek, csak hogy állandóan kéznél legyen. A hűség kötelez! Gemelli Careri Kínában utaztában búzát vásárolt, és kétszersültet meg száraz süteményeket készíttetett magának belőle, „valahányszor nem volt kétszersültem, mert a párolt rizst, úgy, ahogyan ebben az országban fogyasztják, minden hozzávaló nélkül, sehogyan se bírta a gyomrom ..."[246] A panamai földszoroson, ahol nem terem meg a búza, s a lisztet Európából hozatják, „a liszt természetesen nem lehet olcsó", a kenyér tehát fényűzés. „Alig találni egyebütt, mint a városokban megtelepedett európaiaknál meg a gazdag kreoloknál, de még ezek is csupán csokoládéhoz fogyasztják vagy égetett cukorral készült befőttekhez." Minden egyéb étkezéshez kukoricalepényt, amolyan polentát esznek, vagy „mézzel ízesített" maniókalepényt.[247]

---

* A II. Fülöp ellen szövetkezett holland tartományok. – *A ford.*

Mikor a fáradhatatlan Gemelli Careri utazása során 1697 februárjában, a Fülöp-szigetekről jövet, Acapulcóba érkezik, nem tud búzakenyérhez jutni. A kellemes meglepetés később éri, Mexikóváros felé utaztában, a Massatlan sziklás lejtőin, „ahol jó kenyérre [...] leltünk, ami pedig nem csekély dolog e hegyes vidéken, ahol a lakosok nem fogyasztanak egyebet, mint kukoricalepényt ..."[248] Itt az alkalom, hogy emlékeztessünk rá: Új-Hispániában jelentős búzatermelés folyik öntözött és nem öntözött (*riego* vagy *secano*) földeken, a városokba való szállítás céljára.

1697. március 12-én Careri egy népi zendülés szemtanúja Mexikóvárosban: „Amolyan felkelés tört ki ezen a napon; a csőcselék az alkirály ablakai alá tódult, és kenyeret követelt ..." Azonnal rendszabályokat foganatosítottak, megakadályozandó a népet abban, hogy felgyújtsa a Palotát, „ahogyan azt Galoe gróf idejében cselekedte volt, 1692-ben ..."[249] Vajon ez a „csőcselék" fehérekből állt? Ha igen, akkor valószínűleg fehér kenyeret követeltek, hiszen fehér embereknek fehér kenyér dukál ... Amerikában ez így természetes. Ám ha ellenkezőleg, meszticek, indiánok meg a város fekete bőrű rabszolgái voltak a felkelők, akkor az a valami, amit a mindig kétes jelentésű „kenyér" néven követeltek, nem lehetett más, mint kukoricakenyér ...

És a világ többi része?

Összességükben és minden fontosságuk ellenére az *uralkodó* növényfajták a világnak csupán keskeny részét foglalják el, pontosan azt, ahol sűrű a lakosság és a kifejlődött vagy a kifejlődőfélben levő civilizációk vannak. Különben ez a kifejezés: uralkodó növények, nem szabad, hogy megtévesszen bennünket: ha igaz az, hogy e növények a nagy tömegektől elfogadva olyannyira beleépültek életmódjukba, hogy e tömegeket visszafordíthatatlan választás foglyaivá tették, akkor az ellenkezője sem kevésbé igaz: az uralkodó civilizációk alapozzák meg és teszik lehetővé a sikerüket. A búza-, rizs-, kukorica-, burgonyatermesztés más és más alakot ölt a felhasználók szerint. A Kolumbusz előtti Amerika öt vagy hat burgonyafajtát ismert; a tudományos mezőgazdálkodás ezernél is többet fejlesztett ki belőlük. És egy másik példa: alig van valami közös a primitív kultúrák és az Egyesült Államok mai kukoricája között.

Egyszóval az, amit valamely növény sikerének tekintünk, nagymértékben kulturális siker. Valahányszor ilyenfajta siker született, az kellett hozzá, hogy a sikert elért társadalomban „adott technika" jöjjön a segítségére. A maniókától nem azért tagadhatjuk meg az uralkodó növény címet, mert a *cassave,* a feldarabolt, megmosott, megszárított és reszelt manióka gyökeréből készült maniókalepény alacsonyrendű táplálék. Ellenkezőleg, ma is ez az éhínség elleni védőpajzsa számos afrikai országnak. Mivel azonban primitív kultúrák foglalkoztak vele, s a későbbiekben sem tudtak tőle megszabadulni, mind Amerikában, mind Afrikában a bennszülöttek tápláléka maradt, így nem jutott osztályrészéül a kukorica vagy a burgonya társadalmi felemelkedése. Sőt még eredeti művelési területein is vetélytársakat kapott az Európából behozott gabonafélékben. Az emberekhez hasonlóan a növények is csak a körülmények összejátszásával tudnak boldogulni. A maniókának nem kedveztek a történelmi körülmények. A manióka és a trópusi országok gumós növényei, a kukorica – bizonyos kukoricafajta – meg a gondviselésszerű gyümölcsfák – a banánfa, a kenyérfa, a kókuszpálma és az olajpálma – kevésbé kiváltságos embercsoportokat szolgáltak, mint a rizs- vagy búzatermelő népek, amelyek azonban állhatatosan hatalmas területeket foglalnak el: nevezzük őket röviden kapás földművelőknek.

A kapás földművelők

Meglepő, hogy milyen hatalmas területeken uralkodik az ásóbottal – amolyan primitív kapával – vagy a kapával végzett földművelés. Ezek a területek gyűrű – vagy ahogyan a német földrajztudósok nevezik: öv – módján ölelik körül az egész földet. Beletartozik Óceánia, a prekolumbiánus Amerika, Fekete-Afrika, továbbá Dél- és Délkelet-Ázsia jelentős részei (ahol egyébként a földművesek lakta területek szegélyeit foglalják el, és néha át- meg átszelik azokat). Főleg Délkelet-Ázsiában – tágabb értelemben Indokínában – keveredik egymással a földművelés e két formája.

Mondjuk ki, hogy: 1. földünknek ez a ma is jellemző vonása rendkívül régi és érvényes arra az egész időszakra, amelyet könyvünk tárgyal; 2. olyan emberiségről van szó, amelyik az elkerülhetetlen helyi változatokon túl figyelemre méltó egyöntetűséget mutat; 3. de a századok haladtával, ahogyan az természetes is, egyre kevésbé van védve a külső behatásoktól.

Ha hiszünk az ősrégészeknek és az etnológusoknak, akik még mindig vitatkoznak róla, a kapás földművelés nagyon régi agrárforradalom eredménye, régebbi annál is, amelyik az i. e. IV. évezred táján a fogatos földművelést hozta létre. Lehet, hogy visszanyúlik egészen az V. évezredig, s belevész a történelmet megelőző éjszakába. Akárcsak az említett másik forradalom, ez is valószínűleg az ókori Mezopotámiából indult ki. Akárhogyan van is, valahonnan az idők mélyéről származik, és még ma is él.

A mi szempontunkból nem fontos, hogy vitatható az ekés és az eke nélküli földművelés megkülönböztetése, mivel e felfogás kizárólagos módon helyezi minden elé a felszerelés, a munkaeszközök determináló szerepét. Ester Boserup eredeti gondolatokat hozó művében (1966)[250] kifejti, hogy a már leírt *ladang* típusú rendszerben minden újabb éhes száj jelentkezése – ha túlságosan lehatárolt területbe ütközik – maga után vonja a felégetett erdő újratermelődésére fordított idő csökkenését. Éppen ez a ritmusváltás kényszeríti ki az egyik eszközről a másikra való áttérést. Az eszköz ebben a magyarázatban tehát következmény, nem pedig kiváltó ok. Az ásóbot elégséges, sőt nem is mindig szükséges, ha a hamuba, az elszenesedett fák közé (ismételjük: a fatönkök kiszedése nélkül) vetik vagy ültetik a magot, vagy bújtatják a dugványt. Ám ha a váltás meggyorsulása következtében az erdőparlag nem áll újra helyre, akkor minden elgazosodik; a gazt felégetni ugyanis nem elég, mert a tűz nem pusztítja el a gyökereit. Ilyenkor aztán elkerülhetetlenül szükség van kapára a gyomirtáshoz. Jól látható ez Fekete-Afrikában, ahol a művelés egyszerre folyik felégetett erdőterületen és felégetett szavannán.

Végül az ásó vagy a taliga és kerék nélküli faeke akkor jelenik meg, amikor a növényi takaró nélküli, hatalmas, minden bozóttól, cserjétől megszabadított területeken egyre jobban gyorsítják az aratások ütemét a föld állandó előkészítése révén.

Ez pedig azt jelenti, hogy kapás földművelőink elmaradtak a fejlődésben, mert a népesség szaporodásának egyelőre még gyenge nyomása nem kényszeríti rá őket a fogatos földművelők fáradságos, zsarnoki munkájára és teljesítményeire. A római Jean François atya 1648-ban nem tévedett, amikor az esős évad idején így látta a kongói parasztok mezőgazdasági munkáját: „Földművelésük módja kevés munkát igényel a föld nagy termékenysége miatt [írásának ezt a részét nem kell elfogadnunk]; nem szántanak, nem ásnak, csupán kapával egy kissé feltúrják a földet, hogy befedjék vele a vetőmagot. E csekély fáradság ellenében bőséges termést takarítanak be, feltéve, hogy nem maradnak el az esők."[251] Vonjuk le azt a következtetést, hogy a kapával dolgozó parasztok munkája termelékenyebb ugyan (ha a ráfordított időt és fáradságot tekintjük), mint az európai földmíveseké vagy az ázsiai rizstermelőké, de nem teszi lehetővé a sűrű lakosságot. Nem a talaj vagy a klíma miatt részesítik előnyben ezt a kezdetleges munkát, hanem – éppen a lakosság csekély volta következtében – a rendelkezésre álló parlag és bizonyos társadalmi formák miatt, amelyek nehezen széttörhető szokáshálózatot alkotnak. Pierre Gourou ezt az utóbbit nevezi „a keretet jelentő technikáknak".

A kapás földművelést folytatók társadalma – és velük kapcsolatban ez a legfeltűnőbb tény – növények, állatok, szerszámok és szokások eléggé homogén együttesének felel meg. Ez olyannyira homogén, hogy szinte a tévedés veszélye nélkül előre megmondhatjuk, hogy a kapás paraszt háza, bárhol legyen is, mindig négyszögletes és egyszintű, hogy ért a legegyszerűbb fazekastermékek előállításához, hogy egyszerű, kézi szövőszéket használ, hogy erjesztett italokat készít és fogyaszt (de tömény szeszt nem), hogy apró háziállatokat – kecskét, birkát, sertést, kutyát, tyúkot, néha méheket – tart (de nagy állatot soha). Táplálékát az őt környező növényvilágból nyeri: banánfa, kenyérfa, olajpálma, tökfélék, toró, batátasz. Mit fedez fel Tahitiban 1824-ben a cár egyik tengerésze? Kenyérfákat, kókuszpálmát, banánültetvényeket és „apró elkerített batátaszföldeket"[252].

Természetesen a kapás földművelés egyes nagy övezetei között változatok is tapasztalhatók. Így például a nagy háziállatok – bivaly és szarvasmarha – valószínűleg abesszin földművesek közbenjöttével régebben terjedtek el az afrikai sztyeppeken és szavannákon. Vagy például a már igen régóta termelt banáncserje (termelése régiségének egyesek szerint az a bizonyítéka, hogy nem szaporodik magról, csak dugványról), a kapás termelés övezeteinek e jellegzetes növénye, ismeretlen a zóna szélein, például a Nigertől északra, Szudánban vagy Új-Zélandon, ahol a számukra zord klíma meglepetésként érte azokat a polinéziaiakat (a maorikat), akiket az i. sz. IX–XIV. században vetett a szigetország viharos partjaira a támasztórudas pirogák csodálatos, kalandos története.

A legfontosabb kivétel azonban a Kolumbusz előtti Amerika. A kapás földművelők, az Andok vidékén és a mexikói fennsíkokon későn és aligalig kialakult civilizációknak a megteremtői ázsiai eredetű népektől származnak, amelyek a Bering-szoroson keresztül több hullámban már nagyon régen eljutottak Amerikába. Az ember legrégebbi nyomai ezen a tájon az i. e. 48 000-re vagy 46 000-re tehetők... Az archeológiai kutatások azonban tovább folynak és előbb-utóbb majd ez a kiindulási pont is kérdésessé válik. Valószínűleg nem vitás azonban az amerikai lakosság régi volta, nyilvánvaló mongoloid jellege és az amerikai indián sikereket megelőző múlt hallatlan távlata. E kis prehisztorikus csoportok vándorlásait a vadászat és a halászat szükségletei szabták meg. A kontinensen északról délre áthaladva valószínűleg az i. e. VI. évezredben érkeztek el Tűzföldre. Nem érdekes-e, hogy ekkor még léteztek lovak a földrész e legtávolabbi fokán, holott ez a vad már évszázadokkal korábban eltűnt az Újvilág egyéb tájairól?[253]

Az északról délre vándorolt emberek (valószínűleg csatlakoztak hozzájuk még néhány, a kínai, japán és polinéziai partoktól idevetődött hajó utasai is, akiket a vihar hajtott át a Csendes-óceánon) apró csoportokra oszlottak szét az amerikai kontinens túlságosan is hatalmas térségein, ott elszigeteltségükben sajátos arcot öltöttek, önálló kultúrákat, egymással semmi kapcsolatot nem mutató nyelveket alakítottak ki. Meglepő, hogy egyes nyelvek földrajzilag szétszórt szigetekként ékelődtek be más nyelvi területekbe.[254] Az ázsiai eredetűek létszámának csekély volta segít megérteni azt, hogy – eltekintve néhány olyan kulturális jellemzőtől, ami távoli rokonságokra utal – itt minden helyben alakul ki. Az újonnan jöttek egy hosszú folyamat eredményeként felhasználták és továbbfejlesztették a megérkezésükkor talált létforrásokat. Földművelés csak későn alakult ki a manióka, az édesrépa, a burgonya és a kukorica segítségével, főleg ez utóbbiéval. A kukorica minden bizonnyal Mexikóból származik, s neki köszönhetően terjedt el a kapa a mérsékelt éghajlatú övezeteken, a kontinens északi és déli részén, jóval túl a manióka övezetének trópusi vagy meleg éghajlatú területein.

Mindazonáltal még a kapás földművelés ősvilágában is új összefonódások álltak elő, és születnek továbbra is egyre nagyobb számban ama népkeveredések következtében, amelyeket hamarosan előidéz majd a világ tengereinek a meghódítása. Így például már jeleztem, hogy a manióka, az édesrépa, a földimogyoró és a kukorica Kongóba is eljutott, mégpedig a portugál hajózás és kereskedelem jóvoltából. Ám az újonnan jöttek úgy nőnek a régi növények között, ahogy éppen tudnak: a kukorica és a manióka a különböző színű fehér vagy piros kölesfajták mellett, amelyek vízben megdagadva *polenta*-féle étel elkészítésére szolgálnak. Megszárítva ez a lepény két-három napig is eláll. „Kenyér helyett eszik, és egyáltalán nem káros az egészségre."[255] Ugyanígy a szintén portugálok által behozott zöldségek, konyhakerti növények – káposzta, tök, fejessaláta, petrezselyem, cikória, fokhagyma – sem pusztulnak ki, bár rendszerint csak gyengén boldogulnak az őshonos termelvények – borsó, bab – mellett.

A „keret" legeredetibb része az, amit a táplálékot szolgáltató afrikai fák biztosítanak: a kolafa, a banánfa és még inkább a nagyon sokfajta, különböző pálmafélék, amelyek olajat, bort, ecetet, szövőrostot, levelet stb. adnak. „A pálmafa ajándékai mindenütt fellelhetők: a körülkerített földeken és a házak tetején, a vadaknak szánt tőrökben és a halászok varsáiban, az államkincstárban (Kongóban vászondarabok szolgálnak pénz gyanánt), valamint a ruházkodásban, a kozmetikában, a gyógyászatban, a táplálkozásban." „A szimbolika rendjében [a pálmafák] *hímneműfák* fák és, bizonyos értelemben, nemesek."[256]

Röviden: ne becsüljük le ezeket a kezdetleges, de eleven földmívelésen alapuló társadalmakat és népeiket. Gondoljunk csak a polinéziaiak terjeszkedésére, akik már a XIII. században hatalmas tengeri háromszöget foglalnak el a Hawaii-szigetektől a Húsvét-szigetekig és Új-Zélandig: nem csekély teljesítmény! Ám a civilizációkat teremtő ember messze maga mögé, háttérbe szorította őket. S ezzel elfeledtette, leértékelte elért sikereiket.

És a primitív népek?

A kapás földművesek nem jelentik kategóriáink utolsó lépcsőfokát. Kultúrnövényeik, szerszámaik, termelvényeik, házaik, hajózási módjaik, állattenyésztési rendszereik és elért sikereik semmiképpen el nem hanyagolható kulturális színvonalat jeleznek. A legalsó fokon azok az embercsoportok állnak, amelyek földmívelés nélkül, gyűjtögetéssel, halászattal és vadászattal tartják fenn magukat. Ezek a „zsákmányszerzésből élő" emberek foglalják el W. Gordon Hewes térképének egyébként igen kiterjedt rekeszeit 1-től 27-ig. Végtelen tereket népesítenek be, amelyek használatáért azonban erdőkkel, mocsarakkal, kanyargó folyamokkal, vadállatokkal, ezer meg ezer madárfajtával, jégmezőkkel és a viszontagságos időjárással folytatnak állandó harcot. Nem uralkodnak az őket körülvevő természeten, legfeljebb csak átsiklanak akadályain és kényszerein. A történelem zéró pontján, sőt azt is mondották róluk, pedig nem igaz: történelem nélkül élnek.

Mindazonáltal helyet kell nekik szorítanunk a világnak a XV. és a XVIII. század közötti életéről felvázolt „szinkronikus" képben. Különben kategorizáló és magyarázó skálánk nem tárulna ki teljes szélességében, veszítene értelméből. Ám milyen nehéz történészszemmel néznünk őket, úgy, ahogyan például a francia parasztokat vagy a szibériai orosz telepeseket szemléljük! Minden adat hiányzik hozzá azokon kívül, amelyeket a múlt etnográfusai, azok a megfigyelők szolgáltathatnak nekünk, akik látva, hogyan élnek, igyekeztek megérteni létük mechanizmusait. Csakhogy ezek a múltbéli felfedezők és utazók, akik mind európai származásúak voltak, és újszerű, érdekes adatokat igyekeztek összegyűjteni, vajon nem vetítik-e rá túl gyakran a másik emberre a saját tapasztalataikat és látásmódjukat? Összehasonlítás és ellentét alapján ítélnek. És még ezek a vitatható érvényű képek is hiányosak és túlságosan ritkák. Olvasásuk közben nem mindig könnyű eldöntenünk, vajon valódi ősemberekről van-e szó, akik szinte még a kőkorszakban élnek, vagy pedig azokról a kapás földmívelőkről, akikről az imént szólottunk, s akik épp olyan távol vannak a „vadaktól", mint a nagy népsűrűségű „civilizált" népektől. Az észak-mexikói csicsimek indiánok például, akik annyi bajt okoztak a spanyoloknak, már Cortez megérkezte előtt ellenségei voltak a letelepült aztékoknak.[257]

Ha azokról a híres világ körüli utazásokról olvasunk, amelyek Magellántól Tasmánig, Bougainville-től Cookig számtalan utazó nevéhez fűződnek, akkor úgy érezzük, szinte beleveszünk a tenger egyhangú és végtelen, sivár vizeibe, különösen a Dél tengerébe, amely egymaga bolygónk felszínének a felét képviseli. Főleg azt halljuk, hogyan és mit beszélnek a tengerészek gondjaikról, szélességről és hosszúságról, élelemről, ivóvízről, a vitorlák állapotáról, kormánykerékről, betegségekről és a legénység hirtelen hangulatváltozásairól ... Az útjukba került, a kikötések véletlene folytán éppen csak megpillantott szárazföldek szinte azonnal a végtelenbe is vesznek, alighogy felfedezték vagy felismerték őket. Leírásuk bizonytalan marad ...

Nem ez történt Tahiti szigetével, e földi paradicsommal, amelyet 1605-ben fedeztek fel a portugálok a Csendes-óceánon, s aztán 1767-ben újra felfedezett az angol Samuel Wallis is. Bougainville egy évvel utána köt ki rajta, 1768. április 6-án; James Cook szinte napra pontosan egy évvel később, 1769. április 13-án. Velük alapozódik meg ennek a szigetnek a hírneve, s válik a „Csendes-óceán mítoszának" a forrásává. De vajon valóban ősemberek-e az általuk leírt vadak? Egyáltalán nem. „Több mint száz különböző nagyságú és egytől egyig támasztórudas piroga vette körül a [Bougainville parancsnoksága alatt álló] két hajót [egy nappal azelőtt, hogy horgonyt vetettek a sziget előtt]. Kókuszdióval, banánnal és egyéb ottani gyümölccsel voltak megrakva. E számunkra pompás gyümölcsök elcserélése mindenféle jelentéktelen apróság ellenében a legnagyobb jóhiszeműséggel ment végbe."[258] Hasonló jelenetek játszódnak le akkor is, amikor Cook érkezik oda az *Endeavour* fedélzetén: „Alig vetettünk horgonyt – jegyzi fel a hajónapló –, a bennszülöttek máris tömegesen közeledtek hajónk felé kókuszdióval és egyéb gyümölcsökkel megrakott csónakjaikon."[259] Majom módjára s túlságosan is szívesen kúsztak fel a fedélzetre, csentek-csórtak egymással versengve, de azért belementek a békés cserébe is. Az ilyenfajta kedvező előjelű fogadtatások, csereberék, habozás nélkül elkezdett alkudozások már kialakult kultúrának, társadalmi fegyelemnek a bizonyítékai. A tahitiak ugyanis nem vad, természeti állapotban élő emberek: a gyümölcsök és vadnövények viszonylagos bősége mellett már tököt és indiai édesrépát is termesztenek (ezeket minden bizonnyal a portugálok vitték be), meg batátaszt és cukornádat, ez utóbbit nyersen fogyasztják. Nagy számban tenyésztenek disznót és baromfit is.[260]

Az igazi természeti népekkel csak később fog találkozni az *Endeavour*, amikor majd kiköt a Magellán-szoros partjain, meg a Hoorn-fok körülhajózása során, vagy talán amikor Új-Zéland déli szigetének a partjain időz, és minden bizonnyal akkor is, amikor az ausztráliai partvidék szegélyén vet horgonyt azzal a szándékkal, hogy felújítsa víz- és fakészletét, vagy kijavítsa hajója víz alatti részét. Egyszóval mindannyiszor, amikor kilépett abból az övezetből, amelyet a kapás civilizációk rajzolnak fel földgolyónk térképére.

Így történik, hogy Cook és legénysége a Le Maire-szorosban, Amerika déli csúcsán egy maroknyi nyomorúságos, úgyszólván semmit sem birtokló vademberrel találkozik. Igazából nem is tudnak velük érintkezésbe lépni. Ezek a fókabőrbe öltözött emberek, akiknek nincs más szerszámuk, mint a szigonyaik, íjaik és nyilaik, s a hideg ellen alig védett kunyhókban tengődnek, „egyetlen szóval élve talán a legnyomorúságosabb teremtmények, akik ma a földön élnek"[261]. Két évvel korábban, 1767-ben Samuel Wallis is találkozott ugyanezekkel a nyomorult, védtelen vademberekkel. „Az egyik [matrózunk], aki horgászott, az egyik amerikainak odaadta azt az eleven halat, amelyet az imént fogott, és amelyik alig valamivel volt nagyobb, mint egy hering. Az amerikai olyan mohón vette el, mint a kutya, amikor csontot vetnek elébe. Fogával a kopoltyúja mellett beleharapva előbb megölte, aztán azonnal nekilátott felfalni, kezdve a fején s onnan tovább a farkáig, még a szálkákat, az uszonyokat, a pikkelyeket és a beleit sem dobta el."[262]

Ugyancsak vadak azok a természeti állapotban élő ausztráliaiak is, akiket Cook és útitársai figyelhettek meg kedvükre. Semmijük sincsen, nomádok, időnként vadásznak, de inkább halásznak az apály alkalmával félig elvíztelenedett iszapos tengerfenéken. „Soha egyetlen hüvelyknyi művelt földdarabot sem láttunk országukban."

Nyilvánvaló, hogy az északi féltekén a szárazföldek belsejében sokkal több és nem kevésbé jellemző esetet találhatnánk. Szibéria, amelyre a továbbiak során még visszatérünk napjainkig példa nélkül álló etnográfiai múzeum maradt.

De a megfigyelés kiváltságos területe vajon nem az a hatalmas Észak-Amerika-e, amely ellen pusztulást és felvilágosulást hozva az európai kolonizáció oly kegyetlen harcot folytatott? Ezzel kapcsolatban nem ismerek jellemzőbb összefoglaló képet, mint Prévost abbé *Observations générales sur l'Amérique* [Általános megjegyzések Amerikáról] című művét.[263] Mert ahogy egybehordja Charlevoix atya művét, továbbá Champlain, Lescarbot, La Hontan és Potherie megfigyeléseit, Prévost abbé roppant széles képet vázolt fel, amelyben a Louisianától a Hudson-öbölig terjedő óriási terület indiánjai egymástól élesen elkülönülő csoportokban jelennek meg. „Abszolút különbségeket" látunk közöttük, amelyek az ünnepekben, hiedelmekben s e „vad népek" egymástól végtelenül különböző szokásaiban nyilvánulnak meg. Ami bennünket érdekel, az elsődleges különbség, nem abban áll, hogy esznek-e embert vagy nem, hanem hogy művelik-e a földet? Mindenütt, ahol olyan indiánokról hallunk, akik e feladatokat egyébként az asszonyaikra bízva kukoricát vagy másfajta növényeket termesztenek, valahányszor kapával vagy egyszerű bottal, esetleg hosszú ásóval találkozunk, amelyeket nem tarthatunk kizárólag helyi eredetűnek, valahányszor leírják számunkra a kukorica elkészítésének különféle helyi módozatait vagy a burgonyatermesztés meghonosítását Louisianában, vagy azokat a még messzebb nyugaton élő indiánokat, aki „vadzabot" termelnek: mindannyiszor letelepedett vagy félig megtelepedett parasztokkal van dolgunk, bármilyen tanulatlanok, faragatlanok legyenek is. És a mi szempontunkból ezeknek a parasztoknak semmi közük sincsen a vadász-halász indiánokhoz. Akik egyébként is egyre kevésbé halászok, mert az európai betolakodás anélkül, hogy erre különösebben törekedett volna, szisztematikusan elűzte őket az Atlanti-óceán és a kelet-amerikai folyamok halban dús parti vizei mellől, még mielőtt vadászmezeiken is lehetetlenné tette volna életüket. Vajon a baszkok, mikor feladták első foglalkozásukat, a szigonyos bálnavadászatot, nem váltottak-e át elég gyorsan a prémkereskedelemre, amely „nem kívánt tőlük annyi költséget és fáradságot, és mégis több hasznot hajtott?"[264] Pedig ez akkortájt történt, amikor a bálnák még felúsztak a Szent Lőrinc-folyamon, mégpedig „néha igen nagy számban". Az indián vadászok, akiket hajszolnak, kisemmiznek, félrevezetnek a Hudson-öböl erődítményeiben vagy a Szent Lőrinc-folyó menti megerősített városokban lakó prémkereskedők, szegényes falvaikkal felkerekednek és továbbvonulnak, tőreikkel, hurkaikkal fogdosva „a hómezőkön elejthető” vadakat: őzet, hiúzt, nyestet, mókust, hölgymenyétet (hermelin), vidrát, hódot, mezei és üregi nyulat. Az európai kapitalizmus így jutott hozzá ahhoz a roppant tömegű amerikai bőrhöz és prémhez, amelynek segítségével hamarosan versenytársává válhatott a távoli szibériai erdőségek vadászainak.

További szaporíthatnánk a példákat, hogy ismét meggyőződjünk róla: az emberiség nagy kalandja évezredek folyamán a maga ismétlődő formáival és megtorpanásaival *egy és oszthatatlan*, az egyidejűség és az egymásutániság nem válik el egymástól. A „mezőgazdasági forradalom” nem csupán egyes kiváltságos központokban ment végbe, például az i. e. VII. vagy VIII. évezredben a Közel-Keleten. El kellett terjednie, de előrehaladása korántsem egy alkalommal ment végbe. A tapasztalatok ugyanannak a véget nem érő útvonalnak a mentén gyülemlenek fel, de egymástól évszázados távolságban. A mai világ még nem tüntetett el minden kapás földmívelő népet. És egyes primitív népek is élnek még imitt-amott, menedékül szolgáló barátságtalan földjeik védelmében.

A FELESLEG ÉS A LEGSZÜKSÉGESEBB: ÉTELEK ÉS ITALOK

A búza, a rizs, a kukorica, e legtöbb ember számára legfontosabb ételek viszonylag egyszerű problémákat vetnek fel csupán. Ám minden egyszerre bonyolulttá válik, amikor a kevésbé megszokott ételekről van szó (már a hús is ide tartozik), majd a ruházatról és a lakásról, e változatos szükségletekről. Mert ezeken a területeken találkozik és kerül szembe egymással szünet nélkül a szükséges és a fölösleges.

A probléma talán világosabb lesz, ha már induláskor egymással szembeállítva megjelöljük a legjelentősebb megoldásokat – ennivaló mindenkinek, ház mindenkinek, ruha mindenkinek –, valamint a kevés számú kiváltságos javát szolgáló fényűző megoldásokat. Megadni a maga részét az átlagnak és a kivételnek azt jelenti, hogy nyilvánvalóan nehéz és kényelmetlen, de szükséges dialektikát fogadunk el. Azt jelenti, hogy vállaljuk az ide-oda való visszatéréseket, a fekete-fehér, fehér-fekete stb. kategóriákban való osztályozást, mert az osztályozás sohasem tökéletes: a természeténél fogva változó, elmosódó, sokarcú, ellentmondásos luxus nem azonosítható egyszer s mindenkorra.

Így például a cukor luxuscikk a XVI. század előtt, a bors még a XVII. század vége felé is, a tömény italok és az első „aperitifek" Medici Katalin korában, a „hattyútollas" ágy vagy az orosz bojárok ezüstkupái a Nagy Péter cár uralkodása előtti időkben. Ugyanígy fényűzési cikkek a XVI. században azok az első lapostányérok, amelyeket I. Ferenc király rendel 1538-ban egy antwerpeni ötvösnél, meg az első, úgynevezett olaszmódi mélytányérok, amelyek névvel ellátva Mazarin bíboros vagyontárgyainak 1653-ból származó leltárában szerepelnek, és még a XVI. és XVII. században is a villa (nem tévedés, villát mondunk!) meg a közönséges ablaküveg, mindkettő velencei gyártmány. Ám az ablaküveg gyártása (a XV. századtól kezdve már nem kálisalétrommal, hanem szódából gyártják, ami jobban átlátszó, könnyebben simítható anyagot ad) a következő évszázadban a kőszénfűtés segítségével elterjed Angliában is, olyannyira, hogy egy mai történész némi képzelőerővel azt tételezi fel, hogy a velencei villa Franciaországon keresztül találkozott össze az angol üveggel[1]. Egy másik meglepetés: a szék, e szokatlan luxustárgy, amely még ma is ritkaság az iszlám országaiban vagy Indiában. A második világháború idején Dél-Olaszországban tartózkodó indiai katonák nem tudnak hová lenni a bámulattól az ország ekkora gazdagságának a láttán: szék minden házban! Fényűzés a zsebkendő is: Erasmus meg is magyarázza a *Civilitas*ban: „Az orrnak a süvegbe vagy a ruha ujjába való fújása paraszti szokás; hasonlóképpen nem vall művelt viselkedésre a kézbe vagy a könyökbe való törlése, mint a cukrász míveli, a kézfejbe [. . .]. Viszont az orr váladékait zsebkendődbe fújni, miközben kissé elfordulsz a tisztes úriemberektől, művelt emberre valló viselkedés."[2] Ugyancsak fényűzés Angliában a narancs még a Stuartok korában is. Karácsony idején jelenik meg: nagy becsben áll, és áprilisig–májusig eltartják. Hogy az öltözködésről, erről a kimeríthetetlen témáról, még ne is szóljunk!

Ilyenformán a fényűzésnek számtalan arculata van korok, országok vagy a vizsgált civilizációk szerint. Ami viszont nemigen változik, az a se vége, se hossza társadalmi színjáték, amelynek egyszerre tétje és témája, s kiváló látvány a szociológusok, pszichoanalitikusok, közgazdászok és történészek számára. Természetesen az szükséges hozzá, hogy a kivételezettek és a nézők – tehát ama tömeg – között, amelyik bámulja őket, bizonyos cinkos egyetértés álljon fenn. A luxus nem csupán ritkaság, hivalgás, hanem társadalmi siker és bűvölet, az az álom, amelyet aztán egy napon a szegények is megvalósítanak, s ezzel rögtön meg is fosztják régi csillogásától. Egy orvostörténész írta nemrég: „Mikor valamely sokáig ritka és óhajtott étel végre elérhetővé válik a tömegek számára is, hirtelen növekedés áll be a fogyasztásában. Azt mondhatnánk, valami hosszú időn át elfojtott étvágy jelentkezik robbanásszerűen. Aztán amikor vulgarizálódik – a kifejezés kettős értelmében: elveszti bűvös tekintélyét, és elterjed –, ugyanez az élelem gyorsan elveszti vonzóerejét [. . .], és elkezdődik egy bizonyos telítettség."[3] Így tehát a gazdagok próbálják ki azokat az örömöket, amelyeket előbb vagy utóbb megszerez magának a tömeg is.

Ezekben a játékokban rengeteg a hiábavalóság, a nagyravágyás és a szeszély. „A XVIII. századi angol szerzőknél a teknőcleves leghóbortosabb felmagasztalásának minden fajtájával találkozunk: pompás ízű, nagy hatású a sorvadás meg a gyengeség ellen és étvágygerjesztő. Fényes lakoma nem lehet meg teknősbékaleves nélkül (például a londoni lord major lakomája)."[4] Hogy Londonnál maradjunk, utólag engedjünk meg magunknak egy *roast mutton stuffed with oysters*t (osztrigával töltött birkasültet). Spanyolország csengő ezüstpénzzel fizet azokért a parókákért, amelyeket az ördöggel praktikáló észak-európai országok készítenek számára. „De mit tehetünk ellene?" – állapítja meg Uztáriz 1717-ben.[5] Ugyanebben az időben a spanyolok brazíliai fekete dohányon vásárolják meg maguknak néhány észak-afrikai sejk hűségét. És ha hiszünk Laffemas-nak, IV. Henrik francia király tanácsosának, számtalan, e szempontból a vadakhoz hasonló francia „szerez be mindenféle mütyürkét és furcsa árut kincsei ellenében"[6].

Ugyanígy Indokína és az Indiai szigettenger aranyport, fűszereket, értékes szantál- vagy rózsafát, rabszolgákat meg rizst szállít kínai hiábavalóságok – fésűk, lakkozott dobozok, ólommal vegyített rézből készült pénzek – ellenében... De nyugodjunk meg: Kínának is megvannak a maga hasonló szenvedélyei: a tonkini, kokinkínai és jávai fecskefészek meg „a Sziámból, Kambodzsából vagy Tatárországból beszerzett sózott medve- és egyéb vadállattalp"[7]. Végül szóljunk Európáról is: „Micsoda nyomorúságos fényűzés a porcelángyűjtés! – kiált fel 1771-ben Sébastien Mercier. – Egy macska a lába egyetlen ütésével nagyobb kárt tud okozni, mint húsz hold föld letaposása."[8] Ennek ellenére már ebben az időben is esik a kínai porcelán ára, s hamarosan csupán közönséges holtsúly szerepét fogja játszani az Európába visszatérő hajókon. Semmi meglepő nincs tehát az erkölcsi tanulságban: minden luxus elöregszik, kimegy a divatból. Ám azután újra is születik hamvaiból, sőt még a bukásaiból is. A fényűzés a valóságban társadalmi színvonalkülönbség visszfénye, s ezt a különbséget semmi sem egyenlíti ki, minden továbbhaladás újrateremti. Örökös „osztályharc".

Osztályok, de egyúttal civilizációk harca is. Ez utóbbiak szünet nélkül egymásra kacsingatnak, és egymással szemben ugyanazt a fényűzési komédiát játsszák, mint a gazdagok a szegényekkel szemben. Mivel ez esetben kölcsönös a játék, áramlatokat szül, meggyorsítja az árucsereforgalmat közeli és távoli országok között. Egyszóval „a társadalom – írta Marcel Mauss – nem a termelésben találta meg a lendületét: a kezdeményező, a nagy mozgató a luxus". Gaston Bachelard szerint „a fölösleges megkaparintása nagyobb szellemi izgalmat vált ki, mint a szükséges megszerzése. Az ember a vágy, nem pedig a szükség teremtménye." Jacques Rueff közgazdász odáig megy, hogy szerinte „a termelés a vágy gyermeke". Senki sem tagadhatja ezeket a felbuzdulásokat és szükségleteket, még a mi jelenlegi társadalmainkban és az őket hatalmába ejtő tömegluxus láttán sem. A valóság az, hogy nincsen társadalom különböző szintek nélkül. Nos, a múltban csakúgy, mint ma, a legcsekélyebb társadalmi előrelépés is a luxus birodalmába tartozott.

De hát Werner Sombart nyomán, aki csak nemrég ezt bizonygatta szenvedélyesen,[9] azt kell-e mondanunk nekünk is, hogy a nyugati fejedelmi udvarok kezdeményezte fényűzés – amelynek az avignoni pápai udvar volt a prototípusa – a modern kapitalizmus kezdeteinek a szülője?

Vajon a XIX. század és újításai előtt oly változatos formákban megjelenő fényűzés nem is annyira a növekedés egyik tényezője volt, mint inkább olyan motorra utalt, amelyik túl gyakran forgott üresen, olyan gazdasági életre, amely képtelen volt hatékonyan felhasználni felhalmozott tőkéit? Ezért gondoljuk inkább, hogy *bizonyos fajta* luxus nem volt, nem lehetett egyéb, mint a forradalom előtti rendszer egyik valósága vagy betegsége, és hogy az ipari forradalom előtt, a növekedésben kérlelhetetlenül korlátozott társadalom keretei között a megtermelt „feleslegek" igazságtalan, egészségtelen, ragyogó, de pazarló, ésszerűtlen felhasználását jelentette, mint ahogyan jelenti néha még ma is. A luxus és alkotóképességei feltétlen híveinek így felel Th. Dobzhansky amerikai biológus: „Ami engem illet, az olyan társadalmi szervezetek eltűnése, amelyek jól trágyázott föld gyanánt használták fel a tömegeket arra, hogy egy kifinomult, kényes kultúra ritka és bájos virágait virágoztassák ki rajta, engem egyáltalán nem szomorít el."[10]

Az étkezés: fényűzés és tömegtáplálkozás

Ami az étkezést illeti, már első szempillantásra könnyen meg lehet különböztetni a két partot: a fényűzését és a nyomorét, a túlzott bőségét és az áruhiányét. Ezek után induljunk el gyorsan a luxus felé. Ez ugyanis a leglátványosabb, ez van a legjobban felleltározva, és egyúttal ez a legcsábítóbb a karosszékében elterpeszkedő mai megfigyelő számára is. A másik oldal elszomorító látványt nyújt, bármennyire nem vagyunk is hajlandók beleesni a Michelet-féle romantikába, amely pedig ez esetben túlzottan is megfelel a valóságnak.

Egy mindenek ellenére megkésett fényűzés

Mivel minden csupán megítélés kérdése, mondjuk mégis el, hogy a XV. vagy a XVI. század előtti Európában nem volt igazi étkezési fényűzés, vagy ha így jobban tetszik: kifinomult konyhaművészet. Ezen a téren Nyugat elmaradt az Óvilág egyéb civilizációitól.

A kínai konyha, amely napjainkban annyi nyugati vendéglőt meghódított, nagyon régi hagyományokkal rendelkezik, szinte több mint évezredes változatlan szabályokkal, szertartásokkal, tudós receptekkel, nagy ínyencek és írók figyelmének középpontjában álló ízeivel és azok vegyítésével, az étkezés művészetének olyan megbecsülésével, amelyben a többi népek közül talán egyedül a franciák (de ők egészen más stílusban) osztoznak velük. Egy nemrég megjelent szép könyv[11] hosszan elidőz a kínai étrend nem ismert gazdagságánál, változatosságánál, kiegyensúlyozottságánál – és minderre számos példát sorol fel. Mindazonáltal úgy vélem, ebben az összefoglaló műben F. W. Mote lelkes következtetéseit ellensúlyoznunk kell K. C. Chang és J. Spenceréivel. Igen, a kínai konyha valóban egészséges, ízletes, változatos, találékony, csodálatosan ért mindennek a felhasználásához, amihez hozzájut, és ugyanakkor mégis kiegyensúlyozott marad, a friss főzelékfélék és a szója fehérjéi ellensúlyozzák a hús ritkaságát, s a tartósítás legkülönfélébb fajai még jobban bővítik forrásait. De Franciaország vidéki konyhai hagyományait is ugyanígy dicsérhetnénk, és az utóbbi négy-öt évszázaddal kapcsolatban volna mit mondanunk szakácsművészete találékonyságáról, az ízlésről, a sokféle sajátos táji adottság szellemes felhasználásáról: a húsokról, a baromfiról és a vadhúsról, a gabonafélékről, a borokról, a sajtokról, a konyhakertek és a gyümölcsösök termékeiről, hogy a vaj, a disznózsír, a libazsír, az olívaolaj és a dióolaj egymástól oly eltérő ízeiről meg a házi konzervkészítés jól bevált módszereiről ne is szóljunk. De a probléma más: vajon ez a táplálkozásmód az emberek többségéé volt? Franciaországban bizonnyal nem. A paraszt gyakran többet ad el, mint amennyi a feleslege, és főleg ő maga nem a legjavát fogyasztja termelvényeinek: kölessel vagy kukoricával táplálkozik, a búzáját eladja, hetenként egyszer eszik sózott disznóhúst, de piacra viszi a baromfiját, tojását, kecskegidáját, borjúját, kisbárányát... Akárcsak Kínában, Franciaországban is ünnepi, nagy lakmározások törik meg a mindennapi élet egyhangúságát és nélkülözéseit, kétségtelenül hozzájárulva egy sajátos népi konyhaművészet kifejlődéséhez. De a parasztoknak, vagyis a népesség óriási többségének a táplálkozása semmi közösséget nem mutat azzal, amiről a kivételezettek használatára készült szakácskönyvek szólnak. Sem azzal az itt következő listával, amelyet 1788-ban egy ínyenc állított össze a franciaországi konyhaművészet produktumairól: szarvasgombával töltött périgord-i pulyka, toulouse-i májpástétomok, tűzálló agyagtálban sült nérac-i vörös fogoly, friss tonhalból készült touloni pástétomok, pézenas-i hízott pacsirta, troyes-i sült vaddisznófej, dombes-i szalonka, Caux-vidéki kappan, bayonne-i sonka, vierzoni főtt nyelv, „strasbourg-i savanyúkáposzta"...[12] Kínában is ugyanez a helyzet: a kifinomult konyhaművészet, a változatosság, sőt egyszerűen maga a jóllakás is a gazdagok kiváltsága. Népi mondásokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hús és a bor gazdagságot jelentett, a szegény számára viszont azt jelentette az ennivaló, hogy „jut rizs a foga alá". Chang is, Spencer is úgy véli, hogy John Barrow nem tévedett, amikor 1805-ben azt állította, hogy konyhaművészet terén sehol a világon nem olyan nagy a különbség gazdag és szegény között, mint Kínában. Állítása alátámasztására Spencer a következő epizódot idézi a XVIII. század egyik híres kínai regényéből, *A vörös szoba álmá*ból: a fiatal és gazdag főhős véletlenül meglátogatja egyik cselédlányának szegényes házát. A lány behozza a tálat, amelyen ízlésesen rendezett el mindent, ami jó csak telt a háztól, süteményeket, szárított gyümölcsöt, diót, de szomorúan döbben rá, „hogy semmi olyan nincs a tálon, amiről elképzelhető lenne, hogy ura megegye".[13]

Mikor a tegnapi világ nagy konyhaművészetéről beszélünk, mindenkor a fényűzés oldaláról szemléljük a kérdést. De annyi bizonyos, hogy ez a választékos konyhaművészet, amilyet egyébként minden felnőtt-társadalom ismer, a kínai már az V. században, a muszlim a XI–XII. század táján, csupán a XV. században jelenik meg Nyugaton, a gazdag itáliai városokban, ahol aztán költséges művészetté válik receptjeivel és fényűző külsőségeivel. A velencei szenátus már nagyon korán tiltakozik az ifjú nemesurak költséges lakmározásai ellen, és 1460-ban eltiltja a fejenként fél dukátnál többe kerülő lakomákat. A *banchettik* természetesen tovább folytak. Marino Sanudo (Torsello) *Diarii*jában (Napló) feljegyezte néhány, a karnevál idején tartott fejedelmi lakoma étrendjét és árát. Szinte véletlenül, szertartásszerűen ott szerepelnek mindegyiken azok az ételek – fogoly, fácán, páva –, amelyeket eltiltott a Signoria... Valamivel később Velencében 1550 és 1559 között kinyomtatott és többször is újranyomott *Commentario delle più notabili e mostruose cose d'Italia* (Az Itáliában történt legnevezetesebb és szörnyűségesebb dolgokról...) című művében Ortensio Landi alig tud válogatni, mikor felsorolja mindazt, ami az olasz városok ínyenceinek a szájpadlását ingerli: bolognai kolbászok és szafaládék, modenai *zampone* (töltött disznóláb), ferrarai gyümölcstorták, reggioi *cotognata* (birsalmasajt), piacenzai sajt és fokhagymás *gnocchi* (gombóc), sienai marcipán, firenzei *caci marzolini* (márciusi sajtok), monzai *luganica sottile* (gyenge, finom virsli) és *tomarelle* (vagdalt hús), chiavennai *fagiani* (fácán) és gesztenye, velencei halak és osztrigák, sőt ott van a padovai *pane eccellentissimo* is („kiváló" kenyér, amely maga is luxusétel), hogy a borokról, amelyek egyre nagyobb hírre tesznek szert, ne is beszéljünk.[14]

De már ekkor Franciaország lett a finom ételek-italok *par excellence* földje, ahol feltalálják – vagy be is fogadják az Európa négy sarkából érkező – értékes konyharecepteket; itt tökéletesítik a tálalás módját meg az ínyencség és a jómodor e profán ünnepeinek a szertartásrendjét. A francia lelemények változatossága még egy velencei urat is csodálkozásra bír. Girolamo Lippomano, Velence párizsi követe 1557-ben magánkívül ámuldozik a mindenütt jelenlévő gazdagság és fényűzés láttán: „Vannak olyan vendéglősök, akik minden árszinten kiszolgálják a vendéget, egy ezüst *teston*ért, kettőért, egy tallérért, négyért, tízért, sőt még fejenként húszért is, ha valaki éppen úgy kívánja. Huszonöt tallérért akár mannalevest meg sült főnixet is lehet kapni: egyszóval mindent, ami becses és drága csak létezik a földön."[15] A nagy francia konyha azonban talán mégiscsak később nyeri el a helyét a világban, amikor, a Régensség idején, vége lesz „a zabálás a zabálásért" étkezéseknek, magának a régensnek a környezetére is kiható jó ízlése következtében. Vagy inkább még ennél is később, 1746-ban, amikor „végre megjelent Menon *Cuisinière bourgeoise* (A jól főző polgárasszony) című értékes könyve, amely, akár helyes volt, akár helytelen, de minden bizonnyal több kiadást ért meg, mint Pascal *Provinciales*-ja (Vidéki levelek)"[16]. Ettől kezdve Franciaország vagy inkább Párizs fitogtatja konyhaművészetét. „Ízlésesen – állítja 1782-ben egy párizsi – csak fél évszázad óta tudunk enni."[17] De – állítja egy másik 1827-ben – „a konyhaművészet harminc év óta nagyobbat lépett előre, mint előtte egy egész évszázad alatt".[18] Igaz, hogy őelőtte már ott van az a pompás látvány, amelyet egyik-másik párizsi nagy

„restaurant" nyújt (csak röviddel előbb lettek *restaurateurs*-ök az addig *traîteurs* névre hallgató vendéglősök). Lényegében a divat ugyanúgy irányítja a konyhaművészetet, mint az öltözködést. A híres mártások egyszer csak elvesztik a becsüket, és ettől kezdve már csupán leereszkedő mosollyal emlegetik őket. „Az új konyha – mondja a *Dictionnaire sentencieux* (Aranymondások enciklopédiája; 1768) ártatlan képpel gúnyolódó szerzője – csupa húslé és áttört húsféle." Piha a régi levesek! „*Leves. Soupe*, más néven *potage* [így a fenti szótár], amelyet régen mindenki evett, ma azonban divat elvetni mint túlságosan polgári és túlságosan régi ételt, azzal az ürüggyel, hogy a bouillon (marhahúsleves) elernyeszti a gyomor rostjait." Pfuj „konyhakerti füvek", főzelékfélék, hüvelyesek, amelyeket „századunk érzékeny ízlése szinte tökéletesen száműzött mint a közrendű nép táplálékát! . . . Persze a káposzta ettől mégsem kevésbé egészséges, mégsem kevésbé kiváló", ráadásul minden paraszt ezt eszi egész életében.[19]

Egyéb apró változások szinte maguktól következnek be. A pulyka például Amerikából jött a XVI. században. Egy holland festő, Joachim Buedkalaer (1530–1573) minden bizonnyal a legelsők egyike, aki ábrázolta az amszterdami Rijksmuseumban őrzött egyik csendéletén. A pulyka – jérce és kakas – állítólag a IV. Henrik uralkodása alatt beállott belső béke idején szaporodott el Franciaországban. Nem tudom, mit véljek a nagy király „minden francia fazekába egy tyúkot" jelszavának ez újabb változatáról, annyi azonban mindenesetre igaz, hogy a XVIII. század végén így ír egy francia (1779): „A pulyka tüntette el valami módon a libát az asztalunkról, ahol korábban a legtekintélyesebb hely jutott neki."[20] A Rabelais korabeli hízott libákban tehát az európai ínyencség letűnt korának képviselőit kell látnunk?

Még tovább is követhetnénk a divatot az itt következő szavak sok mindent eláruló történetén keresztül; ezek továbbra is megmaradtak, de közben többször is megváltozott a jelentésük: *entrées, entremets, ragoûts* stb.* És kommentálhatnánk a hússütés „helyes" és „helytelen" módjait! De az ilyen utazás sohasem érne véget.

---

* *Entrée:* belépés, ma: első fogás leves és hal után; *entremets* – szó szerint: fogások közötti étel –: édes tészta sült után, régen könnyű fogás sült után meg ebéd alatti mutatvány is; *ragoût:* ragu, vagdalék, régen: ínycsiklandó étel. – *A ford.*

A húsevők Európája

Amint mondottuk, a XV. század vége előtt nem volt kifinomult konyhaművészet Európában. S az olvasó a múltba visszatekintve ne hagyja magát elvakítani egy-egy nagy lakoma leírásától, amilyenek például a burgundiai Valois-k fényűző udvarában folytak: a kútból folyó bortól, a színielőadásoktól, az angyalnak öltöztetett gyermekektől, akik köteleken ereszkednek le az égből . . . A látványos mennyiség nagyobb itt, mint a minőség. Legfeljebb a nagyevés fényűzéséről beszélhetünk velük kapcsolatban. Jellemző vonásuk a húsban való dúskálás – amely még sokáig megmarad a gazdagok asztalán.

A főtt vagy sült húst főzelékekkel, sőt hallal együtt a legkülönfélébb formákban, egyvelegben szolgálták fel „piramisba rakva", hatalmas tálakon feltornyozva. Ezeket a tálakat Franciaországban *mets*-nek nevezték.* „Így tehát az egymásra feltornyozott sültek egyetlen *mets*-et alkottak, a hozzájuk való nagyon különböző mártásokat külön szolgálták fel. Még attól sem riadtak vissza, hogy az összes ételt egyetlen edénybe, tartályba rakják, s ezt a szörnyű zagyvalékot is *mets*-nek nevezték."[21] Ez idő tájt 1361 és 1391 között, vagyis azokban az években, amelyekből már vannak francia szakácskönyveink, *tányérról (assiette)* is esik szó: egy hattányéros étkezésen mai szóval hat fogást szolgáltak fel. Minden *mets* roppant bőséges volt, ma csak bámulni tudjuk ezt a bőséget. Íme egy példa, a *Ménagier de Paris* (A párizsi szakács; 1393) receptje alapján, abból a négy *mets*-ből, amelyet ajánl: marhahúspástétom, *rissole* (hússal töltött tészta), orsóhal, kétféle leves bennefőtt hússal, fehér (besamel) halmártás, *arboulastre* – vajas, tejszínes, cukros, gyümölcsleves mártás . . .[22] A fogásokat olyan recepttel közli, amelyeket jó, ha a mai szakács nem vesz szó szerint. E téren minden kísérletnek rossz vége lett.

Az ilyen mérvű húsfogyasztás a XV. és a XVI. században úgy látszik, nem jelentett kizárólag gazdagok számára fenntartott luxust. Montaigne még 1580-ban is látott felső-németországi vendéglőkben olyan több rekeszes tálhordókat, amelyeken a felszolgálók egyszerre legalább kétféle húst tudtak felszolgálni, s könnyeden újakat hoztak helyettük, egészen hétig, ahogyan egy bizonyos napon feljegyzi naplójában.[23] Bőven van vágott állat, pecsenyének való hús: marha, birka, sertés, aprójószág, galamb, kecskegida, bárány . . . Vadhúsból egy valószínűleg 1306-ból származó szakácskönyv hosszú listát közöl. A vaddisznó Szicíliában oly olcsó a XV. században, hogy kevesebbe kerül, mint a vágott marha. Rabelais nem győzi elősZámlálni a szárnyas vadat: gém, nemes kócsag, vadhattyú, dobosgém (bölömbika), daru, fogoly, *francolin* (frankolin-fajd), fürj, örvösgalamb, gerle, fácán, rigó, hízott pacsirta, flamingó, vízityúk, sarki búvár . . .[24] Az orléans-i vásár hosszú árlistája szerint (1391–1560) a nagyvadakat kivéve (vaddisznó, szarvas, őz) állandóan bőven van vadhús: mezei nyúl, üregi nyúl, gém, fogoly, szalonka, pacsirta, lile, vadruca . . .[25] A XVI. századi velencei piacok ugyanilyen gazdagok. De vajon nem logikus-e ez így a félig néptelen Nyugaton? Nem olvashatjuk-e a *Gazette de France*-ban 1763. május 9-én a következő, Berlinből származó hírt: „A haszonállatok nagyon ritkák lévén errefelé", a király elrendelte, hogy minden héten vigyenek be a városba „száz szarvast és húsz vaddisznót a lakosság számára"[26]?

---

* A latin *missum*ból: „amit felraktak" az asztalra; tehát „rakás". – *A ford.*

Ezért ne vegyük hát túlságosan szó szerint a szegény parasztok élelmezése feletti gyakran irodalmi siránkozásokat, akiktől a gazdagok „ellopják a borukat, búzájukat, zabjukat, marháikat, birkáikat és borjaikat, nem hagyván nekik egyebet, mint zabkenyeret". Bizonyítékunk van az ellenkezőjére is.

A XV. században Németalföldön „oly mértékben közfogyasztási cikk volt a hús, hogy egy-egy éhínség alig csökkentette az iránta megnyilvánuló keresletet", és fogyasztása a XVI. század első felében még tovább növekedett (például a lierre-i Begina-kolostor kórházában)[27]. Németországban a szász nagyhercegek egyik 1482-ben kelt rendelete értelmében „a kézműveseknek minden déli és esti étkezésre összesen négy tál étel jár: húsos napon leves, kétféle hús, egyféle körítés; pénteken vagy hústalan napon leves, friss vagy sózott hal, kétféle körítés. Ha hosszú a böjt, akkor öt fogás: leves, kétfajta hal, két körítés. Ehhez reggel és este kenyér is jár." Továbbá még *kofent,* vagyis könnyű sörital. Amire azt mondhatja valaki, hogy ez a kézművesek, a városlakók étrendje. De ha 1429-ben az elzászi Oberhergheimben a robotra behívott paraszt nem kívánt a többiekkel együtt étkezni az intézőnél, a *Maier*nál, akkor ez utóbbi köteles volt „a [paraszt] saját házába két szelet marhahúst, két szelet sült húst, egy icce bort és két pfennig ára kenyeret" küldeni.[28] Egyéb tanúbizonyságaink is vannak e tárgyban. Párizsban 1557-ben „a disznóhús – mondja egy külföldi megfigyelő – a szegény emberek, a valóban szegények szokásos étele. De minden kézműves, minden mégoly nyomorúságos kereskedő is, ugyanúgy kecske- vagy fogolypecsenyét akar enni húsos napokon, mint a gazdagok."[29] Az aztán természetes, hogy ezek a gazdagok elfogult tanúként még ezt a legcsekélyebb fényűzést is szemére vetik a szegényeknek, amit azok megengednek maguknak, és mintha csak minden együtt járna: „nincs manapság olyan napszámos – írja Thoinot Arbeau 1588-ban –, aki ne akarna lakodalmára oboásokat és harsonásokat szerződtetni"[30].

A húsok alatt roskadozó asztalok rendszeres ellátást tételeznek fel a közeli síkvidékekről vagy a hegyekből (a svájci kantonokból), sőt Né-

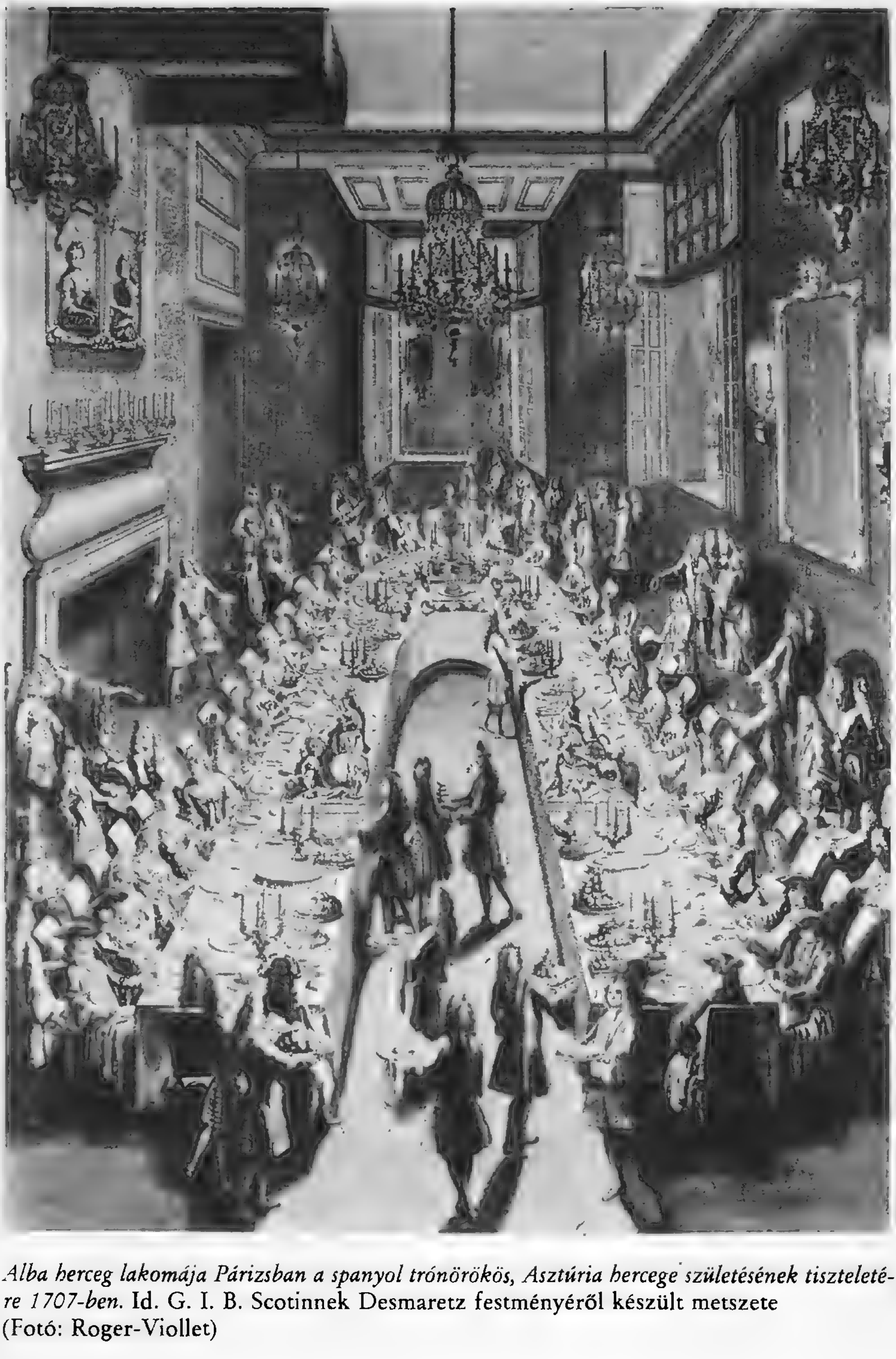

Alba herceg lakomája Párizsban a spanyol trónörökös, Asztúria hercege születésének tiszteletére 1707-ben. Id. G. I. B. Scotinnek Desmaretz festményéről készült metszete (Fotó: Roger-Viollet)

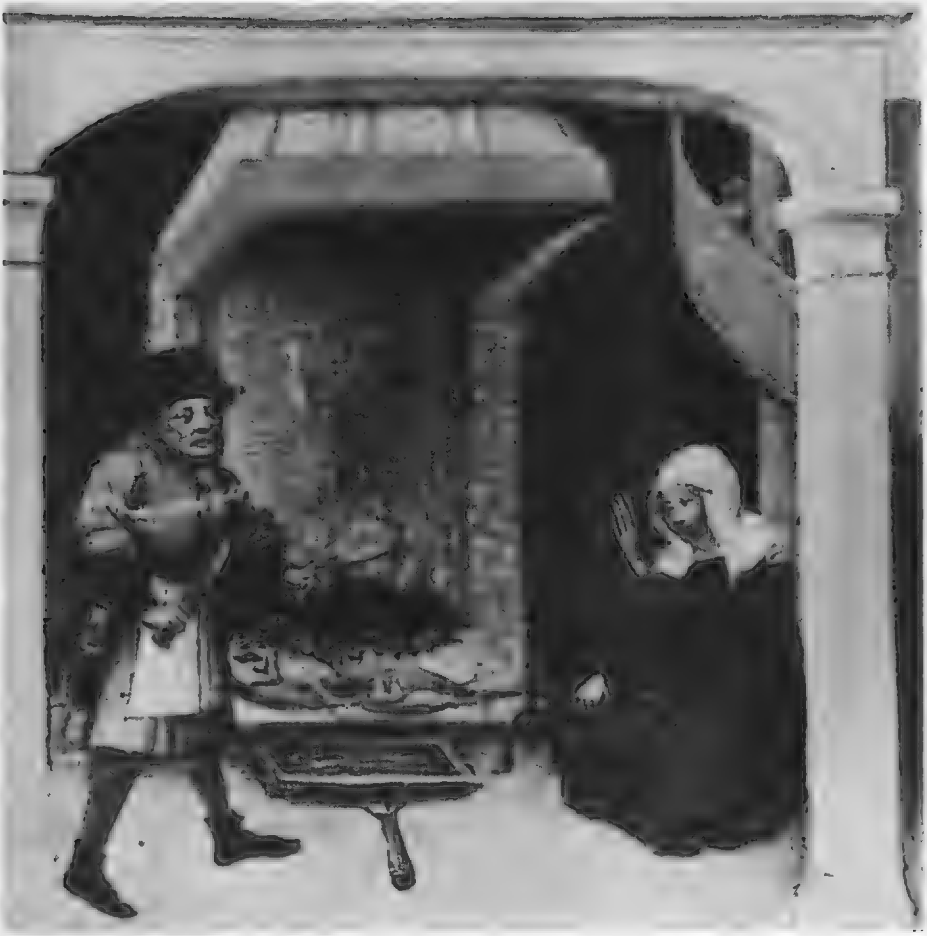

Parasztok ebédkészítés közben. Boccaccio *Dekameron*jának az illusztrációja (XV. századi kézirat) *a nép jólétéről tanúskodhatna a gazdasági hanyatlás korszakában.* (Fotó: B. N.)

metországban és Észak-Itáliában a keleti országokból, Lengyelországból, Magyarországról, a Balkán félsziget országaiból, amelyek még a XVI. században is szállítanak Nyugatra „szilaj" marhát. A Weimar melletti Buttstädtben, amely Németország legnagyobb állatvásárainak a színhelye, senki sem csodálkozik rajta, ha „egyszerre 16 000, sőt 20 000 marhából álló roppant csordák"[31] érkeznek. Velencébe szárazföldi vagy dalmáciai tengeri utakon át érkeznek a kelet-európai csordák: a Lídó szigetén pihennek meg, amely egyúttal tüzérségi gyakorlótérül és a gyanús hajók karanténjául is szolgál. A belső részek, főleg a pacal az egyik min-

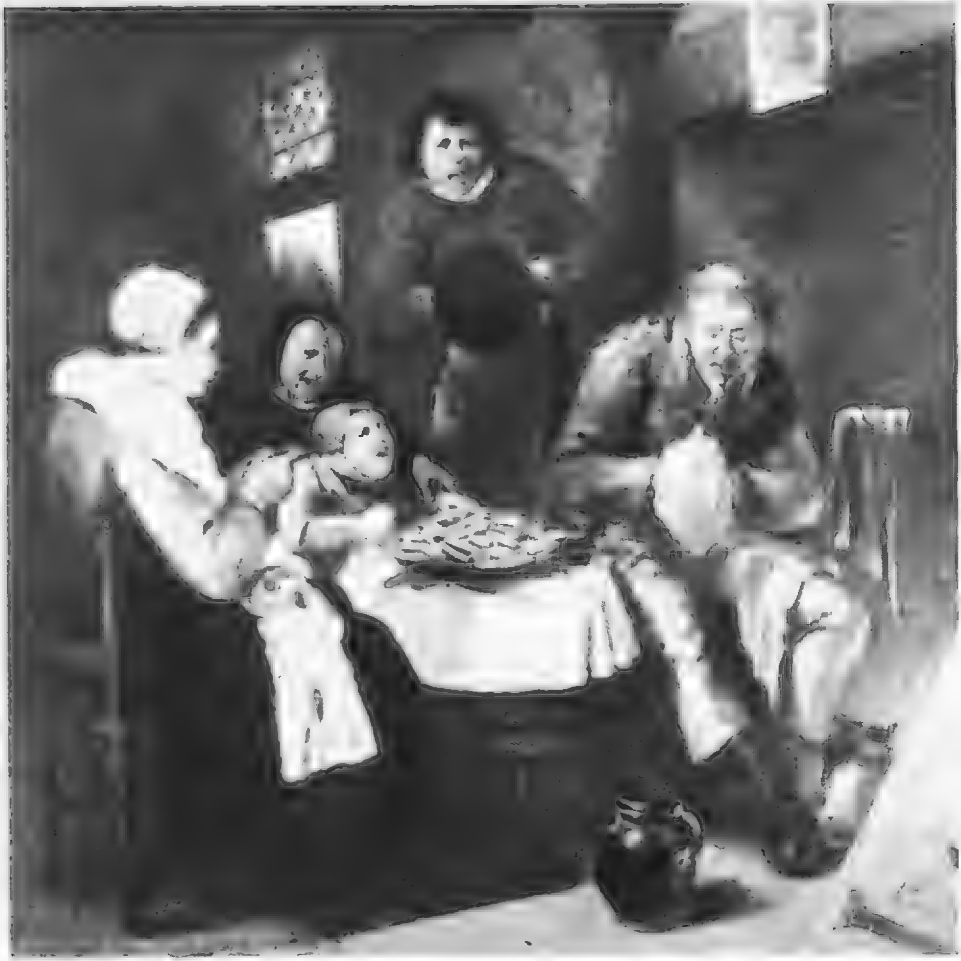

Az előző képen bemutatott étkezéssel ellentétben ez a XVII. század második feléből származó kép csupán egyetlen hústalan fogást mutat. De még ennél is rosszabb: ugyancsak Hollandiában, a kásaebéd . . . Egbert van Heemskerck festménye (Fotó: A. Dinghan)

dennapi tápláléka Szent Márk városában a szegényeknek. 1498-ban a marseille-i mészárosok birkáért Saint-Flour-ig (Auvergne) is elmentek. De ezekről a távoli vidékekről nem csupán az állatokat hozzák be, hanem a mészárosokat is: a XVIII. században a velencei mészárosok gyakran a belső részek árával szívesen csaló graubündeni (Svájc) hegyi lakók soraiból kerülnek ki. Egészen a legutóbbi időkig a Balkán félszigetről albánok és epiróták vándorolnak ki messze országokba, és dolgoznak ott mint mészárosok és pacalárusok.[31]

Kétségtelen, hogy az 1350 és 1550 közötti idő Európában a boldog egyéni élet kora volt. A fekete halál okozta pusztítások nyomán megritkult a kézi munkaerő, így az életfeltételek természetszerűleg jók voltak azok számára, akik dolgoztak. A *reál*bérek soha nem voltak olyan magasak, mint akkoriban. Normandiai kanonokok 1388-ban azon panaszkodnak, hogy földjeik megművelésére nem találnak „olyan embert, aki ne akarna többet keresni, mint amennyit hat szolga a század elején"[33]. Paradox helyzet ez, s el kell mellette időznünk, mert gyakran találkozunk azzal az egyszerűsítő felfogással, hogy minél jobban megyünk visszafelé a középkorba, annál mélyebben hatolunk a nyomorúságba. A valóság azonban az, hogy ha a nép, vagyis az emberek többségének az életszínvonalát tekintjük, akkor ennek éppen az ellenkezője az igaz. Íme egy részlet, amely nem hazudik: 1520–1540 előtt az akkor még gyengén lakott Languedocban a parasztok és a kézművesek egyaránt fehér kenyeret esznek.[34] Ahogy távolodunk a középkor „őszétől", a helyzet egyre rosszabbodik, és ilyen is marad egészen a XIX. század közepéig, sőt Kelet-Európa egyes részein, különösen a Balkán félszigeten még a XX. században is folytatódik a rohamos hanyatlás.

A húsfogyasztás csökkenése 1550-től

Nyugaton már a XVI. század közepétől kevesebb húst fogyasztanak. Svábföldön – írja Heinrich Müller 1550-ben – „a parasztok másként ettek régen, mint manapság. Akkoriban mindennap volt bőven hús és egyéb ennivaló. A búcsúkon és lakomákon az asztalok roskadoztak a terhük alatt. Ma bezzeg minden alaposan megváltozott. Igen, bizony, micsoda szerencsétlen idők, micsoda drágaság már évek óta! Még a legmódosabb parasztok táplálkozása is rosszabb, mint a közelmúlt napszámosaié és béreseié volt."[35] A történészek végül is hibát követtek el, amikor nem figyeltek fel ezekre az ismétlődő tanúbizonyságokra, hanem makacsul beteges kényszert véltek látni benne, amely arra ösztönzi az embereket, hogy dicsőítsék az elmúlt időket. „Hol van az az idő, komáim – magyarázza egy öreg breton paraszt 1548-ban –, amikor nehezen látott az ember olyan egyszerű ünnepi alkalmat, hogy valamelyik falubeli ne hívta volna meg magához ebédre, csirke-, liba-, sonka-, kisbárány-pecsenyére, disznótorra az egész falunépét."[36] „Apám idejében – írta 1560-ban egy normandiai nemesúr – mindennap húst ettünk, a fogások bőségesek voltak, a bort úgy vedeltük, mintha víz lett volna."[37] A valláháborúk előtt, jegyzi fel egy másik szemtanú, „a falusiak [Franciaországban] gazdagok voltak, mindenben dúskáltak, a házuk úgy be volt rendezve, úgy el voltak látva baromfival és szarvasmarhával, hogy az már valósággal nemességet jelentett."[38] A dolgok nagyot változtak. 1600 tájt a felső-szászországi Mansfeld rézbányáinak a munkásai nem képesek elég kenyeret, darát és hüvelyest vásárolni. 1601-ben pedig a nagyon kiváltságos helyzetű nürnbergi takácslegények arról panaszkodnak, hogy már csak hetente háromszor kapják meg a nekik minden napra rendszeresen kijáró húst. Amire a mesterek azt válaszolják, hat krajcár ellátási díj nem teszi számukra lehetővé, hogy mindennap hússal töltsék meg a legények hasát.[39]

Ezért aztán a gabonafélék a legkelendőbbek a piacokon. Áruk egyre feljebb hágván nem marad pénz egyéb vásárlásokra. A húsfogyasztás hosszú időn át egyre csökken, mégpedig – mondjuk el újra – egészen az 1850-es évekig. Különös visszafejlődés! Természetesen lesznek közben meg-megállások és kivételek is: így például közvetlenül a harmincéves háború utáni időkben Németországban a gyakran néptelen országrészek állatállománya hamar helyreáll; vagy 1770 és 1780 között, amikor a hús ára egyre emelkedik, a búzáé pedig egyre esik, Auge és Bessin vidéke, Normandiának e két fontos területe mindjobban átáll az állattartásra a szemtermelés helyett, legalábbis az 1785. évi nagy takarmányválságig, aminek eléggé logikus következménye az lesz, hogy munkanélküliség keletkezik, s a kisparasztságnak az a hatalmas része, amelyet akkoriban súlyos következményekkel járó népszaporodás is sújt, koldusbotra jut, vándorbotot vesz a kezébe . . .[40] Az ilyen epizódok azonban rövid ideig tartanak, és a kivételek cseppet sem gyengítik a szabályt. A földmívelés, a búza őrülete, megszállottságig való előtérbe helyezése továbbra is megtartja jogait. Montpezat-ban, az Alsó-Quercy e kis városában egyre fogy a mészárosok száma: 1550-ben 18; 1556-ban 10; 1641-ben 6; 1660-ban 2; 1763-ban 1 . . . Még ha figyelembe vesszük is a lakosok számának ez alatt az idő alatt végbement csökkenését, a globális visszafejlődés aránya sehogyan sem lehetett 18 az 1-hez.[41]

Párizsra vonatkozó statisztikák szerint 1751 és 1854 között az évi fejenkénti húsfogyasztás 51 és 65 kilogramm között váltakozik, de hát Párizs az Párizs. És Lavoisier, aki a Forradalom elején Párizsra évi 72,6 kilogrammos magas átlagot hoz ki, ugyanakkor 48,5 fontra (1 font: 488 gramm), vagyis 23,5 kilogrammra becsüli az átlagos franciaországi fogyasztást. Ezt a számot minden kommentátor még mindig optimistának találja.[42] Hasonlóképpen a XVIII. században Hamburgban – a hússzállító Dánia kapujában – az évi fogyasztás eléri a fejenkénti 60 kilogrammot – igaz, ebből csupán húsz kiló a friss hús –, Németország egész területére számítva azonban a XIX. század elején a fogyasztás nem éri el a fejenkénti évi 20 kilogrammot (a középkor végi 100 kilogramm helyett).[43] A lényeges ebben az esetben az egyenlőtlenség a különböző városok között – Párizs például még 1851-ben is nyilvánvalóan kiváltságos helyzetet élvez – és a városok meg a falvak között. 1829-ben egy megfigyelő

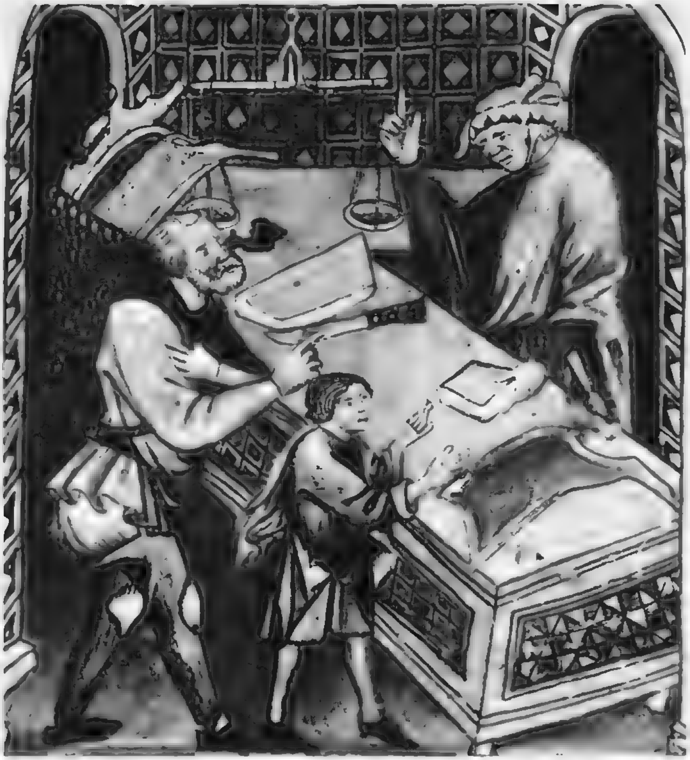

Sózotthús-árusítás. Tacuinum sanitatis in medicina (XV. század eleje)
(Fotó: B. N.)

kereken kijelenti: „Franciaország kilenctizedében a szűkölködő meg a kis parcellán gazdálkodó húst – ráadásul az is sózott hús – csupán egyszer eszik hetente.”[44]

Az újkor évszázadai alatt a húsevő Európa kiváltságos helyzete tehát egyre rosszabbodott, és az igazi orvosságok majd csak a XIX. század közepe táján jelentkeznek, a mesterséges legelők általánossá válásának, a tudományos állattenyésztés kifejlődésének meg a távoli Újvilág állattenyésztésének a következtében. Európa még sokáig éhesen marad... Brie tartományban (a Párizsi-medencében) 1717-ben a meluni adózási körzet 18 800 hektárnyi földjéből 14 400 hektár a szántóföld, és 814 hektár a rét, ami a semmivel egyenlő. De még az is hozzájárul ehhez, hogy „a gazdák saját gazdaságuk szükségleteinek fedezésére csak a legnélkülözhetetlenebbet tartják meg”, s a takarmányuk többi részét eladják Párizsnak, mégpedig jó áron (a főváros nagyszámú lovai számára). Igaz, hogy a megművelt földeken a búza jó termés idején 12–17 métermázsát is megad hektáronként. Ennek a konkurrenciának, ekkora kísértésnek nem lehet ellenállni.[45]

Már mondottuk, hogy ebben a visszafejlődésben voltak fokozatok. Világosabban megmutatkozik ez a Földközi-tenger melléki, mint a zsíros legelőkkel rendelkező észak-európai tájakon. A lengyelek, németek, magyarok, angolok, úgy látszik, nincsenek olyan sovány kosztra fogva, mint más népek. Angliában még belső agrárforradalom is folyik a XVIII. században, igazi forradalom a hústermelésben. A nagy londoni Leaden Hall piacán 1778-ban egy spanyol nagykövetnek tulajdonított megállapítás szerint „egy hónap alatt több húst adnak el, mint amennyit egész Spanyolország fogyaszt el egy egész esztendő alatt". Ám még az olyan országban is, mint Hollandia, ahol pedig erősek a „hivatalos" adagok,[46] még ha nem pontosak is, a XVIII. század végén bekövetkezett javulás előtt rossz a táplálkozás egyensúlya: bab, egy kevés sózott hús, (árpavagy zab-) kenyér, hal, egy kis szalonna, közbe-közbe némi vadhús... De a vadhús rendszerint a parasztnak vagy a földesúrnak jut. A városi szegénység nemigen találkozik vele, „neki a répa, a sült hagyma, a száraz, ha ugyan nem penészes kenyér jut" vagy a ragadós rozskenyér meg a „kis sör" (a „dupla" a gazdagok meg az iszákosok osztályrésze). A holland polgár mértéktartóan él. A *hutsepot* nevű nemzeti ételben természetesen van hús is – marha- vagy birkahús –, de finomra vágva és mindig szűkmarkúan mérve. Az esti étkezés gyakran csupán kenyérmaradékból tejjel készült pempő.[47] Az orvosoknak egyébként kapóra is jön a dolog, s vitatkoznak, vajon jó-e vagy ártalmas a húsos étkezés. „Ami engem illet – írja roppant bölcsen Louis Lemery 1702-ben –, s anélkül, hogy belebocsátkoznék ezekbe a vitákba, amelyeket eléggé haszontalannak érzek, úgy vélem, elmondhatjuk: az állatok húsának fogyasztása helyes lehet, feltéve, ha mértékkel történik..."[48]

A húsadag csökkenésével együtt határozott mértékben növekszik a füstölt vagy sózott hús fogyasztása. Werner Sombart nem ok nélkül beszélt arról, hogy a XV. század végétől kezdve valóságos sózotthús-forradalom ment végbe a tengerjáró hajók legénységének a táplálása miatt. A Földközi-tengeren ennek ellenére még mindig a sózott hal és még inkább a hagyományos kétszersült képezi lényegében továbbra is a tengerre szállt hajósok étrendjét. Cádizban kezdődik, a végtelen Atlanti-óceánnal, a sózott marhahús – a *vaca salada* – szinte kizárólagos birodalma. Sózott húst már a XVI. századtól kezdve szállít a spanyol hadbiztosság, és főleg Észak-Európából érkezik, különösen Írországból, amely egyúttal sózott vajat is exportál. De nem egyedül a hadbiztosság mindennek az oka. Ahogy egyre inkább fényűzéssé válik a hús, a sózott húsok válnak a szegények mindennapi eledelévé – s velük együtt hamarosan az amerikai fekete rabszolgák táplálékává is. A nyár elteltével Angliában friss táplálék híján a sózott hús volt a szokásos őszi-téli eledel. Burgundiában a XVIII. században „a disznó szolgáltatja a parasztok fogyasztotta hús legnagyobb részét. Kevés olyan lajstrom van, amely ne említene sózóedényben eltett néhány oldal szalonnát. A friss hús a lábadozók számára fenntartott fényűzés, és különben is olyan drága, hogy nem lehet mindig megengedni."[49] Itáliában és Németországban a vándor kolbászkereskedők (*Wursthändler*) beletartoznak a városképbe. Nápolytól Hamburgig, Franciaországtól egészen Szentpétervár szomszédságáig sózott marha- és még inkább sertéshús szolgáltatja Európa szegényeinek sovány húsadagját.

Kétségtelenül e téren is vannak kivételek. Közülük is a legfőbb és a legjelentősebb Anglia. Az angolok „kizárólag húson élnek – írja P. J. Grosley 1770-ben. – Az a kenyérmennyiség, amit egy francia naponta megeszik, elég lehetne négy angolnak."[50] A szigetország az egyetlen „fejlett" ország Európában, amely ebben a helyzetben van. De ezt a kiváltságos helyzetét számos, viszonylag elmaradott vidékkel osztja meg. Montpensier hercegnő (1627–1693) dombes-i parasztjairól szólva arról értesít bennünket 1658-ban, „hogy jól vannak öltözve . . . [hogy sohasem] fizettek rovásadót", majd hozzáfűzi: „Napjában négyszer esznek húst"[51], amit ugyan bizonyítani kellene, de ennek ellenére is lehetséges, mert Dombes vidéke a XVII. században még vad, egészségtelen táj. Márpedig az emberek által rosszul gondozott vidéken a legtöbb a házi- és vadállat. Egyébként valószínű, hogy mi, XX. századi emberek a Nagy Péter korabeli rigaiak, vagy a Tavernier korabeli belgrádiak (szerinte itt minden „kiváló" annak ellenére, hogy „nagyon olcsó", a kenyér, a bor, a hús, meg a roppant csukák és pontyok, amelyeket a Dunában vagy a Szávában fognak)[52] mindennapi kosztját kielégítőbbnek találtuk volna, mint a berliniekét, bécsiekét vagy akár a párizsiakét. Számos mostoha sorsú ország nem szegényebb emberi téren, mint a gazdag országok. Az életszínvonal mindenkor az a viszony, amely az emberek száma és a rendelkezésükre álló készletek között áll fenn.

A mégis kivételes helyzetű Európa

Más civilizációkkal összevetve – minden romlása ellenére is – még mindig kivételes Európa helyzete. „Japánban – mondja egy spanyol 1609-ben – nem esznek más húst, mint azét a vadét, amelyet elejtenek."[53] Indiában a lakosság szerencséjére undorodik a hússal való táplálkozástól. Aurangzebnek, a Nagy Mogulnak a katonái egy francia orvos szerint nagyon kevéssé követelőzők napi kosztjukat illetően: „Feltéve, hogy megkapják *kicheris*üket – vagyis rizsből és mindenféle zöldségből álló ételüket –, amelyre forró vajat öntenek ... máris boldogok." Ez a bizonyos keverék pontosan „rizsből és együtt főtt, megtört babból meg lencséből áll"[54].

Kínában ritka a hús. Semmi vagy alig valami vágott állat: az étkezések maradékán, néha egy kevés rizsen otthon nevelt házisertés, a baromfi, a vad, sőt bizonyos fajta kutyák, amelyeket speciális mészárszékekben vagy a házak küszöbén árulnak, „kopasztva vagy már párolva vagy apró szállító ketrecekben, mint a szopósmalacokat meg a spanyol kecskegidákat – mondja Las Cortes atya –; mindezek a csekély számú állatok nem tudnák kielégíteni valamely határozottan húsevő lakosság étvágyát. Kivéve a mongol lakosságot, amely rendszeresen fogyaszt főtt birkahúst, másutt sohasem szolgálnak fel önálló fogásként húst. Falat nagyságú apró darabokra vágva, sőt néha vagdalva, a hús egyik alkotórésze a sokféle *cai*nak, ezeknek a megszámlálhatatlan fajtájú kis ételeknek, amelyekben összekevernek húst vagy halat zöldséggel, mártással; ezek a hagyományos kísérői a rizsnek. Azonban bármennyire kifinomult és átgondolt is ez a konyha a valóságban, mégis meglepő az európaiak számára, akiknek a szemében szegényesnek látszik. Még a gazdag mandarinok is – jegyzi fel Las Cortes atya – „úgy csipegetnek néhány falat disznó- vagy csirkehúst vagy egyéb húsfélét, mintha csupán étvágygerjesztőnek szánnák. [...] Bármilyen gazdagok vagy hatalmasak, a fogyasztott hús csekély mennyiségű, és ha úgy és annyit ennének belőle, mint mi, európaiak, a rendelkezésükre álló húsfélék semmi módon sem lennének számukra elegendők [...] Kínájuk termékenysége nem bírna el ilyen mérvű fogyasztást."[55] A nápolyi Gemelli Careri, aki 1696-ban oda-vissza megjárja a Kanton–Peking utat, dühöng azoknak a – véleménye szerint rosszul főtt – növényi ételeknek a láttán, amelyeket a vendégfogadókban talál, és aszerint, hogy hol száll meg, milyen piacra lel, tyúkot, tojást, fácánt, nyulat, sonkát, fogolyt vásárol magának ...[56] 1735 tájt egy európai megfigyelő így vélekedik: „A kínaiak igen kevés nagy állatból származó húst fogyasztanak" – majd hozzáteszi: „Tehát kevesebb földre van szükségük állataik táplálásához." Egy pekingi misszionárius mintegy negyven évvel később ezt pontosabban is kifejti: „A túlságosan sűrű lakosság, aminek a kellemetlenségeit és következményeit a modern európai bölcselők nem sejtették előre", arra kényszeríti a kínaiakat, hogy „lemondjanak a szarvasmarhák és a nyájak jelentette segítségről, mert ez a föld, amely eltartaná őket, az emberek táplálásához szükséges". Ebből az következik, hogy nincs elegendő „trágya a földek, hús az étkezés, ló a hadsereg számára", viszont „több munka és emberkéz kell annyi gabona megtermeléséhez, mint máshol". Aztán így összegez: mindent „figyelembe véve, Franciaországban arányosan számítva legalább tízszer több a szarvasmarha, mint Kínában.[57]

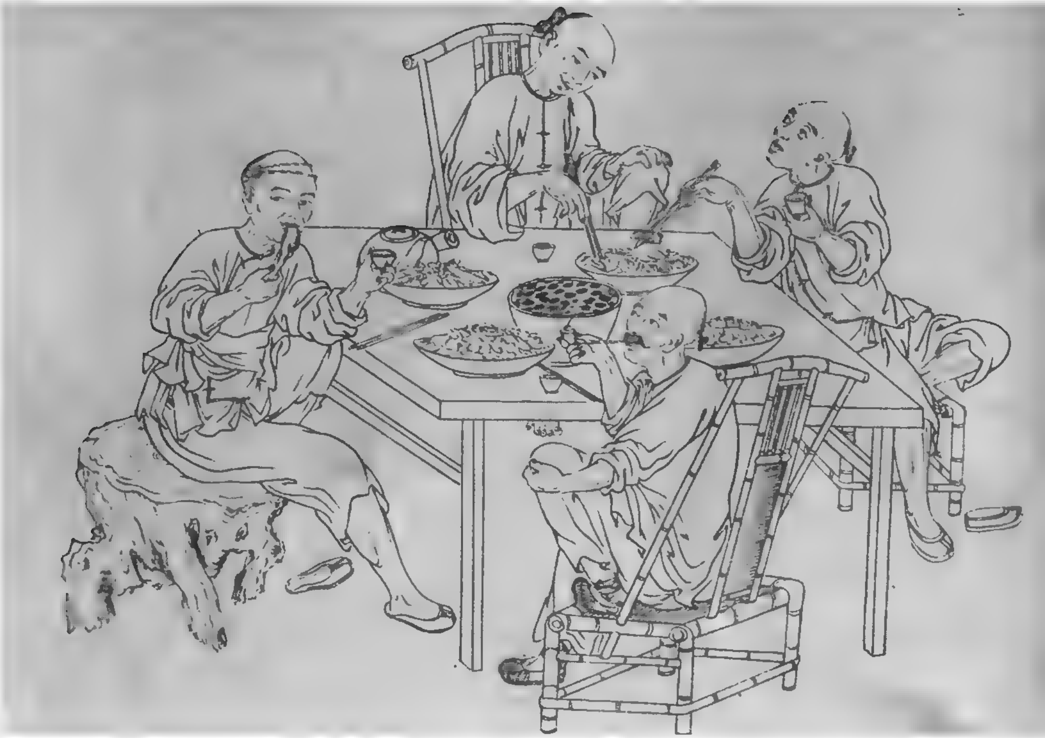

A kifinomult kínai konyha. Selyemre festett kép (Fotó: Roger-Viollet)

A kínai irodalom ugyanilyen adatokat szolgáltat. A Csingek korában egy büszke após így beszél: „A minap meglátogatott a vőm, és ezt a két font szárított szarvashúst hozta, amit itt lát ezen a tálon." Egy mészáros csodálattal áradozik bizonyos magas rangú személyiségről, „akinek több a pénze, mint magának a császárnak", és a házanépe legalább néhány tucat atyafiából és szolgából áll. Aminek cáfolhatatlan bizonyítéka: „évente 4000-5000 font húst vásárol [nálam]", még akkor is, ha nincs semmiféle ünnepi alkalom! Egy-egy ünnepi étrenden megtalálható minden, „fecskefészek, csirke, kacsa, szépia (tintahal), kuangtungi keserű uborka . . ." És mi mindent nem kíván enni némelyik szeszélyes fiatal özvegy! Mindennap nyolc *fen* ára orvosságot, az egyik nap kacsát, a másikon halat, a harmadikon friss zöldségféléket, bambuszrügylevest, sőt még narancsot, kétszersültet, tavirózsát, sült verebet, sózott rákot és mindehhez természetesen bort is, „száz virágból készült bort".[58] Ami nem zárja ki, sőt, ellenkezőleg, a kifinomult választékosságot, mégpedig a szertelenül túlzó és költséges rafinériát. De ha a kínai konyha fényűzését mégis ilyen helytelenül fogták fel az európaiak, az azért van, mert számukra egyértelműen a hús jelentette a fényűzést. És senki sem említ nagy húsmennyiségeket, csupán Pekingben, a császári palota előtt és a város bizonyos terein. De még ezekben az esetekben is Tatárországból behozott nagy tömegű vadhúsról van szó, amelyet a tél hidege két-három hónapig is tartósít, és „olyan olcsó, hogy a kecskegida vagy vaddisznó darabját egy nyolcasért árulják”[59].

Hasonlóan szerény és mértékletes a táplálkozás Törökországban, ahol a szárított marhahús, a *pastirma*, nem csupán a hadba vonult katonák étele. Isztambulban a XVI–XVIII. században – eltekintve a Szerájban elfogyasztott roppant mennyiségű birkahústól – a városi évi fejadag megközelítőleg egy vagy egyharmad birka. Márpedig Isztambul mégiscsak Isztambul, kiváltságos város ...[60] Egyiptomban, amely pedig első tekintetre a bőség hombára, „a törökök életmódja – írja egy utazó 1693-ban – állandó penitencia. Étkezéseik, még a leggazdagabbakéi is, rossz kenyérből, fokhagymából, hagymából és csípős sajtból állnak; ha pedig még főtt birka is járul hozzá, az már nagy lakoma a számukra. Csirkét vagy egyéb baromfit sohasem esznek, bár ebben az országban mindez nagyon olcsó.”[61]

Ugyanakkor, amikor az európaiak kiváltságos helyzete szűnőben van a saját kontinensükön, egyesek számára újra kezdődik egy valóságos új középkor bőségével, részben Kelet-Európában – így például Magyarországon –, részben a gyarmati Amerikában, Mexikóban, Brazíliában (a São Francisco völgyében, amelyet valósággal elárasztanak a szilaj nyájak, és ahol a fehérek és a meszticek számára virágzó, erős húsfogyasztó civilizáció alakul ki), részben még nagyobb mértékben Délen, Montevideo és Buenos Aires körül, ahol a lovasok akár egyetlen étkezésért is leölnek egy-egy szilaj állatot ... De Argentínában még ez a mészárlás sem pusztítja el a szinte valószínűtlenül elszaporodó szabad állatállományt. Ugyanakkor viszont Észak-Chilében tönkreteszi ezt az élelmiszerforrást: Coquimbo körül a XVI. század vége felé már csupán az elvadult kutyák élik túl az öldöklést.

A napon szárított hús – a brazíliai *carne do sol* – hamarosan élelmiszerforrássá válik a part menti városok lakossága és az ültetvények néger rabszolgái számára. A *charque* – a kicsontozott és szárított hús –, amelyet az argentínai *saladeros*ok készítenek – ismét csak a rabszolgák meg az európai szegénység számára –, gyakorlatilag a XIX. század elejének a találmánya. De azért jól megérdemelt büntetésként egy Manilából Acapulcóba igyekvő aranyszállító vitorláson a hét vagy nyolc hónapig tartó, véget érni nem akaró úton hazafelé, 1696-ban egy finom úri utas végül mégiscsak arra kényszerül, hogy „húsos napokon” nagy szelet „napon szárított tehén- és bivalyhúst egyen ..., amely olyan szívós, hogy csak úgy lehet elrágni, ha előzőleg sokáig ütögetik valami fadarabbal, amelytől egyébként nem is igen különbözik, utána pedig csak úgy emészthető meg, ha alaposan kipurgálja magát az ember". Az undor tetézéseként a férgek valósággal nyüzsögnek ezekben a szörnyű eledelekben.[62] A húsevés kényszere nyilván nem ismer törvényt, vagy alig-alig. Így az Antillák kalózai, akárcsak az afrikai négerek, bármennyire undorodnak is, de megölik és megeszik a majmokat, főleg ha fiatalok. Rómában a nyomorgók meg a szegény zsidók az erre specializált mészárszékekben kimért bivalyhúst vásárolnak, amelytől irtózik az átlag római. Ugyanígy Aix-en-Provence-ban csupán 1690 tájt kezdték levágni a „szarvasmarhákat" és fogyasztani a húsukat, mert ez a „nagy hús" sokáig egészségtelen eledel hírében állott.[63] Dániában pedig a „piacon árusítják a lóhúst", számol be róla enyhén undorodva egy francia utazó.[64]

Túl jól enni, avagy az étkezés különcségei

A XV. és a XVI. századnál korábbi időkben az étkezésbeli fényűzés legfeljebb néhány kiváltságosnál dívott Európában. Különcködés lévén, a bőségesen fogyasztott ritka ételek alkották a lényegét. Az urak után a szolgaszemélyzet is ugyanazt eszi, a maradékot pedig, még ha romlott is, továbbadják a zsibárusoknak, a kiskereskedőknek. Néhány hóbort: Londonból hozatni Párizsba teknősbékát, „ezzel a fogással, amely kb. ezer tallérba kerül, hét-nyolc nagybélű ínyenc eszi magát tele". Vele összehasonlítva a félbevágott, roston sült vaddisznó közönséges eledelnek minősül. „Igen – mondja ugyanez a szemtanú 1782-ben –, saját szememmel láttam a roston: az sem volt nagyobb, amelyiken Szent Lőrincet égették meg. A vaddisznót izzó parázzsal rakják körül, megtűzdelik libamájjal, finom zsírokat gyűjtanak meg rajta, a legzamatosabb borokkal öntözik, és egészben szolgálják fel a fejével együtt..."[65] A vendégek pedig éppen csak hogy megkóstolják az állat különböző részeit... Fejedelmi hóbortok. A király vagy az előkelő háztartások számára a szállítók mindent odahoznak a puttonyukban, ami legjobbat lehet találni a piacokon, húst, vadat, halat. A „hitvány népségnek" marad a hitványa, ráadásul magasabb áron, mint amit a gazdagoknak számolnak. S ami még ennél is rosszabb, az ilyenfajta áru rendszerint rossz, hamisított. „A párizsi mészárosok a Forradalom előestéjén a nagyúri háztartásoknak szállítják mindazt, ami a legjobb a marhahúsban; a népnek pedig azt adják el, ami kevésbé jó, sőt még csontot is tesznek hozzá, amit gúnyosan „nyomtatéknak"* neveznek. A hitvány részeket, az aprólékot, a hulladékot, amit a szegények esznek, a mészárszékeken kívül adják el.[66]

---

* Franciául: *réjouissance* – örömünnep, vidámság. – *A ford.*

Más példák a ritka ételekre: a császármadár meg a kerti sármány: Conti hercegné nászlakomáján 1680-ban 16 000 livre értékűt fogyasztanak el belőlük.[67] Ez a szőlőskertekben gyakori madár – amelyet a XVI. században ecetben eltéve exportáltak Velencébe –, nagy bőségben található Cipruson, de Itáliában, Provence-ban és Languedocban is.[68] Vagy a zöld osztriga, és a dieppe-i, cancale-i új osztriga, amely októberben érkezik, meg az eper, meg a Párizs környékén melegházban termesztett ananász. Ugyancsak a gazdagok asztalára kerülnek a bonyolult, néha már túlságosan is bonyolult, kimódolt mártások, amelyekben együtt található minden elképzelhető hozzávaló: bors, fűszerszámok, mandula, ámbra, mályvaolaj, rózsavíz . . . És aztán a languedoci kiváló szakácsokról se feledkezzünk meg! Párizsban ők a legjobbak mind közül, csengő aranyért szegődnek el. Ha a szegényember is ki akarja venni részét ezekből a lakomákból, akkor a szolganéppel kell megállapodnia, vagy elmennie a versailles-i kis piacra: ott árusítják a királyi konyha maradékait, s a városnak legalább a negyede minden szégyenkezés nélkül ezzel él. „Olyan is akad, aki panganétjával az oldalán megy oda, és vásárol meg egy-egy nagy rombuszhalat, lazacfejet, e ritka és finom falatot."[69] Talán okosabb és csábítóbb is lenne, ha a Latin-negyedben, a rue de la Huchette valamelyik pecsenyesütőjénél vásárolna, esetleg a Vallée-rakparton – ahol a baromfit és a vadat árulják –, s ott választana magának egy durva sóval meghintett, hízott kappant, amelyet a pecsenyesütő a széles edényakasztón függő „örök kondérból" halász ki, ahová egész halom más kappannal együtt dobta be főni. Hogy aztán még melegen fogyassza el otthon „vagy pár lépésre az árustól, jól megöntözve burgundi vörössel . . ."[70] Csakhogy az ilyesmi polgári gondolkodásra vallana!

Asztalterítés

Fényűző az asztal, az edénynemű, az ezüstnemű, az abrosz, az asztalkendő, a gyertyavilágítás meg az ebédlőszoba. A XVI. századi Párizsban szokás volt szép házakat bérelni, vagy még inkább ilyenekbe bejutni a házőrzők pénzen megvásárolt cinkosságának segítségével, s miután a vendéglős házhoz szállította a fogásokat, ott fogadni a barátokat. Néha az ilyen ideiglenes házigazda annyira bevette magát a házba, hogy végül kitúrta onnan az igazi tulajdonost. „Monsignore Salviati, a pápai nuncius – meséli egy nagykövet 1557-ben – az én időmben kénytelen volt két hónap leforgása alatt háromszor is elköltözni."[71]

Amint vannak fényűző háztartások, ugyanúgy vannak fényűző pompás vendéglők is. Châlons-sur-Marne-ban „a La Couronne-ban [„Korona" vendégfogadóban] szálltunk meg – jegyzi fel Montaigne 1580-ban –; szép szállás, ezüst asztalneműben szolgálnak fel".[72]

De lássuk magát a problémát: hogyan kell megteríteni az asztalt, például „harminc előkelő személyből álló társaság részére, akiket fényűző módon kívánunk fogadni"? A választ egy érdekes című szakácskönyvben, az 1654-ben megjelent *Les Délices de la campagne*-ban (A vidéki élet gyönyörűségei) kapjuk meg Nicolas de Bonnefons-tól. Íme: tegyünk tizennégy terítéket az asztal egyik oldalára, tizennégyet a másikra, és minthogy az asztal téglalap alakú, egy személy foglaljon helyet „fent", „egy vagy kettő pedig lent". A meghívottak „egy-egy széknyi távolságra legyenek egymástól". „A terítő mindegyik oldalon érjen le a padlóig. Legyen több kétágú sótartó és középütt tányértartó, amelyre a főételek között tálalt fogások kerüljenek. Az étkezés nyolc fogásból álljon, a nyolcadik és egyben utolsó állhat például »száraz vagy folyékony« befőttből, tányéron tálalt glazúros gyümölcsből, muscadinból, verduni cukrozott mandulából, muskotály- és ámbraillatú cukorból..." A *maître d'hôtel* spádával oldalán irányítson, rendelkezve, mikor váltsák a tányérokat „legalább minden fogás után, az asztalkendőket pedig minden második után". De ez a gondos leírás, amely pedig még arra is kiterjed, hogyan váltsák minden fogás alkalmával a tálakat az asztalon, elfelejti közölni, milyen a vendégek elé helyezett teríték. Ebben az időben a teríték minden bizonnyal egy tányérból, egy kanálból és késből áll, s nem egészen bizonyos, hogy egy saját villa is került mellé, de egészen biztos, hogy nincs mellette egyetlen pohár, egyetlen üveg sem. Az illem szabályai még bizonytalanok, hiszen például a szerző elegáns megoldásként avégből ajánl mélytányért a leveshez, hogy a vendégek egyszerre kiszolgálhassák magukat, „és ne legyenek kénytelenek a tálból kanalazni, elkerülve ily módon az egymástól való undorodást".

A mai módra megterített asztal és az asztalnál való viselkedés megannyi részlet, amely lassan, egyenként és vidékenként különböző módon alakult ki a szokással. Kanál-kés elég régen szokásban volt már. Ám a kanál használata csak a XVI. században vált általánossá, s vele együtt az, hogy kést is adjanak. Régen mindegyik vendég hozta a magáét. Ugyanígy későbbi az a szokás is, hogy mindenki előtt ott legyen a saját külön pohara. Egykor az illem úgy kívánta, hogy a vendég ürítse ki a magáét, mielőtt tovább adja a szomszédjának, aki ugyanígy járt el. Vagy pedig kívánatra a felszolgáló hozta oda a szomszédos tálalóból vagy a vendégek asztala mellett álló tálalóasztalról a kért italt, bort vagy vizet. Dél-Németországban, amelyen 1580-ban utazik keresztül, Montaigne szerint „mindenki előtt ott van a saját ezüstpohara vagy a tányérja, s a felszolgáló ügyel rá, hogy mihelyt kiürült, azonnal megtöltse, anélkül hogy elmozdítaná a helyéről, messziről öntve a bort egy hosszú szájú ón- vagy faedényből."[73]

Elegáns megoldás, és egyúttal kevésbé fáradságos a személyzet számára is, ám az ilyenfajta játékhoz az kell, hogy az *hoste*, a vendég előtt *[endroit sa place]* ott legyen a kizárólag neki szánt pohár. Ugyancsak Németországban Montaigne korában minden vendégnek van külön ón- vagy fatányérja, néha alul fatálka, felül óntányér. A fatányérok, amint ezt adatok bizonyítják, bizonyos német vidékeken, de bizonnyal másutt is, egészen a XIX. századig használatban maradnak.

De e többé-kevésbé kései és rafinált tökéletesítések előtt a vendégek hosszú időn át beérték egy deszkalappal vagy egy *tranchoir*-val, azaz egy szelet kenyérrel, amelyre ki-ki rátette a maga húsadagját.[74] Így aztán mindenhez és mindenkinek elegendő volt a nagy tál: az ujjukkal vették ki belőle a nekik tetsző darabokat. A svájciakról szólva Montaigne feljegyzi: „Annyi ezüstnyelű fakanalat tesznek az asztalra, ahány ember van [értsd: minden vendégnek megvan a maga kanala], a svájci különben sem feledkezik meg soha a késéről, ezzel vesz ki mindent, így aztán nemigen nyúlnak kézzel a tálba."[75] Ilyen fém- és nem feltétlenül ezüstnyelű kanalakat, valamint különböző formájú késeket őriznek a múzeumokban. Mindezek elég öreg jószágok.

Nem ez a helyzet a villával. Minden bizonnyal nagyon régi már az az igen nagy, kétágú villa, amellyel a vendégeknek tálalták fel a húst, vagy forgatták a sütőben, a tűzhelyen, de ez nem a vendég villája, még ha akad is itt-ott kivétel.

A személyre szóló villa nagyjából a XVI. században kezd előfordulni, Velencéből, általában Itáliából terjed el, de csak lassan. Egy német prédikátor elítéli ezt az ördögi fényűzést: adott volna nekünk ujjakat Isten, ha azt kívánta volna, hogy ilyen eszközt használjunk? Montaigne még nem is használja, amit abból tudunk, hogy szemrehányást tesz önmagának, amiért oly gyorsan eszik, hogy „mohóságomban néha megharapom az ujjamat". Egyébként be is ismeri, hogy „ritkán használ kanalat és villát".[76] És 1609-ben Villamont ura, miközben nagyon részletesen leírja a törökök konyhaművészetét és étkezési szokásait, hozzáteszi: „nem használnak villát, mint a lombardiaiak és a velenceiek" – de azt nem, hogy : „és a franciák". Ugyanebben az időben egy angol utazó, Thomas Coryate, felfedezi a villát Itáliában, jót mulat is rajta, de aztán maga is rákap, barátai nagy gúnyolódására, akik *furciferus*nak*, villahordónak nevezik el, helyesebben: vasvillahordónak.[77] Lehet, hogy az eper fogyasztása szoktatta rá a gazdag vendégeket a villa használatára? Fogadjuk kétkedéssel ezt a feltevést. Angliában például 1660 előtt nem szerepel villa a leltárakban. Használata csak 1750 tájt válik általánossá. Ausztriai Anna egész életében megtartotta azt a szokását, hogy kézzel nyúlt a húsostálba.[78] A bécsi udvarban is így volt ez szokásban, legalábbis 1651-ig. És XIV. Lajos udvarában vajon ki használt villát? Montausier herceg, akiről Saint-Simon azt mondja, hogy „félelmetesen tiszta volt". De nem a király, akinek ugyanez a Saint-Simon dicséri nagy ügyességét, mert szép tisztán eszi ujjaival a baromfiragut! Mikor a burgundi herceg és testvérei, akiket meghív vacsorára, kézbe ragadták a villát, mert már megtanították őket használatára, a király megtiltotta nekik, hogy így egyenek. Ezt az anekdotát nagy megelégedéssel mondja el Charlotte-Elisabeth hercegnő, aki kijelenti, hogy ő maga „mindenkor csak kést és az ujjait használta evéshez . . ."[79] Ez magyarázza, hogy a XVII. században a vendégeknek igen sok asztalkendőt adnak, bár ez a szokás az alacsonyabb rendűeknél csupán Montaigne korában terjed el, ahogy arról ő maga számol be nekünk.[80] S ez magyarázza a kézmosás szokását is, kancsó és kézmosó edény segítségével, mégpedig többször is egy-egy étkezés alatt.

---

* *Luciferus* mintájára. – *A ford.*

A kulturált viselkedési normák kialakulása

Mindezek az átalakulások, amelyek újfajta társadalmi viselkedést képviselnek, lassanként fogadtatták el magukat. Még az a fényűzés is, hogy külön helyiséget tartunk fenn az étkezések számára, Franciaországban csak a XVI. században válik általánossá, és csupán a gazdagoknál. Korábban a nagyurak is hatalmas konyhájukban étkeztek.

Az étkezések egész szertartásrendje szolgahadat tételez fel, növeli a kiszolgálók számát, a konyhában, a vendégek körül és nem is csupán Versailles-ban, ahol a *Grand Commun* és a *Petit Commun* – a király kiszolgálóinak bővebb és szűkebb csoportja – tevékenykedik a király étkezése – vagy ahogy akkor mondották: „a király pecsenyéje" – körül. Ez a fényűzés csak a XVIII. században terjed el egész Franciaországban vagy Angliában. „Ha visszajönnének a hatvan esztendővel ezelőtt megholtak – írja Duclos 1765 tájt –, nem ismernének rá Párizsra étkezés, ruházkodás és szokások terén."[81] Ez a megállapítás kétségtelenül érvényes a mindenütt jelenlevő luxus karmai közé jutott Európára, de még a gyarmataira is, amelyeken Európa mindenkor igyekezett hiánytalanul bevezetni a maga szokásait. A nyugati utazók nem is késlekednek még lesújtóbb, még fölényesebb ítéletet mondani a nagyvilág egyéb részeinek a szokásairól és erkölcseiről. Gemelli Careri csodálkozik házigazdája, egy majdnem főúri rangú perzsa viselkedésén, aki vendégül látja őt (1694): „Kanál helyett a jobb kezét használta, azzal merte ki a rizst a [vendégei] tányérjába."[82] Vagy olvassuk el, mit mond Labat atya 1728-ban a szenegáli arabokról: „Arrafelé nem tudják, mit jelent asztalnál enni . . ."[83] Nem is találnak felmentésre ez igényes bírák előtt mások, csak a választékos modorú kínaiak, akik asztalnál ülnek, lakkozott edényekből esznek, ruhájuk övében hordják a kést és – tokban – az evőpálcikákat. Isztambulban 1760 tájt Tott báró humorral írja le, hogyan fogadta az „első Dragománné őnagysága" falusi házában, a szultán szolgálatában álló gazdag görögök között, akik számtalan török szokást átvettek ugyan, de azért ragaszkodnak hozzá, hogy megkülönböztessék magukat tőlük. „Kerek asztal, körös-körül székek, kanalak és villák, semmi sem hiányzott, csak éppen nem szoktak hozzá, hogyan használják őket. Mindazonáltal semmit sem akartak elmulasztani a mi szokásainkból, amelyek már-már ugyanolyan közkedveltté váltak a görögöknél, mint nálunk az angolok szokásai; láttam például, hogy az egyik asszony ebéd közben ujjával szedegette a tálból az olivabogyót, aztán a villájára szúrta, hogy franciásan egye meg."[84]

Pedig egy osztrák rendelet az elzászi tartománygrófságban még 1624-ben is így írta elő a fiatal tiszteknek, milyen szabályokat kell megtartaniuk, amikor meg vannak híva valamely főherceg asztalához: tiszta egyenruhában kell megjelenni, tilos félrészegen érkezni, inni minden falat után; ivás előtt tisztára kell törölni a bajuszt, szájat, nem szabad nyalogatni az ujjat, beleköpni a tányérba, és az orrot belefújni az abroszba; tilos állati módra „vedelni" ... Mindeme instrukciók elgondolkoztatják az olvasót, amikor a Richelieu korabeli Európa választékos társasági szokásairól hall.[85]

Krisztus asztalánál

A múltba tett utazás során semmi sem tanulságosabb, mint e kései pallérozódást megelőző korból származó képek. Nos, ezek a festmények régi étkezéseket ábrázoló jeleneteikkel igen nagyszámúak. Főleg pedig Krisztus utolsó étkezése, az Utolsó vacsora, amelyet ezer és ezer példányban jelenítettek meg, mihelyt festők támadtak Nyugaton; vagy Krisztus lakomája Simonnál, vagy a kánai menyegző, vagy az emmauszi tanítványok étkezése ... Ha egy pillanatra elszakadunk az átszellemült alakoktól, és csak az asztalra, a hímzett abroszokra, az ülőbútorokra – zsámolyokra, székekre, padokra – és főleg a tányérokra, tálakra, késekre figyelünk, látni fogjuk, hogy 1600 előtt egyetlen villa és szinte egyetlen kanál sincs e képeken: tányér gyanánt kenyérszeletek, kerek vagy ovális deszkalapok szolgáltak, és alig mélyített ónkorongok, amelyek kék foltjai többnyire szabályszerűen megtalálhatók a délnémet táblaképeken. A több napos kenyérszelet, amely alátétként a hús felszeletelésére szolgál, gyakran fa- vagy fémlapra van helyezve, s az a szerepe, hogy feligya a feldarabolt hús levét. Aztán a szegényeknek adták az ilyen „kenyértányérokat".

Mindig van kés, amely néha igen nagy, ha csak egy van belőle, és mindenki ezt használja, de gyakran több kicsi, egy-egy személynek való. Ezekről a misztikus találkozásokról természetesen nem hiányzik a bor, a kenyér és a bárány sem. És természetesen nem holmi bőséges vagy fényűző étkezésről van szó, a kép témája túlemelkedik a földi táplálékokon, nem időz el náluk. Krisztus és apostolai mindazonáltal úgy étkeznek, mint az ulmi vagy augsburgi polgárok, hiszen a kánai menyegzőt, Heródes lakomáját ábrázoló képeken ugyanazt látjuk, mint mikor valamely bázeli úr étkezését családja és figyelmes szolgái körében, esetleg egy nürnbergi orvost a lakásavatóján barátaival, 1593-ban festi meg a művész. Tudomásom szerint *Utolsó vacsorát* ábrázoló képen első ízben Jacopo Bassano szerepeltetett villát 1599-ben.

Mindennapi táplálékaink: a só

De lapozzunk tovább, és a fényűzésről térjünk át a mindennapokra. A só e tekintetben jó figyelmeztető lesz számunkra, mert ez a rendkívül közönséges jószág egyetemes használatnak örvend, kötelező valami. Nélkülözhetetlen embernek, állatnak, a hús és hal besózásához, és már csak azért is fontos, mivel a kormányzatok is beleszólnak. A meggazdagodás hatalmas forrása az államok és a kereskedők számára Európában és Kínában egyaránt; erre a későbbiekben még visszatérünk. Nélkülözhetetlen, minden akadályt legyőz, minden alkalmatosságot kihasznál. Például, súlyos lévén, a vízi utakat (így a Rhône-t felfelé menet) meg az Atlanti-óceán hajójáratait. Nincs olyan kősóbánya, amelyet ne művelnének. Ugyanígy áll a dolog a szalinákkal is: ezek a Földközi-tenger vagy az Atlanti-óceán partján a napsütötte tájakon egytől egyig katolikus országokban találhatók, az észak-európai halászok viszont, akik protestánsok, rászorulnak a brouage-i, setúbali vagy Sanlúcar de Barrameda-i sóra. Így aztán a kereskedelem szüntelenül folyik a háborúk ellenére és a hatalmas kereskedelmi konzorciumok legnagyobb hasznára. Hasonlóképpen a szaharai sótömbök a *sivatag* ellenére is eljutnak Fekete-Afrikába a tevekaravánok segítségével, igaz, aranypor, elefántcsont vagy néger rabszolgák ellenében. Semmi sem fejezi ki jobban, hogy a sókereskedelem nem ismert akadályokat.

Közgazdasági és távolsági viszonylatokban jól szemlélteti ezt a kis svájci Valais kanton. Ezen a vidéken, amely a Felső-Rhône völgyét szegélyezi, tökéletes az egyensúly a létforrások és a lakosság között, kivéve a vasat és a sót. Különösen ez utóbbit, amelyre a lakosoknak az állattenyésztéshez, a sajt és a sózott hús készítéséhez van szükségük. Nos, a só ebbe az alpesi kantonba igen messziről érkezik: Peccais-ből (Languedoc), 870 kilométer távolságból, Lyonon keresztül; Barlettából, 1300 kilométerről, Velencén keresztül; Trapaniból, 2300 kilométerről, ugyancsak Velence közvetítésével.[86]

A nélkülözhetetlen, pótolhatatlan só szent eledel („az ó-héberben, akárcsak a mai malgasban, a sós eledel név a szent eledel szinonimája"). Az ízetlen lisztpépeket evő Európában hatalmas mértékben fogyasztják (a napi fejadag 20 gramm, a mainak kétszerese). Sőt egy orvostörténész szerint a XVI. századi nyugat-franciaországi parasztlázadások, amelyek a sóhivatal ellen törtek ki, éppen azzal magyarázhatók, hogy az adóhivatal gátat akart vetni a só túlzott fogyasztásának.[87] Egyébként egyik-másik apró részlet megtanít – vagy váratlanul újra megtanít – bennünket a só számos olyanfajta felhasználására, amelyekre nem is gondolunk azonnal: például a provence-i *camargue* (a tengeri márna ikrájából készült kaviár) vagy házi konzervek – spárgából, zöldborsóból, gombából, pereszkegombából, kucsmagombából, articsóka torzsájából stb. – készítésére, ami a XVIII. században terjed el.

Mindennapi táplálékaink: tejtermékek, zsír, zsiradékok, tojás

Sajt, tojás, tej, vaj terén sem találunk fényűzést. Párizs a sajtot Brie-ből, Normandiából (a bray-i *angyalkák,* a livarot-i, Pont-l'Évêque-i sajtok), Auvergne-ből, Tours vidékéről, Picardiából és főleg a *regrattier*-knél, e mindenfélét áruló kiskereskedőknél szerzi be, akik kapcsolatban állnak a kolostorokkal és a közeli vidékekkel: a montreuil-i és vincennes-i sajtot náluk lehet vásárolni „frissen alvasztva és lecsepegtetve, kis fűzfavessző vagy gyékénykosarakban, az úgynevezett *jonchée*-kban"[88]. A Földközi-tenger vidékén a szárd sajtok – a *cacio cavallo*[89], meg a *salso* – mindenhova eljutnak, Nápolyba ugyanúgy, mint Rómába, Livornóba, Marseille-be vagy Barcelonába. Hajórakományszámra exportálják őket Cagliariból, és még jobb áron kelnek el, mint a holland sajtok, amelyek a XVIII. században végleg elárasztják az európai és a világpiacot. 1572-ben a holland sajtok csempészúton már ezerszámra jutnak el Spanyol-Amerikába. Velencében dalmát sajtot lehet kapni meg roppant nagy kandiai sajtkerekeket. Marseille-ben 1543-ban egyebek között auvergne-i sajtot is fogyasztanak.[90] Auvergne-ben oly bőven van sajt, hogy a XVI. században ez alkotja az étkezés alapelemét. Az előző évszázadban kiválónak tartották a dauphinéi Grande-Chartreuse-ben készített sajtot, *fondue*-t készítettek belőle, vagy pirított kenyéren sütve ették. Az „igazi gruyère", a svájci, Franciaországban nagy fogyasztásnak örvend már a XVIII. század előtt is. 1750 tájt Franciaország évente 30 000 métermázsát hoz be belőle. „Hamisítják [. . .] Franche-Comtéban, Lotaringiában, Szavojában meg Dauphinében", és bár a hamisítványok nem állnak olyan nagy becsben, és nem is olyan drágák, mint az eredeti, mégis széles körben el vannak terjedve. Ezzel szemben a parmezán utánzási kísérletei csődöt mondtak, így például Normandiában is.[91]

A sajt, ez az olcsó fehérjeféle, egyike a legfontosabb népi eledeleknek Európában, amelyet minden európai – aki távol él a kontinenstől, s ezért nem tud hozzájutni – nosztalgiával emleget. Francia parasztok 1698 tájt vagyonokat keresnek az Itáliában és Németországban harcoló seregeknek szállított sajton. Mindazonáltal különösen Franciaországban a sajt csak lassan jutott megbecsülésre, szerezte meg nemesi oklevelét az ételek között. A szakácskönyvek kevés helyet szorítanak neki, nem emlegetik sem kiválóságait, sem külön-külön elnevezéseit. A kecskesajtot lenézik, alacsonyabb rendűnek tartják a birka- vagy a tehénsajtnál. Lemery doktor szemében még 1702-ben is csak három nagy sajtféleség létezik: „A *roquefort,* a parmezán meg azok, amelyek a dauphinéi Sassenage-ból származnak [. . .], s amelyeket a legrafináltabb ínyencek asztalán is felszolgálnak."[92] A *roquefort*-ból akkoriban évi 6000 tonnát adnak el. A *sassenage* főtt tehén-, kecske- és birkatejből készül. A parmezán (akárcsak a firenzei „*marsolin*", amely aztán kiment a divatból) az itáliai háborúkkal került Franciaországba, VIII. Károly visszatérte után. Ám bármit mond is Lemery, mikor Dubois bíboros 1718-ban, londoni követsége alkalmával levelet ír unokaöccsének, azt kéri tőle, hogy küldjön neki Párizsból három tucat *pont-l'évêque* sajtot, ugyanannyi *marolles*-t és *brie*-t – meg egy parókát.[93] A tájjellegű sajtoknak már ekkor megvannak a hívei és kedvelői.

Említsük itt meg, milyen nagy szerepet játszanak az iszlám országaiban, egészen Indiáig ezek az egyszerű, de dietetikai szempontból gazdag ételek: a tej, a vaj, a sajt. „Igen – jegyzi fel egy utazó 1694-ben –, a perzsák nemigen költekeznek, megelégszenek némi kis sajttal és aludttejjel, amelybe az ott készített ostya vékonyságú, ízetlen és nagyon fekete kenyeret mártogatják. Reggel megtoldják egy kevés, néha csupán vízben főtt rizzsel (vagy piláffal)."[94] De még a piláf is, amely gyakran tulajdonképpen rizses ragu, csupán a jómódúak asztalán szerepel. Így van ez Törökországban is, ahol az egyszerű tejes ételek képezik a szegénység szinte egyetlen eledelét: savanyított tej (joghurt), évszak szerint uborkával vagy dinnyével, egy-egy fej hagymával, póréhagymával, valami szárított gyümölcsből készült péppel. A joghurt mellett nem szabad megfeledkeznünk a *kaymak*ról – enyhén sós, főtt tejföl – meg a tömlőkben *(tulum)* eltett vagy kerék formájú *(tekerlek)* vagy gömbsajtokról sem, amilyen például a vlach hegyi pásztorok híres *cascaval*ja, amelyet Isztambulba, sőt

Itáliába is exportálnak. Amolyan többször felforralt birkatejből készült sajt ez, hasonlít a szardíniai és itáliai *cacio cavalló*hoz.

De ne feledkezzünk meg keleten a hatalmas és állandó kivételről: Kínáról. Ez az ország szisztematikusan nem fogyaszt tejet, sajtot és vajat. Tehenet, kecskét, birkát csupán a húsáért tenyészt. De ez esetben vajon mi lehetett az az állítólagos „vaj", amit M. de Guignes[95] fogyasztott ebben az országban? Kínában a vajat csupán a ritka süteményekhez használják. Ezen a téren Japán osztozik a kínaiak ellenszenveiben. A falvakban, ahol ökörrel, tehénnel művelik a földet, a japán paraszt még napjainkban sem hajlandó tejtermékeket fogyasztani, mert „tisztátalannak" tartja őket. A kis mennyiségű nélkülözhetetlen étolajat szójából állítja elő.

Ezzel szemben Nyugat-Európa városaiban oly nagy mennyiségben fogyasztják a tejet, hogy a tejellátás nehézségeket okoz. Londonban minden télen emelkedik a tejfogyasztás, mert akkor minden gazdag család a fővárosban tartózkodik; nyáron, az ellenkező ok miatt, csökken ugyan, de télen-nyáron egyaránt óriási méretű hamisításra ad lehetőséget. A tejet nagymértékben vizezik a viszonteladók, sőt már a termelők is. „Egy surreyi nagybirtokos [1801] – úgy hírlik – szivattyút állított be [a tejgazdaságába]; közönségesen csak mint a hírhedt fekete tehenet ismerik, mert ilyen színre van festve, és azt rebesgetik róla, hogy több tejet ad, mint az összes többi tehene."[96] Akkor már inkább kedvünkre való az, amit egy évszázaddal korábban nap mint nap láthatunk Valladolidban: az utcákon több mint 400 szamár zsúfolódik össze, ezek hozzák be a tejet a környező falvakból, és látják el a várost tehéntúróval, vajjal és tejszínnel, amelynek egy portugál utazó nem győzi dicsérni a minőségét és olcsóságát. Valóságos eldorádó ez a főváros, amelyet III. Fülöp nemsokára el fog hagyni Madrid kedvéért, és ahol ekkor minden van bőségben: a baromfipiacon több mint 7000 szárnyast adnak el mindennap, a birka itt a legjobb a világon, a kenyér kitűnő, a bor tökéletes, a tejtermékekben való ellátottság valósággal luxus Spanyolország számára, mert ebben az országban különösen ritka a tejféle.[97]

A vaj, kivéve az Észak-Afrikától Alexandriáig, sőt még azon is túlterjedő hatalmas avasvaj-övezeteket, Észak-Európára korlátozódik. A keskeny kontinens többi része a disznózsír, a szalonna és az olivaolaj hazája. Franciaországban találkozik össze a földrajzilag megosztott kétféle konyhai alapanyag. A Loire menti tájakon valóságos vajfolyam hömpölyög végig, Párizsban, sőt még északabbra is rendszeressé válik a használata: „Franciaországban úgyszólván alig készül olyan mártás, amelyben ne szerepelne – mondja Louis Lemery 1702-ben. A hollandok és az észak-európai népek a franciáknál is gyakrabban használják, és állításuk szerint nagy részben ez az oka arcszínük üdeségének."[98] A valóság azonban az, hogy a vaj még Hollandiában is csak a XVIII. században terjed el igazán. A gazdagok konyhájának a jellemzője. A földközi-tengeri népek fiai, akik kénytelenek ezekben az idegen országokban élni vagy utazni, szenvednek is emiatt, azt tartják, hogy a vajtól növekszik a leprások száma. Olyannyira, hogy 1516-ban Németalföldön jártában a gazdag Aragón bíboros a szakácsával együtt utazott, és a málháiban elégséges mennyiségű olivaolajat vitt magával.[99]

A kényelmesen berendezkedett XVIII. századi Párizs bőségesen el van látva friss és sózott, írországi és breton vajjal, sőt lotaringiai módra olvasztott vajjal is. A friss vaj jó része Gournayból, egy Dieppe melletti városkából érkezik, ahol a kereskedők nyers állapotban kapják, s újraköpülik, hogy eltávolítsák belőle az írót, ami esetleg még benne maradt. „Aztán nagy, negyven-hatvan fontos tömbökbe gyúrva szállítják Párizsba."[100] A sznobizmus mindenütt megőrzi jogait, „az úri társadalom csupán kétfajta vajat mer említeni – így az *Aranymondások enciklopédiája* (1768) –, a vanvres-it és a frévalais-it"[101], mind a kettő Párizs környékén készül.

A tojást mindenütt fogyasztják. A közhiedelem szerint nem szabad nagyon keményre főzni, lágyan kell fogyasztani. Az orvosok elfogadják a salernói orvosi iskola egyik jelmondatát: *„Si sumas ovum, molle sit atque novum."* (Ha tojást fogyasztasz, lágy és friss legyen az!) Kézről kézre adják a recepteket, hogyan lehet frissen megőrizni a tojást. De az árát a piacon mindenesetre meg kell adni; a tojás népszerű árucikk, az ára pontosan követi a konjunktúra hullámzását. Elég tudni, milyen áron kelt el Firenzében néhány tojás, a statisztikus[102] máris rekonstruálja belőle a megélhetési költségek alakulását a XVI. században. És valóban, a tojás ára egymagában is érvényes tesztet jelent arra vonatkozólag, milyen az életszínvonal, mit ér a pénz egy-egy városban vagy országban. Egyiptomban a XVII. század folyamán volt olyan időszak, amikor „választani lehetett, mit vásároljon az ember egy sous-ért: harminc tojást, két galambot vagy egy hízott jércét". A Magnéziából Brusszába vezető úton (1694) az élelmiszer nem kerül sokba: hét tojást adnak egy paráért (egy sou), egy tyúkot tízért, egy jó téli dinnyét kettőért és egész napra való kenyeret ugyanannyiért. 1697 februárjában – jegyzi fel ugyanez az utazó –, Acapulco mellett, Új-Hispániában, „a vendéglős egy nyolcast [32 sou-t] fizettetett velem egy tyúkért és egy sou-t a tojás darabjáért"[103]. A tojás tehát az európaiak rendes étkezésének a része. Ezért lepődik meg Montaigne a német vendéglőkben: ott ugyanis nem szolgálnak fel „sohasem tojást – írja, hacsak nem keményre főzve és felszeletelve salátában"[104]. Vagy Montesquieu, mikor Nápolyt elhagyva visszatér Rómába (1729): csodálkozik, „hogy ebben az egykori Latiumban az utas nem talál sem csirkét, sem fiatal galambot, sőt gyakran még tojást sem"[105].

Európában az ilyesmi kivétel, és nem szabály, mint a vegetáriánus Távol-Keleten, ahol Kínában, Japánban, Indiában alig található meg ez a gazdag és közönséges, mindennapos táplálék. A tojás igen ritka errefelé, nem része a népi táplálkozásnak. A híres kínai kacsatojás, amelyet vagy harminc napig tartanak sós lében, a gazdagok ínyencfalata.

Mindennapi táplálékok: „a tenger gyümölcsei"

Bár roppant jelentős, a tenger fontossága a táplálkozásban még nagyobb is lehetett volna. Hatalmas vidékek nem vesznek ugyanis tudomást a tenger nyújtotta, könnyen elérhető táplálékokról.

Megközelítőleg így van ez az Újvilágban is az Antillák vizein folytatott halászat és a tengeri haltanyák ellenére, ahol a Veracruz felé tartó hajók szélcsendes időben néha csodálatos fogásokat csinálnak, meg az új-fundlandi partok, homokpadok mesés halgazdagsága ellenére, amelyek úgyszólván kizárólag, de mindenesetre elsősorban Európa élelemellátását biztosítják (jóllehet a XVIII. században a tőkehal tonnaszámra jut el az angol gyarmatokra és a déli amerikai ültetvényekre is). És így van ez a kanadai és alaszkai hideg folyókba felnyomuló lazacok meg a bahiai kis „Földközi-tenger" gazdagsága ellenére, ahol a délről felnyomuló hideg vizek magyarázzák az élénk bálnavadászatot és a baszk szigonyosok jelenlétét már a XVII. században ... Ázsiában csupán Japán meg a Jangce torkolata és Hainan között Dél-Kína foglalkozik halászattal. Egyebütt csak néhány halászbárkát látni, például Malájföldön vagy Ceylon körül. Vagy olyan érdekességeket, mint a Perzsa-öböl halászai, Bandar-Abbász környékén (1694), akik „jobban szeretik a [napon szárított, mindennapi kenyerüket jelentő] szardíniájukat, mint a kereskedők által felvásárolt gyöngyöket, lévén a szardínia biztosabb valami, amit könnyebb is kihalászni"[106].

Kínában, ahol az édesvízi halászat és a haltenyésztés hatalmas hozammal jár (a Jangce tavai meg a Paj-ho tele van kecsegével), a halat gyakran spontán erjesztéssel nyert mártás formájában konzerválják, például Tonkinban. De a halfogyasztás még napjainkban is jelentéktelen (évi átlagban 0,6 kilogramm fejenként): a tenger nem tud behatolni ebbe a roppant tömegű szárazföldbe. Egyedül Japán nagy halfogyasztó. Ezt a privilégiumát mindmáig megőrizte, és napjainkban (fejenként évi 40 kilogrammos fogyasztásával, valamint a perui után a világon legelső halászflottájával) a húsevő Európának a párja. Halbősége beltengerének, de még inkább a közeli Hokkaido és Szahalin szigetek körüli tenger haltanyáinak köszönhető. Itt találkoznak össze az Ojasio hideg és a Kurosio meleg víztömegei, ugyanúgy, mint ahogyan az Atlanti-óceán északi részén, Új-Fundlandnál találkozik egymással a Golf-áram és a Labrador-áram. A meleg és hideg vizek planktonjának együttese táplálja a roppant haltömeget.

Bár nincsen ilyen szerencsés helyzetben, azért Európa is rendelkezik sokféle, rövidebb és hosszabb távra szóló élelmiszerforrással. A hal itt már csak azért is fontos, mert a vallásos előírások egyre szaporítják a böjti napokat (166 nap évente a nagyböjttel együtt, amely egészen XIV. Lajos uralkodásáig roppant szigorú volt). Ez alatt a negyven nap alatt húst, tojást és baromfit csupán a betegeknek szabad eladni, de ehhez is két bizonyítvány kell, az orvosé és a papé. Az ellenőrzés megkönnyítése végett Párizsban kizárólag a „böjti mészárosnak" van joga árusítani a tiltott ételeket, de neki is csak az Hôtel-Dieu (a párizsi főkórház) falain belül.[107] Ennek következtében roppant nagy a kereslet a friss, füstölt és sózott hal iránt.

Ám hal nem mindig található bőségben az európai partok közelében. Az oly sokat emlegetett Földközi-tenger is csupán korlátozott mennyiséggel rendelkezik, néhány kivételtől eltekintve: ilyen a boszporuszi tonhal, az orosz folyók kaviárja – a keresztény böjtök kedvelt tápláléka egészen Abesszíniáig –, a szárított kalamár és polip – régtől fogva a gondviselés ajándéka a görög szigetek számára –, a provence-i szardínia és szardella . . . Tonhalat fognak kerítőhálóval Észak-Afrika, Szicília, Provence, Andalúzia meg a portugál Algarve vizein: a Földközi-tenger mellékére és Észak-Európába Lagos szállítja nagy mennyiségben, hordókban, hajórakományszámra, a sózott tonhalat.

Összehasonlításként meg kell említenünk az észak-európai „Földközi-tengerek" bőséges tartalékait is: a La Manche-ét, az Északi-tengerét, de főleg az Atlanti-óceánét. Az utóbbin az európai partok közelében élénk halászat folyt a középkorban (lazac, makréla, tőkehal). A Balti-tenger és az Északi-tenger már a XI. századtól kezdve a heringhalászat jelentős területe. Ezek a vizek tették gazdaggá a Hanza-városokat, majd később a hollandi és a zélandi halászokat. Állítólag 1350 tájt egy William Beukelszoon nevű hollandi találta ki a módját, hogyan lehet a heringet belső részeitől gyorsan megtisztítani, és a helyszínen, a halászbárkán besózni. A besózás után a halászok azonnal hordókba rakják a halat.[108] De a XIV. és XV. század között a hering elhagyta a Balti-tengert.[109] Ettől fogva a holland és a zélandi bárkák a Dogger Bank vízzel alig elárasztott homokpadjain járnak heringhalászatra, az angliai és a skót partok melletti vizekre, fel egészen az Orkney-szigetekig. Más hajók is felkeresik e kivételes helyeket; a Valois-k és Habsburgok XVI. századi harcai közepette is szabályszerű formák között megkötött és többé-kevésbé meg is tartott heringbékék tették lehetővé, hogy Európa ne legyen megfosztva ettől a tápláléktól.

A heringet Nyugat- és Dél-Európa felé tengeren, folyamokon, szekéren vagy teherhordó állatokon exportálják. Egészen Velencéig jut el a *fehér,* vagyis a sózott, a *füstölt* és a kissé füstölt és sózott hering... Gyakran igyekszenek a nagy városok, így Párizs felé is a halrakományok, a nyomorult fuvarosok sűrűn biztatgatják hallal, osztrigával megrakott rossz gebéjüket. „Ma éjjel fogott friss hering!" – olvashatjuk még a zenész Jannequin *Les Cris de Paris* (A párizsi utcai árusok kiáltásai) című költeményében is. Londonban valósággal amolyan kis fényűzésnek számít, amit a fiatal és takarékos Samuel Pepys megengedhet magának: egy hordó osztrigát fogyaszt el feleségével és barátaival.

De ne higgyük, hogy a tengeri hal elegendő táplálékot nyújt az éhes Európának. Ahogy távolodunk a tengerparti tájaktól, és egyre beljebb jutunk Közép- vagy Kelet-Európa kontinentális országaiba, annál nagyobb szerephez jutnak az édesvízi halak. Nincs egyetlen folyam vagy folyó, beleértve a Párizson átfolyó Szajnát is, amelynek ne lennének meg a maga iparengedéllyel bíró halászai. A távoli Volga kolosszális élelemtartalék. A Loire híres lazacáról és pontyáról. A Rajna a sügérről. Egy portugál utazó a XVII. század első éveiben úgy találja Valladolidban, hogy a város tengeri hallal való ellátottsága inkább hiányos, ráadásul az áru nem is mindig kiváló minőségű a nagy távolságokból való szállítás következtében. Egész évben kapható a nyelvhal *(szól),* a pácolt szardínia és osztriga, néha a fekete tőkehal; nagyböjt idején kiváló aranydurbincs *(dorade)* érkezik Santanderből. Utasunk viszont döbbenten áll a hihetetlen mennyiségű pompás pisztráng előtt, amelyet nap mint nap árusítanak a piacokon; Burgosból és Medina de Riosecóból hozzák, néha annyit, hogy a fél várost – akkoriban Spanyolország fővárosát – ellátják vele.[110] Csehországról szólva már említettük a mesterséges halastavakat és a déli gazdag főúri birtokok tavi haltenyészetét. Németországban mindennapos fogyasztási cikk a ponty.

A tőkehalhalászat

A XV. század vége felé valóságos forradalmat jelentett az új-fundlandi tőkehalrajok nagyban történő halászása. Roppant vetélkedést provokált a baszkok, a franciák, a hollandok és az angolok között, amelyben az erősebbek elűzték a védtelenebbeket. A spanyol baszkokat is így távolították el, s a halászhelyek így maradtak meg azoknak az országoknak a kezében, amelyek, mint Anglia, Hollandia és Franciaország, erős hadiflottával rendelkeztek.

A nagy probléma a hal konzerválása és szállítása. A tőkehalat vagy magán az Új-Fundland körül halászó hajón dolgozták fel, sózták be, vagy a szárazföldön szárították. Sózott – zöld – tőkehalnak *(morue ver-*

te) azt nevezik, „amelyet csak most tettek sóba, és még egészen nedves". A zöld tőkehalra specializálódott hajók alacsony tonnatartalmúak, fedélzetükön mindössze tíz-tizenkét halásszal meg a tengerészekkel, akik szeletelik, tisztítják, sózzák a halat a hajófenéken, amely gyakran dugig van vele egészen a fedélzetet tartó gerendákig. Szokásuk az, hogy miután elérték az új-fundlandi haltanyákat, széllel hátban vitetik magukat. A *szárított*, más szóval „megtisztogatott" tőkehalat viszont nagy vitorlás hajók halásszák. Miután megérkeznek Új-Fundland partjaihoz, lehorgonyoznak, s a halászatot bárkákról végzik. A halat a szárazföldön szárítják meg bonyolult eljárásokkal, amelyeket Savary hosszadalmasan leír.[111]

Minden vitorlás hajónak el kell látnia magát kellő élelemmel, sóval, mindenféle ennivalóval, liszttel, borral, tömény szesszel, horgászbotokkal, horgokkal. Norvég és dán hajósok még a XVII. század elején is Sanlúcar de Barramedába, Sevilla mellé járnak sóért. A kereskedők természetesen előleget folyósítanak rá nekik, a kölcsönvevő aztán halban fizeti vissza az előleget Amerikából való visszatérte után.[112]

Ez történik La Rochelle-ben is a gazdasági fellendülés idején a XVI. és a XVII. században. Tavaszonként rengeteg vitorlás hajó köt itt ki, gyakran száztonnások is, mert a halászoknak elég tágas hajófenékre van szükségük: „A tőkehal nem annyira súlyos, mint inkább nagyon helyigényes." A fedélzeten 20-25 ember dolgozik, ami jelzi, milyen fontos a munkaerő ebben a hálátlan munkában. Az „ellátást biztosító polgár" lisztet, felszerelést, italokat, sót előlegez a halászmesternek közjegyző előtt kötött „hajóbérleti szerződés" szerint. La Rochelle mellett a kis olonne-i kikötő évente mintegy száz vitorlást bocsát ki több ezer emberrel a fedélzetükön az óceán másik partja felé. Minthogy a város összesen 3000 lelket számlál, a vállalkozó csak máshonnan, sokszor Spanyolországból, szerződtetheti tengerészeit. Akárhogy is, ha egyszer már vitorlát bontott a hajó, a polgárok „bizonytalanra", tehát „nagy kamatra" előlegezett pénze a továbbiakban a halászat és a tengeren való hajózás véletleneitől függ. Csak a hajók visszatérése után, júniustól kezdődik a visszafizetés. Egyébként az első visszatérők markát fantasztikus jutalom üti. A győztes hajóvállalkozót megrohanják a kocsmában a polgárok, folyik a vita, a veszekedés, a tenyérbe csapkodás . . . De rendkívül kifizetődő a győzelem. Mindenki várja már az új halat. Előfordul, hogy a győztes a *kis százért* (110 vagy 100 darab tőkehal, ahol milyen a szokás) 60 frankot is elkér, holott néhány nappal később már az *ezer* sem kel el drágábban 30 franknál. Rendszerint olonne-i hajó nyeri meg a versenyt, mert az olonne-iak két utat szoktak tenni évente, két „szezont", a „jutalomutat" és a másikat, „a késeit". Persze ez azzal a kockázattal jár, hogy esetleg eszeveszett gyorsasággal lesznek kénytelenek felszedni a horgonyt.[113]

Egyes helyeken a halászat lehetőségei kimeríthetetlenek. A tőkehalak például az új-fundlandi nagy sziklapadon, a vízzel éppen csak hogy elborított hatalmas tenger alatti platón rendezik „nagy találkozóikat [. . .], s a mennyiségük ott oly elképesztő, hogy a legkülönfélébb országokból idecsődült halászoknak reggeltől estig nincs egyéb dolguk, mint hogy vízbe vessék a horgukat, kihúzzák, felhasítsák a megfogott halat, s aztán a belső részeit horgukra akasztva másikat fogjanak vele. Egyetlen ember néha 300-400 halat is kifog naponta. Mikor a csalogató táplálék kifogy ezen a tájon, a halak szétszélednek, és valóságos hadat indítanak a sárga tőkehal ellen, mert az az ínyencfalatuk. Ezek persze menekülnek előlük. Mi, európaiak ennek a hajszának köszönhetjük a sárga tőkehal gyakori megjelenését honi partjainkon."[114]

„Az új-fundlandi tőkehal Isten ajándéka" – kiált fel lelkesen egy marseille-i polgár 1739-ben. Ugyanilyen csodálattól eltelve száz évvel később egy francia utazó azt bizonygatta, hogy „Európa legjobb üzlete a tőkehalhalászat, mert nem kell hozzá pénz [ami igaz is meg nem is], hogy kihalászhassuk, az egész csak a halászat és az áruba bocsátás okozta fáradságba kerül; nagy pénzeket hoz ez nekünk Spanyolországból, és egymillió ember él meg belőle Franciaországban"[115]. Ez az utóbbi számadat nyilván légből kapott. Egy XVIII. század végéről származó jegyzék néhány elszórt számadatot tartalmaz a franciaországi, angliai és egyesült államokbeli tőkehalfogásra vonatkozólag. 1773-ban Franciaországban 264 hajót mozgósított (25 000 tonna, 10 000 fő legénység); 1775-ben 400 angol hajót (36 000 tonna, 20 000 fő legénység) és 665 „amerikai" hajót (25 000 tonna, 4400 fő legénység). Vagyis összesen 1329 hajót, 86 000 tonna űrtartalommal, fedélzetükön 34 400 emberrel; az általuk fogott hal mintegy 80 000 tonnát tett ki. Ha még a hollandokat és a többi európai halászt is hozzászámítjuk, legkevesebb 1500 hajó és 90 000 tonna tőkehal lenne az eredmény.[116]

Egy honfleuri kereskedőnek,[117] Colbert kortársának a levelezése megismertet bennünket a szükséges minőségi különbségekkel: a *gaffe*-fal – rendkívül nagy tőkehal –, a *marchande*-dal, a *lingue*-gel, a *raguet*-val – apró zöld tőkehal –, de még ez az utóbbi is mindig jobb, mint a „szemete", vagyis a meghibásodott, vagy túlságosan, vagy nem eléggé besózott, vagy a rakodók csizmasarkától megsérült halak roppant tömege. Minthogy a zöld tőkehalat nem súlyra, hanem darabszámra vásárolják (a szárítottal ellentétben), „válogatókat" kell igénybe venni, akik egy szempillantásra megkülönböztetik a „tetszetőst" a „rossztól", és egyúttal a tömegét is felmérik. E tőkehal-kereskedők egyik gondja, hogyan akadályozzák meg a Hollandiából érkező („nagy vámmal" sújtott) hering beáramlását a honfleuri piacra, és még inkább annak a heringnek a betolakodását, amelyet tilos időben, főleg karácsony után fognak egyes nyomorult normandiai halászok, holott ebben az időben a hal nem jó minőségű, de mivel nagy mennyiségben akad horogra, igen alacsony áron adják: „Mihelyt megjelenik ez a hering, egyetlen tőkehaluszonyt se lehet többé eladni." Ezért volt szükség a királyi tilalomra, amelyet természetesen helyeselnek a derék tőkehal-kereskedők.

Minden kikötő specializálódott valamilyen fajta halra, annak az övezetnek az igényei szerint, amelyet ellát. Dieppe, Le Havre, Honfleur a zöld tőkehalat fogyasztó Párizst látja el, Nantes azokra a vegyes ízlésű tájakra szállít, amelyek a Loire vízi útjain és a csatlakozó utakon közelíthetők meg; Marseille évi átlagban egymaga felveszi a francia szárított tőkehal felét, de ennek nagy részét Itáliába reexportálják. Sok a saint-malói hajó is, amelyek már a XVII. században egyenesen az itáliai kikötők, főleg Genova felé veszik az irányt.

Ezernyi részadatot ismerünk Párizs zöld (vagy a másik nevén fehér) tőkehallal való ellátottságára vonatkozólag. Az első halászutak (indulás januárban, visszatérés júliusban), majd a másodikak (indulás márciusban, visszatérés novemberben és decemberben) kétféle ellátást határoznak meg: az első gyengébb, a második ugyan bőségesebb, de április végétől kezdve ez is megszűnik. Ekkor aztán (egész Franciaországban) három hónapig tartó halhiány áll be – áprilisban, májusban és júniusban –, „pedig ebben az időszakban ritka a főzelékféle, a tojás drága, és kevés édesvízi halat lehet enni". Ez a magyarázata annak, miért megy fel hirtelen az értéke annak a zöld tőkehalnak, amit az angolok halásznak saját partjaik mentén, s amely Párizsba a dieppe-i – ez esetben egyszerű átmenő – kikötőből jut el.[118]

A világ feletti uralomért folyó tengeri viták és harcok – a spanyol örökösödési háború, az osztrák örökösödési háború, a hétéves háború, az amerikai függetlenségi harc – idején úgyszólván minden hajó abbahagyja a halászatot... Ilyenkor csak a legerősebb fogyaszt továbbra is tőkehalat, de az se mindig.

Bár felmérni nem tudjuk, a halászat, de legalábbis a tonnaátlag fokozatosan növekszik, annak ellenére, hogy az út – egy hónap, hat hét oda-vissza – nemigen változik. Az új-fundlandi csoda abban áll, hogy a szolgáltatott élelem mennyisége szüntelenül újratermelődik, egyforma bőségben kínálkozik. A tőkehalrajok planktonnal, hallal és főleg ínyencfalatukkal, a sárga tőkehallal táplálkoznak. Ez utóbbiakat az új-fundlandi vizek felől rendszeresen az európai partok felé űzik, ahol aztán megtalálják őket a halászok. Sőt úgy látszik, hogy a középkorban a tőkehal igen nagy számban fordult még elő az európai partokon. De aztán nyugat felé vette menekülése útját.

Európa mohón rávetette magát erre a mannára. 1791 márciusában például 54 angol hajó érkezik Lisszabonba állítólag 48 110 métermázsára

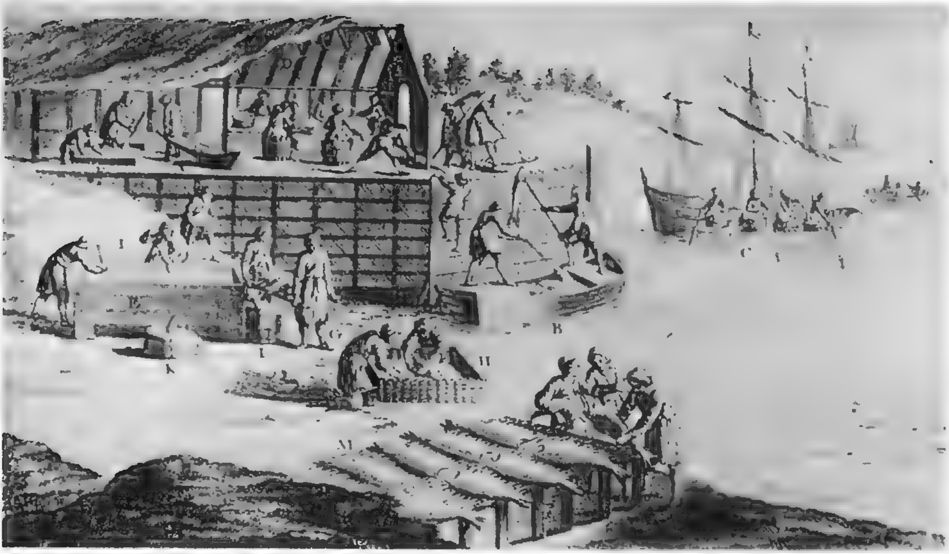

Tőkehal-halászat. A szárított tőkehal készítésének különböző műveletei a szárazföldön. XVIII. század. Biarritz, Musée de la Mer

rugó tőkehalrakománnyal. „Micsoda roppant haszon az angolok számára ezen az egyetlen élelmiszeren!”[119] Spanyolországban 1717 tájt egyedül a tőkehalra költött összeg meghaladja az évi 2 400 000 piasztert.[120] Tudni való, hogy a fogyasztásra kínált többi halfajtához hasonlóan a tőkehal is megromlik szállítás közben, és valósággal undorítóvá válik. Még a hal sótlanítására használt víz is könnyen megbüdösödik, olyannyira, hogy csupán éjjel szabad a csatornákba önteni.[121] Így aztán megérthetjük ezeket a bosszús szavakat, amelyeket állítólag egy szolgálólány mondott 1636-ban: „Jobban szeretem a húsos ételt, mint a böjtit [. . .]; szívesebben látok a fazekamban egy jókora hurkát négy sonkával, mint egy ócska tőkehalszeletet!”[122]

A valóságban a tőkehal vagy a böjti időszak elkerülhetetlen táplálékforrása, vagy a szegények eledele, „napszámosoknak szánt étel”, ahogyan egy XVI. századi szerző írja. Mint ahogyan az volt a még nála is rosszabb bálnahús és bálnazsír is (kivéve a bálna nyelvét, mert az, Ambroise Paré szerint, igen ízletes eledel), amelyet ennek ellenére mégis fogyasztott a szegénység böjtidőben[123] egészen addig, míg aztán a zsírt olajjá átalakítva nem kezdték el széltében használni világításra, szappankészítésre meg a különféle manufaktúrákban A bálnahús ekkor tűnt el a piacokról. Már csak „a Jóreménység foka közelében élő, félig vad kafferek” fogyasztják, olvashatjuk egy 1619-ben kötött szerződésben, amely mindazonáltal megemlíti, hogy Itáliában azért még használnak sózott bálnazsírt, az úgynevezett „böjti szalonnát"[124]. Akárhogy is van, az ipari szükségletek elegendők hozzá, hogy eltartsák az egyre élénkebb bálnahalászatot: így például 1675 és 1721 között a holland vállalkozók 6995 hajót küldtek a Spitzbergák környékére, ezek legénysége 32 908 bálnát szigonyozott meg, kipusztítva a környező tengerek bálnaállományát.[125] Hamburgi hajók rendszeresen járták a grönlandi vizeket bálnaolaj végett.[126]

1650 után a bors kezd kimenni a divatból

Az étkezés történetében különleges helyet foglal el a bors. Napjainknak ez az egyszerű fűszere, amelyet ma távolról sem tartunk nélkülözhetetlennek, a többi fűszernövénnyel együtt egyik legfontosabb tárgya volt a Közel-Kelettel folytatott kereskedelemnek. Minden a borson fordult meg, még a XV. századi felfedezők álmait is a bors táplálta. Ebben a korban keletkezett a közmondás: „Drága, mint a bors."[127]

Mert Európa hosszú időn át rajongott a borsért meg a többi fűszerért, a fahéjért, a szegfűszegért, a szerecsendióért, a gyömbérért. Ezt a rajongást ne nevezzük elsietve mániának. Azon túlmenően, hogy az iszlám országai meg Kína és India is osztoznak kedvelésében, minden társadalomnak megvannak a maga mindig más, mindig heves és szinte szükségszerű táplálkozási bolondériái. Arra a szükségérzetre gondolunk, amely rákényszerít bennünket, hogy megtörjük ételeink egyhangúságát. Egy hindu író szerint: „Valahányszor elmegy az étvágyunk a pusztán vízben főtt rizstől, azonnal zsírról, sóról és fűszerről álmodozunk."[128]

Tény, hogy manapság a fejlődésben elmaradt országok legszegényebb és legegyhangúbb konyhái fordulnak legszívesebben a fűszerekhez. Fűszeren minden ma is használt fűszert értünk (beleértve az amerikai eredetű, számtalan néven ismert paprikaféléket is), és nem csupán a nagy hírnévre szert tett keleti fűszereket. A középkorban a szegények konyhájának is megvoltak a maga fűszerszámai: a kakukkfű, a majoránna, a babérlevél, a borsfű, az ánizs, a koriánder (cigánypetrezselyem) és mindenekelőtt a fokhagyma, amelyet Arnaud de Villeneuve neves XIII. századi orvos a szegények kígyómarás-gyógyszerének nevezett. Mindeme európai fűszerek közül egyedül a sáfrány számít abban az időben luxusnak.

A rómaiak már Plautus meg az öreg Cato korában bele voltak habarodva a líbiai *silphium*ba, e titokzatos növénybe, amely a császárság I. századában tűnik el. Amikor Julius Caesar i. e. 49-ben kiüríti az államkasszát, több mint 490 kilogramm *silphium*ot talál benne. Ezután egy perzsa eredetű fűszer, az *asa foetida* jön divatba, amelyet „fokhagymaszerű, bűzös szaga miatt *stercus diaboli*nak, ördögszarnak" neveztek.

A perzsa konyha még ma is használja. Rómába későn jut el a bors és a többi keleti fűszer, „nem előbb, mint Varro és Horatius kora, Plinius csodálkozik is a bors kedvező fogadtatásán". Széltében használják, az ára viszonylag alacsony. Plinius szerint a finom fűszerek kevesebbe kerülnek a borsnál, de ez a helyzet később megváltozik. Rómában a borsnak idővel külön raktárakat – *horrea piperataria* – építenek, s amikor Alarik 410-ben elfoglalja a várost, 5000 font borsot zsákmányol.[129]

Rómától a Nyugat örökölte a fűszereket és a borsot. Valószínű, hogy mindegyik hiányzott is aztán neki Nagy Károly korában, amikor úgyszólván bezárult a Földközi-tenger a kereszténység előtt. A XII. században elhatalmasodik a fűszerőrület. Nyugat egyszerűen rááldozza nemesfémeit, és hogy fűszerhez jusson, fáradságos kereskedelembe bocsátkozik Kelettel, bejárva érte a fél földünket. A bors iránt támadt szenvedélyes vágy oly erős, hogy az igazi, fekete vagy fehér (aszerint, hogy rajta van-e sötét színű héja, vagy nincs) bors mellett elfogadják az úgynevezett hosszú borsot is, amely szintén Indiából jön, és ugyanúgy pótszer, mint ahogyan a XV. századtól kezdve az lesz a Guinea partjairól származó hamis bors, más néven *malaguette* vagy *maniguette** is.[130] Katolikus Ferdinánd hiába igyekszik megakadályozni a portugál fahéj és bors behozatalát – ugyanis pénzkivitellel jár –, arra hivatkozva, hogy *„buena especia es el ajo"*, a fokhagyma éppen elég fűszerezőnek.[131]

A szakácskönyvek azt bizonyítják, hogy ez a fűszerőrület mindent elért, a húsokat, a halakat, a befőtteket, a leveseket, a fényűző italokat. Ki merészelne ebben a korban vadhúst sütni anélkül, hogy „csípős borsot" ne használna hozzá, ahogyan azt már Douet d'Arcy is tanácsolja a XIV. század elején? A *Párizsi ínyesmester* (1393) azt ajánlja, hogy „a fűszereket a lehető legkésőbb kell az ételbe tenni"; a véreshurka receptjében például ezt olvashatjuk: „Végy gyömbért, szegfűszeget és egy csipetnyi borsot, s az egészet törd meg együtt." Ami az *oille* nevű, „Spanyolországból származó" marha-, kacsa-, fogoly-, galamb-, fürj- és hízottjérce-húsból készült ételt illeti (minden valószínűség szerint a ma is népszerű spanyol *olla podridá*ról van szó), ugyane szakácskönyv szerint szintén számos fűszerrel teszik ínycsiklandóbbá, részben Keletről származó, részben hazai „aromás fűszerszámokkal" – szerecsendióval, borssal, kakukkfűvel, gyömbérrel, bazsalikommal... Fűszert fogyasztanak befőtt gyümölcsökben és tudós porkészítményekben is, amelyek minden, az orvostudomány által megállapított esetekre jók. Igaz, mindről azt tartják, hogy „szelet hajtanak" és „növelik a férfierőt".[132] Nyugat-Indiában a borsot gyakran a piros paprika – axi vagy chili – helyettesíti. Oly bőségesen teszik hozzá minden húsételhez, hogy az újonnan érkezők képtelenek akár egyetlen falatot is lenyelni belőle.[133]

---

* *Aframomum Melagueta:* paradicsommag. – *A ford.*

Egyszóval össze sem lehet hasonlítani ezt a túlzott fűszerélvezetet azzal a kései és mértéktartó fűszerhasználattal, amelyet a rómaiaknál láthatunk. Igaz, hogy a rómaiak kevés húst fogyasztottak – még Cicero idejében is fényűzésellenes törvények sújtották élvezetét. A középkorban viszont a nyugati országoknak valóságos privilégiuma a húsevés. Arra kell talán gondolnunk, hogy a fűszerezést, az erős borsozást, a csípős mártásokat a nem mindig friss, nehezen eltartható hús kívánja meg. Feltehetőleg ez egyik módja annak, hogy a hús rossz minőségét palástolják. És hát nincsenek-e, ahogy a mai orvosok mondanák, furcsa szaglási pszichizmusok? Úgy látszik, kizárja egymást az „orrcsavaró és kissé fiziológiai illatú – fokhagyma, vöröshagyma – fűszerek és a finomabb, aromás, kellemes, virágillatra emlékeztető fűszerek" kedvelése.[134] A középkorban az előbbiek kerülnek túlsúlyba.

A dolog bizonnyal nem ilyen egyszerű. Akárhogy is, a XVI. században Vasco da Gama afrikai utazását követően hirtelen megszaporodnak a fűszerszállítmányok, minek következtében az addig nagy fényűzést jelentő fogyasztás felszökik, különösen Észak-Európában, ahol sokkal több fűszert vásárolnak, mint a Földközi-tenger melléki országokban. Tehát nem egyszerűen a kereskedelmi és hajózási tevékenység az oka annak, hogy a fűszerfélék elosztó piaca Velencéből, a *Fondaco dei Tedeschi*ről Lisszabon közvetítésével előbb Antwerpenbe, majd onnan Amszterdamba tevődik át. Luther, aki bizonnyal túloz, azt állítja, hogy Németországban több a fűszer, mint a búza! A nagy fogyasztók mindenesetre az északi és a kelet-európai országok. 1697-ben Hollandiában azt tartják, hogy „a hideg országok számára" a pénz után a legjobb áru a fűszer, amelyet „csodálatos mennyiségben" fogyasztanak Oroszországban és Lengyelországban.[135] Lehetséges lenne, hogy a borsot és az egyéb fűszerféléket jobban kívánják ott, ahová ezek végeredményben később jutottak el? Ahol még újfajta fényűzést jelentenek? Mably apát beszámol róla, hogy Krakkóba érkezve magyar bor kíséretében „igen bőséges ebédet szolgáltak fel neki, amely talán nagyon jó is lett volna, ha az oroszok és a konföderáltak kiirtották volna azt a sok aromás fűszerszámot, amellyel errefelé ugyanúgy nem fukarkodnak, mint Németországban, ahol fahéjjal és szerecsendióval mérgezik az utast"[136]. Ezek szerint, úgy látszik, az erős fűszerfélék kedvelése Kelet-Európában még „középkori" maradvány, míg Nyugat-Európában már némiképp eltűnőben vannak a régi konyhai szokások. Mindez azonban csupán benyomás, nem pedig bizonyosság.

Mindenesetre, amikor olcsóbbá válva a fűszerek egyre gyakrabban jelentek meg mindenki asztalán, és élvezésük immár nem volt a fényűzés, a gazdagság jele, csökkent használatuk és vele párhuzamosan tekintélyük is. Ez derül ki egy 1651-ből származó szakácskönyvből is (szerzője François-Pierre de La Varenne) meg Boileau egyik szatírájából (1665), amelyben kigúnyolja a túlzott fűszerfogyasztást.[137]

Miután eljutottak az Indiai-óceánra és az Indiai szigettengerre, a hollandok igyekeztek a maguk számára megszerezni, majd megtartani a bors- és fűszermonopólium hasznát a lassacskán kiszoruló portugál kereskedelemmel, s nem sokkal később az angol, majd a francia vagy dán konkurrenciával szemben. Ugyancsak igyekeztek maguknak megkaparintani Kína, Japán, Bengália, Perzsia piacait is, és sikerült is csökkenő európai jövedelmüket azzal kompenzálni, hogy felfejlesztették Ázsia országai felé irányuló kereskedelmüket. Valószínű, hogy az Európába Amszterdamon és egyéb piacokon át érkező borsmennyiség legalábbis a XVII. század közepéig egyre növekedett, majd továbbra is magas szinten maradt. A holland kereskedelem 1600 táján bekövetkezett gyors fejlődését megelőzően az évi borsszállítmányok nagyságrendje 20 000 métermázsa lehetett, tehát 100 millió európait számolva, fejenként évi 20 gramm. 1680 tájt esetleg már évi 50 000 métermázsa nagyságrendű borsfogyasztást is megkockáztathatunk, vagyis több mint kétszer annyit, mint a portugál monopólium idején. Úgy látszik, elérték a felső határt, legalábbis ezt sugallják az *Oost Indische Companie* adatai az 1715–1732 közötti időszakra vonatkozóan. Az mindenesetre bizonyos, hogy a bors, maga után rántva a többi fűszerfélét, megszűnt olyan uralkodó árucikk lenni, mint korábban, Priùli vagy Sanudo korában, Velence senkitől sem vitatott dicsősége idején. A bors még 1648–1650-ben is az első helyet foglalta el az amszterdami Társaság forgalmában (az összforgalomnak 33 százalékát), de 1778–1780-ban már visszaesik a negyedik helyre (11 százalék), a textilfélék (selyem- és gyapotáru, 32,66 százalék), a finom fűszerek (24,43 százalék), a tea és a kávé (22,92 százalék) mögé.[138] Vajon a luxusfogyasztás végének a tipikus esete-e ez, és a mindennapi fogyasztásnak a kezdete? Vagy pedig egy mértéktelen élvezet elsorvadása?

E visszavonulás okát az új luxuscikkek – kávé, csokoládé, alkohol, dohány – gyors elterjedésében is kereshetjük, sőt rengeteg új zöldség- és főzelékféle megjelenésében is, aminek következtében fokozatosan változatosabbá válik az étkezés Nyugat-Európában (spárga, spenót, zöldsaláták, articsóka, zöldborsó, zöldbab, kelkáposzta, paradicsom, zöldpaprika, dinnye). Mindezek többnyire európai, főleg olasz kertekből kerülnek ki (VIII. Károly például Itáliából vitte Franciaországba a dinnyét), néha Örményországból, mint a kantalupdinnye, vagy Amerikából, például a paradicsom, a bab, a burgonya.

Marad még egy utolsó, igazat megvallva gyenge lábon álló magyarázat. 1600-tól kezdve, sőt már korábban is, általában csökkent a húsfogyasztás, szakítottak a régimódi táplálkozásformával. Ugyanakkor a gazdagoknál kezd egyszerűbbé válni az étkezés, legalábbis Franciaországban. A német és lengyel konyha egyelőre még késett, hússal jobban is volt ellátva, tehát nagyobb szüksége volt borsra és egyéb fűszerekre. Ez a magyarázat azonban csupán valószínű, és az előzőkkel is megelégedhetünk, amíg többet nem tudunk minderről.

Az európai piac bizonyos mérvű telítettségét bizonyítja az, hogy egy német közgazdász 1722-ben és egy „angol" szemtanú 1754-ben leírja: előfordul, hogy a hollandok „néha nagy mennyiségű borsot, szerecsendiót égetnek el vagy dobnak a tengerbe ... így akarván megtartani az árukat"[139]. Jáván kívül egyébként nincsenek európai ellenőrzés alatt álló borscserje-ültetvények; Pierre Poivre kísérletei a Mauritius- és Bourbon-szigeteken, ahol kormányzó volt (1767), úgy látszik, csupán epizódjellegűek voltak. Ugyanez áll Francia Guayanára is.

Minthogy soha semmi sem egyszerű, a XVII. század, amely Franciaországban már szakít a fűszerekkel, belehabarodik az illatokba. Mindent illatosítanak – a ragukat, a cukrászsüteményeket, az édes pálinkákat, a mártásokat – ámbrával, írisszel, rózsavízzel, narancsvirágvízzel, majorannával, mályvaolajjal ... Képzeljük csak el, hogy a tojást „szagosvízzel" öntözték!

A cukor meghódítja a világot

A nádcukor a bengáliai partvidékről, a Gangesz deltája és Assam közti területről származik. A vadon termő növény idővel bekerült a kertekbe. Előbb hosszú időn át azért termelték, hogy cukros vizet nyerjenek belőle, majd később cukrot, amit akkoriban orvosságnak tekintettek: a Szaszszanidák idején perzsa orvosi recepteken találkozunk vele. A Bizáncban is orvosságként használt cukor a méz vetélytársa a szokásos rendelvényeken. A X. században megtaláljuk a salernói iskola gyógyszerkönyvében is. De már jóval korábban elkezdték táplálkozásra használni Indiában és Kínában, ahova a cukornádat az i. sz. VIII. században vitték be. Hamarosan meghonosodott Kuangtung dimbes-dombos övezetében, Kanton szomszédságában. Mi sem természetesebb. Kanton ekkor már a régi Kína legnagyobb kikötője. Hátországa erdős, márpedig a cukorgyártáshoz sok tüzelő kell. Századokon át Kuangtung tartomány szolgáltatja a kínai cukortermelés legnagyobb részét. A XVII. században az *Oost Indische* minden nehézség nélkül szervezi meg a kínai és tajvani cukor kivitelét Európa felé.[140] A következő évszázad végén Kína maga is importál cukrot Kokinkínából, ahol különösen alacsony az ára. Úgy látszik azonban Észak-Kína még ennek ellenére sem ismeri ezt az új fényűzési cikket.[141]

A X. században a cukornád már ott van Egyiptomban, s a cukrot szakavatott eljárással állítják elő. A keresztesek Szíriában ismerkednek meg vele. Saint-Jean-d'Acre* eleste és Szíria elveszte (1291) után a cukrot magukkal hozzák a hazatérő keresztények, s az gyorsan elterjed Ciprus szigetén. A szép Cornaro Katalin, az utolsó Lusignan hitvese és a sziget utolsó királynője (a velenceiek 1479-ben foglalják el Ciprust) azoknak a velencei patríciusoknak, a Cornaróknak a leszármazottja, akik a maguk idejében „cukorkirályok" voltak.

Már Cipruson való elterjedése előtt nagy keresletnek örvendett az arabok nyomán oda eljutott cukor Szicíliában, majd Valenciában. A XV. században Marokkó déli tartományában, Sous-ban találkozunk vele, onnan jut el Madeirába, az Azori-szigetekre, a Kanári-szigetekre, São Tomé és Principe szigetekre, a Guineai-öbölbe. 1520 tájt Brazília következik, ahol a XVI. század második felében már virágzik a cukornádtermesztés. Ettől kezdve új lap kezdődik a cukor történetében. „Míg korábban cukrot csupán a patikusoknál lehetett kapni, akik kizárólag a betegek számára tartották – írja Ortelius a *Theatrum Orbis Terrarum*ban (1572) manapság torkosságból falják. [...] Ami hajdan orvosság volt, jelenleg táplálékul szolgál."[142]

Miután a hollandokat 1654-ben elűzték Recifébõl (Pernambuco), s az inkvizíció sanyargatni, üldözni kezdte a portugál maranókat[143]**, a cukornád és a cukorgyártó felszerelések a XVII. században Brazíliából eljutottak Martinique-ra, Guadeloupe-ba, a holland Curaçaóba meg Jamaikába és San Domingóba, amelyek ekkor, 1680 tájt kezdték élni történelmük nagy napjait. A termelés ettől kezdve megszakítás nélkül növekedett. Ha nem tévedek, a XV. században a ciprusi cukor néhány száz, de legfeljebb néhány ezer „könnyű" mázsára (egy „könnyű" mázsa 50 kilogramm) rúghatott.[144] Nos, virágkorában, a XVIII. században, San Domingo egymaga 70 000 tonnát állít elő. 1800-ban Anglia állítólag évi 150 000 tonna cukrot fogyasztott, megközelítőleg tizenötször annyit, mint 1700-ban, úgyhogy lord Sheffield joggal jegyzi fel 1783-ban: „A cukorfogyasztás még jelentős mértékben fokozódhat. Jelenleg csak alig fél Európa ismeri."[145] Párizsban a Forradalom előtti esztendőkben a fogyasztás évi fejadagja 5 kilogrammra tehető (ha csupán 600 000-re becsüljük a főváros lakosságát, aminek a helyességében azonban kételkedünk); 1846-ban (s ez a szám biztosabb) a fogyasztás csak 3,62 kilogramm. Egy egész Franciaországra vonatkozó becslés elméletben egy kilogrammos átlagra jut 1788-ra vonatkozólag.[146] Legyünk meggyőződve róla, hogy bármennyire kedveli a fogyasztóközönség, bármily alacsony is az ára, a cukor még mindig fényűzési cikknek számít. A süvegcukor számtalan francia parasztházban az asztal felett lógott felakasztva. Használati utasítás: odaemelni a poharat egy röpke pillanatra, hogy az olvadó cukor megédesítse a tartalmát. Ha meg akarnánk rajzolni a cukorfogyasztás térképét, nagyon egyenetlen lenne. Egyiptomban a XVI. század folyamán például valóságos gyümölcs-, konzerv-, és cukrozottgyümölcs-ipar virágzott, a cukornádtermelés pedig olyan fejlett volt, hogy a száraz levelet aranyolvasztásra használták.[147] Ezzel szemben még két évszázaddal később is egész európai övezetek előtt ismeretlen a cukor.

---

* Ma Akko, Izrael. – *A ford.*

** Kényszerűségből keresztény hitre tért zsidók és mórok. – *A ford.*

A termelés szerény voltának egyik oka az is, hogy a cukorrépa későn honosodott meg, jóllehet már 1575-ben is ismerték, Marggraf német vegyész pedig már 1747-ben kivonta belőle a cukrot szilárd alakban. Szerepe igazából a kontinentális zárral kezdődik, de még ezután is majdnem egy évszázad kell ahhoz, hogy felismerjék a fontosságát.

Mármost tudni való, hogy a cukornád elterjedése a meleg éghajlatú tájakra korlátozódik. Ez magyarázza azt, hogy Kínában nem jut északabbra a Jangcénál. Megvannak a sajátos kereskedelmi és ipari feltételei is. A cukorgyártás munkaerőigénye igen nagy (Amerikában néger rabszolgák végzik), továbbá olyan költséges berendezéseket kíván, mint a kubai, új-hispániai, perui *yngeniók,* és brazíliai megfelelőik, az *engenho de assucarok,* a francia szigetek cukorgyártó gépei vagy malmai, az angol *engine-ek.* A cukornádat állati vagy vízi erővel, széllel hajtott, néha kézi erővel működtetett hengerekkel zúzzák össze, sőt, például Japánban, hengerek nélkül, puszta kézzel. A növény leve gondosan végzett, bonyolult kezelésen, előkészítésen megy keresztül, majd hosszan főzik rézüstökben. Agyagformákban kristályos alakot nyerve úgynevezett *moscouade,* nyerscukor lesz belőle, vagy pedig fehérföldön átszűrve, *cassonade,* egyszer finomított cukor. A továbbiak folyamán az alkoholt nem számítva tíz különböző cikket lehetett belőle gyártani. A nyerscukor finomítását igen gyakran európai városokban – Antwerpen, Velence, Amszterdam, London, Párizs, Bordeaux, Nantes, Drezda stb. – végezték; ez a művelet majdnem ugyanannyit jövedelmezett, mint a nyersanyag előállítása. Ebből aztán összeütközések születtek a finomítók és a „cukortermelők", a szigeteken élő telepesek között, akiknek az álma az, hogy mindent a helyszínen gyártsanak, vagy ahogyan akkoriban mondották, „fehérre rendezkedjenek be" (fehér cukrot állítsanak elő). A nádtermesztés és a cukorgyártás tehát tőkét és közvetítő láncokat tételezett fel. Ahol ezek a láncok még nem alakultak ki, az árusítás nemigen terjedt messzebb a helyi piacnál: például Peruban, Új-Hispániában és Kubában egészen a XIX. századig. A cukortermelő szigetek és a brazíliai partok azért tudnak virágozni, mert Európához közel, az akkori hajók gyorsaságát és teherhordó képességét figyelembe véve megközelíthető távolságban vannak.

További akadály: „Egy amerikai gyarmat élelmezéséhez – magyarázza Raynal abbé – egy egész európai tartomány termelése szükséges",[148] mert a cukortermelő gyarmatok képtelenek magukat élelemmel ellátni, a cukornád ugyanis kevés helyet hagy az egyéb ritka élelmiszereket termelő „tábláknak". Ez a tragédiája a cukor-monokultúráknak Észak-Brazíliában, az Antillákon, a marokkói Sous-síkságon (ahol az archeológusok most tárják fel a hajdani hatalmas berendezéseket). 1783-ban Anglia 16 526 tonna sózott marha- és sertéshúst, 5188 oldal szalonnát, 2559 tonna tartósított belsőséget szállít nyugat-indiai szigeteinek (elsősorban Jamaikának).[149] A brazíliai rabszolgák ellátását a tonnaszámra érkező új-fundlandi tőkehal, az ország belső részéről (a *sertão*ból) származó hús – *carne do sol* – biztosítja, majd nem sokkal később a Rio Grande do Sulból hajón szállított *charque*. Az Antillákon az amerikai angol gyarmatok sózott húsa és lisztje jelenti a gondviselést: ennek fejében viszont a gyarmatok cukrot és rumot kapnak, bár egyébként maguk is hamar megtanulják gyártani.

Összefoglalva: ne beszéljünk elhamarkodva holmi „cukorforradalomról". Az igaz, hogy a cukor már nagyon korán meghonosodik, de aztán végtelen lassúsággal halad előre. Még a XIX. század küszöbén sincs mindenütt jelen. A cukrot illetően végső következtetésként tehát nem állíthatjuk, hogy az asztal mindenki számára meg volt már terítve. De miután ezt megállapítottuk, gondoljunk mégis azokra a zavargásokra, amelyeket a forradalmi Párizsban a *maximum* idején váltott ki a cukorhiány.

Italok és izgatószerek

Az italok mégoly rövidre fogott története is megkívánja, hogy egyformán figyelembe vegyük a régieket és az újakat, a legközönségesebbeket és a rafináltakat, továbbá azt is, hogy ezek a századok folyamán milyen változásokon mentek át. Az italok nem tartoznak egyszerűen a táplálkozás kategóriájába. A legrégibb időktől fogva izgatószerek is, a – környezettől, magunktól való – menekülés eszközei. Néha, például egyes indián törzseknél, a részegség ennél is több: a természetfölötti világgal való érintkezés eszköze. Bárhogyan van is, az alkoholizmus szünet nélkül egyre nagyobb méreteket öltött Európában a bennünket foglalkoztató évszázadok folyamán. Majd egyéb, egzotikus izgatószerek is csatlakoztak hozzá: a tea, a kávé meg a besorolhatatlan, se nem étel, se nem ital „dopping", a különféle formában élvezett dohány.

A víz

Paradox módon a vízzel kell kezdenünk. Mert nincs belőle mindig elegendő, és hiába az orvosok pontos tanácsai, akik azt javallják, hogy betegségenként ilyen vagy olyan vizet kellene fogyasztani, meg kell elégedni azzal, ami éppen adódik: eső-, folyó-, forrás- és kútvízzel, ciszternában, hordóban vagy rézedényben tárolt vízzel – ez utóbbiban tanácsos is vizet tartalékolni minden előrelátó háztartásban. Szélsőséges esetek is vannak. Például az észak-afrikai spanyol parti erődökben a XVI. században lombikban párolt tengervíz: másként ugyanis Spanyolországból vagy Itáliából kellett volna hozatni. A végszükség: az 1648-ban Kongó területén utazók kiéhezve, fáradtságtól kimerülve a puszta földön alszanak, és kénytelenek „olyan vizet inni, amely a lóhúgyhoz hasonlított."[150] Vagy egy másik gyötrelem: a hajófedélzetek édesvize. Megoldhatatlan probléma iható állapotban való megőrzése, a rengeteg recept és féltékenyen őrzött titkok ellenére is.

Egyébként egész városok vannak rosszul vízzel ellátva, minden gazdagságuk ellenére. Így például Velence, amelynek a köztereken vagy a paloták udvarain látható kútjai nem hatolnak le egészen a lagúna talaja alatt elérhető édesvízrétegig, ahogyan azt hihetnénk, hanem tulajdonképpen finom homokkal félig megtöltött ciszternák: az esővíz ezen a homokon átszűrődve tisztul meg, s a ciszterna közepébe fúrt valódi kútban bukkan elő. Ha hosszú heteken át nem esik az eső, a ciszternák máris kiszáradnak, mint például Stendhal egyik velencei tartózkodása alkalmával. Ha pedig vihar tombol, akkor elönti őket a tengervíz. Ezek a ciszternák normális időben is elégtelenek a város roppant lakosságának ellátására. Az édesvizet tehát kívülről kell hozni. Onnan is hozzák, de nem felszíni vízvezetékeken, hanem bárkákon, ezeket a Brentán töltik meg, onnan érkeznek be nap mint nap rendszeresen Velencébe a canalékon. Ezeknek a brentai *acquaroli*knak autonóm céhük van a városban. Hasonlóan kedvezőtlen minden holland város helyzete is; italukat ciszternákból, csekély mélységű kutakból, a csatornák kétes tisztaságú vizéből nyerik.[151]

Még ha mindent összeszámlálunk is, kevés működő vízvezetéket találunk, kivéve a híres isztambuliakat, amelyek rá is szolgáltak a hírükre, meg a segoviait – a *puenté*t (1841-ben állították helyre) –, amely még a rómaiak korából származik, és a turisták csodálatának a tárgya. Portugáliában – rekord? – a XVII. században vízvezetéke van Coimbrának, Tomarnak, Vila do Condénak, Elvasnak. Lisszabon 1729 és 1748 között épített új vízvezetéke a városközponttól távol eső Rato térig vezeti a folyóvizet. Az emberek verekszenek a vízért, ide járnak a vízhordók megtölteni vasfogantyús vörös hordócskáikat, amelyeket aztán a nyakukba dobva visznek tovább.[152] V. Márton pápának, miután újra elfoglalta a Vatikánt a nagy egyházszakadás – a schisma – után, érthető módon első gondja helyreállíttatni az egyik lerombolt római vízvezetéket. Később, a XVI. században, a nagy város vízellátásának a biztosítására két új vízvezetéket kell építeni, az *aqua Felicé*t és az *aqua Paolá*t. A genovai kutakat lényegében a Scuffara vízvezetéke táplálja; a víz előbb a falakon belül található malmok kerekeit hajtja, s csak azután oszlik szét a város különböző keleti negyedei között. A nyugati városrészt források és ciszternák látják el vízzel.[153] Párizsban 1457-ben megjavítják a belleville-i vízvezetéket, a pré-saint-gervais-i vízvezetékkel együtt ez látja el a várost egészen a XVIII. századig. Az *arcueil*-i, amelyet Medici Mária állíttatott helyre, Rungis-ból egészen az akkor létesített Luxembourg kertig vezeti a vizet.[154] Néha nagyméretű, hatalmas szívó-nyomó szivattyúkat működtető vízikerekek emelik ki a folyó- és patakvizeket a városi vízellátás céljaira (Toledo, 1526; Augsburg, 1548). A Samaritaine 1603 és 1608 között készült szivattyúja naponta 700 köbméter Szajna-vizet szolgáltatott, amelyet aztán a Louvre-ban és a Tuileriákban osztottak szét. A Notre-Dame-híd szivattyúi 1670-ben 2000 köbméter vizet szolgáltatnak, ugyancsak a Szajnából. A vízvezetékek és szivattyúk vizét égetett agyagból (akárcsak a rómaiak idején) vagy fából készült csatornák (egymásba illesztett kivájt fatörzsek, így például Észak-Itáliában már a XIV. században, Breslauban 1471-től) osztják szét. Készítenek csatornát ólomból is, de az Angliában már 1236-ból említett csöveket csupán korlátolt mértékben alkalmazzák. 1770-ben a Temze „egyáltalán nem jó" vize föld alatti facsatornákon jut el minden londoni házba, de nem úgy, mint a mi fogalmaink szerinti vízvezetéki víz, hanem „hetenként rendszeresen három ízben az egyes házak fogyasztásuk arányában [. . .] kapják, s aztán nagy, vasabroncsos hordókban tárolják."[155]

Párizsban maga a Szajna marad továbbra is a nagy vízellátó. A vízhordók által árusított Szajna-vízről minden jót elmondanak; például – ez nem érdekli az ivókat –, hogy jobban hordja hátán a hajókat, mint más folyók vize, mert iszapos, tehát nehéz – jegyzi fel 1641-ben egy portugál követ; vagy azt, hogy kiváló hatása van az egészségre, amiben persze joggal kételkedhetünk. „A Pelletier rakpart mellett, a két híd között önti festékét a Szajnába a rengeteg kelmefestő – írja egy szemtanú 1771-ben – [. . .] A Gêvres-i rakpartot alkotó hídív irtózatos bűzt áraszt. A városnak ez a része undorító vizet iszik."[156] De nyugodjunk meg, hamarosan orvosolják a bajt. És a Szajna vize még így is jobb volt, mint a bal part melletti kutaké. Ezeket ugyanis soha semmi nem védte az undorító beszivárgásoktól, pedig a pékek ezt használták kenyérsütéshez. A folyónak ez a természetes purgáló hatású vize minden bizonnyal „kellemetlen volt az idegeneknek", de hát módjukban állott belecseppenteni egy kis ecetet, szűrt és „javított" vizet vásárolni, sőt úgynevezett királyvizet is vehettek, vagy egy mindegyiknél jobb, úgynevezett bristoli vizet is, „amely még amannál is drágább". De egészen 1760 tájáig mindezek a finomságok ismeretlenek voltak: „A [Szajna] vizét itták, s nem nagyon törődtek vele."[157]

Párizs ilyen módon történő vízellátása tartja el – egyébként rosszul – a 20 000 vízhordót. Ezek nagyjából mintegy harminc fordulót csinálnak naponta (egy-egy alkalommal két vederrel), fel a legmagasabb emeletekig (fordulónként 2 sou fejében). Így aztán valóságos forradalom fenyeget, amikor a Périer testvérek 1782 tájt két tűzifecskendőt állítanak fel Chaillot-ban, „nagyon furcsa masinákat", amelyek a vizet „egyszerűen a forró víz gőzével" emelik 110 lábnyira a Szajna legalacsonyabb vízállása fölé. Ezzel Londont utánozzák, ahol már néhány év óta kilenc hasonló szivattyú működik. A leggazdagabb párizsi negyed, a Saint-Honoré – tehát az, amelyik a legkönnyebben tudja megfizetni a haladás árát – kapcsolódik be elsőnek ebbe a szolgáltatásba. De mi lesz a 20 000 vízhordóval – aggódnak egyesek –, ha egyre több lesz a gép? A vállalkozás egyébként hamarosan pénzügyi botrányba fullad (1788). De mit számít ez! A XVIII. század világosan felveti az ivásra alkalmas vizet szolgáltató vezetékek problémáját, s a megoldásokat nemcsak felismeri, hanem néha meg is valósítja. És nem csupán a fővárosokban, mint azt egy Ulm számára tervbe vett vízvezeték (1713) is bizonyítja.

Mindezek ellenére a haladás sokáig váratott magára. Korábban a világ minden városa rá volt szorulva a vízhordó munkások szolgálatára. Portugál utazónk, aki III. Fülöp király idején Valladolidban jár, dicséri a kitűnő vizet, amelyet csinos vesszőfonatos, sokféle formájú és színű agyagballonokban vagy korsókban árusítanak.[158] Kínában a vízhordó, akárcsak Párizsban, két vedret visz az erre a célra szolgáló rúd két végén egyensúlyozva. Ám egy 1800-ból származó rajzon Pekingben nagy kerekes hordót is látunk, a hátsó részén kifolyócsővel. Ugyanez idő tájt egy metszet elmagyarázza „azt a módot, ahogyan az egyiptomi asszonyok hordják a vizet" ókori amforákra emlékeztető két kőedényben: az egyiket, a nagyobbikat, bal kezükkel a fejükön egyensúlyozzák, a kisebbiket a jobb tenyerükön tartják behajlított karjuk bájos mozdulatával. Isztambulban a folyó vízzel történő számos napi mosakodás vallás előírta kötelezettsége miatt mindenütt vannak kutak. Ebben a városban bizonnyal tisztább vizet isznak, mint másutt. Ez lenne hát a magyarázata annak, hogy a törökök még napjainkban is azzal dicsekednek, hogy ők ugyanúgy képesek megkülönböztetni az egyes források vizét az ízükről, mint ahogyan egy francia büszkélkednék azzal, hogy felismeri a különböző borfajtákat?

A kínaiak nemcsak különböző gyógyhatást tulajdonítanak a vizeknek aszerint, honnan származnak – rendes esővíz, zivatar alkalmával lehullott (veszedelmes) víz, tavasz kezdetén lehullott (jótékony hatású) esővíz, daraesőből vagy megolvadt dérből származó víz, cseppkőbarlangok üregeinek (minden bajt gyógyító) vize, folyóvíz, forrásvíz, kútvíz –, hanem már a fertőzés veszélyeiről is vitatkoznak, meg arról, hogy hasznos dolog felforralni minden gyanús vizet.[159] Kínában egyébként sem isznak mást, mint forralt italokat. Ennek a szokásnak (még utcai forraltvíz-árusok is vannak náluk!)[160] minden bizonnyal jelentős része van a kínai népegészségügy állapotában.

Isztambulban viszont nyaranta olvasztott hóból nyert vizet árusítanak az utcákon mindenfelé, egy garasért. A portugál Bartolomé Pinheiro da Veiga csodálkozva tapasztalja, hogy Valladolidban a XVII. század elején még a meleg hónapokban is megengedheti magának az ember, hogy „hideg vízzel és behűtött gyömölccsel" oltsa a szomját.[161] De ez a hóból nyert víz többnyire nagy fényűzés, a vagyonosak kiváltsága. Ugyanez a helyzet például Franciaországban is, ahol csupán III. Henrik egy bolondos ötlete óta kaptak rá a hideg víz ízére. Meg a Földközi-tenger környékén, ahol a hóval megrakott hajók néha elég hosszú utakat tesznek meg. A máltai lovagok például Nápolyból szerzik be, s egyik 1754-ből származó beadványukban azt állítják, hogy meghalnának, ha lázuk megszüntetésére nem állna rendelkezésükre „ez a nagy hatású gyógyszer..."[162]

A bor

A borban, ami az ivást illeti, egész Európa érdekelve van. De ha a termeléséről szólunk, akkor csupán egy bizonyos része. Jóllehet a szőlő (ha a bor nem is) nagy sikert aratott Ázsiában, Afrikában és még inkább az Újvilágban, amely szenvedélyesen követte Európa mindenütt jelenlévő példáját, mégis csupán a mi aránylag kis földrészünk jön egyedül számításba.

A bortermelő Európa tulajdonképpen a földközi-tengeri országokat, továbbá azt az övezetet jelenti, amelyet észak felé hozzácsatolt a szőlőtermelők kitartó munkája. Ahogyan Jean Bodin mondotta: „a szőlő nem terem meg a 49. északi szélesség fölött a hideg miatt”.[163] Ha vonalat húzunk attól a ponttól, ahol a Loire az Atlanti-óceánba ömlik, egészen a Krímig s onnan tovább Grúziáig és a Transzkaukázusig, akkor megvontuk a szőlő *kereskedelmi* célokra történő termesztésének északi határvonalát, vagyis meghatároztuk az európai gazdasági életnek és keleti nyúlványainak egyik nagy tagolódását. Krím magasságában a szőlőtermelő Európa szélessége keskeny szegélyre szűkül le, amely csupán a XIX. században erősödik és fejlődik újra.[164] Pedig a szőlő már régen meghonosodott ezen a tájon. Az ókorban errefelé a tél beköszönte előtt betakarták a szőlőtöveket, így védték az ukrajnai hideg szelek ellen.

A bor mindenütt nyomában volt az európaiaknak Európán kívül is. Mindent elkövettek, hogy meghonosítsák Mexikóban, Peruban, Chilében – ahova 1541-ben jutott el – és Argentínában, Buenos Aires második megalapításától kezdve (1580). Peruban a gazdag Lima szomszédsága folytán a szőlőtermelés hamar virágzásnak indul a közeli, meleg, maláriás völgyekben. Chilében még Perunál is jobban virágzik, mert a föld és az éghajlat egyaránt kedvez neki: a szőlő már ott van a *cuadrák*, az akkoriban születő Santiago háztömbjei között. Drake 1578-ban a Valparaíso előtti nyílt vizeken elfog egy chilei borral megrakott hajót.[165] Ugyanez a bor öszvér- és lámaháton Potosí magasságáig is eljut. Kaliforniának viszont a XVII. század végéig, sőt egészen a spanyol birodalom észak felé való utolsó, XVIII. századi előnyomulásáig kellett rá várnia.

De legfényesebb sikerét a szőlő az Atlanti-óceán kellős közepén, az Ó- és Újvilág között fekvő (Új-Európát és Elő-Amerikát egyformán jelentő) szigeteken aratta. Közöttük első helyen a cukor helyét fokozatosan elfoglaló vörös borával Madeira állott, meg az Azori-szigetek, ez utóbbiakon a nemzetközi kereskedelem útközben magas alkoholtartalmú borokat talált, amelyeket a politika közbenjöttével (lord Methuen szerződése Portugáliával, 1704) előnyösebb volt szállítania, mint a La Rochelle-i vagy bordeaux-i francia borokat – és végül a Kanári-szigeteken, mindenekelőtt Tenerifén, ahonnan nagy mennyiségben szállították a fehér bort mind az angolszász, mind a spanyol Amerikába, sőt Angliába is.

Dél- és Kelet-Európa irányában a szőlő az iszlám makacs ellenállásába ütközik. Igaz, hogy az iszlám ellenőrizte térségekben azért továbbra is megmarad a szőlő, s a bor fáradhatatlanul utazó illegális árucikké válik. Isztambulban az Arzenál mellett a kocsmárosok nap mint nap mérik a görög tengerészeknek, és Szelim, a Nagy Szolimán fia, túlságosan is kedveli a ciprusi édes borokat. Perzsiában (ahol a kapucinusok lugasszőlőből nyert bora nem csupán a misézéshez szolgál) híresek a sirázi és iszfaháni borok, sok a fogyasztójuk. Ezek a borok Elő- és Hátsó-Indiába is eljutnak hatalmas vesszőfonatos üvegballonokban, amelyeket magában Iszfahánban gyártanak.[166] Micsoda kár, hogy az 1526 után a delhi szultánok örökébe lépő Nagy Mogulok nem érték be ezekkel az erős perzsiai borokkal, hanem inkább a rizspálinkára – arakra – kaptak rá!

Így tehát lényegében Európa egymaga jelenti a bor problémáját, éppen ezért vissza kell térnünk a szőlő északi határvonalához, ehhez a Loire-tól a Krímig terjedő hosszú területlánchoz. Az egyik oldalon vannak a bortermelő parasztok, a helyi borokhoz, ezek ártalmaihoz és jótéteményeihez szokott fogyasztók, a másikon a nagy vásárlók, olyan borivók, akik nem mindig értenek a borhoz, de megvannak a maguk igényei, s rendszerint a magas szesztartalmú borokat kedvelik. Így például az angolok már nagyon korán megalapozták a malvázia néven ismert, Kandiából és a görög szigetekről származó égetett borok jó hírét.[167] Ugyanők hozzák divatba később a portóit, a malagait, a madeirát, a xerest, a marsalát, e híres, nagy alkoholtartalmú borokat. A hollandok alapozzák meg, már a XVII. században, az összes pálinkaféle hírnevét. Tehát a nagy ivók, a maguk speciális ízlésével. A déliek gúnyosan tekintenek ezekre az északi italozókra, akik szerintük nem értenek az iváshoz, egy hajtásra ürítik ki a poharukat. Jean d'Auton, XII. Lajos krónikása megfigyeli, hogy a német katonák így „vedelnek", mikor a Forli kastélyt fosztják ki.[168] És ki ne látná őket, amint beverik a hordók fenekét, s pillanatokon belül már holtrészegek a szörnyű *sacco di Roma* (Róma felprédálása) alkalmával, 1527-ben? A XVI. és XVII. századi paraszti mulatságokat ábrázoló német metszeteken szinte elmaradhatatlan részlet: valamelyik mulatozó hátrafordul a padról, és úgy könnyebbül meg a megivott töméntelen italtól. A bázeli Félix Platter, aki 1556-ban Montpellier-ben tartózkodik, rádöbben, hogy a város „minden részeg borisszája" német. Ott látjuk őket a hordók alatt hortyogva, durva tréfák kapóra jött áldozataiként.[169]

Az észak-európai országok nagymérvű borfogyasztása jelentős kereskedelmet hoz létre a déli államokkal: tengeri úton Sevilla és Andalúzia irányából Anglia és Flandria felé; a Dordogne-on és a Garonne-on Bordeaux és Gironde felé; La Rochelle-ből vagy a Loire torkolatától, a Yonne mentén, Burgundiából Párizs felé, majd onnan tovább egészen Rouenig; a Rajna mentén; az Alpokon át (szüret után nagy német szekerek – *carretonik*, ahogy az olaszok nevezik – jönnek újborért Tirolból, Bresciából, Vicencéből, Friaulból, Isztriából); Morvaországból és Magyarországból Lengyelországba[170] szállítanak bort, majd nemsokára a Balti-tengeren Portugáliából, Spanyolországból, Franciaországból egészen Szentpétervárig, hogy kielégítsék az oroszok heves, de borhoz nem sokat értő szomját. Természetesen nem az egész észak-európai lakosság iszik bort, csak a gazdagok: flandriai polgárok vagy zsíros egyházi javadalmakat húzó papok már a XIII. századtól kezdve; lengyel nemesek, akik azt hiszik, méltatlan volna hozzájuk, ha a parasztokhoz hasonlóan megelégednének a házilag készített sörrel. Mikor Bayard 1513-ban, németalföldi fogsága idején, állandóan vendégeket fogad, a bor olyan drága, hogy „némelyik nap húsz aranytallért is kiad borra"[171].

Az újbor utazik így országról országra, mindenütt örömmel várva és üdvözölve. A bor ugyanis nehezen áll el egyik évről a másikra, megpimpósodik, mert a lefejtés, a palackozás és a parafadugó rendszeres használata még ismeretlen a XVI., sőt talán még a XVII. században is.[172] Olyannyira, hogy 1500 tájt egy hordó bordeaux-i óbor csupán 6 tours-i fontba kerül, míg egy hordó jó újborért 50-et is elkérnek.[173] A XVIII. században az ellenkezője jön divatba. Londonban a régi, üres borosüvegek gyűjtése egyik jövedelmező tevékenysége a város lumpenelemeinek, akik a borkereskedőknek adják el zsákmányukat. Viszont már régóta fahordókban szállítják a bort (tehát kádárok készítette, abronccsal összefogott dongákból készült hordóban), nem pedig amforákban, mint hajdanán a rómaiak idejében (bár itt-ott még makacsul tovább él ez a szokás is). Ezekben a – római idők Galliájában feltalált – hordókban nem mindig áll el jól a bor. Nem – tanácsolja Mondéjar herceg V. Károlynak 1539. december 2-án –, nem kell nagy mennyiségű bort vásárolni a hadiflottának. Ha már „úgyis magától ecetté változik, akkor jobb, ha Felséged helyett a tulajdonosuknál marad."[174] Még a XVIII. században is csodálkozva állapítja meg egy kereskedelmi szótár, hogy a rómaiak szemében „az volt a jó bor, amelyik régi volt, holott Franciaországban már elöregedettnek tartják a bort (még a dijonit, a nuits-it meg az orléans-it is, amelyek pedig a legalkalmasabbak a hosszabb ideig való eltartásra), ha öt vagy hat virágzást [vagyis évet] megért". A *Nagy Enciklopédia* kereken kijelenti: „A négy-öt virágzást megért borok, amelyeket egyesek annyira dicsérnek, elöregedett borok."[175] Mindazonáltal, mikor dékáni kinevezését ünnepelendő Gui Patin meghívja harminchat kartársát: „Soha életemben nem láttam komoly embereket ennyit nevetni és ennyit inni

– meséli. – [. . .] A legjobb bordeaux-i *óbort* szereztem be erre a lakomára."[176]

A márkás fajborok hírneve csak lassan alakul ki a XVIII. század előtt. A legismertebbek nem annyira jó tulajdonságaiknak köszönhetik a nevüket, mint inkább annak, hogy könnyen megközelíthetők, és főleg közel esnek a vízi utakhoz (és egyaránt áll ez a frontignani, languedoci kis szőlőföldekre, vagy a hatalmas andalúziai, portugál, Bordeaux vagy La Rochelle környéki szőlővidékekre) vagy valamely nagy városhoz. Maga Párizs mintegy 100 000 hordó bort fogyaszt el (1698), s ez mind az Orléans környéki szőlőkből származik. A nápolyi királyság borainak – *greco, latino, mangiaguerre, lacryma christi* – közvetlen közelében ott van a hatalmas nápolyi vevőközönség, sőt még a római is. Ami a XVIII. század elején gyártani kezdett pezsgőt, a fehér habzóbort illeti, ennek még időre lesz szüksége, míg el tudja homályosítani a vörös, halványpiros és fehér óborok hírnevét. A XVIII. század közepén azonban már minden mai márkás fajbor név szerint ismert. „Kóstolja meg – írja Sébastien Mercier 1788-ban – a burgundi vöröset, a saint-vivant-it, a cîteaux-it, a grave-it, a vöröset és fehéret egyaránt [. . .], de főleg a tokajit, ha alkalma van rá, mert véleményem szerint ez a földkerekség első bora, és csak a föld urait illeti meg az a jog, hogy ihassanak belőle."[177] Savary *Kereskedelmi Szótár*a (1762), amely minden francia bort felsorol, a legmagasabbra helyezi a champagne-it és a burgundit. És aztán sorolja tovább: „Chablis . . . Pomar, Chambertin, Beaune, Clos de Vougeau, Volleney, Romanée, Nuits, Mursault."[178] Nyilvánvaló, hogy a fajborok egyre nagyobb differenciálódása következtében a bor mindinkább luxuscikké válik. Az *Aranymondások enciklopédiája* szerint ugyanebből a korból (1768) származik a „pezsgőzés" *(sabler le vin de champagne)* kifejezés: „ez a finom modorú urak között dívó kifejezés azt jelenti, hogy mohón felhajtani."[179]

Ám mindezeknek a luxus körébe tartozó tényeknek a története könnyen messzire vinne – bennünket jobban érdekelnek most a rendszeresen ivók, akiknek egyre nő a száma. A XVI. századtól kezdve mindenütt megnövekedett az iszákosság: így például Valladolidban a század közepén a borfogyasztás eléri a fejenkénti évi 100 litert;[180] Velencében a Signoria 1598-ban kénytelen újra szigorú intézkedéseket hozni a nyilvános részegeskedés ellen; Franciaországban a XVII. század elején Laffemas minden kétséget kizáró módon ugyanezt állapítja meg. Nos, ez a széltében elterjedt városi iszákosság sohasem igényel minőségi borokat, így aztán a szállítók szőleiben a bőven termő közönséges fajták válnak rendszeressé. A XVIII. században ez az irányzat a falvakban is elhatalmasodik – s a kocsmák tönkreteszik a parasztokat –, a városokban pedig még határozottabbá válik. Rendszeressé lett a nagy mennyiségű bor fogyasztása. Ekkor kezdődik Párizs kapui előtt, a falakon kívül, a *guinguette*-ek

– csapszékek, zöldvendéglők – aranykora. Itt nem kell rendkívüli boradót fizetni, vagyis „öt sou beviteli illetéket egy üveg után, amelynek a tartalmi értéke nem több három sou-nál . . ."[181]

Kispolgárok, mesterek, grizettek,
Kint a zöldben nem sokat fizettek:
Két sou-ért négy pintet mér a gazda . . .
Abroszt ugyan hiába kerestek,
De a borból annyit szívsz magadba,
Hogy végül is bendőd megpukkasztja . . .

A fenti, szegényeknek szóló reklámszöveg, amelyet egy korabeli metszet alján olvashatunk, nem hazudik. Ezért virágzanak ezek a közvetlenül a városkapuk előtt nyitott csapszékek, mint például a híres Courtille a belleville-i városkapu – a *barrière* – mellett, Ramponeau uram tulajdona, akinek a neve egyébként „ezerszer ismertebb a tömeg előtt, mint Voltaire-é és Buffoné", állítja egy kortárs. Vagy „a hírhedt koldusok szalonja" Vaugirard-ban, ahol mezítlábas férfiak és nők táncolnak a porban hangos ricsaj közben. „Amikor Vaugirard tele van, a [vasárnapi pihenő] nép tovább áramlik a Petit Gentilly, a Porcherons vagy a Courtille felé, másnap aztán a borkereskedők boltjai előtt tucatjával láthatók a kiürült hordók. A nép ilyenkor issza meg az egész hétre valót."[182] Madridban hasonlóképpen „jó és olcsó bort lehet inni a városon kívül, mert ott nem fizetnek adót, amely magasabb, mint a bor ára."[183]

Mértéktelen iszákosság, fényűző borfogyasztás? Hivatkozzunk az enyhítő körülményekre is. A fejenkénti és évenkénti fogyasztás Párizsban a Nagy Forradalom előestéjén 120 liter, ami magában véve nem is olyan botrányosan magas.[184] A valóság az, hogy a bor, főleg az alacsonyabb minőségű, olcsó táplálékká lépett elő. Sőt viszonylag még csökken is az ára, valahányszor drágul a búza. Azt kell-e hát hinnünk egy optimista történész, Witold Kula nyomán, hogy a bor (akárcsak a tömény italok) amolyan kárpótlásféle, vagyis olcsó kalória, mikor hiányzik a kenyér? Vagy ami még egyszerűbb: mivel élelemszűke idején a pénztárcák kiürültek a felszökött árak következtében, a borra kisebb volt a kereslet, s így természetesen leesett az ára? Akárhogyan van is, ne e szembeszökő dőzsölés alapján ítéljük meg az életszínvonalat. Gondoljunk arra is, hogy kalória ide, kalória oda, a bor gyakran egyik fajtája a menekülésnek, az, amit egy kasztíliai parasztasszony még ma is így nevez: *quita-penas*, a bajokról való megfeledkezés, gondűző. Akárcsak a Velázquez festményén látható két szesztestvér vörösbora (Budapesti Szépművészeti Múzeum) vagy az az aranysárga, még a vörösnél is értékesebbnek tűnő bor a holland festmények hosszú talpas és pompás, hasas, kékeszöld poharaiban: együtt van e festményeken minden, ami örömet jelent az ivó számára, a bor, a dohány, a könnyűvérű lányok meg a XVII. században divatba jött hegedűsök muzsikája.

A sör

A sörrel megint csak Európánál kell maradnunk, ha eltekintünk attól a néhány kukoricából készített sörféleségtől, amelyet már említettünk Amerikával kapcsolatban, s ha nem foglalkozunk külön azzal a kölessörrel sem, amely az afrikai fekete népeknél a nyugat-európai népek kenyerének és borának rituális szerepét játssza, és ha, végül, nem időzünk el a kelleténél hosszabban e nagyon régi ital származásának a kérdésénél. A sör ugyanis már a legrégibb időktől fogva ismert volt a régi Babilóniában meg Egyiptomban is. És Kínában is az i. e. II. évezred végétől kezdve, már a Sangok idejében.[185] A római birodalom, amely nem nagyon kedvelte, főleg a Földközi-tenger mellékén találkozott vele, így például Numantiában, amikor Scipio ostromolta i. e. 133-ban, vagy Galliában. Julianus Apostata római császár (361–363), aki mindössze egy ízben kóstolta meg, becsmérlőn nyilatkozott róla. De Trierben már a IV. században találunk söröshordókat,[186] a sör a szegények és a barbárok itala. Nagy Károly birodalmában mindenütt megleljük, még az uralkodó palotáiban is, ahol a szeszfőző mesterek kötelessége jó sört gyártani – *cervisam bonam . . . facere debeant.*[187]

Sört lehet főzni búzából, zabból, rozsból, kölesből, árpából, sőt tönkölyből (polyvás búzából) is. De sohasem csak gabonából: napjaink serfőzői például komlót és rizst kevernek a csíráztatott árpához (a malátához). De a régi receptek igen sokfélék, volt azokban pipacs, különféle gombák, illatos fűszerszámok, méz, cukor, babérlevél is . . . A kínaiak is tettek mindenféle illatos fűszert, sőt gyógynövényt is a köles- vagy rizs-„borba". A Nyugaton ma általában használt komlót (ettől kapja kesernyés ízét a sör, ez teszi eltarthatóvá) állítólag a VIII. vagy IX. századi kolostorokban kezdték a sörgyártásban alkalmazni (első ízben 822-ben említik), Németországban a XII. századból van rá adat,[188] Németalföldön a XIV. század elejéről.[189] Angliába késve, a XV. század elején jut el, s ahogyan azt egy kissé túlzó strófa mondja (a komló használatát azonban tiltották egészen 1556-ig):

> Hops, Reformation, bays and beer
> Came into England all in one year.[190]
> [Komló, reformáció, babérlevél, sör:
> Négy baj, amely Angliára egyszerre tör.]

A szőlőtermelő vidékeken kívül meghonosodott sör az észak-európai országokban – Angliától Németalföldig, Németországig, Csehországig, Lengyelországig, Moszkóviáig – van igazán otthon. Főzik a közép-európai uradalmakban és városokban is, ahol „a serfőzők rendszerint kénytelenek megcsalni urukat". A lengyel uradalmakban a paraszt napi három liter sört is elfogyaszt. A sör uralma természetesen sem nyugat, sem dél felé nem ismer pontos határokat. Sőt elég gyorsan elterjed dél felé is, főleg a XVII. század folyamán, a hollandok nyomában. Bordeaux-ban, a bor igazi birodalmában, ahol erélyes intézkedések akadályozzák a serfőzdék megtelepedését,[191] bőven folyik a sör Chartrons külváros kocsmáiban, amelyeket valósággal kisajátítanak maguknak a hollandok és más idegenek.[192] Sőt Sevillának, amely a bor másik fővárosa, és egyúttal nemzetközi kereskedelmi központ, állítólag már 1542-ben volt serfőzdéje. Nyugat felé egy széles és pontosan meg nem határozható övezetben a serfőzdék megtelepedése sohasem ment végbe forradalmi gyorsasággal. Például Lotaringiában sem, ahol a szőlőföldek közepes minőségűek, és bizonytalan a hozamuk. Így volt ez egészen Párizsig. Le Grand d'Aussy szerint (*La Vie privée des Français* – A franciák magánélete, 1782) a sör a szegények itala lévén, minden nehéz időszakban növekedett a fogyasztása; megfordítva, a kedvező gazdasági helyzet borivóvá változtatta vissza a sör híveit. Néhány példát is idéz a múltból, majd hozzáfűzi: „Mi magunk is vajon nem azt tapasztaltuk-e, hogy a hétéves háború (1756–1763) pusztításai hasonló hatást gyakoroltak? Olyan városok, amelyek előzőleg csak a bort ismerték, rákaptak a sörfogyasztásra, és magam is ismerek olyan várost Champagne-ban, ahol egyetlen év folyamán négy serfőzde létesült."[193]

Mindazonáltal 1750 és 1780 között (az ellentmondás azonban csak látszólagos, mert *hosszú lejáratra* ugyanez az időszak gazdaságilag kedvező) Párizsban a sör hosszú időre válságba kerül. A serfőzők száma 75-ről 23-ra csökken, a termelés 75 000 *muid*ről (egy *muid* = 286 liter) 26 000-re. Szegény serfőzők, minden esztendőben kénytelenek foglalkozni almatermeléssel is, igyekezve az almaboron megkeresni azt, amit a sörön veszítenek![194] Ebből a szempontból a helyzet a Forradalmat megelőző időkben sem javul, a bor továbbra is győztes marad: 1781 és 1786 között a párizsi borfogyasztás kereken évi 730 000 hektoliterre emelkedik, szemben az 54 000 hektoliternyi sörfogyasztással (az arány 1:13,5). Le Grand d'Aussy tézisét erősíti viszont az a tény, hogy 1820 és 1840 között, vagyis nyilvánvaló gazdasági nehézségek idején a borfogyasztás ugyancsak Párizsban 1:6,9 arányban viszonylik a sörfogyasztáshoz. Más szóval a sör viszonylag előbbre lépett.[195]

Ám a sörfogyasztás nem függ kizárólag a szegénységtől, nemcsak a *small beer* és a mindennapi *cold meat* és *oat cake* mellé fogyasztott, házilag készült angol sört kell tekintetbe vennünk. A félgarasos közönséges sör mellett Hollandiában már a XVI. századtól kezdve ismert a gazdagok számára Lipcséből importált luxussör is. 1687-ben Franciaország londoni nagykövete rendszeresen küld De Seignelay márkinak angol *ale*-t, „abból a fajtából, amelyet *Lambet-esle*-nek neveznek", nem pedig „abból az erős *esle*-ből, [amelynek] az ízét a franciák nem kedvelik, [és amelyiktől] ugyanúgy berúg az ember, mint a bortól, és ugyanolyan drága is"[196]. Braunschweig és Bréma a XVII. század végén kiváló minőségű sört exportál egészen Kelet-Indiáig.[197] A német tartományok, Csehország és Lengyelország városaiban egyre nagyobb arányú a sörgyártás, néha már nagyipari méreteket kezd ölteni, és háttérbe szorítja a gyakran komló nélkül készített könnyű, földesúri vagy paraszti sört. Erre vonatkozólag igen nagy írott anyaggal rendelkezünk. A sörgyártást csakúgy, mint a sörkimérések működését törvény szabályozza.[198] A városok ellenőrzik a serfőzést. Nürnbergben például csak a Szent Mihály napjától virágvasárnapig tartó időszakban szabad főzni. Könyvek zengik a kiváló sörök érdemeit, amelyeknek évről évre szaporodik a száma. Heinrich Knaust 1575-ben megjelent könyve[199] közli e híres sörök listáját, hivatalos és népszerű nevükkel, és felsorolja, milyen a gyógyhatásuk az ivókra. De minden hírnévnek változás a vége. Moszkóviában, ahová minden később jut el, a fogyasztó még 1655-ben is az „állami kantinban" szerzi be „árpasörét", pálinkáját és vásárolja ugyanakkor, ezzel is a kereskedelmi monopólium birtokában levő államkasszát gyarapítva, a besózott halat, kaviárt vagy az Asztrahanyból és Perzsiából importált, feketére festett birkabőröket.[200]

Így aztán milliónyi a „sörhasak" száma világszerte. Ám a szőlőtermelő országok borivó lakossága csak mulat ezen az északi italon. A nordlingeni csatában részt vevő spanyol katona csak megvetéssel tud róla beszélni, a világért sem nyúlna hozzá: „mert mindig azt hiszem, hogy sárló szamárkanca húgyozta". Öt évvel később azonban mégis megkockáztatja és belekóstol. Sajnos mindaz, amit ezen az estén ivott, nem volt egyéb, mint *„potes de purga"* – néhány bögre hashajtó.[201] V. Károly flamand voltát mi sem bizonyítja jobban, mint a sör iránti szenvedélye, amelyről még akkor sem mond le, olasz orvosa tanácsa ellenére se, amikor visszavonul a yustei kolostorba.[202]

Az almabor

Ejtsünk egy szót az almaborról is. Biscayából terjedt el, onnan származik a készítésére alkalmas gyümölcsöt termő almafa is. A XI. vagy a XII. század körül jelenik meg a Cotentin-félszigeten, Caen mezőségein

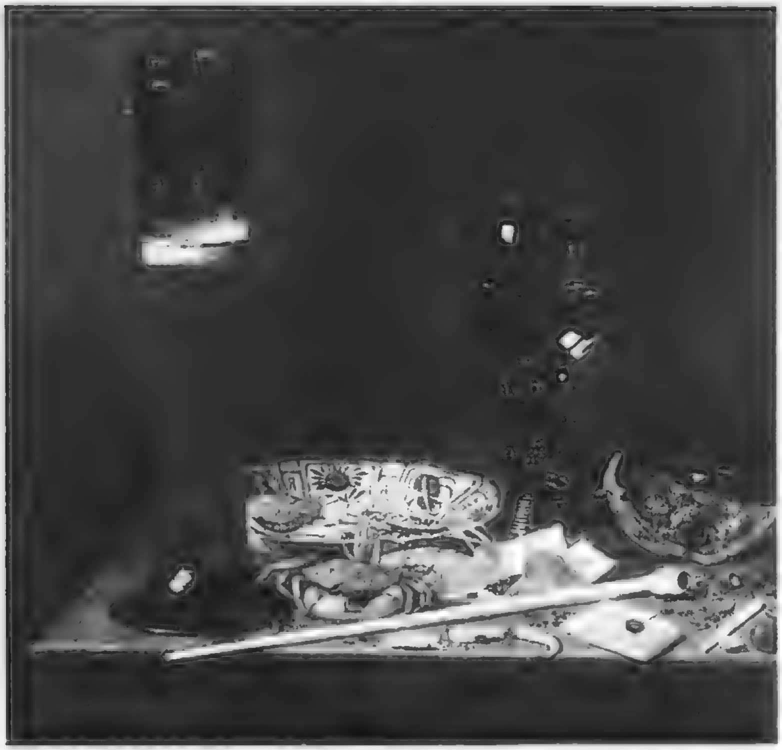

A sör, a bor és a dohány. J. Jansz van de Velde csendélete (1660). Hága, Mauritshuis (Fotó: A. Dingjan)

és Auge-ban. Említik az almabort a következő évszázadban olyan vidékeken is – ezt jól jegyezzük meg –, ahol szőlő is terem, igaz ugyan, hogy „kereskedelmi” határától északra. De nem a bor ellenében honosodik meg az újonnan érkezett, hanem a sörrel kél versenyre, mégpedig sikerrel, mert a sör gabona, márpedig azt meginni egyet jelent azzal, hogy az ivó a kenyeret vonja meg a szájától.[203]

Az almafa és az almabor gyorsan hódít. A XV. század végén és a XVI. század elején jutnak el együtt Kelet-Normandiába (a Szajna alsó folyásához és Caux-ba). Az 1484. évi rendi országgyűlésen a tartomány egyik képviselője még elmondhatta, hogy Alsó- és Felső-Normandia (vagyis Normandia keletre eső része) között az a nagy különbség, hogy az előbbiben vannak almafák, a másodikban viszont nincsenek. Ebben a Felső-Normandiában egyébként sikerrel áll neki ellen a sör és főleg a bor (például az, amelyik a Szajna kanyarulatai között terem). Az almabor csak 1550 tájt győz, és természetesen akkor is a szerényebb viszonyok között élőknél.[204] Sikerei egyértelműbbek lesznek Alsó-Maine tartományban, ahol a XV. századtól kezdve, legalábbis délnyugaton, ez lesz a gazdagok itala, míg a sör a szegényeké marad. Ám Lavalban a gazdagok egészen a XVII. századig nem lesznek hajlandók elfogadni, s mielőtt megadnák magukat, sokáig inkább a rossz bort isszák, és hagyják az almabort a kőműveseknek, inasoknak, komornáknak.[205] Azt kell-e hinnünk, hogy e kis változásért a XVII. századi gazdasági megtorpanás felel? Természetesen Normandia túlságosan közel van Párizshoz, hogy az almabornak ez a sikere ne éreztetné hatását a fővárosra is. De azért ne túlozzunk: 1781 és 1786 között Párizs évi átlagos fejadagja 121,76 liter bor, 8,96 liter sör és 2,73 liter almabor.[206] Vagyis az almabor „jó utolsó" a versenyben. Továbbá, például Németországban, versenytársra is akad a vadalmából készült, nagyon középszerű italban.

A tömény szeszes italok kései elterjedése Európában

Még mindig Európánál maradva (határait majd csak egy idő múlva lépjük át): a nagy forradalmi újdonság a szőlő- és gyümölcspárlatok meg a gabonapálinkák, az úgynevezett tömény italok megjelenése. Mondhatnánk a XVI. század teremti meg, a XVII. század indítja el hódító útjára, és a XVIII. század teszi általánossá.

A pálinkát eredetileg a bor párolása – égetése – útján nyerik. A művelethez megfelelő felszerelés szükséges, lombik (*alambik; al* arab névelő *ambikosz* görögül hosszú nyakú edényt jelent, amelyben a lepárlást végzik). A görögök, majd a rómaiak a legjobb esetben is csak egészen kezdetleges formáját ismerték ennek az eszköznek. Egy tény mindenesetre kétségtelen: Nyugaton már a XII. század előtt vannak ilyen lepárlókészülékek, tehát megvan a lehetősége annak, hogy különféle alkoholos párlatokat készítsenek. De a bor lepárlását sokáig csupán a patikusok végezték. A borpálinka – az első lepárlás eredménye –, majd a *spiritus* – a bor lelke –, a második lepárlás eredménye –, amely elvben „minden nedvességtől mentes", egyformán *gyógyszerül* szolgál. Ilyenformán lehetséges, hogy az alkoholt – a szeszt – 1100 tájt fedeztek fel Dél-Itáliában, „ahol a salernói orvosi iskola volt a korabeli kémiai kutatások legjelentősebb központja".[207] Minden bizonnyal a mesék birodalmába tartozik, hogy az első lepárlást az 1315-ben elhunyt Raymondus Lullus vagy pedig Arnaud de Villeneuve végezte. Ez az érdekes vándororvos állítólag Montpellier-ben és Párizsban tanított, és 1313-ban halt meg Szicília és Provence között utaztában. Ránk maradt szép címet viselő könyve: *Az ifjúság megőrzése.* Szerinte a pálinka – *aqua vitae*, „az élet vize" – teszi ezt a csodát, mert eloszlatja a felesleges nedveket, élénkíti a szívet, gyógyítja a kólikát, a vízkórt, a bénulást (hűdést), a negyednapos lázt – a maláriát –, csillapítja a fogfájást, megóv a pestistől. Ennek ellenére ez a csodagyógyszer okozza később a rossz emlékű II. („Gonosz") Károly (navarrai király) szörnyűséges végét: az orvosok pálinkával átitatott lepedőbe csavarták, amelyet a nagyobb hatás kedvéért nagy öltésekkel összevarrtak. Egyik szolgája el akarva szakítani az egyik szálat, túl közel ment hozzá a gyertyával, mire a lepedő a beteggel együtt lángba borult . . .[208]

A borpárlat sokáig gyógyszer maradt, főleg a döghalál, a köszvény és a rekedtség ellen. Egy *Traité de chimie* (Kémiai kézikönyv) még 1735-ben is azt állítja, hogy „a kellő módon alkalmazott borpárlat valóságos csodaszer".[209] De ekkor már régóta használják szeszes italok készítésére is. Mindazonáltal még a XV. században is gyógyszernek tekintik a Németországban fűszernövények főzetéből készült italokat. A változás csupán a század végén és a következő század elején következik be. Nürnbergben 1496-ban a pálinkának már nem csupán a betegek között akadnak kedvelői, olyannyira, hogy a város kénytelen ünnepnapokon megtiltani a szesz szabad árusítását. Sőt egy nürnbergi orvos szerint 1493 tájt: „Mivel mindenki rákapott az *aqua vitae* ivására, szükséges lenne kinek-kinek észben tartania, mennyit engedhet meg magának belőle, és megtanulnia, hogy ha úriember módjára akar viselkedni, akkor teherbíró képessége szerint igyék." Tehát semmi kétség: ebben az időben már megszületett a *geprant Wein*, az égetett bor, a *vinum ardens*, vagy ahogyan szintén olvashatjuk, a *vinum sublimatum*.[210]

A pálinka azonban csak lassacskán csúszott ki az orvosok és a patikusok kezéből. XII. Lajos csupán 1514-ben adta meg az ecetgyártók céhének a szeszpárlás kiváltságát. Ami ennek az orvosságnak az államosítását jelentette. I. Ferenc 1537-ben a kiváltságot az ecetgyártók és az italárusok között osztotta meg. Ebből számtalan peres ügy keletkezett, annak bizonyítékául, hogy a tét már megérte a fáradságot. Colmarban mindez már korábban végbement, a város 1506-tól fogva ellenőrzi a „borégetőket" és a pálinkaárusokat, s a termék már az adó- és vámlajstromokban is szerepel. A pálinka hamarosan országos méretű iparrá nő, amelyet kezdetben a kádárokra bíznak, mint a nagy szőlőtermelő országok egyik életerős céhére. Csakhogy a kádárok túlságosan jó üzleteket csinálnak, s ezért a kereskedők már 1511-ben igyekszenek maguknak megkaparintani a kiváltságot. De ez csak ötven évvel később sikerül nekik. A vita azonban folytatódott, mert 1650-ben a kádárok ismét megszerzik a pálinkafőzés privilégiumát, igaz, azzal a feltétellel, hogy termelésüket a kereskedőknek adják el. Mindez alkalmat nyújt rá, hogy e pálinkakereskedők között felfedezhessük a colmari patríciuscsaládok legfényesebb neveit, és meggyőződhessünk róla, hogy ez a kereskedelem ekkor már jelentős helyet foglal el.[211]

Sajnos, csak kevés ilyen felmérésre nyílik alkalmunk ahhoz, hogy felvázolhassuk a pálinkagyártás kezdeteinek a földrajzát és a kronológiáját. Néhány Bordeaux környékére vonatkozó utalás alapján feltételezhető, hogy nagyon korán, a XVI. században létezett már pálinkafőző üzem Gaillacban, és hogy már 1521 tájt szállítottak innen Antwerpenbe borpárlatot.[212] De vajon biztos ez? Velencében az *acquavite* csupán 1596-ban jelenik meg, legalábbis a vámtarifákban.[213] Barcelonában nemigen történik róla említés a XVII. századnál korábban. Mindeme nyomokon túl úgy tűnik, hogy e téren az észak-európai országok – Németország, Németalföld, Franciaországnak a Loire-tól északra eső része – megelőzték a földközi-tengeri országokat. Ha nem is a feltalálók, de a kezdeményezők szerepe minden bizonnyal a holland kereskedőké és tengerészeké volt, akik a XVII. században Európa atlanti oldalán mindenütt elterjesztették a borlepárlást. Ők voltak a kor legnagyobb borkereskedői, tehát sok gondjuk volt a szállítással, a megőrzéssel és a cukrozással. Nos, a borba öntött párlat még a leggyengébb lőrét is felerősíti. Mivel értékesebb, mint a bor, egyforma mennyiség esetén kisebb a szállítás költsége. És tegyük még hozzá a divatot is...

A kereslet következtében, és mivel a szállítás kérdése kevesebb gondot okoz a szesz, mint a bor esetében, a borlepárlás messze behatol a szárazföldre, a Loire menti, poitou-i, a Bordeaux mögötti, périgord-i és béarni (a jurançoni bor borpárlat és bor keveréke) szőlőtermő vidékekre. Külső kereslet nyomán így született a XVII. században a konyak és az armagnac hírneve. Ebben sok minden közre játszott: a szőlőfajták (például a Charente menti tájakon – itt van Cognac is! – az *enrageant* és a *folle blanche*), a tüzelőfa, a hajóutak közelsége. A cognaci körzet már 1728-ban mintegy 27 000 kishordó borpárlatot exportál a tonnay-charente-i kikötőn át.[214] 1690-től kezdve (de talán korábban is) még a lotaringiai, Meuse (Maas) melléki rossz bort is lepárolják, a borseprővel együtt, s aztán mindezek a termékek a folyam vizén szállítva eljutnak Németalföldre.[215] Lassacskán mindenütt készítenek pálinkát, ahol megtalálható hozzá a nyersanyag. Természetesen valósággal árad a déli bortermelő vidékekről: Andalúziából, Jerez (régen: Yeres) környékéről, Katalóniából, Languedocból.

A termelés gyorsan emelkedett. Sète 1698-ban még csak 2250 hektoliter borpárlatot exportál, de 1725-ben már 37 500 hektolitert (vagyis 168 750 hektoliter bor lepárlásának az eredményét), 1755-ben pedig 65 926 hektolitert (megfelel 296 667 hektoliter bornak), ami rekordot jelent az exportra katasztrofális hatást gyakorló hétéves háborút megelőző időben. Ugyanakkor esnek az árak: 1595-ben 25 livre a *verge* (7,6 liter), 1698-ban 12, 1701-ben 7, 1725-ben 5 livre, majd 1731-től lassú áremelkedés következik, úgyhogy 1758-ban a *verge* ára már 15 livre.[216]

Magától értetődik, hogy figyelembe kellene vennünk a különböző minőségeket[217] is a felett az alsó határ felett, amelyet a „hollandi próba" állapít meg. Ez a következőképpen történik: lepárlás közben mintát vesznek egy félig telt fiolába. A fiola száját hüvelykujjal befogják, felfordítják és felrázzák: ha a folyadékba bekerült levegő buborékokat alkot, mégpedig meghatározott formájúakat, akkor a párlat szesztartalmánál fogva kereskedelmi minőségűnek tekinthető, vagyis 47–50 fokos. E szeszfok alatti az úgynevezett első főzet, amelyet vagy el kell dobni, vagy újra lepárolni. Az átlagminőség a „három–öt", ami megfelel 79-80 alkoholfoknak, a legmagasabb minőség a „három–nyolc", a „tiszta szesz", vagyis a 92-93 fokos párlat.

A szeszfőzés továbbra is nehézkes, kisipari munka. A szeszfőző edényen csupán tapasztalatból eredő és elégtelen módosításokat eszközölnek egészen 1773-ig, a Weigert-féle lepároló-készülékek megjelenéséig, amelyekkel elkezdődik a kettős irányú folyamatos hűtés.

De még váratnak magukra azok a döntő jellegű változások,[218] amelyek lehetővé teszik a bor egy ütemben való lepárlását, továbbá azok a módszerek, amelyeket egy kevéssé ismert feltaláló, Édouard Adam (sz. 1768) dolgozott ki: nyomukban gyorsan csökkennek az előállítás költségei, és elkövetkezik a szeszes italok roppant méretű elterjedése a XIX. században.[219]

Közben gyorsan növekedett a fogyasztás. Szokásba jött, hogy csata előtt pálinkát osztanak a katonáknak, aminek egy orvos szerint (1702) nem is volt „rossz hatása!"[220] Egyszóval a katona rendszeres szeszfogyasztóvá válik, s alkalomadtán a szeszgyártás hadiiparrá lép elő. Sőt egy angol katonaorvos szerint (1763) a bor és az alkoholtartalmú italok segítenek a „sebek elüszkösödésének" a leküzdésében, s így nélkülözhetetlenek a legénység egészségének a megőrzéséhez.[221] Hasonlóképpen a párizsi vásárcsarnoki teherhordók is, férfiak és nők egyaránt, rászoknak a vízzel hígított pálinka ivására, amelyet hosszú borssal „erősítenek", így harcolva a Párizs városa által a borra kivetett adó ellen. Ugyanígy cselekszenek a *tabagie*-k – nyilvános dohányzóhelyiségek, kocsmák – vendégei is, itt töltik idejüket a dohányzó munkások, akiket ezért naplopóknak neveznek.[222]

A kelendőség másik forrása az illatosított, fűszerezett szeszes italok, az úgynevezett *ratafiá*k, mai nevükön likőrök divatja. „A gyúlékony szeszeknek – írja Louis Lemery doktor, a *Traité des aliments* (A táplálkozás kézikönyve) című mű szerzője – kissé fanyar az ízük, gyakran le vannak kozmásodva. [...] E kellemetlen íz megszüntetése végett találtak ki különböző, ratafiának elnevezett keverékeket. Ezek nem egyebek, mint közönséges pálinkák vagy borpárlatok, amelyekbe különböző hozzávalókat kevertek."[223] A likőrök divatja a XVII. században kezdődött. Gui

Patin, aki mindig kész rá, hogy csúfolódjék kortársai bolondériáin, nem mulasztja el megemlíteni az Itáliából származó híres *rossolis*t – rozsólist: „Ez a *ros solis* [latinul: a nap harmatja] *nihil habet solare sed igneum*" [ebben a nap harmatjában semmi sincs a napból, csak az, hogy tüzes].[224] Az édes alkoholos italok azonban szokássá válnak, és a század vége felé a magukra valamit is adó polgári háztartási könyvek, például a *La Maison réglée* (A rendben tartott ház), kötelességüknek érzik, hogy ismertessék „a különböző olasz módi édes likőrök helyes készítési módját"[225]. A XVIII. században se szeri, se száma a Párizsban árusított alkoholtartalmú mixturáknak: sète-i víz, ánizspálinka, mandulapálinka, sillerpálinka (ugyanúgy készítették, mint a *clairet* nevű halványpiros – siller – bort, vagyis szeszben pácolt fűszerekkel „erősítették"), gyümölcspárlatokból készült pálinkák, barbadosi víz – cukorból és rumból –, zellervíz, édes köménypálinka, mille-fleurs (rozsólisféle, sokfajta virágból), szegfűvíz, istenek vize, kávélikőr... Mindeme „vizek" gyártásának a központja Montpellier, a languedoci pálinkák szomszédságában. A legfőbb vásárló természetesen Párizs. A rue de la Huchette-en a montpellier-i kereskedők hatalmas lerakatot rendeztek be, a kocsmárosok, kávéház-tulajdonosok ott vásárolnak be nagyban és kicsinyben.[226] Ami a XVI. században még fényűzés volt, időközben mindennapos cikké vált.

A borpárlat nem az egyedüli szeszes ital, amely bejárja egész Európát és a világot. Említsük mindenekelőtt az Antillák cukrából készített rumot, amely Angliában, Hollandiában és az amerikai angol gyarmatokon még Európánál is keresettebb. Ismerjük el, hogy tiszteletet érdemlő ellenfél. Európában a borból készült pálinka ellenfelekre talál az almaborból (ebből már a XVII. században is főzik a páratlan minőségű calvadost),[227] körtéből, szilvából, cseresznyéből készült pálinkákban. Az Elzászból, Lotaringiából és Franche-Comtéból érkező *kirsch*-et 1760 tájt Párizsban *orvosságként* használják. A zárai *maraschino* 1740 tájt válik híressé, Velence féltékenyen őrzött monopóliuma. Gyengébb minőségű, de félelmetes ellenfelek a törkölyből és a különféle gabonákból készült, úgynevezett gabonapálinkák. A törköly lepárlása 1690 tájt kezdődik Lotaringiában. A közönséges borlepárlástól eltérően a szőlőseprő lepárlásához nem csendes, hanem erős tűz kívántatik, más szóval sok fa kell hozzá. Nagy szerepet játszott megszületésében az a tény, hogy fa bőven található Lotaringiában. Lassacskán aztán másutt is elterjed a törkölyfőzés, például Burgundiában – az itteni borseprő hamarosan minden másnál híresebb lesz –, valamint Itáliában, ahol minden szőlősgazda saját, speciális *grappá*t, törkölyt készít.

A nagy versenytársak (némileg úgy, ahogyan a sör a bornak) a gabonából készült pálinkák voltak: a *Kornbrand*, a vodka, a whisky, a gin és a borókapálinka – borovicska – a szőlő északi „kereskedelmi" határán túl jelennek meg anélkül, hogy pontosan ismernők elterjedésük kezdeteit.[228] Előnyük az olcsóságuk. A XVIII. század elején az egész londoni társadalom, a legalacsonyabbaktól a legelőkelőbbekig, lelkiismeretesen és rendszeresen nyakalja a gint.

Természetes dolog, hogy a szőlő északi határa mentén vegyes ízlésű országok sorakoznak: Anglia ugyanúgy nyitva áll a kontinensről érkező pálinkafélék, mint az amerikai rum előtt (a *punch* itt kezdi el hódító útját), miközben issza a saját whiskyjét és ginjét is; még inkább Hollandia, amely a világ minden borpárlatának és gabonapálinkájának – a curaçaoi és guayanai rumot is beleértve – a szó szoros értelmében vett „összefolyásában" fekszik. Mindezt a rengeteg szeszes italt az amszterdami tőzsdén jegyzik. Első helyen áll a rum, aztán következnek a borpárlatok, majd messze lemaradva e nagyúri italok mögött a gabonapálinkák. A Rajna és az Elba közötti Németország ugyancsak kettős fogyasztó: 1760-ban Hamburg Franciaországból 4000, egyenként 500 literes hordó, vagyis mintegy 20 000 hektoliter pálinkát kapott. A kizárólag vagy majdnem kizárólag gabonapálinkát kedvelő országok igazából csak az Elba mögött és a Balti-tenger mentén kezdődnek. A már említett 1760-as esztendőben Lübeck csupán 400 hordó francia borpárlatot importált, Königsberg 100 hordót, Stockholm 100-at; Lübeck „nagyon keveset, és azt is csak Poroszország részére". Mert Lengyelország és Svédország – magyarázza Savary, jóllehet ezek sem „vetik meg jobban ezt a torkot égető italt, mint mások [. . .], inkább a gabonapálinkákat kedvelik, mint a borból készülteket".[229]

Akárhogyan nézzük, Európa túlságosan is jól valósította meg szeszforradalmát. A szeszben találta meg egyik mindennapi izgatószerét, s vele együtt az olcsó kalóriákat, és a könnyen hozzáférhető, de kíméletlen következményekkel járó fényűzést. Aztán nemsokára a lesben álló állam is megtalálja benne a maga előnyeit.

Az alkoholizmus Európán kívül

A valóság az, hogy nincs egyetlen olyan civilizáció sem, amelyik ne találta volna meg a maga megoldását, illetve megoldásait az ital és főleg a szesztartalmú italok terén. Minden növényi eredetű termék erjedése alkoholt eredményez. Ezt nyújtja a kanadai indiánoknak a cukorjuharfa *(Acer saccharinum);* a Cortez előtti és utáni mexikóiaknak az agavébor – *pulque* –, amely „ugyanúgy megrészegít, mint a bor"; az Antillák vagy Dél-Amerika legnyomorultabb indiánjainak a kukorica és a manióka. Még a Rio de Janeiró-i öböl tupinambái is, akikkel Jean de Léry 1556-ban találkozott, még ezek az ártalmatlan lények is készítenek ünnepeikre italt összerágott és erjesztett maniókából.[230] Másutt pálmabort isznak, amely ugyancsak erjesztett növényi nedv. Észak-Európának megvan a maga nyírfapálinkája, gabonából készült söre. Európa, főleg az északi fele, egészen a XV. századig nagy becsben részesítette a márcot, a méhsört (vízzel kevert méz, megerjesztve). Távol-Keleten nagyon korán megjelenik a rizsbor, amelyet leginkább nagy sikértartalmú rizsből készítenek.

Vajon mindeme népek felett a lombik, a borlepárló készülék biztosította Európa fölényét, azt a lehetőséget, hogy tetszése szerinti szuperalkoholos italokat – rumot, whiskyt, Kornbrandot, vodkát, calvadost, márcot (méhsert), gint – készítsen, amelyek, mint tudjuk, egytől egyig a lombik lehűtött csövén csepegnek ki? Ehhez azt kellene előbb tudnunk, vajon a távol-keleti rizs- vagy kölespálinka Nyugaton nagyjából a XI–XII. században megjelenő lepárlókészülék feltalálása előtt vagy után vált-e ismertté.

Az európai utazók erre természetesen nem adnak nekünk választ. Ők csak azt állapítják meg, hogy az *arak* – *arrequi* – a XVII. század elején már ismert ital a kalózok lakta Algírban.[231] 1638-ban egy Mandelslo nevű utazó Gudzsarátban járva azt állapítja meg, hogy „a pálmából nyert terri . . . .édes és nagyon kellemes szeszes ital", majd hozzáteszi: „Rizsből, cukorból, datolyából arakot készítenek, ez amolyan pálinkaféle, de sokkal erősebb és kellemesebb, mint amit Európában csinálnak."[232] Egy tapasztalt orvos, Kämpfer számára a *szake*, amit Japánban fogyasztott 1690-ben, rizsből készült „sörfajta", „ugyanolyan erős, mint a spanyol bor". Ezzel szemben a Sziámban megkóstolt *lau* égetett bor – *Branntwein* –, amely mellett az utazók megemlékeznek az *arak*ról is.[233] Hasonlóképpen „igazi sör" az a kínai bor, amelyet „nagy szemű kölesből" vagy rizsből nyernek, olvassuk egy jezsuita levelében. Gyakran gyümölcsöt is tesznek bele „zöld állapotban vagy cukorban eltéve, napon megszárítva, innen származnak a különféle elnevezések: „birsalmabor, cseresznye-, szőlőbor". De a kínaiak isznak pálinkát is, „ez lepárlókészülék segítségével készül, és oly erős, hogy majdnem annyira éget, mint a borpárlat".[234] Valamivel később – 1793-ban – George Staunton Kínában „egyfajta sárga bort", rizsbort iszik, „meg pálinkát. Ez utóbbi szemmel láthatóan jobb készítmény, mint a bor, amely általában zavaros, seízű, és hamar megecetesedik. A pálinka erős és tiszta, s ritkán volt kozmás." „Néha olyan erős volt, hogy szesztartalma meghaladta a borból készült pálinkáét."[235] Végül egy német Szibéria-kutató, Gmelin leírja a kínaiak használta lepárlókészüléket is, de csak 1738-ban.[236]

Az igazi probléma az, hogy mikor kezdődött a lepárlás. Majdnem bizonyos, hogy a Szasszanidák Perzsiája már ismerte a lombikot. Al-Kindi a IX. században nem csupán említi az illatszerek lepárlását, hanem le is írja az erre a célra szolgáló eszközöket. Szól a kámforról, amelyet, mint tudjuk, kámforfából nyernek lepárlás útján.[237] Kámfort pedig már nagyon korán készítenek Kínában. Egyébként semmi nem szól az ellen, hogy Kínában már a IX. század táján ismerték a szeszt. Erre enged következtetni két Tang-kori, XI. századi költemény, amely a híres szecsuani *sao-csiú*t (égetett bor) említi. Mégis azt kell hinnünk, hogy a kérdés továbbra is homályban marad, mert ugyanabban a közös munkában (1977), amelyben E. H. Schafer emlékezik meg erről az első adatról, M. Freeman a XII. századra teszi a lepárlási technikák kezdetét, míg F. W. Mote szerint XII. vagy XIII. századi találmánnyal állunk szemben.[238] Nehéz lenne tehát e téren Nyugat vagy Kína elsőbbségét megállapítani. Esetleg a perzsa eredet mellett dönthetnénk, annál inkább, minthogy az egyik kínai szó, amely pálinkát, tömény italt jelent, az arab *araq* szó tükörfordítása.

Nem tagadható viszont, hogy a pálinka, a rum és az *agua ardiente* (a tüzes víz: nádcukorból készült pálinka) Európa mérgezett ajándéka volt az amerikai civilizációk számára. Minden valószínűség szerint ugyanez érvényes a *mezcal*ra is, amely az agavé szívének a párlata, és sokkal nagyobb a szesztartalma, mint az ugyanebből a növényből készült agavébornak, a *pulqué*nak. Az indián népek roppant sokat szenvedtek e felkínálkozó alkoholizmustól. Úgy látszik, az történt, hogy egy kereteit és régi tilalmait elvesztett civilizáció – a mexikói fennsík civilizációja – védekezés nélkül megadta magát a kísértésnek, amely aztán az 1600-as évektől kezdve hihetetlen pusztításokat végzett körében. Gondoljunk csak arra, hogy a *pulque* Új-Hispániában egymaga feleannyit jövedelmez az államnak, mint az összes ezüstbányák![239] Egyébként az új urak tudatos politikájával állunk itt szemben. 1786-ban a mexikói alkirály, Bernardo da Galvez dicsérettel emlegeti eredményeit, és hivatkozva az indiánok italkedvelésére azt ajánlja, terjesszék az észak-mexikói apacsok között is, akik még nem ismerik. A várható hasznon kívül nincs ennél jobb módszer arra, hogy „új szükségletet" teremtsünk, „amely rákényszeríti őket, hogy elismerjék a velünk szemben kötelező függőségüket"[240]. Előttük már az angolok és a franciák is így jártak el Észak-Amerikában, az utóbbiak minden királyi tilalom ellenére a borpárlatot, amazok pedig a rumot terjesztették.

Csokoládé, tea, kávé

Az alkohollal egyidőben, vagy majdnem, a világban végbemenő újítások középpontjában álló Európa három új, izgató és tonizáló italt is felfedezett: a kávét, a teát és a csokoládét. Mind a hármat a tengerentúli orszá-

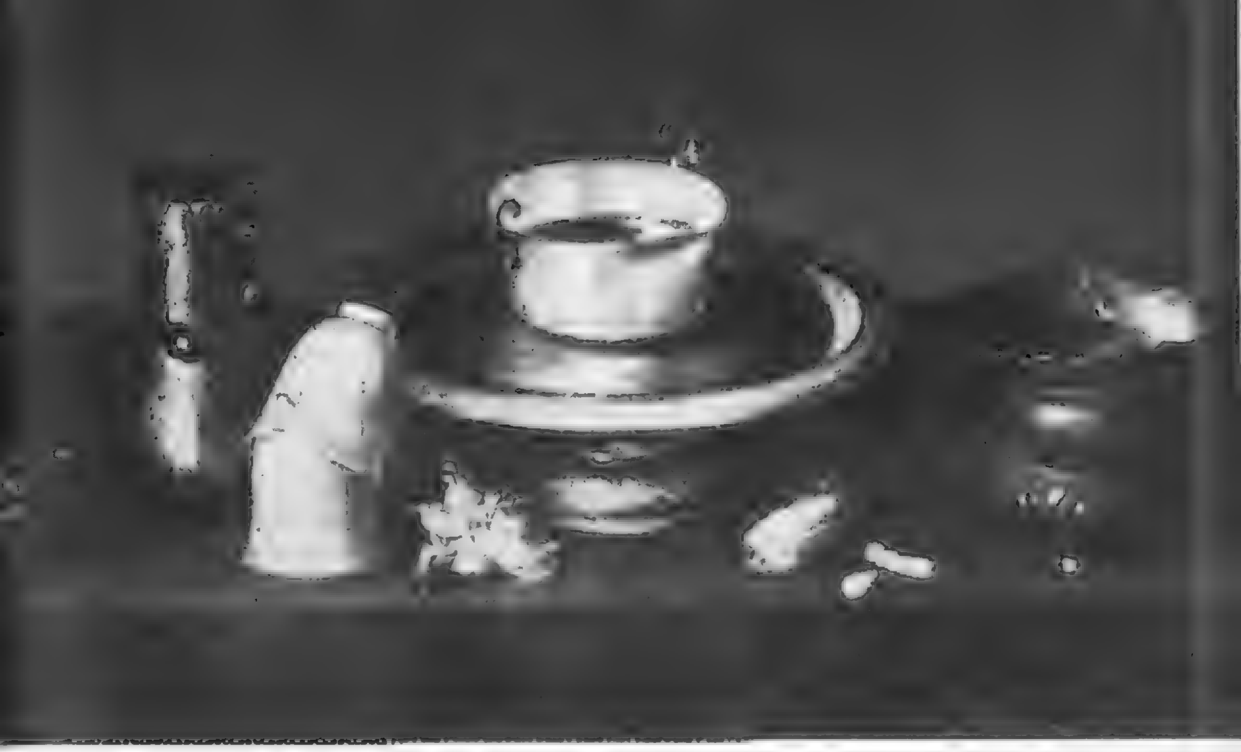

A csokoládé Spanyolországban . . . Zurbaran (1568–1664): *A csokoládéreggeli.* Besançoni múzeum (Fotó: Bulloz)

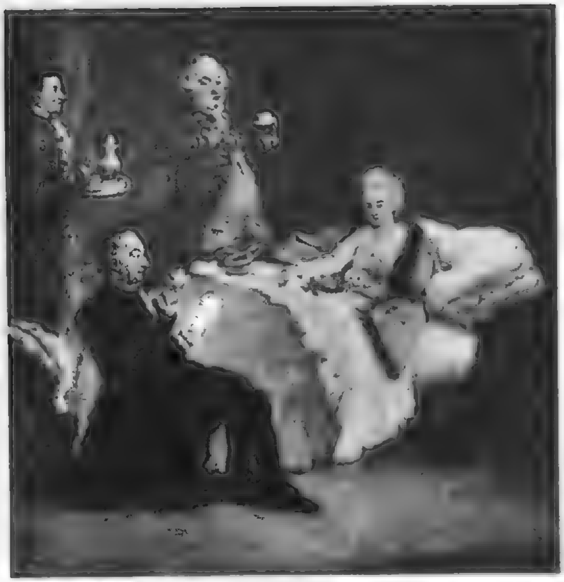

. . . *és Itáliában.* Longhi (1702–1785): *A csokoládé* (Fotó: Anderson–Giraudon) goktól vette kölcsön: a kávé arab (miután előbb etiópiai volt), a tea kínai, a csokoládé mexikói.

A csokoládé 1520 táján került Spanyolországba Mexikóból, Új-Hispániából, mégpedig lepény és tábla formában. Nem szabad csodálkoznunk rajta, hogy valamivel hamarább tűnik fel a spanyol uralom alatt álló Németalföldön (1606), mint Franciaországban. Nagy a valószínűsége, hogy igaz az az anekdota, amely szerint Mária Terézia infánsnő (aki 1659-ben megy nőül XIV. Lajoshoz) titokban issza a csokoládét, mert erről a spanyol szokásról egész életében nem képes lemondani.[241] Valójában állítólag néhány évvel korábban (Alphonse Louis du Plessis) Richelieu bíboros (1582–1653) lyoni érsek (XIII. Lajos miniszterének, Richelieu bíborosnak a testvére) honosította meg Párizsban. Lehetséges. De a csokoládét akkoriban mindenfelé egyformán tekintették orvosságnak és tápláléknak: „Azt hallottam egyik szolgájától – számol be róla később egy szemtanú –, [a bíboros] azért itta, hogy így csökkentse a lépében keletkezett gőzöket, és hogy ezt a titkot spanyol apácáktól tanulta el, azok hozták magukkal Franciaországba."[242] A csokoládé Franciaországból 1657 tájt jutott el Angliába.

Ezek az első jelentkezései szinte észrevétlenek és tiszavirág-életűek voltak. Mme de Sévigné levelei[243] beszámolnak róla, hogy aszerint, milyen nap volt, vagy mit fecsegtek róla az emberek, a csokoládé hol roppant népszerűségnek örvendett, hol meg kegyvesztett volt a királyi udvarban. Őt magát nyugtalanították az új ital veszélyei, mert másokhoz hasonlóan ő is megszokta, hogy tejes csokoládét igyon. Az igazság az, hogy még várni kellett Orléans-i Fülöp régensségéig, csak akkor fogadták be a csokoládét. Sikerét a régensnek köszönhette. Akkoriban „csokoládéra menni" azt jelentette, hogy az illető reggel jelen lehetett az uralkodónál rendszeresített tisztelgésen [*lever du roi* – a király felkelése], vagyis az uralkodó kegyeibe fogadta őt.[244] De azért ne túlozzuk el ezt a sikert. Párizsban 1768-ban az a mondás járja, hogy „a nagyurak néha fogyasztják, az öregek gyakran, a nép soha". Az egyetlen terület, ahol teljes győzelmet aratott, végül is csak Spanyolország: minden idegen gúnyolódik a sűrű, fahéjjal illatosított kakaón, a madridiak legnagyobb gyönyörűségén. Így aztán nem ok nélkül telepedett meg 1727 táján Bayonne-ban egy zsidó kereskedő, Aron Colace, akinek fennmaradt a levelezése. Colace kapcsolatban állott Amszterdammal, a gyarmatárupiaccal (többek között a caracasi kakaó is egész váratlanul vargabetűt ír le errefelé), és városából figyelemmel kíséri az Ibér-félsziget piacát.[245]

1693-ban Szmirnában Gemelli Careri kedvesen csokoládéval kínált meg egy török agát. De alaposan megjárta vele, „vagy az történt, hogy berúgott tőle [amiben *mi* kételkedünk], vagy a dohányfüst okozta, de nagy haragra gerjedt irántam, azt állítva, megitattam, hogy megzavarjam elméjét és ítélőképességét..."[246]

A tea a portugálokkal, a hollandokkal és az angolokkal a messzi Kínából jött hozzánk, ahol élvezete már tíz vagy tizenkét évszázaddal korábban elterjedt. Hozzánk való eljutása hosszadalmas és nehézkes volt: mindent úgy kellett behozni, a tealeveleket, a teáskannákat, a porcelán csészéket, sőt magát az egzotikus ital kedvelését is, amellyel az európaiak először Indiában ismerkedtek meg, ahol a tea élvezete nagyon elterjedt volt. Az első teaszállítmány állítólag 1610 tájt érkezett Amszterdamba az *Oost Indische Companie* kezdeményezésére.[247]

A „teafa" – a XVII. és a XVIII. században még így nevezik, de a szó nehezen terjed el – tulajdonképpen cserje, a kínai paraszt ennek a leveleit szedi le. Az első, kicsiny és gyenge levelek, amelyek a „császárteát" adják, annál nagyobb becsben állnak, minél kisebbek. Vagy tűznél (zöld tea) vagy napon szárítják: a tea ez utóbbi esetben megerjed és megfeketedik, ez a fekete tea. Mindegyiket kézzel sodorják, majd ólommal vagy ónnal bélelt nagy ládákban szállítják tovább.

Franciaországban az új italról csak 1635-ben vagy 1636-ban történik említés – Delamare szerint –, de ekkor még korántsem szerzett magának polgárjogot. Alaposan meg is értették ezt 1648-ban azzal az orvosjelölttel, aki a teáról írta doktori értekezését: „Akadt néhány doktorunk, aki elégette – írja Gui Patin –, és szemrehányást tett a dékánnak, hogy elfogadta a tézist. Olvassák csak el, jól mulatnak majd rajta." Ennek ellenére tíz esztendővel később (1657) egy másik orvosi értekezés, amelyet Séguier kancellár patronált (a kancellár szenvedélyes híve volt a teának), végérvényesen elfogadtatta az új ital erényeit.[248]

Angliába a tea Hollandia és londoni kávéház-tulajdonosok közvetítésével jutott el, akik 1657 tájt hozták divatba. Samuel Pepys első ízben 1660. szeptember 25-én ivott belőle.[249] De a Kelet-indiai Társaság csak 1669-ben kezdte importálni Ázsiából.[250] A valóságban az európai teafogyasztás csak az 1720–1730-as esztendőkben válik jelentőssé. Akkor kezdődik a közvetlen kereskedelem Európa és Kína között. Addig e kereskedelem javarészt a hollandok által 1619-ben alapított Batávián keresztül bonyolódott le. A kínai dzsunkák ide hoztak szokásos rakományaikkal együtt némi rossz minőségű teát, amely magától is elállt, s így elviselte a hosszú utazást. A hollandoknak rövid ideig sikerült is nem pénzzel, hanem zsályabálákkal fizetni ezért a Fucsienből származó teáért. Európában zsályából szintén készítettek főzetet, amelynek nagyon dicsérték a gyógyító tulajdonságait. Ám a kínaiakat a zsálya nem tudta elcsábítani, míg a tea több szerencsével járt Európában.[251]

Az angolok hamarosan túltettek a hollandokon. Kantonból 1766-ban a következő mennyiségeket szállították: angol hajókon 6 millió font súlyút, holland hajókon 4,5 millió fontnyit, svéd hajókon 2,4 millió, francia hajókon 2,1 millió fontnyit, összesen tehát 15 millió fontnyi, kb. 7000 tonna teát. Lassacskán valóságos teaflottákat szerveznek; egyre növekvő mennyiségű száraz tealevelet raknak ki minden kikötőben, ahol „indiai rakpartok" vannak: Lisszabonban, Lorient-ban, Londonban, Ostendeban, Amszterdamban, Göteborgban, néha Genovában és Livornóban is. A növekedés roppant nagy: Kantonból évi 28 000 *pic* érkezik 1730 és 1740 között (egy *picul* kb. 60 kg), 115 000 *pic* 1760 és 1770 között, 172 000 *pic* 1780 és 1785 között.[252] Ha kiindulópontul George Staunton nyomán az 1693-as esztendőt fogadjuk el, akkor egy évszázaddal később „a növekedés aránya 1 a 400-hoz". Abban az időben a legszegényebb angolok 5 vagy 6 font teát fogyasztanak évente.[253] Végül is ez mutatja ennek a furcsa kereskedelemnek az igazi arculatát: csupán Nyugat-Európa csekély része – Hollandia és Anglia – adja fejét az új italra. Maga Franciaország legfeljebb a tizedét fogyasztotta el a saját szállítmányainak. Németország inkább a kávét választotta. Spanyolország pedig még ezeknél is kevésbé kedvelte.

Igaz-e vajon, hogy Angliában az új ital felváltotta a gint (azt a gint, amelyet a termelőnél adómentességben részesített az angol kormány, hogy szembe tudjon szállni a szárazföldről beáramló importáruval)? Hogy orvosság volt a II. György korabeli londoni társadalom tagadhatatlan túlzott italkedvelése ellen? Vagy talán az újonnan jött teát – amelyről még az is el volt terjedve, hogy kiváló a náthaláz, a skorbut és mindenféle láz gyógyítására – egyrészt az segítette, hogy 1751-ben hirtelen adót vetettek ki a ginre,[254] másrészt, hogy általános áremelkedés ment végbe a gabonaneműek terén? Állítólag ez jelenti Hogarth „Gin-utcája" végét. Mindenesetre győz a tea, és az állam gondosan meg is adóztatja (akárcsak az amerikai gyarmatokon, amelyek később ebben okot találtak a lázadásra). Mindamellett hallatlan csempészkedés szabadul el, évi 6 vagy 7 millió font súlyú tea jut be a kontinensről az Északi-tengeren, a La Manche-on vagy az Ír-tengeren keresztül. Ebben a csempészetben részt vett minden kikötő, minden Indiai Társaság, és Amszterdam meg más városok legmagasabb pénzügyi körei. Mindenki egy húron pendült, beleértve az angol fogyasztót is.[255]

Ebből a képből, amely csupán Északnyugat-Európával foglalkozik, hiányzik egy fontos üzletfél, Oroszország. Az oroszok a teát valószínűleg már 1567-től fogva ismerik, bár fogyasztása nem igazán válik általánossá a nyercsinszki békeszerződés megkötése (1689) és főleg a sokkal később, 1763-ban Irkutszktól délre, Kjahtában kialakult vásár előtt. Egy XVIII. század végéről származó (francia nyelven írt) s a leningrádi levéltárban őrzött iratban ezt olvashatjuk: „A kínaiak által szállított [árucikkek]: néhány selyemszövet, néhány lakkozott tárgy, kevés porcelán, rengeteg, nálunk *nankin*nak, az oroszoknál *sirszty*nek nevezett kantoni szövet, továbbá igen jelentős mennyiségű zöld tea. Ez az utóbbi összehasonlíthatatlanul jobb, mint az, amelyet Európa kap a végtelen tengereken át, s az oroszok kénytelenek még húsz frankot is fizetni fontjáért, jóllehet ritkán adják tovább tizenötnél vagy tizenhatnál drágábban. Hogy kárpótolják magukat e ráfizetésért, soha nem mulasztják emelni szőrméik árát, ez ugyanis szinte az egyetlen árucikk, amelyet a kínaiaknak szállítanak, de ez a csalafintaság nem annyira az ő hasznukra szolgál, mint inkább a kormányukéra, amely 25 százalékos adót szed mindenről, amit [a kereskedők] eladnak vagy vásárolnak."[256] Mindenesetre a XVIII. század végén Oroszország még 500 tonna teát sem importál. Messze vagyunk a Nyugaton fogyasztott 7000 tonnától.

Mielőtt befejeznénk a tea nyugat-európai elterjedésének szentelt fejezetet, említsük meg azt is, hogy Európa még nagyon sokáig nem tudja rátenni kezét a teacserjére. Az első teacserjéket Jáván csak 1827-ben ültetik el, Ceylonban csak 1877 után, pontosan az után a pusztulás után, amely gyakorlatilag teljesen tönkretette a sziget kávéültetvényeit.

A teának Európában való sikeres elterjedése, jóllehet Oroszországra, Németalföldre és Angliára korlátozódik, hatalmas újdonságot jelent. Ám azonnal veszít a jelentőségéből, ha egész földünk viszonylatában ítéljük meg ezt az eseményt. A tea lényegileg még ma is kínai, Kína a legnagyobb teafogyasztó és -termelő. A tea ebben az országban magas színvonalú civilizációt jelző növény, ugyanúgy, mint a szőlő a Földközi-tenger partvidékén. Mind a kettőnek, a szőlőnek is, a teának is, megvan a maga elterjedési területe, amelyen nagyon régi termesztése lassan átalakult és tökéletesedett. Ugyanis aprólékos és folytonos, ismétlődő gondozás szükséges ahhoz, hogy ki lehessen elégíteni több nemzedék kifinomult ízlésű fogyasztóinak a kívánságait. A Szecsuanban már időszámításunk előtt ismert tea a VIII. században[257] egész Kínát meghódította, és Pierre Gourou szerint a kínaiak „ízlése annyira kifinomult, hogy különbséget tudnak tenni a különböző helyeken termett teák között, képesek árnyalt módon rangsorolni őket. [. . .] Mindez furcsa módon emlékeztet az Óvilág másik végén folyó szőlőtermesztésre, amely szintén egy régóta letelepedett paraszti kultúra ölén végbement évezredes fejlődés eredménye."[258]

Minden kultúrnövény erős szolgaságot teremt. A teaültetvények talaját elő kell készíteni, a magokat elvetni, a növényeket megnyesni, hogy cserje nagyságúak maradjanak, és ne cseperedjenek valóban fává, „mint vad állapotukban"; a leveleket gondosan, ügyelve kell leszedni, és még aznap kezelni; vagy természetes úton, vagy tüzeléssel szárítani, összesodorni, majd újra szárítani . . . Japánban a szárítás-sodrás műveletét néha hat-hét esetben is újrakezdődik. Így aztán bizonyos minőségeket aranyáron lehet értékesíteni. (A termék kisebb vagy nagyobb finomsága a fajtáktól, a talajtól, de még ezeknél is inkább a szedés idejétől függ, mert a fiatal tavaszi levelek illatosabbak, mint a későbbiek; végül függ a kezeléstől is, mert ennek következtében különbözik a zöld tea a fekete teától stb.) A japánok a legjobb zöld teákat használják fel annak a teapornak a régi, magában Kínában már elfeledett kínai módszer szerint való előállítására, amely forró vízben oldódik (tehát nem kell forrázni), és amelyet a híres teaszertartás, a csanoju alkalmára tartogatnak. Ez a szertartás oly bonyolult, számol be róla egy XVIII. századi emlékirat, hogy művészetének jó elsajátításához „ebben az országban mesterhez fordulnak, akárcsak Európában, ha valaki tökéletesen meg akar tanulni táncolni, bókolni stb."[259]

Mert a teaivásnak is megvannak a maga kialakult szokásai, mint a borivásnak, mint minden valamit érő kultúrnövénynek. Még a szegény kínai és japán házakban is mindenkor, a nap minden órájában ott áll előkészítve a teához szükséges forró víz.[260] Vendéget lehetetlen volna tea nélkül fogadni, és a jómódú kínaiak házában „evégből – értesülünk egy 1762-ből származó dokumentumból – igen kényelmes eszközök állanak rendelkezésre, például kicsinosított asztal (a hagyományos alacsony asztal), mellette egy kis vízmelegítő, dobozok fiókocskákkal, lapos tányérkák, csészék, csészealjak, befőttes kanalak, mogyoró formájú kandiscukordarabkák, amelyeket teaivás közben a szájukba tesznek, s mivel így kevesebb cukrot old fel a tea, nem is változtatja meg annyira az ízét. Mindezek mellé mindenféle eltett gyümölcs – szárítva vagy dzsemszerű, folyékony állapotban –, amelyeket a kínaiak még finomabban, még étvágygerjesztőbben készítenek",[261] mint az európai cukrászok. Tegyük azonban hozzá, hogy egy XIX. századi utazó szerint Észak-Kínában, ahol nem nagyon terem meg a tea, „az alacsonyabb néposztályok tagjai a teát csak mint luxuscikket ismerik, és a meleg vizet éppoly élvezettel szürcsölik, mint a gazdagok a maguk zöld teáját – beérik azzal, hogy teának nevezik".[262] Vajon a teázás társadalmi szokása alakította ki a melegvíz-ivás különös szokását? Vagy csupán azért terjed, mert Kínában és Japánban az a szabály, hogy mindent melegen igyék az ember: a teát, a szakét, a rizs- vagy a kölesbort, sőt még a vizet is? Las Cortes atya megdöbbenti a körülötte álló kínaiakat, mert hidegen issza a vizet: igyekszenek is lebeszélni erről a veszedelmes szokásáról.[263] „Ha a spanyolok, akik szenvedélyesen szeretnek minden évszakban jeges vizet inni – mondja egy józan tanácsokat osztogató könyv 1762-ben –, úgy cselekednének, mint a kínaiak, nem uralkodna közöttük annyi betegség, és nem lennének oly soványak, girhesek."[264]

A tea, ez a Kínában és Japánban mindenütt meglelhető ital Távol-Kelet többi részén is elterjedt, de nem vált mégsem annyira általánossá.

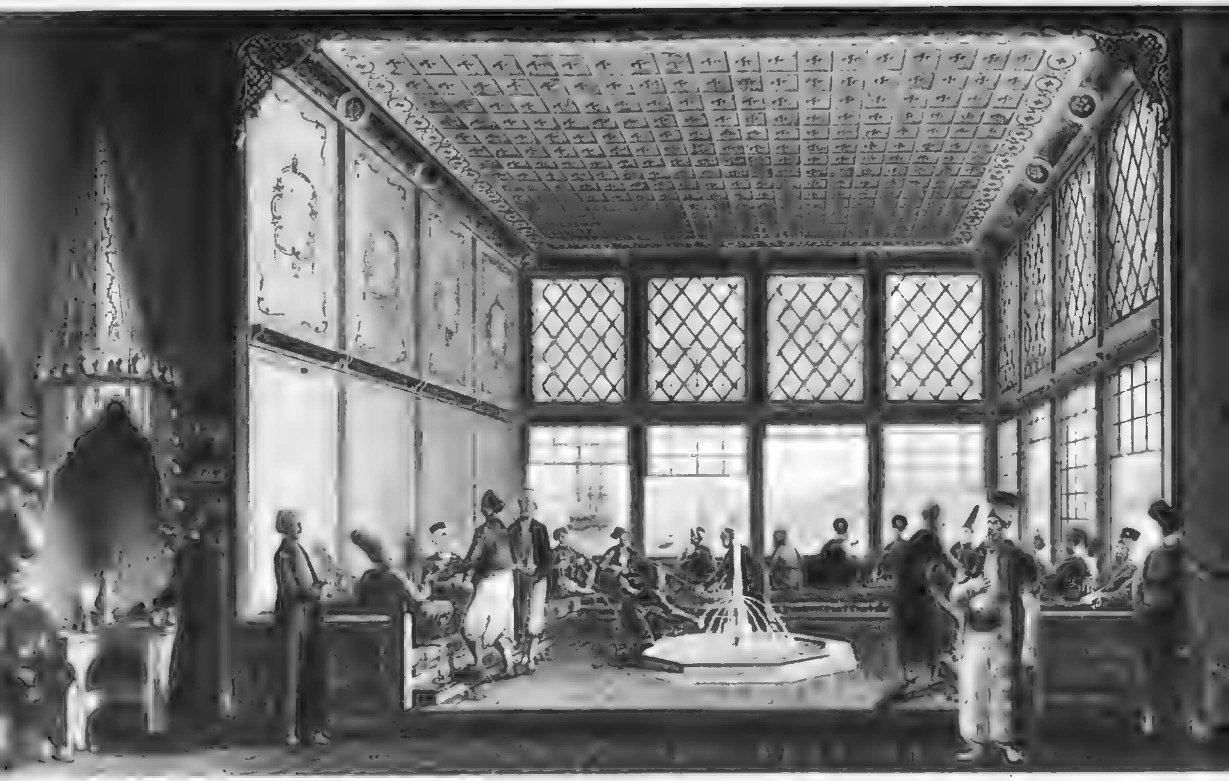

Török kávéház belseje Isztambulban. Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár (Fotó: B. N.)

A hosszú ideig tartó szállításhoz tömör téglácskákba sajtolják, amelyeket a jakkaravánok a Jangce partjairól a világ kétségtelenül legszörnyűbb útján már nagyon korán eljuttattak Tibetbe. Oroszországba tevekaravánokon utazott, amíg nem volt vasút. Ezeket a teatéglácskákat még ma is rendszeresen fogyasztják a Szovjetunió egyes vidékein.

A tea a muszlim országokban is sikert aratott. Marokkóban az erősen cukrozott mentatea nemzeti itallá lett, de csak a XVIII. században, miután angol közvetítéssel eljutott ebbe az országba. Igazán csupán a következő évszázadban válik általánossá. A muszlimok lakta többi országban nem nagyon ismerjük elterjedésének útjait. De hát nem figyelmet érdemlő-e az a tény, hogy a tea ott aratja sikereit, ahol nem ismerik a szőlőt: Észak-Európában, Oroszországban, az iszlám országaiban? Arra kell-e vajon következtetnünk, hogy ez a két kultúrnövény kizárja egymást? Uztáriz ezen a véleményen volt, amikor 1724-ben kijelentette, hogy nem kell tartani a teának Spanyolországban való elterjedésétől, hiszen az északi országokban is csak azért fogyasztják, „mert ilyen módon pótolják a bor hiányát".[265] Megfordítva: az európai borok és szeszek nem hódították meg Távol-Keletet.

A kávé története könnyen tévutakra visz bennünket. Az anekdotikus elemek, a pittoreszk jelleg, a bizonytalanság igen nagy szerepet játszik ebben a történetben.

A kávécserje[266] talán Perzsiából származik – hitték még nem is olyan régen –, de még valószínűbb, hogy Etiópiából. Egy bizonyos: a kávécserjét és a kávét nemigen emlegetik 1450 előtt. Ebben az időben már kávét isznak Adenban. Onnan terjed Mekka felé a század végén, de aztán 1511-ben megtiltják a fogyasztását, s a tilalmat 1524-ben újra megismétlik. 1510-ben Kairóban említik, 1555-ben Isztambulban. Ettől kezdve rendszeresen hol eltiltják, hol engedélyezik. Időközben azonban már széltében-hosszában elterjedt a török birodalomban, Damaszkuszban, Aleppóban, Algírban. A század végétől kezdve otthon van az egész muszlim világban, vagy majdnem az egészben. India muszlimok lakta területein azonban Tavernier idejében még nem kaptak rá.[267]

A nyugati utazók az iszlám országaiban találkoznak a kávéval és néha a kávécserjével. Például egy olasz orvos, Prospero Alpini,[268] aki 1590 táján járt Egyiptomban, vagy egy szájhősködő másik utazó, Pietro della Valle, 1615-ben, Konstantinápolyban. „A törököknek – írja ez utóbbi – van egy másik, fekete színű italuk is, amely nyár idején igen üdítő, de ugyanakkor télen nagyon hevít, anélkül azonban, hogy lényegében bármit is változnék, mindig megmaradva ugyanannak a forrón felhajtott italnak. [. . .] Hosszan kortyolgatják, nem étkezés közben, hanem utána, mint valami csemegét, apró kortyokban, s közben kedvükre diskurálnak baráti társaságban. A töröknél nem találni olyan gyülekezetet, ahol ne innának kávét. Evégből állandóan ott ég a tűz, mellette, előkészítve, apró porcelán edénykék, megtöltve ezzel a keverékkel, és amikor már elég forró, ott vannak az e célra rendelt szolgák, akik egyebet sem mívelnek, mint hordják a társaság minden tagjának a kis csészéket, oly forrón, ahogyan csak lehet, mindenkinek néhány dinnyemagot is adva hozzá, hogy időtöltésből rágcsálhassák. És ezekkel a magvakkal meg ezzel a *cahué*nak nevezett itallal mulatják magukat beszélgetés közben [. . .] néha hét-nyolc óra hosszat is."[269]

Velencébe 1615 tájt jutott el a kávé. 1644-ben egy marseille-i kereskedő, La Roque uram hozta városába az első magvakat, s velük együtt értékes csészéket és kávéskannákat is.[270] Az új izgató ital már 1643-ban megjelenik Párizsban,[271] Londonban pedig talán 1651-ben.[272] De mindezek a dátumok csupán első, titokban végbement érkezésére vonatkoznak, s nem jelentik sem a közkedveltség kezdetét, sem a nyilvános kávéfogyasztást.

A valóságban a kávé Párizsban találta meg azt a fogadtatást, amely végleg eldöntötte a sorsát. 1669-ben egy dölyfös, de gáláns török nagykövet, Szolimán Musztafa Raka gyakran rendezett fogadásokat, és ilyenkor párizsi vendégeit kávéval kínálta. Követsége nem járt sikerrel, a kávéja azonban igen.[273] Akárcsak a tea, eleinte a kávé is csodálatos orvosságnak ígérkezett. A *L'Usage du caphé, du thé et du chocolate* (A kávé, a tea és a csokoládé élvezete) című, 1761-ben Lyonban név nélkül megjelent mű – szerzője talán Jacob Spon volt – előszámlálja mindazokat az üdvös hatásokat, amelyeket a kor az új italnak tulajdonított: „felszárít minden hideg nedvet és nyirkot, kiűzi a szeleket, erősíti a májat, purifikáló tulajdonságánál fogva könnyít a vízkórosokon; egyformán feltétlenül hatásos a rüh és a rossz vér ellen; felüdíti a szívet, gyorsítja dobogását, könnyít a gyomorfájásban szenvedőkön és az étvágytalanokon; ugyancsak jó hatású a hideg, nyirkos és dugulással járó náthák ellen. Gőze jó a szemfolyás és a fülzúgás ellen; nagy hatású a nehéz légzés, a tüdőt megtámadó hurutok, a lépfájás, a bélférgek ellen, rendkívül könnyű széket eredményez túl sok ivás vagy evés után. Nincs nála jobb szer azok számára, akik sok gyümölcsöt ettek."[274] Ezzel szemben több más orvos és a közhiedelem is azt tartotta, hogy a kávé csökkenti a nemi vágyat, „a kappanok itala".[275]

A hírverés következtében még az előbbihez hasonló vádak ellenére is hódít Párizsban a kávé.[276] A XVII. század utolsó éveiben tűnnek fel az utcai kávéárusok, török módra öltözött, turbános örmények. Nyakukba akasztott lapos kosarukban hordozzák a kávéfőzőt, az állandóan égő forralót, a csészéket. Az első boltot, ahol kávét mértek, egy Pascal néven ismert örmény, Hatarioun 1672-ben a Saint-Germain piac egyik bódéjában nyitotta. A vásár már évek óta ott zajlott az apátság épülete mellett, amelyhez a piactér tartozott, a jelenlegi rue du Four és a rue Saint-Sulpice helyén. Pascalnak nem ment az üzlet, ezért átköltözött a Szajna másik – jobb – partjára, a jelenlegi quai de l'École du Louvre-ra, ahol egy ideig meg is találta a maga közönségét néhány levantei utazó és máltai lovag személyében. Később áttelepedett Angliába. Vállalkozásának sikertelensége ellenére újabb kávémérések is nyíltak. Például egy másik örmény, Maliban jóvoltából először a rue de Bucin, majd a rue Férou-n. A leghíresebb, már modernül berendezett ilyen kávémérést Francesco Procopio Coltelli, Pascal egykori pincére nyitotta meg. Az 1650-ben Szicíliában született Procopio Coltelli később Procope Couteau-ra franciásította a nevét.* Először ő is a Saint-Germain vásártéren telepedett le, aztán a rue de Tournonon, majd 1686-ban átköltözött a Fossés-

---

* Az olasz *coltello* francia megfelelője *couteau* (=kés). – *A ford.*

Saint-Germainre. Ez a harmadik kávéház, a *Procope* – ma is létezik – közel volt a város elegáns és forgalmas központjához, amely akkoriban a Buci tér vagy még inkább a Pont-Neuf volt (míg a XVIII. században fel nem váltotta a Palais-Royal). Kedvezett neki a szerencse, ti. alig nyitotta meg üzletét, 1688-ban a Comédie Française vele szemben telepedett meg. A szicíliai találékonysága aztán teljessé tette a sikert. Két szomszédos ház közfalait lebontatta, a falakra szőnyegeket, tükröket akasztott, a mennyezetre csillárokat, és nemcsak kávét mért, hanem árusított cukrozott gyümölcsöt, likőrt is. Üzlete a semmittevők, fecsegők, szellemes társalgók, szellemes urak (Charles Duclos, a Francia Akadémia későbbi titkára volt a kávéház egyik elmaradhatatlan vendége), csinos hölgyek találkozóhelye: a színház ott van a közelben, Procope-nak saját fülkéje van az épületben, ahol üdítő italokat mér.

A modern kávéház nem maradhatott egyetlen városrész vagy utca kiváltsága. A város fejlődése egyébként fokozatosan háttérbe szorítja a bal partot a jobb part előnyére, amely sokkal élénkebb, ahogy azt a XVIII. századi párizsi kávéházak sommás térképe is bizonyítja, összesen 700–800 kisebb-nagyobb kávéházat sorolva fel.[277] Ekkor alapozódik meg a *Café de la Régence* hírneve is. Ezt 1681-ben alapították a place du Palais-Royalon (miután a tér egyre nagyobbodik, a kávéház is messzebbre települ, mostani helyére, a rue Saint-Honoréra). A kocsmák lassacskán deklasszálódnak a kávéházak sikere következtében. A divat hasonló Németországban, Itáliában, Portugáliában is. Lisszabonban olcsó a brazil kávé meg az őrölt cukor, amelyet oly bőven öntenek bele – mondja egy angol –, hogy a kanál magától megáll a csészében.[278]

Egyébként a kávé, ez a divatos ital nem marad kizárólag az elegáns közönség itala. Miközben minden ár emelkedik, a szigetek bőséges kávétermése megközelítőleg változatlanul tartja a csésze kávé árát. 1782-ben Le Grand d'Aussy kifejti, hogy „a fogyasztás megháromszorozódott Franciaországban; nincs olyan polgári otthon – fűzi hozzá –, ahol ne kínálnák az embert kávéval; nincs olyan elárusítónő, szakácsné, szobalány, aki ne tejeskávét reggelizne. A nyilvános piacokon, egyes fővárosi utcákban és közökben nők telepedtek meg, ők árusítják az alja népnek azt a tejeskávénak nevezett valamit, ami nem egyéb, mint úri házak asztalnokaitól vagy a kávésoktól vásárolt kávézaccal megszínesített hitvány tej. Bádogedényben tartják, amelyen csap van a kiszolgáláshoz, s tűzhely is tartozik hozzá, hogy a löttyöt melegen tarthassák. A boltosné kis bodegája mellett rendszerint fapad van. Egyszerre csak meglepetve látja az ember, hogy valami csarnoki kofa vagy teherhordó érkezik, és kávét kér. Nagy mázas cserépbögrében szolgálják fel neki, amit ők *génieux*-nek neveznek. Ezek a tiszteletre méltó személyek állva isszák, a puttonyt le se teszik a hátukról, ha ugyan kifinomult élvezetvágyuk vé-

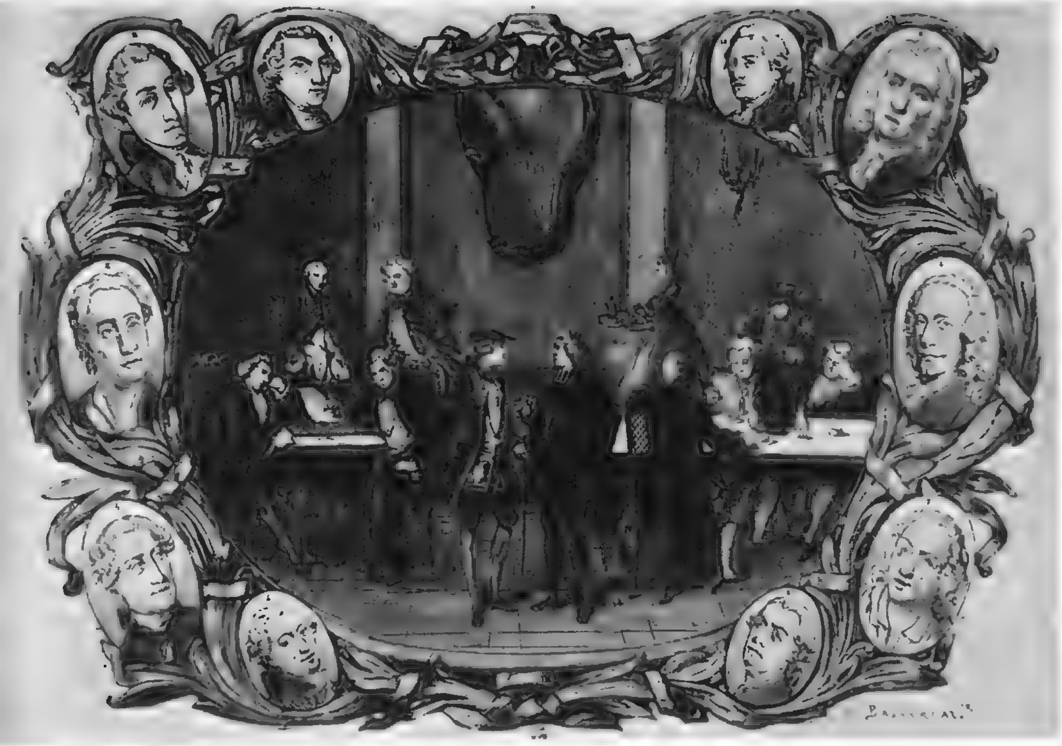

A Procope-kávéház, ez az elegáns párizsi tálálkozóhely, a kávéház híres vendégeinek arcképével: Buffon, Gilbert, Diderot, D'Alembert, Marmontel, Le Kain, J.-B. Rousseau, Voltaire, Piron, D'Holbach (Fotó: B. N.)

gül is nem bírja rá őket, hogy terhüket letegyék a padra, és maguk is melléje telepedjenek. A szép rakpartra nyíló ablakaimból – mert ott lakom [jelenleg a Louvre-rakpart, a Pont-Neuf szomszédságában] – gyakran tanúja vagyok ennek a látványnak, amely ott zajlik le ama deszkabarakkok valamelyikében, amelyeket a Pont-Neuf és a Louvre között építettek. És gyakran voltam tanúja olyan jeleneteknek, amelyek láttán sajnáltam, hogy nem vagyok Teniers vagy Callot."[279]

Hogy kiigazítsuk ezt a képet, amelyet ez a rémes párizsi polgár festett, mondjuk el, hogy a legfestőibb, helyesebben a legmegragadóbb látványt mégis az utcai árusnők nyújtják, mikor reggelente jó korán munkahelyükre sietnek a munkások. Hátukon hordják a bádogedényt, és „két sou-ért mérik a tejeskávét cserépbögréikben. A cukor nem teng túl benne . . ." Ennek ellenére roppant nagy a sikere; a munkások „amellett, hogy olcsó, több erőt, több ízt találtak ebben a táplálékban, mint bármi másban. Következésképpen csodálatos mennyiséget isznak meg belőle. Azt állítják, hogy többnyire ki is bírják vele estig. Így aztán az étkezések száma kettőre csökken: a nagy reggelire és az esti *persillade*-ra ...",[280] vagyis a petrezselymes, olajjal és ecettel készült hideg marhasültre.

A XVIII. század közepétől fogva – és nem is csak Párizsban és Franciaországban – azért növekedett meg ennyire a kávéfogyasztás, mert Európa maga szervezte meg a kávé termelését. Amíg a világpiac kizárólag az arábiai Mokka kávécserjéitől függött, az európai bevitel természetszerűleg korlátozott volt. Ám 1712-től kezdve már Jáván is ültetnek kávécserjét; 1716-ban a Bourbon-szigeten is (ma: Réunion), 1722-ben Cayenne-ben (vagyis a kávé már átkelt az Atlanti-óceánon), 1723–1730 tájt Martinique-on, 1730-ban Jamaikán, 1731-ben San Domingóban. Ezek a dátumok még nem magát a termelést jelzik. A szigetekről Franciaországba irányuló kávéimport 1730-ban kezdődik.[281] A kávécserjéknek előbb meg kellett nőniük, a számuknak meg kellett szaporodni. Charlevoix páter 1731-ben meg is magyarázza: „Azzal kecsegtetik magukat az emberek, hogy a kávé gazdaggá teszi szigetünket [San Domingót]. A kávét termő fa máris oly szép [...], mintha idevalósi növény lenne, azonban időt kell neki hagyni, hogy hozzászokjék az itteni földhöz."[282] Minthogy utolsónak érkezik a piacokra, a San Domingó-i kávét becsülik a legkevesebbre, mind közül ez a legbővebben termő: a termelés mennyisége 1789-ben mintegy 60 millió font, holott ötven évvel korábban az európai fogyasztás talán 4 millió font lehetett. A mokkakávé még mindig vezet minőség és ár tekintetében, utána következnek a jávai és a réunioni kávék (a jó minőség: „apró és kékes mag, mint a jávai kávéé"), aztán a martinique-i, guadeloupe-i és csupán végül a San Domingó-i.[283] Ám őrizkedjünk túlbecsülni a fogyasztás adatait: minden valamennyire pontos ellenőrzés is erre int bennünket.[284] 1787-ben Franciaország körülbelül 38 000 tonna kávét importál, ebből 36 000 tonnát reexportál, Párizs saját használatára mintegy ezret tart meg magának.[285] Egyes vidéki városok még mindig nem fogadják be az új italt. Limoges-ban a polgárok kávét csak „orvosságnak" isznak. Csupán bizonyos társadalmi kategóriák – például az északi postamesterek – követik a divatot.

Vásárlóközönséget kell tehát felkutatni. A martinique-i kávé Marseille közvetítésével 1730 után meghódítja a Levantét, és kiszorítja onnan az arábiait.[286] A holland Indiai Kereskedelmi Társaság, amely a mokkához híven ragaszkodó muszlim Perzsiát és Indiát látja el kávéval, szeretné ezekben az országokban elhelyezni jávai feleslegeit. Ha a 150 millió európaihoz hozzászámítjuk a 150 millió muszlimot, a XVIII. században mégiscsak létezik egy 300 millió főt számláló virtuális piac, talán egyharmada az akkor élőknek, akik már kávéivók, vagy azzá lehetnek. Persze, ez csupán amolyan elképzelés. De a kávé, akárcsak a tea, logikus módon „királyi áruvá" lett, a vagyonszerzés egyik eszközévé. Egy egész tevékeny tőkés szektor érdeklődését vonta magára termelése, terjesztése és sikere. Ennek a következménye az, hogy Párizsban komoly hatást gyakorol a társadalmi és a kulturális életre. A kávéház, vagyis az a bolt, ahol az új italt mérik, az elegáns és henye urak találkozóhelye, de egyúttal a szegények menedéke is. „Van olyan ember – írja Sébastien Mercier 1782-ben –, aki reggel tízkor érkezik a kávéházba, és csak este tizenegykor lép ki belőle (ez a zárás időpontja, amelyet a rendőrség ellenőriz); ebédre egy csésze tejeskávét iszik, vacsorára egy csésze teát tejjel."[287]

Az itt következő anekdota érzékelteti, milyen lassan vált népszerűvé a kávé az alsóbb néposztályoknál. Mielőtt kivégezték volna Cartouche-t – 1721. november 29-én –, az „előadója", aki tejeskávét ivott, megkínálta egy csészével: „Azt válaszolta, ez nem neki való ital, szívesebben venne egy pohár bort egy falat kenyérrel."[288]

Az élénkítőszerek: a dohány sikere

Számos gúnyirat támadta az új italokat. Az egyik arról írt, hogy Angliát tönkre fogják tenni indiai gyarmatai „a teaivás ostoba fényűzésének a segítségével".[289] Sébastien Mercier-t abban a moralizáló (és mennyire moralizáló!) sétájában, amelyet a 2440. évben tesz Párizson át, egy „bölcs" vezérli, aki határozottan kijelenti neki: „Száműztünk három mérget, amelyet maguk lépten-nyomon használtak: a dohányt, a kávét és a teát. Maguk, franciák, valami hitvány port is dugtak az orrukba, amitől elvesztették az emlékezőképességüket, pedig annak azelőtt is igencsak szűkében voltak. Gyomrukat olyan italokkal égették, amelyek gyorsítják a működését, s ezáltal tönkreteszik. Roppant elterjedt idegbetegségeik ennek az effeminált gyomormosásnak voltak a következményei, amely kimosta szervezetükből az állati élet tápláló cukrát . . ."[290]

A valóságban minden civilizációnak szüksége van bizonyos táplálkozási luxusokra és egy sereg élénkítőre, doppingra. A XII. és XIII. században ilyen volt a fűszer- és főleg a borsőrület, a XIV. században az első borpárlatok, aztán a tea meg a kávé, hogy a dohányról ne is beszéljünk. A XIX. és XX. századnak szintén meglesznek a maguk fényűző szokásai, kellemes vagy utálatos kábítószerei. Mindenesetre tetszik nekünk az a velencei adóügyi szöveg, amely a XVII. század elején logikus módon és nem is minden humor nélkül megállapítja, hogy az *acque gelatér*a, a kávéra, a csokoládéra, a *herba teá*ra és egyéb ilyen *bevandé*ra [italokra] kivetett adó minden *inventate o da inventarsi* – már feltalált vagy a jövőben feltalálandó – hasonlóra is vonatkozik![291] Michelet persze túloz, amikor a régensség idején a kávéban a Forradalom italát véli felfedezni,[292] de a bölcs történészek ugyanígy túloznak, mikor a francia *Grand Siècle*-ről [a nagy évszázad, XIV. Lajos kora] és a XVIII. századról szólva megfeledkeznek a húsválságról, a szeszforradalomról és – kis *f*-fel – a kávé forradalmáról.

Vajon részünkről téves nézőpontválasztásról volna szó? Úgy véljük, hogy miután bizonyos nagyon komoly táplálkozási nehézségek még tovább súlyosbodtak – vagy legalábbis megmaradtak –, az emberiségnek, ahogy ez már az élet örök szabálya, szüksége volt kompenzációkra.

Nos, a dohány egyike ezeknek a kompenzációknak. De hová soroljuk be? Louis Lemery, „a párizsi orvostudományi kar professzora, a Királyi Tudományos Akadémia tagja", nem habozik foglalkozni vele *Traité des aliments* (A táplálkozás kézikönyve; 1702) című könyvében, függetlenül attól, hogy „vajon az orrba szippantják-e fel, szívják-e vagy rágják". Ugyanígy beszél a kokának a mirtuszéhoz hasonló leveléről is, amely „csillapítja az éhséget és a fájdalmat, és erőt ad", ellenben nem tesz említést a kínafakéregről *(quinquina)*, bár az ópiumot mégis megemlíti, mint amelyet a törökök még a nyugati népeknél is jobban használnak, s amely „rendszeresen élvezve veszedelmes" kábítószer.[293] Ezzel szemben teljesen elkerüli a figyelmét az ópiumnak az India és az Indiai szigettenger közötti térségben, az iszlám hódító útjának ez egyik legfőbb vonalán már ekkoriban egészen Kínáig való roppant arányú elterjedtsége. Ezen a térségen a nagy fordulat 1765, vagyis közvetlenül Bengália meghódítása után következik be, amikor az *East India Company* monopóliumot szerez az addig a Nagy Mogul jövedelmi forrását jelentő mákmezőkre. Megannyi tény, amelyet azonban Louis Lemery még nem ismer a század elején, és nem véletlenül. Ugyancsak nem ismeri az indiai kendert *(Cannabis indica)* sem. Pedig akár kábítószernek, akár tápláléknak vagy orvosságnak tekintjük őket, egyformán jelentős tényezők, és hamarosan átalakítják, felkavarják az emberek mindennapi életét.

De beszéljünk csupán a dohányról. A XVI. és XVII. század között meghódítja az egész világot, sikere még nagyobb, mint a teáé vagy a kávéé, ami pedig nem csekély dolog.

A dohány az Újvilágból származik. Mikor 1492. november 2-án Kubába érkezik, Kolumbusz bennszülötteket lát, akik összetekert dohányleveleket szívnak. A növény a nevével együtt kerül át Európába (karibi vagy brazil dohány), s elég hosszú ideig a botanikus kertek egyszerű érdekessége marad, vagy pedig a neki tulajdonított gyógyhatása miatt válik ismertté. Jean Nicot, a legkeresztényibb francia király lisszaboni követe 1560-ban dohányport küld Medici Katalinnak migrén ellen, követve ebben a portugál szokást. André Thevet, a másik, aki e növényt meghonosította Franciaországban, azt állítja, hogy a brazíliai bennszülöttek ezzel távolítják el „az agyvelő felesleges nedveit".[294] Az már természetes, hogy egy bizonyos Jacques Gohory nevű párizsi (meghalt 1576-ban) egy ideig univerzális gyógyhatást tulajdonít neki.[295]

A Spanyolországban már 1558 óta termesztett dohánynövény hamar elterjedt Franciaországban, Angliában (1565 tájt), Itáliában, a Balkán félszigeten és Oroszországban. 1575-ben már ott találjuk a Fülöp-szigeteken is, ahová a „manilai aranyszállító vitorlással" érkezett, 1588-ban Virginiában, de ott csupán 1612-től kezdve lendül fel a termesztése, Japánban 1590 táján, Makaóban már 1600 körül, Jáván 1601-ben, Indiában és Ceylon szigetén 1605–1610 tájt.[296] Ez a gyors elterjedés annál figyelemreméltóbb, minthogy a dohány mögött eredetileg nincsen termelőpiac, vagyis olyan civilizáció, mint múltba vesző kezdetei korában a bors (India), a tea (Kína), a kávé (az iszlám országok) vagy akár a csokoládé mögött, amely magas minőségű „kultúrára" támaszkodott Új-Hispániában. A dohány az amerikai „vadaktól" jött hozzánk, áldásait tehát csak az után lehetett élvezni, miután előbb biztosították a növény termesztését. Viszont páratlan előnye is van: igen könnyen alkalmazkodik a legkülönbözőbb éghajlatokhoz, kis parcella elég hozzá, hogy hasznot hajtó termést biztosítson. Angliában végbement különösen gyors elterjedése a legszegényebb parasztoknak volt köszönhető.[297]

A dohány kereskedelmi forgalomba hozatala Lisszabon, Sevilla és főleg Amszterdam piacain nem korábbi a XVII. század elejénél, jóllehet a burnót (tubák) terjedése Lisszabonban már legalább 1558-ban elkezdődött. De a dohány élvezésének három módja (felszippantás – „tubákozás" –, füstölés és rágás – bagózás) közül a legjelentősebb az első kettő volt. A dohánypor hamarosan több módon készül, a hozzátett anyagok – szerecsendió, ámbra, bergamotta (citromfajta), narancsvirág – szerint. Lesz „spanyol módi", „máltai illatú" vagy „római illatú" dohány, s „az előkelő úrhölgyek éppúgy burnótoznak, mint a nagyurak". De közben folytatódik a „füstölni való" dohány hódító útja is, sokáig pipázás, később szivar formájában (a spanyol-amerikai bennszülöttek által szívott, „gyertya hosszúságúra"[298] sodort dohányleveleket nem utánozták azonnal Európában, kivéve Spanyolországot, ahol, úgy látszik, Savary még érdekességként említi azokat a kubai dohányleveleket, „amelyeket pipa nélkül szívnak, miután előbb tölcsért formálnak belőlük"[299]), majd még később cigarettaként. Ez utóbbi minden bizonnyal az Újvilágban tűnik fel először, egy 1708-ból származó francia emlékirat megemlékezik róla, hogy Európából „roppant mennyiségű papírt" importálnak ama „kis tekercsek számára, amelyekbe a szívni való vágott dohányt csavarják".[300] A cigaretta a napóleoni háborúk idején terjed el Spanyolországból: akkor kezdődik az a szokás, hogy a dohányt kis alakú papírba – *papelitó*ba – csavarják. A *papelito* aztán eljut Franciaországba, s a fiatalok rákapnak. Közben a papír könnyebbé, vékonyabbá lett, a cigaretta pedig általános szokássá vált a romantikusok korában. George Sand a Musset-t Velencében kezelő orvosról szólva így kiált fel: „Az összes pipája nem ér annyit, mint az én cigarettám."[301]

A dohányzás elterjedésének kezdeteit a kormányok szigorú tilalmaiból ismerjük (mielőtt rá nem jönnek, milyen szép pénzbevételt rejt az új szokás: a *Ferme du Tabac* – a Dohányhivatal – Franciaországban 1674-ben létesült). A tilalmak bejárják az egész világot (Anglia 1604, Japán 1607–1609, a török birodalom 1611, a mongol birodalom 1617, Svédország és Dánia 1632, Oroszország 1634, Nápoly 1637, Szicília 1640, Kína 1642, a Szentszék államai 1642, a kölni választófejedelemség 1649, Württemberg 1651).[302] Természetesen mind holt betű maradt, főleg Kínában, ahol 1776-ig folyton ismételték őket. A Cseli-öbölben a dohányzás már 1640-től kezdve általánosan elterjedt szokás. Fucsienben (1664) „mindenkinek hosszú pipa lóg a szájában, rágyújtanak, aztán beszívják és kifújják a füstjét".[303] Hatalmas területeket ültetnek be dohánnyal, és a termést Kínából Szibéria és Oroszország felé exportálják. Mire véget ér a XVIII. század, Kínában mindenki dohányzik, a nők és a férfiak, a mandarinok és a szegények, „még az alig két láb magas kölykök is. Milyen gyorsan változnak a szokások és az erkölcsök!" – kiált fel egy csöcsiangi tudós férfiú.[304] Ugyanez a helyzet már 1668-ban Koreában is, ahová a dohánytermesztést Japánból importálták 1620 táján.[305] De vajon Lisszabonban nem tubákolnak-e a gyerkőcök a XVIII. században?[306] Kínában ismerik és befogadják a dohány minden fajtáját és a dohányzás minden módját, sőt már a XVII. században az ópiummal kevert dohány élvezetét is, amely az Indiai szigettenger és Formoza felől az *Oost Indische Companie* közvetítésével hatol be. „A Kelet-Indiába szállítható legjobb áru – hangsúlyozza egy 1727-ből kelt értesítés – a dohánypor, akár a sevillai, akár a brazíliai." Bárhogy legyen is, sem Kínában, sem Indiában nem következik be az a visszahatás, amely Európában a XVIII. században rövid időre visszaszorítja a dohányzást, legalábbis a pipázást (a burnótozást nem), s amelyre vonatkozólag nem vagyunk kellően tájékozva. Ez a pillanatnyi kegyvesztettség csupán viszonylagos: hiszen nem azt tapasztaljuk-e, hogy Burgundiában akkoriban már minden paraszt,[307] Szentpétervárott meg minden jómódú polgár dohányzik? 1723-ban a virginiai és marylandi dohány, amelyet Anglia importál, s a kétharmadát továbbadja Hollandiának, Németországnak, Svédországnak, Dániának, évi 30 000 *barrique*-ot (1 *barrique* – kis hordó – negyed tonna) tesz ki, szállításához 200 hajóra van szükség.[308]

A dohány mindenképpen roppant népszerűségre tesz szert Afrikában. A harmadrangú minőségű, de melasszal pácolt hatalmas feketedohánykötegek nagy sikere egészen a XIX. századig élénkíti a Bahia és a Benin-öböl között folyó kereskedelmet, azon a területen, ahol egészen 1850-ig dívik még a tiltott rabszolga-kereskedelem.[309]

A FELESLEG ÉS A LEGSZÜKSÉGESEBB: A LAKÁS, A RUHÁZKODÁS ÉS A DIVAT

Az előző fejezetben, amely a húsfogyasztástól a dohányzásig a mindennapi élet szükségleteiről szólt, igyekeztünk megvonni a határt a felesleges és a feltétlenül szükséges között. Ez az áttekintés úgy lesz teljes, ha foglalkozunk a lakással és az öltözködéssel is, és így újra alkalmunk nyílik rá, hogy párhuzamot vonjunk a szegények és a gazdagok között. Hiszen hol nyilvánulhat meg szabadabban a fényűzés, mint éppen az olyan, erre kiválóan alkalmas területeken, mint a ház, a bútorzat és a ruházat? És milyen tolakodóvá válik! Mintha mindenre joga volna. Egyúttal alkalmat nyújt arra is, hogy szembeállítsa egymással a civilizációkat: kettő sem akad, amelyik ugyanazokat a megoldásokat választotta volna.

A nagyvilág házai

A XV. és a XVIII. század között házak tekintetében alig-alig tudunk néhány vitathatatlan, de nem meglepő egységes vonást találni. Arra pedig még csak nem is gondolhatunk, hogy mindet felfedezzük, észrevegyük.

Szerencsére száz közül egy esetben mégis találunk folytonosságot, de legalábbis lassú fejlődést. Eredeti állapotukban vagy helyreállítva igen sok ház visszavezet bennünket nemcsak a XVIII., hanem egészen a XVI. vagy XV. századig, sőt még messzebbre is: így például a prágai Hradzsinban, az Aranycsinálók utcájában, vagy Santander mellett a csodálatos Santillana nevű községben. 1842-ben egy megfigyelő kijelenti Beauvais-ról, hogy egyetlen más város sem őrzött meg annyi régi házat, mint ez a város, és le is ír „mintegy negyven olyan faházat, amely a XVI. vagy a XVII. századból származik"[1].

Ráadásul minden házat hagyományos mintaképek hasonlatosságára építenek vagy építenek újra. E téren minden egyébnél jobban érezhető az előzmény ereje. Mikor Valladolidban az 1564. évi szörnyű tűzvész után újraépültek a gazdagok házai, az építővállalatok olyan kőműveseket vettek igénybe, akik a régi muszlim céhek hagyományainak folytatói voltak.[2] Ez magyarázza ezeknek az új és nagyon szép házaknak a valóságos archaizmusát. De másutt is mindenütt beleszólnak a szokások, a hagyományok: megannyi régi örökség, amelytől senki sem tud szabadulni. Így például az a mód, ahogyan a muszlimok házai elzárkóznak a külvilágtól. Igaza van annak az utazónak, aki 1694-ben Perzsiáról szólva azt mondja, hogy minden jómódú ház „egyforma építészetileg. Az épület közepén mindig ott van a körülbelül 30 láb oldalméretű négyszögletes terem, amelynek a közepén egy vízzel telt mélyedés szőnyegekkel körülvett kis tavat alkot."[3] A parasztság számára még ennél is valóságosabb az ilyen állandóság szerte az egész világon. Amikor látjuk, hogyan épül fel 1937-ben[4] Rio de Janeirótól északra egy igen szegény paraszt – *caboclo* – háza a vékony faszerkezetre, akkor sok száz évre érvényes kortalan dokumentum birtokába jutunk. Ugyanígy a nomádok egyszerű sátrai is változás nélkül kelnek át a századokon, a vásznuk gyakran ugyanazon a primitív szövőszéken készül, mint hajdanában.

Egyszóval, bárhol legyen is „a ház", tovább él, állandó tanújaként annak, hogy milyen lassan fejlődnek a hagyományt makacsul őrző, megtartó és ismétlő civilizációk, kultúrák.

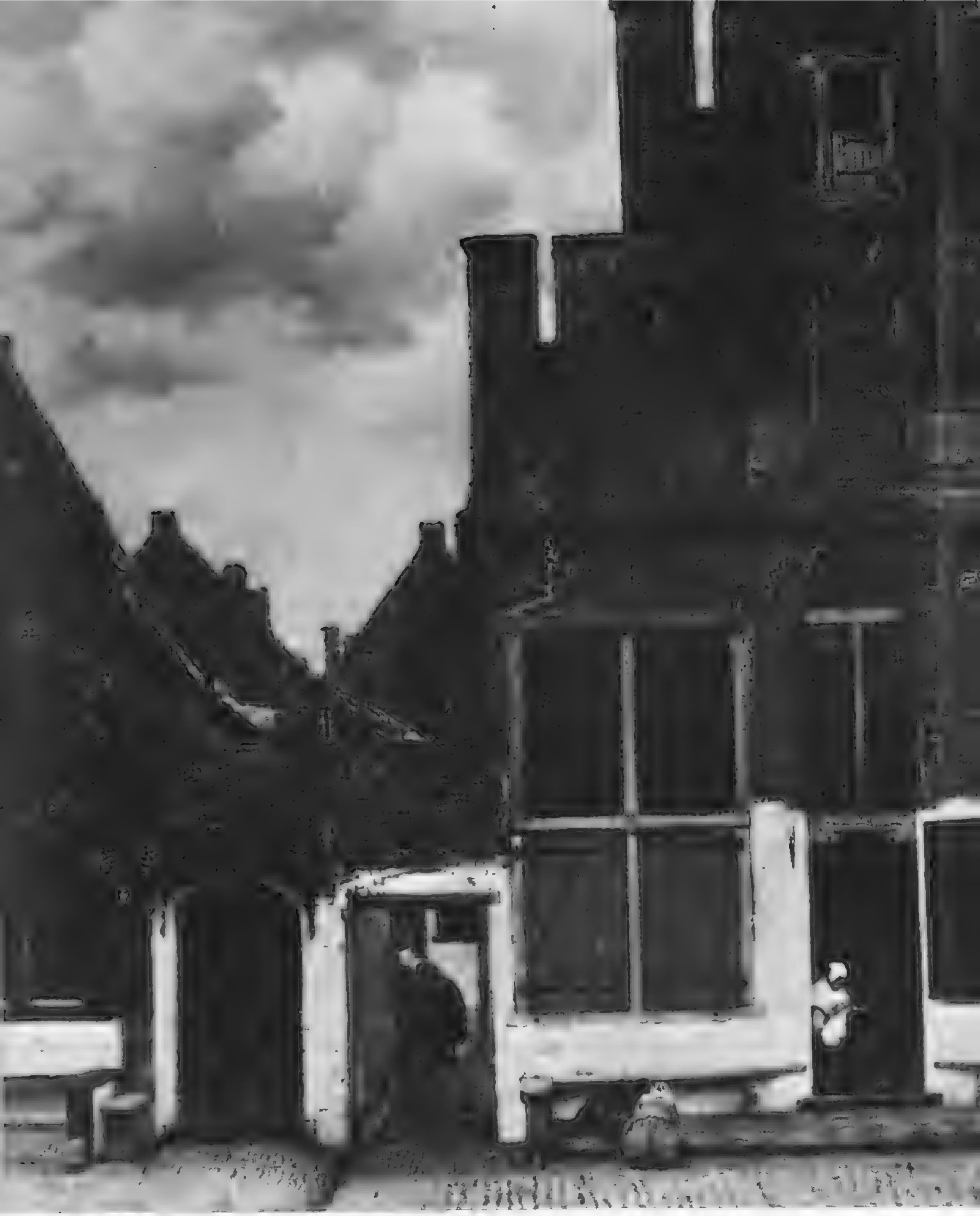

Delfti utca 1659 körül. Téglaházak, fa ablaktáblák, üvegezett ablaktokok.
Amszterdam, Rijksmuseum (a múzeum felvétele)

A gazdag építőanyagok: a kő és a tégla

Az ismétlődés annál természetesebb, mivel az építőanyagok keveset változnak. Ebből vidékenként bizonyos kényszerek adódnak. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a civilizációk teljes mértékben alá vannak vetve az épületkő, a tégla, a fa vagy a föld parancsának. De ez utóbbiak gyakran jelentenek hosszú élettartamú kényszereket. „Kő hiányában kénytelenek az emberek – jegyzi meg egy utazó [mi pedig tegyük hozzá: épületfa hiányában is] – [Perzsiában] földből építeni falakat és házakat." Pontosabban: égetett, de gyakran napon szárított téglából. „A gazdagok ezeket a falakat kívülről mész, moszkvai zöld és mézga keverékével díszítik, amitől ezüstös színt nyernek."[5] De a falak mindenképpen agyagból vannak, és a földrajzi helyzet sok mindent megmagyaráz ugyan, de mindent mégse. Az emberek is beleszólnak.

A fényűzésnek bizonyuló kő árát meg kell fizetni, különben elkerülhetetlenné válnak a kompromisszumok, az apró csalafintaságok: például téglával vegyest használják a követ, amit már a római, bizánci kőművesek is megtették, s még napjainkban is csinálnak a török és kínai kőművesek; fát és követ használnak, vagy pedig kizárólag a fejedelmek és az istenek házai számára tartogatják a követ. Az inkák Cuzcójában egyeduralkodó a kő, a majáknál azonban csupán a csillagvizsgálók, a templomok és a stadionok élvezik ezt a privilégiumot. A műemlékek mellé az utasnak oda kell képzelnie a faágakból és vályogból épített közönséges kunyhókat is, amilyenek még ma is láthatók a Chichén Itzá-i vagy palenque-i romok szomszédságában a Yucatán-félszigeten. Ugyanígy Indiában, a Dekkán-fennsík négyszögletes alaprajzú, kőből épült városainak káprázatos építészete felnyúlik észak felé egészen az Indus és Gangesz menti síkság laza földjeiig.

Nyugat-Európában és a Földközi-tenger mentén évszázadokba került, míg meghonosodott a kőből való építkezés. Bányákat kellett nyitni, olyan, könnyen feldolgozható köveket keresni, amelyek később megkeményednek a levegő hatására, és sok-sok évszázadon át befektetéseket eszközölni.

Párizs körül se szeri, se száma a terméskő-, homok-, durvamészkő- és gipszkőbányáknak ... A város már eleve aláaknázta a saját területét. Párizs a „Chaillot, Passy és a régi orléans-i út mentén" és „az egész faubourg Saint-Jacques, a rue de la Harpe, sőt a rue de Tournon"[6] alatt található hatalmas üregek fölé épült. Egészen az első világháborúig nagymértékben használták a durva mészkövet. A nagy külvárosok pályaudvarain darabolták fel fűrésszel, s úgy szállították Párizson át lovak vontatta stráfkocsikon. De azért ne tévesszenek meg bennünket ezek a képek: Párizs nem volt mindig kőváros. Ehhez előbb, a XV. századtól kezdve, rengeteg normandiai ács, limousini tetőfedő, bádogos, kőműves (ez utóbbiak megszokták a durva munkát), finom munkára specializált kárpitos és megszámlálhatatlan gipszelő roppant munkájára lesz még szükség. Sébastien Mercier idejében minden este fel lehetett ismerni fehér lábnyomaikról, milyen úton tértek meg házaikba a gipszmunkások.[7] Közben még rengeteg ház épül úgy, hogy csak az alapzat és a földszint van kőből, az emeletekhez azonban még mindig csak fát használnak. A Petit Pont-t [a „Kis hid"-at] 1718. április 27-én elpusztító tűzvész alkalmával menthetetlenül a lángok áldozatává váltak a faházak is, akárcsak valami „nagy mészégető kemence, [amelyben] egész gerendák omlottak össze". A ritka kőházak alkották azokat a védőgátakat, amelyeken nem tudott áthatolni a tűz. „A szilárdan épült Petit Châtelet mentette meg a rue de la Huchette-et és a rue Galande felőli városrészt"[8] – jegyzi fel egy szemtanú.

Így tehát Párizs még hosszú időn át éppen olyan fából épült város volt, mint Troyes, amelyik 1547-ben egyetlen hatalmas tűzvész alkalmával elpusztult, vagy mint Dijon, ahol még a XVII. században is vannak szalmatetős faházak, a kő csak akkortájt válik általánossá, és jelenik meg vele együtt a cifra cserép is.[9] Lotaringiában a városok és a falvak házait zsindellyel fedik, az öblös cserép csak később terjed el, jóllehet a makacsul élő, de téves hagyomány mindenáron a rómaiság továbbélését látja benne.[10] A Majna menti Wetterau falvaiban a XVII. században meg kell tiltani a házak zsúpszalmával, sőt a szabálytalan formájú zsindellyel való fedését is. Kétségtelenül a tűzveszély miatt. A tűzvész Szavojában oly gyakori, hogy a szárd királyi közigazgatás 1772-ben azt javasolja, ne nyújtsanak támogatást a tűzkárosultaknak „a városokban, mezővárosokban és a nagy falvakban", ha az új házak tetőit nem cseréppel vagy palával fedik.[11] Egyszóval itt is, ott is a kényszer, sőt a pénzügyi támogatás következtében terjed el a kő és a cserép. A cseréptető „a jólét jelképe" marad a Saône menti síkságon a XVIII. században,[12] és még 1815-ben is kivételt jelent a francia paraszti építkezésben.[13] Egy, a nürnbergi múzeumban őrzött rajz, amely pontosan felsorolja egy falu házait, pirossal jelzi a cseréptetős, szürkével a szalmatetős házakat; akár fogadhatunk is rá, hogy ez is egyik módja annak, hogy eleve különbséget tegyenek a szegény és a módos parasztok között.

Angliától Lengyelországig a tégla sem jutott diadalra egy csapásra; rendszerint a fával való építkezés helyébe lép. Németországban már korán, a XII. századtól kezdve terjed, bár csak nagyon lassan.

Ugyanakkor, amikor Párizs kőből épült várossá lesz, London Erzsébet királynő uralkodása alatt a téglát választja. Az átalakulás az 1666. évi tűzvész után fejeződik be, amelyik a város háromnegyed részét elpusztítja, több mint 12000 házat. Ez a folyamat hatalmas arányú és egymást követő, rendszertelen újjáépítés formájában megy végbe, amelyet akkoriban minden bizonnyal képtelenség lett volna rendszabályozni. Ugyanígy Amszterdamban is a XVII. században minden új ház téglából, mégpedig a védőrétegként alkalmazott kátránytól barna téglából épül, amely élesen elüt a kőoromzatok és párkányzatok fehér foltjaitól. Moszkvában hasonló a helyzet: 1662-ben a házak rendszerint még fából vannak, de „akár hivalkodásból, akár azért, hogy nagyobb biztonságban legyenek az igen gyakori tűzvészektől [. . .], elég nagy számban" épülnek téglaházak is.[14]

Így tehát az építőanyagok egymást követik időben, és ez egyúttal jelzi a haladás és a vagyonosodás vonalát is. De az anyagok egymás mellett is megtalálhatók szinte mindenütt. Például Kínában a bőségesen használt fa és vályog mellett jelentős helyet foglal el a tégla a városok és egyes kiváltságos helyzetet élvező falvak lakásépítkezésében. A városfalak rendszerint téglából, a hidak gyakran kőből épülnek, egyes utak pedig ki vannak kövezve. Kantonban a Kínában általában elterjedt alacsony, földszintes, könnyűszerkezetű, szinte alapozás nélküli házakat nyers vagy égetett téglából építik és szalma meg mész keverékéből készült habarccsal vonják be.[15] Nincs se kő, se márvány, de ha mégis, akkor fejedelmi fényűzés. Abban a hatalmas övezetben, amelyben Peking palotái különülnek el, a fehér márvány teraszok, lépcsők és balusztrádok végtelen sorban követik egymást, „minden épületnek vörösesszürke, embermagasságú márványalapzata van"[16]. A híres lakkozott cserepekkel fedett, visszahajló ereszű tetők faoszlopokon és „valóságos födémgerenda-, vánkosfa- és keresztrúderdőn nyugszanak, amelyeknek zöldlakk-borítását aranyalakzatok élénkítik"[17]. A márvány és a fa ilyen együttes alkalmazásáról a kínai építészetben jóformán csak a császári palotával kapcsolatban tesznek említést, amely egymagában egész város, mégpedig kivételes város. Egy utazó leírja Sao-hszing-fu csöcsiangi várost, „amelyik a világ egyik legszebb síkságán fekszik, és nagyon hasonlít Velencére" hidakkal átszelt csatornáival meg „fehér kővel kirakott" utcáival, majd hozzáfűzi: „a házak egy része rendkívül fehér kőből épült, amilyen úgyszólván egyetlen más kínai városban sem látható".[18]

Az egyéb építőanyagok: fa, föld, textíliák

Agyag vagy vályog társaságában vagy egyedül a fa ott uralkodik, ahol a földrajzi helyzet és a hagyomány kedvez a használatának: Picardiában, Champagne-ban, a skandináv országok és a moszkvai nagyhercegség városaiban, a Rajna-vidéken, mindenütt, ahol bizonyos elmaradottság kedvez a továbbélésének. A XV. században a kölni iskola festői rendszeresen ábrázolják a faszerkezetes vályogházakat. Moszkvában az előre gyártott faházakat néhány óra alatt felhúzzák vagy áthelyezik a vásárló kívánta helyre.[19] A mindenütt jelenlevő, a teret és a tájat uraló erdő előírja, kínálja a szolgálatait. Miért is keresnének valami mást? Lengyelországban, ahol az erdő nagy kiterjedésű, szinte fojtogató tömegekben van jelen, meg a moszkvai nagyhercegség területén a házat építő paraszt „ledönt néhány fenyőfát, hazaszállítja, hosszában kettéhasítja a törzseket, és lapos oldalukat gondosan befelé fordítva ráhelyezi őket egy négyszög négy sarkán leásott négy nagy kőre, majd a gerendák végén fugákat vág, hogy a sarkokon úgy tudja őket egymáson keresztbe rakva összeereszteni, hogy ne maradjon közöttük túlságosan nagy nyílás. Ily módon 6 láb magas és 12 láb széles kalitkát sikerít, rajta két nyílással: az egyiket, amelyik körülbelül 1 láb széles, a világosságnak, a másikat, amelyik 4 vagy 5 láb széles, az embereknek; az ablakot két vagy három üvegtábla, esetleg olajos papír zárja. Az alapzat egyik végén négy rúd emelkedik csonkakúpot alkotva; oldalait ágakkal fonja be, agyaggal betapasztja, ez lesz a ház belsejében készített kemence füstelvezető csöve." Az egész munka „egyetlen szerszám", a fejsze segítségével készül.[20] Ez a modell nem csupán Kelet-Európára jellemző, megtaláljuk a francia és olasz Alpokban is. Az észak-amerikai „pionírok" háza, a körülmények azonosak lévén, szintén nem áll tőle nagyon messze.

Ahol a fa nem elegendő – és ezáltal egyszeriben fényűzéssé válik –, egyedül a föld, az agyag és a szalma nyújt segítséget. A portugál Goa közelében 1639-ben a házak „mind szalmából vannak és kicsinyek, nincsen rajtuk egyéb nyílás, csupán a szűk és alacsony ajtó. A bútorzat néhány gyékényfonat, ezen alszanak és étkeznek. [. . .] Házaikat tehéntrágyával tapasztják, mert azt tartják róla, elűzi a bolhát."[21] Mindez még napjainkban is érvényes jó néhány indiai körzetre: a ház tragikusan szűk, nincs benne se tűzhely, se ablak; a keskeny utcán nem lehet közlekedni az állatok miatt, amelyek számára nincsen istálló.

Az észak-kínai falusi házak, Macartney vagy Guignes előadása szerint „[többnyire] napon tökéletlenül kiégetett, deszkák között formált agyagtömbökből készülnek. [. . .] A fal néha egyszerű fűzfafonat, agyaggal tapasztva. A tető általában zsúpszalma, néha gyeptégla. A helyiségeket lécezettel választják el egymástól, a falakat széles papírral tapétázzák, rajta istenábrázolások vagy erkölcsi célzatú felírások láthatók. Minden ház körül gyékénnyel vagy *kow lean*nal [cirokkal] körülkerített üres térség van."[22] A mai ház emlékeztet ezekre a régi leírásokra. A maga egyszerűségében egy keskeny téglalap, legjobb esetben két vagy három téglalap, amelyek fallal elkerített udvar körül helyezkednek el. Az ajtók és – ha vannak – az ablakok az udvarra nyílnak, onnan kapnak világosságot. Az építőanyag nagyjából tégla és cserép délen (gazdagság jele vagy hagyomány), vályog és szalma (cirokszalma, búzaszalma) északon.

Ám akár téglából, akár földből van, a ház szinte mindenkor fából készült tartószerkezetre támaszkodik. Olyannyira, hogy a kínai épületet – még ma is – „föld- és faalkotmánynak" nevezik. Mármost a fa ritka, különösen az erdőtlen Észak-Kínában, ezért a csak valamicskét is jelentősebb építkezéshez pénzben és emberekben egyaránt „esztelen költekezést" jelent a fa beszerzése. Egy XVI. századi tisztviselő idézi ezt a szecsuani népi mondást: „Ezer ember közül, aki elmegy a hegyek közé fáért, ötszáz tér vissza." Ugyanez a tanú mondja: valahányszor bejelentették Hupejben és Szecsuanban, hogy fát kérnek a császári építkezések számára, a parasztok „úgy sírtak kétségbeesésükben, hogy majdnem megfulladtak a könnyeikben . . ."[23]

Nagyjából azt mondhatjuk, hogy Kínában és a szomszédságában, tehát némiképp kulturális kisugárzásának a környezetében található országokban a földre építenek, „tartós anyagból" (persze minden relatív). Ezzel szemben Délkelet-Ázsiában (Laoszban, Kambodzsában vagy Sziámban, kivéve az elkínaiasodott vietnami területeket) többnyire a cölöpökre épített házak, tehát a természetszerűleg könnyű fa- és bambuszszerkezet mellett döntöttek, amelyet lécezettel és vályoggal borítanak, és „bungalófűvel" fednek be – ez utóbbi megfelel a mi zsúpfedelünknek.[24] Lehetséges vajon, hogy a kínai építkezésnek ez a viszonylagos változatlansága egyben bizonyítéka a falusi gazdaság, a társadalom mélyén folyó élet állandóságának, szilárdságának is?

Az iszlám országok is szilárd anyagokból építkeznek. Hol lebilincselő, hol fárasztó alaposságával Chardin lovag erre mutat rá Perzsiával kapcsolatban, amelyet a szerelemtől és a lelkesedéstől vezérelve mindenki másnál jobban megfigyelhetett. Jóllehet Perzsia nincs híján a kőnek, mégis a tégla az uralkodó építőanyag. Élére állítva vagy lapjára fektetve mindenhez elegendő, még a házak felett emelkedő boltívek is téglából készülnek. Csupán a nagy épületek mennyezeteit tartják néha faoszlopok és fapilaszterek. De akár kiégetik – pirosra és keményre (ebben az esetben száz darab egy tallérba kerül) –, akár csupán napon szárítják (ennek az ára mindössze 2 vagy 3 *sou*), ez a tégla könnyen pusztuló építőanyag. Így ezek a házak, „amelyek távolról sem olyan szépek, mint a mieink", gyorsan tönkremennek, de még a paloták is, ha nincs rendszeres tatarozás. A házat öröklő szegények és gazdagok általában szívesebben le is bontatják, hogy helyébe újat építsenek.[25] Amiből látható, hogy a világon mindenfelé létezik az építőanyagoknak bizonyos hierarchiája, amelynek alapján rangsorolni lehet őket egymáshoz viszonyítva.

De a legkönnyebben pusztuló lakást még mindig a nomád népek sátra jelenti. Anyaga (nemez, kecske- vagy teveszőrből készült), akárcsak az

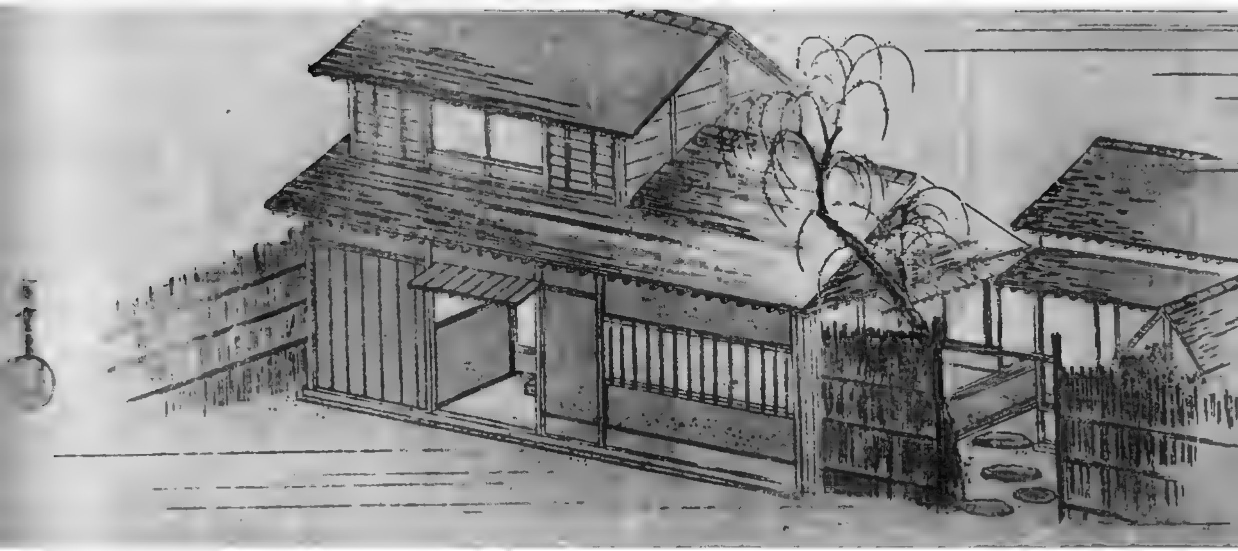

Japán ház. A régi *kínai ház ugyanerre a mintára készült.* Párizs, Galerie Janette Ostier

alakja és az arányai is, változók. Ám ez a gyarló jószág mégis évszázadokat vészel át. Kényszerből vagy jobb megoldás híján? Elég némi kedvező fordulat, valami alkalom, s a vándor nép azonnal megtelepszik, és lakást változtat; minden bizonnyal így történt bizonyos mértékben a római birodalom vége felé is, de még biztosabban a török hódítások idején és a hódítást a Balkánon követő kényszerletelepítések alkalmával, így nemrég a gyarmati Algériában, és ma is ez folyik az iszlám minden országában.

Az európai falusi ház

Eleve ismeretes a világ két nagy lakáskategóriája, a falusi és a városi. A falusi képviseli természetesen a többséget. Inkább födél, amolyan menedék, mint ház, csupán az emberek és a háziállatok legelemibb szükségleteit biztosítja. A nyugat-európai ember nehezen tudja elképzelni, milyenek lehettek a maguk egykori, mindennapi valóságában az iszlám országok vagy Ázsia falusi lakásai. Ebben az esetben is, mint egyebütt, a történelmi megismerés szempontjából kivételes földrész Európa. Még ha ez a kivételezettség nagyon is mérsékelt.

Az európai parasztház úgyszólván elő sem fordul az irodalmi dokumentumokban. Noël du Fail klasszikusnak tekintett leírása sem egyéb, mint gyorsan odavetett vázlat egy XVI. századi breton házról.[26] Vagy a Szentpértervár szomszédságában látott (1790) finn tanya leírása, bár ki-

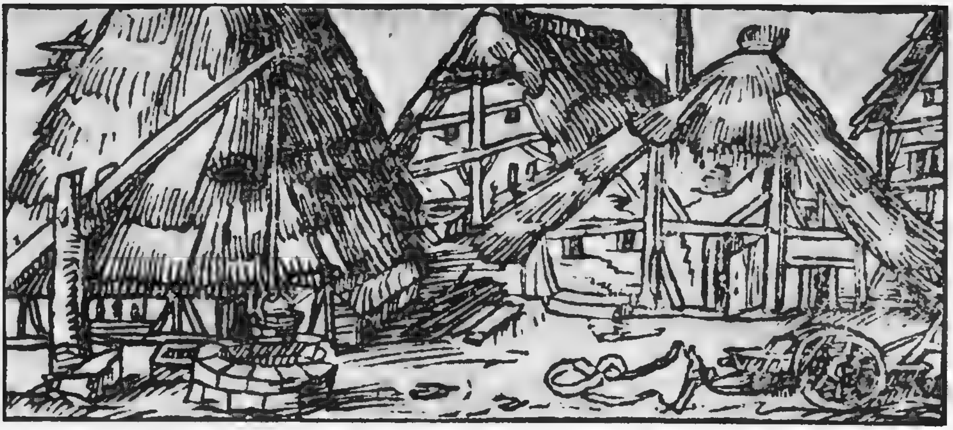

Szalmafedeles német parasztházak (XVI. század). Az előtérben kétkerekű taliga és gémeskút. Fametszet Sebastian Münster *Kozmográfiá*jából, 1543.
Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum (a múzeum felvétele)

vételesen pontos: többnyire omladozó fakunyhók, lakóház – egyetlen füstös szoba –, két kis istálló, fürdő (szauna), kemence a búza vagy a rozs szárítására. A berendezés? Asztal, pad, öntöttvas fazék, üst, kád, vödör, hordók, sajtárok, fa- vagy cseréptányérok, fejsze, kapa, káposztavágó kés.[27]

Rendszerint valamivel többet tudunk meg a festők rajzaiból vagy képeiből, mind a falvak egészét, mind a tágas házak belsejét illetően, amelyben együtt élnek állatok és emberek. És még ennél is többet, ha figyelemmel tanulmányozzuk azokat – a szokásjog alapján szabályozó – rendelkezéseket, amelyek a falusi építkezéseket szabályozták.

A faluban házat ugyanis csak a község vagy ama földesúri hatóság engedélyével lehet építeni, tatarozni, amelyik a kő vagy agyag kitermelésére szolgáló bányák és a „házépítésre alkalmas” fát termő erdők felett rendelkezik. Elzászban a XV. században öt nagy fát kell ledönteni egy házhoz, és ugyanannyit egy csűrhöz.[28] Ezek a szabályozások arra vonatkozólag is felvilágosítást nyújtanak, hogyan fonták a tetőfedéshez a szittyót, a nádat vagy a szalmát, milyen kövekkel rakták meg nehezék gyanánt a zsindelyt a hegyes vidékeken, hogy a szél el ne vigye, milyen viszonylag csekély tűzveszélyt jelent a szalmatető, ha sokáig ki van téve az idő változásainak, milyen kitűnő trágyát szolgáltat egyébként minden régi szalmatető, amikor kicserélik, milyen táplálékot nyújthat ínség idején a jószágnak (például Szavojában a XVIII. században)[29], milyen arányban kell használni a fát és az agyagot, vagy hogyan kell lerakni a főhelyiség padlóját, hogyan szokták jelezni a kocsmát, cégérrel, hordóabronccsal vagy koszorúval, mint Németországban. A falu (fő)tere, a házakat gyakran körülvevő fal, az erőd, amely gyakran maga a templom, a vízellátás módja (patak, forrás, kút), a parasztház elrendezése – az emberek lakóhelye, az állatok istállója, a csűr – megannyi jól ismert részlet, amely egyébként így marad fenn egészen a XIX. századig, sőt még tovább is. Varzyban (Nièvre), ebben a falusi külsejű burgundiai városkában a gazdagok háza is mind valóságos parasztház; a XVII. századi leltárak csupán egyetlen nagy lakóhelyiségről tesznek említést, amely egyszerre szolgál konyhául, háló- és nappali szobául.[30]

Azok az ásatások, amelyeket mintegy húsz esztendeje folytatnak a Szovjetunióban, Lengyelországban, Magyarországon, Németországban, Dániában, Hollandiában, Angliában és újabban Franciaországban, lassacskán megszüntetik mindeddig krónikus információhiányunkat. A régi parasztházak, amelyeket a magyar *puszta* földjéből vagy egyebütt ástak ki, olyan formákat, részleteket (például téglatűzhelyeket) tárnak fel, amelyek még sokáig tovább éltek. Az első franciaországi ásatások (1964 és 1965) három elhagyott falut érintettek: Montaigut települést (Aveyron), Saint-Jean-le-Froid-t (Tarn) és Dracyt (Côte-d'Or). Az első elég nagy kiterjedésű, a harmadik gazdag tárgyi leletekben, a másodikat már eléggé feltárták ahhoz, hogy rekonstruálni lehessen védőfalával, várárkával, s hozzá vezető úttal, kikövezett és árkolt utcáival, egyik lakónegyedével, két, de valószínűleg három, egymás fölé épült templomával, amelyek sokkal impozánsabb méretűek voltak, mint a legfelső, még ma is látható kápolna, a temetőjével . . .[31]

Mindezekből az ásatásokból azt a tanulságot lehet levonni, hogy a falvak és a tanyák viszonylag változékonyak voltak: megalakulnak, növekszenek, elsorvadnak, sőt el is költöznek. Néha visszavonhatatlan „elhagyásoknak" vagyunk a tanúi, amilyenek például a német történészek és geográfusok által említett *Wüstung*ok. Még gyakoribb, hogy valamely adott területen belül egyszerűen áthelyeződik a vonzási központ. Az elhagyott faluból bútorzat, emberek, állatok, kövek, minden néhány kilométerrel messzebbre költözik. Mindeme viszontagságok közepette a falu formája is megváltozhat. A nagy, zárt építkezésű lotaringiai falu, *úgy látszik,* a XVII. századra nyúlik vissza.[32] Ekkor keletkezik a gâtine-i cserjés, s ugyanekkor születnek meg a nagy, egymástól elszigetelt majorok is, amelyek aztán átalakították a tájat.[33]

De még ha megváltozott formában is, számtalan falu és ház maradt fenn mindmáig. Elég, ha rájuk nézünk. A múzeumvárosok mellett vannak múzeumfalvak is. Belőlük visszafelé kiindulva eljuthatunk a távoli múltba, de nagy problémát jelent útközben pontosan meghatározni az állomások dátumait. Nos, egyes hatalmas felmérések, amelyek közül némelyek eredményeit már közzé is tették, például egész Olaszországra vonatkozólag,[34] míg mások, Franciaországra vonatkozólag, még közlésre várnak – összesen 1759 kiadatlan monográfia –[35], megrajzolják a lehetséges rekonstrukció vonalait. Ott, ahol az élet nem rohant túlságosan gyorsan, például Szardíniában, még gyakran érintetlen állapotban találjuk a parasztházakat, amelyek különféleképpen, de a sziget különböző tájainak megfelelően, mindenképpen alkalmazkodtak feladataikhoz és lakóik vagyoni helyzetéhez.[36]

Egyébként melyik turista, melyik utazó nem talál rájuk magától, minden tudományos kutatás nélkül is, például egy-egy hegyi lakásbelsőben, amilyet az innsbrucki múzeumban őriznek, vagy egy-egy máig megmaradt szavojai házban, amelyet a nyaralók ízlésének még nem sikerült tönkretennie, s a fakéményt – a *borne*-t –, ahol a sonkát és a kolbászt füstölték és füstölik ma is? Ugyanígy találunk még Lombardiában XVII. századi parasztházakat, Katalóniában XV. századi boltozatokkal, ívekkel, szép kövekkel ékes *masiá*kat.[37] Mindkét esetben egészen bizonyos, hogy jómódú paraszt házára bukkanunk. Persze, azért ezek ma már ritkaságok.

Városi házak és lakások

De minden bizonnyal könnyebb ellátogatnunk a városi gazdagokhoz – természetesen Európáról szólunk, Európán kívül ugyanis a fejedelmi paloták kivételével úgyszólván semmi sem maradt fenn a régi házakból, mert cserbenhagyták őket anyagaik. A hiteles adatok meg hiányoznak. Maradjunk hát a mi kis földrészünkön.

A párizsi Cluny Múzeumot – a clunyi apátok palotáját –, a Sorbonnenal szemben, 1498-ban fejezte be – nem egészen tizenhárom esztendeig tartó munka után – Jacques d'Amboise, a hasonló nevű bíboros testvére, aki hosszú időn át volt XII. Lajos minisztere. Rövid időre – 1515-ben – itt talál menedéket XII. Lajos nagyon fiatal özvegye, Angliai Mária. Az a palota, amelyben a Guise hercegek laktak 1553 és 1697 között a Marais negyedben, jelenleg az Országos Levéltár otthona; Mazarin pedig, ha szabad magunkat így kifejeznünk, 1643 és 1649 között a mai Nemzeti Könyvtárban lakott. Samuel Bernard – Európa leggazdagabb kereskedője XIV. Lajos idejében – fiának, Jacques-Samuel Coubert grófnak a háza a rue du Bacban (46. szám), néhány méterre a boulevard Saint-Germaintől, 1741 és 1744 között épült. Tulajdonosa kilenc évvel később, 1753-ban, tönkrement – Voltaire is egyike volt a csőd áldozatainak...[38] Ha pedig Párizs helyett egy olyan csodálatos módon épen maradt várost nézünk, mint Krakkó, akkor ellátogathatnánk akár Czartoryski herceghez, akár Wierzynekhez, e dúsgazdag XIV. századi kereskedőhöz, akinek a háza a Ryneken, a piactéren emelkedik, s ahol még ma is megebédelhetünk. Prágában meglátogathatnánk például a hatalmas és túlságosan fennhéjázó Wallenstein-házat a Moldva partján, bár könnyen eltévedhetünk benne. Toledóban a Lerma hercegek múzeuma minden bizonnyal hitelesebb, mint Greco háza...

Egy társadalmi szinttel lejjebb itt vannak a XVI. századi párizsi lakások, amelyeknek az alaprajzát a közjegyzői fogalmazványok gyűjteményének segítségével úgy magunk elé képzelhetjük, mintha csak a mai vásárló közönségnek kínálgatnák őket. A tervek magukért beszélnek, de persze nem akárki számára való lakásokról van itt szó.[39] Mert amikor már egyre szaporodtak a XVII. és XVIII. századi párizsiak szemében mértéktelenül nagynak minősülő épületek, a szegények még akkor is nyomorúságos módon laktak, rosszabbul, mint ma, ami pedig nem csekélység.

A rendszerint borkereskedők és parókakészítők által bérbe adott piszkos, poloskától és bolhától hemzsegő, bútorozott szobákban utcalányok, bűnözők, idegenek, vidékről csak most felköltözött fiatalok húzódnak meg. A rendőrség kíméletlenül végzi bennük házkutatásait. Az alig valamivel jobb módúak az új házak olcsón épített, „pinceszerű" félemeletein laknak, vagy ellenkezőleg, a legfelső emeleteken. Rendszerint úgy rosszabbodik a lakók társadalmi helyzete, ahogy feljebb haladunk. A hatodik, hetedik emeleten, a manzárdokban és a padlásszobákban a nyomor ütött tanyát. Egyeseknek sikerül kivergődniük belőle, Greuze, Fragonard, Vernet is élt ilyen szobákban, és „nem szégyellik magukat miatta", de a többi? A „Saint-Marcel külvárosban", amely mindnél rosszabb, 1782-ben „egy egész család lakik [gyakran] egyetlen szobában... a fekhelyeket nem választja el egymástól függöny, a konyhaedények együtt hevernek az éjjelikkel". Minden lakbérfizetési napon megszaporodnak a kapkodó, megalázó költözködések, amelyek közül téli hideg idején a karácsonyi a legszomorúbb. „Egyetlen hordár mindenestől leszállítja a szegény flótás egész cókmókját: ágyát, szalmazsákját, székeit, asztalát, szekrényét, konyhaedényeit, egész vagyonát lehordja az ötödik emeletről, hogy aztán felhordja másutt a hatodikra [...]. Mert az az igazság, hogy a Saint-Honoré városnegyed egyetlen házában [1782 tájt] annyi pénz van, mint az egész Saint-Marcel negyedben összesen..." Ráadásul ez a negyed időről időre ki is van téve a Bièvre – „a Gobelins folyója" – kiöntéseinek.[40] Hát még mi mindent nem mondhatnánk el egy olyan kisváros, mint Beauvais gyatra gerendakeretre épült, összezsúfolt házairól: „két helyiség lenn, két helyiség fent, helyiségenként egy-egy család"[41]! Vagy a dijoniakról: „mélyen benyúlnak az udvarba, utcára csupán szűk homlokzatuk néz", csúcsos „bolondsipkához" hasonló az oromzatuk, és szintén gerendákból és vályogból vannak építve.[42]

1. JEAN ALAIRE VENDÉGLŐS KÉTTRAKTUSOS, FEDETTFOLYOSÓS HÁZA

(Arch. Nat.: Min.Centr. XIX - 269. 1540.július 9.)

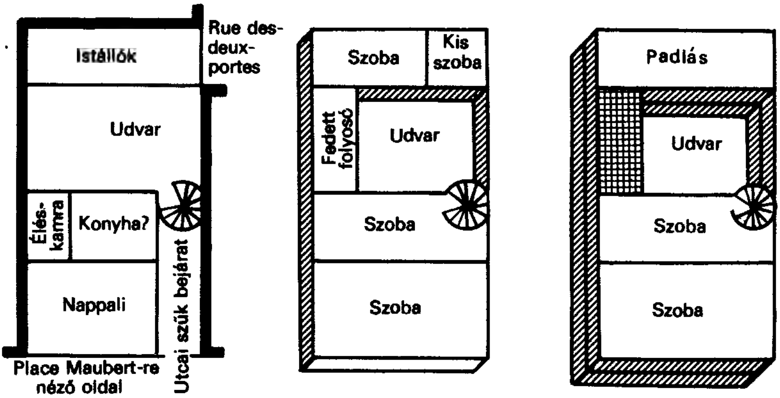
Istállók
Rue des-deux-portes
Udvar
Élés-kamra
Konyha?
Nappali
Utcai szük bejárat
Place Maubert-re néző oldal
Szoba
Kis szoba
Fedett folyosó
Udvar
Szoba
Szoba
Padlás
Udvar
Szoba
Szoba

2. NICOLAS BRAHIER-NAK, A CHÂTELET ÜGYÉSZÉNEK KÉTTRAKTUSOS HÁZA

(Arch. Nat.: Min. Centr. LIV - 2. 1528. május 28.)

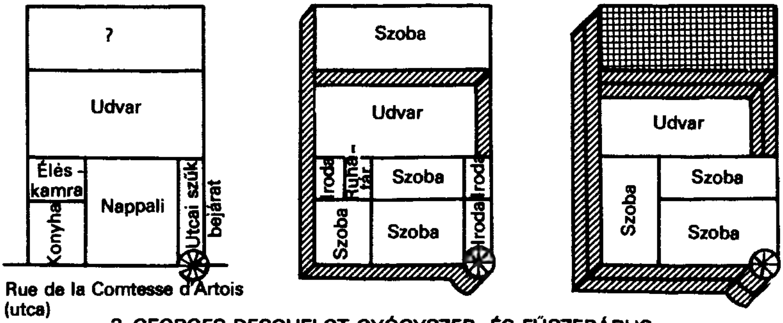
?
Udvar
Élés-kamra
Konyha
Nappali
Utcai szük bejárat
Rue de la Comtesse d'Artois (utca)
Szoba
Udvar
Iroda
Ruha-tár
Szoba
Iroda
Szoba
Szoba
Iroda
Udvar
Szoba
Szoba
Szoba

3. GEORGES DESQUELOT GYÓGYSZER- ÉS FŰSZERÁRUS EGYTRAKTUSOS HÁZA

(Arch. Nat.: Min. Centr. CXXII - 56. 1541. aug. 4.)

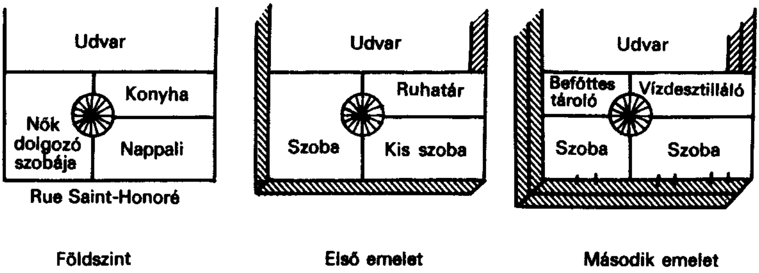
Udvar
Konyha
Nők dolgozó szobája
Nappali
Rue Saint-Honoré
Udvar
Ruhatár
Szoba
Kis szoba
Udvar
Befőttes tároló
Vízdesztilláló
Szoba
Szoba
Földszint
Első emelet
Második emelet

9. XVI. SZÁZADI PÁRIZSI LAKÁSOK

Akárhová menjünk, mindenütt ugyanazt látjuk. Így a szegények a holland városokban, sőt Amszterdamban is vagy alacsony házakban laknak, vagy olyanokban, amelyek mélyebben fekszenek az utcaszintnél. Az ilyen szegény ház – ez volt a megszokott a XVII. században bekövetkezett általános javulás előtt – két helyiséget foglal magában: „az első szobát és a hátsó szobát". Amikor pedig megnagyobbodtak, az attól fogva immár „polgárivá" lett házak, amelyek még mindig megtartották keskeny homlokzatukat, de már általában csak egy család lakott bennük, úgy terjeszkedtek, ahogy tudtak, magasságban és mélységben, alagsorban, emeletráépítéssel, „függő szobákkal", rejtett zugokkal, toldásokkal. Az egyes helyiségeket lépcsőfokok vagy létraszerű szűk lépcsők kötik össze.[43] Rembrandt házában a „szép szoba" mögött van az a helyiség, ahol a gyengélkedő Saskia pihen ágyában, a hálófülkében.

A döntő fényűzés a XVIII. században mindenekelőtt azt jelenti, hogy a gazdagok háza két részre válik szét. A szegények isszák meg ennek is a levét, de ez más lapra tartozik. Az egyik oldalon van a lakás: az a hely, ahol étkeznek, alusznak, ahol a gyermekek nevelkednek, s az asszonynak immár csupán a ház úrnője szerepe marad, és ahol a munkaerő-felesleg következtében összezsúfolva él és dolgozik – vagy legalábbis ezt színleli – a fecsegő, eléggé álnok, de egyúttal megfélemlített szolgasereg: egyetlen szó, gyanú, vagy tolvajlás börtönt, sőt akasztófát jelent... A másik oldalon a ház, ahol dolgoznak, az üzlet, ahol eladnak, sőt a dolgozószoba, ahol az idő java részét töltik.[44] Mindeddig az osztatlan otthon rendszere dívott: a ház urának a saját házában volt a boltja, a műhelye, itt szállásolta el a munkásait és az inasait is. Innét a keskeny (a telek drága) és magas párizsi kereskedő- és kézművesházak jellegzetes formája: lent van a bolt, felette a gazda lakása, még magasabban a munkások szobái. Ugyanígy 1619-ben minden londoni pék is a házában biztosít fedelet gyermekeinek, cselédlányainak és inasainak; az egész csoport együtt alkotja a családot – *the family* –, amelynek a mester a feje.[45] XIV. Lajos uralkodása idején néha még a király titkárainak a „miniszteri" szobája, tehát hivatali helyisége, is a saját lakásukban volt.

A XVIII. században minden megváltozik. S azt kell hinnünk, hogy a nagyváros logikus kényszerének a következtében, hiszen érdekes módon Kantonban is ugyanezt találjuk (akárcsak Párizsban vagy Londonban): a XVIII. században az európaiakkal kapcsolatban álló kínai kereskedőknek külön van a boltjuk, külön a házuk. Ugyanígy Pekingben, ahol a gazdag kereskedők este eltávoznak a boltjukból, és hazatérnek abba a városnegyedbe, ahol a feleségük és a gyermekeik laknak.[46]

Milyen kár a világról alkotott képünk helyessége szempontjából, hogy az Európán kívüli életre vonatkozó képek nem elégítik ki kíváncsiságunkat! Azok a sémák és képek, amelyeket az iszlám országai és Kína, India házairól nyújtunk, időtlennek látszhatnak, és valóban azok is. Még a városok – elég, ha olvasónk megnézi, amit könyvünkben majd Pekingről fogunk mondani – sem tárják fel előttünk igazi ábrázatukat. Annál kevésbé, minthogy a bennünket tájékoztató utazók nem érdeklődnek olyan aprólékos kíváncsisággal, mint Montaigne: a nagy látványosságokat keresik és írják le, amelyeket esetleges olvasóik várnak tőlük, nem a kairói házakat, hanem a piramisokat, nem a pekingi és delhi boltokat vagy akár a notabilitások lakásait, hanem a látogatók számára tilos császári várost és sárga falait, a Nagy Mogul palotáját...

A vidék urbanizálódása

Világviszonylatban azonban nyilvánvaló, hogy a házaknak városira és falusira való felosztása túlságosan kategorikus. E két család egymásra talál a vagyon szintjén, mert kivéve azt a néhány változást, amelyek egy csapásra, látványos módon átalakítják az angol falvakat a XVI. és a XVII. században,[47] a falvakban végbemenő átalakulások a városi fényűzés következményei. Mihelyt túl sok pénzt halmozott fel a város, azonnal a közeli környéken fekteti be. És ezt még akkor is így cselekedné, ha a gazdagokat nem vonzaná a nemességet nyújtó föld, az előnyös vagy legalábbis biztos jövedelmek, a falusi bíráskodás meg a földesúri rezidenciák nyújtotta kényelem.

Ez a falusi élethez való visszatérés Nyugat-Európa egyik jellemző vonása. A XVII. században aztán, amikor a konjunktúrában irányváltozás áll be, mindenütt eluralkodó őrületté válik. A városok körül észrevétlenül terjed a nemesi és polgári ház- és földtulajdon. Paraszti, archaikus jellegüket csak a távol eső, a féktelen étvágyaktól még érintetlen vidékek őrzik meg. Mert a városi tulajdonos maga ügyel a birtokára, járandóságaira, jogaira. Saját földjeiről hozatja a bort és a baromfit, alkalmanként ott is tartózkodik, és gyakran újjáalakíttatja saját használatára az épületek egy részét, összevonja és bekeríti az apró parcellákat, zárt termőterületekké, szőlőskertekké alakítja át őket.[48]

Ez magyarázza Párizs körül a rengeteg főúri birtokot, úri lakot, „falusi házat". Meg Provence-ban a *bastide*-ot – a kis falusi házat. Vagy azokat a firenzei „rezidenciákat", amelyekből a XVI. század vége felé a városon túl egy másik, ugyanolyan gazdag Firenze lett, mint az igazi. Meg a Brenta völgyében a velencei úri házakat, amelyek magát az öreg város legjavát szívják el. A XVIII. században a városi palotákat elhanyagolják a villák kedvéért. Mindebben természetesen az anyagi érdeknek is volt szava, Lisszabonban csakúgy, mint Raguza, Dijon, Marseille, Bordeaux, Milánó, Nürnberg, Köln, Hamburg, Hága vagy London környékén.

A XVIII. században az egész angol vidék teleépül költséges úri lakokkal. Egy 1779-ből származó gyűjteményes kötet[49] 84 ilyen „kastélyt" ír le és mutat be képekben, köztük hatalmas termeivel, márványdíszeivel, hosszú, fedett folyosóival Orford hercegét Houghtonban (Norfolk), amelyet Walpole kezdett el építeni 1722-ben és fejezett be 1735-ben. De ha már utazunk, egyik mai legszebb utunknak (bár már késő van) el kellene vinnie bennünket, hogy megnézzük a XVIII. századi neoklasszikus villákat Nápoly környékén, Torre del Grecóig; De Barrától S. Giorgióig; Cremanótól Porticiig a királyi palota szomszédságában; Resinától Torre Annunziatáig. Csupa pazar villa, csodálatos nyári lak a Vezúv lejtői és a tenger között.

A városi elemnek ez a Nyugat-Európában oly szembetűnő vidékre telepedése másutt is mindenfelé megtalálható. Vonatkozik ez azokra az úri lakokra, amelyeket az isztambuli gazdagok építtetnek a Boszporusz mindkét partján,[50] vagy az algíri raiszok a Szahel dombjain, ahol a kertek „a legszebbek a világon"[51]. Közel-Keleten ugyan nem ennyire szembeötlő ez a jelenség, de ennek az a magyarázata, hogy arrafelé a vidék kevésbé biztonságos, és főleg, hogy hiányzanak a megítéléshez az adataink. Bernardino de Escalante 1577-ben megjelent könyvében – más utazók elbeszélései alapján – megemlíti a gazdag kínaiak „kéjlakait" „kertjeikkel, cserjéseikkel, madárházaikkal és tavaikkal".[52] 1693 novemberében a moszkvai nagykövet Peking közelébe érve megcsodálja „a rengeteg kéjlakot vagy nagyszerű kastélyt, amely a mandarinok vagy a fővárosiak tulajdona [...]; minden ház előtt széles csatorna, rajta kis kőhíd az átkeléshez"[53]. Régi hagyomány ez errefelé. A kínai irodalom már a XI. században magasztalja szépségükért és kellemességükért ezeket az élő vizek közé, mindig mesterséges tó partjára épített házakat, a tavon díszlő tavirózsák „bíbor és skarlátszínű" virágait. Ilyen helyen gyűjteni össze könyvtárt, elgyönyörködni a hattyúkban vagy „a gólyákban, amint hadat üzennek a halaknak", meglesni „titkon a nyulakat, amint előbújnak" üregeikből, s aztán „a lyuk bejáratánál" átlőni őket nyíllal: van-e ennél nagyobb gyönyörűség ezen a földön?[54]

Az otthonok

A házakat kívülről megtekinteni a látvány első része; belülről is látni őket a második. Senki sem mondhatja, hogy az utóbbi egyszerűbb, mint az első. Valóban, újra felvetődik minden probléma: az osztályozás, az értelmezés, a világviszonylatban való áttekintés kérdése. Itt is a megmaradó és a lassan változó nyomán rajzolódnak ki a táj nagy vonalai. Ám az otthonok, a lakások belseje nemigen változik, amikor – bárhol élő – szegény emberekről vagy mozdulatlan, magukba zárkózott, egyszóval szegény vagy elszegényedett civilizációkról van szó. Egyedül Nyugat él a szakadatlan változás jegyében. A változás az urak kiváltsága.

Az ingóság nélküli szegények

Az első szabály, hogy ti. a szegényeknek nincsen semmijük, magától értetődik. Ha ezt bebizonyítjuk a leggazdagabb és a változásra leginkább kész európai civilizációra, ez *a fortiori* elégséges bizonyíték lesz a többit illetően is. Nos, a falusi vagy városi szegények Nyugaton úgyszólván tökéletes nyomorban élnek. Bútorzatuk semmi vagy majdnem semmi, legalábbis a XVIII. század előtt, amikor végre némi kezdetleges „luxus" kezd elterjedni (például a szék – addig ugyanis megelégedtek padokkal –[55], a lenmatracok, a tollmatrac) és vele együtt bizonyos vidékeken a díszes, festett vagy nagy gonddal kifaragott parasztbútorok. De ez kivétel. A haláleset után felvett leltárak, megannyi igaz dokumentum, száz meg száz esetben bizonyítják ezt. Burgundiában a csekély számú gazdag parasztot kivéve a XVIII. században a mezőgazdasági munkás és a kisparaszt ingósága változatlanul ugyanaz: „az edényakasztó, a fazék a tűzhelyen, a tepsik, a »*quasse*«-ok (nyeles serpenyők), a »*meix*« (kenyérdagasztó teknő)... a kulcsra záródó láda, a négy oszlopos faágy tollpárnával, dunyhával, hengerpárnával, néha ágyterítővel; gyapjúszövetből készült rövidnadrág, kabát, lábszárvédő; néhány szerszám (lapátok, csákányok)..." A XVIII. század előtt azonban ugyanezek a leltárak csupán néhány apró testi holmit, egyetlen támla nélküli széket, asztalt, padot, ágydeszkákat, szalmával töltött zsákokat sorolnak fel... Burgundiában a XVI.-tól a XVIII. századig a jegyzőkönyvek hemzsegnek „olyan emberekről szóló említésekkel, akik szalmán [alszanak] [...] se ágyuk, se egyéb bútoruk", és nem választja el őket egyéb „a disznóktól, csupán egy léckerítés".[56] De higgyünk a saját szemünknek. Adrien Brouwer (1605–1638) egyik képén négy paraszt énekel együtt szegényesen bútorozott szobában: néhány zsámoly, egy pad, egy asztalt helyettesítő hordó, amelyre a törlőrongy mellé kenyeret és korsót tettek. Nem véletlen. Az öreg hordót kettévágva, sőt támlás fotöjjé átalakítva a legkülönfélébb célokra használták a XVII. századi holland festészet által annyira kedvelt falusi kocsmákban. J. Steen egyik vásznán hordóra helyezett deszka szolgál íróasztalul a parasztgyereknek, akit mellette álló édesanyja betűvetésre tanít. És ez a gyerek még nem is tartozott a legszegényebbek közé, ha a környezete már tudott olvasni és írni! Néhány szó egy XIII. századi régi szövegből önmagában is valóságos életkép: Gascogne-ban, amely pedig „gazdag fehér kenyérben és kiváló vörösborban", a parasztok „a tűz körül ülve asztal nélkül esznek, és mind ugyanabból a pohárból isznak".[57]

Mindez eléggé logikus is: a nyomor mindenütt jelen van. Jellemző adat: egy 1669. évi rendelet Franciaországban előírja azoknak „a haszontalan házaknak a lebontását, amelyeket kóborlók építettek dorongokból" az erdőszéleken.[58] Az ilyen kunyhók azokra emlékeztetnek, amelyeket az 1664. évi pestisjárvány elől az erdőkbe menekülő londoniak építettek maguknak.[59] A városokban ugyanilyen lesújtó a látvány: Párizsban a Saint-Marcel, sőt a Saint-Antoine negyedben is csupán néhány asztalosmester él jómódban. Le Mans-ban, Beauvais-ban nyomorognak a takácslegények. De Pescarában is, az Adriai-tenger partjának ebben a körülbelül ezer lakost számláló kis városában egy 1564-ben végzett vizsgálat azt mutatja, hogy a közeli hegyekből vagy a Balkánról jött családok háromnegyed részének gyakorlatilag nincsen lakása, odúkban élnek (már akkor is léteztek nyomornegyedek!), pedig a városnak kicsisége ellenére is van erődje, helyőrsége, vásárai, kikötője, sópárolója, és abban a XVI. század végi Itáliában van, amelyik részesül az Atlanti-óceánt uraló és fémben gazdag Spanyolország nagyságából.[60] A dúsgazdag Genovában telente a lakás nélkül tengődő szegények önkéntes gályarabnak adják el magukat.[61] Velencében egész nyomorgó családok laknak rozzant bárkákon a rakpartok – a *fondamenta* – mellett vagy a csatornákat átszelő hidak alatt, megannyi testvéreként azoknak a kínai mesterembereknek, akik dzsunkáikon vagy kétárbocos, kabinos szampánjukon családostul, háziállataikkal, aprójószágaikkal együtt járják szünet nélkül le s fel a városokat átszelő folyókat, munkát keresve.

A hagyományos civilizációk, avagy a változatlan lakások

Második szabály: a hagyományos társadalmak híven kitartanak megszokott otthoni környezetük mellett. Ha eltekintünk bizonyos változatoktól – porcelán, festmények, bronzok –, egy kínai lakásbelső ugyanúgy lehet XV. századi, mint XIII. századi. A hagyományos japán ház – kivéve azokat a színes nyomatokat, amelyek a XVIII. században kezdenek megjelenni a falakon – a XVI. vagy a XVII. században pontosan olyan, amilyennek ma is látjuk. Indiában ugyanígy. És ha magunk elé akarunk képzelni egy hajdani muszlim lakást, nehézség nélkül megtehetjük a legújabbak alapján.

A kínai kivételével a nem európai civilizációk egyébként szegények bútorzat tekintetében. Gyakorlatilag sem szék, sem asztal nincsen Indiában: a tamil nyelv *méçei* szava a portugál *mesa* [asztal] szóból származik. Fekete-Afrikában sincs szék; a benini művészek beérik azzal, hogy utánozzák az európai székeket. Sem szék, sem magas asztal nincs az iszlám országokban, vagy azokban, amelyek iszlám hatás alá kerültek. Spanyolországban Pérez de Chinchónnak a moriszkók ellen írott *Antialkorán*jában (1532) olvashatjuk a felsőbbrendűségnek ezt a különös bizonyítékát: „Mi, keresztények, rendes magasságban ülünk, nem pedig a földön, mint az állatok."[62] A mai Jugoszlávia muszlim részében, például Mostarban, még húsz évvel ezelőtt is általános volt az alacsony asztal, amely körül párnákon ültek a vendégek. Ez a szokás még ma is él egyes hagyományhoz ragaszkodó családokban és számos faluban.[63] 1699-ben azt ajánlották a holland kereskedőknek, hogy ha Moszkóviába mennek, vigyenek magukkal jó vastag papírt, az oroszoknál ugyanis kevés az asztal, és többnyire kénytelenek a térdükön írni, ezért erős, elszakíthatatlan papírra van szükségük.[64]

Persze Nyugatnak a világ egyéb részei felett nemcsak előnyei vannak. Másutt elmés és gyakran a mieinknél kevésbé költséges megoldásokat eszeltek ki lakás és bútorzat tekintetében. Számlájukon előnyök is vannak: az iszlám országoknak vannak nyilvános, bár a rómaiaktól örökölt fürdőik; Japán fölöttünk áll a legközönségesebb lakások eleganciája és tisztasága meg az elmés raktározóhelyiségek tekintetében.

Mikor Oszmán Aga végre nagy nehezen kiszabadul fogságából (tíz évvel korábban, Lippa elfoglalásakor esett a németek fogságába, illetőleg vetették ez utóbbiak rabszolgaságra), átutazik Budán, és – 1699 tavaszán vagyunk – boldog, hogy elmehet „a város nagyszerű fürdőibe"[65]. Természetesen a Duna partján található török fürdőkről van szó, a vár aljában, ahová a török uralom idején mindenki ingyen beléphetett.

Rodrigo Vivero[66] szerint, aki 1609-ben látja őket, a japán házak utcára eső része nem olyan szép, mint a spanyol házaké, de belsejük szépsége tekintetében felülmúlják őket. A legszerényebb japán házban is korán reggel minden rendbe van téve, mintegy eltüntetve a kíváncsiskodó tekintetek elől: az ágypárnák, a mindenütt jelenlevő szalmafonatok, a világos szobákat elválasztó falak a legnagyobb rendben vannak.

Ezzel szemben mennyi hátrány! Nincs fűtés. Ezt lényegében éppúgy, mint Európa Földközi-tenger melléki országaiban, a napra bízzák. Ám a nap időnként gyatrán végzi a feladatát. A muszlim törökök lakta egész területen még kandalló sincs (ha nem számítjuk az isztambuli szeráj egyetlen monumentális kandallóját). A megoldás csupán a *brasero*, a parázstartó fémüst, ha egyáltalán mód van rá, hogy megrakják faszénnel vagy parázzsal. A muszlimok házaiban még a mai Jugoszláviában sem található kandalló. Perzsiában a gazdagok minden szobájában van ugyan kandalló, de nagyon keskeny, „mert a perzsák, hogy ne legyen a szobában füst, és hogy takarékoskodjanak a fával, amely nagyon drága, nem fektetve, hanem felállítva égetik a hasábokat".[67] Viszont egyáltalán nincs kandalló sem Indiában, sem az Indiai-óceán szigetein (ahol egyébként nem is lenne rá szükség). Sem Japánban, ahol pedig időnként csípős a hideg: a konyhai tűzhely füstje „csupán a tetőn hagyott nyíláson át tud eltávozni"; braserókkal fűtik úgy-ahogy a rosszul zárt szobákat,[68] és a minden házban megtalálható, fafűtéses kis kád, amelyben forró fürdőt szoktak venni, éppannyira szolgál a melegedésre, mint a mosakodásra.

Ezzel szemben Észak-Kínában, ahol éppoly hidegek uralkodnak, mint Szibériában, a közös helyiséget azzal „a kis kemencével fűtik, amelyik a helyiség hátsó falán támaszkodó emelvény elején van, egyébként ezen is alusznak. A pekingi gazdagok tűzhelyei nagyobbak: áthaladnak a lakóhelyiségek alatt, és kívülről fűthetők." Egyszóval amolyan központi fűtés. De a szegények házaiban gyakran beérik a kezdetleges parázstartó fémüsttel: „egy izzó faszénnel töltött serpenyővel"[69]. Ugyanígy Perzsiában is, ahol gyakran dermesztő a hideg.[70]

Tehát néhány kivételtől eltekintve, fűtés alig van vagy egyáltalán nincs. Alig valami vagy semmi a bútorzat is. Az iszlám országokban léteznek értékes cédrusládák, ezekben tartják a ruhákat, szöveteket és a ház egyéb vagyontárgyait. A lakosok végső esetben használnak alacsony asztalokat is, amelyek néha csupán fakeretre helyezett széles réztálak. A török és perzsa lakásokban legalább vannak a szobák falába mélyített fülkék, amelyek szekrényül szolgálnak. De „sem ágy, sem szék, ahogy nálunk; sem tükör, sem asztal, sem *guéridon*ok [egylábú kerek asztalkák], sem pohárszék, sem képek". Semmi egyéb, mint matracok, amelyeket este letesznek a padlóra, reggel pedig elraknak, viszont rengeteg a párna és az egymásra felhalmozott, csodálatos, élénk színekben pompá-

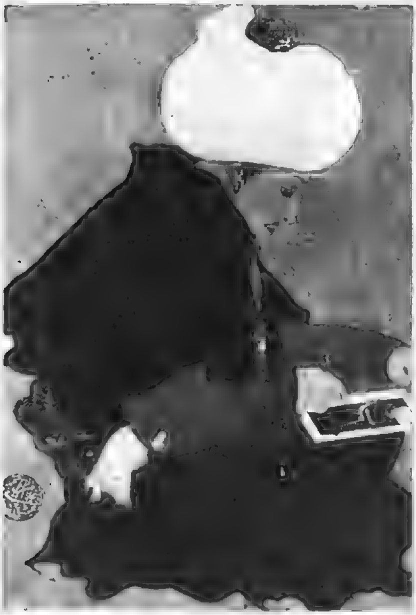

Az ülés kétféle módja. A miniaturista. Az eredeti portrét állítólag Gentile Bellini (1424–1507) készítette egy török személyről. Képünk e portré perzsa másolata. J. Doucet-gyűjtemény (fotó: Giraudon)

zó szőnyeg[71], amelyért ma is rajonganak a keresztények. Vándornépek bútorzata ez.

Az isztambuli múzeumokban látható kincsek: értékes, gyakran stilizált tulipánokkal hímzett szövetek, spirálüvegek (úgynevezett fülemüleszemek) rézzel, ezüsttel, gyöngyházzal vagy korállal berakott pompás hegyikristály, elefántcsont és borsfa kanalak; ciprusi, de még inkább kínai porcelánok, pazar ékszerek és két-három, rubinnal, smaragddal, türkizzel, gyöngyökkel berakott, egészen csodálatos trón. Ugyanezt a benyomást kelti bennünk a török seregek által 1655-ben foglyul ejtett kurd fejedelem később elárverezett kincseiről készült aprólékos jegyzék is: elefántcsont, ében- és ciprusfa utazóládák, vakító drágakövekkel berakott ládácskák, briliánsoktól ragyogó rózsavizes üvegcsék, illatszerfüstölők, nyugati nyomtatott könyvek, drágakövekkel gazdagon díszített koránok, híres kalligráfusok művei, ezüst gyertyatartók, kínai porcelánok, agátserlegek, izniki talpas csészék és tálak, különféle, az Ezeregyéjszaka meséibe illő fegyverek, káprázatos acélpengéjű kardok, ötvösműhelyekből kikerült hüvelyekkel, ezüstbuzogányok, aranyhímzéses nyergek, és végül száz meg száz tigrisbőr, számtalan szőnyeg . . .[72]

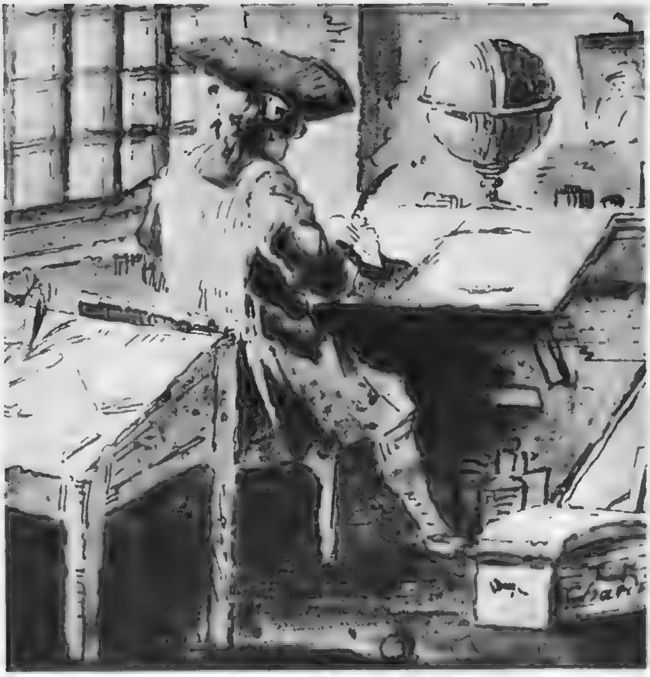

. . . *Az író*; Chardin (XVIII. század) műve. Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár (Fotó: B. N.)

A kettős kínai bútorzat

Kínában semmi élénkebb változás nem történt a bennünket érdeklő századok folyamán, csupán valami rejtve végbement bonyolultabbá válás, amely ezt az országot minden nem európai országtól megkülönbözteti. Valóban, Kína kivétel bőséges és választékos bútoraival, értékes, gyakran igen messziről importált fáival, lakkozott tárgyaival, szekrényeivel, nagy hozzáértéssel készült, sok polcos faliállványaival, magas és alacsony asztalaival, székeivel, padjaival és zsámolyaival, a közelmúltban Nyugaton is látottakhoz kissé hasonlító, jobbára függönyös ágyaival. Kína legnagyobb eredetisége (ti. életmódot határoz meg) minden bizonnyal az, hogy asztalt használ székekkel, zsámolyokkal vagy paddal. De meg kell jegyeznünk, hogy az asztalhasználat nem jellemző az ősi Kínára. Mikor gondosan lemásolva Japán kölcsönvette a Tang-dinasztia (618–907) civilizációjának *egész* anyagát, még nem talált benne sem széket, sem magas asztalt. A mai japán bútorzat valójában pontos megfelelője az archaikus kínai bútorzatnak: alacsony asztalok, könyöklők, amelyek arra szolgálnak, hogy kényelmesebbé tegyék az ülő helyzetet, gyékények (a japán *tatami*) a többé-kevésbé magas emelvényeken, a különböző tárgyak elrakására szolgáló alacsony bútorok (állványok és egész sorozat láda), párnák, csupa olyan bútordarab, amely a földön ülő életmód számára készült.

A szék minden valószínűség szerint az időszámításunk utáni II. vagy III. században jutott el Kínába, de még sok időbe telt, amíg általánosan elterjedt bútordarabbá lett (az első ismert székábrázolás 535–540-ből származik: egy faragott sztélén látható a Kansas City-i múzeumban). Valószínűleg európai eredetű, ki tudja milyen kerülő utakon át érkezett el Kínába (Perzsia, India vagy Észak-Kína közvetítésével). Egyébként még ma is használt eredeti, ősi kínai neve azt jelenti: „barbár fekhely". Feltehetően eleinte laikus vagy vallási előkelők ülőhelye volt. Még nem régen is Kínában a szék a magas rangú vendégek és az idősek számára volt fenntartva a gyakrabban használt zsámollyal szemben, akárcsak Európában a középkorban.

A lényeges azonban az az ülő helyzet, amely együtt jár a székkel és a zsámollyal, tehát egyfajta életmód, egész sereg olyan mozdulat- és viselkedésfajta, amely teljesen elüt a régi kínai viselkedéstől meg az egyéb ázsiai országokétól, és minden nem európai országétól is: a szék ugyan átment Perzsián vagy Indián, de eközben nem vált népszerűvé egyikben sem. Mármost a XIII. században azt látjuk egy kínai tekercsen, amelyik végigvezet bennünket egy hosszú vidéki úton, majd egy kínai városon, hogy a falusi kocsmákban csakúgy, mint a városi üzletekben, magas asztalok vannak padokkal és különböző ülőbútorokkal.

Kína számára ez a szerzemény újfajta életmódnak felelt meg, amely annál eredetibb, minthogy nem zárja ki a régi életformákat. Így aztán Kínában kétféle lakásbútorzat lesz: alacsony bútorok és magas bútorok. Az egész Észak-Kínára oly jellemző nagy közös szoba egyébként kettős: az alsó szinten szék, zsámoly, pad, magas asztal, magas – gyakran fiókos – szekrénnyel – Kína viszont sohasem ismerte a kis fiókos szekrényt – a sifonért – vagy a csupa fiók komódot, legfeljebb csak későn és imittamott, mintegy a XIX. századi Európa utánzásaként –; a régi típusú vagy japán bútorzat a felső szintre kerül, a széles, székmagasságú téglaemelvényre, a szoba másik része fölött; ezt nevezik *kang*nak. Belül vezetett csöveken át fűtik, meg van rakva gyékényekkel, nemezszőnyegekkel, párnákkal, élénk színű szőnyegekkel, rajtuk alacsony asztal, ugyancsak nagyon alacsony szekrények és ládák. A lakók télen itt alusznak a hidegtől védve, ugyancsak itt fogadják a vendéget a földön ülve és teát szürcsölve, itt varrnak vagy szőnek szőnyeget az asszonyok. Mielőtt fellép a *kang*ra, a kínai leveti a lábbelijét, és kék vászonból készült, vattás talpú cipőt húz helyette, amelynek mindig kifogástalanul tisztának kell lennie. Dél-Kínában nincsen szükség fűtésre, de itt is megvan a két bútortípus. Las Cortes atya leírja, mit látott Kanton környékén a XVII. század elején: a kínaiak széken ülnek, és négyszögletes asztalnál étkeznek. Bemutat egy hordszéket is, amely bármennyire különbözzék könnyű faszerkezete révén az európai hordszékektől, alapelvét tekintve mégis azonos velük.

Ez a rövid összefoglalás felveti, ha nem is oldja meg, ennek a mégiscsak elgondolkoztató változásnak a problémáit. Ha csupán a szék változatos pályafutását és meghonosulásának számos következményét látnánk benne, az egyike volna azoknak az egyszerűsítő magyarázatoknak, amelyektől valósággal hemzsegnek a korábbi technikatörténetek. A valóság (erre még a következő fejezetben általánosságban is visszatérünk) mindig sokkal bonyolultabb. A valóságban Kínában – mondjuk, nagyjából a XIII. századot megelőzően – hatalmas lendületet vesz az élet, és valamiféle megoszlás következik be az ülő és a földön guggoló életforma – a családi és a hivatalos között, amely utóbbit a fejedelmi trón, a mandarin széke, az iskolapadok és székek képviselik... Mindehhez olyan magyarázatokra és kutatásokra volna szükség, amelyek kívül esnek lehetőségeinken. De azért mégis tanulságos megállapítanunk, hogy a világon kétféle mindennapi viselkedés- és életmód létezik: az ülő és a guggoló. Az utóbbi Nyugat-Európát kivéve mindenütt megtalálható, a kettő együtt azonban csak Kínában. Ennek a viselkedésnek az eredetét Európában az ókorban kereshetjük, egészen a nyugati civilizáció gyökeréig mehetünk vissza.

De összefoglalásként azért nézzünk csak meg egy-két képet. A japán ökrösszekéren az utasnak nincsen ülőalkalmatossága, ahogyan az ott illik is. Egy perzsa miniatűrön fejedelmet látunk törökülésben a széles trónon. Még nemrég Kairóban a bakon ülő egyiptomi bérkocsis előtt köteg szalma volt, s a kocsis maga alá húzta a lábát, jóllehet kényelmesen ki is nyújthatta volna. Végeredményben úgyszólván biológiai különbségnek vagyunk a tanúi:[73] japán módra guggolva a sarkunkon pihenni, vagy törökülésben, mint az iszlám országokban és Törökországban, vagy a földön guggolva, mint oly gyakran látjuk a hinduknál, lehetetlen, de legalábbis nehéz az európaiak számára, akiknek az ülésmódja viszont annyira meglepő a japánoknak, hogy ezzel a tréfás névvel jelölik: „lábat lógatni..." De itt van ez a Gemelli Careri nevű utazó, aki török, helyesebben bolgár hintón viteti magát Gallipoliból Drinápolyba. A kocsiban nyoma sincs ülésnek: „Minthogy nem voltam hozzászokva – írja –, hogy szék nélkül üljek, a lábamat törökülésben keresztbe rakva nagyon kellemetlenül éreztem magamat ebben az ülés nélküli hintóban, amelyet úgy csináltak, hogy nincs az az európai, akinek nem lett volna ugyanolyan kényelmetlen." Az indiai palankinban (gyaloghintó) ugyanez a Careri két évvel később „kénytelen fekve utazni, mintha ágyban lenne"[74]. Amit mi mégis kevésbé kínosnak tartunk, mint a guggolást! Pekingben is gyakran hiányzik a szék a kocsikban, John Barrow zsörtölődik is, akárcsak Careri, „az európai ember számára ez a legpocsékabb kocsi, amely egyáltalán elképzelhető"[75].

Csupán a kínaiak szokták meg mind a két testhelyzetet (jóllehet a tatár származású kínaiak elvben nem nagyon fogadják be a széket és az asztalt, annyira, hogy Pekingben ebből a szempontból különbség is van életstílus tekintetében a – belső – tatár város és a – külső – kínai város között). Egy francia, akinek a tiszteletére 1795-ben fogadást adtak mint a holland nagykövetség tagjának, a következőket meséli: „A mandarinok azt képzelték, hogy keresztbe tett lábbal fogunk ülni. De amikor látták, hogy nekünk nagyon kényelmetlen ez a helyzet, bevezettek bennünket egy különálló épületbe [...], amely tele volt asztalokkal és székekkel", és fényűzőbben is volt bútorozva. „Az emelvényen egy nagy szőnyeg volt, alatta befűtöttek."[76] Nyugaton, Spanyolországban az ibériai és iszlám kultúrák egymásra épülése idézett elő rövid időre hasonló helyzetet. Azt a megjegyzést, amelyet már idéztünk Pérez de Chinchóntól a muszlimokkal kapcsolatban, akik „a földön ülnek, mint az állatok", ő maga első pillanatban érthetetlennek látszó megfogalmazásban újra megismétli: „. . . a földön, mint az asszonyok". A spanyol nők ugyanis még továbbra is sokáig – egészen a XVII. századig – párnákon ültek arab módra. Innen ez a kifejezés: *tomar la almohadilla* (szó szerint: párnát venni), amit akkor használtak, amikor valamely udvarhölgy elnyerte azt a jogot, hogy leülhessen a királynő jelenlétében. V. Károly idejében a fogadótermekben külön nők számára fenntartott emelvény volt, párnákkal és alacsony bútorokkal.[77] Az ember azt hihetné, Kínában van.

Fekete-Afrikában

Szegények az emberek vagy szegények a civilizációk, az eredmény ugyanaz. A „kultúrák"[78] tehát végeredményben halmoznak – kétszeres náluk a szegénység –, és a nyomor századokon át tart. Fekete-Afrikában is ez a látvány tárul elénk, és ennél szeretnénk egy kissé elidőzni az előbbiek gyors megerősítéseként.

A Guineai-öböl szegélyén, ahol megtelepedett és ahová behatolt az európai forgalom, nincsenek nyugati vagy kínai módra zárt rendszerben épített házrengetegek. Mihelyt belépünk az első falvakba, amelyekbe az utazók elbeszélései nyomán elvezet bennünket a kíváncsiság, mindenütt

– nem állítanám, hogy nyomorgó (a szónak önmagában nincsen értelme), de feltétlenül szűkölködő – parasztlakossággal találkozunk.

Tulajdonképpen nincs igazi lakóház sem: csak sárból, gerendákból, nádból összetákolt kunyhók, amelyek olyan „kerekek, mint a galambdúcok”, ritkán vannak bemeszelve, az agyagedényeket és a kosarakat kivéve bútorzat és ablak nélkül, éjszakára mindig gondosan befüstölve, hogy elkergessék az unokatestvéreket, a fájdalmas csípésű *maringouine*-ket [moszkitókat]. „Nem mindenki szokott hozzá, mint ők [ti. a feketék] – írja Labat atya 1728-ban –, hogy megfüstöljék, mint a sonkát, s ettől olyan füstszaga legyen, hogy felfordul tőle annak a gyomra, aki érintkezni kezd a négerekkel.”[79] Brazíliai történészek és szociológusok állítják (persze nem kötelező hinni nekik), hogy a megszökött és a *sertão*ban, független köztársaságokban megtelepedett négerek, sőt nyomorúságos odúikban – a *mucambó*kban – még a városi négerek is egészségesebben élnek a XIX. században, mint ültetvénytulajdonos vagy városlakó uraik.[80]

Ha egy kicsikét jobban odafigyelünk, akkor Afrikában a megszokott kunyhók mellett néhány fehérre meszelt házikót is találunk, amely az átlagszínvonalhoz hasonlítva már némi fényűzésnek számít. Még jobban kiválnak, bár csekély a számuk, a „portugál módra épült” házak – a példát az egykori győztesek szolgáltatták, az ő nyelvüket beszélik még ma is a „fejedelmek” –: amolyan „nyitott tornácú” házak ezek, s hogy a látogatók is leülhessenek, „nagyon takaros kis ülőkék is” vannak bennük, sőt asztalok és természetesen odakészítve pálmabor az előkelő vendég számára. Ehhez hasonló házakban laknak azok a szép mulatt nők, akik az ottani kiskirályok, vagy ami tulajdonképpen egyre megy, némely gazdag angol kereskedő szívén uralkodnak. Az a kurtizán például, aki a barre-i „király” szívét bírja, „egy kis portugál módi szatén blúzocskát” visel, „szoknya gyanánt pedig olyanfajta szép kötényt, amilyenek a Zöld-fokhoz tartozó Saint Yague-ról származnak, és amilyet csak az előkelő hölgyek hordanak; meg kell adni, valóban nagyon szépek és finomak”[81]. Ez a mulatságos, röpke kép azt bizonyítja, hogy még az afrikai kontinens hatalmas tömegében is a megszokott két part néz egymással szembe: az élet jó és rossz oldala, a nincstelenség és a fényűzés.

A Nyugat és sokféle bútorzata

Kínához, de az egész világhoz viszonyítva is Nyugat eredetisége bútorzat és lakásbelső tekintetében kétségtelenül a változás kedvelése, a fejlődés viszonylagos gyorsasága, amilyet Kína sohasem ismert. Európában minden változik. Persze nem máról holnapra. De semmi sem tudja kivonni magát a sokféle arcot öltő fejlődés alól. Elég valamivel odább mennünk egy múzeumban, egy másik terembe, és máris változott a látvány; de mennyivel más lenne a változás, ha nem európai tájakon járnánk! A jelentős időbeli eltolódásokon, utánzásokon, többé-kevésbé tudatos keveredéseken túl csupán a nagy átalakulások közösek.

Az európai mindennapi élet is makacsul eltérő színekből áll össze: Észak-Európa nem azonos Dél-Európával, Nyugat-Európa nem azonos az Újvilággal, a régi Európa más, mint az új, amelyik keleten a még vad Szibériáig nyúlik. Ezeknek a ellentéteknek a tanúi, ezeknek az apró hazáknak, amelyekre a nyugati világ oszlik, a megnyilatkozásai a bútorok. Sőt – de hát kell-e ismételnünk – az állandóan emlegetett társadalomnak is van mindebbe beleszólása. Végül is a bútorzat vagy inkább a ház díszítőelemeinek az egésze tükrözi azt a hatalmas gazdasági és kulturális mozgalmat, amely Európát afelé sodorja, amit ő maga keresztelt el *felvilágosodásnak*, vagyis a haladás felé.

Parketta, fal, mennyezet, ajtó, ablak

Ha a mai emberi élet megszokott díszletéből indulunk ki, akkor alaposabban megvizsgálva minden örökségnek, régi szerzeménynek bizonyul: az asztal, amelyen írok, a szekrény, amelyben a fehérneműt rakják el, a falakra ragasztott papírtapéta, a székek, a parketta, a gipszmennyezet, a helyiségek elrendezése, a kandalló, a lépcső, sőt az apró tárgyak, nyomatok és képek jelenléte is. Egy egyszerű mai otthonból kiindulva képzeletben rekonstruálni tudom a régi fejlődést, visszafelé lepergethetem azt a filmet, amely az olvasót hajdani, de nehezen, csak késve megszületett fényűzésű életformákhoz vezeti vissza. Nem egyéb ez, mint hogy irányítópontokat rögzítünk, megírjuk a bútor történetének az ábécéjét. Semmivel sem több, de hát az elején kell kezdenünk.

A lakóhelyiségnek minden korban megvolt a maga négy fala, padlója, mennyezete, egy vagy több ablaka, egy vagy több ajtaja.

A földszint padlóját sokáig vert földből készítették, aztán nagy, később kisebb kőlapokkal rakták ki. A régi miniatűrökön a padlókövezet gyakran pompázatos: megrajzolásának a fényűzése semmibe sem kerül. A berakásos padlólapokat egyébként már a XIV. században is használták, az ólommázas (grafit alapú zománccal fedett) padlócsempék a XVI. században tűnnek fel. A XVII. században mindenütt elterjedt a kerámia padló, még a szerény lakásokban is. De nem így a mozaikpadló, legalábbis Franciaországban nem a XVII. század vége előtt. Ami a modern értelemben vett parkettát illeti, „a lapokból összeállított padlózat" a XIV. században jelenik meg, de igazán csak a XVIII. században jön divatba számtalan változatban, „mozaikpadlóként”, ferde lécekből álló parkettaként *(point de Hongrie)*. . .[82] A fa iránt egyre nagyobb a kereslet. Voltaire nyugodtan írhatta: „A tölgyek régen az erdőkben rohadtak el; manapság parkettát gyártanak belőlük.”

Franciául a mennyezetet sokáig „padozatnak” nevezték: és csakugyan nem volt egyéb, mint a padlás vagy a felső emelet padlója, jól látható gerendáival és oszlopaival, amelyek a közönséges házakban gyalulatlanok, a gazdag lakásokban gyalultak, díszesek vagy kárpitokkal fedettek voltak. A XVII. század elején Itáliából érkező divat hatása alatt faragott, aranyozott, mitológiai jeleneteket ábrázoló festményekkel díszített faburkolat került rájuk. A sima mennyezet divatja csak a XVIII. században kezdődik. Ettől kezdve gipsz és stukkó árasztja, fedi el a favázat, és az egymásra halmozott rétegek alatt egyes régi házakban néha még ma is felfedezzük a három évszázaddal ezelőtt virágokkal, festőminták segítségével kifestett tartóoszlopokat és födémgerendákat.[83]

Egészen a XVI. századig (sőt még tovább is) az volt a legérdekesebb régi szokás, hogy a földszint és a szobák padozatát télen szalmával, nyáron zöld fűvel és virágokkal hintették tele. „A *rue du Fouarre**, a francia irodalmi és természettudományi karok bölcsője annak a szalmának köszönheti a nevét, amellyel a tantermek padlóját hintették tele.”[84] Ugyanez volt szokásban a királyi lakosztályokban is. 1549 júniusában, mikor Párizs városa bankettet rendezett Medici Katalin tiszteletére, „a termet” gondosan „telehintették finom, szagos füvekkel”[85]. Joyeuse herceg lakodalmi bálja alkalmával – ahogy azt egy névtelen képen látjuk (1581–1582) – a padló fel van hintve virágokkal. Persze mindezeket a virágokat, füveket, nádakat időnként ki is kellett cserélni. Ami nem mindig volt így Angliában, legalábbis ha hihetünk Erasmusnak, olyannyira, hogy a piszok és a hulladék lassacskán felhalmozódott. Mindeme kellemetlenségek ellenére némely orvos még 1613-ban is ajánlja a zöld füvekkel való felhintést: „szép, gyékényekkel jól leteregetett vagy körös-körül faliszőnyegekkel díszített, lent pedig rozmaringgal, csombormentával, majoránnával, levendulával, zsályával és más hasonló füvekkel felhintett szép szobában . . .”[86] A falak mentén elhelyezett szalma, fű, továbbá szittyó vagy gladióla – ez az egész mezei dekoráció lassan átengedi helyét a fonott szalmaszőnyegnek, amelyet már régen is ismertek, és hamarosan különböző színekben kezdenek gyártani, arabeszkekkel, mielőtt még divatba nem jön a valódi szőnyeg. Ez az utóbbi nagyon korán feltűnik. Vastag, élénk színekben pompázó szőnyeg fedi a padlót, az asztalokat, amelyeknek még a lábát sem lehet tőlük mindig látni, azután a ládákat, sőt még a szekrények felső párkányát is.

---

* Rue du Fouarre – Szalma utca. – *A ford.*

A szobák olajfestékkel vagy enyvvel festett falain a virágok, a lombok és a szittyók átengedik helyüket a faliszőnyegeknek, amelyek „mindenféle anyagból" készülhetnek, „például bársonyból, damasztból, brokátból, brokatellből, brüggei szaténból, gyapjúszerzsből"; de a tapéta elnevezést, Savary tanácsára hallgatva (1762), talán mégis a „bergamói kárpitok, az aranyozott bőrök (a már századok óta ismert spanyol *guadamecilék*), a Párizsban meg Rouenban gyapjúhulladékból készült, valamint az egyéb, csinvatból szőtt újkeletű tapéták számára kellene fenntartani, amelyeken különböző színekkel elég jól ábrázolják az embereket és a lombokat"[87]. Ezeknek a sűrű nyüsttel szőtt, alakokat ábrázoló kárpitoknak a divatja a XV. századra nyúlik vissza, és a flandriai kézművesek ügyességét dicsérik, aztán a les Gobelins-manufaktúra juttatta el őket a tökéletesség legmagasabb fokára. De egyrészt nehézséget jelent az előállítási ár; továbbá a bútorzat, amely egyre változatosabbá válik a XVIII. században, és korlátozza a használatukat: elég elébük helyezni egy pohárszéket, komódot és – magyarázza Sébastien Mercier – máris kettévágtuk a szép alakokat.

Olcsósága következtében döntő módon előnyomul a festett papír, ahogy akkor mondták: a dominó. A játéktábla- – dominó – készítők nyomják ugyanazzal az eljárással, amellyel a játékkártya készül. „Ezt a papírtapéta-félét [...] sokáig csak a falusiak és a párizsi kisemberek használták, ezzel díszítették, úgy is mondhatnánk: tapétázták kalyibáik, boltjaik és szobáik egyik-másik részét; de [...] a XVII. század vége felé [oly] tökéletessé és tetszetőssé formálták, hogy azokról a nagy szállítmányokról nem is szólva, amelyek külföldi országokba és a királyság legfőbb városaiba irányulnak, nincs Párizsban egyetlen olyan ház, bárminő pompázatos legyen is, amelyikben ne lenne valami helyiség, gardróbszoba vagy még annál is titkosabb hely, amelyet ne ilyennel tapétáztak és csinosítottak volna ki."[88] (1760) Ezért mihelyt belépünk a manzárdszobákba, elkerülhetetlenül ott találjuk a festett, néha nagyon egyszerű fekete-fehér csíkos papírtapétát. Mert van papírtapéta ilyen is, olyan is: nem mind olyan pompázatos, mint a müncheni Nationalmuseum 1770-ből származó, kínai ihletésű, kiállított példánya.

Alkalomadtán fával is burkolják a falakat. Az angol asztalosok már a XIV. században készítettek dániai tölgyfából falburkolatokat, ezeknek a feladatuk a hideg elleni védekezés is volt.[89] Ilyen faburkolatokat találunk egyszerű és pontos kivitelben a Fuggerek egyik házának kicsike dolgozószobájában (XVI. század) éppúgy, mint a XVIII. századi francia szalonok pazarul faragott, festett és aranyozott hatalmas falmezőin, amelyeknek a díszítése később mintaképül szolgál egész Európának, Oroszországot is beleértve.

De itt az ideje, hogy *ajtót* és *ablakot* nyissunk. A XVII. századig az ajtó keskeny, belülről kifelé nyílik, és egyszerre csak egy ember léphet be rajta. A nagy, kétszárnyú ajtók majd később jönnek. Ami az ablakot illeti, ha csak egy kicsikét is visszamegyünk a múltba (vagy ha egyes XVIII. századi parasztházakról van szó), nagy a valószínűsége, hogy nem egyéb, mint telefából készült ablaktábla. Mikor aztán a színes üvegablak, amely korábban a templomok kiváltsága volt, a magánházakba is behatol, az ólomba ágyazott szabálytalan üveg túlságosan nehéznek és egyúttal túlságosan értékesnek bizonyul ahhoz, hogy nyitható-csukható legyen az ilyen ablak. Ekkoriban a rögzített üvegű ablakon csupán az egyik szárny nyílik – ez a német megoldás –, vagy pedig együtt alkalmaznak rögzített üveges szárnyakat és mozgó fatáblákat: ez a holland megoldás. Franciaországban az üvegezett keretek gyakran rögzítve vannak, hiszen Montaigne még megjegyzi, hogy „[Németországban] az ablaküvegek azért fénylenek annyira, mert náluk nincsenek francia módra rögzített ablakok”, ezért „nagyon gyakran kifényesíthetik őket”[90]. Vannak másfajta nyitható-csukható ablakok is, üveg helyett pergamenből, terpentinbe áztatott vászonból, olajos papírból, gipszkristály-lemezekből (Mária-üvegből). Csak a XVI. században jelenik meg igazán az átlátszó üvegablak, s ettől fogva rendszertelenül terjed tovább. Angliában például gyorsan: itt már az 1560-as években elterjed a parasztházakban, a virágzó és gazdag angol földművelésnek és az üvegipar fejlődésének köszönhetően.[91] De ugyanebben az időben (1556) V. Károly – Flandriából jövet – Estremadurába hazatérően azzal foglalkozik, hogy még mielőtt elérné úticélját, ablaküveget szerez be.[92] Németországi útja során Montaigne Épinal után ezt jegyzi fel: „Nincs olyan apró falusi ház, amelyiknek ne lenne üvegezve az ablaka.”[93] Hatvan esztendővel később ugyanezt jegyzi fel a strasbourg-i Brackenhoffer[94] Nevers-ről és Bourges-ról. Ezzel szemben két utas, aki 1633-ban Németalföldről megy Spanyolországba, jelzi, hol van délen a választóvonal: az üvegtáblák eltűnnek a házak ablakairól, mihelyt Saumurnél átkelnek a Loire-on.[95] Ám kelet felé, például Genfben, ugyanebben az időben a legelőkelőbb házak is megelégszenek a papírral,[96] és még 1779-ben is, amikor Párizsban már a legutolsó napszámosnak az ablaka is üvegezve van, Lyonban, akárcsak bizonyos egyéb tartományokban – fűzi hozzá informátorunk –, még megtartották az olajozott papír szokását, különösen a selyemszövő munkások lakásaiban, mert a rajta beszűrődő fény „lágyabb”.[97] Szerbiában az üveg csak a XIX. század közepén válik általánossá mindenütt az ablakokon: 1808-ban még ritkaságnak számít Belgrádban.[98]

A másik lassú fejlődés: az ablakrámának számtalan keresztfája van, részben az üvegek méretei, részben a keret erőssége miatt. A XVIII. századig kell várni, hogy meghonosodjon a nagy ablak, és általánossá váljon, legalábbis a gazdagok házaiban.

A festők tanúsága erről a kései modernizálódásról rengeteg és sokféle, ahogyan azt várni is lehet. Egy adott pillanatban nincs szabályszerűen elterjedve egész Európában például a holland típusú ablak, amelynek az üveges (felső) része mozdíthatatlan, a telefából készült (alsó) része pedig nyitható-csukható. Schongauer egyik *Angyali üdvözletén* ilyen ablakot látunk, viszont egy másik, ugyanabból a korból származón csupán keskeny, mozgatható üveges tábla van, egy harmadikon pedig külső fatábla, ez záródik a nem nyitható üveges ablakra; a fatábla esetenként dupla vagy szimpla. Egyiken belül vannak függönyök, a másikon nincs semmiféle függöny. Végeredményben egész sereg megoldás létezik a ház szellőztetésére és világítására, meg arra is, hogy miként védekezzenek a hideg és az alvót könnyen felébresztő világosság ellen. Minden az éghajlattól meg persze a szokásoktól függ: Montaigne helyteleníti, hogy Németországban „nincs más védelem a jó idő vagy a szél ellen, mint a szimpla ablaküveg, amelyet egyáltalán nem fed fa", tehát nincs sem külső, sem belső ablaktábla, s ráadásul a német vendégfogadók ágyainak függönyeik sincsenek!...[99]

A kandalló

Falnak támaszkodó kandalló nincs a XII. század előtt. Addig a kerek, központi tűzhely a konyhára korlátozódott. A hideg ellen parázstartó fémüstökkel vagy lábmelegítőkkel[100] védekeztek. De aztán Velencétől, egészen az Északi-tengerig, Moszkóvia határaitól az Atlanti-óceánig otthonossá válik a kandalló a lakás fő helyiségében is, és mindenki mellette keres menedéket a hideg ellen.

A kandalló tűzrakó részét már kezdettől fogva letéglázták, majd később, a XVII. századtól kezdve, fémlappal borították. A fahasábokat tuskóbakok, fakutyák tartják. A tűzhely hátsó felét, a „szívét", függőlegesen elhelyezett és gyakran díszes öntöttvas lap, hátfallemez fedi – nagyon szépek is találhatók közöttük. Magában a kandallóban a gyűrűn függő és a magasság változtatásának céljából fogas edényakasztó segítségével a tűz fölé fazekat vagy inkább üstöt lehet akasztani, amelyben állandóan melegszik a víz. A főzés a kandalló tűzrakó részén történik, a tűz előtt, kihasználva a láng vagy még inkább a parázs közelségét, amelylyel meg lehet rakni a fazék födelét is. Hosszú nyelű serpenyők is segítenek abban, hogy kényelmesen elérhessék velük a tűz szívét.

A jómódúak házaiban a kandalló természetszerűleg a közös terem legfontosabb díszítőelemévé válik: a kandallótest borítását domborművekkel díszítik, a piramis alakú kéményt freskókkal, a lábak párkányokban végződnek, a két oldalfalat tagolják, s vagy gyámkővel, vagy faragott oszlopfejekkel zárják le. Egy brüggei kandalló kéményén például, amelyik a XV. század végéről maradt ránk, Gérard David iskolájából származó *Angyali üdvözlet*et láthatunk.[101]

De ezek a szép kandallók még sokáig kezdetlegesek voltak, technikai szempontból hasonlók a XX. század eleji parasztházak kandallóihoz: a túlságosan tág függőleges kéménynyílás, amelybe szükség esetén két kéményseprő is belefért, olyan huzatot keltett, hogy a tűz mellett ülő elöl majd megsült, miközben a hátán futkározott a hideg. Aminek következtében egyre jobban igyekeztek növelni a kandalló méreteit, oly módon, hogy a kéményrész alatt, a tűzrakó rész két oldalán kőpadokat helyeztek el.[102] Mikor a fa parázzsá égett, ott foglaltak helyet, s ott beszélgettek a kandalló „köpenye" alatt.

Ez a rendszer, amely a főzés szempontjából (de még ott is csak alig-alig) elfogadható ugyan, végeredményben elég szánalmas fűtésfajta. A tél beálltával dermesztően hideg házakban csupán a kandalló előtere nyújt némi menedéket. A versailles-i Tükörterem két végén látható két kandalló képtelen volt befűteni a közöttük elterülő roppant térséget. Sokkal többet értek a jó meleg prémek. De vajon elegendők voltak? 1695. február 3-án ezt írja Charlotte-Elisabeth bajor hercegnő*: „A király asztalán belefagyott a poharakba a bor és víz." A megszámlálhatatlan hasonló adat helyett érjük be ezzel az eggyel, mikor a XVII. századi ház kényelmetlenségeit tárgyaljuk. Ebben a korban a hideg könnyen országos csapássá válhatott, befagyasztotta a folyókat, megállította a vízi malmokat, nyomában országszerte veszedelmes farkasfalkák jelentek meg, s a járványok tömegesen jelentkeztek. Amikor pedig egészen dermesztő a hideg, mint 1709-ben Párizsban, „a nép úgy hull a hidegtől, mint a legyek" (március 2.). Január óta fűtés híján – írja a hercegnő – „megszűnt minden színházi előadás, megszűntek a bírósági tárgyalások is".[103]

Ám 1720 tájt minden megváltozik: „A régensen kezdve ugyanis mindenki melegben akar élni télen is." És ez sikerül is nekik a „kémény tudományának" a kéményseprők és a kályhások jóvoltából bekövetkezett nagy előrelépésével. Felfedezték a „huzat" titkait. A kandalló tűzrakó részét szűkebbre és mélyebbre készítik, a köpenyt alacsonyabbra, a tulajdonképpeni kandalló (a cső) görbe lesz, mert az egyenes kéménynek az a rossz tulajdonsága, hogy makacsul füstöl.[104] (Visszamenőleg el is gondolkozunk rajta, vajon hogyan oldotta meg a feladatát a nagy Raffaello, mikor azt a megbízást kapta, csináljon valamit, hogy ne füstöljenek Este herceg kandallói.) A haladás egyébként annál hatékonyabb, minthogy most már normális méretű helyiségeket kell fűteni, nem a Mansart építette paloták termeit, hanem Gabriel magánpalotáit. Az úgynevezett Popelinier rendszerű kandallók, amelyeknek több, de legalább két tűzrakó részük volt, még azt is lehetővé teszik, hogy a szolgák szobáit is fűteni lehessen. Így, bár megkésve, de forradalom következik be a fűtésben is.

---

* XIV. Lajos fivérének, az Orléans-i hercegnek a felesége; „princesse palatine"-nak nevezték. – *A ford.*

Ne gondoljuk azonban, hogy – amint azt egy évszázaddal korábban, 1619-ben, a *L'Épargne-bois* (A tüzelőmegtakarítás) szerzője képzelte – a gomba módra elszaporodó hatékonyabb fűtőeszközök elterjedése egyúttal tüzelőanyag-megtakarítást is jelent. Egyébként nem akad olyan város, amelyik a tél beállta előtt ne szállítaná és fűrészelné buzgón a fát. A Forradalom előtti Párizsban már október közepétől kezdve „újra elkezdődik a hajsza a város minden negyedében. Ezer meg ezer kisebb-nagyobb kerekű, fával megrakodott szekér torlaszolja el az utcákat, és miközben lehányják, fűrészelik, szállítják a fát, minden járókelőt az a veszély fenyeget, hogy elgázolják, feldöntik, eltörik a lábát. A sürgő-forgó szállítómunkások kapkodva, durván dobálják a hasábokat a kocsikról. Valósággal zeng a kövezet, de ők se nem látnak, se nem hallanak, csak azzal törődnek, hogy minél előbb lerakják a fát, a többi a járókelők baja. Aztán következik a fűrészelő, gyorsan húzza-tolja a fűrészét, szórja maga körül az aprított fát, senkire sincs tekintettel."[105]

Ugyanezt a látványt nyújtja minden város. Rómában ott látjuk a fakereskedőt a szamarával, amint felajánlja, hogy házhoz szállítja az árut. Nürnberg hiába fekszik közeli, hatalmas erdőségek középpontjában. 1702. október 24-én mégis elrendeli, hogy a joghatósága alá tartozó parasztok szállítsák be a város piacára meglévő készleteik felét.[106] Bologna utcái tele vannak munkát kereső faaprítókkal.

Tűzhelyek és kályhák

Montaigne kissé elsietve állítja, hogy Németországban „nincs egyetlen kandalló sem". Tisztázzuk: nincs kandalló a vendégfogadók hálószobáiban vagy közös termében. A konyhában azonban mindig van kandalló. De először is a németek „nagyon nem szeretik, hogy illetéktelenek lépjenek be a konyhájukba". Az utas csak melegedjék a közös teremben, ahol étkeznek, és ahol a cserépkályha – a *Kachelofen* – áll.[107] Továbbá a német kandalló „nem olyan, mint nálunk": „A konyha közepén vagy a sarkában állítják fel a tűzhelyeket, s a kémény csövéhez úgyszólván a konyha egész szélességét felhasználják: nagy, hét vagy nyolc lépés széles, szögletes nyílás ez, felnyúlik egészen a ház tetejéig; elég teret ad nekik arra, hogy egyik pontján elhelyezzék azt a nagy vitorlájukat, amely nálunk, a mi csöveinkben annyi helyet foglalna el, hogy a füst nem tudna miatta el-

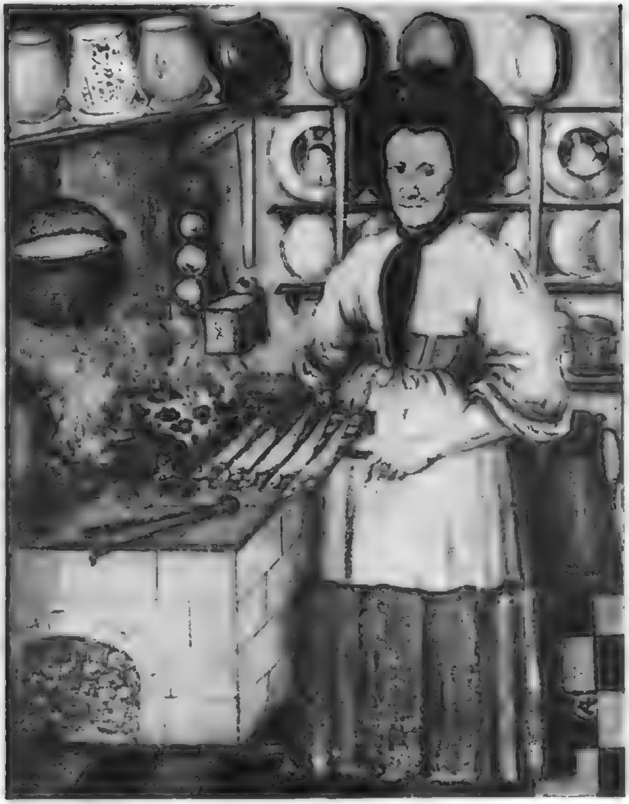

Hajladozás nélkül főzni: német tűzhely emelt tűztérrel (1663). Kivonat a *Mendelsche Brüderbücher*ből (a Mendel-alapítvány tagjainak könyvei). Nürnberg, Stadtbibliothek (Fotó: Armin Schmidt)

távozni."[108] Ez a „vitorla" nem egyéb, mint a szélkerék, amelyet a felszálló füst és meleg levegő forgat, ő maga pedig a nyársat... De egyetlen szempillantás a fenti képre feleslegessé tesz minden hosszadalmas magyarázatot, ha magára a vitorla nevű gépezetre nem is, legalábbis a nyársra, a magas tűzhelyre és arra a lehetőségre vonatkozólag, hogy ebben az országban hajladozás nélkül lehet főzni, nem úgy, mint Franciaországban vagy Genfben[109] és Németalföldön.

A kályha megtalálható Németországon túl is, Magyarországon, Lengyelországban, Oroszországban, sőt hamarosan már Szibériában is. Ezek a kályhák szabályszerű kemencék, kőből, téglából, néha agyagból. Németországban a XIV. századtól kezdve a tűzhelyet könnyebbre építik, fazekas agyagból *(Töpferton).* A csempéket gyakran díszítik. Előtte pad van, lehet rajta ülni és aludni. Erasmus el is magyarázza (1527):

„A kályhában [azaz a fűtött helyiségben] az ember lehúzhatja a csizmáját, cipőt húzhat helyette, inget is válthat, ha kedve tartja; esőáztatta ruháját a kályha mellé akaszthatja, s maga is melléje ülhet szárítkozni."[110] „Az ember legalább – mondja később Montaigne – nem égeti össze az arcát meg a csizmáját, és nem szívja be a füstöt sem, mint Franciaországban."[111] A lengyel házakban, amelyekben, vendégfogadók nem lévén, mindenkit befogadnak, François de Pavie a házigazda családtagjaival és az átutazó vendégekkel együtt azokon a széles, párnákkal és prémekkel fedett padokon alszik, amelyek a kályhás szoba falai mentén vannak elhelyezve. Amit alaposan ki is használt az olasz Octavian uram, helyét mindig a ház valamelyik nőtagja mellett szemelvén ki magának, s „akik némelyike nagyon is megértőn fogadta őt, máskor viszont még a körmei nyomát is rajta hagyta", mindezt persze csendben, anélkül, hogy bárkit felébresztettek volna![112]

Mázas cserépkályhák Franciaországban 1520 tájt tűnnek fel, a marignani ütközet után öt esztendővel. Elterjedésük azonban csak a XVII. században kezdődik, hogy aztán a következő században teljessé váljon. Egyébként a kandallók még 1571-ben is ritkák voltak Párizsban.[113] Gyakran kellett *braseró*val fűteni. A XVIII. században a párizsi szegények továbbra is szenes tál mellett melegszenek, amelyekben közönséges kőszén izzik. Amiből aztán gyakori a baleset.[114] Egy bizonyos, Franciaországban a kandalló szerepe végül is nagyobb lesz, mint a kályháé, ez utóbbit főleg a hideg kelet- és észak-európai országok használják. Sébastien Mercier 1788-ban így ír: „Micsoda különbség van a kályha és a kandalló között! A kályha látványától megbénul a képzelőerőm."[115]

Jegyezzük meg, hogy Spanyolországban „egyetlen lakásban sincs kályha . . . kizárólag szenestálat használnak". Aulnoy grófnő, aki ezt meséli, hozzáfűzi: „Micsoda szerencse, hogy ebben az országban, ahol nincsen fa, nincs is rá szükség."[116]

Anglia viszont egészen külön helyet foglal el a kandallók történetében, mert a XVI. századtól kezdve a fahiány következtében egyre inkább a kőszén lesz a fűtőanyag. Aminek az az eredménye, hogy a tűzhely egész sereg átalakuláson megy keresztül. Közülük az a legjelentősebb, amelyet Rumford eszelt ki a XVIII. század végén, s amely lehetővé teszi a meleg szétsugárzását a helyiségben.[117]

A bútorkészítő mesterektől a vásárlók hiúságáig

Bármily eleven a gazdagokban a változtatás vágya, a lakásbelsők és a bútorok egyetlen korban sem változnak nagyon gyorsan. Forog ugyan a divat kereke, de lassan. Aminek számos oka és magyarázata van: a felújítások roppant költségei, de még ennél is inkább az, hogy a termelés lehetőségei e korban még korlátozottak. Például legalábbis 1250-ig nincs vízi erővel hajtott fűrészmalom,[118] egészen a XVI. századig *általában* nincs más anyag, mint a tölgyfa, a diófa, és az egzotikus fák divatja ekkoriban kezdődik Antwerpenben. Ráadásul minden a céhektől függött, ezek pedig lassan követték a fejlődést. A XV. és a XVI. század között az ácsok rovására előtérbe kerülnek az asztalosok, pontosabban közülük azok, akik „a finom famunkát" végzik, majd a XVII. század folyamán az asztalosok közül kiválnak a bútorasztalosok, akiket megkülönböztetésül hosszú ideig még „furnérozó vagy intarziát készítő" asztalosoknak neveznek.[119]

Hosszú századokon át ácsok készítették a bútorokat és a házakat. Ez magyarázza a „gótikus" bútorok nagy méreteit, időtállóságát, bizonyos, nem is leplezett darabosságát, a falakhoz erősített nehézkes szekrényeket, a hatalmas, keskeny asztalokat, a zsámolyoknál vagy a „katedráknál" gyakoribb padokat, a széles, durván faragott, „fugázás nélkül összeillesztett, szögelt vaspántokkal összetartott" deszkákból készült ládákat és erős záraikat.[120] Egyébként ezek a ládák nemcsak bútorok voltak, hanem egyúttal málhák is. A deszkákat szekercével simították: a gyalu, ez a régi szerszám, amelyet Egyiptomban ugyanúgy ismertek már, mint Görögországban vagy Rómában, csak a XIII. században kezd szerephez jutni Észak-Európában. A deszkákat vasszögekkel erősítették össze; később lassan divatba jön a csapolás, a fecskefarkkötés, aztán a faszeg, a csapszeg – ez már elég kései tökéletesítés – és végül a régebben is ismert, de a XVIII. századot megelőzően általában sohasem használt vascsavar.

A szerszámok – fejszék, szekercék, vésők, fakalapácsok, vaskalapácsok, a kézi eszterga (a nagyobb darabok megmunkálásához, például asztalláb esztergályozásához), a fogantyús vagy lábhajtós eszterga (a finom darabokhoz) csupa régóta ismert szerszám, amelyek a római civilizáción keresztül távoli örökségként jutottak el Európába.[121] Egyébként ilyen régi szerszámok és munkamódszerek Olaszországban maradtak fenn, egyedül ott találhatók 1400-nál korábbi bútorok. Itália ezen a téren is előttünk járt, s mindenfelé elterjesztette bútorait, bútormintáit, készítésük módjait. Hogy erről meggyőződhessünk, elég megnéznünk például a müncheni Nationalmuseumban őrzött XVI. századi olasz ládákat, amelyek bonyolult faragásaikkal, talapzatukkal, sima fájukkal, választékos formáikkal teljesen különböznek az Európa egyéb részein akkoriban dívó ládáktól. Az Alpoktól északra csak később megjelenő fiókok is dél felől érkeztek, a Rajna völgyén keresztül. Angliába csupán a XV. században jutnak el.

A XVI. századig, sőt a XVII. században is az a szokás, hogy a bútorokat, a mennyezeteket és a falakat befestik. Képzeljük magunk elé ezeket a régi bútorokat, arany, ezüst, vörös, zöld színekben pompázó faragásaikkal a palotákban és magánházakban csakúgy, mint a templomokban. Megannyi bizonyítéka a fény, az élénk színek szenvedélyes szeretetének a sötét, kifelé alig nyitott lakásokban. Festés előtt a bútorokat néha finom vászonnal vagy gipsszel fedik le, hogy a festés alól ne ütközzenek ki a fa hibái. A bútorok viasszal való kifényesítése vagy lakkozása a XVI. század vége felé kezdődik.

De hogyan tudnánk nyomon követni minden egyes bútorfajta bonyolult életútját? Feltűnnek, változnak, s a továbbiak folyamán sem igen tűnnek el végképp. Sohasem tudják kivonni magukat a házak építészeti stílusának és belső elrendezésének zsarnoki hatása alól.

Valószínű, hogy a kandalló elé helyezett pad miatt születik meg a keskeny, téglalap alakú asztal; a vendégek az egyik oldalon, háttal a tűznek, hassal az asztal felé fordulva foglalnak helyet. Arthur király mondája szerint a kerek asztal megszünteti a rangsor problémáját. Ám a kerek asztal csupán a székkel együtt terjedhetett el, az viszont csak később nyeri el jogait, alakját és számbeli fölényét. Az ősi, régi „katedra" amolyan monumentális, egyetlen szék, amely a középkori hűbérúr számára van fenntartva, a közönséges halandók osztályrésze a pad, a zsámoly, az ülőke és csak sokkal később a szék.[122]

A bútorok bújócskázásában a döntő szó a társadalomé, ami gyakran egyet jelent a hiúsággal. Így például a „büfé" a konyhában született meg, amolyan tálalószék formájában. Gyakran egyszerű asztal volt, ezen készítették elő a különféle „fogásokat" és a mindenféle asztali edényt, amire az étkezés során szükség volt. Később aztán a nagyúri házakban egy második ilyen tálaló bekerült a díszterembe: erre rakták ki az arany-, ezüst- vagy aranyozott ezüstedényeket, a mély tálakat, karcsú füleskancsókat, serlegeket. Több-kevesebb polca volt, az etikett határozta meg a számukat a házigazda rangja szerint: kettő járt a bárónak és így tovább, a címek hierarchiája szerint növekedve.[123] Egy Heródes lakomáját ábrázoló képen nyolcpolcos tálalóasztal jelzi a mindennél magasabb királyi méltóságot, a társadalmi ranglétra tetejét. A tálaló végül még az utcára is kikerült, úrnapján, „a házak elejét borító szőnyegek elé". Thomas Coryate angol utazó 1608-ban csodálkozva látja Párizs utcáin a rengeteg, ezüst asztali edénnyel megrakott tálalót.[124]

Példaképpen röviden felvázolhatnánk a *szekrény* történetét, kezdve a régi, nehéz vaspántos szekrényeken, egészen a XVII. századikiakig, amelyek aztán „elpolgárosodnak" az egyik történész szerint, aki nem nagyon kedveli a XIII. Lajos stílusú „oromdíszeket, párkányokat, oszlopokat és félpillléreket"[125]. A szekrény ekkoriban igen nagy is lehet, olyannyira, hogy néha kettévágják, s így születik meg belőle a „szekrényalj" nevű új bútor, amely azonban nem válik általánossá. Gyakran túlzsúfolt faragásaival és díszítésével a szekrény ily módon a pöffeszkedés bútorává lett. De a XVIII. században aztán elveszti ezt a szerepét, legalábbis a fényűzően berendezett házakban, s visszatérve ruhaőrző feladatához a továbbiakban már nem lesz helye a fogadótermekben.[126] Ennek ellenére még hosszú századokon át büszkesége marad a parasztházaknak és a kisemberek lakásainak.

Nagyság, majd eljelentéktelenedés, a divat mindegyikben megtalálja a maga számítását. Ezt elég jól példázza a „kabinet" nevű, kredencszerű, fiókos vagy rekeszes bútordarab, amelyben toalettszereket, írókészletet, kártyákat, ékszereket tartottak. Már a gótikus művészet is ismerte. A XVI. században jön először divatba. A kemény kővel kirakott reneszánsz kabinetek vagy a német stílusú kabinetek Franciaországban is ismertek voltak. XIV. Lajos uralkodása idején vannak közöttük igen nagyok is. A XVIII. században ennek a bútordarabnak a nyomában terjed el a szekreter, a kis íróasztal.

De helyesebb, ha egy pillanatra inkább a komód divatját követjük nyomon. A komód hamarosan az első helyre küzdi fel magát, ez fogja végleg kiszorítani a divatból a szekrényt. A fiókos szekrény Franciaországban születik a XVIII. század első éveiben. És ahogyan egyes breton parasztbútorok vagy milánói bútorok segítségével úgy képzelhetjük el az első szekrényeket, mint egyik végükre állított ládákat, ugyanúgy a komód alapgondolata sem egyéb, mint apró ládák egymásra helyezése. A gondolat azonban éppúgy, mint a megvalósítása, eléggé kései.

A választékos ízlés századában új divat dobja fel a kis fiókos szekrényt, amely azonnal fényűző bútorrá lesz a maga gondosan kidolgozott vonalaival. Egyenes vagy hajlított, sima vagy kidomborodó, tömör vagy karcsú formái, berakásai, értékes fája, bronzdíszei, lakkozása szorosan követik a változó divat törvényeit, beleértve a kínai ízlésű tárgyakat is és – az ismert különbségekkel persze – a XIV., XV. vagy XVI. Lajos korabeli stílus minden bonyolultságát. A komód, ez az alapbútor, a gazdagok bútora, csak a XIX. században válik általánossá.

Ám e különböző bútorok roppant sokarcú története egymás mellé állítva vajon egyet jelent-e a lakberendezés történetével?

Csupán az együttesek számítanak

Nem, bármilyen jellemző is, egy bútor még nem alkot, nem jelent együttest. Márpedig csupán az együttes, az egész számít.[127] A múzeumok a maguk elszigetelt tárgyaival rendszerint csupán egy bonyolult történet ábécéjére tanítanak meg bennünket. A bútorokon túl a lényeges a kötetlen vagy kötött elhelyezési mód, az atmoszféra, az a mód, ahogyan az el-

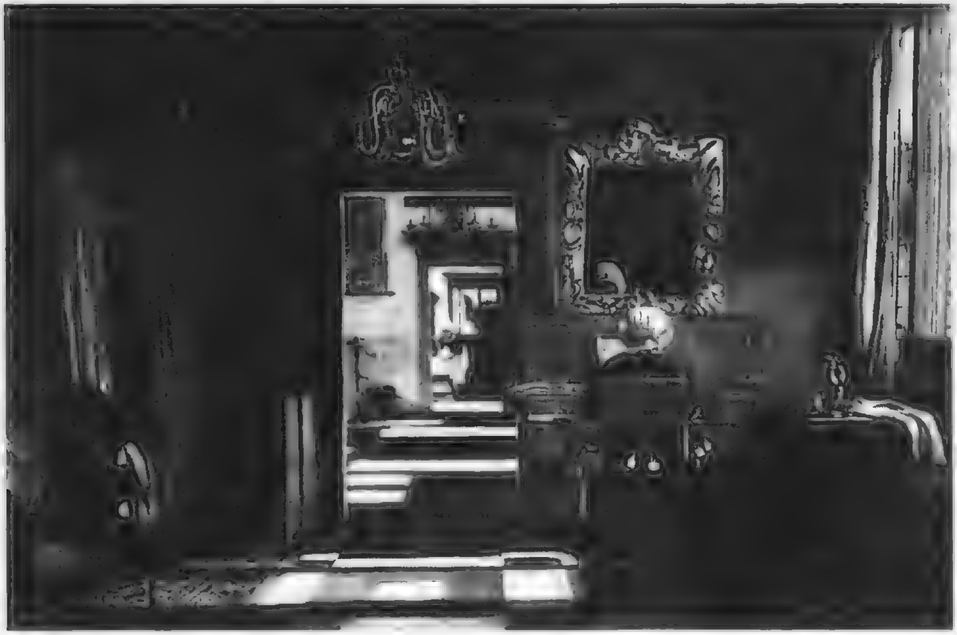

Polgári lakásbelső Hollandiában a XVII. században: világosság, mértéktartás, nagy közös terem, spinét a függönyös ággyal szemben; egymásba nyíló szobák.
Rotterdam, Boymans-van Beuningen múzeum (Fotó: A. Frequin)

helyezésükre szolgáló helyiségben s a helyiséget magában foglaló házban élnek az emberek. Hogyan éltek, hogyan étkeztek, hogyan aludtak ebben a külön – és természetesen fényűző – világban az emberek?

Az első pontos korabeli adatok a kései gótikára vonatkoznak, főleg a holland és német képek révén, amelyeken a festők éppoly szeretettel ábrázolták a bútorokat, mint az embereket, valóságos csendéleteket komponálva bele műveikbe. Jan van Eyck *Szent János születése* című képe vagy Van der Weyden egyik *Angyali üdvözlet*e pontos képet ad a XV. századi közös lakószoba légköréről. Elég, hogy egy-egy nyitott ajtó rátekintést engedjen a többi helyiségre, s máris látjuk a konyhát, a sürgölődő cselédséget. Igaz, a téma is alkalmas rá: az „Angyali üdvözletek”, a „Mária születése”-féle képek, akár Carpacciótól, akár az idősebb Holbeintől vagy Schongauertől származzanak, az ábrázolt ágyakkal, ládákkal, egy-egy szép, nyitott ablakkal, a kandalló előtti paddal, az újszülött fürösztésére szolgáló fasajtárral, a szülőasszonynak hozott levesesbögrével éppoly érzékletesen elevenítik meg előttünk a belső környezetet, mint az „Utolsó vacsorák” témája a korabeli étkezési szokásokat.

A bútorok robusztus egyszerűsége és csekély száma ellenére ezekből a késő gótikus lakásokból, legalábbis az észak-európai országokban, valósággal árad a fényűző, élénk, selymes fényű szövetek redőibe burkolózó, jól védett szobák meghitt melege. Egyetlen igazi fényűzésük a sok függöny és ágytakaró, a falikárpitok, a selymes párnák. A XV. századi határozott színű, virágokkal és állatábrázolásokkal telehintett fényes kárpitok is a színnek ugyanerről a kedveléséről, szükségéről tanúskodnak, mintha a korabeli ház válasz lenne a külső világra, és akárcsak „a kolostor, a várkastély, a fallal körülvett város, a körülkerített kert", védelmül szolgálna az anyagi lét homályosan érzett nehézségei ellen.

Ám már ugyanakkor, amikor a gazdasági téren más országokat messze megelőző reneszánsz Itália új és hivalkodó fejedelmi udvarokat szül, a félszigeten megjelenik egy egészen más, ünnepélyes és sokkal mértéktartóbb életforma is, amelyben az építészet és az oromzatokon, párkányzatokon, kerek domborműveken és faragásokon ugyanazokat a motívumokat és monumentális vonalakat ismétlő bútorok pompára, nagyszerűségre, társadalmi szereplésre törekszenek. A XV. századi itáliai enteriőrök oszlopsoraikkal, hatalmas faragott, baldachinos ágyaikkal és monumentális lépcsőikkel már előre különös ízelítőt adnak a „Nagy Századból", abból az udvari életből, amely olyan lesz, mint valami díszes bemutató, színpadi látvány. A luxus félreérthetetlenül a kormányzás eszközévé vált.

Ugorjunk előre kétszáz évvel. A XVII. században – természetesen kivételekkel, így például nem soroljuk ide az egyszerűbb Hollandiát és Németországot – Franciaországban, Angliában, sőt még Németalföld katolikus részeiben is a ház teljes mértékben a társadalmi élet, a társadalmi helyzet díszletévé lesz. A fogadóterem hatalmasra tágult, a mennyezet roppant magas, az egész kifelé nyitottabb, szándékosan ünnepélyes lett, minden túl van zsúfolva díszítményekkel, szobrokkal, díszbútorokkal (ebédlőszekrények, faragványokkal zsúfolt pohárszékek), megrakva ugyancsak díszes ezüstneművel. Tányérok, tálak, képek sokasága a bonyolult témájú festményekkel díszített falakon is (mint Rubens növényi, állati arabeszkekkel díszített szalonjában); a továbbra is nagyon kedvelt faliszőnyegek stílusa megváltozott, eltolódott valamiféle harsány nagyképűség, a végtelen árnyalatok költséges, néha már-már unalmas, érdektelen bonyolultsága felé.

Ennek ellenére ez a hatalmas díszterem egyúttal közös szoba is: az ünnepélyes díszletben, amelyet annyi flamand festő örökített meg a képein, Van de Bassentől Abraham Bosse-ig és Hieronymus Janssenig, ott áll az ágy, rendszerint a kandalló mellett, hatalmas függönyei mögé rejtve, ugyanabban a teremben, amelyben dúsan megterített asztal mellett lakmároznak a vendégek. Ugyanakkor viszont e XVII. századi fényűzés számára ismeretlen egy egész sereg kényelem, kezdve a fűtésen. De még ennél is ismeretlenebb a meghitt, bensőséges élet. Maga XIV. Lajos is, amikor Versailles-ban meg akarta látogatni Mme de Montespant, kénytelen volt átmenni Mlle de La Vallière-nek, előző kegyencnőjének a szobáján.[128] Hasonlóképpen minden XVII. századi párizsi magánpalotának az első – úri – emeletén, ahol a ház gazdái laknak, minden helyiség, az előszobák, a szalonok, oszlopos csarnokok, az egymástól néha nem is nagyon elkülönített hálószobák hosszú sorban egybenyílnak. Mindenki, aki el akar jutni a lépcsőhöz, még a mindennapi rendes munkájukat végző szolgák is, kénytelenek átjárni rajtuk.

A XVIII. század ebben jelent újítást. Európa akkor sem mond le a társasági pompáról, a társadalmi életnek többet áldoz, mint bármikor valaha, de az egyén immár igyekszik védelmezni a magánéletét. A lakás is, a bútorzat is megváltozik: így akarják az egyéni életüket védelmező emberek, erre törekszenek, s ebben cinkosukká lesz a nagyváros. Szinte elégséges rábízniuk magukat a dolgok folyására. Londonban, Párizsban, Szentpétervárott, ezekben a gyorsan és maguktól növekedő városokban minden folyton csak drágul, elszabadul a fényűzés, de hiányzik a hely, ezért az építkezés kénytelen maximális mértékben kihasználni a korlátozott, aranyáron vásárolt telkeket.[129] Ekkor foglalja el a helyét szinte kényszerűen a kevésbé pompás, de kellemesebb életre tervezett modern magánpalota, a modern lakosztály. XV. Lajos uralkodása idején egy hirdetés Párizsban „tíz lakóhelyiségből álló" lakást kínál, benne „előszobát, ebédlőt, kis szalont, másik, télre berendezett [tehát fűthető] kis szalont, kis könyvtárszobát, kis fogadószobát és hálólakosztályt ruharaktár-helyiségekkel"[130]. Ilyen lakáshirdetés elképzelhetetlen lett volna XIV. Lajos idejében.

Ahogy egy korabeli szerző magyarázza, a magánpalota ekkor már háromféle lakrészből áll: egyet az illem és a társadalmi kötelezettségek lebonyolítására tartanak fenn, a barátokat itt lehet kellemes körülmények között fogadni; egyet az ünnepségek és a pompa számára; a harmadik részben vannak a magán- vagy kényelmi helyiségek, ez a bensőséges családi élet központja.[131] Ettől kezdve a lakás ilyenfajta felosztása révén mindenki egy kissé a kedve szerint élhet. A tálaló el van választva a konyhától, az ebédlő a szalontól, a hálószobából pedig valóságos külön királyságot csinálnak. Lewis Mumford úgy véli, hogy a szerelem, amely eddig a nyár kiváltsága volt, ezzel minden évszaké lett![133] Nem kell feltétlenül hinnünk neki (sőt az anyakönyvi bejegyzések dátumai éppen az ellenkezőjét bizonyítják), mégis igaz azonban, hogy 1725 tájt „a lakosztályok olyan belső elosztása" rajzolódik ki, amelyet sem Róma, sem a Mediciek Toszkánája, sem XIV. Lajos Franciaországa nem ismert. Ez az új felosztás, „amely igen nagy művészettel különít el egy lakosztályt, és teszi azt kényelmessé a gazda és a szolga számára"[133], nem egyszerűen divat kérdése. Ezekben „a több helyiségből álló kis lakásokban... az embernek sok mindene együtt van kevés helyen"[134]. „Apró lakosztályaink – írja később Sébastien Mercier – úgy vannak készítve és elhelyezve, mint megannyi kerek fényes csigahéj... az ember immár világos, kellemes környezetben él..."[135] Egyébként – fűzi hozzá egy bölcs – „a régi módi [vagyis a hatalmas házaké] túl sokba kerül; manapság az emberek nem elég gazdagok hozzá"[136].

A múlttal szemben most minden fényűzési hajlam a bútorzatban éli ki magát, egész sereg kényes ízléssel kidolgozott apró bútordarabban, amelyek nem foglalnak el annyi helyet, mint a régiek, mert alkalmazkodtak a budoárok, szalonok és szobák új méreteihez, de ugyanakkor rendkívül nagy mértékben specializálódtak, s így megfelelnek a kényelem és a meghittség új igényeinek. Megjelennek a legkülönbözőbb formájú asztalkák, konzolok, játékasztalok, éjjeliszekrények, íróasztalok, nagy asztalok, megannyi néma szolga, s velük együtt a század elején a komód és a puha fotöjök egész családja. Minden újdonságnak új nevet találnak ki: *bergère* (pásztorlányka: alacsony párnás karszék), *marquise* (márkinő), *duchesse* (hercegnő: támlás heverő), *turquoise* [az a rekamié, amilyenen David képe ábrázolja Mme de Récamier-t – *A ford.*], *veilleuse* (egyik oldalán magasabb támlájú kanapé), *voyeuse* (kíváncsi: kis zsámoly, *athénienne* (athéni nő: bronzból készült, edényformájú bútordarab, oroszlánlábakkal), *fauteuil cabriolet* vagy *volant* (ugrós vagy repülő karszék: könnyen mozdítható karszék).[137] A mesterkéltség, a keresettség semmivel sem kisebb a szobadíszekben: faragott és festett lambériák, pazar, és gyakran túldíszített ezüstnemű, XV. Lajos stílusú bronzok és lakkneműk, értékes egzotikus fák, tükrök, falikarok és gyertyatartók, állótükrök, selyem tapéták, kínai porcelánok, szász nippek. A francia–német rokokó korát éljük, amely különböző formákban egész Európára hatást gyakorolt. Angliában ez a nagy gyűjtők kora, Robert Adam stukkó arabeszkjeinek a divatja, együtt uralkodik benne az apró kínai tárgyak és az úgynevezett gótikus díszítés kedvelése, „a kettő szerencsésen keveredik egymással", állítja a *World* cikke 1774-ben.[138] Egyszóval az építészet új egyszerűsége egyáltalán nem jár együtt a díszítés egyszerűségével, sőt éppen ellenkezőleg. A nagyszerű, a pompázatos eltűnt: de gyakran adta át a helyét a precizitásnak, a modoros finomkodásnak.

Fényűzés és kényelem

A fényűzés nem mindig jár együtt azzal, amit „igazi" kényelemnek nevezhetnénk. A fűtés még mindig rossz, a szellőztetés nevetséges, a főzés továbbra is falusi módon történik, néha hordozható, „faabronccsal öszszefogott téglából készült", faszénfűtésű melegítőkön. A lakosztályokhoz nem tartozik mindig az az angolvécé, amelyet Sir John Harington már 1596-ban feltalált, s amikor mégis van, még mindig késik a szelep vagy szifon, de legalábbis a szellőztetőkémény feltalálása, hogy mentesíteni lehessen a házat a dögletes bűztől.[139] A párizsi pöcegödrök kiürítésének elégtelensége 1788-ban akkora problémát jelent, hogy maga a Tudományos Akadémia foglalkozik vele. Az éjjeliedényeket így hát továbbra is – mint régen – az ablakokon át ürítik ki, s az utcák valóságos kloákák. A párizsiak sokáig a Tuilériák kertjébe jártak megkönnyebbülni, a tiszafa-allébá; mikor pedig a svájci gárda elkergette őket onnan, rákaptak „a szemet, orrot egyformán undorító" Szajna-partra.[140] Ez a kép XVI. Lajos korát idézi. De a többi város is többé-kevésbé ugyanilyen helyzetben van, a nagyok és a kisebbek, Liège csakúgy, mint Cádiz, Madrid éppúgy, mint azok az haute-auvergne-i kisvárosok, amelyeken úgyszólván mindenütt amolyan „merderel" („szarpatak") folyik át, „mindent magába fogadva, amit csak bele akartak önteni"[141].

Ezekben a XVII. és XVIII. századi városokban a fürdőszoba a legritkább fényűzést jelentette. A bolhák, a tetvek és a poloskák egyformán elárasztják Londont és Párizst, a gazdagok és a szegények otthonait. A lakások világításában a gyertya és az olajlámpa még tovább él, amíg csak el nem jön – de csupán a XIX. század elején – a világítógáz kék lángja. De még az ősi világítás ezernyi elmés formája is, a fáklyától a lámpáig, a falikarig, a kézi gyertytartóig és a csillárig, ahogyan azt a régi képeken láthatjuk, csupán későn megjelenő fényűzés lesz. Egy tanulmány megállapította, hogy Toulouse-ban mindezek igazán csak 1527 tájt terjedtek el.[142] Mindaddig úgyszólván nem létezett világítás. Ráadásul ezt az „éjszaka felett aratott győzelmet", amelyre pedig oly büszkék, sőt amellyel hivalkodnak is a korabeliek, drágán kell megfizetniük. Sok minden kell hozzá: viasz, faggyú, olívaolaj (vagy inkább mellékterméke, a pokololaj), majd a XVIII. században egyre inkább a bálnaolaj, amelyen meggazdagodtak a holland és hamburgi halászok, majd később, a XIX. században, azok az egyesült államokbeli kikötők, amelyekről Mellville írt.

Egyszóval, ha váratlan vendégként csak úgy belépnénk a hajdani lakásokba, bármilyen szépek, sőt gyakran csodálatosak is, hamarosan rosszul kezdenénk érezni magunkat bennük.

A ruhák és a divat

A ruházkodás története kevésbé anekdotikus, mint képzelnénk. Mindenféle problémát vet fel a nyersanyaggal, a készítési eljárásokkal, a költségekkel, a kulturális kötöttségekkel, a divattal és a kialakult társadalmi ranghierarchiákkal kapcsolatban. Kénye-kedve szerint változva a ruházat mindenütt csökönyös következetességgel jelzi a társadalmi ellentéteket. A fényűzésellenes törvények tehát nemcsak a kormányok bölcsességének a jelei, hanem még inkább a legmagasabb társadalmi osztályok afeletti bosszankodását mutatják, hogy az újgazdagok utánozzák őket. Sem IV. Henrik, sem nemessége nem egyezhetett bele, hogy a párizsi polgárok asszonyai és lányai selyembe öltözzenek. Csakhogy eddig még soha senki nem tudott gátat vetni a társadalmi felemelkedés vágyának, vagy annak, hogy az emberek olyan ruhát hordhassanak, amely Nyugaton a legcsekélyebb társadalmi előrelépést is azonnal elárulja. A kormányok ugyanígy mindenkor képtelenek voltak megakadályozni a nagyurak hivalkodó fényűzését, a velencei szülőnők furcsa parádézásait, vagy azt a cifrálkodást, amire Nápolyban a temetések alkalmával kerül sor.

Így van ez a legszerényebb közösségekben is, Rumegies-ben, e Valenciennes melletti flandriai faluban, a plébános 1696-ból származó feljegyzései szerint a gazdag parasztok mindenüket a fényűző ruházkodásra költik, „a fiatal férfiak arany- és ezüstpaszománnyal díszítik a kalapjukat és így tovább; a lányok egy láb magas fejdíszeket hordanak, és ehhez való ruhákat..." Aztán „hallatlan orcátlansággal kocsmáznak minden vasárnap..." De több nap is van, s ugyanez a plébános is így folytatja: „A vasárnapokat kivéve, amikor a templomban vagy a kocsmában vannak [akár gazdagok, akár szegények], oly koszosak, hogy a lányok a férfiak, a férfiak a lányok számára orvossággá lesznek a bujálkodás ellen..."[143] Ami mégiscsak a helyükre teszi a dolgokat, beilleszti őket a mindennapok hátterébe. Mme de Sévigné félig csodálattal, félig megbotránkozva fogad 1680 júniusában „egy szép kis bodégat-i [Bretagne] parasztasszonyt, aki hollandi posztóból, színjátszó selyemből készült hasított ujjú ruhát viselt", s aki, sajnos, tartozik neki 8000 livrejével.[144] De ez kivétel, akárcsak azok a spanyolgalléros parasztasszonyok, akiket egy 1680-ból származó német falusi búcsút ábrázoló képen látunk. Rendes körülmények között mindenki vagy majdnem mindenki mezítláb jár, és még a városi piacokon is elég egyetlen szempillantás, hogy megkülönböztessük a polgárt a néptől.

Ha a társadalom nem mozdulna . . .

Minden kevésbé változna, ha a társadalom nagyjából állandó maradna. Többnyire ez is a helyzet egészen a szilárdan megállapodott hierarchiák legmagasabb rétegeiig. Kínában már jóval a XV. század előtt ugyanaz a mandarinok ruházata az új főváros (1421), Peking kapuitól egészen a szecsuani és jünnani távoli tartományokig. És az az aranyhímzéses selyemruha, amelyet Las Cortes atya rajzol le 1626-ban, azonos azzal, amelyet rengeteg XVIII. századi metszeten is láthatunk, még „a különféle színű selyemlábbelik" is azok. Otthon a mandarinok egyszerű gyapotruhát hordanak. A ragyogó öltözetet, amely társadalmi maszkjuk, személyiségük hitelesítő jegye, hivataluk gyakorlása közben viselik. A századok folyamán ez a maszk nemigen változik, igaz, hogy a társadalom is nagyjából mozdulatlan marad. Még a tatár hódítás folytán 1644 után bekövetkezett felfordulás sem töri meg, vagy csak igen kis mértékben, a régi egyensúlyt. Az új urak rákényszerítették alattvalóikra a haj leborotvá-

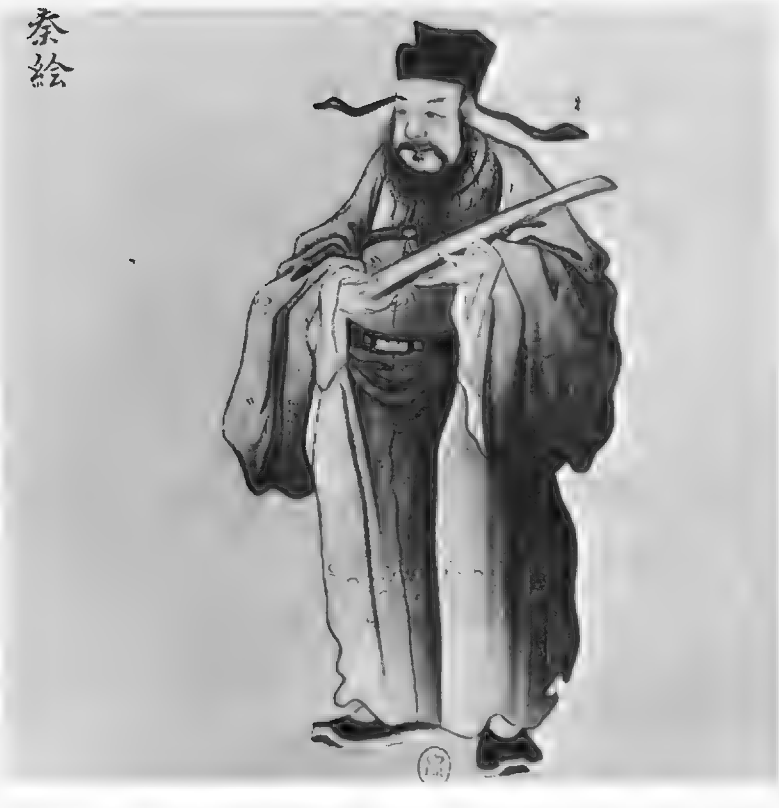

Kínai mandarin, XVIII. század. Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár (Fotó: B. N.)

lását (egyetlen tincs kivételével), és megváltoztatták a régi nagy köntöst. De ez volt minden; végeredményben nem sok. „Kínában – írja egy utazó 1793-ban – a ruhák formáját ritkán változtatja meg a divat vagy a szeszély. A ruházat megfelel az ember társadalmi helyzetének meg az évszaknak, amelyben hordják, és mindig egyforma. Még az asszonyok se igen követnek új divatot, legfeljebb a fejükön viselt virágoknak és egyéb díszeknek az elrendezésében.[145] Japán szintén konzervatív, lehet, hogy talán nem is jókedvéből, Hideyoshi kemény parancsuralma óta. Évszázadokra hű maradt a *kimonó*hoz, ehhez a jelenlegitől csak kevéssé különböző otthoni ruhadarabhoz, meg „a *dzsinbaori*hoz, a festett hátú bőrruhához", amelyet utcára szoktak hordani.[146]

Ezekben a társadalmakban általános szabály, hogy csak olyan politikai megrázkódtatások alkalmával következik be változás, amelyek az egész társadalmi rendre kihatnak. Indiában, amelyet nagyjából meghódítottak a muszlimok, a győztes mongolok ruhája válik általánossá, legalábbis a gazdagok között (a *pizsama* és a *chapkan*). „A rádzsput fejedelmeket minden portréjuk [egyetlen kivétellel] udvari ruhában ábrázolja, vitathatatlan bizonyítékaként annak, hogy a hindu főnemesség általában elfogadta a mongol uralkodók szokásait és viselkedési formáit."[147] Ugyanezt látjuk a török birodalomban. Mindenütt, ahol érvényesül az oszmán szultánok ereje és befolyása, elfogadtatják a legfelső osztállyal a ruházatukat, a távoli Algírban éppúgy, mint a keresztény Lengyelországban: a török divat itt csak későn és nehezen szorul vissza a XVIII. századi francia divat előtt. Mindezek az utánzások századokon át alig változnak; a modell ugyanaz marad. Mouradj d'Ohsson *Tableau général de l'Empire ottoman* (Az oszmán birodalom összefoglaló képe) című, 1741-ben megjelent művében megjegyzi, hogy „az európai nők felett zsarnoki módon uralkodó divatok Keleten alig-alig érintik a gyenge nemet: ott majdnem mindig ugyanazt a fejdíszt, ugyanazt a szabású ruhát, ugyanazt a szövetet látjuk"[148]. Algírban, amely 1516 óta török kézen van, s marad is 1830-ig, három évszázad folyamán mindenesetre nagyon keveset változott a női divat. Az a leírás, amelyet egy fogoly, páter Haedo hagyott ránk az 1580-as esztendőkből, „kevés kiigazítással felhasználható lenne az 1830-ból származó metszetek kommentálásához"[149].

Ha csak szegények lennének . . .

Akkor a probléma fel sem vetődne. Minden változatlan maradna. Ha nincs vagyon, nincs mozgási szabadság, nem lehetséges a változás. A divat nem ismerése a szegények osztályrésze, bárhol éljenek. Akármilyen szépek vagy dísztelenek is a ruháik, megmaradnak olyannak, amilyenek.

Szép csak az ünneplő ruha, amely gyakran a szülőkről a gyermekekre öröklődik, és a nemzeti vagy tájankénti népviseletek végtelen változatossága ellenére századokon át megmarad eredeti formájában. Dísztelen a mindennapi munkaruha, amelyhez a legkevésbé költséges helyi adottságokat használják fel, és még az ünneplőnél is kevésbé változik.

Így látjuk ezt például a Cortez korabeli Új-Hispánia indián asszonyainál; hosszú, néha hímzett gyapot-, *később* gyapjútunikájuk ilyen marad a XVIII. században is. A férfiak viselete kétségkívül változott, de csak azért, mert a győztesek és a misszionáriusok illendőbb ruhát követelnek meg, olyat, amelyik elfedi a régi meztelenséget. Peruban a XVIII. században ugyanaz a bennszülöttek öltözete, mint még ma is: négyszögletes lámaszőr háziszőttes, a közepén felhasítva, viselője ezen a lyukon dugja át a fejét, s ezt hívják *ponchó*nak. Indiában is már nagyon régóta minden változatlan: a hindu ma is *dhóti*ba öltözik, akárcsak a közelmúltban, akárcsak hajdanában. Kínában „a falusiak és a kisemberek" mindig „különféle színű ... gyapotvászonból készítették ruháikat"[150], ami tulajdonképpen hosszú, derékban övvel összehúzott ing. A japán parasztok 1609-ben – és kétségtelenül már évszázadok óta – bélelt gyapotkimonót hordtak.[151] *Voyage d'Égypte* (Utazás Egyiptomban; 1783) című művében Volney csodálkozva figyeli az egyiptomiak viseletét, ami nem egyéb, mint „hosszú vászondarab, amelyet redőkbe szednek és rátekernek kopaszra borotvált fejükre, meg egy hosszú, a gallértól a sarokra egyenesen aláhulló ruhadarab, amelyik nem annyira öltöztet, mint inkább elleplezi a testet"[152]. Nagyon régi öltözék ez, még a gazdag mamelukokénál is régebbi, pedig az a XII. századig vezethető vissza. Ami a szegény muszlimok ruházatát illeti, amelyet Labat atya ír le Fekete-Afrikában, hogyan változhatna, hiszen úgyszólván nem is létezik. „Ingük nincs, rövidnadrágjuk felett övükhöz erősített vászondarabbal tekerik be a testüket, többnyire hajadonfőtt vannak, és mezítláb járnak."[153]

Az európai szegények valamivel jobban fedik a testüket, de ők sem erőltetik meg a képzelőerejüket. Jean-Baptiste Say írja 1828-ban: „Bevallom magának, hogy egyáltalán nem vonz a törökök meg a többi keleti nép változatlan divatja. Úgy látszik, állandónak tartják ostoba despotizmusukat. [...] Divat tekintetében némileg a mi parasztjaink is törökök: a megszokás rabjai, régi, XIV. Lajos korabeli háborús képeken azt látjuk, hogy a parasztok – férfiak, nők – a maiaktól alig különböző ruhákat viselnek."[154] Ugyanezt figyelhetjük meg egy korábbi korszakban is. Ha például összehasonlítjuk a müncheni Pinakothékában Pieter Aertsen (1508–1575) egyik képét Jan Brueghel (1568–1625) két vásznával – mind a három vásári tömeget ábrázol –, elég mulatságos azt látnunk, hogy mindegyiken első szempillantásra megkülönböztethető az egyszerű árusok és halászok csoportja a polgárok, a vásárlók vagy a sétálók csoportjától: viseletükről azonnal felismerjük őket. De még ennél is érdekesebb a második felfedezés: a két festőt elválasztó körülbelül fél évszázad leforgása alatt a polgárok viselete alaposan megváltozott: Aertsen magas, spanyolos, egyszerű guvrírozott gallérjainak a helyét időközben elfoglalta az igazi spanyolgallér, amelyet Brueghelnél férfiak és nők egyaránt hordanak. Ezzel szemben a nők népviselete – lehajtott gallér, blúz, kötény, alatta ráncolt szoknya – teljesen hasonló, mindössze a fejdíszben mutatkozik valami, valószínűleg tájjellegű különbség. Egy felső-jurai faluban 1631-ben, egy özvegyasszony férje végakarata folytán „egy pár cipőt és egy inget kapjon, mégpedig két-két évenként, valamint háromévenként egy vastag posztóruhát"[155].

Igaz, hogy látszólagos hasonlósága ellenére a parasztviselet mégiscsak megváltozik néhány fontos részletében. A XIII. században például elkezdődik a testi fehérnemű viselése mind Franciaországban, mind Franciaországon kívül. Szardíniában a XVIII. században szokás, hogy gyász jeléül egy álló esztendőn át hordják ugyanazt az inget, ami mindenesetre azt jelenti, hogy a paraszt már ismeri az inget, és hogy inget nem váltani áldozatvállalást jelent. Márpedig tudjuk, hogy régen, még a XIV. században is, és erről számtalan ismert kép tanúskodik, gazdag és szegény egyformán mezítelenül aludt az ágyban.

Egy XVIII. századi demográfus egyébként megjegyezte, hogy „a rüh, az ótvar meg a többi bőrbetegség és egyéb olyan baj, amelynek oka a tisztasághiány, csak azért volt olyan általánosan elterjedt, mert az emberek nem hordtak fehérneműt"[156]. A orvosi és sebészeti könyvek bizonysága szerint mindezek a betegségek nem szűntek meg teljesen a XVIII. században, csupán visszavonulóban voltak. Ugyanez a XVIII. századi megfigyelő azt is jelzi, hogy akkoriban általánossá vált a parasztok körében a durva gyapjúruha viselése. „A francia paraszt – írja – rosszul öltözködik, és a meztelen testét fedő rongyok gyengén védik az egyes évszakok rossz időjárása ellen. Úgy látszik azonban, hogy ruházat tekintetében nem olyan siralmas az állapota, mint régen volt, a ruha a szegény számára ma már nem luxustárgy, hanem a hideg elleni szükséges védekezés. A vászon, amely sok parasztnak a ruhája, nem védi ugyan kellőképpen . . ., de néhány esztendő óta [. . .] egyre több paraszt hord gyapjúruhát: amit könnyű bizonyítani, mert bizonyos, hogy egy idő óta a királyság területén több vastag gyapjúszövetet gyártanak, és minthogy nem viszik ki az országból, logikus, hogy több francia használja fel ruházatához."[157]

Mindez azonban kései és korlátozott méretű javulás. A francia parasztok ruházatának átalakulása jelentős eltolódással követte az angol parasztokét. Ne higgyük azonban túl gyorsan azt se, hogy ez általános jelenség volt. A Forradalom előtti esztendőkben a chalonnais-i és bresse-i parasztok kizárólag „feketére festett vászonból készítik ruháikat"; a festéshez tölgyfakérget használnak, s ez „a szokás annyira elterjedt, hogy az erdőket egytől egyig tönkretették". Egyébként „Burgundiában [akkoriban] a ruházat nem jelentős tétel a [paraszti] költségvetésben"[158]. Németországban még a XIX. század elején is vászonruhát visel a paraszt. 1750-ben a bethlemes pásztorokként ábrázolt tiroli parasztok egy képen térdig érő vászoninget viselnek, lábszáruk és lábfejük azonban mezítelen, vagy csupán bőrszíjjal a lábszárukhoz erősített egyszerű szandált viselnek. Toszkánában – pedig ez a vidék gazdag hírében áll – a falusiak még a XVIII. században is kizárólag háziszőttesből készítik a ruházatukat, azaz kendervászonból vagy félig kenderből, félig gyapjúból szőtt vászonból (*mezzelane*).[159]

Európa, avagy a divatőrület

Most már beléphetünk a gazdagok és a változó divatok Európájába is anélkül, hogy elvesznénk a rengeteg hóbort tengerében. Mindenekelőtt tudjuk, hogy ezek a szeszélyek és hóbortok csupán igen csekély számú embert érintenek, akik nagy hűhót csapnak, mindenkit elképesztenek, talán éppen azért, hogy a többi, még a legnyomorultabb is, bámulja és bátorítsa őket különcködésükben.

Azt is tudjuk, hogy az évről évre végbemenő változás őrülete elég lassan állandósult. Az kétségtelen, hogy IV. Henrik udvarában már beszámol róla egy velencei nagykövet: „Az embert [. . .] csak akkor tekintik gazdagnak, ha van huszonöt-harminc különböző szabású ruhája, s ezeket napról napra váltja is."[160] A divat azonban nem egyszerűen bőség, mennyiség, pazarlás kérdése. Hanem például azt is jelenti, hogy az ember tudjon a kellő pillanatban változtatni. Évad, nap, óra kérdése ez. Mármost a *divat*nak ez a fajta uralma nem következik be a maga teljes szigorúságában 1700 előtt, amikor egyébként a divat – módi – szó, amely második ifjúságát éli, új értelmet is nyer: alkalmazkodás ahhoz, ami éppen időszerű. Ekkor lesz divatossá minden a szó mai értelmében. Előzőleg a dolgok mégsem változtak ilyen gyors ütemben.

És valóban: ha messze visszamegyünk a múltba, végül is nyugodt vizekre lelünk, olyan régi helyzetekre, amelyek azonosak az Indiáról, Kínáról, az iszlám országokról már leírtakkal. Teljes mértékben érvényesül a változatlanság, a mozdulatlanság szabálya, mert egészen a XII. század elejéig az európai ruházat bizony olyan maradt, mint amilyen a gallo-román korszakban volt: hosszú, lábra hulló köntösök a nőknél, térdig érők a férfiaknál. Végeredményben több évszázados mozdulatlanság. Valahányszor némi változás jön közbe, például a XII. században a férfiruhák meghosszabbodása, azonnal élénk bírálatot vált ki. Ordericus Vitalis (1075–1142) rosszallón emlékezik meg korának – véleménye szerint teljesen felesleges – öltözködési hóbortjairól: „A régi szokást csaknem teljesen elseperte – állítja – a rengeteg új kitalálás."[161] Túlzás. Még a keresztes hadjáratok befolyása sem volt olyan nagy, mint gondolták: bevezette a selymet, a prémek fényűző viseletét, de nem változtatta meg alapvetően a ruhák szabását a XII. és XIII. században.

A nagy változás az, amely 1350-ben egy csapásra megrövidíti a férfiak öltözetét, olyannyira, hogy a bölcsek, az idősebbek, a hagyományok védelmezői meg is botránkoznak rajta. „Ez idő tájt – írja Guillaume de Nangis *Chronicon*jának (Világkrónika) egyik folytatója – a férfiak és főleg a nemesurak, az istállómesterek és kíséretük, valamint egyes polgárok és szolgáik oly rövid és szűk ruhát kezdtek viselni, hogy minden kilátszott alóla, amit a szemérem elrejteni parancsol. Nagy csodálkozással látá ezt a nép."[162] Ez a testhez simuló ruha meg is marad, és a férfiak soha többé nem fognak hosszú köntöst viselni. Ami a nőket illeti, ruhaderekuk szintén testhez simuló lesz, kirajzolja a női formákat, s ebben még a hatalmas dekoltázsok is segítenek: újabb ok a rosszallásra.

Valamiképpen ezekre az esztendőkre tehetjük a divat első megnyilatkozását. Mert ettől kezdve lesz szabály a változás az európai ruházkodásban. Másrészt mivel ez idő tájt a hagyományos viselet nagyjából egyforma volt az egész európai szárazföldön, a rövid viselet elterjedése nem egyformán és nem minden ellenállás és átalakulás nélkül megy végbe, úgyhogy végül is egymásra kisebb-nagyobb hatást gyakorló *nemzeti* divatok alakulnak ki: francia viselet, burgundiai, itáliai, angol viselet stb. Bizánc megdöntése, a birodalom széthullása után Kelet-Európa egyre nagyobb mértékben kerül a török divatok hatása alá.[163] Ettől kezdve Európa tarka képet mutat, legalábbis egészen a XIX. századig, jóllehet elég gyakran hajlandó elfogadni egy-egy kivételes helyzetben lévő ország vezető szerepét.

Így például a XVI. században a legmagasabb osztályokban uralkodóvá válik a spanyol ihletésű fekete posztóruha, ami a katolikus király „világbirodalmának" a politikai túlsúlyáról tanúskodik. A pazar olasz reneszánsz ruha helyét, amelynek hatalmas négyszögletes dekoltázsai, széles ujjai, hajhálói, arany-ezüst hímzései, aranybrokát szövetei, szaténjai, karmazsinvörös bársonyai iskolát csináltak Európa nagy részében, elfoglalja a spanyol mértékletesség, a sötét színű anyagok, a testhez álló, feszes zeke, a buggyos nadrágok, a rövid vállravetők, a nagyon magas gallér, legfelül egy kis fodorral szegve. A XVII. században viszont mindenütt az úgynevezett francia viselet válik lassanként általánossá a maga élénk színű selymeivel, könnyedebb, nagyobb mozgást engedő szabásával. Az már csak természetes, hogy Spanyolország lesz az utolsó, amelyik

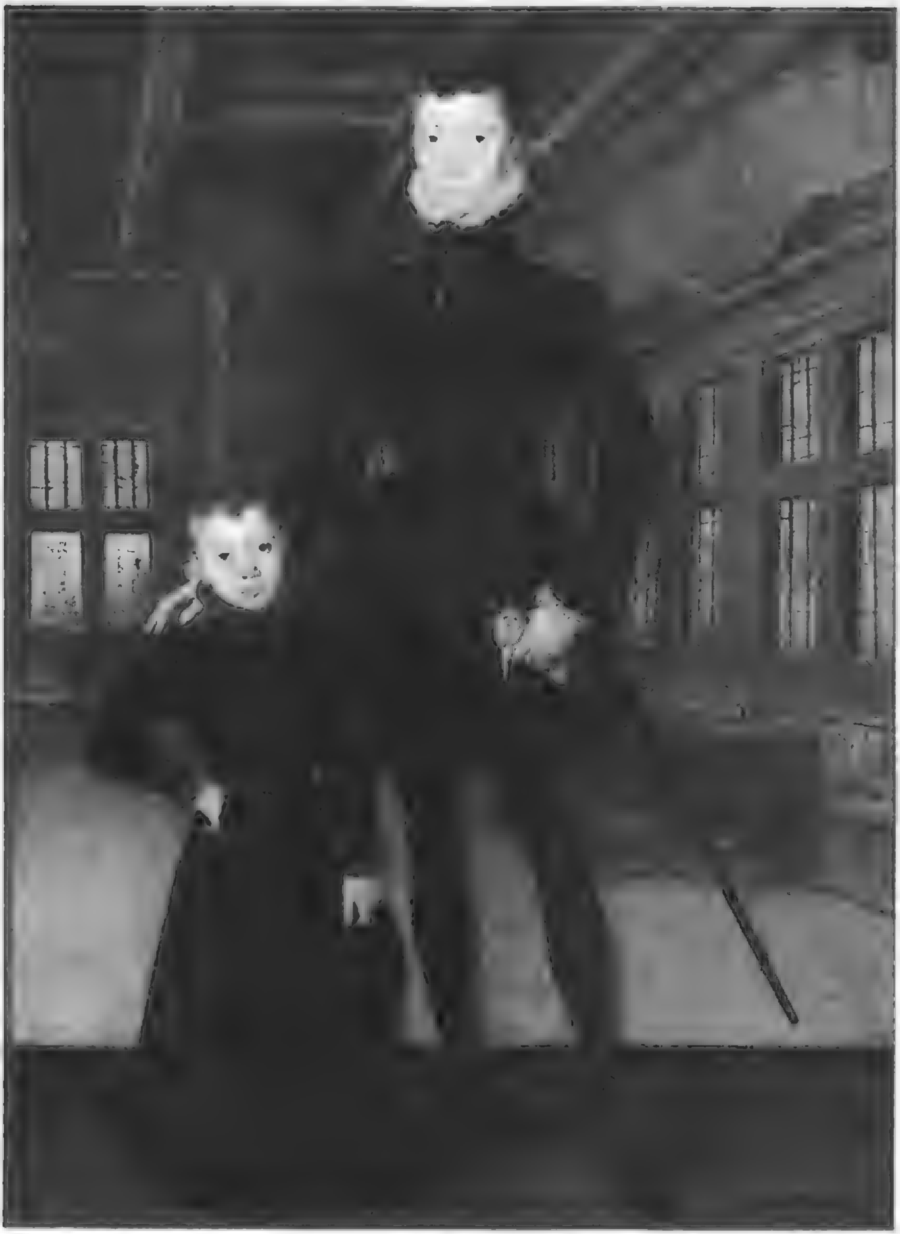

Fekete spanyol öltözék. Lord Darnley és öccse (1563).
Hans Ewert festménye; Windsor Castle

enged a csábításnak. A barokk luxussal szemben ellenséges IV. Fülöp (1621–1665) a II. Fülöp idejéből örökölt zord, komoly divatot kényszeríti rá az arisztokráciára. Az udvarban sokáig gátat vetettek a *vestido de color*nak [a színes öltözéknek], az idegent csak akkor fogadták, ha előírásos „fekete öltönyben" jelent meg. Condé hercegnek, aki akkoriban a spanyolok szövetségese volt, egyik követe csak úgy tudott audienciát kieszközölni, hogy előbb kicserélte a ruháját a szigorúan kötelező sötét öltönyre. Csupán IV. Fülöp halála után, 1670 táján hatolt be a külföldi divat Spanyolország szívébe, Madridba, ahol IV. Fülöp házasságon kívül született fia, a második ausztriai Don Juan juttatta sikerre.[164] Ezzel szemben az újfajta öltözködési mód Katalóniát már 1630 körül, tehát tíz évvel azelőtt elérte, hogy fellázadt Madrid ellen. Ugyanebben az időben Hollandiában a *stathouder* udvara szintén engedett a hóbortnak, jóllehet nem voltak ritkák a csökönyösen ellenállók sem. A Rijksmuseumban őrzött portréján Bicker amszterdami polgármester 1642-ben hagyományos, spanyol divatú ruhát visel. De mindez kétségtelenül nemzedéki kérdés, mert a D. Van Santvoort által festett képen (1635), amely családjával együtt ábrázolja, Dirk Bas Jacobsz polgármester és felesége egyaránt régi spanyol módi gallért visel, míg a gyermekek egytől egyig az új divat szerint vannak öltöztetve. A két divat összeütközése megtalálható Milánóban is, de más jelentéssel. Milánó akkoriban spanyol birtok: egy XVII. század közepéről ránk maradt karikatúrán hagyományosan öltözött spanyolt látunk, aki, úgy látszik, leckéztet egy milánóit, mert az a francia divatot választotta. Azt kell-e hinnünk, hogy a francia divat Európa-szerte végbement elterjedése egyenes arányban van Spanyolország befolyásának a hanyatlásával?

Ezek az egymást követő vezetőszerep-változások ugyanazt a magyarázatot sugallják, amelyet már a mongol viseletnek Indiában vagy a török viseletnek a török birodalomban való elterjedésével kapcsolatban is elmondottunk: vagyis viszályai *ellenére* is vagy éppen viszályai *miatt* Európa egyetlen család. Mindig a legcsodáltabb, és nem szükségszerűen a legerősebb, sem – ahogy a franciák hiszik – a legszeretettebb vagy a legkifinomultabb diktál. Nyilvánvaló, hogy a politikai tulsúly, amely úgy érinti Európa egész testét, mintha egy szép napon hirtelen irányt vagy súlypontot változtatna, nem érinti azonnal a divat egész területét is. Időbeli eltolódások, torzulások, érintetlen területek, késések vannak. A francia divat ugyan már vezető szerepet játszott a XVII. században is, de uralkodóvá igazán csak a XVIII. században vált. Még Peruban is, ahol pedig a spanyolok fényűzése akkoriban hallatlan méreteket ölt, 1716-ban az emberek „francia divat szerint" öltöznek, „többnyire [Európából behozott] selyemből készült, bizarr, élénk színű ruhát viselnek."[165] A nagyon hamar megjelenő próbababák segítségével a felvilágosult Európa minden szögletébe eljut a divat Párizsból. Ezek ettől kezdve versenytárs nélkül uralkodnak. Velencében, amely a XV. és a XVI. században a divat és a jó ízlés régi fővárosa volt, az egyik legöregebb üzletet *La Piavola de Franzá*nak (Francia Babának) hívták, sőt hívják még ma is. 1642-ben a lengyel királyné (a császár nővére) azt kérte egy spanyol futártól, hogy ha Németalföldön jár, hozzon neki „franciásan öltöztetett próbababát, hogy a szabója mintát vehessen róla", mert a lengyel divat nem tetszett neki.[166]

Nyilvánvaló, hogy mindennek egyetlen uralkodó divatra való ilyen mérvű leszűkülése sohasem történik ellenállások nélkül. A fővonulat mellett itt van a szegények végtelen, mozdulatlan tömege, ahogy már mondottuk. És ott vannak – ami már kiemelkedik a sima tenger színe fölé – a helyi ellenállások, az egyes vidékek elzárkózása. Az öltözködés történetének kutatóit kétségkívül az általános mozgalmakkal szembekerülő jelenségek, eltérések állítják szinte megoldhatatlan nehézségek elé. A Valois királyok burgundiai udvara túlságosan közel van Németországhoz, meg túlságosan eredeti is ahhoz, hogy a francia királyi udvar divatját kövesse. Lehetséges, hogy a XVI. században általánosan elterjed a harang alakú – hufándlis – szoknya, sőt évszázadokon át még nála is nagyobb mértékben mindenütt ott találjuk a prémeket, de mindig, mindenki a maga módján viseli őket. A spanyolgallér lehet mértéktartóan rüsbe rakva, de lehet olyan roppant csipkefodortömeg is, amilyet Isabelle Brandt visel azon az arcképen, amelyen Rubens ábrázolja maga mellett, vagy Cornelis de Vos a brüsszeli múzeumban őrzött képen, ahol együtt látjuk a festővel és két lányával.

1581-ben, egy májusi estén Zaragozába érkezik három ifjú velencei utazó, három szép, életélvező, érzékeny, értelmes, önmagával elégedett nemesifjú. Körmenet vonul el előttük az oltáriszentséggel, nyomában férfiak és nők tömege. „A nők nagyon csúnyák voltak – mondja gonoszul az elbeszélő –, arcuk egészen furcsa módon mindenféle színre volt mázolva, mindegyik igen magas talpú cipőt, helyesebben velencei módi *zocoli*t[167] hordott, és Spanyolországban mindenütt divatos mantillát." A kíváncsiság közelebb csalogatja őket a látványhoz. Ám aki másokat akar megbámulni, azt magát is megbámulják, felfigyelnek, ujjal mutogatnak rá. Ahogy elhaladnak előttük, a férfiak és a nők kacagásban törnek ki, megjegyzéseket tesznek rájuk. „Mindezt egyszerűen azért – írja Francesco Contarini barátunk –, mert *nimfá*t [nagy csipkegallért] hordtunk, amely szélesebb volt, mint a náluk szokásosak. Volt aki ezt mondta: »Nézzétek csak, itt van egész Hollandia a városunkban« [vagyis minden hollandi vászon; amolyan játék ez az *olanda* szóval, ami a lepedők, fehérneműk készítéséhez szolgáló vászon neve spanyolul], a másik: »Micsoda óriási salátafejek!« Ami roppant módon mulattatott bennünket."[168]

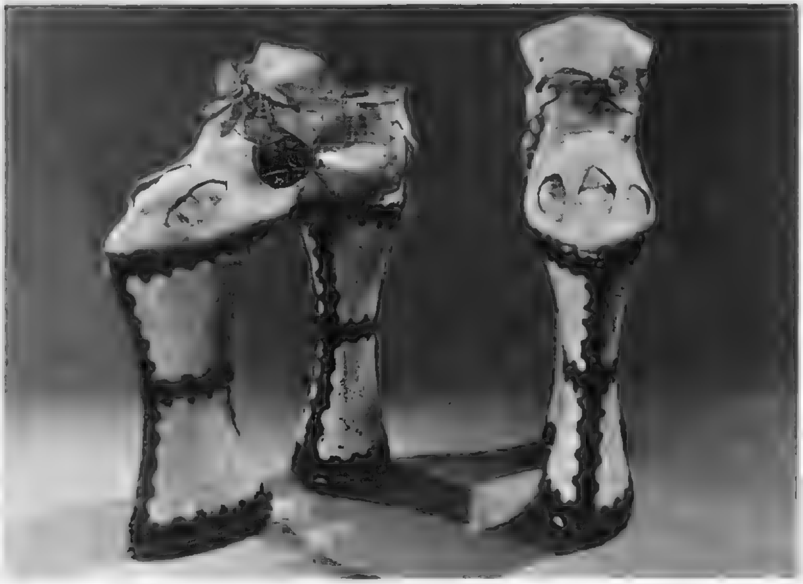

Zocolik: kicsiny gólyalábak, amilyeneket a velencei nők azért hordtak, hogy védekezzenek az utcai pocsolyák ellen; a zocolik divatja a XVI. században elterjedt Velencén kívül is.
München, Bayerisches Nationalmuseum

Locatelli abbé nem volt ennyire magabiztos: mikor 1664-ben Itáliából Lyonba érkezett, nem sokáig bírta a küzdelmet „a gyerekek ellen, akik utánaszaladtak” az utcán. „Kénytelen voltam letenni a cukorsüveget [a széles peremű magas kürtőkalapot] . . . a színes harisnyát, és tökéletesen francia módra öltözni”, keskeny peremű „bohóckalapot, nagy, inkább orvos-, mint papgallért, combközépig érő lebernyeget, fekete harisnyát, keskeny [. . .] ezüstcsatos cipőt felvenni a fűzős helyett. Ebben az öltözékben [. . .] már nem is hittem magamat papnak.”[169]

Léha-e a divat?

A divat látszólag kötetlen cselekedeteiben és szeszélyeiben. A valóságban azonban jó előre ki van jelölve az útja, választásainak a skálája pedig tulajdonképpen korlátozott.

Mechanizmusai következtében a kulturális kölcsönzéseknek, de legalábbis elterjedésük szabályainak a körébe tartozik. Mármost minden ilyen elterjedés természeténél fogva lassan, különböző mechanizmusokhoz és kényszerekhez van kötve. Thomas Dekker (1572–1632) angol színpadi szerző például elszórakozik azzal, hogy megpróbálja megállapítani, honnan mit kölcsönöztek honfitársai a többi nemzettől ruházkodás terén: „A nadrághasíték [a slicc] Dániából, a zakó gallérja és a hozzá tartozó ruhaderék Franciaországból, a széles peremű kalapok és a szűk ruhaujj Itáliából, a rövid mellény egy utrechti holland viszontelárusítótól, a roppant buggyos nadrágok Spanyolországból, a csizmák meg Lengyelországból származnak."[170] Ezek a származási bizonyítványok nem feltétlenül pontosak, ám maga a „hozzávalók" sokfélesége kétségtelenül az, és bizony sok-sok évre volt szükség, míg mindenki számára elfogadható „receptet" lehetett belőlük összeállítani.

A XVIII. században minden felgyorsul, tehát megélénkül, de a léhaság azért ettől még nem lesz szabályává ennek a parttalan királyságnak, amelyről oly szívesen számolnak be a tanúk és a szereplők. Anélkül, hogy behunyt szemmel elhinnénk, amit mond, hallgassuk meg Sébastien Mercier-t, ezt a jó megfigyelőt és tehetséges újságírót, bár nem kimondottan mély szellemet: „Tartok a tél közeledtétől – írja 1771-ben –, az évszak zordon volta miatt. [. . .] Akkor jönnek létre azok a zajos és unalmas összejövetelek, amelyek alkalmával minden sekélyes szenvedély gyakorolja a maga nevetséges uralmát. A léhaság kedvelése diktálja a divat parancsait. Minden férfi elnőiesedett rabszolgává változik, egytől egyig alárendeli magát a hölgyek szeszélyének." Ilyenkor zúdul ránk „a sokféle divat, szeszély és szórakozás áradata, amelyek közül egyik sem él sokáig". „Ha egyszer kedvem szottyanna – folytatja – értekezést szentelni a fésülködés művészetének, micsoda megdöbbenést keltenék olvasóimban, mikor bebizonyítanám előttük, hogy három- vagy négyszáz módja is létezik annak, ahogyan egy művelt társaságbeli úriember haját meg lehet nyírni." Az idézet a szerző megszokott stílusában íródott: szeret moralizálni, de főleg mulattatni kíván. Ezért vagyunk hajlandók jobban komolyan venni, amikor kora női divatjának változásait vizsgálgatja. A hufándlis (harang alakú) szoknyák, „anyáink" plisszéfodros szövetei – írja – „szoknyakarikáik, az a sereg »legyecske« [szépségflastrom], amelytől egyesek valóságos flastromkirakathoz hasonlítottak, immár eltűnt, kivéve mértéktelen magasságú hajviseletüket, amely eléggé nevetséges, de kétségtelen, hogy megszerkesztéséhez jó ízlés szükségeltetik. Mindent egybevetve a nők manapság jobban öltözködnek, mint régebben, öltözékükben együtt van a könnyedség, az illendőség, az üdeség és a kecsesség. A könnyű anyagokból [kartonokból] készült ruhákat gyakrabban cserélik ki újra, mint azokat, amelyek aranytól, ezüsttől ragyogtak; azt is mondhatnók, követik a különböző évszakok virágainak az árnyalatait . . ."[171]

Milyen szép tanúbizonyság: a divat eltüntet és újít – kettős feladat, tehát kettős nehézség. A szóban forgó újítás a nyomott mosóáru, a viszonylag nem drága pamutszövetek. De ezek sem egyik napról a másikra hódították meg Európát. És bizony a textíliák története azt bizonyítja, hogy minden összefügg ebben a divatláncban, amelyben a meghívottak sokkal kevésbé kötetlenül mozognak, mint ahogyan azt első szempillantásra hihetnénk.

De vajon valóban ennyire léha-e a divat? Vagy pedig, ahogy azt a magunk részéről gondoljuk, olyan jel, amely mélységében mutat be valamely adott társadalmat, gazdasági életet, civilizációt? És e civilizáció szárnyalásait, lehetőségeit, követeléseit, életörömeit? 1609-ben, Manilából jövet, ahol ideiglenes főkapitány volt, Rodrigo Vivero hajótörést szenvedett Japán partjai előtt hatalmas hajójával (2000 tonna!), amelyik az új-hispániai Acapulco felé szállította. A hajótörött szinte azonnal ünnepelt vendéggé lett ezeken a szigeteken, amelyek kíváncsian fogadták az idegent, majd amolyan rendkívüli nagykövetté, aki – egyébként eredménytelenül – megpróbálkozik a szigeteket elzárni a holland kereskedelem elől, és – ugyancsak eredménytelenül – azt tervezi, hogy bányászokat fog hozatni Új-Hispániából a szigetvilág ezüstjének és rezének jobb kitermelését megszervezendő. Tegyük hozzá, hogy ez a rokonszenves ember ráadásul még értelmes is, és jó megfigyelő. Egy napon Jedóban* beszélget erről-arról a *sógun* titkárával. A titkár szemére veti a spanyoloknak a gőgjüket, ridegségüket, majd szót szóba öltve bírálni kezdi öltözködésük módját is, „ruháik sokféleségét, amely tekintetben oly kevéssé állhatatosak, hogy minden két évben más és más módon öltözködnek". Hogyan is ne kellene ezt az ő és az őket kormányzók könnyelműségének a számlájára írni, akik eltűrik ezeket a visszataszító változásokat? Ő bizony be tudná bizonyítani „a hagyományok és régi papírok segítségével, hogy az ő népe több mint ezer év óta nem változtatott az öltözködésén"[172].

Chardin, aki tíz esztendeig élt Perzsiában, éppilyen egyértelműen nyilatkozik 1686-ban: „Láttam Timur néhány ruháját, amelyeket az iszfahani kincstárban őriznek – írja –; ugyanúgy vannak szabva, mint azok, amelyeket ma készítenek, nincs közöttük semmi különbség." Mert „a keleti ruhák nincsenek alávetve a divatnak; mindig egyformán készülnek; [...] a perzsák még [...] a színeken, az árnyalatokon és a szövetek elkészítési módján sem változtatnak"[173].

Nem tartom felületesnek ezeket a megjegyzéseket. A valóságban a jövő – bár lehet, hogy mindez csupán egyszerű véletlen – azokat a társadalmakat igazolta, amelyek elég könnyelműek voltak hozzá, hogy legfőbb gondjuk folyton változtatni a ruháik színét, anyagát, szabását, de egyúttal a társadalmi kategóriák rendjét és a világ térképét is, vagyis a hagyományaikkal szakító társadalmakat. Mert minden összefügg. Nem mondja-e Chardin ugyanezekről a perzsákról, akik „egyáltalán nem sóvárognak újítások és felfedezések után”, azt is, hogy „úgy vélik, megvan mindenük, ami a szükségleteiket és az élet kényelmét illeti, és ennél meg is maradnak”.[174] A hagyomány erénye és rabsága ... Lehetséges talán, hogy az ajtóknak az újítás, minden haladás eszköze előtt való megnyitásához bizonyos nyugtalanság szükséges, amely mindenre vonatkozik, még a ruházkodásra is, a cipők és a hajviseletek formájára is? Vagy talán bizonyos jómód is kell ahhoz, hogy minden újítómozgalmat táplálni tudjon?

---

* Tokió legrégibb neve. – *A ford.*

A divatnak van azonban egyéb jelentése is. Én mindig úgy véltem: jórészt a kiváltságosaknak abból a vágyából származik, hogy megkülönböztessék magukat az őket követő bolytól, sorompót állítsanak: „nincs itt semmi, ami annyira megvettesse az aranyos ruhákat a nemes származásúakkal – mondja egy Párizson átutazó szicíliai 1714-ben –, mint amikor a világ legnyomorultabbjainak a testén látják őket”[175]. Ezért tehát újfajta „aranyos ruhákat” vagy akármilyen, de valamiféle új megkülönböztető jeleket kell kitalálni, s aztán bánkódni minden egyes esetben, amikor észreveszi az ember, hogy „minden alaposan megváltozott és [hogy] az új polgári férfi és női divatok egyszerre csak ugyanolyanok lesznek, mint azok, amelyeket az előkelők követnek”[176] (1779). A követők és utánzók gyakorolta nyomás nyilván egyre jobban sietteti a fejlődést. Ám ha ez így van, akkor ennek az a magyarázata, hogy a gazdasági fellendülés kiváltságos helyzetbe hoz, és egyre többre ösztökél számos újgazdagot. Társadalmi felemelkedésről, a jólét bizonyos megmutatásáról van itt szó. Anyagi előrelépésről, amely nélkül semmi sem változnék olyan gyorsan.

Egyébként a divatot tudatosan felhasználja a kereskedelmi világ. 1690-ben Nicholas Barbon így zengte dicséretét: „*Fashion or alteration of Dress ... is the spirit and life of Trade*”; segítségével „a kereskedelem hatalmas szervezete mozgásban marad”, az ember örökös tavaszban él, „sohasem éri meg ruhái őszét”[177]. A lyoni selyemgyárosok a XVIII. században kihasználták a francia divat zsarnoki uralmát, és rákényszerítették áruikat a külföldre, félreállították a konkurrenciát. Selyemáruik pazarok, ám az itáliai kézművesek minden nagyobb nehézség nélkül utánozzák őket, főleg amikor elterjed a mintaküldés szokása. De a lyoni selyemgyárosok erre is megtalálták a választ: tervezőket tartanak, úgynevezett „selyemillusztrátorokat”, akik évről évre tökéletesen megújítják a modelleket. Mire az utánzatok a piacra érkeznek, már ki is mentek a divatból. Carlo Poni közzétett néhány üzleti levelezést, amelyek semmi kétséget sem hagynak a lyoniak e téren követett taktikai csalafintasága felől.[178]

A divat egyúttal új nyelv keresése, hogy ki lehessen zárni a régit, mód arra, hogy minden nemzedék megtagadja az előzőt, és megkülönböztesse magát tőle – legalábbis, ha olyan társadalomról van szó, amelyben létezik a nemzedékek összeütközése. „A szabónak – így szól egy 1714-ből származó szöveg – sokkal több gondot okoz az új kitalálása, mint maga a varrás.”[179] Ám Európában a probléma éppen az új kitalálása, félreseperni az útból az idejüket múlta kifejezési eszközöket. A biztos értékek – az Egyház, a monarchia – viszont annál inkább igyekeznek megőrizni változatlanul az arcukat, legalábbis annak a látszatát; az apácák a középkori asszonyok ruháját viselik; a bencések, a dominikánusok és a ferencesek híven őrzik igen régi ruhájukat. Az angol monarchia szertartásrendje legalább a fehér és a piros rózsa háborújáig nyúlik vissza. Szándékos a szemben haladás az árral. Sébastien Mercier nem téved, mikor így ír 1782-ben: „Valahányszor törvényszolgákat látok, azt gondolom magamban: így öltözködött mindenki VI. Károly uralkodása idején . . .”[180]

Néhány szó a textíliák földrajzáról

Az öltözködés történetének, mielőtt a végére érnénk, el kell bennünket vezetnie a textíliák és a szőttesek történetéhez is, a termelés és a kereskedelem földrajzához, a takácsok lassú munkájához, azokig a rendszeresen ismétlődő válságokig, amelyek a nyersanyaghiányból származnak. Európának nincs elég gyapjúja, pamutja és selyme, Kínának pamutja, Indiának és az iszlám országoknak pedig könnyű gyapjúszövete. Fekete-Afrika aranyért vagy rabszolgákért vásárolja a külföldi szöveteket az Atlanti- és az Indiai-óceán partjain: akkoriban a szegény népek számára ez volt a módja annak, hogy luxuscikkvásárlásaik szaldóját ki tudják fizetni.

Természetesen van bizonyos állandósága a termelési zónáknak. Igy például a XV. és a XVIII. század között kirajzolódik egy meglehetősen mozdulatlan gyapjútermelő zóna vagy övezet, ha eltekintünk attól a kísérlettől, amelyet Amerika folytat (nagyon finom) vikunya-, valamint (durva) lámagyapjújával. Ez a terület a Földközi-tenger vidékét, Európát, Iránt, Észak-Indiát és a hideg Észak-Kínát foglalja magában.

Kínának tehát megvannak a maga birkái, „s a gyapjú nagyon közönséges és olcsó errefelé”. Ám „nem tudnak európai módra gyártani szövetet”, igen csodálják az angol szöveteket, jóllehet nem nagyon vásárolják őket, mert Kínában „hasonlíthatatlanul többe kerülnek, mint a legszebb selyemanyagok”. Vastag gyapjúáruik durvák, amolyan darócfélék.[181] Ennek ellenére készítenek némi „nagyon finom és nagyon értékes” sávolykötéses gyapjúszövetet (szerzs), „az öregek és a tekintélyesebb polgárok ezt hordják télen”.[182] A kínaiaknak ugyanis bőven van miben válogatniuk. Rendelkezésükre áll a selyem, a pamut, továbbá két-három könnyen feldolgozható, ha nem is általánosan elterjedt szövőrost. Mikor pedig beköszönt a tél, északon a mandarinok és a földesurak cobolyprémbe burkolóznak, a szegények pedig birkabőrbe.[183]

Mint általában a legszerényebb kultúrjavak, a textíliák is továbbköltöznek, és új tájakon telepednek meg. A gyapjú a XIX. század folyamán Ausztráliában talál választott földjére. A selyem kétségtelenül már Traianus császár uralkodása idején (52–117) eljut Európába is, a gyapot továbbmegy Indiából, és a XII. századtól kezdve elárasztja Kínát. A Földközi-tenger vidékére még korábban, a X. század táján eljut az arab világ közvetítésével.

Mindezen utazások közül a selyem végezte a legsikeresebbeket. Mivel féltékenyen őrizték, évszázadokba került, amíg Kínából elkerült a Földközi-tenger partjaira. A kínaiak kezdetben egyáltalán nem nézték ezt jó szemmel, a perzsa Szasszanidák szintén nem mutattak több jóindulatot ebben a kérdésben: ők választották el Kínát Bizánctól, és gondosan őrködtek mindkét irányban. Justinianus császár (527–565) nemcsak a Hagia Sophia templomának az építtetője s a nevét viselő kódex szerzője, hanem egyúttal a selyem császára is volt, miután különféle kalandok árán sikerült meghonosítania Bizáncban a selyemhernyót, a fehér eperfát, a gubó legombolyításának tudományát és az értékes szál szövését. Bizánc ezen egész vagyont keresett, amelyet aztán századokon át őrzött féltékenyen.

De mikor a mi könyvünk kezdődik, a XV. században, a selyem már majdnem négy évszázad óta jelen van Szicíliában és Andalúziában. A XVI. században tovább terjed – s vele együtt az eperfa is – Toszkánában, Venetóban, Lombardiában, Piemont alacsonyabb részein, valamint végig a Rhône folyó völgyében. Utolsó sikerként a XVIII. században elérte Szavoját. A fák és a selyemhernyó-tenyésztő vidékek e csendben végbement előnyomulása nélkül a selyemipar nem ért volna el olyan páratlan fellendülést Itáliában és Itálián kívül, mint ahogyan az a XVI. századtól kezdve történt.

A gyapotcserje és a gyapot vándorlásai nem kevésbé látványosak. Európa elég hamar megismerkedik ezzel az értékes textilféleséggel, főleg a XIII. századtól kezdve, amikor a birkatenyésztés hanyatlása következtében ritka lesz a gyapjú. Ekkor terjed el a *barhent* nevű, gyapot felvető- és len keresztszálból készült *erzatz* szövet. Roppant kelendő lesz Itáliában, de még inkább az Alpoktól északra. Itt kezdődik a *barhent* diadalútja, Ulmban és Augsburgban, ebben a Velence által távolból irányított és mozgatott Alpokon túli zónában. Az itáliai nagyváros ugyanis a gyapotfonál és a nagy nyersgyapotbálák behozatali kikötője. Hatalmas hajói a XV. században évente kétszer indulnak gyapotért Szíriába. Természetesen a termelés helyszínén is folyik feldolgozás, így például Aleppóban és környékén, s így is exportálják Európába. A XVII. században ezek a mi hagyományos konyhai kötényeinkhez hasonló durva kék pamutvásznak szolgáltatták a délfrancia lakosság ruházkodásához az anyagot. Később, a XVIII. században elérkeznek az európai piacokra az indiai pamuttermékek is, a finom, nyomott, „indiai" néven ismert mosóanyagok, amelyekben oly nagy gyönyörűségüket lelik az asszonyok mindaddig, amíg az ipari forradalom révén aztán az angolok is képesek lesznek ugyanolyan finomat gyártani, mint az ügyes indiai takácsok, s idővel tönkre is tenni őket.

A len és a kender nagyjából megmaradt eredeti környezetében, csak lassan jut el kelet felé Lengyelországba, a balti államokba és Oroszországba, Európából azonban alig lép ki. (De azért Kínában is van kender.) Bár ezek a textíliák nem hódították meg a Nyugaton kívüli világot (ez utóbbiba Amerikát is beleszámítjuk), mindazonáltal nagy szolgálatokat tettek: a lepedők, az asztalnemű, a testi fehérnemű, a zsákok, a blúzok, a parasztnadrágok, a vitorlavásznak, a kötélzet egytől egyig e két textil valamelyikéből vagy mind a kettőből készült. Másutt, Ázsiában, sőt Amerikában is, változatlanul a gyapot helyettesítette őket sikerrel még a hajók árbocain is, jóllehet a kínai és japán dzsunkákon szívesebben használtak bambuszléceket, amelyeknek a kiválóságait nem győzik dicsérni a hajózás szakemberei.

Ha most belefognánk a szövetek készítésének a történetébe és a különféle, megszámlálhatatlan anyag jellemző tulajdonságainak a felsorolásába, akkor nagyon sok helyre s hozzá vastag szakszótárra lenne szükségünk, mert rengeteg máig fennmaradt elnevezés vagy nem mindig ugyanazt a terméket jelenti, vagy néha olyant jelent, amelyet nem ismerünk egészen pontosan.

Utazás a divatok körül

A divat nem csupán a ruházatot irányítja. Az *Aranymondások enciklopédiája* így határozza meg a divat szót: „Az öltözködés, az írás és a cselekvés módjai, amelyeket a franciák ezer különféle módon csűrnek-csavarnak, hogy minél udvariasabbak, minél elbűvölőbbek és gyakran minél nevetségesebbek legyenek." Ez a mindenre vonatkozó divat az a mód, ahogyan egy-egy civilizáció tájékozódik: a gondolkodásmód éppúgy, mint a ruházat, a felkapott szó éppúgy, mint a kacér mozdulat, az a mód, ahogyan a vendéget ültetjük az asztalunkhoz, a gondosság, amellyel lezárunk egy levelet. Ahogyan beszélünk: ezért mondják (1768), hogy „a polgároknak házi cselédségük, az előkelőknek lakájaik, a plébánosoknak inasaik vannak". Ahogyan eszünk: Európában az étkezések ideje nemcsak hely és társadalmi osztályok szerint más és más, hanem a divat szerint is. A XVIII. században az ebéd, ebédelés – *dîner* – szó Franciaországban azt jelentette, amit ma reggelizésnek – *déjeuner* – nevez a francia: „A kézművesek reggel kilenckor ülnek »dîner«-hez, a vidékiek tizenkettőkor, a párizsiak kettőkor, az üzletemberek fél háromkor, az urak háromkor." A *soupé*t – a mai vacsorát – „a kisvárosokban hét órakor, a nagyokban nyolckor, Párizsban kilenckor és a királyi udvarban tízkor fogyasztják. A nagyurak és a bankárok – vagyis a társadalom krémje – rendszeresen vacsoráznak, a bírók, ügyvédek, papok soha, a szélhámos ügyeskedők pedig akkor, amikor módjuk van rá." Ez az eredete a szinte közmondássá lett francia szólásnak: „A [papi, bírói, ügyvédi] talár ebédel, a pénzvilág vacsorázik."[184]

Divat az is, ahogyan az utcán járnak, sőt az is, ahogyan egymást üdvözlik. Le kell-e venni a kalapot vagy nem? Az a szokás, hogy a király előtt le kell emelni a kalapot, Franciaországban a nápolyi nemesek révén terjedt el. A tisztelgésnek ezen a módján nagyon elcsodálkozott a francia VIII. Károly, és állítólag ő vezette be országába ezt a szokást.

Divat a test-, az arc- és a hajápolás módja is. Azért időzünk el egy kissé hosszabban ennél a háromnál, mert egyszerűbb nyomon követni őket, mint egyéb eseteket, továbbá velük kapcsolatban azt is láthatjuk, hogy a divatnak lassú ingadozásai vannak, hasonlók azokhoz az irányokhoz, *trend*ekhez, amelyeket a közgazdászok fedeznek fel az árak rohamos és kissé összefüggéstelennek tűnő, napról napra végbemenő mozgása mögött. Ezek a többé-kevésbé lassú ide-oda ingadozások szintén egyik arculatát, egyik valóságát képviselik az európai fényűzésnek és divatnak a XV. és a XVIII. század között eltelt időben.

A test tisztasága több mint kívánatos minden korban és mindenki számára. A kiváltságos osztályok tagjai már nagyon korán felhívják a figyelmet a szegények visszataszító piszkosságára. Egy angol 1776-ban csodálkozva beszél a francia, spanyol és itáliai szegények „hihetetlen tisztátalanságáról": „ettől sokkal kevésbé egészségesek és emberi formájukból sokkal kivetkőzöttebbek, mint az angliai szegények"[185]. Tegyük hozzá, hogy a paraszt mindenütt – vagy majdnem mindenütt – a nyomora mögé rejtőzik, kiteregeti, s mögüle védekezik a földesúr meg az adószedő ellen. De hát, hogy Európában maradjunk, tiszták-e vajon maguk a kiváltságosak?

A férfiak között jóformán csak a XVIII. század második felében válik általánossá az a szokás, hogy az egyszerű bélelt nadrág helyett „alsónadrágot hordjanak, s azt mindennap váltsák, ami elősegíti a tisztaságot". A nagyvárosokat kivéve kevés a fürdőkád, ahogy már jeleztük. Ráadásul a testi fürdő és a test tisztasága tekintetében Nyugat fantasztikus visszafejlődésen ment át a XV. és a XVII. század között. A Rómától örökölt

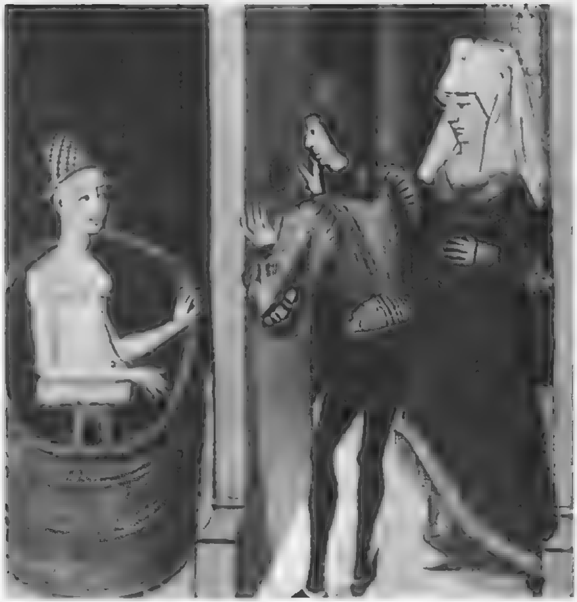

Fürdő a XV. században. Liziart, Forest grófja, egy hűtlen szolgálólány segítségével falba fúrt lyukon keresztül lesi meg a szépséges Euryant-t. Gerart de Nevers avagy Az ibolya regénye című XIII. századi kalandregény XV. századi kiadásának illusztrációja.
Párizs, Bibliothèque Nationale (Fotó: Giraudon)

fürdők Európa-szerte el voltak terjedve az egész középkorban: magánfürdők, de nagyszámú nyilvános fürdő is, gőzkamráikkal, fürdőmedencéikkel és nyugvóágyaikkal vagy hatalmas medencéikkel, a mezítelen férfi és női testek promiszkuitásával. Ezeken a helyeken éppoly természetesen jöttek össze, mint a templomban, s a fürdőházak minden osztályt kiszolgáltak, olyannyira, hogy a földesúri jog körébe tartoztak, akárcsak a malmok, a kovácsműhelyek és az italmérések.[186] A jómódúak házaiban saját fürdőházak voltak az alagsorban, gőzkamrával, rendszerint fából készült, hordók módjára abronccsal összefogott kis kádakkal. Merész Károlynak ritka fényűzésként ezüst fürdőkádja volt, s ezt a csatamezőre is magával vitte. A Granson mellett elszenvedett katasztrofális vereség után (1476) meg is találták a táborában.[187]

A XVI. századtól kezdve azonban ritkulni kezdenek a nyilvános fürdők, majd szinte teljesen eltűnnek, állítólag a járványok és a rettegett szifilisz miatt. De kétségtelenül a katolikus és kálvinista prédikátorok miatt is, akik szenvedélyes dühvel leplezték le a belőlük származó erkölcsi veszélyt, fertőt. A fürdőszobák ennek ellenére még elég sokáig megmaradnak a magánházakban, a fürdés azonban lassanként a gyógyítás eszköze lesz, nem pedig a tisztálkodás szokása. XIV. Lajos udvarában csak egészen kivételesen veszik igénybe, betegség esetén.[188] Párizsban egyébként a még fennmaradt nyilvános fürdők végül is a kirurgus borbélyok kezére jutnak. Csak Kelet-Európában marad meg még a falvakban is a nyilvános fürdők szokása, némi középkori ártatlansággal egybekötve. Nyugaton viszont gyakran a gazdagok számára fenntartott nyilvánosházakká válnak.

1760 tájt a divat szokásba hozza a Szajna-parti, külön erre a célra épített hajókon létesített fürdőket. A Szent Lajos-sziget mellett létesített Kínai Fürdő hosszú ideig divatos volt. Ám az ilyenfajta fürdőknek rossz hírük volt, s tőlük még különben sem történt döntő fordulat a tisztálkodás terén.[189] Retif de La Bretonne szerint Párizsban szinte senki sem fürdik, „akik pedig mégis fürdenek, beérik nyaranta, vagyis évente egy-két alkalommal" (1788).[190] Londonban 1800-ban egyetlen fürdő sem működött, és még jóval később is egy igen szép nagyúri hölgy, Lady Mary Montagu így számol be róla, mit mondott egy napon valakinek, aki megjegyzést tett keze kétes tisztaságára: „Ezt nevezi maga piszkosnak? Mit szólna akkor, ha a lábamat látná!"[191]

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk a szappangyártás szerény volumenén, pedig a szappan eredete egészen a rómaiak Galliájáig nyúlik vissza. Ritkasága gondot jelent, és talán ez is egyik oka a nagy gyermekhalandóságnak.[192] Tisztálkodásra a Földközi-tenger melléki lúgos szappanokat használják, azokkal a kis szappanokkal együtt, amelyeknek „márványosnak és szagosnak kell lenniük, hogy hozzáérhessenek elegáns uraink arcához".[193] A lúgköves folyékony szappanok (északon) a lepedők és egyéb anyagok mosására szolgálnak. Végeredményben szegényes mérleg, pedig Európa a szappan *par excellence* földrésze. Kínában nem létezik, akárcsak a testi fehérnemű sem.

A hölgyek szépségápolására várnunk kell a XVIII. századig és a régiek örökségét kiegészítő felfedezésekig. A tetszeni vágyó hölgy játszva eltölt egyfolytában akár öt-hat órát is öltözőasztala előtt, cselédei kezében, de még inkább a fodrászéban, miközben a házi káplánjával vagy az udvarlójával beszélget. A nagy probléma: az emeletes hajdísz elkészítése, amely olyan magas, hogy a szép hölgy szeme váratlanul mintha a teste közepéről nézne ránk. Az arc kifestése már könnyebb, minthogy a festéket bőségesen kenik fel. Egyedül a Versailles-ban kötelező élénkpiros festék okoz nehézséget: „Mutasd meg, milyen piros színt használsz, és megmondom, ki vagy." Az illatszerek sokfélék: ibolyaolaj, rózsaolaj, jázmin-, nárcisz-, citrom- (bergamott-), liliom-, nőszirom-, gyöngyvirágillat, továbbá az erős illatú pézsma- és ámbraparfümök, amelyeket Spanyolország már régen divatba hozott.[194] „Öltözködőasztala előtt minden francia hölgy azt hiszi magáról – jegyzi fel egy angol 1779-ben –, hogy ő az ízlés és az elegancia géniusza a tökély legmagasabb fokán, és azt képzeli, hogy nem lehet olyan szépítőszert kitalálni, amely nem kizárólag őt illetné meg."[195] Hogy mennyire kifejlődött már ez az agyafúrt művészet, azt az *Aranymondások enciklopédiája* is bizonyítja, ezzel a meghatározással: „A toalettasztal mindazon púderok, illóolajok és arcfestékek együttese, amelyek alkalmasak rá, hogy az embert kivetkőztessék természetes valójából, és az öregséget, sőt a csúfságot is ifjúvá, széppé varázsolják. Előtte igazítják ki hölgyeink az alakjuk hibáit, rajzolják ki a szemöldököt, pótolják a fogakat, készítik ki az arcot, egyszóval változnak meg arcukban és bőrükben."[196]

De a legfrivolabb téma továbbra is a hajdivat, még a férfiaknál is.[197] Így például az, hogy hosszú vagy rövid hajat viseljenek-e? Hordjanak-e vagy ne bajuszt és szakállt? És roppant meglepő azt látnunk, hogy e sajátos területen az egyéni szeszély mindig a rövidebbet húzza.

Az itáliai háborúk kezdetén VIII. Károly és XII. Lajos hosszú hajat visel, de szakállat nem. Az új divat – szakáll és bajusz, de rövid haj – Itáliából érkezett, állítólag II. Gyula pápa indította el, amiben kételkedhetünk, majd később I. Ferenc (1521) és V. Károly (1524) utánozta. Az idézett dátumok nem jelentenek bizonyosságot. Bizonyos csak az, hogy az új divat egész Európát elárasztja. „Mikor 1536-ban François Olivier, aki azóta kancellár lett, jelentkezett a Parlament előtt, hogy államtanácsi előadóvá iktassák be, szakálla annyira megrémítette a bírói testület tagjait, hogy tiltakoztak miatta. Olivier-t csak azzal a kikötéssel vették fel, hogy lemond a szakálláról." Az Egyház még a parlamenteknél is határozottabban lépett fel „az arcot elborító szőrzet" növelésének szokása ellen. Egészen 1559-ig írásos királyi parancsra volt szükség, hogy az uralkodó el tudjon fogadtatni egy-egy szakállas püspököt vagy érseket a csökönyösen ellenkező káptalanokkal, amelyek a hagyományra és a régi szokásra hivatkoztak.

Természetesen nem ők lettek a győztesek. Ám a győztesek maguk is beleuntak a sikerbe. Az ilyen divatok ugyanis legfeljebb egy évszázadig élnek. XIII. Lajos uralkodásának a kezdetétől fogva újra megnő a haj, a szakáll és a bajusz pedig megrövidül. Megint csak a régihez ragaszkodók húzzák a rövidebbet. A harc tárgya megváltozott, a lényege azonban nem. A hosszú szakállat viselők hamarosan „valamiképpen idegennek tűntek a saját hazájukban. Láttukra az ember hajlandó volt azt hinni, hogy valami távoli vidékről jöttek. Ez lett a sorsa Sullynek is. [. . .] XIII. Lajos egy ízben magához kérette az udvarba, mert tanácsot akart kérni tőle valami fontos ügyben: amikor a hős megjelent hosszú szakállával, divatból már kiment ruhájával, komoly viselkedésével, a régi királyi udvarban dívott modorával, a fiatal udvaroncok nem tudták visszatartani a nevetésüket." A lenézett szakáll logikus módon még tovább rövidül egészen addig, míg végül „XIV. Lajos teljesen eltörli a bozontos szakállat. Csak a karthauziak nem mondtak még le róla" (1773). Mert az Egyház, mint mindig, és a természetének megfelelően, irtózik a változásoktól. Ha egyszer elfogadta, akkor ugyanolyan érthető logikával őrzi is őket, hiába járt el felettük az idő. Mikor 1629 tájt elkezdődik a „mesterséges hajzat" divatja, amely aztán hamarosan elvezet az egyszerű, majd a rizsporos parókákhoz, az Egyház újra szembeszáll az új divattal. Misézhet-e a pap olyan parókában, amely elrejti a tonzúrát? A kérdés hamarosan éles viták tárgya lett. Mindez azonban nem akadályozta meg a parókák terjedését, annyira, hogy a XVIII. század elején Konstantinápoly „parókakészítésre alkalmas kecskeszőrt" szállított Európának"!

A léhaságoknak ezekben a fejezeteiben a lényeges az egymást követő divatok időtartama: körülbelül egy-egy évszázad. A szakáll, amely XIV. Lajossal tűnik el, csak a romantika idején tér vissza, hogy aztán újra eltűnjön az első világháborúval, 1920 tájt. Lesz vajon megint egy évszázadunk az újabbig? Nem, mert 1968 óta megint elszaporodtak a hosszú hajak, szakállak és bajuszok. Mindennek ne nagyítsuk, de ne is kisebbítsük a jelentőségét. Angliában, amelynek 1800 körül nincs egészen 10 millió lakosa, az adóhivatal szerint, ha hihetünk neki, 150 000 ember hord parókát. És hogy ez a kis példa beleilleszkedjék megfigyeléseink normájába, hívjuk fel a figyelmet egy 1779-ből származó szövegre, amely bizonnyal pontos, legalábbis Franciaország viszonylatában: „A parasztok és a nép [. . .] mindenkor borotválta, ahogy tudta, a szakállát, és elég rövid, nagyon elhanyagolt hajat hordott."[198] Anélkül, hogy ezt a megállapítást betű szerint a magunkévá tennénk, fogadjunk, hogy a mozdulatlanság ebben az esetben is az egyik oldalon, a többség oldalán van, a változás pedig a másikon, a fényűzésén.

Milyen következtetést vonjunk le?

Az anyagi lét mindezen tényei – táplálkozás, ital, lakás, ruházkodás és végezetül a divat – között nincsenek olyan szoros kapcsolatok, összefüggések, amelyeket egyszer s mindenkorra jelezni lehetne. A fényűzés és a nyomor megkülönböztetése csupán amolyan első, egyhangú, önmagában még nem eléggé pontos osztályozást jelent. A valóságban mindezek a tények nem csupán bizonyos kényszerítő szükségszerűségek gyümölcsei: igaz, hogy az ember azért táplálkozik, lakik, öltözködik, mert nem tehet mást, de még így is ehetne, lakhatna és öltözhetne másképpen is. A divat hirtelen fordulatai „diakronikusan", a világban látható ellentétek pedig a múlt és a jelen minden pillanatában „szinkronikusan" ezt bizonyítják. És valóban nem csupán a dolgok, hanem „a dolgok és a szavak" birodalmáról van itt szó, az utóbbi kifejezést tágabban értelmezve a megszokottnál. Kifejezési módokról van szó, beleértve mindazt, amit az ember belevisz, belecsempész ezekbe a módokba, miközben anélkül, hogy tudná, maga is foglyává lesz, mikor ott ül a tányér rizs vagy a mindennapi kenyér előtt.

Ha az olyan újszerű könyvek gondolatmenetét akarjuk követni, mint amilyen Mario Praz műve,[199] mindenekelőtt arra kell gondolnunk, hogy ezeket a javakat, ezeket a kifejezési módokat egységben kell tekintenünk. Igen, vitathatatlanul, a tágabb értelemben vett gazdaság keretében. És minden bizonnyal a társadalmak keretében is. Ha a fényűzés nem is a helyes módszere valamely gazdasági élet fenntartásának vagy előmozdításának, de arra alkalmas, hogy kezében, igézetében tartson valamely társadalmat. Végül beleszólnak a civilizációk is, megannyi furcsa társulása anyagi javaknak, szimbólumoknak, illúzióknak, káprázatoknak, intellektuális sémáknak ... Egyszóval lefelé, egészen az anyagi lét legmélyéig, valami olyan, szinte magától komplikálódó rend jön létre, amelybe minden belejátszik: a gazdasági élet, a társadalmak és a civilizációk szóban ki nem fejezett vágyai, hajlamai és öntudatlan kényszerei.

A TECHNIKÁK ELTERJEDÉSE: ENERGIAFORRÁSOK ÉS FÉMKOHÁSZAT

Minden technika. Az embernek a külső világra gyakorolt erőszakos, de ugyanakkor türelmes és egyhangú, ismétlődő erőkifejtése éppúgy, mint azok a heves változások, amelyeket egy kissé elsietve forradalmaknak nevezünk (a puskapor, a nyílt tengeri hajózás, a könyvnyomtatás, a szél- és a vízimalmok, a gépesítés kezdetei), és velük együtt az eljárások és a szerszámok lassú tökéletesítgetése is meg a rengeteg, minden bizonnyal nem újító jellegű mozdulat: a tengerészé, aki megfeszíti a vitorlaköteleket, a bányászé, aki tárnát váj, a paraszté az ekéje mögött, a kovácsé az üllője mellett... Minden olyan mozdulat, amely felhalmozódott emberi tudás gyümölcse. „Technikának én – mondotta Marcel Mauss – valamely hagyományos, hatékony cselekedetet nevezek”[1]; egyszóval olyan cselekedetet, amelyben benne van az embernek emberre gyakorolt hatása, az idők kezdete óta folyó, átörökített tanulás.

A technikában végeredményben megvan a történelem teljes távlata és, szükségszerűen, minden lassúsága, minden kétértelműsége is. A technikát a történelem magyarázza, amaz viszont a történelmet, anélkül hogy ez a kölcsönös összefüggés ilyen vagy olyan értelemben teljesen kielégítő lenne. Ezen a teljes történelem legtávolabbi horizontjáig kitágított területen nincs *egyetlen* cselekedet, hanem *sok-sok* cselekedet, és sok-sok ismétlődés, sok-sok egymásba akaszkodó „fogaskerék”. Minden bizonnyal nem egyenes vonalon haladó történelem. Lefebvre des Noëttes őrnagy, akinek a kutatásai még sokáig csodálat tárgya maradnak, nem cselekszik helyesen, amikor valami egyszerűsítő anyagelvűség alapjaira helyezkedik. Az emberek rabszolgaságát, fokozatosan, nem a szügyelőnek a feltalálása szünteti meg, amely a IX. századtól kezdve a ló nyakáról a szügyére helyezte át a megterhelést, és ezáltal növelte a vonóerőt (Marc Bloch fel is lépett e rövidre zárt, téves elképzelés ellen)[2]: amint ugyancsak nem a farkormány az, ami az északi tengerekről mindenhová elterjedve előkészíti a XII. századot, s aztán lehetővé teszi a tengeri felfedezések csodálatos és kalandos vállalkozásait.[3] Hasonlóképpen legfeljebb

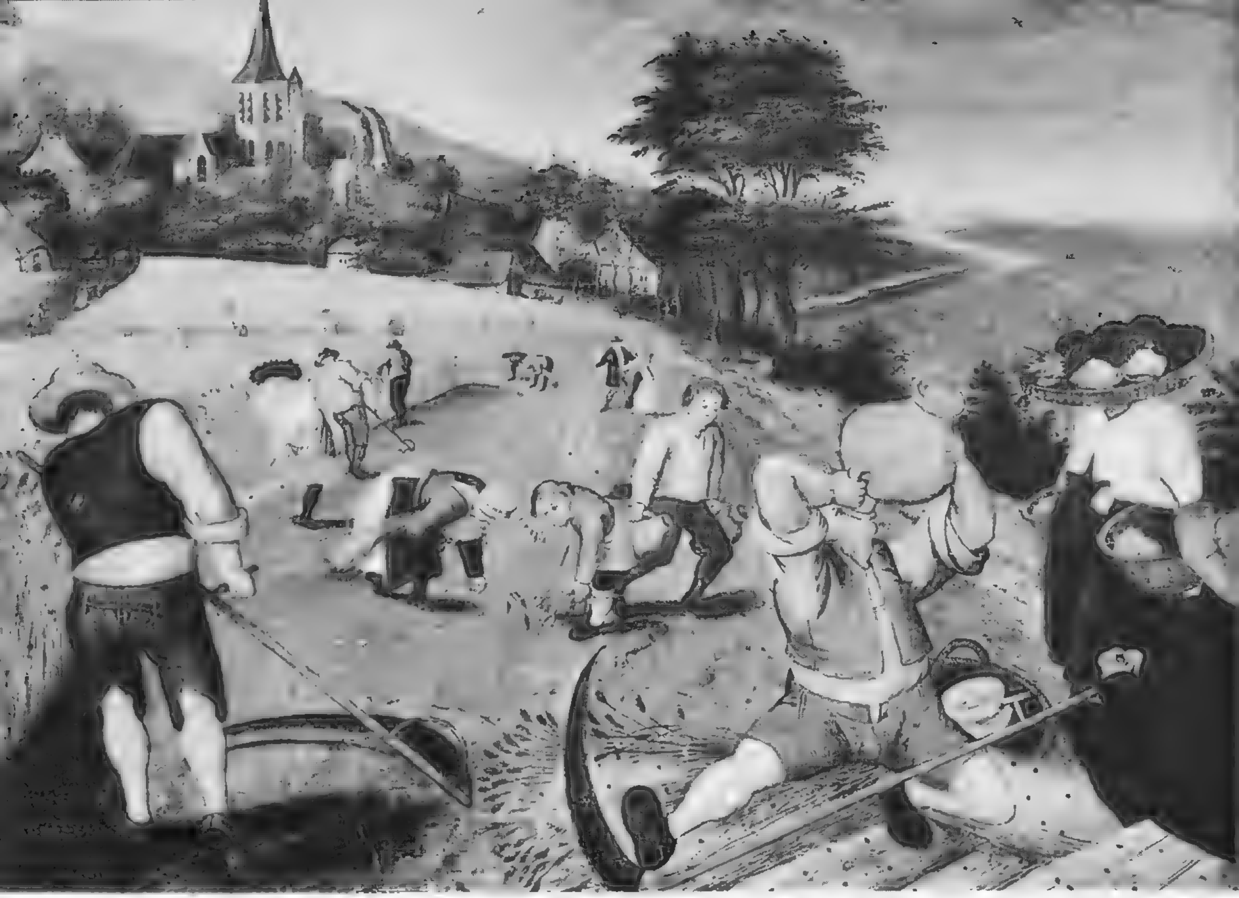

Hollandiában kaszával aratnak: a XVI. század végén ez még ritkaság.
Ifj. Brueghel (1565–1637) festménye (Fotó: Giraudon)

szórakoztató szellemességnek kell tekintenünk L. White állításait, aki szerint a XV. század óta általánossá váló szemüveghasználat, amely megsokszorozta az olvasók számát, tette lehetővé a reneszánsz idején végbement szellemi fellendülést.[4] A valóságban hány egyéb tényezőt is figyelembe kell venni ezeken kívül! Ha másra nem gondolnánk, itt van a könyvnyomtatás, meg hogy szellemességre szellemességgel válaszoljunk, a házak belső világítása, amely szintén elterjed: hány órát nyert vele az emberiség olvasásra és írásra! Ám főleg ennek az új olvasási és ismeretszerzési szenvedélynek az indítóokain kellene elgondolkoznunk, a közgazdászok szóhasználatával: „az ismeret*keresleten*": hiszen már jóval a szemüveg elterjedése előtt, Petrarca korában is szenvedélyesen keresték-kutatták a régi kéziratokat!

Egyszóval az általános történelem, vagy ha úgy tetszik, a tágabb értelemben vett társadalom, mindig beleszólt ebbe a vitába, amelyben a technika soha sincs egyedül. A társadalom, vagyis egy lassú, csendben dolgozó, komplikált történelem; egy olyan emlékezet, amely makacsul ismételgeti az ismert, megszerzett megoldásokat, és megszabadít attól a nehézségtől és veszélytől, hogy másról, újabbról álmodozzunk. Minden ajtónkon kopogtató találmánynak éveket, sokszor századokat kell várnia, míg beengedik a valóságos életbe. Előbb van az *inventio*, és csak később jön az alkalmazás (*usurpatio*), miután a társadalom elérte a befogadóképesség szükséges fokát. Vegyük például a kaszát. A XIV. században a Nyugatot megtizedelő járványok nyomán a *Schnitter Tod*, a kaszás halál lidércnyomásszerű, mindenütt jelenlévő képpé lesz. Csakhogy akkoriban ez a kasza kizárólag szénakaszálásra szolgál, ritkán látjuk az arató kezében. A kalászokat sarlóval fűrészelik le, a szalmát a tarlón hagyják a nyájnak, alom gyanánt az erdő fáinak levele és ágai szolgálnak. És hiába a városok roppant arányú fejlődése, hiába válik búzafölddé egész Európa (a német történészek így is nevezik: *Vergetreidung* – elgabonásodás), a kaszát azzal vádolják, hogy kiveri a búzaszemet, és nem is válik általánossá a XIX. század eleje előtt.[5] A munka meggyorsításának az igénye és a már elviselhető magszóródás csak ekkor biztosít elsőséget ennek a gyors szerszámnak.

Száz más példa is csak ugyanezt bizonyítaná. Így a gőzgépé, amelyet oly régen feltaláltak, mielőtt elindítójává vált (vagy talán fordítva történt?) az ipari forradalomnak. A találmányok eseménytörténete önmagában nem egyéb, mint tükörjáték. Henri Pirenne egyik pompás mondata eléggé szerencsésen foglalja össze a vitát: „[A vikingek által felfedezett] Amerikát abban a pillanatban el is vesztettük, mert Európának még nem volt rá szüksége."[6]

Mi mást jelent ez, ha nem azt, hogy a technika hol az a *lehetséges valami*, amit az emberek főleg gazdasági és társadalmi, de lélektani okokból is képtelenek megvalósítani, és teljes mértékben felhasználni, hol meg az a plafon, amelybe erőfeszítéseik ütköznek anyagi, „technikai" téren? Ez utóbbi esetben elég, hogy egy szép napon megnyíljon a plafon, s a technikai szakadás azonnal élénk gyorsulás kiindulópontjává válik. Mindenesetre az a mozgás, amely elsodorja az útból az akadályt, sohasem egyszerűen a technika vagy a tudomány *belső* fejlődése. A XIX. század előtt minden bizonnyal nem.

A kulcsprobléma: az energiaforrások

A XV. és a XVIII. század között az embernek rendelkezésére áll a saját ereje, a háziállatok ereje, a szél, a folyóvíz, a fa, a faszén és a kőszén. Együttvéve különböző, egyelőre szerény energiaforrások. A haladás az lett volna – most már tudjuk, miután a későbbi eseményekből megtanultuk –, ha a kőszénre alapoznak mindent, hiszen Európában már ismerték a XI. és a XII. században is, Kínában pedig, a forrásokból kivehetően, már a keresztény időszámítás előtti IV. évszázadtól kezdve. Főleg pedig rendszeresen, koksz formájában kellett volna felhasználniuk a fémkohászatban. Csakhogy az embereknek még sok időre lesz szükségük ahhoz, hogy a szénben egyebet is felismerjenek, mint amolyan kisegítő tüzelőt. Még a koksz felfedezése sem vonta maga után az azonnali felhasználását.[7]

Az emberi motor

Izomzatával az ember közepes motort képvisel. Lóerőben számolva (75 kg felemelése egy m magasságba egy mp alatt) nevetségesen csekély a teljesítménye: 3-4/100 lóerő az igavonó ló által kifejtett 27–57/100 lóerővel szemben.[8] Forest de Belidor 1739-ben azt állította, hogy hat ember kell egy ló munkájának az elvégzéséhez.[9] Egyéb mérések: 1800-ban egy ember egy nap alatt „0,3-0,5 ha-t szánt fel, 0,4 ha rétet kaszál le, sarlóval 0,2 ha-t, és körülbelül 100 liter gabonát csépel ki". Ami gyenge teljesítmény.[10]

Ennek ellenére XIII. Lajos uralkodása idején a férfinapszám nem a hetede, hanem a fele a lovas napszámnak (8, ill. 16 sol)[11]. Ez a tarifa joggal túlértékeli az emberi munkát. Ez a jelentéktelen motor ugyanis mindig igen hajlékony és sokoldalú. Az embernek számos szerszáma van, némelyik már igen messzire nyúlik vissza a múltba: kalapács, fejsze, fűrész, fogó, kapa meg a saját erejével működtetett különböző kezdetleges motorok: kézifúró, járgány, csiga, daru, kézi emelő, emelőrúd, lábító, hajtókar, eszterga. Ez utóbbi háromra, amelyek hajdanán vagy Indiából, vagy Kínából származtak át Nyugat-Európába, G. Haudricourt igen szerencsés kifejezést ajánl: emberi motorok. Maga a szövőszék is emberi motor, méghozzá mind közül a legbonyolultabb, amelyen mindent a legegyszerűbb mozdulatokra egyszerűsítettek le: hol az egyik, hol a másik láb mozgatja a lábítókat, emeli fel a felvetőszálak hol egyik, hol másik felét, miközben a kéz a vetüléket szállító vetélőt mozgatja.

Az ember tehát önmagában, egyedül is egész sereg lehetőség. Ügyesség, mozgékonyság: egy párizsi hordár (az adat 1782-ből való) olyan „terheket szállít a hátán, amelyek egy lovat is agyonnyomnának"[12]. P. G. Poinsot a *L'Ami des cultivateurs*-ben (A földmívelők barátja; 1806) ezt a kései dátumát tekintve megdöbbentő tanácsot adja: „Nagyon kívánatos lenne, hogy minden földet ásóval tudjunk megművelni. Ez a munka minden bizonnyal sokkal előnyösebb lenne, mint az ekével való szántás, továbbá ezt a szerszámot jobban is szeretik számos francia kerületben, ahol a vele való bánás megszokása nagyon lerövidíti a műveletet, hiszen egy ember 487 [négyzet] méter földet képes megforgatni 65 centiméter mélységben két hét alatt, és egyetlen ilyen felásás elegendő, míg az ekével való szántást négy ízben kell megismételni, mielőtt az erősen kötött földekbe el lehetne vetni a magot; egyébként a földet semmi mással nem lehet úgy megforgatni és megporhanyósítani, mint ásóval. [. . .] Ki fog derülni, hogy ha a megművelendő földbirtok nem nagy, rossz gazdálkodás az ekével való szántás, és ez is a fő oka annak, hogy majdnem minden kisparaszt tönkremegy. [. . .] Továbbá az is be van bizonyítva, hogy az ily módon megművelt földek hozama háromszorosa a többinek. Az ásó, amellyel a földet műveljük, legalább kétszer olyan hosszú és erős legyen, mint az, amelyet a kertekben használunk; ez utóbbi [. . .] ugyanis nem bírná ki azt az erőfeszítést, amelyet a tömör föld megemelése és kellő módon való porhanyítása megkíván."[13]

Ne higgyük, hogy itt egyszerű egyéni nézetről van szó. Falun gyakran művelik a napszámosok saját parcellájukat, ha nem is ásóval, de csákánnyal. Ahogy a XVIII. században mondták, „kézzel" kamatoztatni, „karral" művelni.[14]

Ki kellene számítani, mi sülne ki az ilyen képtelen, „kínai" kamatoztatásból, ha nem kivétel, hanem szabály lenne. Vajon ilyen körülmények között fenn tudtak volna-e maradni, egyáltalán létre tudtak volna-e jönni a nyugati városok? És mi lett volna az állatállománnyal?

Ez a puszta karjával dolgozó magányos paraszt egyhangú ismétlődésben van jelen az újabb kor Kínájában. Egy utas szerint (1793): nemcsak az emberek munkája „az, ami itt a legkevesebbe kerül, hanem ráadásul még nem is takarékoskodnak vele, valahányszor bizonyosak benne, hogy jól használják fel". De ezt a megszorítást senki sem köteles készpénznek venni. Kínában az ember kapál, húzza az ekét a bivaly helyett, hordja a vizet, hajtja a „láncos szivattyúkat", szinte kizárólag kézimalmot használ a gabona megőrlésére („megszámlálhatatlan kínainak ez a foglalkozása"), hordja az utasokat, emelget roppant terheket, szállít a vállán keresztbe vetett rúd két végén egyensúlyozva terheket, forgatja a papírmalmok kövét, vontatja a bárkákat, holott „sok más országban minderre lovakat használnak"[15]. A Jangcét Pekinggel összekötő csatorna legmagasabb zsilipét nem zsilipszárnyak kinyitásával és becsukásával működtetik. A bárkákat csörlőkkel húzzák fel az odavezető csatornáról, „rengeteg drótkötél és egyéb kötélzet segítségével, amelyeket a csatorna két partján 500 ember húz vagy még több is, aszerint, milyen nehéz és milyen nagy a bárka". De hát ebben az esetben Magaillans atya, aki hangsúlyozza, milyen nehéz és veszélyes ez a művelet, joggal állítja-e elénk példának a kínaiaknak azt a szokását, hogy „mindenfajta mechanikai munkát sokkal kevesebb eszközzel és sokkal könnyebben végeznek el, mint mi"[16]? Gemelli Careri vagy tíz évvel később, 1695-ben szintén megcsodálja, milyen gyorsak a gyaloghintókat hordozó kulik, akik megszakítás nélkül ügetve oly sebesen haladnak, mint a „kis tatár lovak"[17]. Egy jezsuita páter Pekingben 1657-ben tűzifecskendőt készít, amely képes „*emberi erővel* és széllel hajtva a vizet száz tenyér [egy tenyér 22,5 cm] magasságra" fellövellni.[18] S mindez ugyanakkor történik, amikor a vedres emelőket, a cukor- és olajmalmokat még Indiában is állati erővel forgatják.[19] Van azonban példa az ellenkezőjére is. Hokuszai egyik képén – Japánban, a XIX. században! – kizárólag kézi erővel zúzzák a cukornádat.

A jezsuita atyák még 1777-ben is ezt fejtegetik: „A gépek és az állati munkaerő hasznosságának a kérdését nem oly egyszerű eldönteni, legalábbis nem az olyan országban, ahol a föld alig elégséges a lakosság eltartására. Mire szolgálnának a gépek és az állati munkaerő? Arra, hogy a lakosság egy részét filozofistává [sic!] tegyék, vagyis hogy egyáltalán semmit se tegyen a társadalom érdekében, hanem vele hordassa szükségletei, jóléte, s ami még ennél is rosszabb, torz és nevetséges eszméi terhét. Falusi népünk [kínai jezsuiták érvelését halljuk], amely egyes kantonokban feleslegesnek vagy munkától megfosztottnak érzi magát, elmegy dolgozni a nagy Tatárországba, az újonnan meghódított országokba, ahol mezőgazdaságunk nagy fejlődésben van . . ."[20] Ami, úgy látszik, észszerű is. Egyébként helyes az a megállapítás, hogy a kínai mezőgazdaság akkoriban hatalmas méretű belső és külső gyarmatosítást hajt végre. De ebből az alkalomból egyúttal azt is meg kell említenünk, hogy ugyanakkor a mezőgazdasági fellendülés képtelen lépést tartani a növekedő népszaporodással, és főleg képtelen megelőzni azt.

Kell-e hosszasan foglalkoznunk az emberi munkával Fekete-Afrikában vagy Indiában? Mikor Aurangzeb Kasmír felé utazik, a Himalája első jelentősebb emelkedőin le kell szedni a terhet a tevékről; mintegy 15 000-20 000 teherhordó váltja fel az állatokat, közülük egyesek azért, mert kényszerítik őket rá, másokat viszont „vonz a 100 font súly után megcsillogtatott 10 tallér"[21]. Pazarlás, mondják erre egyesek. Takarékosság, gazdaságosság, gondolják mások. A bicêtre-i elmegyógyintézet kútjából 12 ló húzta fel a vizet (1788), „de bölcs gazdasági megfontolásból, amelyből még nagyobb előny is származik, azóta már izmos, jó erőben levő rabokat állítottak be erre a munkára"[22]. Az erkölcsprédikátor Sébastien Mercier beszél így... Hasonlóképpen még később is azt látjuk a brazíliai városokban, hogy alkalomadtán fekete rabszolgák helyettesítik a lovakat, és húzzák kézi erővel a súlyosan megrakott szekereket.

A haladás feltétele kétségtelenül az ésszerű egyensúly az ember mindenütt kéznél levő munkája és a többi, az emberi erőt helyettesítő energiaforrás között. Csalóka az az elképzelés, hogy az ember felülmúlja az utóbbiakat, mint az antik világban vagy Kínában, ahol a gépesítést végül is az olcsó emberi munkaerő állította meg: Görögország és Róma rabszolgái, Kína túlságosan jól dolgozó és túlságosan nagyszámú kulijai. A valóság az, hogy nincs haladás az ember bizonyos felértékelődése nélkül. Mihelyt költségessé válik, mint energiaforrás, azonnal igyekezni kell neki segíteni vagy még inkább helyettesíteni.

Az állati erő

Már nagyon régen megtörtént az ember felváltása a háziállatok révén, amelyek egyébként, ha az egész világot tekintjük, rosszul elosztott fényűzést jelentettek. Ezeknek a „motoroknak" a története világosabbá lesz, ha rögtön az elején különbséget teszünk az Ó- és az Újvilág között.

Amerikában minden elég egyszerűnek látszik. Az amerikaiak egyetlen jelentős öröksége a láma volt, „az Andok birkája", ez az elég rossz teherhordó állat, amely azonban egyedül képes alkalmazkodni a magas Kordillerák ritka levegőjéhez. Minden egyéb háziállat – kivéve a vikunyát és a pulykát – Európából került ide: a szarvasmarha, a birka, a kecske, a ló, a kutya, az aprójószág. A gazdasági élet szempontjából a legjelentősebb az öszvér, ez lett fokozatosan a legfontosabb „teherautós", kivéve Észak-Amerikát meg a gyarmati Brazília egyes vidékeit, és még inkább az argentin pampát, ahol a hatalmas kerekű, ökrök vontatta faszekér vált általánossá, és marad is egészen a XX. századig.

Hatalmas területeken mindenütt felhangzanak az öszvérkaravánok zajos kolompjai, Új-Hispániában – ahol Alexander von Humboldt 1808-ban megállapítja, milyen fontosak az áruszállítás és különösen a kukoricaliszt[23] szállításában, amely nélkül egyetlen város, és főleg a dúsgazdag Mexikó sem tudna létezni – csakúgy, mint Brazíliában, ahol Auguste de Saint-Hilaire lesz mintegy tíz évvel később figyelmes tanúja ugyanennek a jelenségnek. Kötelező megállói és átkelőhelyei mellett ennek a közlekedésnek „öszvérállomásai" is vannak, például Porto da Estrella[24] a Serra do Mar lábánál, Rio de Janeiro kapujában. Az öszvérvonatok tulajdonosai, a brazil *tropeiró*k finanszírozzák a gyapottermelést, majd hamarosan a kávétermelést is. Amolyan korai kapitalizmus úttörői ők.

A hatalmas perui királyságban 1776-ban 500 000 öszvért használnak a tengerpart és az Andok hegyvidékének a forgalmában meg a limai hintókhoz. A roppant királyság talán 50 000-et is importál évente délről, az argentin pampáról. A pampán az öszvérek távoli ellenőrzés mellett szilaj állatként nőnek fel, majd lovas *peón*ok terelik őket észak felé több ezres, hatalmas csordákban, fel egészen Tucumánig és Saltáig, ahol aztán a legkegyetlenebb eszközökkel idomítják őket. Végül vagy Peruba, vagy Brazíliába kerülnek, például a roppant méretű sorocabai (São Paulo tartomány) vásárra.[25] Marcel Bataillont ez az öszvérnevelés és kereskedés a mai automobiliparra meg „a motorizáció előtt nyitott kontinens belső piacára" emlékezteti.[26]

Ez a kereskedelem módot ad az elmaradt Argentínának arra, hogy társuljon a perui ezüsthöz, meg a brazil aranyhoz: 500 000 öszvért szállít Peruba, valószínűleg ugyanannyit Brazíliába, s ha ehhez még azokat is hozzávesszük, amelyeket Új-Hispánia vesz át, továbbá azokat a mennyiségeket, amelyeket másutt használnak fel, például a caracasi vagy a bogotai Santa Fé kapitányságok területén, minden bizonnyal néhány millió teherhordó vagy hátasállatról (csak ritkán igavonóról) van itt szó: feltehetően egy állatról 5–10 lakosonként, vagyis roppant „motorizációs" erőfeszítésről az értékes fémek és a cukor meg a kukorica szolgálatában. Semmi ehhez hasonlót nem látunk másutt az egész világon, kivéve Európát. Vagy még talán azt se! 1797-ben Spanyolország tízmillió lakosára (ami nagyjából annyi, mint az egész Spanyol-Amerika lakossága) csupán 250 000 öszvér jutott.[27] Az aránytalanság még akkor is nagy marad, ha közben pontosabb kutatások Amerikára vonatkozólag más számokra lyukadnak ki.

A többi európai háziállat szintén elszaporodott az Újvilágban, főleg a szarvasmarha és a ló. A szarvasmarha igába fogva a nehéz kétkerekű szekeret vontatja a pampán, a gyarmati Brazíliában a jellegzetes, nyikorgó tengelyű, telikerekű *carro de boi*-t, de elvadult nyájakban is megtalálható. Például a Rio São Francisco völgyében (Brazília), ahol a „bőrcivilizáció" azokra a látványokra emlékeztet, amelyeket az argentin pampa és a Rio Grande do Sul nyújt a félig nyersen fogyasztott húsok orgiáival.

Bár több van belőle a kelleténél, a ló itt is ugyanúgy, mint mindenütt a világon az urak és a nyájakat hajtó *peón*ok szilaj, férfias arisztokráciájának a jelképe. Már a XVIII. század végén szerte a pampákon ott nyargalnak a világ legbámulatosabb lovasai, a *gauchó*k. De hát mibe kerül egy ló? Két reálba. Ha egy elvész, találnak helyette tízet, vagy adják vagy elkötik. A szarvasmarhának meg éppenséggel nincs kereskedelmi ára, azé, aki elfogja *lasszó*jával vagy a *bolá*kkal. Ám ugyanakkor az öszvér

Saltában néha 9 *pesó*ért kel el.[28] Minthogy egy fekete rabszolgáért Buenos Airesben gyakran 200 pesót is elkérnek, az Újvilág ilyen tarifa mellett növeli az ember értékét azon felül, hogy még egy állatokkal benépesült egész világot is ad melléje.

Az Óvilágban már sokkal előbb elkezdődött a játék. Innen a nagyon régi, bonyolult helyzetek.

Pedig – de csak *a posteriori* – mi sem látszik logikusabbnak, mint az egy- és kétpúpú teve elterjedése az Óvilág mélyen fekvő részein, azokon a véget nem érő meleg és hideg sivatagokon, amelyek megszakítatlan láncban követik egymást a Szahara atlanti-óceáni partjaitól a Góbi-sivatagig. A meleg sivatag a fázós egypúpú teve hazája, amely a hegyes vidékeket nem kedveli; a hideg sivatagok és a hegyek jelentik a kétpúpú teve hazáját. Ez a két részre oszlás Anatóliában és Iránban megy végbe. Ahogyan egy utazó írja 1694-ben: „a Gondviselés kétfajta tevét teremtett, az egyiket a meleg, a másikat a hideg országok részére”[29].

De még hosszú időre volt szükség, míg végre el lehetett jutni ehhez a bölcs megosztáshoz. Az egypúpú teve, a dromedár a Szaharába csak időszámításunk kezdete körül jutott el,[30] és csak a VII. és a VIII. századi arab hódításokkal, majd a XI. és a XII. században a „nagy nomádok” bejövetelével talált itt végleg hazára. A kétpúpú teve hódító hadjárata nyugat felé a XI. és a XVI. század között megy végbe a törökök kisázsiai és balkáni előnyomulásának a segítségével. Természetesen mind a kétpúpú, mind az egypúpú teve megtalálható igazi területén kívül is,[31] az egypúpú teve túljut Iránon, egészen Indiáig, ahol ugyanúgy drágán vásárolják, akárcsak a lovat; eljut a Szahara déli részére is a feketék lakta területek határán, ahol aztán pirogák és teherhordók veszik át a szerepét. Rövid időre még észak felé is előnyomult, egészen a Merovingok Galliájáig, keleten viszont a kétpúpú teve hódított úgy-ahogy, bár egészen a XIX. századig megtalálható maradt a balkáni országokban. 1529-ben kétpúpú tevék biztosították Bécs alatt az ostromló török sereg ellátását. Ugyanígy az Óvilág másik végén Észak-Kínát is valósággal elárasztják az előrenyomuló kétpúpú tevék. Peking közelében egy utazó 1775-ben talyigák mellett „[a hátán] birkákat szállító” kétpúpú tevét is lát.[32]

Ilyenformán az iszlám országai gyakorlatilag szinte monopolizáltak egy erőteljes állatot a helyi szállítások, a földművelés, a járgányos vízemelők (jóllehet a közeli Földközi-tenger mellékén a szamár is igen alkalmas erre a célra, s már nagyon régóta használják is rá) és végül a szaharai, közel-keleti és közép-ázsiai hatalmas távolságokat összekötő karavánutak számára, amelyeket mind egy régi és mozgékony kapitalizmus számlájának a javára kell írnunk.[33] Az egy- és kétpúpú tevék elég súlyos terheket képesek szállítani, a gyengébbek 700 fontot, de elég gyakran 800-at is – például Erzerum környékén. Tabriz és Isztambul között egy

1708-ból származó adat szerint [34] pedig 1000-1500 fontot. Nyilván úgynevezett könnyű fontot – 500 grammnál könnyebbet – kell itt értenünk. Az átlagos terhelés nagyjából 4-5 métermázsa között mozog. Egy 6000 tevéből álló karaván 2400-3000 tonnának felel meg, vagyis 4-6 korabeli, akkoriban tekintélyes nagyságúnak számító vitorlás hajó teherbírásának. Az iszlám, amely még sokáig ura az Óvilág minden belső közlekedési útvonalának, ebben az eszközben találta meg kereskedelmi vezérszerepe legfontosabb, döntő elemét.

A szarvasmarha – hozzászámítva a bivalyt és a zebut is – elterjedt az egész Óvilágban, elterjedésének csak északon vetett gátat a szibériai erdő, ahol a vad vagy szelídített rénszarvas van otthon, délebbre pedig a trópusi erdő, így Afrikában, ahol meg a cecelégy állja el az útját.

Indiában néha úgy él, hogy semmit sem kell dolgoznia, de azért mégis befogják eke elé, vagy pedig aranydíszes kocsit húzatnak vele, malmot forgat, katonát hordoz a hátán, néha még urat is. Sőt roppant karavánok, amelyek néha 10 000 szarvasmarhát is számlálnak, szállítják a búzát vagy a rizst a murik különös kasztjába tartozó hajcsárok vezetésével. Támadás esetén a férfiak és a nők nyíllal védekeznek. De ha két ilyen karaván találkozik össze az észak-indiai, fákkal és falakkal szegélyezett keskeny utakon, hagyni kell, hogy a két áradat egymás után, keveredés nélkül folyjon el. A többi utas ilyenkor két-három napra is elakad, nem tud se előre, se hátra haladni az állatok között.[35] Az indiai szarvasmarhákat nagyon rosszul táplálják, istállójuk soha sincs. A kínai bivaly, amely sokkal ritkább, keveset dolgozik, de még kevesebbet eszik, magáról kell gondoskodnia: barátságtalan, komor állat, könnyen megijed az utasok láttán.

Főleg Európában megszokott látvány az egy igába fogott két ökör; mögöttük még ma is (például a spanyol Galícia tartományban) küllő nélküli, „teli" kerekű faszekér. Az ökröt, a tehenet úgy is be lehet fogni, mint a lovat: így cselekszenek a japánok és a kínaiak (melledzővel, „nem a szarvával" húz náluk az ökör) és néha az észak-európaiak is (ők szügyelőt használnak). Igavonó állatként hatalmas lehetőségeket kínál a szarvasmarha. Alonso de Herrera[36] spanyol agronómus, akinek a könyve 1513-ban jelenik meg, az ökörfogat lelkes híve s az öszvérfogat ellenzője: az öszvér ugyan gyorsabban halad, de az ökörrel mélyebben, gazdaságosabban lehet szántani. Ezzel szemben Franciaországban Charles Estienne és Jean Liébaut a ló dicshimnuszát zengi: „három legjobb bourbonnais-i vagy forezi ökör sem végez annyit, mint egy jó franciaországi (értsd: Ile-de-France-i) vagy beauce-i ló", írják 1564-ben.[37] François Quesnay 1758-ban újrakezdi a régi vitát: az ő korában a kapitalista földművelés a maga lovaival visszaszorítja a hagyományos, főleg ökröt használó földművelést.[38] A mi időnkben végzett mérések azt bizonyítják, hogy a ló vonóereje azonos az ökörével. De mindent egybevetve – azt, hogy a ló gyorsabb, hogy hosszabb a munkanapja, ezzel szemben viszont többet eszik és a korral sokkal jobban csökken a teljesítménye, és hogy a marhahús keresettebb –, egyforma munkavégzés mellett az ökör 30 százalékkal többe kerül, mint vetélytársa. Lengyelországban a XVII. században a föld mérésére használt mérték egysége az a földterület volt, amelyet egy ló vagy egy pár ökör egy nap alatt felszántott.

A ló régi szereplője a történelemnek. Franciaországban már a csiszolt kőkorszakban is megtaláljuk, amint azt az a hatalmas, több mint egy hektár területet elfoglaló lócsonthalmaz is bizonyítja, amelyet Solutrében, Mâcon közelében találtak. Egyiptomban már az i. e. XVIII. századtól jelen van, a rómaiak korában pedig átkel a Szaharán is. Talán azokról a tájakról származik, amelyek a Dzsungár-kapu környékén terülnek el, Ázsia szívében? Akárhogyan van is, olyannyira elterjedt Európa-szerte, hogy a XVI. és a XVII. században vadlovak, helyesebben vad állapotba visszakerült lovak élnek az északnyugat-németországi erdőkben és bozótosokban, a svájci hegyekben, Elzászban és a Vogézekben. Egy Daniel Spekle nevű kartográfus 1576-ban említi ezeket a vadlovakat: „a Vogézek erdeiben élnek, maguktól szaporodnak, maguk szerzik táplálékukat. Telente a sziklák alatt húzódnak meg. [. . .] Roppant ijedősek, nagyon biztosan járnak a keskeny és csúszós sziklákon."[39]

A ló tehát régóta otthonos Európában. Ez a sok évszázados együttélés tette lehetségessé felszerszámozása fokozatos kifejlesztését – a szügyelőt a IX. évszázadban Nyugaton; előbb vagy később a nyerget, a kengyelt, a zablát, a kantár- és gyeplőszárat; a párosával való befogást és a patkolást. A rómaiak idejében a rosszul befogott ló – a torkát szorító heveder akadályozta a lélegzésben – viszonylag csupán könnyű terhet tudott elhúzni, s így a munkája nemigen ért többet négy rabszolgáénál. A XII. században aztán hirtelen olyanféle javulás áll be, mint amikor valamely motor teljesítményét négy-ötszörösére emelik, s mindez a szügyelő következtében. A ló addig harci mén volt, ettől kezdve azonban igen nagy szerepet fog játszani a boronálásban, a szántásban és a teherszállításban. Ez a jelentős átalakulás egész sereg egyéb változás keretében megy végbe, amilyenek a népesség rohamos szaporodása, a nehéz eke elterjedése, a håroméves vetésforgónak az északi vidékeken való elterjedése, a hozamok növekedése, Észak-Európa szemmel látható fellendülése.

Ám a ló földrajzi elterjedtsége igen egyenlőtlen. Kínában viszonylag kevés a ló: „Alig láttunk lovat – írja Las Cortes atya 1626-ban – a Sansinfu [Csan-hszin-fu] királyságban, s azok is apró léptű kis jószágok voltak, nem is patkolják meg őket, és sarkantyút sem használnak hozzájuk. Nyergük, zablájuk nem egészen olyan, mint a miénk. [Még a XVIII. században is fanyerget használnak, kantárszár helyett pedig egyszerű kötelet.] Valamivel többet láttunk a fusinfui [Fu-hszin-fu] és a kantoni »királyságokban«, de igazán sokat sehol. Azt hallottam, hogy a hegyekben rengeteg az elvadult ló, amelyeket el szoktak fogni, és megszelídítenek."[40] Öszvér ugyancsak kevés van, és nagyon aprók, meséli egy másik utazó, jóllehet drágábban adják őket, mint a lovakat, mert könnyebb az eltartásuk, és mert jobban tűrik a fáradságot.[41] Ha az utazó lovagolni kíván Kínában, akkor induláskor jó állatot válasszon magának, mert később már nem lesz módjában váltani, a fogatváltó állomások ugyanis kizárólag a császár szolgálatára vannak rendelve. A legbölcsebb még mindig az, ha hordszéket bérel, amely könnyű, kényelmes, és nyolc ember hordja felváltva. Egyébként a csomag- és áruszállítás csodálatosan meg van szervezve az erre a célra rendelt irodák révén, ahol elég lerakni őket (a megfelelő másik irodába érkezéskor megkapja az ember); ezt a munkát gyakran teherhordók vagy egykerekű kocsik segítségével végzik, amelyeket egy vagy két ember tol, vagy ritkábban öszvérekkel, málhás szamarakkal.[42] Kétségkívül elmondható, hogy „a kínai császár a világ leghatalmasabb fejedelme, ami a lovasságot illeti". Magaillans 1668-ban nyilvánvalóan pontos számadatokat is közöl erről: 389 000 ló a hadsereg számára, 175 000 az egész birodalom területén az uralkodó szolgálatára álló fogatváltó állomásokéra.[43] Ennek ellenére 1690-ben az elut kán elleni hadjárat alkalmával a hadsereg számára minden lovat elrekviráltak Pekingben, amely magánosok – akár mandarinok – tulajdonában volt.[44] Felvetődik azonban a kérdés, vajon az összes magánosoknak sokkal több lovuk volt-e, mint magának az uralkodónak. Néhány kivételtől eltekintve ugyanis (például az apró szecsuani lovak) a kínai lóellátás külföldről történt, a mongol és mandzsu határon rendezett külön lóvásárokon: Kajjüanban, Kuangmingban vagy, 1467-től Fusun környékén.[45] Nos, egy XVIII. századi adat szerint a császár ezeken a vásárokon évente 7000 lovat vásárolt, míg „az urak, a civil és katona mandarinok", valamint a lakosság többi része csupán „ennek a számnak a két vagy háromszorosát". Vagyis maximum évi 28 000-re ment az északon vásárolt lovak száma. Ami pedig nagyon kevés.

Indiában vagy Fekete-Afrikában még ennél is ritkább a ló. A marokkói ló igazi fényűzési tárgy, Szudánban aranyporért, elefántcsontért, rabszolgákért vásárolják: a XVI. század elején tizenkét rabszolgát adnak egy lóért, s még később is ötöt.[46] Ormuzból Perzsiában vásárolt lovakkal megrakott hajórajok indulnak India felé. Goában 500 *pardoé*t is megadtak egy lóért – vagyis ezret a Nagy Mogul rúpiájából –, ugyanakkor a fiatal rabszolga csupán 20–30 *pardoé*ba került.[47]

De vajon min él árpa vagy zab nélkül az ilyen drágán vásárolt ló? „A lovakat – írja Tavernier 1664-ben – nagy szemű, kemény héjú borsóval etetik: apró malmokban megőrlik, s aztán beáztatják, mert keménysége miatt nehezen emészthető. Ezt a borsót este és reggel adják a lovaknak; két font durva fekete cukrot is etetnek velük, amelyet ugyanannyi liszttel kevernek el, továbbá egy font vajat apró golyócskákban, ezeket úgy nyomkodják bele a torkukba, s utána gondosan kimossák a szájukat, mert a lovak undorodnak ettől a tápláléktól. Napközben csak bizonyos fűféléket adnak nekik, amelyeket gyökerestül tépnek ki, s szintén gondosan megmosnak, hogy ne maradjon rajtuk se föld, se homok."[48] Japánban, ahol a kocsik elé rendes körülmények között (koreai) ökröket fognak, a ló főleg a nemesurak hátasállata.

Az iszlám államokban a ló az állatvilág arisztokratája. A ló jelenti az iszlám ütőerejét, szinte kezdettől, de még inkább első nagy sikereitől fogva. 1590-ben Giovanni Botero elismerően nyilatkozott a vlach (román), magyar, lengyel és török lovasságok fölényéről: „Ha egyszer áttörték soraidat, nem tudsz többé menekülni előlük, ha pedig támadásod alatt szétszóródtak, nem vagy képes üldözni őket, mert mint a sólyom, vagy lecsapnak rád, vagy eltűnnek egy szempillantás alatt."[49] Ráadásul az iszlám országokban bőviben vannak a lónak: egy utazó 1694-ben Perzsiában ezer lóból álló karavánokkal találkozik.[50] Az oszmán birodalom 1585-ben katonai erő tekintetében Ázsiában 40 000 lovat, Európában 100 000 lovat jelent; a vele ellenséges viszonyban álló Perzsiának egy nagykövet jelentése szerint állítólag 80 000 lova van.[51] Elképesztő lóállományok! Való igaz, Ázsia mindent felülmúl a harci mén „előállításában". Bizonyítéknak elegendő, ha az ázsiai Szkutarira hivatkozunk. Vásáraira roppant tömegű lovat vezetnek fel, amelyeket aztán császári vitorlások szállítanak tovább Isztambulba.[52]

Théophile Gautier még a XIX. században is lelkesen beszél az Isztambulban látott rengeteg nedzsdi, hedzsaszi, kurdisztáni telivérről. Ugyanakkor viszont a rakodóparton – Szkutarival szemben – amolyan „török fiakkerek" állomásoznak, az úgynevezett *arabá*k, „abroncsok tartotta vászonnal" fedett „aranyozott, festett kocsik", amelyek elé azonban „fekete bivalyok vagy ezüstszürke színű ökrök"[53] vannak fogva. A valóság ugyanis az, hogy a ló még a XIX. században is a katona, a gazdag ember, a nemesség szolgálatára van fenntartva. Az igaz, hogy a ló Isztambulban malmot is forgathat, a Balkán félsziget nyugati részén pedig apró, egész patájukat befedő acélsaruval patkolt lovak szolgálnak szállításra. Mindez azonban a szolganépek ügye. Nemrég, 1881-ben, nem ezekről a lovakról mondta egy utazó, hogy a marokkói Mazaganban 40-50 dukátba kerülnek, szemben a tizennyolc éves fekete rabszolgával, akiért 16, és a gyerekkel, akiért 7 dukátot adnak.[54] A ló Kis-Ázsiában végül is csak az első világháború után, 1920 tájt foglalja el a szarvasmarha és a teve helyét a mezei munkában.

Ezzel a lovas világgal szemben Európa lassan fejlesztette ki a maga erőforrásait. A saját kárán kellett okulnia. A poitiers-i ütközettől (732) kezdve szaporítania kellett lovai és lovasai számát, hogy képes legyen magát megvédeni, és fenn tudjon maradni: több *csatamén* kellett a nehézfegyverzetű lovagok alá a csatában, több *parádés paripa* békeidőben, több közönséges, erős *hátasló* a fegyverhordó szolgák számára. A muszlim és a keresztény országok számára egyaránt háborús erőfeszítésről van itt szó, az ezzel járó feszültségekkel, időnként pihenőkkel. A svájciak győzelme Merész Károly lovassága felett Nyugaton visszatérést jelentett a gyalogsághoz, a lándzsásokhoz, akiket nemsokára követtek a nehézpuskások is. A XVI. századi spanyol *tercio* a gyalogos katona diadalát jelzi. Ugyanígy török oldalon a janicsár jelenti a nem lovas katona uralmát. Mellette azonban továbbra is fontos marad a török lovasság – a szpáhik –, és hosszú ideig összehasonlíthatatlan fölényben van a nyugati lovassággal szemben.

Európában aranyáron adják a jó lovakat. Amikor Cosimo Medici Firenzében ismét uralomra jutva 1531-ben 2000 lovasból álló gárdát állít fel, tönkremegy ebben a hivalkodó fényűzésben. 1580-ban a spanyol lovasság gyors tempóban folytatja Portugália könnyű meghódítását, ám Alba herceg hamarosan panaszkodni kénytelen, mert nincs elég lova és szekere. Hasonló lóhiányt tapasztalunk a következő évszázadban is, például a katalóniai háború alkalmával (1640–1659) és XIV. Lajos egész uralkodása alatt, amikor a francia hadsereg sorsa attól a 20 000-30 000 lótól függött, amelyet esztendőről esztendőre külföldön tudott beszerezni. A francia méneseknek a Fríziában, Hollandiában, Dániában, Berberiában[55] rendszeresen eszközölt tenyészlóvásárlások segítségével XIV. Lajos idején történt megszervezése nem szüntette meg azt a kényszerhelyzetet, hogy idegenből is kellett lovakat vásárolni az egész XVIII. századon végig.[56]

A szép lovakat Nápolyban, Andalúziában nevelték: a nagyokat Nápolyban, az apró termetű *jinetét* Spanyolországban. De a nápolyi vagy a spanyol király leereszkedő jóindulata nélkül senki sem tudott hozzájuk jutni, még aranyért sem. Ezek után természetes, hogy itt is, ott is egyformán élénk csempészés folyt; a katalán határon a *passador de cavall* még az inkvizíció villámait is vállalja, mert erre a szervezetre bízták ezt a szokatlan felügyeletet. Mindenesetre nagyon gazdagnak kellett lenni ahhoz, hogy valaki, mint a mantuai herceg, saját ügynökeivel kutathassa fel a piacokat Kasztíliában, és távolabb Törökországban meg Észak-Afrikában, s ott vásároljon szép lovakat, fajkutyákat, sólymokat.[57] A toszkánai nagyherceg, akinek a gályái (az 1562-ben alapított Szent István-rend tulajdonai) a Földközi-tengeren kalózkodnak, gyakran tesz szolgálatot az észak-afrikai kalózoknak szép lovak ajándékozása fejében.[58] A XVII.

században könnyebbé válván a kapcsolatok Észak-Afrikával, rendszeresen lehet vásárolni Marseille-ben kirakott berber lovakat a beaucaire-i vásárokon. Nemsokára Anglia – VIII. Henrik uralkodása óta –, Franciaország – XIV. Lajos kora óta –, majd Németország is, ahol a XVIII. század folyamán egyre több lesz a ménes, megpróbálkozik telivértenyésztéssel, importált arab lovak segítségével.[59] „Ezekből [ti. az arab lovakból] tenyésztik ki – magyarázza Buffon – akár közvetlenül, akár közvetve, a világ legszebb lovait." Közben a nyugati fajtákat is fokozatosan feljavították, meg az állomány is növekedett. A XVIII. század elején az osztrák lovasság, amely lehetővé teszi Szavojai Jenő herceg elsöprő győzelmét a török felett, részben ezeknek a sikereknek volt az eredménye.

A lovasság számára szükséges hátaslovak tenyésztésének a nyugati országokban végbement fellendülésével párhuzamosan fejlődik az igásló felhasználása is, mivel szükség van rá a hadsereg ellátásában és az ágyúvontatásban. A Portugáliát 1580-ban megrohanó Alba herceg gyorsan halad előre seregeivel, mert rengeteg szekeret rekvirál.[60] 1494 szeptemberében már VIII. Károly is bámulatba ejtette Itália lakosságát tábori tüzérségével; ütegei gyorsan haladtak, mert nem ökrök, hanem nagy „francia fajtájú, megnyírt farkú és fülű lovak vontatták őket.[61] Egy XIII. Lajos korából fennmaradt értekezés[62] felsorolja, mi minden szükséges tüzérséggel felszerelt 20 000 főnyi sereg szállításához. Többek között rengeteg ló: a tábori konyhához, a különböző rangú tisztek málháihoz és edényeihez, a tábori kovács és ács felszereléséhez, a felcser ládáihoz, de főként az ágyúkhoz és a municióhoz. A legnagyobb ütegek esetében nem kevesebb mint 25 lóra van szükség csak magának az ágyúnak a vontatásához, továbbá legalább egy tucatra a puskapor és a golyók szállításához.

Ezt a munkát nagy északi lovakkal végeztetik, amelyeket egyre nagyobb számban exportálnak dél felé. Milánó, legalábbis a XVI. század elejétől fogva, német kereskedőktől vásárolja őket, Franciaország a metzi zsidó közvetítőktől. Languedoc ugyancsak keresi őket. Franciaországban tenyésztőkörzetek alakulnak ki: Bretagne, Normandia (a guibray-i vásár), Limousin, a Jura-hegység . . .

Nem tudjuk, vajon viszonylag csökkent-e a lovak ára a XVIII. században. Európa mindenképpen el volt látva lovakkal, sőt túlzottan is. Angliában a XIX. század elején a lótolvajok és orgazdák külön társadalmi kategóriát képviselnek. Franciaországban a Forradalom elsőestéjén Lavoisier 3 millióra teszi a szarvasmarhák és 1 780 000-re a lovak számát, ez utóbbiak közül 1 560 000-et a mezőgazdaság foglalkoztat (valamivel több mint 960 000-et azokon a vidékeken, ahol csupán lovakat használnak, és 600 000-et ott, ahol a munka egy részét szarvasmarhákkal végzik).[63] Mindez a 25 milliós Franciaországban. Ha az arányokat azonosnak tekintjük, akkor Európa állatállománya feltehetően 14 millió lóra és

24 millió szarvasmarhára rúgott. Ezt feltétlenül ereje számlájára kell írnunk.

Európában az öszvér is szerephez jut például a spanyol földmívelésben Languedocban, de egyebütt is. Quiqueran de Beaujeu Provence-ról szólva olyan öszvéreket is említ, „amelyeknek az ára gyakran meghaladja a lovakét"[64]. Ismerve az öszvérek és az öszvérkereskedők számát meg az utóbbiak üzleti forgalmát, a történész kikövetkezteti belőle Provence gazdasági életének ritmusát a XVII. században.[65] Végezetül, mivel a szekerek csak egyes kivételezett alpesi utakon tudnak átkelni, például a Brenneren, minden más út az öszvérekkel történő szállítás kizárólagos területét jelenti. Az Alpok öszvérváltó állomásain az a mondás járja, hogy ezek az állatok „valóságos nagy szekerek". Említsük meg a legfontosabb szamár- és öszvértenyésztő vidékek között a francia Poitou-t is.

Nincs egyetlen olyan város se, amelyik ne függne a lovaktól mindennapi ellátása, belső közlekedése, hintai, bérkocsi tekintetében; 1789 tájt Párizsban körülbelül 21 000 ló van.[66] Ezt az állományt állandóan fel kell újítani. Szünet nélkül érkeznek a lószállítmányok, az úgynevezett „lóvonatok", tíz-tizenkét állat egy sorban, egymás farkához kötve, pokróccal a hátán, két rúd között, mintha hosszú, kettős rúd közé lennének befogva. Saint-Victor körül vagy a Sainte-Geneviève dombon gyűjtötték őket össze, de sokáig tartottak lóvásárokat a rue Saint-Honorén is.

Vasárnap kivételével, amikor a hajók (a fedett *galiote*-ok és a lapos ladikok, a *bachot*-k), megannyi bizonytalan alkotmány, Sèvres-ig vagy Saint-Cloud-ig szállítják a pihenő párizsiakat, a Szajna nemigen szolgálja az egyébként úgyszólván nem is létező személyszállítást. A siető ember számára a bérkocsi az igazi megoldás. A század vége felé kb. kétezer, hadseregből kiszuperált lovak vontatta, rossz fiakker járja a várost, durva beszédű kocsisokkal a bakon, akik naponta 20 sou-t kötelesek fizetni „azért, hogy joguk legyen a kövezeten hajtani". Ebben az időben hírhedtek a „párizsi közlekedési zavarok", ezer és ezer kép idézi számunkra az emléküket. „Amíg nem ittak – meséli egy párizsi –, a fiakkeresek meglehetősen alkalmazkodók, de dél tájt már kellemetlenebbek, este pedig elviselhetetlenek." Ráadásul a forgalom csúcspontján meglelhetetlenek is, például délután két óra felé, amikor az emberek ebédelnek. „Az ember kinyitja a fiakker ajtaját, ám a másik oldalon valaki ugyanezt míveli: felszáll ő is, mi is. Ilyenkor az ember a [rend]biztoshoz kénytelen fordulni, hogy ő döntse el, melyik marad bent." Ezekben az órákban bizony gyakran előfordul, hogy az aranyozott hintó nem tud haladni a „rozzant, repedezett bőrrel fedett, bedeszkázott ablakú", kimért léptekkel lassan cammogó fiakker miatt.[67]

De vajon az ilyen forgalmi dugóknak az igazi oka nem a régi Párizs-e, a maga többnyire mocskos házakkal szegélyezett szűk utcaszövedékével, amelyben összezsúfolódott a lakosság, hiszen XIV. Lajos – 1672. évi rendeletével – ellenezte a város fejlesztését? Ez a Párizs még mindig olyan, mint XI. Lajos idején. Párizsnak is kellett volna valami jó kataklizma, hogy elseperje a régi várost, mint Londont az 1666. évi tűzvész, vagy Lisszabont az 1755-ös földrengés? Ez a gondolat merül fel Sébastien Mercier agyában, amikor az előbb-utóbb „elkerülhetetlen" lebontást emlegetve Lisszabonról beszél, arról a hatalmas és ronda településről, ahol három perc elegendő volt hozzá, hogy lerombolja „azt, amit az emberi kéz csak igen hosszú idő alatt tudott volna lebontani [. . .]. S íme a város pompázón, büszkén állt utána talpra"[68].

A Párizsból Versailles-ba vezető úton oda-vissza sokkal kényelmesebben gördülnek a kehes, de kíméletlenül űzött, „izzadságtól csepegő" lovak vontatta kocsik. Hajtóik az „őrültek". Egyébként „Versailles a lovak hazája". A lovak között ugyanolyan különbségek vannak, „mint a város lakói között: az egyik kövér, jól táplált, jól idomított [. . .], a másik beteges külsejű, és csak udvari inasokat vagy vidékieket szállít . . ."[69]

Szentpétervárott vagy Londonban ugyanezt láthatnánk. Az utóbbiban elég lenne nap mint nap követnünk Samuel Pepyst a II. Károly korabeli bérkocsikon tett sétáin és utazásain. (Később már megengedheti magának azt a fényűzést, hogy saját kocsit tartson.)

Nehéz elképzelnünk, mit jelentenek ezek a személy- és áruszállítási problémák. Minden város tele van istállóval. A patkolókovács műhelye a főutcára nyílik: egy kicsikét olyan, mint ma a garázs. És ne feledkezzünk meg a zab-, árpa-, szalma- és szénaellátásról sem. Aki Párizsban „nem szereti a friss széna szagát – írja Sébastien Mercier 1788-ban –, nem tudja, mi a legkellemesebb illatszer; de ha szereti ezt a szagot, menjen csak el hetenként kétszer a Pokol-kapu felé [ma is létezik a Denfert-Rochereau tértől délre]. Ott szénával alaposan megtetézett szekerek hosszú sorát fogja találni: vásárlókra várnak. [. . .] A fogattal rendelkező házak ellátói mind ott gyűlnek össze, előbb szemrevételezik a növényi takarmány minőségét, aztán hirtelen kitépnek egy marékkal a szénából, megtapogatják, megszaglásszák, sőt meg is rágják: ők ugyanis márkiné asszony lovainak a pohárnokai."[70] De az ellátás fő vonala továbbra is a Szajna. 1718. április 28-án egy szénával megrakott hajón tűz ütött ki, aztán fennakadva a Petit-Pont [Kis-híd] ívein, felgyújtotta a hidat szegélyező házakat meg a szomszédos lakásokat.[71] Londonban a szénát a Whitechapel „sorompón" túl vásárolták a piacon, Augsburgban ugyanígy – ha hihetünk annak a nagy vászonfestménynek, amelyik a négy évszakot ábrázolja –, a perlachplatzi piacon, a XVI. században: az októberi jelenetben a leölt vadak és a téli tüzelőrakások mellett szénahalmokat látunk, amelyeket a parasztok hoznak piacra. Egy nürnbergi kép pedig a vándorárust ábrázolja, amint talyigáján szalmát kínál a város istállói számára.

Vízigépek, szél hajtotta gépek

A XI., XII. és XIII. században éli át Nyugat az első gépi forradalmat. Forradalmat? Igen, ha ezen mindazoknak az átalakulásoknak az együttesét értjük, amelyek a vízi- és szélmalmok megsokasodásával jártak együtt. Ezek „a kezdetleges motorok" kétségkívül igen szerény teljesítményt nyújtanak, vízikerekenként 2-5 lóerőt,[72] szélmalomszárnyanként néha 5-öt, legfeljebb 10-et. De egy energiával rosszul ellátott gazdaságban jelentős teljesítménytöbbletet képviselnek. Feltétlenül szerepet játszottak Európa első fejlődési szakaszában.

A vízimalom régebbi, mint a szélmalom, és nagyobb is a jelentősége. Nem a széljárás szabálytalanságától, hanem az általában kevésbé szeszélyes víztől függ. Szélesebb körben is terjedt el, részben azért, mert régebbi, részben pedig azért, mert rengeteg a folyó és a folyam, a víztároló, a vízelvezető csatorna meg a vízvezeték, amely mind képes megforgatni a lapátos vagy kanalas kereket. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a hajómalmok Párizsban a Szajnán, Toulouse-ban a Garonne-on és egyebütt is közvetlenül fel tudják használni a víz sodrát. Továbbá ne feledkezzünk meg az árapály energiájáról se, amelyet szintén kihasználnak a muszlim országokban csakúgy, mint Nyugaton, még ott is, ahol egyébként jelentéktelen ez az energia. 1533-ban egy francia utazó magánkívül van a lelkesedéstől a velencei lagúnában, a muranói szigeten látott egyetlen hidraulikus malomtól, „a tenger vize hajtja az egyik utcában, amikor árad vagy apad a tenger"[73].

Az első vízimalom horizontális volt, amolyan kezdetleges turbina: néha *görög* malomnak (mert az ókori Görögországban tűnik fel először) vagy *skandináv*nak (mert sokáig fennmaradt Skandináviában) is szokták nevezni. De ugyanígy nevezhetnénk akár kínainak, korzikainak, brazilnak, japánnak, közép-ázsiainak stb., mert ezekben az országokban a vízikerék egészen a XVIII., sőt a XX. századig vízszintesen forog, és egészen kezdetleges erőt fejt ki, ami éppen csak arra elég, hogy *lassan* forgásban tartson egy őrlőmalmot.

Semmi csodálnivaló nincs rajta, hogy e kezdetleges kerekeket Csehországban még a XV. században vagy Romániában 1850 tájt is megtaláljuk. Berchtesgaden közelében egészen 1920-ig működtek hasonló típusú evezőlapátos malmok.

A „zseniális" művelet az volt, amikor a kereket függőleges helyzetbe állították. Ezt a római mérnökök hajtották végre már időszámításunk első századában. A fogaskerekekkel továbbvitt mozgást aztán vízszintessé alakítják a végső aktus, a malomkő forgatásának a céljára, amely egyébként az ötszöröse lesz a vízikerék forgási sebességének. Tehát sebességváltásról van szó. Az első motorok nem mindig mondhatók kezdetleges-

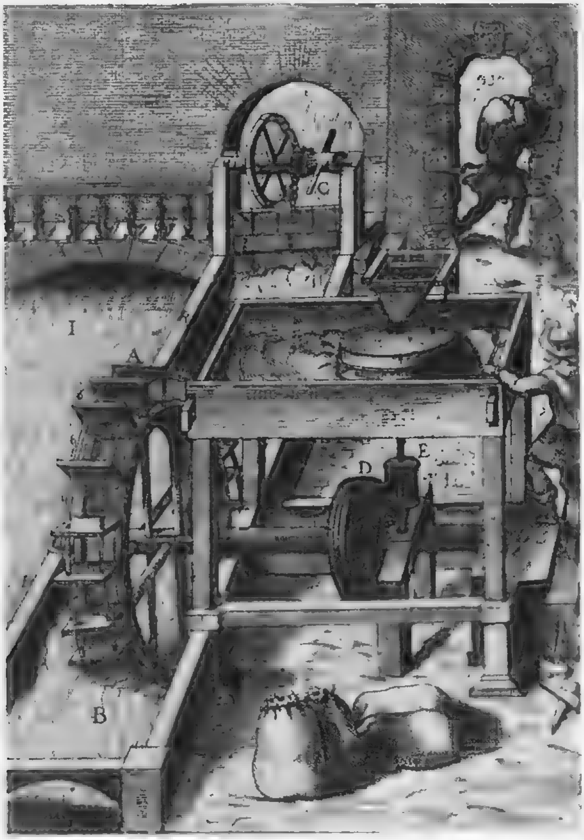

A vízimalom mechanizmusa (1607): pontos bemutatása annak, hogyan alakul át a függőleges síkban forgó kerék mozgása a malomkő vízszintes forgásává (amit már több évszázaddal korábban felfedeztek). V. Zonca *Novo teatro di machine* című könyvéből (Fotó: B. N.)

nek. Arles közelében, Barbegalban az archeológusok bámulatos római berendezésekre bukkantak, egy több mint 10 kilométer hosszú vízvezetékre, „ejtőcsővel" és a végén egymás után 18 kerékkel, valóságos sorozatmotorokkal.

Ám ez a fajta kései római berendezés csupán a birodalom néhány pontjára korlátozódik, és kizárólag gabonaőrlésre szolgál. A XII. és XIII. századi forradalom azonban nem csupán a vízikerekek számát növeli, hanem felhasználásuk kiterjed egyébre is. A ciszterciták a hutáikkal egyidőben terjesztették el Franciaországban, Angliában és Dániában. Néhány évszázad múlva az Atlanti-óceántól Oroszországig nincs többé Európában olyan falu, amelynek ne lenne molnárja és vízzel hajtott kereke, ha ugyan már nincs olyan csatornája, amely felülről vezeti rá a vizet a kerékre.

A vízikerék felhasználása egyre változatosabb lett: ez hajtja az érczúzókat, a vas kovácsolására szolgáló hidraulikus kalapácsokat, a posztókallógépeket, a kovácsműhelyek fújtatóit. Meg a szivattyúkat, a köszörűköveket, a csermalmokat és mind közül a legújabbakat, a papírmalmokat. Soroljuk még ide a fűrészmalmokat is, amelyek a XIII. század végével tűnnek fel, amint azt az az 1235 tájáról ránk maradt vázlat bizonyítja, amelyet egy igen érdekes ember, Villard de Honnecourt „mérnök" készített. A bányászatnak a XV. században végbement rendkívüli felvirágzása idején a legszebb malmok a bányákban találhatók: ezek mozgatják az ásványfelvonó csörlőket (mindkét irányban), a hatalmas szellőztetőgépeket, a vízkerekeket, a puttonyos vízemelő láncokat, sőt a szívónyomó szivattyúkat is. Vezérlőállások vagy emeltyűk segítségével már bonyolult mechanizmusokat lehet mozgásba hozni, amelyek szinte változatlanul ilyenek maradnak egészen a XVIII. századig, sőt még tovább is. Mindezek a csodálatos mechanizmusok (köztük roppant kerekek, amelyeknek az átmérője néha a tíz métert is eléri) megszemlélhetők Georgius Agricola *De re metallica* (Az ércbányászatról) című, Bázelben 1556-ban megjelent művének a metszetein, amely összefoglalja, modernizált formában, a korábbi szakmunkákat.

A fűrészmalmok, a ványolóműhelyek sulykolói, a kovácsműhelyek kalapácsai és fújtatói számára az volt a probléma, hogyan lehet átalakítani a körmozgást váltakozó mozgássá. Ezt a bütykös vezérlőtengely alkalmazásával oldják meg. A hozzá szükséges fogaskerékrendszerről egész könyvet lehet írni, és írtak is. A bámulatos a mi szemünkben az, hogy mindezeket a roppant bonyolult megoldásokat fával is meg lehetett valósítani. De azért korántsem kell azt hinnünk, hogy e mechanikai remekek a kortársak részére megszokott látvány voltak. Valahányszor ilyeneket látnak, csodálkoznak rajtuk, megbámulják őket még sokkal később is. Mikor Barthélémy Joly 1603-ban Genfbe menet átutazik a Jura-hegységen, a Silani-tó kijáratánál, a Neyrolles völgyében megpillantja ezeket a malmokat, amelyek „a szakadékokkal teli hegyekről alázúdított fenyőtörzseket" dolgozzák fel, így ír róla: „érdekes gépezet, egyetlen, vízzel hajtott kerék, amelyik több le- s föl mozgást idéz elő [ti. a fűrész mozgását], miközben a fa elhalad alatta [. . .], és másik fatörzs lép a helyébe olyan szép rendben, mintha csak emberkéz végezné az egészet"[74]. Nyilvánvaló, hogy ez a látvány mégiscsak szokatlan valami, méltó rá, hogy belekerüljön egy útleírásba.

A malom időközben általánosan használt munkaeszközzé lett, olyannyira, hogy akár teljesen kihasználják, akár nem, a folyóvizek energiája nélkül már sehol sem lehet élni. Az „iparos" városok (de hát akkoriban melyik város nem az?) alkalmazkodnak a folyók irányához, közelednek hozzájuk, megregulázzák a vízfolyást, amolyan Velence-szerű város külsejét öltik magukra, legalábbis két-három jellemző utcájuk mentén. Ennek a tipikus esetét látjuk Troyes-ban. Bar-le-Ducnek még ma is megvan a maga Tímár utcája, benne a folyó egyik odavezetett ágával. Châlons, a posztógyártó város ugyanezt cselekedte a Marne-nal (rajta az úgynevezett Öt Malom híddal), Reims a Vesle-lel, Colmar az Ill-lel, Toulouse a Garonne-nal, amelyen már nagyon korán és hosszú ideig létezett egy „hajómalom-flottilla", vagyis bárkák a víz sodra által hajtott kerekekkel, és a Moldva több kanyarján fekvő Prága. Nürnberg a város területén belül és közvetlen közelében a Pegnitz folyóval hajtatta számos malomkerekét (még 1900-ban is 180 működött belőlük). Párizsban és környékén mintegy húsz szélmalom dolgozik, de ha feltesszük is, hogy az időjárásváltozások az év egyetlen napján sem állítják meg őket, együtt sem tudnák a huszadrészét sem szolgáltatni a párizsi pékek által felhasznált lisztnek. De 1200, legnagyobb részben lisztőrlő vízimalom dolgozott a Szajnán, az Oise-on, a Marne-on és egy sereg olyan apró folyón, mint például az Yvette és a Bièvre (e mellé telepedett le 1667-ben a Gobelins nevű királyi manufaktúra). A forrásukhoz közeli kis folyóvizeknek ugyanis megvan az az előnyük, hogy télen ritkán fagynak be.

A malmoknak a városok által történt lefoglalása vajon nagyjából második lépcsőnek tekinthető? Egyelőre még kiadatlan doktori disszertációjában Robert Philippe bemutatja a megelőző fázist, az első malmok elterjedését, amelyek a felhasználandó víz törvényeinek megfelelően vidéken, a falvak mellett telepedtek meg, ahol így az energia századokra gyökeret vert. Az elsősorban gabonaőrlésre szolgáló malom akkoriban az *uradalmi gazdálkodás* legfontosabb eszköze volt. A földesúr dönt az építéséről, vásárolja a malomköveket, szolgáltatja a fát és az épületkövet, míg a parasztok a munkájukkal vesznek benne részt. A földesúri gazdaság egész sereg alapegységet alkot, amelyek önmagukban is megállnak. De az árukat összegyűjtő és szétosztó cseregazdálkodás a városoknak dolgozik, a város jelenti a végállomását, és ezért végül is ő fogadtatja el a rendszerét az uradalmakkal, és teremti meg a malmoknak azt az új elhelyezkedését, amely megfelel sokoldalú kívánalmainak.[75]

Végső soron a malom standard mértéke az iparosodás kora előtti Európa energetikai felszereltségének Egy utazó orvos, a vesztfáliai Kämpfer 1690-ben a Sziámi-öböl egyik közepes nagyságú szigetén megállapodva így próbál képet adni egy folyam vízmennyiségéről: elég bőséges hozzá – írja –, hogy három malmot is forgasson.[76] Egy statisztika szerint a XVIII. század végén az osztrák fennhatóság alá került Galíciában 2000 négyzetmérföld területre és 2 millió lakosra 5243 vízimalom jut (és csak 12 szélmalom). Első szempillantásra elképesztő szám. De a *Domesday Book* 1806-ra 5624 malmot ad meg a Severntől és a Trenttől délre eső 3000 községre.[77] Továbbá elég felfigyelnünk arra a megszámlálhatatlan apró kerékre, amelyet a rengeteg kép, rajz és várostérkép ábrázol, s azonnal megértjük, mennyire el volt terjedve mindenütt a vízimalom. Mindenesetre ha a vízimalmok és a lakosság számaránya másutt is olyan volt, mint Lengyelországban, akkor Franciaországban 60 000-re,[78] egész Európában pedig közel 500 000-600 000-re tehetjük a számukat az ipari forradalmat közvetlenül megelőző időkben.

Egy rendkívül gondos és véleményem szerint éppoly briliáns cikkében, mint Marc Bloch klasszikus műve a vízimalmokról, Makkai László nagyjából ugyanezeket a számokat erősíti meg: „ötszáz- vagy hatszázezer malom, egy és fél vagy hárommillió lóerő egyenértéke". Számításai kiindulópontjául a bérleti szerződéseket vette: a kerekek nagyságát (2–3 méter átmérő) és a rajtuk található lapátok számát (átlagban mintegy húsz), az óránként megőrölt liszt mennyiségét (kövenként 20 kilogramm), a malomkerekek számát (malmonként egy, kettő vagy több), továbbá összehasonlította a kelet-európai és nyugat-európai malmokat, amelyek – legalábbis a gabonaőrlő malmok – nagyjából azonosak, figyelembe vette a vízimalmok és a lakosság száma közötti majdnem állandó arányt (átlagban, pontos esetekre kiszámítva, 1:29). Mivel a malmok száma vagy a hajtókerekek nagysága ugyanúgy növekszik, mint a lakosság, a XII. és a XVIII. század között nagyjából valószínűleg megkétszereződött a hajtóerő-felszereltség. Elvben minden falunak megvan a maga malma. Ahol pedig elegendő szél vagy folyóvíz hiánya miatt – mint például Magyarországon a Nagyalföldön – ez a malom nem lehet mindenütt hidraulikus, a lovak, sőt emberi erő hajtotta malom foglalja el a helyét.[79]

A szélmalom jóval később jelenik meg, mint a vízikerék. Nemrég még azt hitték, hogy Kínából származik, de valószínűbb, hogy a magasan fekvő iráni vagy tibeti tájakról terjedt el.

Iránban valószínűleg már az i. sz. VII. század óta – de a IX. században már egészen bizonyosan – működnek olyan malmok, amelyeket vízszintes helyzetben forgó kerékre szerelt függőleges vitorlák hajtanak. A kerék mozgását a közepén átveszi a tengely, és mozgásba hozza a magot őrlő malomkövet. Az elképzelhető legegyszerűbb valami: a malmot nem kell irányítani, vitorlái mindig a szél irányában állnak. Másik előnye: a szélkerék és a malomkő közötti kapcsolat megteremtéséhez nincsen szükség semmiféle transzmissziós fogaskerék-szerkezetre. A magőrlő malom esetében a probléma ugyanis mindig az, hogyan forgassuk a vízszintesen mozgó malomkövet, a *mola versatilis*t, amelyik a magot az alatta levő mozdulatlan (vagy alvó) kövön zúzza szét. Állítólag a muszlim népek terjesztették el ezeket a malmokat Kína és a földközi-tengeri országok felé. Tarragonának a muszlim Spanyolország északi határán állítólag már a X. században voltak szélmalmai.[80] De nem tudjuk, milyen rendszer szerint működtek.

Mert a Kínában történtektől eltérően – ahol ugyanis évszázadokon át tovább is vízszintesen forog a malom –, a nagy „kaland" Nyugaton a szélkerék függőleges síkba való állítása, ahogyan az a vízimalmok esetében is történt. A mérnökök szerint ez a módosítás zseniális volt, s igen nagy mértékben megnövelte a teljesítményt. A keresztény országokban ez az újfajta, tulajdonképpen új találmányt jelentő szélmalom terjed el.

Az arles-i statútumok már a XII. században említést tesznek róla. Ugyanebben az időben megtalálható Angliában és Flandriában is. A XIII. században már egész Franciaország befogadta. A XIV. században ott találjuk Lengyelországban és Moszkóviában is, Németországból ezekbe az országokba is eljutott. Apró részlet: Szíriában a keresztesek nem találtak szélmalmokat, amint azt korábban állították, hanem ők vitték oda.[81] Az időbeli eltolódások igen számosak, de Észak-Európa általában megelőzte Dél-Európát. Így a szélmalom csak későn jut el bizonyos spanyol tartományokba, például La Manchába, úgyhogy Don Quijote lovag rémülete nagyon is természetes: a roppant szörnyetegek ismeretlenek számára. Nem így az itáliaiak számára: Dante 1319-ben írott *Pokol*jában* a sátán szélmalomként terjeszti ki hatalmas karjait.[82]

A szélmalom, amelynek a fenntartása költségesebb, mint a vízimalomé, egyúttal terhesebb is egyforma teljesítmény mellett. Viszont sok egyébre fel lehet használni. A *Wipmolen*ek Németalföldjén már a XV. században (de még nagyobb mértékben 1600 után) szélmalmok működtetik a vedresláncokat, amelyek a talajvizet emelik ki és továbbítják a csatornákba.[83] Így egyik eszköze lesz a németalföldi művelhető területek türelmes visszahódításának, a tenger ellen és a túlzottan kitermelt tőzegmezőkön keletkezett tavak mentén emelt gátak mögött. Másik ok, amelynek következtében Hollandia a szélmalmok hazája lett: az ország az Atlanti-óceán és a Balti-tenger között állandóan fúvó nagy szelek középpontjában helyezkedik el.

Eredetileg[84] az egész malomépület forog önmaga körül, hogy vitorláit a szél irányába tudja állítani. Így működnek például a bretagne-i, jellemző módon *gyertyatartók*nak nevezett malmok. Az egész malom a középpontjában elhelyezett rúdra van szerelve, és irányítórúd segítségével lehet elforgatni. Minthogy a szárnyak esetében előnyös, ha minél magasabban helyezik el őket a föld színétől, mert így kapják a legerősebb szelet, a fogaskerék-szerkezet és a malomkövek az építmény tetején foglalnak helyet (minek következtében zsákfelhúzóra van szükség). Apró részlet: a szárnyak tengelye sohasem egészen pontosan függőleges, dőlését tapasztalati alapon szabályozzák. A rajzok (például Ramelli 1588-ból származó vázlatai) és a még létező malmok lehetővé teszik, hogy megértsük az egyszerű mechanizmusokat: a mozgás továbbítását, a fékező rendszereket, annak a lehetőségét, hogy az egyetlen középső malomkőpárt két oldalsó párral helyettesítsék...

---

* *La Divina Commedia (Isteni színjáték)* egyik fő része. – *A ford.*

Alig lenne nehezebb megmagyarázni az olyan *Wipmolen* működését is, amelyik az építmény tetején nyert forgatóerőt továbbítja az alsó résznek, oda, ahol a szivattyúszerepet játszó vedreslánc dolgozik. A mozgás továbbítása *belül üres* középső rúdon át, tengely segítségével történik. Ebből aztán néhány – egyébként nem megoldhatatlan nehézség – származik, valahányszor úgy adódik, hogy gabonaőrlésre kell visszaállítani a Wipmolent.

Nagyon korán – a XVI. században már bizonyosan – elterjed a holland mérnökök segítségével a „tornyos" malom: az építmény felső, egyedül, külön forgó része elégséges a szárnyak helyzetének a megváltoztatásához. A nehézség e néha „zubbonynak" nevezett malmok esetében (távolról zubbonyt viselő parasztra emlékeztetnek) az, hogyan tegyék könnyebbé a „sapka" forgását a malom álló része felett fakorcsolyák vagy különféle elgondolású görgők segítségével. Belül azonosak maradnak a megoldandó problémák: vezérelni, megállítani a szárnyak mozgását, irányítani a szárnyak lapátjait, megszervezni a mag lassú lefelé haladását a garattól kezdve a „töltőlyukon", a felső, forgó malomkövön át, és – alapvető probléma – fogaskerékrendszer segítségével átfordítani a mozgást a szárnyak függőleges síkjából a kövek vízszintes síkjára.

Általánosabban megfogalmazva a nagy haladást az a felfedezés jelentette, hogy egy motor, egyetlen kerék – vízimalom vagy szélmalom – át tudta adni a mozgását több szerszámnak is: nem egy, hanem két vagy három malomkőnek; nem egy fűrésznek, hanem egy fűrésznek és egy kalapácsnak; nem egy döngölőnek, hanem egész sorozatnak, mint ahogy azon az érdekes tiroli modellen látjuk, amelyik „zúzza" a gabonát, nem pedig őrli[85] (ebben az esetben a durván összezúzott magból olyan teljes kenyeret sütnek, amely inkább lepény, mint kenyér).

A vitorla: az európai flották esete

Itt most nem vethetjük fel a vitorlázat egész problémáját, csupán képet kívánunk nyújtani arról az energiáról, amelyet a vitorla, a rendelkezésére álló egyik leghatalmasabb motor állít az ember szolgálatába. Európa példája ezt kétségtelenül bizonyítja. Földrészünk 1600 tájt 600 000-700 000 tonnát képviselő kereskedelmi hajótérrel rendelkezik; persze ezt a számot a szokásos fenntartással idézzük, *legfeljebb nagyságrendként foghatjuk fel.* Nos, egy Franciaországban, minden bizonnyal 1786–1787-ben készült alapos statisztika szerint a Forradalom előtti időkben ez a flotta eléri a 3 372 029 tonnát,[86] vagyis két évszázad alatt mintegy megötszöröződött a térfogata. Évi három utat számolva ez 10 millió tonna forgalomnak, egy mai nagy tengeri kikötő forgalmának felel meg.

Ezekből a számokból azoknak a szélmotoroknak a teljesítőképességét, amelyek ilyen tömegeket mozgatnak, nem tudjuk kikövetkeztetni azzal a viszonylagos biztonsággal, amellyel például teherszállító gőzhajópark esetében tudnánk. Igaz, hogy 1840 tájt, amikor még egymás mellett léteznek gőzhajók és vitorlások, úgy becsülik, hogy egyforma tonnatartalom mellett a gőzhajó körülbelül öt vitorlás hajó munkáját végzi el. Gőzhajóban számolva tehát az európai hajópark 600 000-700 000 tonna vagy legalábbis ennek az egyenértéke, és így megkockáztathatunk egy – egyáltalán nem biztos – számot: 150 000 vagy 233 000 lóerő aszerint, hogy egyharmad vagy egynegyed lóerőre becsüljük-e az 1840 körül egy tonna súly tengeri szállításához szükséges teljesítőképességet. Ha figyelembe akarnánk venni a haditengerészetet is, akkor természetesen erősen növelnünk kellene ezt a számot.[87]

A fa: mindennapi energiaforrás

Napjainkban az energiára vonatkozó számítások nem veszik figyelembe sem az állati munkát, sem, bizonyos tekintetben, az emberi kézi munkát, sőt gyakran a fát és származékait sem. Nos, a XVIII. század előtt a fa mint a legfontosabb forgalomban levő anyag igen jelentős energiaforrás. A XVIII. század előtti civilizációk a fa és a faszén civilizációi, mint ahogyan a XIX. századiak kőszén-civilizációk.

Ha Európát tekintjük, minden ezt bizonyítja. A fa igen nagy mértékben kiveszi a részét az építkezésből, még akkor is, ha egyébként a kő a fő anyag. Fából gyártják a szárazföldi és tengeri szállítóeszközöket, a gépeket és a szerszámokat, az egyéb felhasznált fémalkatrészek ugyanis mindig igen könnyűek. Fából készülnek a szövőszékek és a rokkák, a prések és a szivattyúk meg a gazdasági szerszámok és felszerelések legnagyobb része is. Az egyszerű ősi eke teljesen fából készül („faeke"), a modern eke ma ekevasnak nevezett része is többnyire vékony vaslemezzel borított fa. Mi sem rendkívülibb látvány a mai ember számára, mint az a sereg bonyolult fogaskerék-szerkezet, amelynek fából készült minden darabja tökéletes pontossággal kapcsolódik egymásba: ilyet láthatunk például a Deutsches Museumban, a müncheni technikatörténeti múzeumban. Vele együtt számos XVIII. századi Fekete-erdő vidéki faliórát is őriz a gyűjtemény, ezeknek szintén fából van a szerkezetük, továbbá egy még ezeknél is ritkább tárgyat, egy kerek zsebórát, amely szintén e törékeny anyagból készült.

A mindenütt jelenlevő fa nemrég még óriási jelentőséggel bírt. Az erdősítés szempontjából nagyon kedvező helyzetben levő Európa hatalmának egyik forrása is ebben keresendő. Vele szemben az iszlám országok erejét idővel éppen faforrásaik szűkös volta és fokozatos kimerülése ásta alá.[88]

Természetesen itt most csupán az a fa érdekelhetne bennünket, amely elégetve közvetlenül energiává alakul át, és egyaránt felhasználható a házak fűtésére, a tűzzel dolgozó iparokhoz – öntödék, serfőzők, finomítók, üveghuták, cserépégetők, szénégetők –, valamint a szalinákhoz, amelyek szintén gyakran alkalmaznak melegítést. De azon túl, hogy a rendelkezésre álló tűzifa mennyiségét korlátozzák felhasználásának egyéb módjai, a fa nagymértékben meghatározó szerepet játszik az energiatermelő eszközök gyártásában is.

Az erdő válogatás nélkül szolgál fűtésre, házépítésre, bútor-, szerszám- és kocsikészítésre, hajóépítésre.

A felhasználástól függően hol ilyen, hol olyan faminőségre van az embernek szüksége: a házakhoz tölgyre, a gályákhoz fenyőre, tölgyre vagy diófára, tíz különféle fajtára,[89] az ágyútalpakhoz szilfára. Mindebből roppant tarolás következik. Így például a hadszertelepekhez és hajógyárakhoz semmi szállítás nem túl hosszú vagy túl költséges: minden erdőt igénybe vesznek. A Balti-tengeren és Hollandiában hajóra rakott deszkák és gerendák már a XVI. században eljutnak Lisszabonba és Sevillába, sőt velük együtt kissé ugyan nehézkes, de olcsó hajók is, amelyeket a spanyolok Amerikába küldenek, vissza sem várva őket, hagyva, hogy az Antillákon fejezzék be a pályafutásukat, sőt megérkezésük után azonnal le is bontatják őket: ezek az úgynevezett elveszett hajók – *los navios al través.*

Minden flotta építése, bármely országé legyen is, roppant erdőterületek letarolásával jár. A Colbert korabeli hajóépítkezések a királyság erdeiben tervszerű kitermelést tettek szükségessé, a levágott fa szállításához minden lehetséges hajózható vízi utat felhasználtak, még az olyan kis áteresztő képességűeket is, mint az Adour vagy a Charente. A Vogézek fenyőit a Meurthe-ön úsztatják le, majd tengelyen viszik tovább Bar-le-Ducbe, ahol az Ornainon a törzsekből tutajokat – *brelle*-eket – állítanak össze. Innen a tutajok továbbjutnak a Saulx-ra, majd a Marne-ra és végül a Szajnára.[90] A döntő fontosságú hadihajó-alkatrész – az árboc – terén Franciaország ki van zárva a balti-tengeri kereskedelemből, amely Rigán, majd nemsokára Szentpéterváron át főleg Angliát látja el, és arra sem gondol (mint később az angolok), hogy az Újvilág, elsősorban Kanada erdeit használja fel.

A francia tengerészet tehát kénytelen több darabból összeszerelt árbocrudakat használni. Ám ezek a mesterséges, több darab fából készült és abronccsal összeerősített árbocrudak nem elég hajlékonyak, sok vitorla felvonása esetén könnyen eltörnek. Az angol hajókkal szemben a francia hajók sohasem tesznek szert többletgyorsaságra. Ezt jobban megítélhetjük, amikor az amerikai angol gyarmatok függetlenségi háborúja idején rövid időre megfordul a helyzet. A Semlegesek Ligája a Balti-tengert ugyanis elveszi az angoloktól, mire ezek kénytelenek szintén több részből összeállított árbocokat alkalmazni, s ezzel az előny azonnal ellenfeleikhez pártol.[91]

Következményeiket tekintve ezek az erdőtarolások nem egyedül és nem is a legveszedelmesebbek. A paraszt, különösen az európai, gyökerestől irtja a fát, szántóföldnek töri fel az erdőt. Az erdő igazi ellensége a mindenféle használati jog. I. Ferenc idejében az orléans-i erdő 140 000 hold volt, szemben az egy évszázaddal későbbi állítólagos 70 000 holddal. Ezek a számok ugyan nem bizonyosak, az azonban igen, hogy a százéves háború befejezte után (a háború ugyanis kedvezett az erdőknek a szántóföldek kárára) és a XIV. Lajos uralkodása alatt végzett igen hatékony erdőirtások következtében a fásított területek erősen csökkentek, s nagyjából elérték a mai területüket.[92] 1519-ben egy orkán – „amelyre sok mindent ráfogtak" – ötven-hatvanezer fát döntött ki a bleu-i erdőben, amely a középkorban összekötötte a lyoni és a gisors-i erdőket: az így keletkezett résbe benyomultak a szántóföldek, és a két rész között soha többé nem állt helyre a kapcsolat.[93] Egy egyszerű repülőút Varsó és Krakkó között még ma is látni engedi a földön, hogyan nyomulnak be, szinte lyukakat fúrva, a hosszú parcellák az összefüggő erdőtömegekbe. Felvetődhet a kérdés, vajon az a tény, hogy a francia erdőterület a XVI. és a XVII. század között egyensúlyba kerül, a gondos törvényhozás következménye-e (például az 1573. évi királyi rendeleté vagy a Colbert által foganatosított rendszabályoké), vagy pedig valami természetes módon helyreállított egyensúly eredménye, mivel az ily módon megszerezhető földek túlságosan rossz minőségűek lévén többé már nem érték meg a vesződséget.

Számításokat végző történészek, főleg az Újvilágra gondolva, arra a következtetésre jutottak, hogy az erdőégetések és mezőgazdasági övezetek létesítése az elfoglalt erdőterületeken tulajdonképpen öncsalás volt. Az erdőt taroló ember már megszerzett gazdagságot cserélt el egy még felépítendő gazdagságért, amely nem is feltétlenül ért többet amannál. Nyilvánvalóan félrevezető okoskodás: erdőgazdálkodás csak úgy van, ha beleépül a gazdasági élet egészébe, egy egész sereg közvetítő – nyájaikat legeltető (és nem csupán disznaikat makkoltató) pásztorok, favágók, szénégetők, szekeresek, taligások, egy egész „vadon" élő, szabad nép – révén, akiknek az a foglalkozásuk, hogy kitermeljenek, használjanak, pusztítsanak. Az erdő csak akkor ér valamit, ha felhasználják.

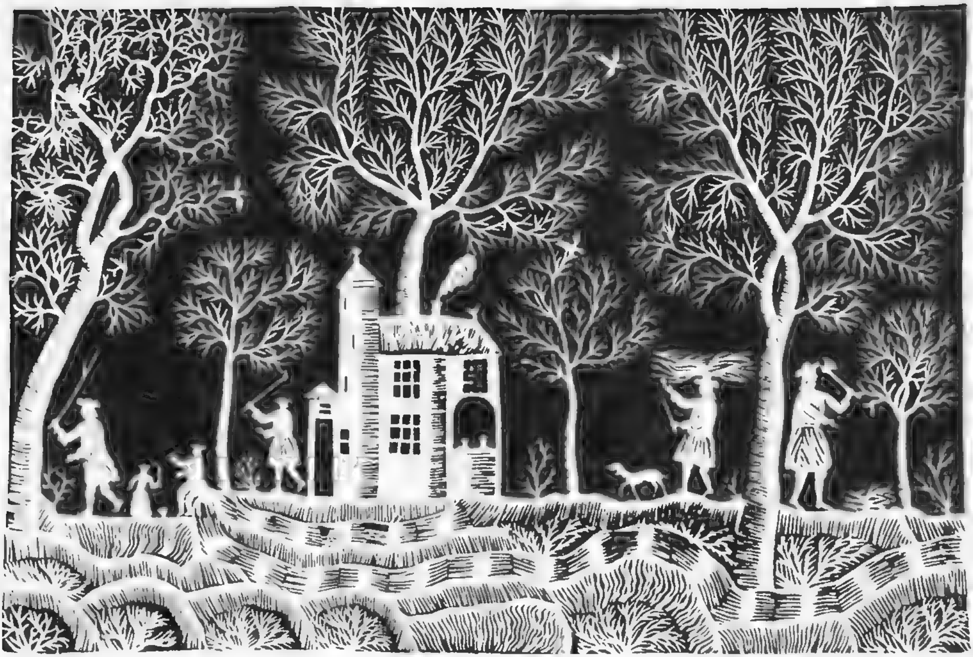

Favágók munka közben. Fehér canivet (kivágott papír). Valószínűleg Alsó-Bretagne-ból (1800 körül). Párizs, Musée des Arts et traditions populaires (Fotó: A. Colin)

A XIX. századot megelőzően még roppant erdőtömegek maradnak kívül a civilizáció hatáskörén: a skandináv erdők, a finn erdő, az a szűk útszalaggal átszelt erdő, amelyik szinte megszakítatlan Moszkva és Arhangelszk között, a kanadai erdő, a szibériai erdő, amelyet a prémvadászok kötnek össze a kínai vagy az európai piacokkal; az amerikai, afrikai vagy szigetindiai trópusi erdők, amelyekben prémesállatok híján az értékes fákra vadásznak: a jelenlegi Honduras kampesfájára (börzsön), a *pau brasil*ra (az északkelet-brazíliai partok vörös festéket szolgáltató börzsönfája), a dekkáni tikfára *(tectona grandis)*, másutt a szantálra, a rózsafára . . .

Az előbb felsorolt felhasználásfajtákon kívül a fával fűtenek is, a konyhában, a házakban, minden tűzzel dolgozó iparágban, s ez utóbbiak részéről már a XVI. század előtt is aggasztó gyorsasággal növekszik a kereslet. Egy meglepő példa: 1315–1317 között annak a Dijon melletti hat kemencének, amely terrakotta lapokat készít, 423 favágó dolgozik a lesayes-i erdőben, a szállítást pedig 334 ökrösgazda végzi. Együtt nagyon sok kéz nyúl ezért a kemény versengés tárgyát képező vagyonért, mert csupán látszat, hogy oly bőségben található. Egy-egy erdő még ebben a korban sem képvisel olyan tüzelőkoncentrációt, mint akár egy igen szerény szénbánya. Húsz-harminc évig kell várni, hogy a levágott erdő újra kinőjön. A harmincéves háború idején a svédek pénzt akarván szerezni, óriási erdőket irtanak ki Pomerániában, olyannyira, hogy a nyomukban hatalmas területeket foglal el a homok.[95] Mikor Franciaországban a XVIII. század folyamán súlyosbodik a helyzet, úgy vélik, hogy egyetlen kohó annyi fát fogyaszt, mint Châlons-sur-Marne. Felbőszült parasztok panaszkodnak a hutákra és az öntödékre, mert felfalják az erdőket, és még a pékkemencéknek sem hagynak tüzelőfát.[96] Wieliczkában (Lengyelország) 1724-től kezdve gyakran voltak kénytelenek lemondani róla, hogy tűzzel kezeljék a roppant bánya sós vizét, be kellett érniük a kősórétegek kitermelésével, s mindezt a környező erdők letarolása miatt.[97]

A tüzelőfa ugyanis nagy helyet foglal el, és ezért fontos, hogy elérhető közelben legyen. Harminc kilométeres távolságon túlról nagyon költséges dolog a fa szállítása, hacsak nem magától megy folyami vagy tengeri úton. A XVII. században a Doubs-ba csúsztatott fatörzsek egészen Marseille-ig jutnak el. Párizsba az „új" fa hajószámra érkezik, majd 1549-től már kezdődik „a faúsztatás találmánya", előbb a Morvanból a Cure és a Yonne vizén, mintegy tíz-tizenkét évvel később pedig Lotaringiából és a Barrois-ból a Marne-on és mellékfolyóin. Az az ügyesség, amellyel ezeket a 250 láb hosszúságot is elérő tutajokat átjuttatják a hidak nyílásai alatt, kivívja a bámészkodó párizsiak bámulatát. A faszén már a XVI. században eljut Párizsba Sens-ból, az othe-i erdőből, a XVIII. században pedig minden megközelíthető erdőből, néha taligákon, teherhordó állatok hátán, de leginkább a folyók – Yonne, Szajna, Marne, Loire – „dugig rakott hajóin, amelyek fedélzetén lécekből emelnek magas kerítéseket a feltornyozott faszénnek"[98].

A XIV. századtól kezdve roppant tutajok úsznak le a lengyel folyamokon a Balti-tengerig.[99] Hasonló, de még lenyűgözőbb látványt nyújt a távoli Kína Szecsuanból érkező tutajaival; a törzseket fűzfavesszőből font kötelekkel kötözik egymáshoz, s úgy úsztatják az egészet Pekingig: a tutajok hol nagyobbak, hol kisebbek, „aszerint, milyen gazdag a kereskedő, de a leghosszabbak valamivel meghaladják a fél mérföldet"[100].

Nagy távolságokra a tengeren szállítják a fát. Például a „fekete vitorlások" a faszenet Cap Corse-ból Genovába. Vagy az isztriai és quarnerói bárkák Velencébe a téli tüzelőt. Vagy Kis-Ázsia, amely Ciprust és Egyiptomot látja el tüzelővel; a vitorlások néha maguk mögött is vontatnak egy-egy fatörzset. Még törékeny gályák is visznek tüzelőt Egyiptomba, ahol a tüzelőhiány drámai méreteket ölt.[101]

De az ilyenfajta ellátásnak megvannak a maga korlátai, a legtöbb város kénytelen azzal beérni, amit a közvetlen közelében talál. A bázeli Th. Platter, aki orvosi tanulmányait fejezi be Montpellier-ben, 1595-ben feljegyzi, hogy a város körül nincsenek erdők, „a legközelebbi, a saint-pauli üveghuta tulajdona, jó három mérföldre van, Celleneuve mellett. Onnan szállítják a városba a tűzifát, ahol aztán súlyra árusítják. Felvetődik a kérdés, hol szereznék be, ha a tél sokáig tartana, mert rengeteget eltüzelnek kandallóikban, miközben dideregnek mellettük. Ebben az országban ismeretlenek a kályhák; a pékek rozmaringgal, kermesztölggyel és más efféle cserjével fűtik a kemencéjüket, annyira szűkében vannak a fának, ellentétben azzal, ami nálunk van."[102] Minél délebbre haladunk, annál nagyobb lesz a fahiány. Antonio de Guevara spanyol humanistának igaza van: Medina del Campóban drágább a tüzelő, mint ami a fazékban fő.[103] Egyiptomban jobb híján cukornádszalmát égetnek; Korfuban a kisajtolt olajbogyókból brikettet készítenek, amelyet rögtön kitesznek szárítani.

Ez a roppant méretű faellátás hatalmas szállítószervezetet kíván, a vízi utak karbantartását, amelyeken a fát úsztatják, kiterjedt kereskedelmi hálózatot, valamint a tartalékok ellenőrzését, amelyekre vonatkozólag a kormányok számtalan rendeletet, tilalmat hoznak. Ám még a jól ellátott országokban is napról napra ritkább lesz a fa. Jobban, okosabban kellene vele gazdálkodni. Csakhogy úgy látszik, sem az üveghutákban, sem a kohókban nem igyekeznek takarékoskodni a tüzelővel. Mihelyt túlságosan megnövekszik valamely „tüzes üzem" ellátási körzete, s ezáltal emelkednek a költségek is, legfeljebb az üzemet próbálják tovább vinni, vagy pedig csökkentik a tevékenységét. Azt a nagyolvasztót, „amelyet 1717-ben építettek Dolgyne-ben (Wales)", csak négy évvel később gyújtják be, miután „harminchat és fél hétig tartó munkához elégséges faszenet gyűjtöttek össze". Évi átlagban csupán tizenöt héten át fog üzemelni, ugyancsak a tüzelőellátás miatt. Egyébként a tüzelőbeszerzésnek ez az állandó „rugalmassághiánya" azt eredményezi, hogy „az olvasztókemencék csak minden második vagy harmadik, sőt minden ötödik, hetedik vagy tizedik évben működnek"[104]. Egy szakértő számítása szerint a XVIII. századot megelőző időkben egy átlagos vasgyár, amelynek az olvasztókemencéje két-két éves szakaszokban dolgozott, majd pihent, egymaga 2000 hektár erdő termését fogyasztotta el. Ebből aztán feszültségek támadtak, amelyek a XVIII. századi fellendüléssel egyre súlyosbodtak. „A fakereskedelem a Vogézekben az egész lakosság üzleti tevékenységévé lett: az emberek versenyre kelnek egymással, ki dönt le több fát, és így az erdők rövid idő alatt tökéletesen elpusztulnak."[105] Ez a lappangó, Angliában már a XVI. században jelentkező válság szüli aztán idővel a kőszénforradalmat.

És természetesen árfeszültség is van. *Œconomies royales* című művében Sully odáig megy, hogy kijelenti: „az élet fenntartásához szükséges minden élelmiszer ára állandóan emelkedni fog, és ennek az oka a fa egyre

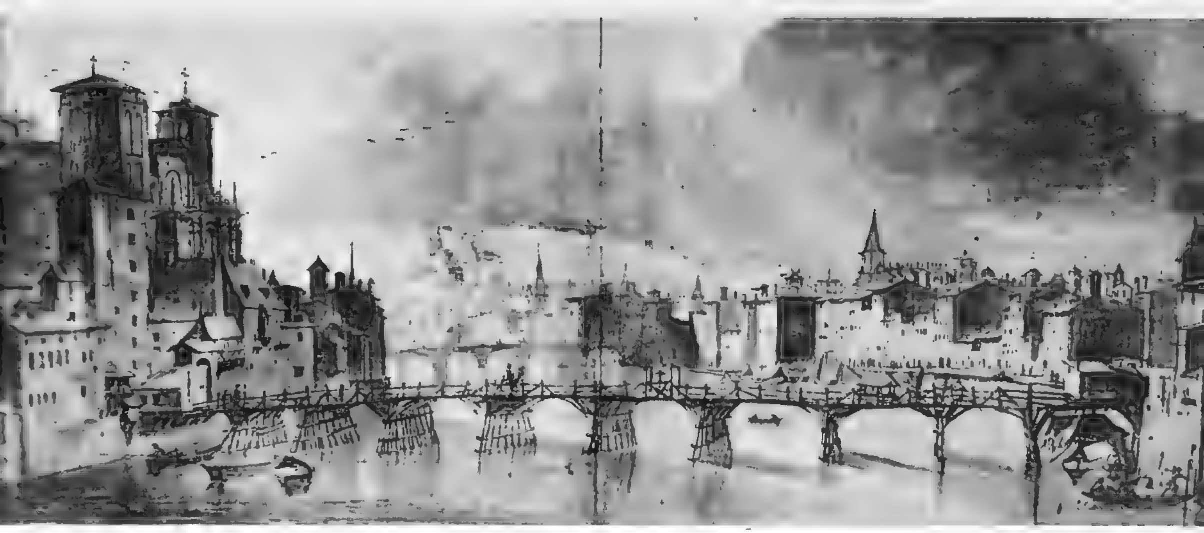

Lyonnak még a XVII. században is voltak fahídjai. Johannes Lingelbach festménye. Bécs, Albertina (a könyvtár fotója)

növekvő ritkasága lesz".[106] 1715-től kezdve rohamossá válik az áremelkedés, „az árak ugrásszerűen emelkednek a forradalom előtti feudális rendszer utolsó húsz esztendejében". Burgundiában „már nem lehet találni épületfát", „a szegények lemondanak a fűtésről"[107].

Ezeken a területeken igen nehéz akár nagyságrendet is kiszámítani. De legalább durva becslések állnak a rendelkezésünkre. 1942-ben az újból fafűtésre kényszerült Franciaország állítólag 18 millió tonna fát használt fel, s ennek körülbelül a felét tűzifa formájában. 1840-ben a francia fogyasztás 10 millió tonnára rúghatott tűzifából és faszénből (az épületfát nem számítva),[108] 1789 körül 20 millió tonnára. Csupán Párizsban a tűzifa és a faszén több mint 2 millió tonnát képvisel ekkoriban,[109] vagyis több mint két tonnát fejenként. Ez a szám különösen magasnak tűnik, de ebben az időben Párizsba csak jelentéktelen kőszénszállítmányok érkeznek: 140-szer kevesebb szén, mint fa (a különbség 1789 és 1840 között nyilván a kőszén szerepének a megnövekedéséből magyarázható). Ha Franciaország és Európa között 1:10 arányt tételezünk fel, akkor szárazföldünk 1789 tájt 200 millió tonna, 1840 körül 100 millió tonna fát tüzel el.

Erre a 200 millió tonnára alapozva kell megpróbálkoznunk a fa képviselte energiaforrás lóerőértékének (HP) a kiszámításával. Két tonna fa ér fel egy tonna szénnel. Tételezzük fel, hogy egy HP/órához 2 kilogramm kőszén elégetésére van szükség. Fogadjuk el egyúttal azt a hipotézist is, hogy évente 3000 órán át használnak energiát. A rendelkezésre álló teljesítmény ebben az esetben 16 millió HP lesz. Ezek a számítások, amelyeket szakemberek elé tártam, csupán nagyon durva nagyságrendet eredményeznek, a lóerőre való átszámítás pedig különben is elavult és kockázatos. Egyébként azt is számításba kell venni, hogy a teljesítmény eléggé alacsony, legfeljebb 30 százaléka a felhasznált energiának, vagyis végeredményben 4 vagy 5 millió lóerő. Az iparosodás előtti idők energetikai mértékével mérve ez a szám viszonylag még mindig jelentős, de nincs benne semmi rendkívüli. Vegyük figyelembe, hogy a mienknél alaposabb számítások szerint a kőszén az Egyesült Államok gazdasági életében csak 1887-ben került túlsúlyba a fával szemben!

A kőszén

A kőszén nem ismeretlen sem Kínában, sem Európában. Pekingben otthoni fűtésre szolgált (4000 év óta, állítja Magaillans atya), sütés-főzéshez a nagyurak és a mandarinok házaiban, de használták „a kovácsok, pékek, kelmefestők és hasonlók" is.[110] Európában már a XI. és XII. században bányásszák, például az angliai felszíni szénmedencékben, Liège környékén, a Saare-vidéken, a Lyon környéki, forezi, anjou-i kis szénmedencékben, és mészégetéshez, otthoni fűtéshez, tüzeléshez, egyes kohászati műveletekhez használják (de nem mindhez, kivéve, amikor antracit vagy koksz áll a rendelkezésre, ez utóbbinak a szerepe azonban csak későn, a XVIII. század végén kezdődik). Ám a kőszén már jóval korábban elfoglalja azokat a kevésbé fontos posztokat, amelyeket átengedi neki a faszén a „leűző tűzhelyeken", a rúdvasgyártó üzemekben és darabolókban meg a dróthúzó műhelyekben. A kőszenet elég nagy távolságokra el lehet szállítani.

A marseille-i vámhivatal 1543-ban említést tesz róla, hogy kőszéntartályok – „kannák" – érkeztek a Rhône folyón, minden bizonnyal Alèsből.[111] Ugyanebben az időben egy parasztbánya a Decize melletti La Machine-ba hordókban szállít szenet, a Loire La Loge-i kis kikötőjébe. Onnan hajókon küldik tovább a szenet egészen Moulins-ig, Orléans-ig és Tours-ig.[112] De mindezek szerény példák. Akárcsak az a kazánház is, amelyet már a XVI. században szénnel fűtenek a Montbéliard melletti Saulnot szalináiban. Mikor 1714 őszén nincs elegendő fa Párizsban, a *Galabin et Cie* behozatali cég nyilvános kísérletet végez a városházán a „skóciai lángolóval". Az eredmény: a cég előjogot kap e külföldi szén behozatalára.[113] Még a Ruhr-vidéken is a XVIII. század első esztendeiig kell várni ahhoz, hogy a szén szerephez jusson. Ugyancsak ez idő tájt kezdik exportálni az anzini szenet Dunkerque-ig, Bresztig és La Rochelle-ig; és a Boulogne vidéki szén is csak ekkor jön divatba Artois-ban és Flandriában a testőrségi kaszárnyák, a téglagyárak, a serfőzdék, a mészégetők és a kovácsműhelyek fűtésére, és jut el könnyebben a Lyon környéki bányák szene Lyonba, miután 1750-ben elkészül a givors-i csatorna. A legfőbb akadály ugyanis még mindig a talyigán vagy teherhordó állatok hátán való szállítás.[114]

Európai viszonylatban a szénnek csupán két, elég jelentős korai sikerét említhetjük meg a liège-i medencében és az angliai newcastle-i medencében. Liège már a XV. században „arzenál", kohászváros, a szene a gyártmányok készre dolgozására szolgál. A XVI. század első felében megháromszorozódik, sőt megnégyszereződik a termelése. Ettől kezdve azonban semlegessége (Liège a püspöke fennhatósága alá tartozik) az elkövetkező háborúk folyamán kedvez ipari tevékenységének. A mély tárnákból kitermelt szenet a Meuse vízi útján az Északi-tenger és a La Manche felé exportálják.[115] Newcastle még nagyobb mérvű fejlődésnek indul, ami azzal a szénforradalommal kapcsolatos, amelyik 1600-tól kezdve elindítja Anglia modernizálását, és lehetővé teszi ennek a tüzelőnek a felhasználását egy egész sereg nagyipari üzemben: sótermelés melegítéssel elpárologtatott tengervízből; táblaüveg, tégla- és cserépgyártás; cukorfinomítás; a régebben a Földközi-tenger melléki országokból behozott timsó feldolgozása, amelyet ettől kezdve a yorkshire-i partokon termelnek ki; nem számítva a pékkemencéket, serfőzőket és a roppant arányú háztartási fűtést, amely évszázadok óta rontja London levegőjét, s ettől kezdve még jobban fogja rontani. A növekvő fogyasztás ösztönző hatására Newcastle termelése egyre emelkedik: 1563–1564-ben 30 000 tonna, 1658–1659-ben 500 000 tonna. 1800 tájt a termelés minden bizonnyal 2 millió tonna körül mozog. A Tyne torkolatöble állandóan zsúfolva van szénszállító hajókkal, amelyek főleg a Newcastle–London utat járják. Az összes szállítás 1786–1787-ben 348 000 tonnára rúg hajónként és évenként hat oda-vissza utat számítva. Ennek a szénnek egy részét kiviszik az országból. A *sea coal* – „tengeri szén" – nagyon messzire eljut, már a XVI. században legalább Máltáig.[116]

Nagyon korán gondoltak rá, hogy a vasgyártás céljára finomítani kellene a szenet, akárcsak a fát azokban a kezdetleges, földdel letakart boksákban, amelyekben elégetik, hogy faszenet nyerjenek belőle. Angliában a kokszolás már 1627-ben ismeretes, sőt gyártási előjogról is tudunk ebből az időből. A kőszén ilyen célra való első elégetése Derbyshire-ban történt 1642–1648 között. Nem sok időbe tellett, s a szokásos szalma és közönséges szén helyett már kokszot használnak a környékbeli serfőzők a maláta szárítására és pörkölésére. Ez az újfajta tüzelő adja majd a derbyi sörnek „azt a fehérséget és lágyságot, amelyektől hírnevét nyerte"[117], mert megszabadítja a közönséges szén rossz illatától. Ekkor válik a derbyi sör Anglia első számú sörévé.

A vasgyártásban azonban nem lesz azonnal sikere a koksznak. „A tűz segítségével – magyarázza egy közgazdász 1754-ben – a [szenet] meg lehet tisztítani a benne levő kátránytól és kéntől: ily módon súlyának kétharmadát, térfogatának azonban csupán nagyon csekély részét elveszítve továbbra is éghető anyag marad, csak éppen megszabadul azoktól a részeitől, amelyek azt a bizonyos és kifogásolt kellemetlen füstöt bocsátják ki..."[118] Ennek ellenére a „szénparázs" csak 1780 körül aratja első kohászati sikerét. Foglalkoznunk kell ezzel az első szempillantásra nem nagyon érthető késéssel.[119] Szép példája annak a tehetetlenségnek, ellenállásnak, amelybe minden újdonság beleütközik.

Ebből a szempontból Kína esete még szemléletesebb. A korábbiakban jeleztük, hogy a szén ebben az országban a házak fűtésében talán már évezredekkel időszámításunk előtt, a vaskohászatban pedig már az ugyancsak i. e. V. századtól kezdve szerepet játszott. A kőszénnel való tüzelés ugyanis nagyon korán lehetővé tette a vasolvasztást, s így az öntöttvastermelést és -felhasználást is. Ám amikor a XIII. században elkezdődött Kína rendkívüli fejlődése, ez a roppant előny nem vezetett a koksz rendszeres felhasználásához, jóllehet valószínű, hogy akkor már ismerték.[120] *Valószínű*, de nem bizonyos. Különben milyen érvet jelentene tételünk mellett! A XIII. századi életerős Kínának meglettek volna hozzá az eszközei, hogy feltárja az ipari forradalom legnagyobb kapuját, de lám, nem tette meg! A XVIII. századi Angliának hagyta ezt a kiváltságot, amely maga is csak elég hosszú idő után kezdte felhasználni azt, ami pedig oly régóta a kezében volt. A technika csak eszköz, és az ember nem mindig tud élni vele!

Befejezésül

Térjünk vissza a XVIII. század végének Európájához, hogy két egymással összefüggő megjegyzést tehessünk: az elsőt az összességében tekintett energiavagyonnal, a másodikat a rendelkezésére álló gépesítéssel kapcsolatban.

1. Fontosságuk csökkenő sorrendjében tévedés veszélye nélkül a következőképpen osztályozhatjuk a rendelkezésére álló energiaforrásokat: első helyen áll az állati erővel történő vontatás, 14 millió ló, 24 millió szarvasmarha, minden állat egynegyed lóerőt képviselvén összesen – nagyjából – 10 millió HP; utána következik a fa, talán 4 vagy 5 millió HP; aztán a vízikerék, 1,5-3 millió HP; majd maguk az emberek (50 millió dolgozó), összesen 900 000 HP; végül a vitorla, maximum 233 000 HP, ha nem számítjuk a hadihajókat. Messze vagyunk tehát a jelenlegi

energetikai mérlegtől, ahogy azt előre tudtuk is, de nem is ez az érdekes ebben a tökéletlen összeszámlálásban (egyébként nem vettük számításba sem a szélmalmokat, sem a folyami hajózást, sem a faszenet, sőt még a kőszenet sem). A lényeges ugyanis az, hogy a tüzelni való fa és az igavonó állatok vitathatatlanul a két első helyet foglalják el (a szélmalmok, amelyeknek a száma kisebb, mint a vízikerekeké, csak a harmadát vagy negyedét képviselhetik a munkába fogott vizek energiájának). Annak, hogy a malom mint megoldás nem fejlődött ki nagyobb mértékben, részben technikai okai vannak (általában nem vasat, hanem fát használnak), de a magyarázata főleg az, hogy a malmok körül nem volt elég munkaalkalom a nagyobb energia számára, márpedig ezt az utóbbit akkor még *nem tudták szállítani.* A Forradalom előtti rendszer gazdasági életének az energiahiány volt a legnagyobb hendikepje. Az átlagos nagyságú vízimalom ötszörösét nyújtotta a két ember által hajtott kézimalom teljesítményének, ami valóságos forradalmat jelentett, de az első gőzmalom egy ilyen vízimalom teljesítményének majd az ötszörösét fogja szolgáltatni.[121]

2. Ám az ipari forradalmat megelőzte egy előbbi stádium. A fogatok, az égő fa melege, aztán a folyók és a széljárások mentén működő kezdetleges motorok, valamint a munkába fogott emberek számának a megsokszorozódása csupa olyan tényező, amely a XV. és a XVII. század között bizonyos európai gazdasági növekedést idézett elő, valami lassú felfelé haladást erőben, teljesítőképességben, gyakorlati intelligenciában. Erre a régi fellendülésre támaszkodik az 1730–1740-es esztendőktől kezdve egyre élénkebb fejlődés. Igen gyakran észrevétlenül vagy félreismerve már létezett egy ipari előforradalom, olyan felfedezések és technikai előrelépések felhalmozódása, amelyek némelyike valóban lenyűgöző, más részét viszont szinte csak nagyítóval lehet felfedezni: a különböző fogaskerék-szerkezetek, a csavaros emelők, a csuklós transzmissziós láncok, a zseniális hajtórúd-forgattyú rendszer, a lendkerék, amely megteremti minden mozgás szabályosságát, a hengerművek, a bányák egyre bonyolultabb gépei. Meg a többi, rengeteg újítás: a kötőgép, a szalagszövő gép, a különböző kémiai módszerek . . . „A XVIII. század második felében történtek az első kísérletek arra, hogy nagyipari célokra használják fel az esztergákat, a fúrókat, a furatköszörülőket", e már régóta ismert szerszámokat. Ekkor kezdődik a takácsok és a fonómunkások mozdulatainak az automatizálása, ami aztán döntő hatással lesz az angol gazdasági élet „hirtelen fellendülésére".[122] Ahhoz, hogy ezeket a még csupán gondolatban létező vagy már megvalósított gépeket teljesen felhasználják, hiányzott az energiatöbblet, az olyan energia, amelyet könnyen lehet mozgósítani, más szóval tetszés szerint szállítható. A szerszámok azonban léteztek, és folyton tökéletesedtek. Jellemző erre, hogy minden

európai utazó csodálkozva szemléli a kezdetleges indiai vagy kínai szerszámokat, amelyek annyira elütnek a termékek minőségétől, finom kidolgozottságától. „Az embert meglepi azoknak az eszközöknek az egyszerűsége, amelyeket a legszebb kínai selymek készítésére használnak" – írja egyikük.[123] Ugyanezt a megjegyzést találjuk, szinte ugyanezekkel a kifejezésekkel egy másik szerzőnél is, amikor a híres indiai gyapotmuszlinokról beszél.[124]

Csak a gőznek kell elkövetkeznie, és Nyugaton egy csapásra, mintegy varázsütésre minden meg fog változni. De ez a varázsütés megmagyarázható: elő volt készítve, jó előre lehetségessé volt téve. Hogy egy történész, Pierre Léon szavait idézzük, kissé megváltoztatva: előbb volt az evolúció, vagyis a lassú fejlődés, majd a revolúció, vagyis a felgyorsult evolúció. Két egymáshoz szorosan kapcsolódó fejlődés.

A vas: a szegény rokon

Bizonyosak vagyunk benne, hogy a vasnak szegény rokon névvel való jelölése nem látszott volna komolynak vagy igaznak a világon senki számára a XV. és *a fortiori* a XVIII. században. Mit szólt volna hozzá Buffon, a montbard-i vasgyáros? És csakugyan, ez a közeli és mégis távoli korszak a mi számunkra, a XX. századi emberek számára látszik meglepőnek és szinte kicsinyesnek e szempontból.

A vaskohászat nagyjából ugyanazokat az alapeljárásokat alkalmazza, mint napjainkban – olvasztókemencéket és nagykalapácsokat –, de a mennyiség óriási különbséget jelent. Míg napjainkban egy nagyolvasztó „huszonnégy óra leforgása alatt három vonatszerelvény kokszot és ércet képes elfogyasztani", a XVIII. században a legtökéletesebb hasonló berendezés is csak időközönként, megszakításokkal dolgozik, továbbá két finomító kohó segítségével például alig termel többet évi 100–150 tonnánál. Napjainkban millió tonnákban számoljuk a termelést, kétszáz évvel ezelőtt 50 kilogrammos „mázsákban" számoltak. Benne van ebben a méretek különbsége, amely két civilizációt választ el egymástól. Ahogy Morgan írta 1877-ben: „Amikor a vasnak sikerült a termelés legfontosabb anyagává előlépnie, ez a tény az emberiség fejlődésében az események eseményét jelentette."[125] Egy lengyel közgazdász, Stefan Kurowski még azt az állítást is megkockáztatja, hogy a gazdasági élet minden hullámzása, érverése megragadható a kohászati ipar kiváltságos helyzetén keresztül, amely mindent magában foglal, mindent előre jelez.[126]

De „az események eseménye" egészen a XIX. század elejéig nem következett be. 1800-ban a világ vastermelése legkülönbözőbb formáiban (öntöttvas, kovácsoltvas, acél) még csak 2 millió tonnára rúg,[127] és szerintük ez a félig-meddig megalapozott szám is nagyon túl van becsülve. A gazdasági civilizáció akkoriban még sokkal nagyobb mértékben van a textil, mint a vas uralma alatt, hiszen végeredményben a gyapot indítja majd el az angol forradalmat.

És valóban, a kohászat továbbra is hagyományos, archaikus, bizonytalan egyensúlyú marad. Függ a természettől, a nyersanyagforrásoktól, az érctől – amely szerencsére bőségben megtalálható –, a sohasem elég erdőtől, a vízfolyások változó erejétől: a XVI. században Svédországban a parasztok gyártanak vasat, de csak amikor tavasszal megduzzadnak a vizek; ahol a kohó van, minden apadás munkanélküliséggel jár. Végül kevés a jól specializált munkás, vagy egyáltalán nincs is, és ha mégis van, többnyire egyszerű paraszt, Elzászban csakúgy, mint Angliában vagy az Urálban. Vállalkozó sincs a szó modern értelmében. Európában rengeteg az olyan vasgyáros, aki elsősorban földbirtokos, és vasgyártó üzemét intézőkre vagy bérlőkre bízza! És végül a kockázat: a kereslet időszakos, kötve van a kirobbanó s aztán elmúló háborúkhoz.

Természetesen a kortársak mindezt nem így érezték. Könnyen kijelentették, hogy a vas a fémek leghasznosabbika, és mindnek volt alkalma megtekintenie valami kohót (legalább egy faluét vagy kovácsét), nagyolvasztót, hámort, fémfinomítót. Mert a szabály továbbra is a szétszórt helyi termelés vagy a kis távolságból való ellátás. Amiens a XVII. században a vasat a piacaihoz 100 kilométernél közelebb fekvő Thiérache-ból hozatja, és a város környékén 50–100 kilométeren belül árusítja.[128] Az előző századra vonatkozólag rendelkezünk egy kis ausztriai városkának, az obersteiermarki Judenburg egyik kereskedőjének a naplójával,[129] aki a szomszédos huták és a leobeni élénk ipari központ kohóinak a termékeit gyűjti össze és szállítja tovább. Napról napra követhetjük részletesen a vásárlásokat, az eladást, a szállítást, az árakat, a mértékeket, szinte elveszhetünk a számtalan minőség felsorolásában – nyersvas, rúdvas, egészen a különböző acélokig, huzalokig (a vastagot „németnek", a finomat *welsch*nek nevezik), nem számítva a tűket, szegeket, vésőket, serpenyőket, bádogedényeket. Mindebből azonban semmi sem jut messzire: még az egyébként drága acél sem megy túl az Alpokon Velence irányába. A kohászati termékek nem utaznak oly könnyen, mint a textilek, kivéve egyes luxustárgyakat, mint a toledói pengék, a bresciai fegyverek vagy, hogy visszatérjünk judenburgi kereskedőnkhöz, az Antwerpenből keresett íjpuskák, számszeríjak. A vaskohászati termékek nagy forgalma (a XVI. században a cantabriai tájakról, a XVII. században Svédországból, a XVIII.-ban Oroszországból) a folyami és tengeri utakon folyik, és – amint látni fogjuk – csupán szerény mennyiségekre szorítkozik.

Egyszóval a XVIII., sőt a XIX. század előtt Európában – és ez Európán kívül természetesen még inkább így van – a vas a termelésben és a felhasználásban elfoglalt tömegénél fogva még nem képes a maga oldalára billenteni az anyagi civilizációt. Egyelőre még nem történt meg az első acélolvasztás, nem fedezték fel a „buzgatást", nem vált általánossá a koksszal való olvasztás, és még várat magára a híres nevek és eljárások hosszú listája: Bessemer, Siemens, Martin, Thomas . . . egyelőre még másik bolygón él az emberiség.

Kezdetleges kohászati eljárások. A kivétel: Kína

Az Óvilágban felfedezett vaskohászat nagyon korán elterjedt ezen a földrészen, valószínűleg a Kaukázusból kiindulva már az i. e. XV. századot megelőzően. Ezzel az alapvető mesterséggel előbb vagy utóbb, jól

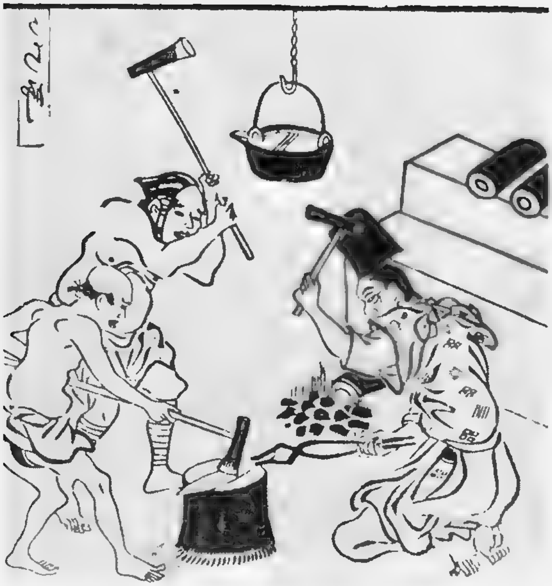

Japán kovácsműhely a XVII. században (Fotó: B. N.)

vagy kevésbé jól, a kontinens minden civilizációja megismerkedett. Csupán két előrelépés vonja magára a figyelmünket: az egyik korán, kétszeresen titokzatos csodaként jelentkezik Kínában (egyrészt azért, mert nagyon korai, másrészt, mert a XIII. század után megtorpan), a másik a késve bekövetkező, de döntő európai fejlődés.

A koraiság privilégiuma vitathatatlanul Kínáé: az i. e. V. század táján Kína már ismerte a vasolvasztást. Nagyon korán használta hozzá a kőszenet és *talán*, a XIII. században, már a koksszal való ércolvasztást is. Folyékony vasat Európa nem tud előállítani a XIV. század előtt, és a koksszal történő, már a XVII. században gyanított olvasztás sem válik általánossá Angliában, csak nagyjából az 1780-as esztendőktől kezdve.

A vasolvasztás koraisága Kínában problémát vet fel. A kőszén használata kétségtelenül lehetővé tette magas hőmérsékletek elérését. Mivel a felhasznált vasércek nagy mennyiségű foszfort tartalmaznak, egyébként viszonylag alacsony hőmérsékleten megolvadnak. Végül a dugattyús és emberek vagy vízikerekek által működtetett fújtatók lehetővé teszik az állandó fújtatást és a magas hőmérsékleteket a kemencékben. Ezeknek egyébként semmi közük sincsen a mi kemencéinkhez: a valóságban nem egyebek, mint „négyszögletes, tűzálló anyaggal kibélelt gödrök". A gödrökbe egy sereg olvasztótégelyt helyeznek, s a kőszenet ezek köré az érccel megtöltött tégelyek köré rakják. Az érc tehát nincs közvetlen

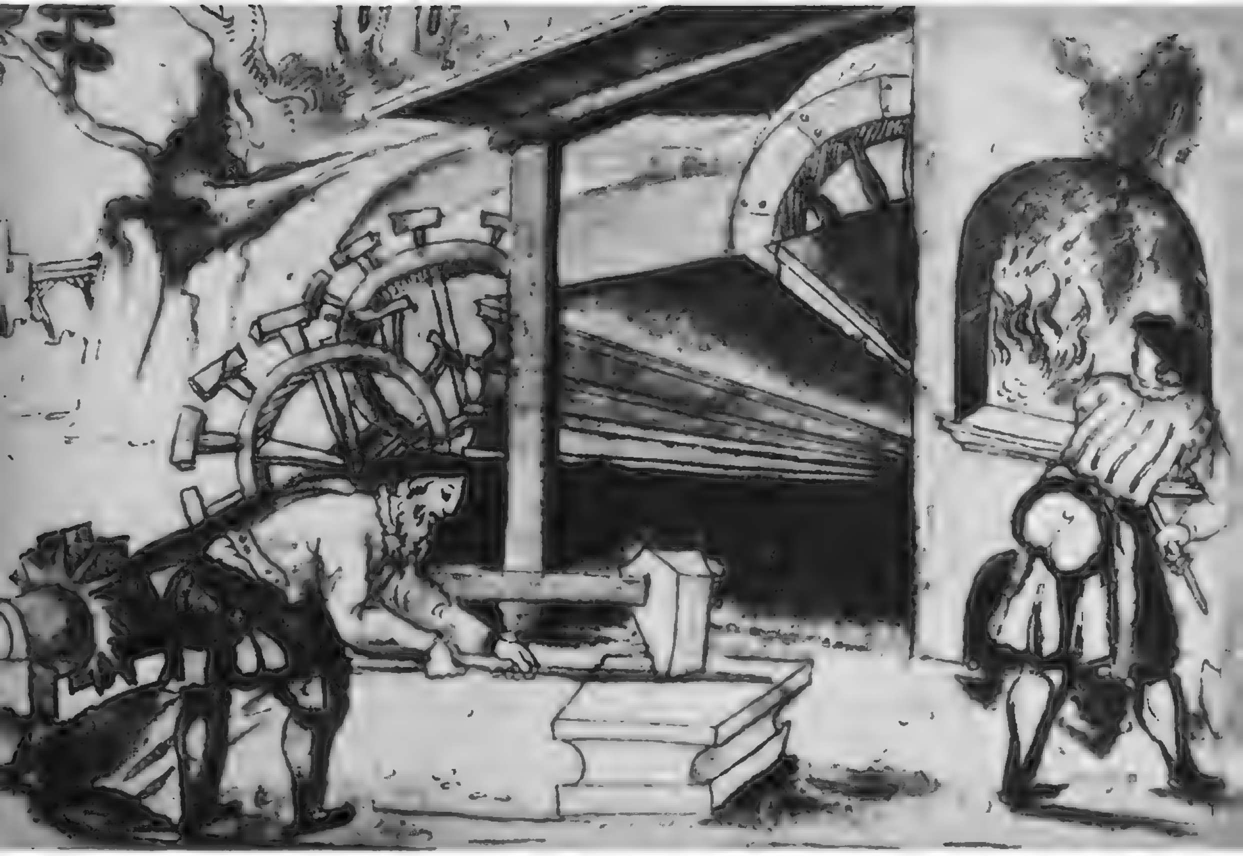

Gépesített kovácsműhely Tirolban: a fújtatót és a kalapácsot vízikerék működteti. Az előtérben bütykös vezértengely. XVI. század.
A bécsi Österreichische Nationalbibliothek képarchívumából

érintkezésben a tüzelőanyaggal, és tetszés szerint lehet hozzátenni bármit, például faszenet is. Az ilyen tégelyben való, egymást követő olvasztások révén vagy kovácsolható vasat nyernek, amely szinte teljesen mentes a széntől, vagy különböző mennyiségű szenet tartalmazó vasat, más szóval többé-kevésbé lágy acélt. Két egymást követő olvasztás révén nyert termékből a kínaiak tudtak már sorozatban ekevasat vagy vasfazekat önteni, amit Nyugat csak 18-20 évszázaddal később tanul meg. Innét van A. G. Haudricourt filológiai adatokra támaszkodó hipotézise, amely szerint az öntöttvasat termelő *Flussofen*, amely a XIV. században a stájerországi és ausztriai nagyolvasztó, a *Stückofen* helyébe lép, csupán végső állomása egy kínai technika átvételének, amely előbb Közép-Ázsiába hatolt be, majd Szibériába, Törökországba és Oroszországba.[130]

Az ázsiai, tégelyben való olvasztás másik nagy teljesítménnyel is büszkélkedhet: olyan speciális – egyesek szerint indiai, mások szerint kínai eredetű „magas minőségű szénacél” gyártásával, amelyik felér a legjobb mai hipereutektoid (állandó hőmérsékleten olvadó) acélokkal. A természete és a gyártása egészen a XIX. századig titok maradt az európaiak számára. Európában damaszkuszi acél néven ismerték, Perzsiában *pulad jauherder*nek („hullámos acél”), Oroszországban *bulát*nak, az angolok később *wootz*nak nevezték el; elsősorban kiváló élű kardpengék gyártására szolgált. Amikor az európaiak eljutottak Indiába, már gyártották a golkondai királyságban, és *ingot*okban – rudakban – árusították. Tavernier leírása szerint egy-egy buga zsemlye nagyságú volt, s a súlya hat-hétszáz gramm. Nagy mennyiségben exportálták még Távol-Keletre is, Japánba, Arábiába, Szíriába, Oroszországba és Perzsiába. Chardin elbeszélése szerint (1690 körül) a perzsák, akik a saját acéljukat „kevesebbre becsülik az indiainál, a miénket pedig az övéknél”[131] , ebből az indiai acélból készítik legszebb kardpengéiket. Jellemzője: selymes a fénye (moáré), „hullámos” a rajza, amely akkor keletkezik, amikor a tégelyben a lehűlés a fém tömegében fehér cementiterezetet (nagyon kemény vaskarbid) kristályosít ki. Ennek az igen drága acélnak a hírneve olyan nagy volt, hogy a portugálok 1591-ben elfogtak belőle egy hajórakományt az indiai partokon; ám egyetlen lisszaboni vagy spanyolországi kovácsnak sem sikerült belőle pengét kovácsolnia. Ugyanez a kellemetlenség érte Réaumurt is (1683–1757), aki mintát hozatott belőle Kairóból, s aztán párizsi kézművesekre bízta. A *wootz* vörösre hevítve ugyanis összetörik a kalapács alatt, és elveszíti selymes fényjátékát. Csak alacsony hőmérsékleten vagy tégelyben újraolvasztva és öntve lehet kovácsolni. A XIX. század első évtizedeiben számos nyugati tudós és orosz vaskohász tanulmányozta szenvedélyesen a *wootz* titkait, olyannyira, hogy kutatásaik voltak állítólag az elindítói a metallográfiának, a fémvizsgálattannak.[132]

Ez a tényegyüttes a magyarázata annak, hogy vita nélkül Indiának tulajdonították a damaszkuszi acél apaságát. Ám ragyogó cikkében, amelyhez felhasználja a IX. és XI. századi arab és perzsa, valamint a legrégebbi kínai forrásokat, Ali Mazahéri felállítja az indiai (a kínai öntöttvashoz hasonlóan olvasztótégelyben készült) acél kínai eredetének a hipotézisét, és a tégelyben olvasztott ázsiai acélból készült *kardot* a nyugati kovácsolt és edzett *épée*-vel (spáda, pallos, kard) azonosítva felvázolja a damaszkuszi módra edzett kard történetét: hogyan terjed el Ázsián keresztül, Turkesztán érintésével és a szkíta hódítás közvetítésével Indiában, majd Perzsiában, az iszlám országaiban, sőt Oroszországban is. A szasszanida perzsák megdöbbentő győzelmei a rövid, durva kivitelű karddal felfegyverzett római légiók felett eszerint elsősorban annak volnának köszönhetők, hogy a lovasok damaszkuszi módra edzett kardjai minőség tekintetében felülmúlták a nyugati fegyvereket. És végső soron „a kardnak – és Kínának – kellene tulajdonítani azoknak az ázsiai hordáknak a felsőbbségét is, amelyek elárasztották [. . .] a római világot és a középkori Európát".[133]

A korai fejlődés után éppen az a különös, hogy a XIII. századot követően Kínában megtorpan a fejlődés. Többé semmi haladás nem mutatkozik, a kínai vasöntők és kovácsok minden kiváló alkotása ezentúl már csupán a régi ismétlése. A koksszal való olvasztás, *ha egyáltalán ismerték*, nem fejlődik tovább. Mindezt azonban nehéz pontosan felderíteni és megmagyarázni. De hát Kína *egész* sorsa ugyanezt a zavarba ejtő, egyelőre megoldatlan problémát veti fel.

Haladás a XI. és a XV. század között: Stájerországban és a Dauphinéban

Másik probléma: Európa megkésett fellendülése. A középkori vaskohászat kezdetei felfedezhetők a Sieg meg a Saare völgyében, a Szajna és a Yonne között. A vasérc nagyjából mindenütt megtalálható; csupán az a majdnem tiszta meteorvas ritka, amelyet Európában már a La Tène civilizáció óta bányásznak. Az összezúzott, megmosott, esetenként pörkölt ércet faszénrétegekkel vegyesen helyezik el az igen változó alakú kemencében. Így például az othe-i erdőben, a Szajna és a Yonne között, domboldalba vájt üregek szolgáltak kezdetleges olvasztókemencékül; nem voltak befalazva (*fours à vent*). A begyújtástól számított két vagy három nap elteltével némi szivacsos vastömeget nyertek, amely igen sok salakot tartalmazott; kézi erővel kellett megmunkálni kovácsműhelyekben, hevíteni (többszöri hevítésnek alávetni), majd üllőn kiverni belőle a salakot.[134]

Hamarosan bonyolultabb, már kifalazott, de még mindig nem zárt kemencék is feltűnnek. Nem elégednek meg a természetes szellőzéssel (amilyet például az egyszerű kémény biztosít). Ilyen az a landenthali (Saare-vidék) ásatások során előkerült kemence, amely 1000 és 1100 között működött: falait lécekre öntött égetett agyaglapok fedik, a magassága 1,5 méter, legszélesebb átmérője 0,65 méter (az építmény ugyanis kónikus formájú), és két fújtatója van.[135] Ez a kép néhány változattal egész sereg korzikai, katalán, normandiai (ez utóbbiak a svéd vasérc – *ossmurd* – feldolgozására készültek) kemencére érvényes; mindegyiket fal veszi körül, de fent nyitottak, középszerű fújtatóberendezéssel működnek, és egytől egyig nagyon gyenge termelékenységűek. Nagyságrendben: a 72 százalék vastartalmú ércből 15 százalék fémet tudnak kinyerni. Természetesen ugyanez áll a XI. század utáni primitív kohászatokra is, például az európai (nagyon élénk) paraszti kohászatra vagy az ókor kevéssé fejlett népeiére.[136]

A XI. és a XII. századtól kezdve Európában döntő fejlődést hozott a vízikerék, amely, ha lassan is, de általánossá lett minden nagy termelő területen. Az erdei vasműhelyek helyét elfoglalják a folyóparti vasolvasztók. A víz mozgása roppant fújtatókat működtet, meg döngölőket, amelyek összetörik az ércet, kalapácsokat, amelyek a vasat verik a különböző hevítések után. A XIV. század vége felé ez a fejlődés együtt jár a nagyolvasztó üzembe állításával. A nagyolvasztó Németországban jelenik meg először (vagy talán Németalföldön), de hamar eljut Kelet-Franciaországba is, például a Marne felső folyásának a völgyébe, míg Poitouban, a Maine alsó folyása körül és Nyugat-Franciaországban az erdőkben egészen a XVI. századig megmaradnak még a kézi olvasztók.[137]

Stájerország jó példája az új fejlődésnek: a XIII. században jelenik meg a teljesen kifalazott Rennfeuer (bucakemence), kézi fújtatókkal; a XIV-ben a *Stückofen*, amely magasabb az előbbinél, és hidraulikus fújtatóberendezéssel működik; ugyane század végén már feltűnnek az olyan nagyolvasztók, amelyek hasonlítanak a *Stückofen*ra, de még magasabbak, csapolólyukkal rendelkeznek, és a *Blähhaus*ban vannak csoportosítva (a név először egy 1389-ből származó oklevélben fordul elő). A lényeges az, hogy miután már léteznek vízi erővel működtetett hatalmas bőrfújtatók, s a nagyolvasztónak töltőtartálya van, első ízben jutnak el az *olvadásig*, ami egyet jelent azzal, hogy a vasolvasztást tulajdonképpen már a XIV. században „feltalálták". Az öntöttvasból mint első termékből e pillanattól kezdve nyernek tetszés szerint vasat – nagymérvű széntelenítéssel – vagy acélt – nem teljes széntelenítéssel. Stájerországban acélt igyekszenek termelni.[138] De a régi vaskohászat a XVIII. század végének újításai előtt többnyire még csak az acélozott vasig, nem pedig az igazi acélig jutott el.

Ám a nagyolvasztótól elválva a kovácsolóműhely lejjebb került, mert ha megtartotta egységét, a gyár túlságosan nagy tüzelőanyag-fogyasztóvá lett, és akadozott az ellátása. Egy 1613-ból származó sematikus képen *Blähhaus*t látunk magányosan, elválasztva a kovácsolóműhelyétől, amely lejjebb, de vele kapcsolatban működik. A műhelynek vízi erővel működtetett nagy kalapácsa van, az úgynevezett „német kalapács", hidraulikus kalapács: a nyele roppant tölgygerenda, a fejét alkotó vastömeget – nyomhat vagy öt-hatszáz fontot – ékekkel ellátott kerék emeli fel és ejti vissza az üllőre. Ez a roppant ütőerő szükséges volt ahhoz, hogy meg tudják dolgozni az akkor már igen nagy mennyiségekben gyártott nyers fémet. Ám mivel a vasat szinte vég nélkül tovább kell dolgozni, kis kalapácsok is vannak, az úgynevezett olasz kalapácsok. Prototípusuk valószínűleg Bresciából, a vasgyártás régi fővárosából jött, friauli munkások közvetítésével.[139]

Egy másik példa, amely ezt a fejlődést szemlélteti, a Nyugati-Alpokba vezet el bennünket: az előnye az, hogy rámutat a karthauziak jelentős szerepére a metallurgia ez első fellendülésében. A karthauziak már a XII. században megtelepedtek Stájerországban, Lombardiában, Karintiában és Piemontban, és „szorosan kapcsolódtak a (pre)modern vaskohászat feltalálásához". Allevard-ban (Dauphiné) állítólag ők találták fel a vasöntést a XII. században, mindenesetre jóval korábban, mint Stájerországban vagy egyebütt, mégpedig azáltal, hogy már nagyon korán rendkívül erős szellőztetést alkalmaztak, olyan hatalmas víz-légszivattyúk segítségével, amelyek egész hegyi patakot képesek voltak befogni. Miután Tirolból munkások érkeztek hozzájuk (1172), újfajta, faszéntüzeléssel és ócskavas hozzáadásával végzett vasolvasztás révén úgynevezett *természetes* acélt tudtak előállítani. De ez a kronológia bizonytalan.[140]

A valóság az, hogy minden központnak megvoltak a maga külön fejlődési fokozatai, módszerei – többek között a fémfinomításra –, titkai, vásárlói és választási lehetőségei a termelvények között. Ám bárhonnan származzanak is, a technikák hajlamosak mindenütt elterjedni, ha másért nem, hát azért, mert az iparosok gyakran változtatják a helyüket. 1450 tájt – egy apró példa – két „liège-i születésű" munkás Senlis mellett helyet kap az Avelon folyón, „hogy ott vízesést csináljon, és vasolvasztót vagy egy kis vasgyárat telepítsen rá".[141]

Előbb vagy utóbb, de inkább egy kicsit később, minden nagyolvasztó átáll a folyamatos tüzelésre; minden csapolás után azonnal újratöltik a kemencét érccel és faszénnel. A helyreállítási vagy ellátási okokból elkerülhetetlen megszakítások egyre nagyobb időközökben következnek be. Ugyanakkor növekszenek is a nagyolvasztók: 1500 és 1700 között megkétszereződik a kapacitásuk, eléri a 4,5 köbmétert, és napi 2 tonna olvasztott vasat szolgáltatnak.[142]

A prekoncentrációk

A háborúknak köszönhetően növekszik a kereslet a páncélok, kardok, lándzsák, nehézpuskák, ágyúk és ágyúgolyók iránt... Ezek a parancsoló igények természetesen egy-egy időszakra vonatkoznak. A béketermelésre való visszaállás nehéz, de a kovácsoltvas vagy az öntöttvas háztartási eszközök, üstök, fazekak, rostok, kandallórácsok (tűzikutyák), kandallóhátlapok, ekevasak készítésére is szolgál. Az irántuk mutatkozó változatos kereslet megerősödésével koncentrációk, helyesebben prekoncentrációk keletkeznek, amelyek azonban egyelőre lazák, mert a szállítás, a tüzelőanyag, az egy helyen mozgósítható hajtóerő, az élelmiszerellátás, valamint az ipari tevékenység szaggatott üteme még nem tesz lehetővé nagyon fejlett tömörüléseket.

A XV. század végén Bresciának lehet vagy kétszáz fegyvergyára, amin inkább *bottegák*, amolyan egy tulajdonosból és két-három munkásból álló műhelyek értendők. Egy írásos dokumentum 60 000 vassal foglalkozó embert említ, ami túlzás, jóllehet ebbe a számba bele kell számítani, egészen a távoli Val Camonicáig, a kemencék *(forni)*, a kovácsműhelyek *(fucine)* és a vízikerekek *(mole)* munkásait, a földmunkásokat és a bányászokat, akik az ércet termelik ki, a szállítást végző taligásokat, egyszóval a város körül elterülő mintegy húsz-harminc kilométeres körzet szinte minden lakóját.[143]

A XV. században hasonló a helyzet Lyonban is. Ez a város több mint száz kilométeres körzetből gyűjti be a rengeteg apró kohászati központ termékeit. Saint-Étienne-ben ezek a termékek fontossági sorrendben a következők: különféle vasáruk, nehéz- (szakállas-) puskák, alabárdok, kisebb mennyiségben kard- és tőrkészletek. Saint-Chamond-ban vasáruk, kampós csatok, karikák, gyűrűk, sarkantyúk, drótok, az őrléshez és a selyemfestéshez szükséges eszközök: rézkádak, „malomorsók" ... A másodrendű központok szegkovácsolással foglalkoznak, például Saint-Paul-en-Jarez, Saint-Martin, Saint-Romain, Saint-Didier. Terre Noir vasárukat gyárt, Saint-Symphorien vasfazekakat, Saint-André mezőgazdasági szerszámokat: kapát, vasalkatrészeket az egyszerű ekéhez. A kissé távolabb eső Viverols „öszvérkolompokat" (lehet, hogy ez az eredeti hazája azoknak a csengőknek, amelyeket lyoni olasz nagykereskedők exportáltak külföldre), Saint-Bonnet-le-Château „a (birka-) nyíró eszközök"[144] gyártásában szerzett magának hírnevet.

A mesterek, például a szegkovácsok, maguk hordták be a városba áruikat, némi kis szénnel egészítve ki teherhordó állatuk rakományát. Ami azt bizonyítja, hogy ez az ipar kőszenet használ, hogy Lyon is ugyanezt használja a lakások és a konyhák fűtésére (sőt a Vaise-negyedbeli mészégető kemencékhez is), és hogy a kész vasáru forgalma élénkebb, vagy legalábbis nem olyan gyenge, mint a nyersvasárué.

Ha megvizsgáljuk a nürnbergi és Nürnberg környéki vasárugyártás különféle tevékenységeit, vagy a XVII. századi svéd vaskohászatét, a XVIII. századi uráli ipari fellendülést, a biscayai vagy a Liège környéki vasipar különféle módozatait, ugyanazokra a megállapításokra jutunk a termelési egységek szerény voltát, viszonylagos szétszórtságát és a szállítási nehézségeket illetően. Koncentráció csak ott van, ahol valamilyen folyami vagy tengeri hajózási lehetőség kínálkozik: a Rajna, a Balti-tenger, a Meuse, a Gascognei-öböl, az Urál. Az a tény, hogy Biscayában ott van az óceán, továbbá egy hegység a maga gyors folyású vizeivel, bükkerdeivel, gazdag érclelőhelyeivel, megmagyarázza, miért fejlődött ott ki olyan jelentős vaskohászat. Spanyolország egészen a XVIII. század közepéig Angliának adja el a vasát, az angolok pedig spanyol vassal szerelik fel azokat a hajóikat, amelyek a tengeren a spanyol hajórajok ellen harcolnak.[145]

Néhány számadat

Már mondottuk, hogy az 1800-as évekkel kapcsolatban megadott szám – évi 2 millió tonnányi világtermelés – minden bizonnyal túlzott. Ha feltesszük, hogy az ipari forradalmat megelőzően ez a világtermelés két vagy háromszorosa volt az európainak, ez az utóbbi 1525 tájt (John Nef szerint) nemigen lehetett több a 100 000 tonnánál; 1540-ben (Stefan Kurowski[146] szerint, akitől a következő adatokat is vesszük), 150 000 tonnánál; 1700-ban, 180 000-nél (ebből 12 000 Angliában és 50 000 Svédországban); 1750-ben 250 000-nél (ebből 22 000 Angliában, 25 000 Oroszországban); 1790-ben 600 000-nél (amiből 80 000 Angliában, 125 000 Franciaországban, 90 000 Svédországban, 120 000 Oroszországban). 1810-ben az európai termelés még mindig csak 1 100 000 tonna, 1840-ben 2 800 000 tonna, aminek körülbelül a felét adja Anglia. De akkor már javában folyik az első ipari forradalom.

Az 1970-es esztendőkben Európa *lato sensu* 720 millió tonna acélt termelt. Ami egyet jelent azzal, hogy a könyvünk tárgyalta időszakban még nem érkezett el igazán a vaskorszak. Ha végigjárjuk visszafelé az ipari forradalmat, és onnan még tovább visszamegyünk az időben, azt látjuk, hogy egyre csökken a vas jelentősége, és arra a szerény mértékre szállítjuk le a jelentőségét, amely véleményünk szerint a francia forradalom előtti feudális rendszerekben jellemezte. Ha még tovább folytatjuk, végső soron eljutunk a homéroszi korig, amikor egy harcos páncélja „három pár ökröt, egy kard hetet ért, a ló zablája pedig többet, mint maga az állat".[147] A „mi" korunk, amelyről ez a könyv szól, még elejétől végig a mindenütt jelenlevő fa jegyében él.

A többi fém

Mi történészek megszoktuk, hogy az első helyre a tömegtermékeket vagy a kereskedelmi tömegcikkeket állítsuk, tehát például nem a fűszerféléket, hanem a cukrot vagy még inkább a búzát, nem a ritka és nemesfémeket, hanem a vasat, mindennapi életünk alapját, még ezekben a szá-

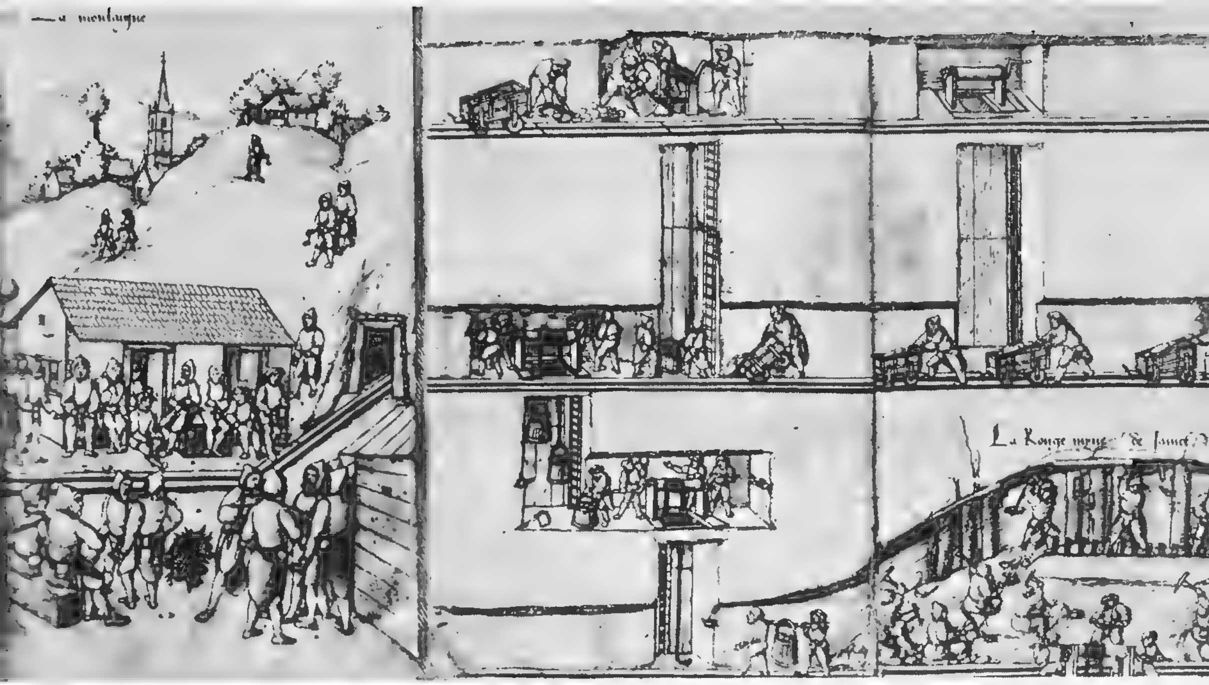
La montagne
La Rouge myne de ſainct

A Croix-de-Lorraine ezüstbányáiban (Vogézek); XVI. század első fele. Aknák, létrák, csörlők és csillék az érc szállításához. A La Croix-i bányákat egészen 1670-ig művelték.
Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár (Fotó: B. N.)

zadokban is, amelyek még nem kapkodtak mohón utánuk. Ez a látásmód helyes is az olyan ritka, de szerény mértékben használt fémeket illetően, mint az antimon, ón, ólom, cink – ez utóbbit csupán a XVIII. század végén kezdték használni. De a vita ezzel távolról sincs lezárva a nemesfémek, az arany és az ezüst tekintetében. Ezek a fémek ugyanis spekulációt, olyan vállalkozásokat hívnak életre, amilyeneket a „proletár" vas nem ismer. Az ezüstért folyt az a roppant találékony küzdelem, amelyről Agricola bányászatról írott könyvének a szép vázlatai vagy a Sainte-Marie-aux-Mines (Vogézek) aknáiról és tárnáiról készült, lenyűgözően érdekes metszetek számolnak be. Az ezüstért szerelték fel a spanyolországi Almaden értékes higanybányáit (az amalgámmódszer segítségével válik az ezüst a XV. és főleg a XVI. századtól kezdve ipari fémmé). Az ezüst miatt történt a rengeteg előrelépés a bányászatban (tárnák, víztelenítés, szellőztetés).

Azt is állíthatnánk, hogy akkoriban a réz is ugyanolyan, sőt nagyobb szerepet játszik, mint a vas. A bronzágyuk a tüzérség arisztokratái. A hajótestek rézzel való borítása a XVIII. századtól kezdve általánossá válik.

A réz kétszeri megolvasztása ólommal már a XV. században lehetővé tette, hogy kivonják az ásványába keveredett rezet az ezüstből. Az arany és az ezüst mellett a réz a harmadik a pénzveréshez használt fémek sorrendjében. Támogatja továbbá feldolgozásának viszonylagos könnyűsége (egy lángkemence napi 30 tonna rezet is elő tud állítani) meg a korai kapitalizmus. Ez magyarázza a mansfeldi (Szászország) rézbányák XVI. századi ugrásszerű fejlődését, majd egy századdal később a svéd acél *boom*ját és végül az ugyanakkor a már-már kifulladó *Oost Indische Companie* által monopolizált japán réz körül folyó nagy spekulációt. Jacques Coeur és még nála is jobban a Fuggerek valóságos rézkirályok voltak a maguk korában. De az amszterdami tőzsdén még a következő századokban is behunyt szemmel lehetett megjátszani a rezet.

TECHNIKAI FORRADALMAK ÉS ELMARADOTTSÁG

A technikai alapok nehézkesen változnak. Az újítás csak lassan lopja be magát közéjük. A XV. és a XVIII. század között a tüzérség, a nyomdászat, a nyílt tengeri hajózás képviselik a nagy technikai forradalmakat. De ez csak olyan szóhasználat. Mert semmi sem ment végbe huszáros gyorsasággal. És csupán az utolsó ipari forradalom bontotta meg az egyensúlyt, és hozott létre „aszimmetriát" a világban. Általában végül minden elterjed: az arab számok, a puskapor, az iránytű, a papír, a selyemhernyó, a könyvnyomtatás... Egyetlen újítás sem marad meg egyetlen csoport, állam, civilizáció szolgálatában. Vagy ha igen, akkor a többinek valóban nincs is rá szüksége. Származási helyükön oly lassan honosodnak meg az új technikák, hogy a szomszédnak marad rá ideje, hogy megbámulja, és informálódjék felőle. Nyugaton a tüzérség *nagyjából* Crécynél* jelentkezett első ízben vagy még inkább Calais falai alatt, 1347-ben. Ám az európai háborúk döntő tényezőjévé mégiscsak VIII. Károly olaszországi expedíciójától (1494. szeptember) válik, vagyis egy és fél évszázadig tartó vajúdás, kísérletezések és mendemondák után.

Főleg egyes szektorok topognak egy helyben. A közlekedésben és a szállítás területén – akkor, amikor a világ Magellán révén először fedezte fel tengeri egységét –, a földmívelésben, amelynek forradalmi fellendülése csupán szűk szektorokat érintett, hogy aztán belevesszen a rutin, a megszokottság tömegébe, még sokáig ott találjuk egy megváltozott, de még nem megszűnt ósdi, feudális rendszer kétségbeejtő lassúságát, tehetetlenségét.

---

* Crécy-en-Ponthieu: 1346-ban itt zajlott le a százéves háború első, az angolok győzelmével végződött nagy ütközete. Az angolok már néhány ágyút is alkalmaztak, de győzelmüket még főleg íjászaiknak köszönhették. – *A ford.*

Három nagy technikai újítás

A puskapor megjelenése

Egyfajta „nyugati" nacionalizmus arra ösztönzi a tudomány- és technikatörténészeket, hogy tagadják vagy lényegtelennek tüntessék fel mindazt, amit Kínától vett kölcsön Európa. Bármit állított is Aldo Mieli[1], a tudományok történetének egyébként kiváló specialistája, nem „legenda", hogy a puskaport a kínaiak találták fel, akik már az i. sz. IX. századtól kezdve gyártják salétromból, kénből és porrá zúzott faszénből. Az első, ugyancsak kínai tűzfegyverek valószínűleg az i. sz. XI. századból származnak, de az első *datált* kínai ágyú csupán 1356-ból.[2]

Vajon ezzel egyidejűleg Nyugat-Európában is feltalálták? A puskapor feltalálását minden bizonyíték nélkül magának a nagy Baconnak (1214–1293) tulajdonították. Az ágyú bizonyíthatóan 1314-ben vagy 1319-ben tűnik fel Flandriában, Metzben 1324-ben, Firenzében 1326-ban, Angliában 1327-ben,[3] Cividale ostrománál Friaulban 1331-ben;[4] talán a crécyi csatatéren is (1346), ahol Froissart állítása szerint az angolok „bombárdái" csupán „megrökönyítették" VI. Valois Fülöp franciáit. Biztosabb, hogy egy évvel később Calais alatt III. Eduárd már használt ágyút.[5] De az új fegyver igazán csak a következő évszázadban kezdett igazán szerepet játszani, a tragikus huszita háborúk idején, Európa szívében: a felkelőknek szekereken szállított könnyű tüzérségük van már 1427-ben. Végül VII. Károlynak az angolok ellen viselt háborúiban jut döntő szerephez a tüzérség, mégpedig a nemrég legyőzöttek oldalán, egy jó évszázaddal Calais után. Az új, fontos szerep a durva szemcsés lőpornak 1420[6] tájt történt feltalálásához kapcsolódik: ez ugyanis azonnal és biztosan robban, nem úgy, mint a régi keverékek, amelyek kompaktanyaga nem tette lehetővé a levegő behatolását.

Ám ne képzeljük, hogy a tüzérség törvényszerűen mindenütt jelen van. Homályos tudomásunk van róla, hogy Spanyolországban és Észak-Afrikában a XIV. századtól kezdve szerepet játszik. Nos, itt vagyunk 1457-ben Ceutában, a marokkói parton, annak a városnak a falai között, amelyet a portugálok 1415 óta tartanak a kezükben, s most újból megtámadják a mórok. Hallgassunk csak meg egy kalandor katonát, aki idáig jött, hogy harcolhasson a hitetlenek ellen: „Köveket lőttünk rájuk gépeinkkel, és elég sikeresen ... A móroknak nyilakkal és parittyákkal felfegyverzett lövészeik voltak ... Katapultával is lőttek bennünket naphosszat."[7] Pedig négy esztendővel korábban, 1453-ban Konstantinápoly falai alatt a törökök már egy szörnyű nagy ágyút vonultattak fel a város ellen ... De kőhajító ostromgépeket még Spanyolországban is használnak Burgos ostrománál 1475–1476-ban. E részadatokhoz hozzátehetjük, hogy a salétromot 1248 tájt Egyiptomban „kínai hó” néven ismerik. És hogy ágyúkat Kairóban egészen bizonyosan használnak már 1366-ban, 1376-ban Alexandriában, s hogy 1389-ben már általánosan elterjedt Egyiptomban és Szíriában. A kronológia: Calais 1347, Kína 1356 stb., mégsem dönt egyik fél elsőbbsége mellett sem az ágyú feltalálását illetően. Carlo Cipolla mindazonáltal úgy véli, hogy a XV. század vége felé az európai tüzérség már sokkal jobb volt, mint amit Ázsiában tudtak gyártani. Ez magyarázza azt a rémületet, amelyet az európai ágyúk megjelenése kelt Távol-Keleten a XVI. században.[8] Egyszóval a kínai tüzértudomány nem tudott vagy nem tudhatott fejlődni, alkalmazkodni a háború követelményeihez. 1630 tájt feljegyzi egy utazó, hogy a kínai városok külső részeiben „ágyút öntenek, de nem rendelkeznek sem tapasztalattal, sem ügyességgel a kezelésében”.[9]

A tüzérség mozgékonnyá válik ...

A lövegek kezdetben könnyű, rövid fegyverek, amelyeket szegényesen látnak el puskaporral (amely ritka és drága). És nem is tudjuk mindig pontosan, mit kell értenünk azokon a neveken, amelyekkel jelölik őket. Így például a *ribaudequin* valószínűleg több, összekapcsolt (a szakállas puska csövéhez hasonló) csövet jelenthetett, olyannyira, hogy gépfegyverre is gondoltak már vele kapcsolatban!

Aztán a lövegek egyre nagyobbak lesznek, II. Richárd uralkodása alatt (1376–1400) 136 kilogrammról 272-re nő az átlagsúlyuk a londoni Towerben őrzött példányok tanúsága szerint. A XV. században néha roppant bombárdákká – kőhajító ágyúkká – lesznek, mint például a németországi *Donnerbüchse* nevű, fatalpakon nyugvó szörnyű bronzcsövek, amelyeknek a mozgatása szinte megoldhatatlan problémákat jelentett. A csodaágyú – *der Strauss,* a strucc – amelyet 1499-ben Strasbourg városa ad kölcsön Miksa császárnak, hogy engedelmességre kényszerítse vele a svájci kantonokat, oly lassan mozgatható, hogy alig lehet kimenteni az ellenfél kezei közül. Mindennaposabb baleset: 1500 márciusában Ludovico Sforza „hat nehéz ágyút” hozat Németországból Milánóba, de kettő összetörik útközben.[10]

Már korábban megszületett egy elég nagy kaliberű, de viszonylag mozgékony tüzérség, amely alkalmas volt rá, hogy kövesse a sereg helyváltoztatásait. Ilyen volt a Bureau testvérek tüzérsége. VII. Károly ennek a segítségével aratta formignyi (1450) és castilloni (1453) győzelmét. Mozgó, tábori tüzérség létezik Itáliában is, mégpedig ökörvontatással:

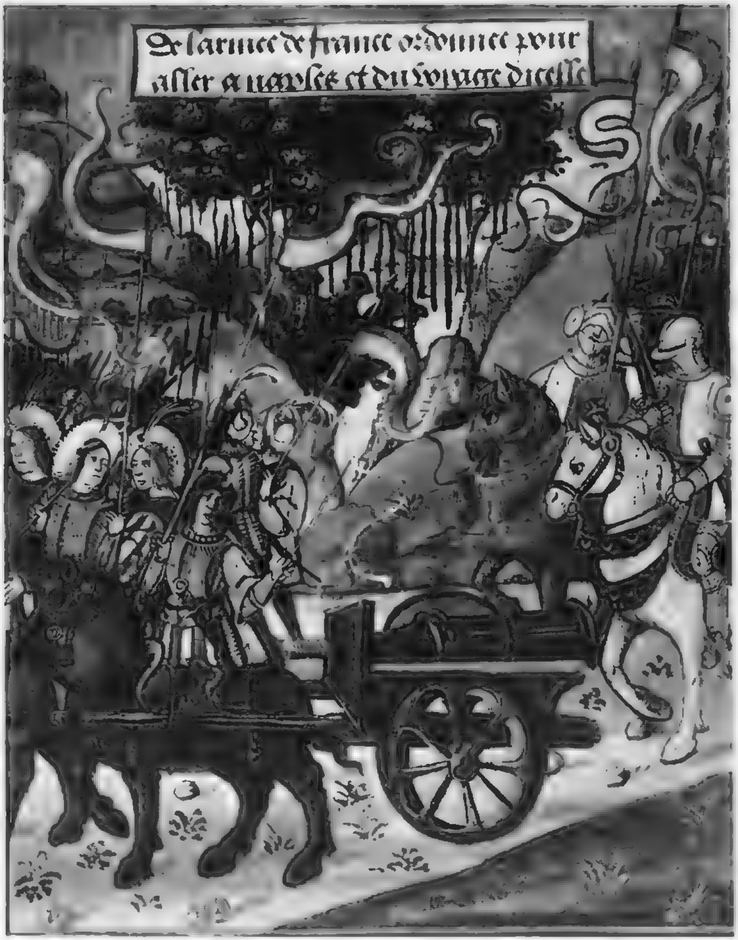

A tüzérség mozgékonnyá válik. VIII. Károly ágyúi ágyútalpra szerelve kísérik az itáliai utakon felvonuló hadsereget. Az auvergne-inek nevezett Martial de Paris *VII. Károly vigíliái* című költeményéből, 1484. Párizs, Bibliothèque Nationale (Fotó: B. N.)

1467-ben ott látjuk a molinacelai, közepes jelentőségű ütközetben.[11] De Itáliában a lövegtalpra helyezett, erőteljes lovak által vontatott ágyú csak VIII. Károllyal jelenik meg, 1494 szeptemberében, a bölcsek nagy rémületére. Nem kövekkel, hanem vasgolyókkal lő. Ezek gyorsan elterjednek, és már nem csupán az ostromlott város házai, hanem a városfalak ellen is használják őket. Valahányszor arról volt szó, hogy védekezzen-e vagy nyissa meg a kapuit, egyetlen megerősített város sem volt képes ellenállni az ilyen közvetlen közelből történő bombázásoknak. Mert a lövegeket odavontatták az erődítmények lábához, a várárok külső partjához, és azonnal fedezék alá is helyezték őket, „odúba", ahogy Jean d'Auton, XII. Lajos krónikása mondja.

Ez a fenyegetés több mint harminc éven át kivédhetetlennek bizonyult a megerősített városok számára: úgy omlottak le a falaik, mintha színpadi díszlet lettek volna. De aztán lassan megszerveződött a válasz, a törékeny kőfalak helyébe vastag földsáncok léptek: alig látszottak ki a földből, a golyók tehetetlenül beléjük fulladtak, a legmagasabb teraszokon – az erődfokokon – pedig a védők tüzérsége foglalt helyet. Mercurio Gattinara,[12] V. Károly kancellárja 1530 körül azt állította, hogy ötven ágyú képes megvédeni a franciák ellen a császár itáliai vezető szerepét.[13] És valóban, 1525-ben a paviai erőd nem kényszerítette-e mozdulatlanságra I. Ferenc francia király seregét, hogy aztán február 24-én hátbakapják a császáriak? Marseille ugyanilyen módon áll ellen V. Károlynak 1524-ben és 1536-ban, Bécs a töröknek 1529-ben, és később, 1552–1553-ban, Metz a császáriaknak. Nem mintha egyes városokat nem lehetne még meglepetésszerűen elfoglalni: Dürent 1544-ben, Calais-t 1558-ban, Amiens-t 1596-ban. Ennek ellenére már előre sejthető az erőd visszavágása, a várostromlók és védők tudományos háborújának az eljövetele, amelyből aztán váratlanul, de csak sokkal később, II. Frigyes vagy Napóleon stratégiája szabadul ki. Ettől kezdve már nem az lesz a fő gond, hogyan foglalják el a városokat, hanem hogy megsemmisítsék az ellenfél eleven erőit.

Közben fokozatosan tökéletesedik a tüzérség. Ésszerűbbé válik. V. Károly 1544-ben a kaliberek számát hétre, II. Henrik hatra csökkenti. A legnagyobb ágyúk, amelyek várostromra vagy városvédelemre szolgálnak, 900 lépésre hordanak, a többi, az úgynevezett „tábori" ágyú, csupán 400 lépés-re.[14] Aztán lelassul a fejlődés: Franciaországban például Vallière tábornok XV. Lajos korából származó rendszere fennmarad egészen Gribeauval reformjáig (1776), amelynek szép ágyúi azután végigszolgálják a Forradalom és a császárság háborúit.

Tüzérség a hajók fedélzetén

Az ágyú nagyon korán rákerült a hajókra is, de szintén igen furcsa, valósággal elképesztő módon. Már 1338-ban, tehát a crécyi ütközet előtt, ott látjuk az angol *Mary of Tower* fedélzetén; ám még mintegy harminc esztendővel később, 1372-ben is a La Rochelle előtti vizeken „40 nagy" kasztíliai „hajó" megsemmisít ágyúival egy sereg angol hajót, amelyeken nincs semmiféle tüzérség, és így képtelenek védekezni.[15] Nos, a szakemberek állítása szerint az angol hajók tüzérséggel való ellátása 1373 körül ment végbe! Velencére vonatkozólag nincs semmi bizonyítékunk arra, hogy a hajótüzérség jelen lett volna a Signoria gályáin a Genova elleni megbocsáthatatlan háborúk alatt (1378). 1440-ben azonban, sőt valószínűleg már korábban, megtörténik a hajók ágyúval való felszerelése, sőt az sem kétséges, hogy ekkor már a török hajókon is vannak ágyúk. Mindenesetre 1498-ban Mitiléné szigete mellett egy több mint 150 tonnás török *schierazo* négy velencei hajóval harcba bocsátkozva bombákkal támadja őket, és eredményesebb, mint amazok, mert háromszor is eltalálja őket kőgolyóival, amelyek közül az egyik 85 fontot nyom.[16]

Az ágyúk természetesen nem egyik napról a másikra és nem is minden nehézség nélkül kerültek fel a hajókra. 1550 előtt (megközelítő dátum) nem lesz a hajókon hosszú csövű, közvetlen célra tüzelő ágyú. A kerek hasú hajók oldalán nyíló lőrések még nem jelennek meg rendszeresen a XVI. században. Ágyúval felfegyverzett és nem felfegyverzett hajók jól megférnek egymással, bármily nagy is a veszély. Idéztük már az angolok kellemetlen tapasztalatait La Rochelle előtt 1372-ben. Ennek ellenére, bár 1520 tájt a francia kalózhajók már rendelkeznek tüzérséggel, a portugál kereskedelmi hajóknak még mindig nincsenek ágyúik. Még 1520-ban sem!

Ám a XVI. században egyre jobban fejlődik a kalózkodás, és hamarosan rákényszerít minden hajót, hogy legyenek saját ágyúi és kezelésükhöz jól képzett tüzérei. A hadihajók és a kereskedelmi hajók között alig van különbség: mindegyik fel van fegyverezve. Ebből aztán a XVII. században különös protokolláris viták kerekedtek. Mert XIV. Lajos korában a hadihajókat különleges tiszteletadás illette meg a kikötők bejáratánál, azzal a feltétellel (amiről vitatkoznak), hogy nem szállítanak árut. Persze mind szállít.

Ez a hadi felszerelés, általánossá válva, hamarosan nagyjából meghatározott szabályoknak engedelmeskedik: ennyi és ennyi ember, ennyi és ennyi löveg hajótonnánként. A XVI. századtól kezdve, de még a XVII. században is, egy löveg tíztonnánként. Így aztán arról az angol hajóról, amelyik 1638 áprilisában Bandar-Abbász kikötőjében horgonyoz a vitatott perzsiai partokon, kijelenthetjük, hogy nincs kellően felfegyverezve: 300 tonnára mindössze 24 ágyúval rendelkezik. A szabály természetesen csupán megközelítő. Van ilyen és olyan hajó, ilyen és olyan ágyú, és még számtalan egyéb kritériuma a hajók felszereltségének, hogy csak a legénység létszámát említsük. A Földközi-tengeren és nemsokára a véget nem érő indiai hajóutakon a XVI. század végétől kezdve az angol hajók rendszerint túlságosan is fel vannak fegyverezve, sokkal több rajtuk az ember és az ágyú, mint más hajókon, s mivel a fedélzeti átjárókon nincsen áru, védelem szempontjából mozgékonyabbak is. Bizonyos mértékig ez is magyarázza a sikereiket.[17]

E sikereknek azonban egyéb okai is vannak. Hosszú ideig a nagy hajó

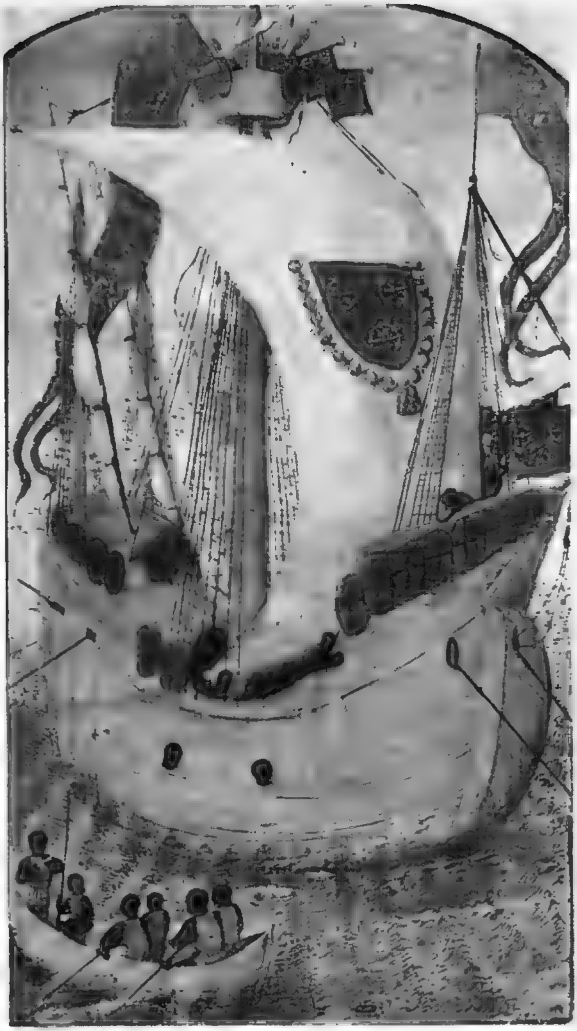

Tüzérség a hajók fedélzetén: Louis Malet admirális, Graville ura (megh. 1516-ban) felfegyverzett kétárbocos vitorlása. Olivier de la Marche *Le Chevalier délibéré* című művéből. Musée Condé, Chantilly, ms. 507. (Fotó: Giraudon)

uralkodott a tengereken, mert biztosabb és jobban védett volt, több nagy kaliberű ágyúval rendelkezett. A XVI. században azonban a kis hajók szédületes *kereskedelmi* sikereket aratnak, mert gyorsan rakodnak, nem vesztegetik idejüket a kikötőkben; de egyúttal *hadi* sikereket is, mert most már jobban fel lehet őket fegyverezni. Ezt magyarázza Richelieunek 1626 szeptemberében Razilly lovag: „Ami korábban oly félelmetessé tette a nagy hajókat, az volt, hogy nagy ágyúik vannak, míg a közepes nagyságú hajók régebben csupán kis ágyúkat tudtak vinni, amelyek nem voltak képesek átütni a nagy hajók fedélzetét. De most ez az új találmány lett a tenger kvintesszenciája, olyannyira, hogy a kétszáz tonnás hajó éppoly nagy ágyúkat hordoz a fedélzetén, mint a nyolcszáz tonnás."[18] Találkozás esetén a nagyot még az a veszély is fenyegeti, hogy ő húzza a rövidebbet: a kicsi ugyanis, mivel könnyebben kormányozható és gyorsabb nála, tetszés szerint találhatja el holtszögeiben. A világ hét tengerén a hollandok és az angolok kis és közepes tonnatartalmú hajóiknak köszönhették sikereiket.

Szakállas puskák, muskéták, puskák

Lehetetlen megállapítani, hogy pontosan mikor jelentek meg első ízben a szakállas puskák. Minden bizonnyal a XV. század végén, de gyakorlatilag a XVI. század első esztendeiben. 1512-ben Brescia ostrománál – a *Loyal Serviteur** szerint – a védők „ágyúikból és szakállas puskáikból oly sűrűn lőtték golyóikat, mintha légyrajok támadtak volna meg bennünket".[19] A hajdani lovagokat a szakállas puskák és nem a bombárdok meg a csatakígyók győzik le. A tüzérség nagy veszedelmet hozott a várakra és egy időben a városokra is. A nemes Bayard lovagot is szakállas puska golyója teríti le 1524-ben. „Bár adná a Teremtő, hogy ezt a szerencsétlenséget hozó szerszámot sohase találták volna fel!" – írja később Monluc, aki elmondja, hogy 1527-ben M. de Lautrec és hadi vállalkozása számára, amely egyébként oly gyászos véget ért Nápoly falai alatt, hét-nyolcszáz embert toborzott Gascogne-ban, „amit néhány nap alatt el is végeztem [...] volt közöttük négy- vagy ötszáz nehézpuskás is, annyi, amennyi akkoriban nemigen volt található egész Franciaországban".[20]

Ezek és egyéb megjegyzések azt a benyomást keltik, hogy a franciaországi hadseregek az átalakulás kezdetén késésben voltak a német, olasz és főleg spanyol csapatokkal szemben. A francia nyelv eleinte a német elnevezést veszi át: a *Hackenbüchse haquebute*-té lesz a franciában. Aztán az olasz következik: *archibugio,* amely *arquebuse*-zé franciásodik. Ezek a tapogatózások talán jellemzők is. A franciák 1525-ben Pavia falai alatt elszenvedett katasztrofális vereségét különféle okok magyarázzák, többek között a spanyol nehézpuskások súlyos golyói. A továbbiakban a franciák is egyre több nehézpuskát alkalmaznak (egyet két lándzsás katonára). Alba herceg még tovább megy, és Németalföldön két egyforma csoportra osztja a gyalogságát: ugyanannyi nehézpuskás van az egyikben, mint lándzsás a másikban. Németországban 1576-ban az arány öt lándzsás három nehézpuskással szemben.

---

* Bayard-nak, a „félelem és gáncs nélküli lovagnak" kortársa és életrajzírója: Jacques de Mailles-jal vélik azonosnak. – *A ford.*

A valóságban lehetetlen lemondani a lándzsáról, „a fegyvernemek királynőjéről", ahogy még a XVII. században is nevezték, mert a nehézpuskát villára kellett támasztani*, aztán megtölteni, újratölteni, meggyújtani a kanócot: igen lassú volt a kezelése. Amikor a muskéta foglalta el a helyét, Gusztáv Adolf seregében még mindig volt egy lándzsás két muskétás mellett. A változás csak a puskával, a muskéta tökéletesített változatával válik lehetségessé, amelyet 1630 tájt eszeltek ki, s 1703-ban rendszeresítettek a francia hadseregben, majd a papír lőporhüvellyel, amely a Nagy Választófejedelem seregében már 1670-ben megvan, de a francia hadseregben csupán 1690-től kezdve, és végül a bajonett alkalmazásával, amely megszüntette a gyalogság alapvető kettősségét. A XVII. század vége felé minden európai gyalogság puskával és bajonettel van felszerelve, de ez a fejlődés két évszázadot vett igénybe.[21]

Törökországban mindez ennél is lassabban ment végbe. A lepantói csatában (1571) a török gályákon még több az íjász, mint a nehézpuskás. És még 1603-ban is egy portugál hajót, amelyet török gályák támadnak meg Euboia magasságában, „nyilak árasztják el."[22]

Termelés és költségvetés

A tüzérség és a tűzfegyverek roppant átalakulást idéznek elő az államok között folyó háborúkban, a gazdasági életben és a fegyvergyártás tőkés szervezetében.

Fokozatosan kirajzolódik egy bizonyos ipari koncentráció, de anélkül, hogy határozott formát öltene, mert a hadiipar sokféle marad: aki puskaport gyárt, az nem gyárt puskacsövet vagy szálfegyvert – kardot, tőrt –, sem nehéz tüzérségi lövegeket. Továbbá az energiát sem lehet tetszés szerint egy adott ponton koncentrálni, meg kell keresni a folyók mentén, az erdős tájakon.

Csupán a gazdag államok képesek vállalni és elviselni az újfajta háború mesébe illő költségeit. Emiatt versenyképtelenné válnak a nagy független városok, amelyek oly sokáig végzik sikerrel feladatukat. Utazása közben, 1580-ban, Montaigne még megcsodálja az augsburgi fegyverraktárakat.[23] Ugyanúgy Velencében is megcsodálhatta volna az Arzenált, ezt a roppant manufaktúrát, már ebben a korban majdnem 3000 munkásával, akiket a Szent Márk-templom nagyharangja szólít mindennap munkába. Az államoknak természetesen megvannak a saját arzenáljaik

---

* Innen származik a másik neve: szakállas puska. – *A ford.*

(I. Ferenc például tizenegyet alapít, s uralkodása végén számuk már tizenhárom a királyság területén). Minden államnak óriási fegyverraktárai vannak: Angliában VIII. Henrik uralkodása alatt a legfontosabbak a Towerben, Westminsterben és Greenwichben találhatók. Spanyolországban a katolikus királyok politikája a Medina del Campó-i és malagai arzenálokra támaszkodik.[24] A török császár arzenáljai Galatában és Tophanéban vannak.

Az európai arzenálok azonban egészen az ipari forradalomig jobbára munkatelepek, kézműves műhelyek együttesei, nem pedig igazi manufaktúrák, ahol racionálisan vannak elosztva a különböző feladatok. Gyakori az is, hogy a kézművesek odahaza dolgoznak az arzenál számára, kisebb-nagyobb távolságban a központtól. Csakugyan, nem okos dolog-e távol tartani a városoktól a puskapormalmokat? Rendszerint a hegyvidékekre vagy ritkán lakott területekre telepítik őket, például Calabriába vagy Köln mellett az Eifel hegységbe, Berg környékére. Malmédyben 1576-ban, a spanyolok elleni felkelés előtt, tizenkét puskapormalmot építettek. Ezek mind, sőt még azok is, amelyeket a XVIII. században a Rajna mellékfolyója, a Wupper mentén építettek, a faszenet *Faulbaum*ból, fekete égerfából készítik, amelyet minden más fánál jobban kedvelnek. A szenet, ként és salétromot meg kell őrölni, szitálni, s ily módon kétféle, durva szemcséjű és finom szemcséjű puskaport nyernek.

A mindig takarékos Velence csökönyösen ragaszkodik a durva szemcsés puskaporhoz, mert az olcsóbb. Pedig, ahogyan 1588-ban magyarázza az erődök szuperintendánsa, helyesebb lenne „csupán finom puskaport használni, mint az angolok, a franciák, a spanyolok és a törökök, akik ily módon egyfajta port használnak puskához, ágyúhoz". A Signoriának ekkoriban 6 millió font ilyenfajta puskapora van raktáron, vagyis 300 lövés a 400 erődágyú mindegyike számára. Hogy ezt 400-ra emeljék, még kétmillió fonttal több kellene, ami 600 000 dukátba kerülne. A por megszitálása, ami a finom por gyártásához szükséges, további 25 százalékkal, vagyis 150 000 dukáttal emelné a költségeket, mivel azonban a finomportöltet egy harmaddal kisebb, mint a durvaportöltet, még nyernének is rajta.[25]

Az olvasó elnézését kérjük azért, hogy ezzel az idejétmúlt számviteli problémával untattuk. De eközben megtanulta, hogy Velence biztonsága legalacsonyabban számolva, csak a puskaport tekintve is 1 800 000 dukátba került, *vagyis többe, mint amennyire a kimondottan velencei költségvetés egyévi bevételei* rúgtak. S ez világosan mutatja, milyen roppant költséges a háború, még akkor is, amikor nem folyik. Ezek a számok pedig csak növekszenek az évekkel: a *Győzhetetlen Armada* 1588-ban 2431 ágyút, 7000 nehézpuskát, 1000 muskétát, 123 790 ágyúgolyót visz magával északi útjára, vagyis lövegenként ötvenet s a hozzá való puskaport. De

1683-ban Franciaország hadihajórajai már 5619 öntöttvas ágyúval rendelkeznek, az angol flotta pedig 8396-tal.[26]

Háborús célokat szolgáló kohászati és vasipari üzemek keletkeztek Bresciában, Velence területén már a XV. században, Stájerországban igen korán Graz környékén, Köln körül, Regensburg, Nordlingen, Nürnberg, Suhl vidékén – a német fegyveripar Európában a legjelentősebb egészen addig, amíg Tilly le nem rombolja 1634-ben[27]* –; Saint-Étienne-ben, ahol 1605-ben több mint 700 munkás dolgozik „Vénusz sánta férjének hatalmas arzenáljában", nem említve a XVII. században holland és angol tőkével épült svéd nagyolvasztókat. Ez utóbbiak közül Geer üzemei hamarosan képesek lesznek szinte egy csapásra leszállítani azt a 400 löveget, amelynek segítségével az Egyesült Tartományok 1627-ben megállítják a spanyolok előnyomulását a Rajna deltájától délre.

A tűzfegyverek fellendülése ösztönzőleg hatott a réziparra is mindaddig, amíg rézágyúkat gyártottak, ugyanazokkal az öntési módszerekkel, mint a templomi harangokat (a helyes ötvözetet, amely különbözött a harangbronztól, már ismerték a XV. században is: 8 rész ón, 92 rész réz). A XVI. századtól kezdve azonban megjelennek a vas-, tulajdonképpen öntöttvas ágyúk. A *Győzhetetlen Armada* 2431 ágyújából 934 már vasból van. Ez az olcsó ágyú aztán elfoglalja a drága bronzlövegek helyét, ráadásul nagyban lehet gyártani. Kapcsolat van a tüzérség és a nagyolvasztók fejlődése között (példának említhetjük azokat, amelyeket Colbert létesít a francia Dauphinében).

De a tüzérségnek nemcsak a felépítése és az ellátása kerül sokba, hanem a fenntartása és a mozgatása is. Annak az ötven lövegnek – ágyú, kis ágyú, különböző csatakígyók – a fenntartása, amellyel a spanyolok rendelkeznek Németalföldön 1554-ben, havonta több mint 40 000 dukátba kerül. Mert ennek a tömegnek a mozgatásához külön kis vonatosztag kell 473 lóval csupán a lovasok számára, továbbá egy nagy vonatosztag 1014 lóval, valamint 575 szekér (négy-négy lóval), vagyis összesen 4777, lövegenként tehát majdnem 90 ló.[29] Jegyezzük meg, hogy ugyanebben az időben egy gálya fenntartása körülbelül havi 500 dukátba kerül.[30]

---

* Nyilván tévedés: Tilly 1632-ben halt meg. – *A ford.*

A tüzérség világméretekben

Világméretben a technika önmagában is számít ugyan, de számít a felhasználásának a módja is. A törökök például, akik oly ügyesen bánnak a földdel, a várostromok alkalmával páratlanok az aknák fúrásában és kitűnő tüzérek, 1550-ben képtelenek alkalmazni a fél kézzel kezelhető lovassági pisztolyokat.[31] Ráadásul egy szemtanú szerint, aki látta őket Málta 1565. évi ostrománál, „nem töltik oly gyorsan újra a nehézpuskáikat, mint a mieink". Rodrigo Vivero, aki csodálja a japánokat, megjegyzi, hogy nem tudják használni a tüzérségüket, és hozzáfűzi, hogy a salétromuk ugyan kitűnő, de a puskaporuk nem sokat ér. Ugyanezt mondja a kínaiakról Las Cortes atya 1626-ban: nem elégséges lőportöltettel lövik ki nehézpuskáik golyóit;[32] egy másik szemtanú elbeszélése szerint ez a puska ráadásul még rossz is, túlságosan nagy, és legfeljebb díszlövésre alkalmas. Dél-Kínában (1695) az európaiakkal folytatott kereskedelem révén „hét arasz hosszú puskák vannak, igen kicsiny golyót használnak hozzájuk, de ezek inkább csak kedvtelésre szolgálnak, mint hadicélokra".[33]

Nyugaton egyszeriben felfigyelnek arra, milyen fontosak a tüzériskolák. Nagyon sok városban megtalálhatók – főleg azokban, amelyek veszélyben érzik magukat –, tüzértanulóikkal, akik vasárnaponként zeneszóval vonulnak ki a lőtérre, és térnek ugyanígy vissza. Bár a kereslet igen nagy, Európában sohasem hiányzanak a tüzérek, a nehézpuskások, az ágyúöntő mesterek. Egyesek bejárják a világot, eljutnak Törökországba, Észak-Afrikába, Perzsiába, Indiába, Sziámba, az Indiai szigettengerre, Oroszországba is. Indiában Aurangzeb 1707-ben bekövetkezett haláláig a Nagy Mogul tüzérei európai zsoldosok voltak. Csak ekkor helyettesítik őket, egyébként rosszul, muszlimokkal.

E cserék következtében végső soron mindenkinek egyformán szolgál a technika. Ez nagyjából így igaz Európára, ahol a sikerek kiegyenlítik egymást. Igaz ugyan, hogy 1643-ban Rocroi a francia tüzérség diadalát fémjelzi (bár ebben mi nem vagyunk egészen bizonyosak), de legfeljebb arról van szó (gondoljunk csak a paviai szakállas puskákra), hogy a kölcsönkenyér visszajár. Annyi bizonyos, hogy a tüzérség nem hozott létre állandó egyensúlyhiányt egyik uralkodó javára sem. Ellenben hozzájárult a háború költségeinek a növeléséhez, következésképpen az állam hatékonyságához, és egészen bizonyosan, a vállalkozók hasznának a növeléséhez. Világméretekben kiváltságos helyzetet biztosított Európának: Távol-Kelet tengeri határvidékein csakúgy, mint Amerikában, ahol ugyan kevés szerep jutott az ágyúnak, de a nehézpuska és a puskapor annál alaposabban beleszólt a dolgok alakulásába.

Ám az iszlám országok tekintetében megoszlottak a sikerek. Granada bevétele (1492) és az észak-afrikai parti erődök elfoglalása a spanyolok által (1497, 1505, 1509–1510) a tüzérségnek köszönhető. Ugyanígy az is, hogy IV. Iván elvette a muszlimoktól Kazanyt (1551) és Asztrahanyt (1556). De a törökök is visszavágtak: Konstantinápoly elfoglalásakor 1453-ban, Belgrádnál 1521-ben, a mohácsi győzelmük alkalmával 1526-ban. A török háborús erő keresztény tüzérségből táplálkozott (1521 és 1541 között 5000 löveget zsákmányoltak Magyarországon). A kor viszonyaihoz képest félelmetesen kihasználta tűzerejét: Mohácsnál a csatamező középpontjában összevont török tüzérség kettévágja a magyarok arcvonalát; Máltában (1565) 60 000 ágyúgolyót lőnek ki a védőkre, Famagustánál (1571–1572) 118 000-et. Sőt a tüzérség megsemmisítő fölényt biztosít a törököknek a többi iszlám országokkal szemben (Szíria 1516, Egyiptom 1517) és a Perzsia elleni harcokban is: 1548-ban Tabriz, e nagy perzsa város, nyolc napig tartó bombázás után esett el. Írjuk még a tüzérség javára Babur hadjáratát is, aki ágyúi és nehézpuskái segítségével dönti meg 1526-ban a delhi szultánok Indiáját a pánipati csatában. És említsünk meg egy apró eseményt 1636-ból: a kínai Nagy Falra felvont három portugál ágyú szalasztja meg a mandzsu sereget, és hosszabbítja meg tíz évvel a Mingek Kínájának életét.

A mérleg nem teljes, ám a következtetést mégis levonhatjuk. Figyelembe véve az előnyomulásokat és visszakozásokat, a tüzérség nem forgatta fel a nagy kulturális egységeket: az iszlám ott marad, ahol volt, Távol-Keletet sem éri csapás belső tartományaiban: Plassey csak később, 1757-ben volt.* Főleg az történt, hogy a tüzérség fokozatosan, szinte magától, mindenütt elterjedt, még a japán kalózok hajóin is ott van 1554-től kezdve; a XVIII. században nincs olyan maláj kalóz, akinek ne volna ágyúja a hajója fedélzetén.

A papírtól a könyvnyomtatásig

A papír[34] nagyon messziről érkezett Nyugat-Európába, ugyancsak Kínából, az iszlám országok közvetítésével. Az első európai papírmalmok Spanyolföldön működtek a XII. században. Ám az európai papíripar Itáliából kiindulva fejlődik ki a XIV. század elején. Fabriano körül egy vízikerék már a XIV. században hatalmas fasulykokat működtet, vágóvasakkal és szegekkel a rongy széttépésére.[35]

A víz egyszerre szolgál hajtóerőül és nélkülözhetetlen kellékként.

---

* A Plasseynél (Nyugat-Bengália) aratott angol győzelem Bengália megszerzését jelentette az angolok számára. – *A ford.*

A papírgyártás roppant mennyiségű tiszta vizet kíván, ezért az üzemek a gyors folyású folyók és patakok mentén telepednek meg, a városok fölött, hogy ezek ne szennyezhessék a vizet. A velencei papírt a Garda-tó körül gyártják. A Vogézeknek is hamarosan meglesznek a maguk papírmalmai, ugyanígy Champagne-nak, Troyes-val mint központtal, valamint a Dauphinénak is.[36] A papírgyártás elterjedésében nagy szerep jut az olasz munkásoknak és tőkéseknek. A nyersanyag szerencsére bőségben található, rongy mindenütt van, a len- és kendertermelés a XIII. századtól kezdve fellendült Európában, a régi gyapjú fehérnemű helyébe, ha egyáltalán volt ilyen, a vászon fehérnemű lépett. De az ócska hajókötelek is jó szolgálatot tesznek (például Genovában).[37] Ám az új iparág annyira felvirágzik, hogy beszerzési nehézségek keletkeznek. Perek támadnak a papírgyártók és a rongykereskedők között. Az utóbbiak vándorolnak, vonzza őket a nagy városok és egyes vidékek, például Burgundia rongyainak jó híre.

A papírnak, amely sem nem olyan erős, sem nem olyan szép, mint a pergamenhártya, egyetlen fölénye az ára volt. Egy 150 oldalas, pergamenre írott kódex tucatnyi birka bőrét igényelte,[38] „más szóval maga a másolás volt a művelet legkevésbé költséges része”. Ezzel szemben igaz, hogy simulékonysága és egyenletes felszíne eleve a nyomdászat problémájának egyetlen megoldásává tette az új anyagot. A könyvnyomtatás későbbi sikerét egyébként minden eleve biztosította. A XII. századtól kezdve jelentős módon megnőtt az olvasók száma a nyugati egyetemeken, sőt az egyetemeken kívül is. Az olvasni vágyó vásárlók nagy száma következtében felvirágoztak a másolóműhelyek, megszaporodtak a hibátlan kópiák, olyannyira, hogy igény támadt olyanféle gyors eljárásokra, amilyen például a miniatúrák „átpauzálása”, de legalábbis a rajzok hátterének ilyen módon történő sokszorosítása. Mindezeknek az eszközöknek a segítségével valóságos „kiadások” jelentek meg. Mandeville Utazásából *(Voyage de Mandeville)*, amely 1356-ban készült, 250 kópia maradt fenn (73 németül és hollandul, 37 franciául, 40 angolul és 50 latinul).[39]

A mozgatható betűk felfedezése

Nem lényeges, ki volt Nyugaton a XV. század közepe táján a mozgatható betűk feltalálója: a mainzi Gutenberg és munkatársai-e – ez a valószínű – vagy a prágai Prokop Waldfogel, aki Avignonban dolgozott, vagy a haarlemi Coster, ha egyáltalán létezett, esetleg valamely ismeretlen személy. A probléma inkább abban áll, hogy jó lenne tudnunk, vajon ez a felfedezés egy régi eljárás újra való felbukkanása, utánzása, újrafelfedezése volt-e vagy nem.

Kína ugyanis már a IX. századtól kezdve ismeri a nyomtatást, Japán pedig buddhista könyveket nyomtat a XI. században. De ez az első nyomdai eljárás vésett fatáblák segítségével, amelyek mindegyike egy-egy oldal szedésnek felelt meg, végtelenül lassú volt. 1040 és 1050 között támadt Pi Sengnek az a forradalmi ötlete, hogy mozgatható betűket alkalmazzon. A kerámiából készült betűket viasszal rögzítették a fémformára. De nemigen terjedtek el; s ugyanígy nem a rájuk következő, ónból öntött betűk sem, mert könnyen tönkrementek. A XIV. század elején azonban már közismertté váltak a mozgatható fabetűk. Még Turkesztánban is használják őket. Végül a XV. század első felében tökéletesedik a fémbetű, Kínában vagy Koreában, és széltében elterjed a Gutenberg „találmányát" megelőző fél évszázad alatt.[40] Továbbadták Nyugatra? Ezt sugallja Loys Le Roy, igaz, hogy 1576-ban, tehát eléggé későn. A portugálok, „akik hajón beutazták az egész világot" – írja –, Kínából „kínai nyelven nyomtatott könyveket" hoztak magukkal, „és elmesélték, hogy arrafelé ezek már régóta használatosak. Ami egyeseket arra indított, hogy azt higgyék, a találmány Tatárországon és Oroszországon át jutott el Németországba, majd onnan adták át a többi keresztény népnek."[41] Ez a leszármazás nincs bizonyítva. De elég sok Kínát oda-vissza megjárt művelt utazó akadt ahhoz, hogy a találmány európai eredetét elvben a lehető legkétségesebbek közé lehessen sorolni.

Akár másolás, akár újra való feltalálás, az európai könyvnyomtatás 1440–1450 körül fejlődik ki, mégpedig nem minden nehézség nélkül, egymást követő javítgatások során. A mozgatható betűket ugyanis olyan ötvözetből kell készíteni, amelyikben helyes arányban van az ólom, az ón és az antimon (az antimonbányákat meg, úgy látszik, csak a XVI. században fedezik fel), és eléggé erős anélkül, hogy ugyanakkor túlságosan kemény lenne. Három művelet szükséges hozzá: nagyon kemény acélból betűbélyegeket kell készíteni, rajtuk a kidomborított betűvel; réz-, ritkábban ólommatricába beverni – poncolni – a betűt; végezetül az ötvözet beleöntésével elkészíteni magát a nyomáshoz használt betűt. Ezután következik a „szedés", a sorok és a sorközök összeerősítése, a festékezés, majd az egészet rányomják a papírlapra. A karos prés a XVI. század közepe tájt jelenik meg, és egészen a XVIII. századig alig módosul. A legfőbb nehézség abban áll, hogy a betűk gyorsan kopnak, helyettesítésük megint csak betűbélyeggel történik, amely szintén hamar elhasználódik, vagyis az egészet mindig újra kell kezdeni. Valóságos ötvösmunka.[42] Így nem lehet csodálkoznunk azon, hogy az új találmány is az ötvösök köréből származik, nem pedig, amint azt korábban állították, a xilográfiák – vésett és festékezett táblákról nyomott lapok – készítői-

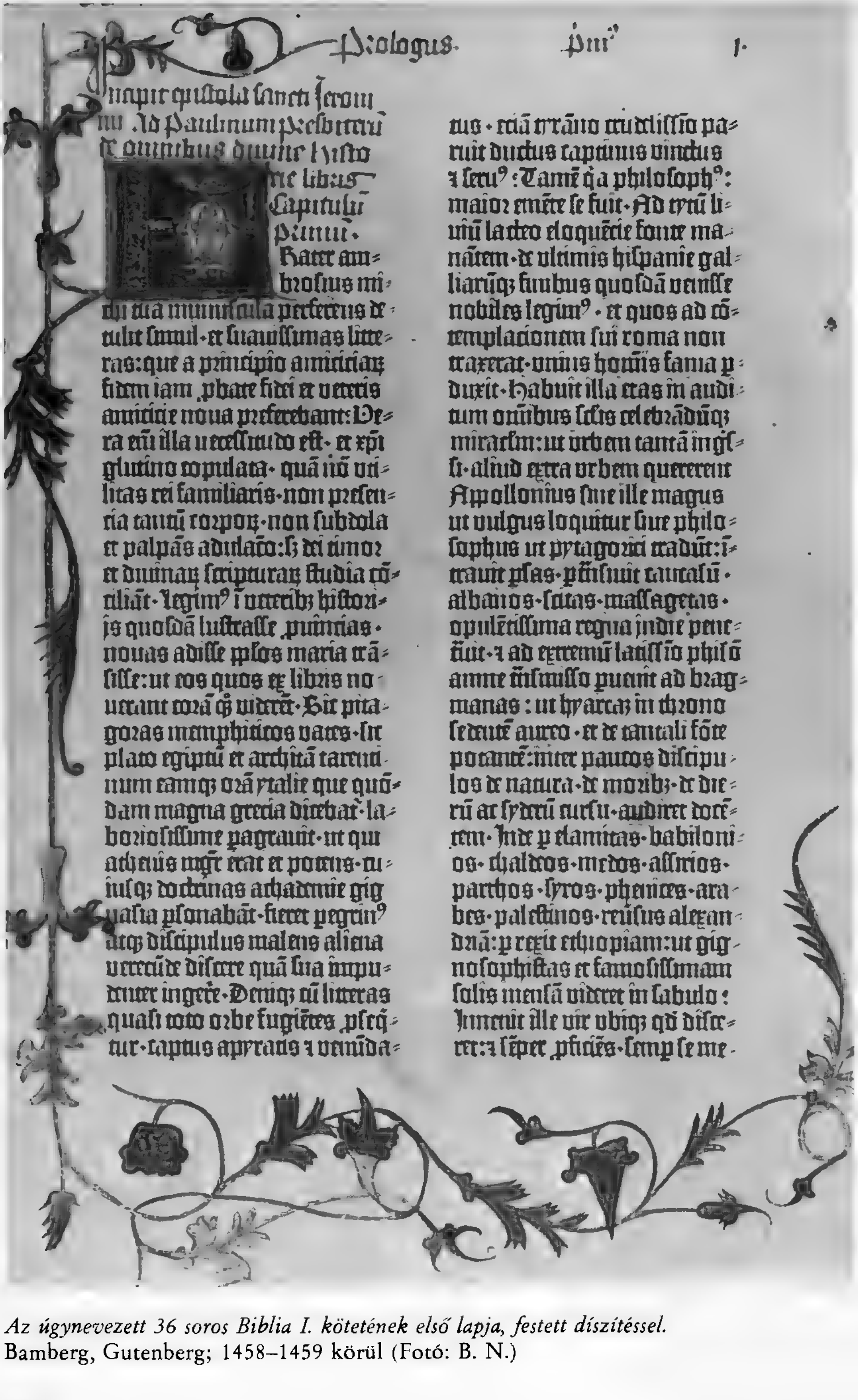

Prologus. pmiꝰ 1.

Incipit epiſtola ſancti ieronimi. Ad Paulinum preſbiterū de omnibus diuine hiſtorie libris. Capitulū primū.

Frater ambroſius michi tua munuſcula perferens detulit ſimul et ſuauiſſimas litteras: que a principio amiciciarū fidem iam ꝓbate fidei et ueteris amicicie noua preferebant. Uera enī illa neceſſitudo eſt et xp̄i glutino copulata. quā nō utilitas rei familiaris. non preſencia tantū corporū. non ſubdola et palpās adulacō: ſʒ dei timor et diuinarū ſcripturarū ſtudia cōciliāt. Legimꝰ ī ueteribꝫ hiſtoriis quoſdā luſtraſſe ꝓuincias. nouos adiſſe ꝑplos maria trāſiſſe: ut eos quos ex libris nouerant corā q̊ꝫ uiderēt. Sic pitagoras memphiticos uates. ſic plato egiptū et architā tarentinum eamqʒ orā ytalie que quōdam magna grecia dicebat̄. laborioſiſſime ꝑagrauit. ut qui athenis mḡr erat et potens. cuiuſqʒ doctrinas achademie gignaſia ꝑſonabāt. fieret ꝑegrinꝰ atqʒ diſcipulus malens aliena uerecūde diſcere quā ſua impudenter ingerē. Deniqʒ cū litteras quaſi toto orbe fugiētes ꝑſeq̄tur. captus a piratis ⁊ uenūdatus. etiā tyrāno crudeliſſimo paruit ductus captiuus uinctus ⁊ ſeruꝰ: Tamē quia philoſophꝰ: maior emēte ſe fuit. Ad titū liuiū lacteo eloquēcie fonte manātem. de ultimis hiſpanie galliarūqʒ finibus quoſdā ueniſſe nobiles legimꝰ. et quos ad cōtemplacionem ſui roma non traxerat. unius hoīs fama ꝑduxit. Habuit illa etas inauditum omībus ſclis celebrādūqʒ miraclm: ut urbem tantā ingreſſi. aliud extra urbem quererent. Apollonius ſiue ille magus ut uulgus loquitur ſiue philoſophus ut pytagorici tradūt: itrauit ꝑſas. ꝑtranſiuit caucaſū. albanos. ſcitas. maſſagetas. opulētiſſima regna indie penetrauit. ⁊ ad extremū latiſſīo phiſō amne trāſmiſſo puenit ad bragmanas: ut hyarcā in throno ſedentē aureo. et de tantali fōte potantē: inter paucos diſcipulos de natura. de moribꝫ. de dierū ac ſyderū curſu. audiret docētem. Inde ꝑ elamitas. babilonios. chaldeos. medos. aſſirios. parthos. ſyros. phenices. arabes. paleſtinos. reuerſus alexandriā: ꝑrexit ethiopiam: ut gignoſophiſtas et famoſiſſimam ſolis menſā uideret in ſabulo: Inuenit ille uir ubiqʒ qd̄ diſceret: ⁊ ſēper ꝓficiēs. ſemꝑ ſe me-

Az úgynevezett 36 soros Biblia I. kötetének első lapja, festett díszítéssel.
Bamberg, Gutenberg; 1458–1459 körül (Fotó: B. N.)

nek keze alól került ki. Sőt, éppen ellenkezőleg, ezek a népszerű képeket árusító kereskedők egy kis ideig küzdöttek is az új találmány ellen. 1461 tájt Albrecht Pfister bambergi nyomdász első ízben tett nyomtatott könyvbe fametszetet. Ettől kezdve lehetetlenné vált a konkurrencia.[43]

A nyomdászmesterség nagyon lassan tökéletesedett, és még a XVIII. században is ugyanolyan vagy kis híján olyan volt, mint induláskor. „Mert az a mód, ahogyan 1787-ben nyomtattak, amikor François I. Ambroise-Didot kitalálta azt a prést, amelynek segítségével az egész ívet egyetlen csavar egyetlen mozdulatával ki lehetett nyomni, olyan volt, hogy ha XVI. Lajos uralkodása elején Gutenberg feltámad Franciaországban, és belép egy nyomdába, néhány apró részlettől eltekintve azonnal otthonosan érezte volna magát."[44]

A találmány bejárta az egész világot. Akárcsak a szerződést kereső ágyúmesterek, a nyomdászlegények is elindultak világgá alkalmi felszerelésükkel, megtelepedtek, ahol jó alkalom kínálkozott, majd továbbálltak, hogy új mecénás szolgálatába álljanak. Párizsban az első könyvet 1470-ben nyomták, Lyonban 1473-ban, Poitiers-ban 1479-ben, Velencében 1470-ben, Nápolyban 1471-ben, Löwenben 1473-ban, Krakkóban 1474-ben. 1480-ból több mint 110 európai várost ismerünk, ahol nyomda működik. 1480 és 1500 között az eljárás meghonosodik Spanyolországban, széltében-hosszában virágzik Németországban és Itáliában, eljut a skandináv államokba is. 1500-ban 236 európai városnak van könyvnyomtató műhelye.[45]

Az inkunábulumok – vagyis az 1500 előtt nyomtatott könyvek, ősnyomtatványok – számára vonatkozólag egy számítás globálisan 20 millió példányt hoz ki. Európának ez idő tájt 70 millió lakosa lehet. A XVI. században meggyorsul a folyamat: 25 000 kiadás Párizsban, 13 000 Lyonban, 45 000 Németországban, 15 000 Velencében, 10 000 Angliában, talán 8000 Németalföldön. Minden kiadásra átlagban 1000 példányt számolhatunk, vagyis a 140 000–200 000 kiadásra összesen 140–200 millió példányt. Nos, a század végeztével Oroszország legtávolabbi határaiig Európa nemigen számlál többet 100 millió lakosnál.[46]

Az európai könyvek és sajtók eljutnak Afrikába, Amerikába, a Balkán félsziget országaiba, ahová Velencéből a montenegrói házaló nyomdászok, és Konstantinápolyba, ahová zsidó menekültek viszik el a nyugati nyomdagépeket. A portugál hajózás segítségével a sajtók és a mozgatható betűk Indiába is elkerülnek, így természetesen Goába is, a fővárosba (1557), majd Makaóba (Aomen) (1588), Kanton (Kuangcsou) árnyékában, és Nagaszakiba (1590).[47] Ha igaz, hogy a találmány eredetileg valóban Kínából származik, akkor ezzel be is zárult a kör.

A könyvnyomtatás és a nagy történelem

A könyv mint luxustárgy, az első pillanattól kezdve kénytelen volt engedelmeskedni a profit, a kínálat és a kereslet kérlelhetetlen törvényeinek. A nyomdász felszerelését gyakran fel kell újítani, a kézi munka sokba kerül, a papír az egyéb költségeknek több mint kétszeresét teszi ki, a befektetett tőke viszont csak lassan térül meg. Csupa olyan tényező, amely a nyomdaipart a pénzkölcsönzőknek szolgáltatja ki, akik rövid időn belül rá is teszik a kezüket a terjesztőhálózatra. A kiadók világának már a XV. században is megvannak a maguk kis „Fugger"-ei: Lyonban Barthélemy Buyer (megh. 1483-ban), Párizsban Antoine Vérard, egy másoló- és könyvfestő műhely tulajdonosa, aki átveszi az új eljárásokat, s Franciaország és Anglia területén specializálja magát az illusztrált könyvre, a firenzei származású Giunták dinasztiája, Anton Koberger, aki Nürnbergben 1473 és 1513 között legalább 236 művet jelentet meg, és korának talán legbefolyásosabb könyvkiadója, Jean Petit, a párizsi könyvpiac ura a XVI. század elején, Aldo Manuzio Velencében (megh. 1514-ben) vagy – s ő lesz utolsó példánk – Plantin, aki 1515-ben Tours környékén született, de 1549-ben Antwerpenben telepszik le, s ott alapozza meg szerencséjét és hírnevét.[48]

A könyv áru, s ezért kötve van az utakhoz, a kereskedelemhez, a vásárokhoz: a XVI. században a lyoni és a frankfurti vásárokhoz, a XVII. században a lipcseiekhez. Mindent egybevetve hatalmas eszközt jelentett Nyugat szolgálatában. Minden gondolat érintkezésekből és cserékből él. A könyv meggyorsította és kiszélesítette azokat az áramlatokat, amelyeket a régi kéziratos könyv lassacskán előkészített. Ebből bizonyos gyorsulás származott annak ellenére, hogy hatalmas fékező erők álltak az útjába. A XV. században, az inkunábulumok korában még túlsúlyban van a latin, s a latinnal a vallásos és hitbuzgalmi irodalom. Csak az ókori irodalom latin és görög nyelvű kiadásai kezdik szolgálni a XVI. század elején a humanizmus merészen támadó ügyét. Valamivel később a reformáció, majd az ellenreformáció állítja szolgálatába a könyvet.

Egyszóval nem tudnánk megmondani, kit is szolgált valójában a könyvnyomtatás. Mindent megnövelt, mindenbe erőt lehelt. Egy pont mégis van, amelyből következtetést vonhatunk le. A XVII. század matematikai forradalmának hatalmas lökést adó nagy felfedezése, Oswald Spengler szavaival élve, a függvény – mai nyelvünkön: $y=f(x)$ – felfedezése. Nincs függvény, ha a *végtelenül* kicsi és a *határ* fogalma nem merül fel, két olyan fogalom, amely már Arkhimédész gondolatmenetében is benne van. Nos, ki ismerte Arkhimédészt a XVI. században? Egyes ritka kiváltságosak. Egy-két ízben Leonardo da Vinci keresi valamelyik kéziratát, mert hallott róla beszélni. Ezt a feladatot a tudományos munkák felé lassan tájékozódó könyvnyomtatás vállalja át. Fokozatosan visszaadja Európának a görög matematikát, és Eukleidész meg a pergamoni Apollóniosz (kúpszeletekről szóló) műveinek a segítségével mindenkinek a számára hozzáférhetővé teszi Arkhimédész diadalmas gondolatait.

Vajon valóban ezeknek a viszonylag kései kiadásoknak az érdeme a modern matematikának a XVI. század és XVII. század eleje között végbement lassú fejlődése? Valószínűleg. Nélkülük még várathatott volna magára a haladás.

A Nyugat nagy tette: a nyílt tengeri hajózás

A nyílt tengerek meghódítása biztosította Európa világelsőségét, mégpedig évszázadokra. Ezúttal a technika – a nyílt tengeri hajózás – világviszonylatban „aszimmetriát”, privilegizált helyzetet teremtett. Európának a világ tengerein történt robbanásszerű megjelenése tulajdonképpen súlyos problémát vet fel: hogyan lehetséges, hogy miután bebizonyosodott a lehetősége, a nyílt tengeri hajózás nem lett *osztályrésze* a világ minden tengeri civilizációjának? Elvben bármelyik részt vehetett a versengésben. És Európa mégis egyedül maradt versenyben.

Az Óvilág tengerészei

Ez a tény annál inkább váratlan, minthogy a tengeri civilizációk már ősidőktől fogva ismerték egymást, és ha egymás mellé rakjuk őket, akkor egyetlen megszakítatlan vonalban szelik át az Óvilágot az Atlanti-óceántól az Indiai-óceánig, az Indiai szigettengerig és a Csendes-óceán szélein elterülő tengerekig. Jean Poujade úgy véli, hogy a Földközi-tenger és az Indiai-óceán a tengernek egyetlen, hatalmas része, s „az Indiába vezető út” nevet adja neki.[49] Az igazság az, hogy „az Indiába vezető út”, az Óvilág hajózható tengelye, már a Balti-tengernél és a La Manche-nál kezdődik, és már a legrégibb idők óta elhatol a Csendes-óceánig.

A Szuezi-szoros nem vágja ketté. Egyébként a Nílus egyik ága évszázadokon át eléri a Vörös-tengert (s ezáltal összeköti a Földközi-tengerrel): ez az úgynevezett Nekó-csatorna, az a „Szuezi-csatorna”, amely Szent Lajos király idejében még létezett, de aztán betemetődött. A XVI. század elején a velenceiek és az egyiptomiak foglalkoztak az újramegnyitás gondolatával. Egyébként emberek, állatok, sőt darabokra szedett hajók is átkeltek a Szuezi-földszoroson. Például azokat a hajórajokat, amelyeket a törökök indítottak el a Vörös-tengeren 1538-ban, 1539-ben és 1588-ban, teveháton szállították oda, s a fa alkatrészeket a helyszínen szerelték össze.[50] Vasco da Gama Afrika körüli útja (1498) nem tette tönkre ezt a már régi kapcsolatot Európa és az Indiai-óceán között, hanem csupán újabb utat nyitott neki.

Az ilyen szomszédságok nem járnak feltétlenül együtt keveredéssel. Bárhol legyen is a tengerész, nála jobban egyéni szokásaihoz senki nem ragaszkodik. A kínai dzsunkák minden magasabbrendűségük ellenére (vitorlázat, kormányszerkezet, egymástól vízhatlan rekeszekre osztott hajótest, a XI. században már iránytű) eljutnak ugyan Japánba, de dél felé nem haladnak túl a Tonkini-öblön; Da Nang magasságától kezdve egészen a távoli afrikai partokig ott látjuk háromszögletű vitorláikkal a középszerű indonéziai, indiai vagy arab hajókat. Mert a civilizációk *tengeri* határai éppoly állandók (hihetnénk-e?), mint szárazföldi határaik. Tengeren csakúgy, mint a szárazföldön mindenki szépen otthon marad. De azért a szomszédok meg-meglátogatják egymást: a kínai vitorla és dzsunka ott van a Tonkini-öbölben is, mert Tonkin tulajdonképpen kínai uralom alatt állott. A Szuezi-földszoros azért nem volt határ, jóllehet teljesen olyan a konfigurációja és olyanok a lehetőségei is, mert a civilizációk állandóan átléptek rajta. Így például amikor az iszlám megtelepedett a Földközi-tenger környéki országok jelentős részén, meghonosította az úgynevezett latin, más néven *trapéz*vitorlát (amellyel az Ománi-öbölben ismerkedtek meg). Ez a történelmi átlépés kellett ahhoz, hogy a háromszögletű vitorla meghonosodjék az Óvilág belső tengerén, amelynek aztán jelképévé is vált a mi szemünkben.[51]

És lám, mégiscsak átvették, s így elfoglalta annak a négyszögletű vitorlának a helyét, amelyet a Földközi-tenger minden népe – a föníciaiaktól a görögökig, a karthágóiakig és a rómaiakig – egyaránt használt. Egyébként akadt ellenállás is, például a francia Languedoc partjain, de még inkább görög földön, mindaddig, amíg arrafelé Bizánc uralkodott hajórajaival és ijesztő görögtüzével. Mindenesetre semmi csodálatos nincs abban, hogy a háromszögletű vitorla használata elterjedt az erős iszlám hatás alá került Portugáliában is.

Ezzel szemben Észak-Európában, ahol a XIII. századtól kezdve hatalmas lendületet vett a tengeri hajózás, a négyszögletes vitorla marad továbbra is szokásban. A különösen erős hajótestet tetőpala módjára egymást fedő deszkákból építik *(palánkrendszer).* Végül az észak-európai népek legcsodálatosabb találmánya a hajó belsejéből mozgatható axiális kormány, amelyet a szakemberek a hajótest hátsó hajlatáról *fartőkekormány*nak neveznek.

Összesen tehát két különböző európai tengerészet létezik, a földközi-tengeri és az észak-európai. A gazdasági – nem politikai! – előnyomulások szembeállítják, majd el is vegyítik őket egymással. És valóban, miután 1257-ben megtörténik az első közvetlen brüggei kereskedelmi kap-

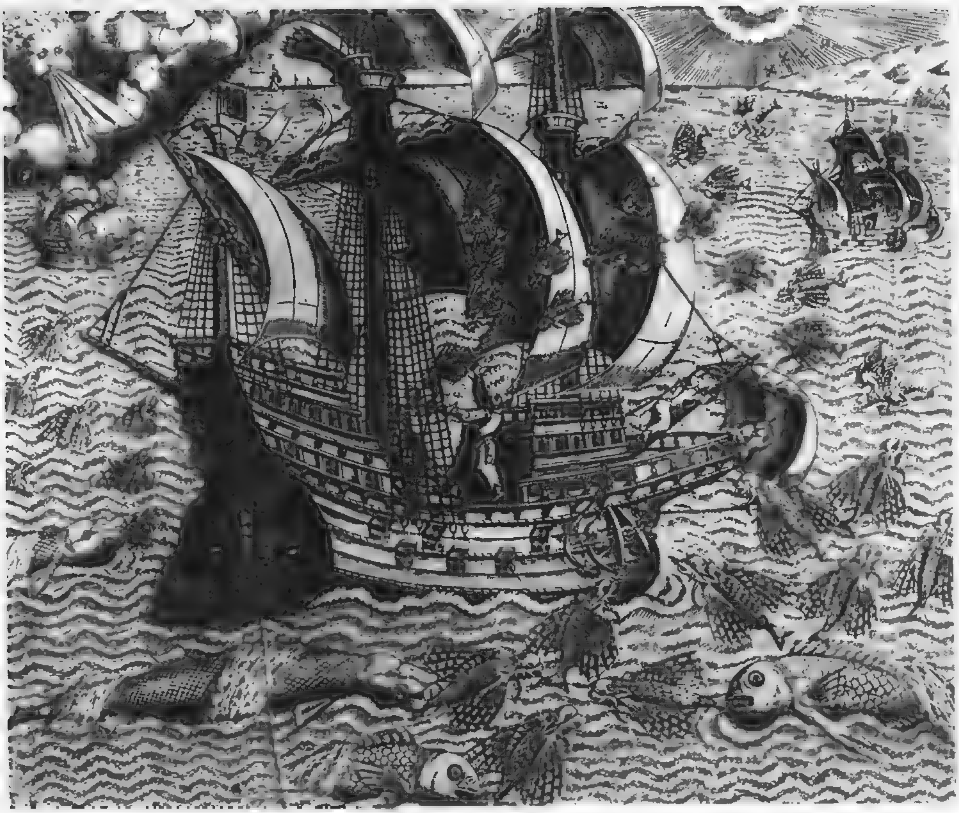

XVII. század eleje: ágyúkkal felszerelt kereskedelmi hajó útban az Indiák felé, repülőhalak között. „Navigatio in Brasiliam Americae", Théodore de Bry *Admiranda Narratio* című, 1590-ben megjelent művéből (Fotó: B. N.)

csolatfelvétel, a genovai nagy földközi-tengeri hajók[52] megszerzik maguknak a legjobb észak-európai üzleti lehetőségeket. Ez egyszerre volt szerencsés fogás, hatalmuk kiterjesztése és tapasztalatszerzés. Lisszabon XIII. századi fellendülése annak köszönhető, hogy ez az átmenő kikötő fokozatosan elsajátítja és magáévá teszi egy tevékeny tengeri, periferikus és tőkés gazdasági élet tanulságait. Ilyen körülmények között a földközi-tengeri hosszú hajók modellül szolgáltak az északi országok tengerészetének, és szinte felkínálták neki a kiváló latin vitorlákat. Megfordítva, és egy sereg közvetítéssel, például a baszkokéval, a földközi-tengeri hajóépítő műhelyekben fokozatosan meghonosodik az északi, palánkrendszerű hajóépítés, és főleg a fartőkekormány, amelynek segítségével jobban lehet széllel szemben hajózni. Cserék, keveredések történtek, s az utóbbiak egymagukban is azt bizonyítják, hogy új civilizációs egység van kialakulófélben: Európa.

Az 1430 tájt megszülető portugál karavella ezekből a házasságokból származott. Ennek a palánkos kis vitorlásnak fartőkekormánya, három árboca, két négyszögletes és egy latin vitorlája van. Az utóbbi a hajó hosszában helyezkedik el, az árbochoz viszonyítva nem szimmetrikusan (a vitorlarúd az egyik oldalon magasabb és hosszabb, mint a másikon), és könnyen lehet vele változtatni a hajó irányát. A négyszögletesek a hajó szélességében kifeszítve alkalmasak a hátszél befogására. Atlanti-óceáni tanulóéveik sikeres elvégzésével a karavellák és egyéb európai hajók a Kanári-szigetek után bevonják háromszögletű vitorláikat, s helyettük a négyszögleteseket vonják fel, amelyekbe belekapaszkodva a passzátszél megállás nélkül elviszi őket az Antillákra.

A világ vízi útjai

És mi volt a tét? A világ vízi útjainak a meghódítása. Semmi sem jelezte előre, hogy a világ rengeteg tengerésznépe közül melyik képes megelőzni a többit az oly gyakran elkezdett versenyfutásban. A föníciaiak az egyiptomi fáraó felszólítására több mint 2000 esztendővel Vasco da Gama előtt körülhajózták Afrikát. Ír hajósok már évszázadokkal Kolumbusz előtt, 690-ben felfedezték a Feröer-szigeteket; ír szerzetesek 795 tájt már partra szálltak Izlandon, amelyet a vikingek 860-ban aztán újra felfedeztek. Vörös Erik 981-ben vagy 982-ben eljutott Grönlandra, s a normannok egészen a XV. és a XVI. századig ott is maradnak. Nemrég fedeztek fel egy elképesztő térképet, amely állítólag 1440-ben már feltünteti Grönlandon túl („Vinland") az amerikai kontinens partjait. A Vivaldi testvérek 1291-ben Indiába indulva két gályával áthajóztak a Gibraltáron, de a Juby-fok* után nyomuk veszett. Ha mégis sikerült megkerülniük Afrikát, akkor két évszázaddal korábban elindították a nagy felfedezések folyamatát.[53]

Mindez Európa részéről. Ám a mából visszatekintve a kínaiak már a XI. században páratlan versenytársaknak látszanak az iránytű segítségével, majd a XIV. századtól kezdve „hatalmas négyfedélzetű dzsunkáik révén, amelyek egymástól vízmentesen elszigetelt rekeszekből álltak, négy vagy hat árbocuk volt, mindegyiken tizenkét nagy vitorlával, és mintegy ezer főből állt a legénységük". A déli Szung-dinasztia alatt (1127–1279) kiűzték az arab hajósokat a kínai-tengeri forgalomból. Alapos tisztogatást végeztek az ajtajuk előtt. A XV. században a kínai hajórajok elképesztő utakat hajtanak végre egy jünnani születésű muszlim, a nagy eunuch Cseng Ho vezetése alatt. Első expedíciója során 62 nagy

---

* Marokkó délnyugati részén. – *A ford.*

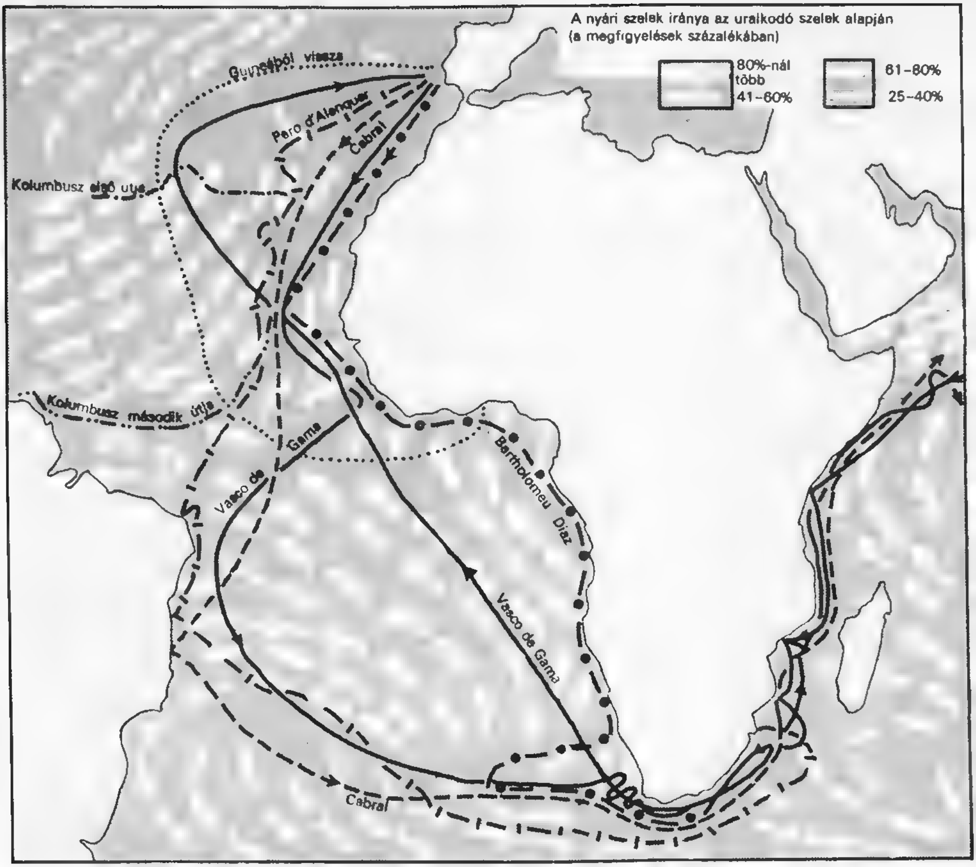

A nyári szelek iránya az uralkodó szelek alapján (a megfigyelések százalékában)
80%-nál több
41–60%
61–80%
25–40%
Guineából vissza
Pero d'Alenquer
Cabral
Kolumbusz első útja
Kolumbusz második útja
Vasco de Gama
Bartholomeu Diaz
Vasco de Gama
Cabral

10. HAJÓZÁS LEFELÉ ÉS FÖLFELÉ AZ ATLANTI-ÓCEÁNON: A NAGY FELFEDEZÉSEK

Leegyszerűsített térképünk az északi és a déli passzátszelek útját ábrázolja nyáridőben. Tudjuk, hogy kettős tömegük évszakok szerint változtatja irányát. Az India felé és onnan vissza vezető útvonalakat meglehetősen egyszerű szabályok irányítják. India felé hajózva előbb az északi passzátszélre kell hagyatkozni, majd a déli passzát nyomása alatt elhajózni egészen a brazil partokig. Visszafelé a déli passzátszél irányát tartva keresztezni az északi passzátszelet a középső szélességi fokok szeleiig. Ezért, amint azt a pontozás mutatja, Guineából (vagy, mint a portugálok mondják, Minából) Európába visszatérve el kellett távolodni az afrikai partoktól. Bartholomeu Diaz, akinek az útja megelőzte Vasco da Gamáét, elkövette azt a hibát, hogy Afrika partja mentén haladt dél felé. Az első nyílt tengeri hajósok nehézségei, akik lassanként ismerték csak fel ezeket a szabályokat, sokkal nagyobbak voltak, mint ahogyan ezt szokásos vázlataink mutatják. A teljesség kedvéért számításba kell vennünk a tengeráramok szerepét is, amelyek jelentős segítséget vagy akadályt jelenthettek.

dzsunkával eljutott a Maláj-szigetekre (1405–1407); a második (27 000 fő, 48 hajó; 1408–1411) Ceylon meghódítását eredményezi, a harmadik (1413–1417) Szumátráét; a negyedik (1417–1419) és az ötödik (1421–1422) békés expedíció, ajándék- és követcserével végződik, az ajándékozás Indiában, a követcsere Arábiában és az abesszin parton történik; a hatodik, gyors expedíció célja császári levélüzenet eljuttatása Palembang (Szumátra) urának és parancsolójának; a hetedik és egyben az utolsó, de talán a legszenzációsabb Lung-vang kikötőjéből indul 1431. január 19-én. Az év folyamán a flotta a délebbre fekvő csancsiangi és fucsieni kikötőkben horgonyoz. 1432-ben tovább folytatja az utazást Jávára, Palembangba, a Malakka-félszigetre, Ceylonba, Kálikutba és végül Hormuzba. Ez utóbbi volt az utazás célja. Itt 1433. január 17-én a flotta partra tesz egy muszlim származású kínai követet, aki valószínűleg eljutott Mekkába is. A hajók 1433. július 22-én tértek vissza Nankingba.[54]

De aztán tudomásunk szerint mindennek vége. Kétségtelen, hogy a Mingek Kínája kénytelen az északi nomád népek megújuló fenyegetésével szembenézni. Nanking helyett Peking lesz a főváros (1421). Egy korszak ért véget. De azért egy pillanatig mégis elidőzhetünk a mellett a gondolat mellett, vajon mi származott volna abból, ha a kínai dzsunkák eljutnak esetleg a Jóreménység fokáig, sőt a Cabo das Agulhasig – a Tűfokig –, az Indiai- és az Atlanti-óceán közötti legdélibb kapuig.

Másik elszalasztott alkalom: az arab geográfusok (Ptolemaiosz véleményével ellentétben) már évszázadok óta hangoztatták (elsőként al-Maszúdi, a X. században, ő ugyanis ismerte a zanzibári partok arab városait), hogy lehetséges tengeren megkerülni az afrikai szárazföldet. Ebben találkoztak a katolikus egyház megingathatatlan véleményével, amely a Bibliára hivatkozva azt állította, hogy a tengerek összefüggő egységet képeznek. Mindenesetre az arab utazók és tengerészek értesülései behatoltak a keresztény országokba is. Alexander Humboldt véleménye szerint valóságosnak kell tartanunk azt a különös utazást, amelyet állítólag 1420 körül végzett egy arab hajó, s amelyről Fra Maurónak (1457), Velence *geographus incomparabilis*ének a térképén ad hírt az egyik felirat. A hajó állítólag 2000 mérföldet járt be ég és víz között a „Sötétség tengerén", ahogy az arabok nevezik az Atlanti-óceánt, oda negyven, vissza hetven nap alatt téve meg az utat.[55]

És mindezek ellenére Európáé lett annak az érdeme, hogy megoldja az Atlanti-óceán problémáját, amely aztán az összes többit megoldotta.

Az Atlanti-óceán egyszerű problémája

Az Atlanti-óceán: három nagy szél- és tengeráramlás egy térképen; három hatalmas „ellipszis”. Ha valaki ráér, mert pénze van, elég kihasználnia jó irányban az áramlatokat és a szeleket: ezek elvezetik, s aztán vissza is szállítják oda, ahonnan elindult. Gondoljunk például a vikingek körútjára az Északi-tengeren. Vagy Kolumbusz útjára: a három hajót a szelek elviszik a Kanári-szigetekig, onnan az Antillákig, majd a középszélességek szelei 1493 tavaszán visszahozzák az Azori-szigetek érintésével, miután előbb felvitték őket Új-Fundland szomszédságába. Dél felé egy nagy körút elvezet Amerika partjára, onnan a Jóreménység fokának a magasságába, Dél-Afrika csúcsára. Igaz, mindezt egy feltétellel: meg kell keresni a jó szelet, és ha egyszer megvan, többé nem szabad elengedni... Mindezt persze rendszerint nyílt tengeren.

Mi sem lett volna egyszerűbb, ha a nyílt tengeri hajózás természetes lett volna a tengerészek számára. Csakhogy az írek és a vikingek korai legendás vállalkozásai már belevesztek az idők éjszakájába. Ahhoz, hogy Európa felújítsa őket, az kellett, hogy aktívabb anyagi életre ébredjen, szolgálatába állítsa mind az északi, mind a déli technikákat, ismerje az iránytűt, a *portulán*okat – kalauzkönyveket –, és főleg képes legyen erőt venni ösztönös félelmein. A portugál felfedezők 1422-ben eljutnak Madeirába, 1427-ben pedig az Azori-szigetekre. Aztán az afrikai partok mentén hajóznak. Mi sem könnyebb, mint eljutni a Bojador-fokhoz[*], ám a visszatérés ellenszélben, az északi passzáttal szemben annál nehezebb. Ugyancsak mi sem könnyebb, mint elmenni Guineába, rabszolgapiacaira, megkeresni aranyporát, hamis borsát, csakhogy visszafelé jövet keresztezni kell a passzátszelet, és meglelni a nyugatról keletre fújó szeleket: azonban van közöttük olyan, amelyet csak a Sargasso-tenger magasságán lehet elérni egy álló hónapig tartó nyílt tengeri hajózás árán. Ugyanígy – az 1487-ben alapított – São Jorge da Minából való visszatérés is arra kényszeríti a hajót, hogy napokon át ellenszélben haladjon egészen az Azori-szigetekig.

A legnagyobb nehézség azonban mégis a kaland vállalása. Szokatlanul bátor tett, vakmerőségét ugyanúgy elfeledte az emberiség, mint ahogy unokáinknak bizonnyal már holnap sem lesz sejtelmük a mai űrrepülés vakmerőségéről: „Eléggé ismeretes – írja később Jean Bodin –, hogy az alatt a száz év alatt, amióta kimerészkedtek a nyílt tengerre, a portugál királyok” megkaparintották maguknak „a két India gazdagságának javát, és elárasztották Európát Kelet kincseivel”[56]. Ami az előbbiből következik.

---

[*] Nyugat-Szahara. – *A ford.*

Még a XVII. században is az a szokás, hogy a hajók a lehető legkevésbé távolodnak el a partoktól. Thomé Cano, akinek a könyve 1611-ben jelent meg Sevillában, így írt az olaszokról: „Nem nyílt vízi hajósok."[57] És valóban, a földközi-tengeri népek számára, amelyek általában az egyik kikötői kocsmából járnak a másikba, kalandra vállalkozni legfeljebb azt jelentette, hogy Rodoszból Alexandriába hajóztak: ha minden jól megy, mindössze négy nap nyílt tengeren, puszta vizeken; vagy Marseille-ből Barcelonába, annak a veszedelmes körívnek a húrján, amit az Oroszlán-öböl képez; vagy egyenesen átvágni a Baleárokról Itáliába Szardínia érintésével és néha egészen Szicíliáig. A legszebb egyenes út azonban a hajók és a hajózás e régi szakaszában, az Európához tapadó tengerfelületeken, az volt, amelyik az Ibér-félszigettől a La Manche-csatorna elejéig és onnan vissza vezetett. Ebbe az útba beletartoznak többek között a Gascogne-i-öböl viharainak és az Atlanti-óceán hosszú hullámainak drámai meglepetései. Mikor 1518-ban Ferdinánd elválik testvérétől, V. Károlytól, flottája, amelyen Laredóba igyekszik, elvéti a La Manche bejáratát, és egyszerre csak Írországban találja magát.[58] 1522-ben Dantiscus, a lengyel király nagykövete Angliából Spanyolországba utazva élete legdrámaibb tengeri utazását éli át.[59] Átkelni a gascogne-i öblön századokon át a veszedelmes nyílt tengeri hajózás iskoláját jelentette. Olyan iskolát, amely néhány mással együtt talán a világ meghódításának az előfeltétele volt.

De miért csak Európa, kérdezik már a XVI., XVII. és XVIII. századi európai megfigyelők és hajósok, amikor ott van szemük előtt Kína és Japán annyira különböző tengerészete? Páter Mendoza 1577-ben azonnal el is dönti a kérdést: a kínaiak „félnek a tengertől, olyan emberek lévén, akik nem szoktak kalandokba bocsátkozni"[60]. Mert Távol-Keleten is az egyik tengerparti kocsmából a másikba hajóznak. Rodrigo Vivero, aki a japán belső vizeken hajózik Oszaka és Nagaszaki között – vagyis 12-15 napon át –, kijelenti, hogy „tengeri utazás közben az ember itt szinte mindennap szárazföldön alszik"[61]. A kínaiakról Halde atya 1693-ban jelenti ki ugyanezt: „Jó parti kalauzok, de elég rosszak a nyílt tengeren."[62] „Lehetőség szerint part mentén hajóznak, írja Barrow 1805-ben, és csak akkor vesztik szem elől a földet, amikor feltétlenül rákényszerülnek."[63]

George Staunton a XVIII. század végén alaposabban elgondolkozik ezen a kérdésen, miután a Sárga-tengeren túl, a Cseli-öbölben alkalma nyílik kedvére megfigyelni kínai dzsunkákat: „Meglepő ellentét volt látni a két angol hajó [a Macartney-féle követséget szállító *Lion* és *Jackall*] magas árbocait és bonyolult kötélzetét az alacsony, egyszerű, durva mívű, de erőteljes és tágas kínai dzsunkák között, amelyek mindegyike körülbelül 200 tonna teherbírású lehetett." Megfigyeli a hajótest rekeszekre való tagozását, a két árboc abnormális vastagságát, „egyetlen fatörzsből vagy gerendából készültek", mindegyiken „nagy négyszögletes, rendszerint hasított bambuszból vagy szalma-, nádfonatból készített vitorla. A dzsunkák majdnem egyforma laposak a két végükön; az egyiken van a kormány, amelyik olyan széles, mint a londoni folyami dereglyéké, a dzsunka egyik oldalától a másikig húzott kötelekkel megkötve." A *Jackall*, amelyik kisebb, mint a *Lion*, sorhajó, csupán 100 tonna űrtartalmú. Most ott versenyez a dzsunkákkal a Cseli-öböl vizein, és ezek bizony felülmúlják: „Igaz, hogy ez a *brick* – magyarázza Staunton – arra készült, hogy azokkal a változó és gyakran ellenkező irányba fújó szelekkel hajózzon, amelyek az európai tengereken uralkodnak, és ennek következtében kétszer olyan mélyre merült, mint a hasonló tonnatartalmú kínai dzsunkák. Az a kényelmetlenség, hogy [a dzsunkák] oldalszélben nem tudnak hajózni, s amelynek a lapos fenekű hajók ki vannak téve Európában, a kínai tengereken nemigen érezhető, mert itt a hajók általában csak kedvező [értsd: hátulról fújó] szélben indulnak útra. Továbbá a kínai dzsunkák vitorlái úgy vannak készítve, hogy könnyen forgathatók az árboc körül, és oly éles szöget alkotnak a hajó oldalaival, hogy igen jól beállnak a szélbe annak ellenére, hogy a dzsunka nem tartja jól a vizet." Következtetés: „A kínaiaknak megvan ugyanaz az előnyük, mint a görögöknek. Határaik szűk volta és a mindenfelé látható nagyszámú sziget következtében tengereik hasonlítanak a Földközi-tengerhez. Azt is meg kell jegyezni, hogy az európaiak hajózásának tökéletesedése abból a korból származik, amikor szenvedélyeik és szükségleteik rákényszerítették őket a végtelen óceánon való hosszú utakra."[64]

Amint láthatjuk, ezek a megfigyelések mindenről szólnak, csak a lényegről nem. Ismét ott vagyunk, ahonnan elindultunk, nem sokkal jutottunk előbbre. A nyílt tengeri hajózás a Világ Hét Tengerének a kulcsa. De azt senki sem fogja nekünk bebizonyítani, hogy a kínaiak vagy a japánok képtelenek voltak megragadni ezt a kulcsot, és felhasználni, hogy a technikánál maradjunk.

Az igazság az, hogy kutatásaik közben a kortársak és a történészek a *technikai* megoldásnak a rabjai, mindenáron ezt akarják megtalálni. Nos, a megoldás talán nem elsősorban technikai. Azt a portugál hajókalauzt, aki azt bizonygatta II. János királynak, hogy a Mina partjáról „bármilyen jó állapotban levő hajóval vissza lehet térni", az uralkodó elhallgattatta, és azzal fenyegette meg, hogy ha ki meri nyitni a száját, börtönbe vetteti. Vagy 1535-ből egy másik, nem kevésbé bizonyító példa: Diego Botelho egy egyszerű vitorlással visszatért Indiából, a portugál király azonban azonnal elégettette a hajót.[65]

De vegyük e példák helyett inkább annak a japán dzsunkának a kalandját, amelyik 1610-ben minden egyéb segítség nélkül elhajózott Japánból Acapulcóba, Mexikóba, visszavive Rodrigo Viverót és hajótörött társait, akiknek a japánok odaajándékozták a hajót; igaz, hogy a legénység európaiakból állt. De két másik dzsunka később megismételte ugyanezt az utat japán legénységgel.[66] Ezek a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy technikai szempontból a dzsunka nem volt alkalmatlan a nyílt tengeri hajózásra. Egyszóval a kizárólag technikai magyarázat nem kielégítő.

A történészek még arra is gondolnak, *ma*, hogy a karavella nem annyira vitorlázatának és kormányszerkezetének köszönhette a sikerét, mint csekély merülésének, ami „lehetővé tette, hogy kikutassa a partokat és a torkolatöblöket", sőt még ennél inkább is annak a ténynek, hogy „kis méretei következtében viszonylag olcsó volt a felszerelése"[67]. Ami egyet jelent a szerepének teljes lebecsülésével.

A muszlim hajók távolmaradását sem tudjuk könnyebben megmagyarázni. Az Indiai-óceánon végzett egyenes vonalú utazásaik, amelyek a monszunszelek változásai miatt kétségkívül könnyűek voltak, mégiscsak jelentős ismereteket tételeznek fel, például az asztrolábium és a Jakab-rúd használatát. De különben is a hajók kiváló minőségűek. Tanulságos és bizonyító adat rá Vasco da Gama arab hajókalauzának a története, aki átveszi a kis portugál flotta irányítását, és minden nehézség nélkül elvezeti Melindából Kálikutba (Kozsikkodu). Hogyan lehetséges ilyen körülmények között, hogy Szindbádnak, a Tengerésznek és utódjainak a kalandjai nem vezettek arab világbirodalomhoz? Hogyan lehetséges, Vidal de la Blache egyik mondását ismételve, hogy a Zanzibártól és Madagaszkártól délre folyó arab tengeri hajózás gyakorlatilag megállt „a Mozambik rettegett áramlatánál, amely szilaj erővel sodorja a hajókat dél felé", a Sötétség Tengerének a kapui felé?[68] Először is – válaszoljuk mi erre – ezek a régi arab hajós vállalkozások valóban megalapozták az iszlám uralmát az Óvilágban egészen a XV. századig, amint már alkalmunk nyílt ennek a megmagyarázására, és ez az eredmény nem is olyan csekély. Továbbá urai lévén egy Szuezi-csatornának (VII–XIII. század), miért keresték volna a Fokföld felé vezető utat? Mit találtak volna ott? Az aranyat, az elefántcsontot, a rabszolgákat már a zanzibári parton és a Szaharán át a Niger kanyarulatáig előnyomulva amúgy is megkaparintották. Ehhez a Nyugat-Afrikához az kellett volna, hogy „szükségük legyen rá". Ilyenformán a maga szűk „Ázsia fokára" szorult Nyugatnak az érdeme vajon csupán az lenne, hogy neki viszont szüksége volt a világra, szüksége volt rá, hogy kilépjen a házából? Semmi sem lett volna lehetséges – hangsúlyozza a kínai történelem egyik specialistája – a nyugati *kapitalista* városok akkor végbemenő hirtelen fejlődése nélkül...[69] Ők voltak az a motor, amely nélkül tehetetlen lett volna a technika.

Ami nem azt jelenti, hogy a pénz és a tőke teremtette meg a nyílt tengeri hajózást. Ellenkezőleg: Kína és az iszlám országai akkoriban gazdag társadalmak, rendelkeznek azzal is, amit ma gyarmatoknak neveznénk. Mellettük Nyugat-Európa még „proletár". De a XIII. századtól kezdve az a hosszú ideig tartó feszültség a lényeges, a fontos, amely forradalmasítja a nyugati világ anyagi létét, és átalakítja egész pszichológiáját. Ahhoz, amit a történészek aranyéhségnek, vagy világéhségnek, vagy fűszeréhségnek neveztek, a technika területén az *újdonságok* és a *hasznos* – vagyis az embert szolgáló – alkalmazások állandó keresése társul, hogy megkönnyítse és egyúttal hatékonyabbá tegye fáradozásaikat. A gyakorlati és a világ feletti uralom megszerzésének tudatos szándékát bizonyító felfedezések halmozódása, a megnövekedett érdeklődés minden iránt, ami energiaforrás, határozza meg már jóval a sikere előtt Európának az igazi arcát és elsőségének az ígéretét.

A közlekedés lassúsága

Roppant siker, roppant jelentős újítás: a nyílt tengeri hajózás diadalra jutása világméretű kapcsolatrendszert alapoz meg. De úgy, hogy mit sem változtat a közlekedés lassúságán és tökéletlenségein, amelyek a francia forradalom előtti rendszer gazdasági életének továbbra is egyik állandó korlátját jelentik. Egészen a XVIII. századig végtelenül lassú a tengeri közlekedés, a szárazföldi pedig szinte meg van bénulva. Hiába emlegetik, hogy a XIII. századtól fogva Európa roppant nagy és forgalmas úthálózatot hoz létre, elégséges például, ha megnézzük az idősebb Jan Brueghel apró képeit a müncheni Pinakothékában, s azonnal látni fogjuk, hogy még a XVII. században és még síkvidéken is az országút nem „szalag", amelyen magától folyik a közlekedés. Általában alig lehet látni a vonalát. Ha nem látnánk rajta az utat igénybe vevők mozgását, első szempillantásra bizonyára nem is ismernénk fel. Ráadásul a közlekedők gyakran gyalogos parasztok, egy-egy árva szekér, amelyik a piacra viszi a tanyagazda feleségét és kosarait, vagy gyalogos, aki kötélen vezeti az állatát... Néha persze egy-egy lovast is látunk, amint kényesen pöffeszkedik a batárt húzó három ló egyikén, amelyek szemmel láthatóan fürgén szállítanak valami polgárcsaládot. De a következő képen a mély kerékvágások tele vannak vízzel, lovasok, lovak térdig gázolnak benne. A kétkerekű fedett szekerek küszködve haladnak előre, kerekeik megmegsüllyednek a kátyúban. A gyalogosok, a kondások, a disznók bölcsen az utat szegélyező és biztosabb árokpartokat választják. Ugyanezt látjuk Észak-Kínában is, sőt ott talán még rosszabb a helyzet. Ha az út „elromlott", vagy ha „nagyobb kanyart vesz", akkor a szekerek, a lovak és a gyalogosok „a felszántott földeken vágnak át, hogy lerövidítsék az utat, és jobbat válasszanak maguknak, mit sem törődve vele, vajon kikelt-e, vagy szárba szökkent-e már a vetés".[70] Mindezt azért mondjuk el, hogy korrigáljuk azokat a képeket, amelyeket a csodálatosan karbantartott, homokos, néha kikövezett kínai utakról tárnak elénk az európai utazók, akik oly csodálattal számolnak be róluk.[71]

E téren Richelieu vagy V. Károly Európájától a Szungok Kínájáig vagy a római birodalomig semmi sem változott, vagy csak igen kevés! Mindez döntő módon befolyásolja és nehezíti nemcsak a kereskedelmet, hanem az egyszerű emberi kapcsolatokat is. A korabeli postának hetekre, hónapokra van szüksége, hogy eljusson a címzettekhez. A „tér csak akkor szenved döntő vereséget" – hogy Ernst Wagemannt idézzük –, amikor 1857-ben lerakják az első interkontinentális tengeri távíróvezeté-

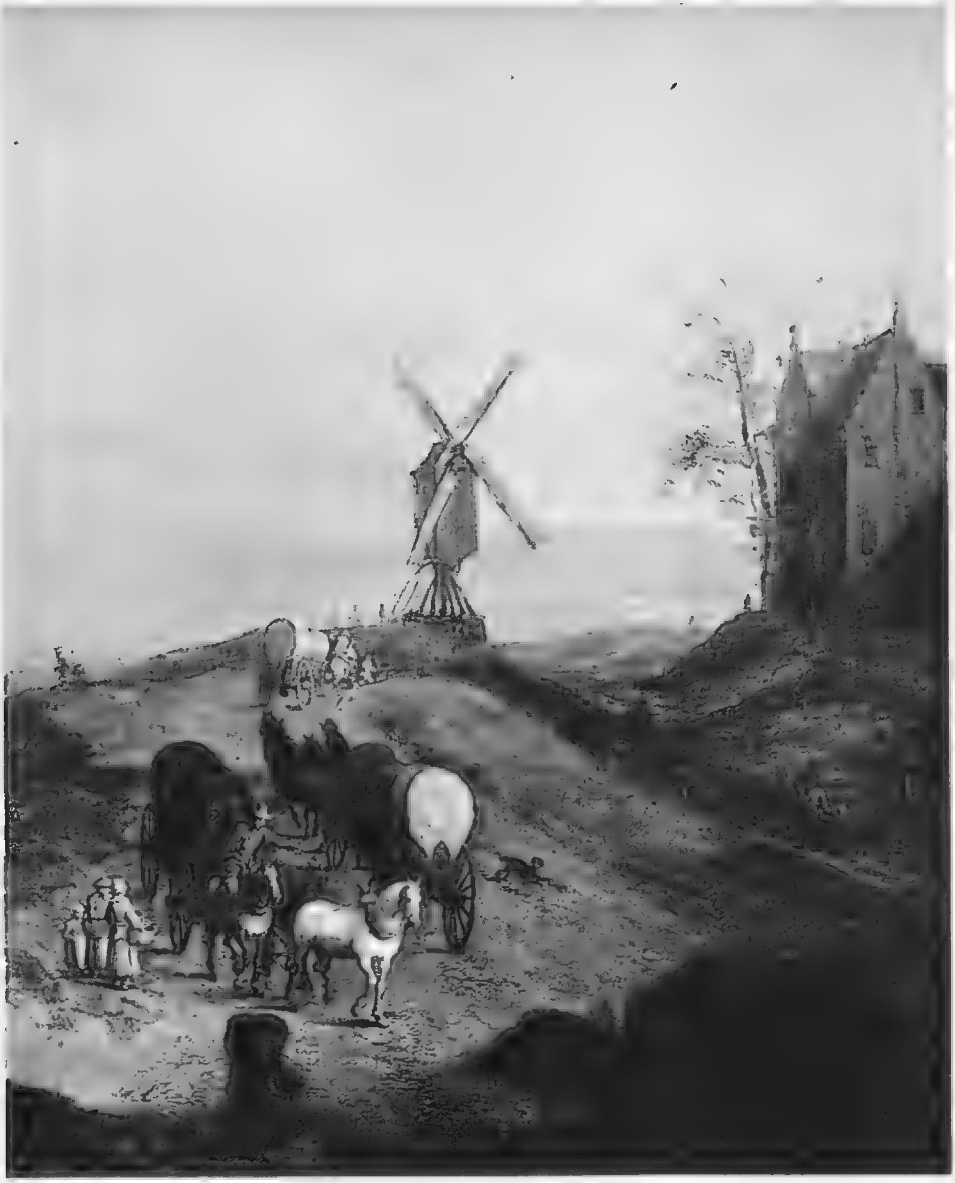

XVII. századi, alig kijelölt országút. „Bársony” Jan Brueghel: *Szélmalmok.* Részlet (Fotó: Giraudon) keket. A vasút, a gőzhajó, a távíró és a telefon nagy késéssel nyitja meg az igazi világméretű tömegközlekedést és hírközlést.

Az útvonalak állandósága

Vegyünk valamely utat bármely korban. Ezen az úton szekereket, teherhordó állatokat, néhány lovast, mellette vendégfogadókat, egy-egy kovácsműhelyt, falut vagy várost látunk. Senki ne gondolja, hogy ez valami bizonytalan vonal, látszólag bármily gyengén van is kijelölve, még akkor sem, ha az argentin pampán vagy a XVIII. századi Szibérián át vezet. A szállítók és az utasok korlátolt választási lehetőség foglyai. Lehet, hogy inkább választják ezt vagy azt az útvonalat, mert el akarnak kerülni valami hídvámot, vámházat, de nehézség esetén visszatérnek hozzá. Télen az egyik, tavasszal a másik utat választják, a fagytól vagy a sártól függően. De sohasem mondhatnak le az eleve megszervezett útvonalakról. Utazni annyit jelent, mint másnak a segítségére szorulni.

Jakob Fries, az orosz hadsereg svájci származású orvosőrnagya 1776-ban 178 óra alatt teszi meg az Omszk és Tomszk közötti hosszú utat (890 km), óránként öt kilométeres átlagsebességgel, miközben rendszeresen vált lovat minden állomáson, hogy akadály nélkül, biztosan elérhesse a következőt.[72] Télen akárcsak egyetlen állomás vagy a menetsebesség elvétése is egyet jelent a fagyhalállal. Argentína belső területein még a XVIII. században is – akár azokon a nehéz ökrösszekereken utazzék az ember, amelyek búzával vagy bőrrel megrakodva jönnek Buenos Airesba, és térnek vissza üresen Mendoza, Santiago de Chile vagy Jujuy (Peru) irányába, akár öszvér- vagy lóháton – pontosan be kell tartania a menetsebességet, hogy a megfelelő időben érkezzék a *despobladók*hoz, a sivatagokhoz, és alkalmas időben érje el a házakat, a falvakat, a vízlelőhelyeket, a tojás- és frisshús-árusokat. Aki unja a talyiga szűk fülkéjét, választhat helyette két hátasállatot, egyiket a maga, a másikat „az alváshoz szükséges felszerelés" számára, aztán ügethet gyors tempóban a szekérsor előtt, lehetőleg hajnali 2 és reggel 10 óra között, hogy ne szenvedjen a hőségtől. „A lovak annyira hozzászoktak az ilyen rövid ideig tartó menetekhez, hogy nem is kell őket hajtani, maguktól vágtatnak teljes sebességgel." A jutalom? Az, hogy gyorsan elérik „a postaépületeket, mert ezek a legjobb szálláshelyek, ahol az utas kedvére kipihenheti magát".[73] Ott étkezhet, meghálhat. Az ilyen részletek segítségével érthetjük meg egy XVIII. századi szerző beszámolóját útjának Buenos Aires és Carcaranal közötti első szakaszáról: „E három és fél napos utazás alatt két útszakaszt kivéve bőségesen és olcsón talál az ember teheneket, birkákat és csirkéket."[74]

Ezek az „új" országokból (Szibéria, az Újvilág) származó kései képek elég pontosan írják le, hogyan mentek végbe az utazások a korábbi évszázadokban a „régi" civilizált országokban.

Annak, aki Isztambulba igyekszik a Balkán félszigeten át, „reggeltől estig szüntelenül mennie kell – tanácsolja Pierre Lescalopier (1574) –, hacsak valamely vízfolyás vagy rét nem ad rá neki módot, hogy földre telepedjen, és előszedjen némi hideg húst a tarisznyájából, leakasszon a lováról vagy a nyeregkápájáról egy üveg bort, és faljon valamit déltájt, miközben kifogott, lekantározott és kipányvázott lovai legelgetnek, vagy eszik, amit elébük vetnek". Estére el kell érnie a legközelebbi karavánszerájba, ahol élelmet és italt talál az utas. Ezek amolyan „spitálok" (a szó eredeti *vendégfogadó* értelmében), „egynapi járóföldre egymástól. [. . .] Gazdagok és szegények ezekben szállnak meg jobb híján; nagy csűrök, a világosság ablakok helyett lőréseken át hatol beléjük." A vendégek a nagy helyiségben körbefutó emelvényeken telepszenek meg, ugyanezekhez kötik az állatokat is. „Így mindenki szemmel tarthatja a lovát, és élelmet rakhat elébe a polcra, a törököknek pedig bőrtarisznyáik vannak a zab és az árpa számára, amelyeket a száruknál fogva az állat nyakába akasztanak, s a ló abból eszik."[75] Egy nápolyi utazó 1693-ban egyszerűbben írja le ezeket a vendégfogadókat: „Nem egyebek . . . mint hosszú istállók: a lovak a helyiség közepét foglalják el, s a két széle marad a gazdáknak."[76]

Kínában egy *Nyilvános útikalauz,* amelyet a XVII. században nyomtattak ki, felsorolja a Pekingből kiinduló utakat, irányukat és megállóikat, ahol a küldetésben utazó mandarinokat a császár költségére befogadják, elszállásolják, élelemmel ellátják, és hátaslovat, bárkát, teherhordót bocsátanak a rendelkezésükre. Ezek az egymástól egynapi távolságra levő pihenők lehetnek nagyvárosok, kisebb városok, kastélyok vagy például úgynevezett *Csinek,* vagyis utasok „elszállásolására vagy őrszobákul szolgáló épületek, amelyeket hajdanában olyan helyeken építettek, ahol nem volt város . . ." Később gyakran ezeken a helyeken keletkeztek a városok.[77]

Utazni végeredményben csak olyan országokban kellemes, ahol a városok és a falvak közel vannak egymáshoz. A kor *Guide bleu**-je, a *L'Ulysse françois* (A francia Odüsszeusz; 1643) felsorolja a jó vendégfogadókat, így a marseille-i *Faucon royal*t [„A Kerecsensólyom"], az amiens-i *Cardinal*t [„A bíboroshoz"], sőt – bosszúból vagy bölcs előrelátásból – azt tanácsolja, hogy semmi áron ne szálljon meg az utas a péronne-i *Cerf* (Szarvas) vendégfogadóban! Kellemes körülmények, gyorsaság: a sűrűn lakott és szilárd kormányok alatt élő „civilizált" országok –

---

* A legismertebb mai francia útikalauz. – *A ford.*

Kína, Japán, az európai és iszlám országok – kiváltsága. Perzsiában „négy mérföldenként jó karavánszerájokat talál az ember”, és „olcsón” utazhat. Ám a rákövetkező esztendőben, 1695-ben ugyanez az utazó, aki Perzsiát elhagyva Hindusztánba érkezik, már panaszkodik: se vendégfogadó, se karavánszeráj, se kocsihúzásra bérelhető állat, se élelem „a Mogul országának nagy mezővárosain kívül”; „az utas a csillagos ég vagy valamely fa alatt hál”[78].

Még meglepőbb, hogy a tengeri útvonalak is előre meg vannak határozva. És mégis így van, mert a hajó kénytelen engedelmeskedni a szeleknek, az áramlatoknak, a kikötőknek. A Kína partjait öntöző tengereken, akárcsak a Földközi-tengeren, magától adódik a part menti hajózás. A part tájékoztatja és vonja magához a hajósokat. A nyílt tengeri utazások szabályait a tapasztalat diktálja. A Spanyolország és a „kasztíliai Indiák” közötti oda- és visszavezető utat már eleve meghatározta Kolumbusz első vállalkozása, majd miután 1519-ban valamicskét még javít rajta Alaminos[79], változatlan marad egészen a XIX. századig. Visszafelé fent, magasan északon érinti a 33. szélességi kört, s az utasoknak hirtelen alkalmuk nyílik megismerkedniük a szigorú északi időjárással: „A hideg kezdett keményre fordulni – jegyzi fel egyikük 1697-ben –, és egyik-másik selyemruhás nemesúr, akinek nem volt nagykabátja, csak nagyon nehezen viselte el.”[80] Ugyanígy Urdaneta 1565-ben egyszer s mindenkorra meglelte és rögzítette az Acapulcóból Manilába, Új-Hispániából a Fülöp-szigetekre és vissza vezető utat: odafelé könnyű – három hónapig tart –, visszafelé nehéz, sohasem akar véget érni – hat-nyolc hónapig tart –, s az utastól (1696-ban) 500 nyolcast is elkértek érte.[81]

Ha minden rendben megy, akkor ott haladnak el, és ott állnak meg, ahol a szabály kívánja. A szokásos közbenső kikötőkben felújítják az élelem- és vízkészleteket, ha szükséges, kijavítják a hajótest vízvonal alatti részét, helyrehoznak, kicserélnek egy-egy árbocot, aztán hosszasan elidőznek a kikötők nyugalmas ölén. Minden előre el van rendezve. A Guinea előtti nyílt vizeken, ahol csupán a csekély tonnatartalmú hajók tudják megközelíteni az alacsony partot, elégséges, hogy szélroham lepje meg a hajót, mielőtt bevonnák a vitorlát, s máris az a veszély fenyeget, hogy eltörik az árbocrúd. Ilyenkor, ha mód van rá, elhajóznak a portugál Ilha do Principére pótárbocfáért, cukorért, rabszolgákért. A Szunda-szoroshoz érve a józan ész azt diktálja, hogy a lehető legközelebb hajózzanak Szumátra partjaihoz, majd forduljanak a Maláj-félsziget felé. A nagy sziget hegyes partjai megvédik a hajót a viharok ellen, a víz nem túlságosan mély. Ha orkán támad, mint ahogy azzal a hajóval történt, amelyik Kämpfert vitte Sziám felé 1690-ben, horgonyt kell vetni, és a közelben látható többi hajóhoz hasonlóan jól meg kell kapaszkodni a sekély tengerfenéken a nyílt vizek közelében, s megvárni, hogy a hirtelen támadt szélvihar valamivel továbbvonuljon.

Az úton váratlanul adódó események ellen

De ne túlozzunk, ne fújjuk fel az utazások történetében előfordult eseményeket. Váratlanok, ellentmondásosak, s gyakran eljelentéktelenednek. Ha hallgatnánk rájuk, mindent velük tudnánk megmagyarázni. Mindazonáltal semmi kétség, hogy nem a francia hatóságok és különösen nem X. (civakodó) Lajos (1314–1316) hatóságainak az akadékoskodásai a champagne-i vásárokra vezető utakon adnak magyarázatot a vásárok hanyatlására. Sőt az a tény sem, hogy 1297-től kezdve közvetlen és rendszeres tengeri összeköttetés létesült a Földközi-tenger és Brügge között a genovai hatalmas szállítóhajók révén. A XIV. század kezdetén átalakul a távolsági kereskedelem struktúrája, ritkább lesz az utazó kereskedő, az áru egyedül utazik, kereskedelmi levelezés irányítja a távoli területek, Olaszország és Németalföld, az európai gazdasági élet e két „pólusa" közötti forgalmat, immár anélkül, hogy az üzletembereknek látniuk kellene egymást, vagy útközben együtt megvitatniuk az üzletet. A champagne-i közbenső állomás tehát veszített a fontosságából. A genfi vásárok fellendülése – Genf volt az országok közötti elszámolások másik találkozóhelye – csak a XV. században válik végérvényessé.[82]

Ugyanígy ne igyekezzünk mindenféle apró magyarázatokat lelni arra, miért szakadt meg 1350 tájt a mongóliai út. A XIII. század beköszöntével a mongol hódítás közvetlen szárazföldi kapcsolatot teremtett Kína, India és a nyugati világ között az iszlám országainak a megkerülésével. A Polók – Marco apja, nagybátyja és maga Marco is – nem az egyetlenek, akik a véget érni nem akaró, de meglepően biztos utakon felkeresik a távoli Kínát vagy a két Indiát. A szakadást a XIV. század közepén bekövetkezett roppant válság számlájára kell írnunk. Mert egyszerre, hirtelen minden visszafejlődött, Nyugat éppúgy, mint a mongol uralom alatti Kína. És azt se higgyük, hogy az Újvilág felfedezése egy csapásra megváltoztatta a földteke addigi legfontosabb útvonalait. A Földközi-tengeren még Kolumbusz és Vasco da Gama után egy évszázaddal is eleven nemzetközi forgalom bonyolódik le. A visszafejlődés csak később fog bekövetkezni.

Ami az egymáshoz közeli területek között lebonyolódó forgalom történetét illeti, a konjunktúra a maga árapályszerű mozgásának megfelelően rendszerint előre döntött a sikerről vagy sikertelenségről. Ne fogadjuk el készpénznek, hogy a brabanti grófok „szabadkereskedelmi politikája" oly döntő szerepet játszott, mint ahogyan azt állították. Nyilvánvaló, hogy hatékony volt a XIII. században, amikor a champagne-i vásárok még javában virágzottak. Ugyanúgy Milánó szerződései is Habsburg Rudolffal (1273–1291), amelyekkel a város vámmentes útvonalat biztosított magának Bázelből Brabantba, teljes sikert hoztak. De hát akkoriban kinek nem sikerült volna az ilyesmi? Ám később, amikor 1350 és 1460 között egész sereg szerződés biztosít vámprivilégiumokat ugyanezen az úton, s amikor Gent városa 1332-ben a saját költségére hozatja rendbe Senlis körül azt az utat, amely a champagne-i vásárokkal köti össze,[83] mégis inkább a konjunktúra ellanyhulásából kivezető út keresését kell látnunk mindebben. 1530 táján viszont, miután visszatért a konjunktúra, a salzburgi püspök hiába tudja kocsik számára járhatóvá tenni a Tauern keskeny öszvérutait, mégsem lesz képes felvenni a versenyt a Szent Gotthárd- vagy a Brenner-hágó útjaival, amelyek mögött ott áll Milánó és Velence.[84] Mert akkor minden útnak jut bőven a forgalomból.

A folyami és csatornahajózás

Egy kis folyóvíztől minden azonnal felélénkül a szárazföldek belsejében. Ezt a hajdani életet mindenütt könnyen el tudjuk magunknak képzelni. Ki ne emlegetné Gray-ben, a széles és ma néptelen Saône partján az egykori élénk folyami hajózást, amely felfelé a „lyoni árut" meg a bort szállította, lefelé pedig a búzát, a zabot, a szénát? A Szajna, az Oise, a Marne és a Yonne nélkül ebben a korban Párizs nem enne, nem inna, sőt még kedvére sem fűtene. A Rajna nélkül Köln nem lett volna Németország legnagyobb városa már a XV. század előtti időkben.

Amikor a földrajztudós a XVI. századi Velencét magyarázza, óhatatlanul azonnal a tengerről meg azokról a nagy vízi utakról kezd beszélni, amelyek a város lagúnái felé irányulnak: a Brentáról, a Póról, az Adigéről. Ezeken az utakon és csatornákon egymást követik a nagy város felé haladó bárkák, csáklyákkal tolt dereglyék. De egyebütt is mindenütt felhasználják még a leggyérebb vizű patakokat is. Az Ebrón „Tudelából Tortosába és a tengerig" leereszkedő lapos fenekű hajókon egészen a XVIII. századig szállítják a Navarrában gyártott puskaport, golyókat, gránátokat és egyéb municiót, a rengeteg nehézség ellenére, amilyen például „a flixi vízesés: előtte kirakják az árut, majd mögötte újra visszarakják"[85].

Európában a folyami hajózás klasszikus hazája még Németországnál is nagyobb mértékben az Oderán túli terület, Lengyelország meg Litvánia. Itt már a középkorban élénk forgalom zajlik fatörzsekből összeállított tutajok segítségével. Minden tutajra kalyibát építenek a tutajosok számára. Ez a hatalmas forgalom állomásokat is hozott létre Toruńban (Thorn), Kovnóban, Breszt-Litovszkban, és véget nem érő viták forrásává lett.[86]

Világméretekben azonban semmi sem hasonlítható össze Dél-Kínával, a Kék-folyamtól Jünnan határaiig vezető vonalon. Ahogy egy szemtanú számol be róla 1733 tájt, „ettől a forgalomtól függ a kínai nagy [belső] kereskedelem, amelynek nincs párja sehol a világon ... Mindenfelé örökös a hajó-, bárka- és tutajforgalom (fél mérföld hosszú tutajok is vannak, amelyek roppant szellemes megoldással képesek követni a folyók kanyarulatait), és mindenütt megannyi mozgó várost alkotnak. A kormányosoknak állandó lakásuk van a bárkán, ott laknak feleségestől, gyermekestől, úgyhogy tökéletesen el kell fogadnunk a legtöbb utazó beszámolóját, akik szerint majdnem annyian élnek ebben az országban vízen, mint városokban és falvakban."[87] „Nincs még egy olyan ország a világon – mondotta már Magaillans páter –, amelyik [folyami] hajózás tekintetében hasonlítható lenne Kínához" ... Ebben az országban „két birodalom van, az egyik a vízen, a másik a szárazföldön, és ahány város, annyi itt a Velence"[88]. Íme egy szemtanú véleménye: 1656-ban négy hónapig utazva felhajózott Szecsuanig a Jangcén, „amelyet a Tenger fiának neveznek"; „akár a tengernek, a Jangcének sincsen vége, és ugyanúgy feneketlen is". Néhány esztendővel később (1695) egy utazó elvként szögezi le, hogy „a kínaiak szeretnek kacsa módra vízen élni ..." Órák hosszat, félnapszámra – magyarázza – hajózik az ember „tutajvonatok között", kétségbeejtő lassúsággal kell egy-egy város csatornáin és folyóin végighaladni „a rengeteg bárka között"[89].

A régi szállítóeszközökről ...

Ha összegyűjtöttünk volna egy sereg képet a XV. és a XVIII. század között az egész világon folyó közlekedésről, és aztán gondosan összekeverve, magyarázó aláírás nélkül az olvasó elé tárnánk ezeket a képeket, tévedés nélkül el tudná őket rendezni földrajzi helyük szerint. Mert ki ne ismerné fel a kínai gyaloghintót vagy a vitorlával díszített kínai talyigát, az indiai személyszállító szarvasmarhát vagy harci elefántot, a balkáni (sőt tunéziai) török *arabát*, a muszlimok tevekaravánjait, az afrikai teherhordó meneteket, a két- vagy négykerekű, ökör- vagy lóvontatású európai szekereket, kocsikat?

Ellenben ha időben is el kellene rendezni ezeket a képeket, egyszeriben reménytelenül bonyolulttá válna a feladat: a szállítóeszközök ugyanis alig-alig változtak. Las Cortes atya Kanton környékén már 1626-ban is lát fürgén szaladó kínai kulikat, „akik hosszú bambuszrudakon viszik az utas gyaloghintaját". George Staunton 1793-ban ugyanezeket a sovány kulikat írja le „rongyos ruhájukkal, szalmakalapjukkal és szandáljukkal". A Pekingbe vezető úton másik csatornába kell átmennie a bárkájának: kézi erővel és csörlővel emelik fel, „és ily módon ... rövidebb idő alatt emelik át, mint ha zsilippel végeznék; igaz, hogy több ember is kell hozzá: de Kínában az emberi munkaerő mindig kéznél van, kevésbe kerül, és ezért állandóan ezt választják minden egyéb helyett"[90]. Ugyanígy, valamely afrikai vagy ázsiai karavánt akarván ismertetni, összecserélhetnénk egymással Ibn Battúta (1326) vagy valamely XVI. századi névtelen angol szerző, vagy René Caillé (1799–1838) vagy akár a német felfedező Georg Schweinfurth (1836–1925) leírásait is. A látvány időtlenül azonos marad. 1957 novemberében mi magunk is láttunk még Lengyelországban, Krakkó környékén négykerekű, keskeny parasztszekerekből álló valóságos rajokat, rajtuk embereket meg fenyőágakat, amelyek tűleveleikkel hosszú hajként seperték végig a kocsik mögött a poros utat. Ez a minden bizonnyal utolsó napjait élő látvány szintén hozzátartozott a XV. század mindennapi életéhez.

Hasonló a helyzet a tengeren is: a kínai vagy japán dzsunkák, a malájok és a polinéziaiak tartórudas pirogái, a vörös-tengeri vagy az indiai-óceáni arab hajók ugyancsak szinte változatlan látványt nyújtanak. Ernst Sachau, Babilon specialistája (1897–1898) ugyanúgy írja le, akárcsak Belon du Mans 1550-ben vagy Gemelli Careri 1695-ben, ezeket a pálmarostokkal összekötözött deszkákból, egyetlen vasszög nélkül készült arab hajókat. Gemelli így ír a Damanban (India) szeme láttára készülő hajóról: „A szegek fából voltak, duggatónak gyapotot használtak."[91] Sok ilyen vitorlás egészen az angol gőzhajók bevezetéséig forgalomban marad, sőt helyenként ma is ugyanúgy szolgál, mint a tengerész Szindbád korában.

Európában

Európában persze lehetségesek bizonyos kronológiai megkülönböztetések. Tudjuk, hogy a forgatható előrésszel készült szekereket, amelyek a tüzérségi szekerekből fejlődtek ki, igazán csak 1470 tájt kezdik használni. Az első, kezdetleges hintók csupán a XVI. század második felében vagy inkább a század vége felé jelennek meg (üvegablakuk azonban csak a XVII. században lesz); a delizsánszok – postakocsik – a XVII. században, az utasszállító postakocsik és az itáliai *vetturinik* (bérkocsik) nagy számban csak a romantika korában. Az első zsilipek a XIV. században készültek. De mindezek az újítások a mindennapi élet alapszövetéből még sokáig nem tudnak eltüntetni számtalan makacsul megmaradó szokást és eszközt. Ugyanígy a hajók roppant változatos birodalmában is vannak bizonyos áthághatatlan felső határok – űrtartalom, gyorsaság –, amelyek állandóságot, „plafont” jelentenek.

A genovai „óceánjárók” már a XV. században elérik az 1500 tonnás űrtartalmat. A hatalmas szíriai gyapotbálákat 1000 tonnás velencei hajók szállítják. A XVI. században 900-1000 tonnás raguzai teherszállító hajók specializálódnak só-, gyapjú-, búza-, cukrosláda-, nagy terjedelmű bőrbálaszállításra.[92] A XVI. században a portugál karakok, a tenger óriásai, 2000 tonna vízkiszorítást is elérnek, s fedélzetükön több mint 800 személyt – legénységet és utasokat – szállítanak.[93] Aztán ha a megépítésükhöz felhasznált fa nem volt eléggé száraz, vagy rés támad az oldalukon, a vihar kiveti őket a mozambiki sekély parti vizekre, vagy könnyebb járású kalózhajók támadják meg a behemót alkotmányokat, elfoglalják és felgyújták őket, roppant anyagi károk keletkeznek. A *Madre de Deus,* amelyet az angolok 1592-ben fogtak el, nem tudott felhajózni a Temzén mély merülése miatt. Több mint 1800 tonna vízkiszorítású volt, és Sir John Burrough, Raleigh helyettese, aki elfogta, úgy emlegeti, mint valami roppant szörnyet.[94]

A hajóépítés művészete nagyjából jó egy évszázaddal a *Győzhetetlen Armada* pusztulása előtt (1588) elérte már a rekordjait. Csupán a súlyos áruk szállítása vagy a távoli országokkal tényleges vagy jogszerű monopólium által garantált forgalom engedhette meg az ilyen nagy tonnatartalmú hajók fényűzését. A XVIII. század végi méltóságteljes *indiamen*ek (nevük ellenére a Kínával folytatott kereskedelemre készültek) nemigen szorítanak ki többet 1900 tonnánál. Az építéshez felhasznált anyag, a vitorlázat, a fedélzeten elhelyezett ágyúk áthághatatlan korlátot szabnak a növekedésnek.

A felső határ azonban az ellenkezője az átlagnak. Egészen a vitorlás hajózás legutóbbi idejéig igen apró, 30, 40, 50 tonnás hajók járják szerte a tengereket. Csak 1840 körül teszi lehetővé a vas alkalmazása azt, hogy nagyobb hajótesteket építsenek. Egészen addig a 200 tonnás hajótest volt a szabály, az 500 tonnás már kivételt képezett, az 1000-2000 tonna pedig ritkaságszámba ment.

Nevetséges sebességek és teljesítmények

Rossz utak, nevetségesen alacsony sebességek. Így okoskodik 1979-ben az ember, és az ő szempontja helytálló is. Ő ugyanis sokkal jobban érzékeli a múltbeli kereskedelmi élet e roppant hátrányát, mint az egykorúak, akik számára egyszerűen ez volt a mindennapok valósága. Már Paul Valéry megmondta: „Napóleon ugyanolyan lassan közlekedik, mint

Julius Caesar." Ezt bizonyítja az a három térképvázlat is (426–427. o.), amelynek a segítségével felmérhetjük a hírek megérkezésének a gyorsaságát Velencébe. Az egyik az 1497–1537 közötti időszakra vonatkozik, és Marino Sanudo, velencei patrícius *Diarii*ja (Naplói) alapján készült, aki nap mint nap feljegyezte a Signoriától kapott levelek feladási és érkezési dátumait; a másik kettő az 1686–1701, illetve az 1733–1735 közötti időszakra vonatkozik, Velencében kiadott kézírásos újságok, párizsi kifejezéssel élve: „valóságos kézből származó" hírek alapján. Más számítások hasonló végeredményre jutnának, vagyis arra, hogy lovon, kocsin, hajón, gyalogfutárok segítségével *legfeljebb* 100 kilométer a hírek napi sebessége. Ráadásul ezek a sebességek egyúttal rekordok is, s a rajtuk túlmenő minden – nagyon ritka – kiemelkedő teljesítmény továbbra is fényűzés marad. Nürnbergből a XVI. század elején megfelelő ellenérték fejében négy nap alatt lehet eljuttatni valamely rendelést Velencébe. A nagy városok azért vonják magukhoz a gyors híreket, mert megfizetik a sietséget, és mert mindig megvolt rá a mód, hogy le lehessen győzni a távolságot. Természetesen az egyik ilyen mód lesz a köves vagy kikövezett utak építése, de az ilyenek még sokáig kivételt fognak képezni.

A Párizsból Orléans-ba vezető teljesen kikövezett út így a torfou-i erdő körül a még a XVII. században is garázdálkodó rettegett útonállók ellenére is gyors összeköttetést jelent Orléans-nal, Franciaország egyik legfontosabb folyami kikötőjével, amelyik akkora – vagy majdnem akkora –, mint Párizs. A Loire egyébként a királyság legkényelmesebb vízi útja, mert „legszélesebb az ágya, leghosszabb a folyása ... és több mint százhatvan kilométert lehet rajta vitorlázni a királyság területén, ami egyetlen másik francia folyamról sem mondható el". A párizs–orléans-i út – „a Király kikövezett útja" széles, kocsival járható út, „*strada di carri*", mondja róla már 1581-ben egy olasz. Ugyanígy az Isztambulból Szófián át Belgrádba vezető *Sztambuliol*on is járnak már szekerek a XVI. században, a XVIII.-ban pedig már luxuskocsik is, az *arabá*k.[95]

A XVIII. században a haladást Franciaországban a kiépített nagy országutak egyre nagyobb száma jelenti. A francia posta 1676-ban 1 220 000 livre-t fizet az utak használatáért, 1776-ban pedig már 8 800 000 livre-t. Az út- és hídépítő hivatal költségvetése XIV. Lajos idejében 700 000 livre, a Forradalom előtti esztendőkben már 7 millió livre.[96] Pedig ez a költségvetés csak a műtárgyakra és az új utak létesítésére vonatkozik. A régi utak karbantartását az országúti robot biztosítja. Ezt adminisztratív úton 1730-ban rendelték el, aztán Turgot 1776-ban eltörölte, majd ugyanabban az évben már vissza is állították, hogy végérvényesen csak 1787-ben szüntessék meg. Franciaországnak ebben az időben mintegy 12 000 mérföld (vagyis 53 000 kilométer) kiépített és 12 000 mérföld építés alatt álló útja van.[97]

A delizsánszok tehát pontosan, menetrend szerint érkeznek, közöttük a híres „turgotinák”*. A kortársak veszedelmes ördögi találmánynak tartották. „A kocsitest szűk – mondja az egyik –, az ülőhelyek oly szorosan vannak egymás mellett, hogy aki le akar szállni, előbb visszakéri a lábát vagy a kezét a szomszédjától. [. . .] Ha aztán szerencsétlenségre nagy hasú vagy széles vállú utas is akad [. . .] akkor sóhajtozik az ember, vagy megszökik”.[98] Tébolyultan gyorsak, rengeteg a baleset, és senki sem kártalanítja az áldozatokat . . . A nagy utaknak egyébként csupán a keskeny középső sávjuk van kikövezve; a járművek csak úgy tudják elkerülni egymást, hogy az egyik kerekükkel lehajtanak az agyagos útszegélyre. Egyes, különösen ostoba kommentárok már előre jelzik azokat a véleményeket, amelyek később majd az első vasutakat fogják fogadni. Mikor 1669-ben egy delizsánsz egyetlen nap alatt megtette a Manchesterből Londonba vezető utat, valósággal özönlöttek a tiltakozások: vége a lovaglás nemes művészetének, tönkre megy mindenki, aki nyerget és sarkantyút gyárt, s munka nélkül maradnak a temzei hajósok.[99]

Ennek ellenére sem csökkent a haladás üteme. 1745 és 1760 között kirajzolódik az első közlekedési forradalom. A szállítás költsége csökken, sőt „egy egész sereg spekuláló kis kapitalista” élvezi a hasznát. Ezek előre jelzik az idők változását.

Mindazonáltal ezek a szerény rekordok csupán a nagy közlekedési útvonalakra vonatkoznak. Franciaországban az úgynevezett „postautakat” kivéve, amelyek kivívták Young[100] csodálatát, többnyire lehetetlen volt kényelmesen szállítani a nehéz rakományokat, sőt, fűzi hozzá Adam Smith, még „lovon utazni is; az egyetlen mód arra, hogy az ember ép bőrrel ússza meg az utazást, az öszvérek igénybevétele volt”.[101] Az úthálózatból kieső falvak szinte fuldokoltak elzártságukban.

Szállítók és szállítás

Aratás vagy szüret után és a téli hónapok alatt a fuvarozás a második foglalkozása a nyugati parasztok millióinak, akik elég sovány fizetséggel beérik. Szabad idejük ritmikus változásai jelzik a szállító tevékenység intenzitásának az ingadozását. Akár szervezett, akár nem, a személy- és áruszállítás mindenütt az emberiség szegény, de legalábbis a szerényebb rétegeinek feladata. Így van ez a tengeren is, a hajók legénységét Európa és a világ legszegényebb lakóinak a soraiból toborozzák. E szabály alól a XVII. században a világ összes tengerén diadalmaskodó holland hajók sem képeznek kivételt. Meg azok a bámulatos amerikai tengerészek sem

---

* Turgot nevéről. – *A ford.*

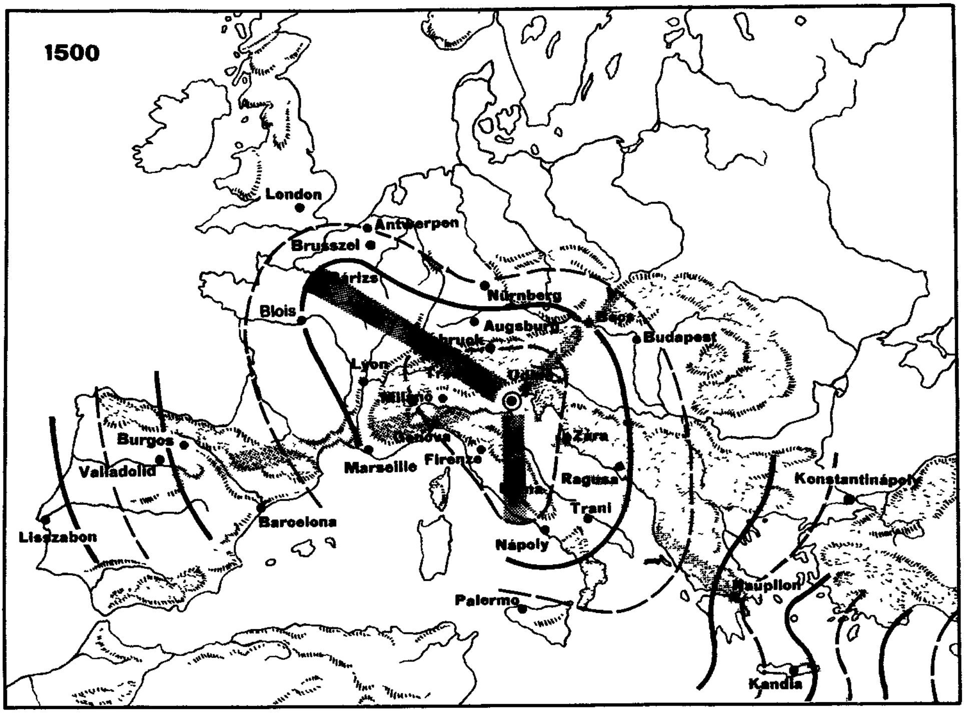
1500
London
Antwerpen
Brusszel
Párizs
Nürnberg
Blois
Augsburg
Buda
Budapest
Lyon
Milano
Genova
Zara
Burgos
Valladolid
Marseille
Firenze
Ragusa
Róma
Konstantinápoly
Trani
Barcelona
Lisszabon
Nápoly
Nauplion
Palermo
Kandia

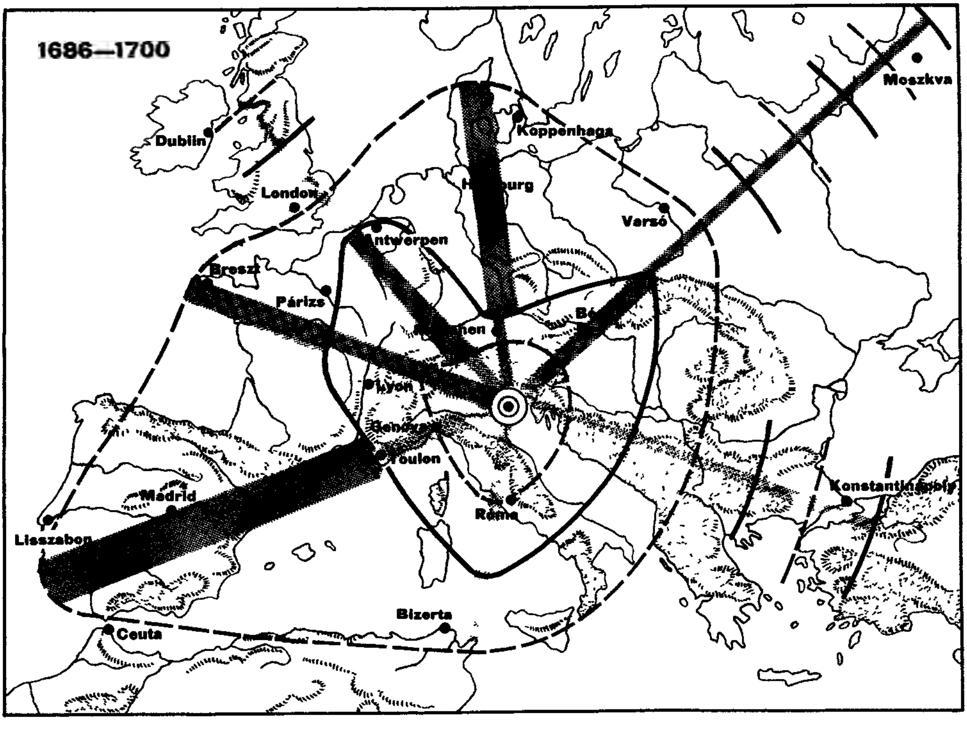
1686—1700
Moszkva
Dublin
Koppenhaga
London
Varsó
Antwerpen
Breszt
Párizs
Lyon
Genova
Toulon
Madrid
Róma
Konstantinápoly
Lisszabon
Bizerta
Ceuta

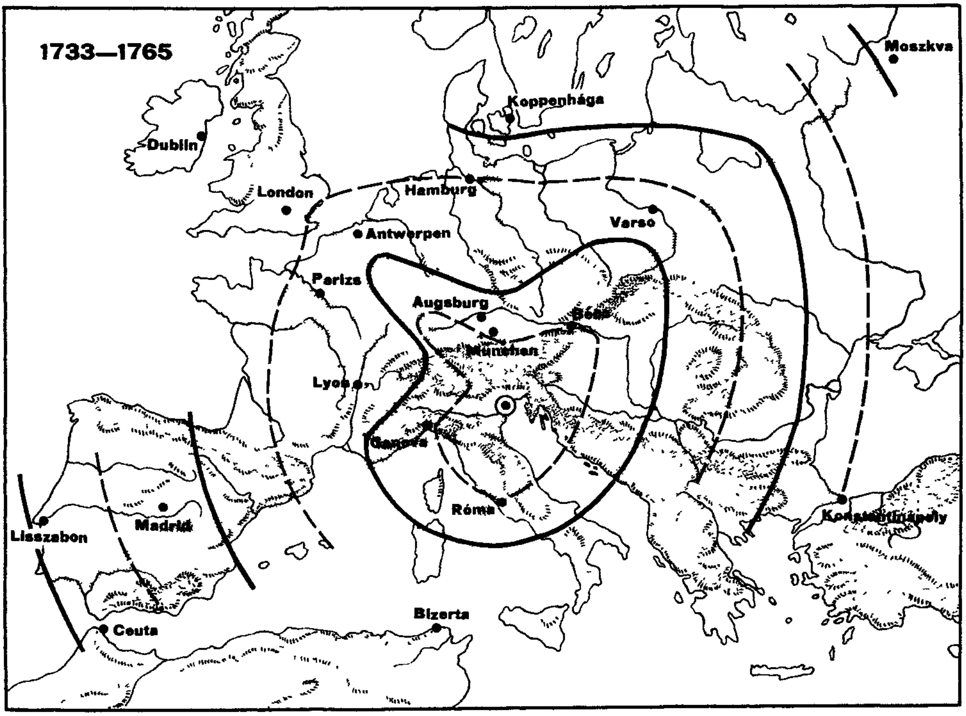

11. HÍREK ÚTBAN VELENCE FELÉ

Az izokrón vonalak nagyjából hétről hétre mutatják a három rajzon a Velence felé tartó levelek útjához szükséges időt. Az első térkép P. Sardella (1500, pontosabban 1496–1534) munkája, a második és a harmadik a londoni Record Office-ban őrzött kéziratos velencei újságok nyomán készült. A kiértékelést F. C. Spooner végezte számomra.

A sugarak satírozásának erőssége arányos az átlagsebességgel. Az egyes térképek közötti különbségek ilyen vagy olyan szemszögből vizsgálva nagyon nagyok lehetnek. A küldemények számától függnek, a hírek aktualitásának megfelelően. A harmadik térképen mutatkozó lassúság nagyjából eléri az első térképét, míg a második térképen az idők helyenként félreérthetetlenül rövidebbek. De ez a kép mégsem perdöntő. A gyorsaságok összehasonlításában elvben azokból a területekből kellene kiindulni, amelyeket az azonos rendszámú izokrón görbék jelölnek. De ezeket a területeket nem lehetett eléggé pontosan behatárolni. Ám ha egymásra helyezzük a rajzokat, akkor – nagyon durván – egyforma nagyok a területek, egyesek megnagyobbodását ugyanis kiegyensúlyozza mások csökkenése. Fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a négyzetkilométerekben meghatározott területekről napi sebességre való áttérés nem történhet minden előzetes óvatosság nélkül.

– „a másodrendű angolok”, ahogy a kínaiak nevezik őket –, akik a XVIII. század végén apró, néha 50-100 tonnás hajóikon indulnak el a világtengerek meghódítására, Philadelphiából meg New Yorkból Kínába, holtrészegen – mondják róluk –, valahányszor csak alkalmuk nyílik a lerészegedésre.[102]

Tegyük hozzá, hogy a szállítási vállalkozók rendszerint nem az igazi nagytőkések soraiból kerülnek ki: a hasznuk ugyanis nagyon korlátozott. De erre később még visszatérünk.[103]

Nos, a befektetések és a jövedelmek szerénysége ellenére maga a szállítás nagyon költséges valami: átlagban 10 százalékát jelenti az értéknek – *ad valorem* –, állapítja meg egy történész a középkori Németországgal kapcsolatban.[104] De ez az átlag országok és korok szerint változott. 1320-ra és 1321-re ismerjük a Németalföldön vásárolt és Firenzébe szállított posztó árát. A szállítás *ad valorem* költsége (hat ismert számla alapján) a legalacsonyabb 11,70 százalék és a legmagasabb 20,34 százalék között helyezkedik el.[105] Mindez a kevésbé súlyos és nagyon drága árukra érvényes. A többi árufajtát nem is igen szállítják nagyon nagy távolságokra. A XVII. században „100-120 livre-t [kell] fizetni érte, ha az ember Beaune-ból Párizsba akar szállítani egy nagy hordó [kb. 400 l] bort, ami gyakran nem ér többet negyven livre-nél”[106].

Ezek a költségek általában nagyobbak szárazföldön, mint tengeren. Ebből következik a hosszú távra történő szárazföldi szállítás bizonyos mérvű pangása, amely igaz ugyan, hogy fellendíti a folyami szállítást, ám a földesurak meg a városok mindenütt vámot szednek. Innen a rengeteg megállás, szemle, sáp, időveszteség. Még a Pó völgyében vagy a Rajnavidéken is előfordul, hogy a kereskedő inkább választja az országutakat a folyók két partja között kifeszített árumegállító láncokkal meg-megszakított vízi utak helyett. Tegyük hozzá mindehhez az útonállás nem elhanyagolható kockázatát is, ami az állandó gazdasági és társadalmi bizonytalanság *marginális* jeleként továbbra is szinte mindennapos jelenség az egész világon.

Ezzel szemben a tengeri út egyfajta gyors lehetőség az élet megkönnyítésére, a „szabad kereskedelemre”. A tengerparti országok gazdasági élete élvezi az előnyeit. Angliában már a XIII. században szárazföldi szállítás esetén 80 kilométerenként 15 százalékkal drágult a gabona, amivel szemben a gascogne-i bor Bordeaux-ból Hullba vagy Írországba szállítva mindössze 10 százalékkal lett drágább a hosszú tengeri út ellenére.[107] 1828-ban Jean-Baptiste Say azt magyarázza a hallgatóinak a Collège de France-ban, hogy az Egyesült Államoknak az Atlanti-óceán partján fekvő városai „a több mint ezer mérföld távolságból érkező angol kőszénnel fűtenek a tőlük tíz mérföldre eső erdeik fája helyett. Tíz mérföldnyi út szárazföldön ugyanis költségesebb, mint ezer mérföld tengeren.”[108] Mikor Jean-Baptiste Say ezeket az elemi fogalmakat tanítja (Adam Smith hasonló észrevételeit ismételve), még nem is folyik gőzhajózás. Ám a fa, a vitorla és a kormányszerkezet segítségével a tengeri szállítás már régóta elérte a maga tökéletességét, a *lehetséges* határát, ahogy mi mondanánk, bizonnyal azért, mert a használat az eszköz hatékonyságát a sokszorosára emelte.

Mindez kontrasztként csak hangsúlyozza és még megdöbbentőbbnek mutatja az országutak létesítésében mutatkozó késedelmet. Ahhoz, hogy tökéletesedhessék, az útépítésnek előbb meg kellett várnia az ipari forradalom első nekilendülését, a viharos 1830–1840-es esztendőket, amikor elkezdődik a vasutak térfoglalása. És valóban, a *turgotin*októl a vasútig nem sokkal ez utóbbi diadalra jutása előtt végbement bámulatos fejlődés bizonyítja, mi mindent lehetett volna *műszaki téren* már sokkal korábban is megvalósítani. Akkoriban hatalmas fejlődésnek indult az úthálózat (az Egyesült Államokban, ahol már akkor minden óriási arányokat ölt, 1800 és 1850 között a fejlődés aránya 1:8, az osztrák birodalomban 1830 és 1847 között több mint 1:2), javultak a járművek és a fogatváltó állomások, demokratizálódott a személyszállítás. Mindezek a változások nem ilyen vagy olyan, pontosan meghatározható technikai fejlődésnek köszönhetők, hanem egyszerűen a nagy befektetéseknek, a szándékos, rendszeres tökéletesítésnek, annak következtében, hogy az akkor végbemenő gazdasági fellendülés „kifizetődővé" és szükségessé tette őket.

A közlekedés mint a gazdasági élet korlátja

A fenti rövid fejtegetések nem kívánták leírni a közlekedést – például még kivonatosan sem tudnák összefoglalni Werner Sombart klasszikus művének bőséges kommentárjait[109] –, meg különben is később még visszatérünk a kérdés bizonyos aspektusaira.[110] Csak annyit szándékoztam sebtében megmutatni, hogy az árucserét, amely minden fejlődőfélben levő gazdasági társadalomnak az eszköze, mennyire akadályozta az a korlát, amelyet a szállítás jelentett a számára, a maga lassúságával, gyenge teljesítőképességével, szabálytalanságával és végül magas árával. Minden beleütközik ezekbe a lehetetlenségekbe. Ismételjük el, hogy most már igazán megismerkedjünk ezzel a hosszú életű régi valósággal, Paul Valéry korábban már idézett mondását: „Napóleon ugyanolyan lassan közlekedik, mint Julius Caesar."

Nyugaton a ló mint a gyorsaság jelképe a *par excellence* eszköz a távolság leküzdésére. Nos, ez a közlekedési mód a mi számunkra, így visszatekintve, nevetségesnek tűnik. A Nyugat azonban igyekszik javítani szolgálatain: egyre több lesz a ló, öt, hat, nyolc ló befogásával lehetséges immár a nehéz kocsik használata is. Az utakon a váltóállomások pihent lovakat bocsátanak a posta és a sietős utasok rendelkezésére, maga az út is egyre javul . . . Ami talán azért van így, mert a szárazföldi közlekedés sokkal nagyobb arányú, mint a folyamokon vagy a csatornákon való és mindig nagyon lassú szállítás és közlekedés.[111] A XVIII. században még az észak-franciaországi szén szállítására is inkább szekérvonatokat vesznek igénybe, mint folyami hajókat.[112]

A tér ellen folytatott és már eleve elvesztettnek látszó küzdelem megfigyelhető a világ minden táján. Elmenni Kínába vagy Perzsiába egyet jelent azzal, hogy az utazó *a contrario* ráébred a ló jelentőségére, ott ugyanis többnyire az embert veszik igénybe a szállításhoz. Kínában a kuli állítólag éppoly gyorsan halad, mint a kis termetű tatár lovak. Perzsiában pompás lovak vannak, de „ezüsttel, arannyal, vagy ékkövekkel kirakott szerszámával" a ló mindenekelőtt hadieszköznek és luxustárgynak számít. Szállításra, közlekedésre vagy gyors hírszolgálatra nemigen használják. Erre a célra az ember szolgál, őrá bízzák a sürgős leveleket, a hivatalos és kereskedelmi levelezést, az értékes árukat. „Az ilyen küldöncöket *satim*ak nevezik – írja Chardin 1690-ben –, ez a neve a fegyvernököknek is meg mindazoknak, akik jól tudnak futni, gyorsan tudnak gyalogolni. Az úton felismerhetjük őket a kis üveg vízről és a hátukon általvetőként viselt kis tarisznyájukról: ebben viszik magukkal a harminc-negyven órára való élelmet. Mert a gyorsabb haladás érdekében letérnek a főutakról, és rövidítő ösvényeket vesznek igénybe. Meg a lábbelijükről és azokról a nagy csengőkről is felismerhetők, amelyek úgy szólnak, mint az öszvérek kolompjai, ezeket a tüszőjükön viselik, hogy útközben ébren tartsák őket. A mesterség apáról fiúra száll. Már hét-nyolc éves koruktól kezdve megtanítják őket, hogy nagy léptekkel, megszakítás nélkül haladjanak." Ugyanígy „az indiai királyok rendeleteit is mindig két ember viszi futva, akiket két-két mérföldenként váltanak. A csomagot letakaratlanul viszik a fejükön. Az érkezésüket hallani lehet a csengőikről, mint a postásét a kürtjéről; amikor megérkeznek, hasra vetik magukat, a csomagot leveszik fejükről, és két másik készenlétben álló küldönc ugyanúgy viszi tovább." Az ilyen gyorsposta tíz-húsz mérföldet tesz meg naponként.[113]

A technikák történetének nehézkességei

Felgyorsulás, fékeződés: a technika e két folyamat együtt, gyakran előbb az egyik, aztán a másik. A technika viszi előre az emberek életét, lassan haladva újabb, magasabb szintű egyensúlyi helyzetek felé, ahol aztán hosszan elidőz, mert stagnál vagy észrevétlenül halad tovább az egyik „forradalomtól" a másik forradalom, az egyik újítástól a másik újítás felé. Minden úgy történik, mintha állandóan fékező erők lépnének közbe, s én éppen ennek az állandó fékezésnek a hatását szerettem volna jobban kiemelni, mint ahogyan sikerült. De vajon minden esetben lehetséges ez? Akár haladás, akár mozdulatlanság, a technika mindkét értelemben az emberi történelem sűrű közegét jelenti. A magukat specialistáinak valló történészek ezért képtelenek szinte mindenkor teljes mértékben megragadni.

Technika és földmívelés

Ezért van az, hogy minden jó szándékuk és jól dokumentált tanulmányuk ellenére, amelyekben igyekeznek gyorsan elmondani azt, amit feltétlenül tudni kell róla, a szaktörténészek kevés figyelmet fordítottak a mezőgazdasági technikákra. Pedig hosszú évezredeken át a földművelés volt az emberi „iparkodás" nagy területe. A technikák történetét azonban többnyire úgy tanulmányozták, mint az ipari forradalom őstörténetét. Ilyen módon azonban a mechanika, a fémkohászat, az energiaforrások kerülnek előtérbe, még ha a mezőgazdasági technikák a maguk szokásos munkamódszereikkel vagy változásaikkal (mert változik a földművelés is, bármily lassúak is a változásai) roppant jelentős következményekkel járnak is.

Erdőt, bozótot irtani: technika. Hosszú időn át műveletlenül hagyott földet újra alkalmassá tenni a művelésre: másik technika. Erős ekékre, hatalmas fogatokra és megsokszorozódott kézi munkaerőre, a szomszédok segítségére (a portugáliai ugarfeltörés *por favor* munkájára) van szükség hozzá. Növelni kell a művelt területeket, más szóval erdőt kell irtani (a tönköket kiszedve vagy a földben hagyva), égetni, fákat ültetni védősávként, vagy alagcsövezni, gátat emelni, öntözni: megannyi technika. Kínában éppúgy, mint Hollandiában vagy Itáliában, ahol – legalábbis a XV. századtól kezdve a *bonifica*, a talajjavítás hatalmas vállalkozás, amelyben nemsokára részt vesznek az *inzsellérek* – mérnökök – is.

Egyébként, ahogyan már mondottuk, minden emberi haladás, minden népességszaporodás a földművelés valamilyen átalakulásának a következménye vagy legalábbis a kísérője. Az Amerikából származó új növények Kínában (gondoljunk a kukoricára, a földimogyoróra és az indiai édesrépára) ugyanúgy, mint Európában (kukorica, burgonya, bab) a történelem igen fontos fordulópontjait jelentették. Nos, új növények nyilvánvalóan új technikák feltalálását, alkalmazását és tökéletesítését kívánják meg. Mindig lassan, sőt nagyon lassan, de végül is tömegesen, mert a földművelés, a föld megmunkálása úgyszólván „a tömegek tömege". És valamely újítás mindig csak az őt támogató és megszabó társadalmi nyomás függvényeként ér valamit.

A technika önmagában

Ha tehát feltesszük a kérdést: létezik-e technika önmagáért? a válasz minden bizonnyal tagadó lesz. Ezt már korábban is mondottuk, és aztán elismételtük az ipari forradalmat megelőző évszázadokkal kapcsolatban. De van olyan nemrég megjelent mű is,[114] amely ugyanezt a választ adja arra a korra is, amelyben most élünk: igaz, a tudomány és a technika összefog napjainkban, hogy uralkodjék a világon, de az ilyen összefogás logikusan magában foglalja a jelenlegi társadalmak szerepét is, amelyek ugyanúgy előidézik vagy fékezik a haladást, akárcsak a múltban.

Ráadásul a XVIII. század előtt a tudomány nemigen törődött a gyakorlati megoldásokkal és alkalmazásokkal. Egyes kivételek, például Huygensnek az óracsinálást forradalmasító felfedezései (ingaóra, 1656–1657; szabályozó spirálrugó, 1675), vagy Pierre Bouguer műve, a *Traité du navire, de sa construction et de ses mouvements* (Értekezés a hajóról, építéséről és mozgásáról, 1746) csak a szabályt erősítik. A technológia – a kézművesek tapasztalataiból elvont receptek – mindenképpen létrejön, kialakul, és sietség nélkül továbbfejlődik. A kiváló kézikönyvek váratnak magukra: Georg Bauer (Agricola) *De re metallicá*ja (Az ércbányászatról) 1556-ban jelent meg, Agostino Ramelli műve, *Le Diverse ed Artificiose Machine* (A különböző mesterséges gépezetek) 1588-ban, Vittorio Zonca könyve, a *Nuovo Teatro di machine ed edifici* (A gépek és épületek új színháza) 1621-ben, *Le Dictionnaire portatif de l'ingénieur* (A mérnök zsebszótára), Bernard Forest műve, 1755-ben. A mérnöki mesterség lassan bontakozik ki. A XV. és a XVI. században az *inzsellér* haditudománnyal foglalkozik, és egyben építész, hidrológus, szobrász és festő is. Rendszeres oktatás sincs a XVIII. század előtt. A párizsi Út- és Hídépítő Iskolát 1743-ban alapítják. A Bányászati Főiskolát 1783-ban nyitják meg az 1765-ben a szászországi régi bányaközpontban, Freibergben alapított *Bergakademie* mintájára, amelynek a mérnökei közül sokan dolgoztak Oroszországban.

Kétségtelen, hogy a mesterségek szinte maguktól, a legalsó szinten, fokozatosan szakosodni kezdenek. Egy svájci kézműves, Jost Amman, 1568-ban 90 különböző mesterséget sorol fel. Diderot *Encyclopédiá*ja 250-et. A londoni Pigot cég 1826-ban készült katalógusa a fővárosra vonatkozólag 846 különböző foglalkozást ismertet, amelyek közül ~~egyesek~~ mulatságosak és nagyon marginálisak.[115] Mindez azonban mégis rendkívül lassú. A már megvalósult megoldások útjában állanak az újaknak. Franciaországban a XVI. században nyomdászsztrájkok törtek ki a nyomdai sajtón eszközölt módosítások miatt, amelyek következtében csökkent az alkalmazott munkások száma. Nem kevésbé jellemző a munkások ellenállása a *mailloche* – a keményfa kalapács – alkalmazása ellen: a tökéletesített szerszám segítségével könnyebben lehetett dolgozni azokkal a nyíróollókkal, amelyek a posztó nyírására szolgáltak. Sőt a szövőipar azért fejlődik olyan csekély mértékben a XV. század közepétől a XVIII. századig, mert gazdasági és társadalmi szervezete, a műveletek túlzott megosztása és a munkások nyomorúságos helyzete lehetővé teszi számára, hogy fejlődés nélkül is eleget tudjon tenni a piac kívánalmainak. Mennyi akadály! Igaza volt James Wattnak, amikor megvallotta Snell nevű barátjának (1769. július 26): *„that in life there is nothing more foolish than inventing"* [hogy az életben nincs esztelenebb dolog a feltalálásnál!]. Mert ahhoz, hogy érvényesülni lehessen ezen a területen, a társadalom felhatalmazására van szükség.

Velencében a komoly és kevésbé komoly találmányi szabadalmak, amelyek a Szenátus lajstromain és dossziéiban vannak bejegyezve,[116] tíz eset közül kilencben a város problémáival kapcsolatosak: a lagúna felé irányuló vizek hajózhatóvá tétele; csatornák ásása; vízkiemelés; mocsaras területek kiszárítása; malmok hajtása vízi erő igénybevétele nélkül, ami nagyon is érthető a holt vizeknek ebben a birodalmában; azoknak a fűrészeknek, őrlőköveknek és kalapácsoknak a működtetése, amelyek porrá törik a cserzősavat vagy azokat a nyersanyagokat, amelyekből az üveg készül. A megrendelő a társadalom.

A feltaláló, aki elég szerencsés volt hozzá, hogy elnyerje a fejedelem kegyeit, birtokába juthatott „szabadalmi okiratnak", vagy pontosabban olyan kiváltságnak, amelynek a birtokában kizárólagos joggal, monopolhelyzetben hasznosíthatta a találmányát. XIV. Lajos kormánya sok ilyen monopóliumot biztosított „a legkülönbözőbb technikák terén. Ilyen volt például az a gazdaságos fűtési eljárás, amelybe Maintenon asszony fektetett be némi tőkét."[117] Ugyanekkor azonban valódi, igazi felfedezések holt betűk maradnak, mert senki sem hiszi, hogy szükség van rájuk.

Baltasar de Rios, II. Fülöp király uralkodása kezdetének naiv feltaláló-

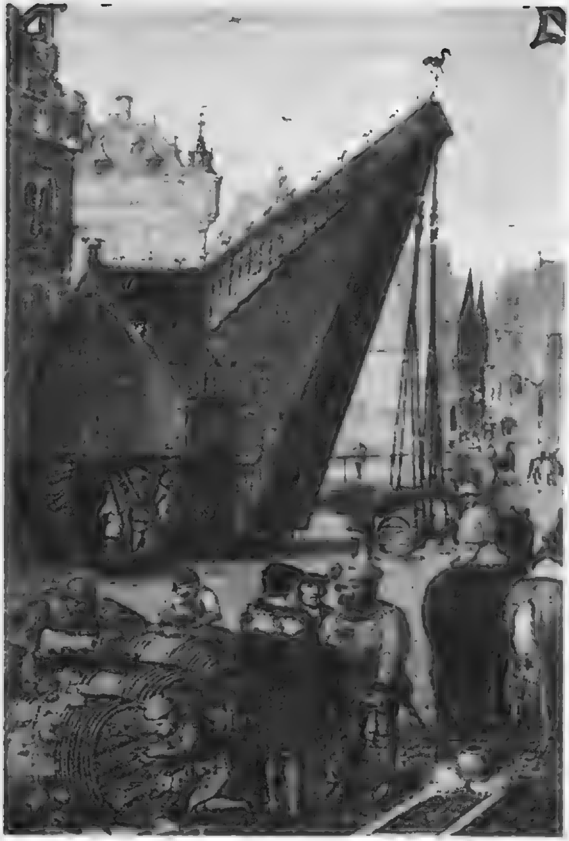

A brüggei daru a középkorban. Masszív faépítmény hatalmas kerékkel, amelyet három taposó férfi működtet. München, Bayerisches Staatsbibliothek

ja hiába javasolja, hogy olyan nagy kaliberű ágyút készít, amelyet darabokra szedve néhány száz katona el tudna szállítani a hátán.[118] 1618-ban senki sem figyel fel a *Histoire naturelle de la fontaine qui brûle près de Grenoble* (A Grenoble melletti égő forrás természetrajza) című műre. Pedig a szerző, Jean Tardin tournoni orvos, ebben a könyvében „a természetes gáztartályt" tanulmányozta „a forrásban", és a szén zárt térben való lepárlására hívta fel a figyelmet két évszázaddal a világítógáz diadalra jutása előtt. 1630-ban, tehát több mint egy évszázaddal Lavoisier előtt, Jean Rey périgord-i orvos az ólom és az ón tömegének kalcinálás után végbemenő gyarapodását a „levegő nehéz részének a beépülésével" magyarázta[119]. 1635-ben Schwenter *Deliciae physico–mathematicae . . .* című művében kifejtette az elektromos távíró elvét, amelynek a segítségével „két személy mágneses tű segítségével érintkezhet egymással". A mágneses tűre még várni kell Oersted 1819-ben végzett kísérleteiig. „És gondoljuk csak meg: Schwenter mégis kevésbé ismert, mint a Chappe testvérek!”[120] Az amerikai Bushbell 1775-ben felfedezi a tengeralattjárót. Egy francia hadmérnök pedig a gépfegyvert, „a hadiorgonát”.

Mindez hiába. Ugyanígy Newcomen 1711-ben feltalálja a gőzgépet. Harminc évvel később, 1742-ben csupán egyetlen gépe működik Angliában, kettő Európában. A siker a következő harminc esztendő folyamán születik meg: Cornwallban hatvan gépet szerkesztettek az ónbánya víztelenítésének a biztosítására. Ennek ellenére Franciaországban a XVIII. század végén csupán öt működik a vaskohászat szolgálatában. Nem kevésbé bizonyító erejű a koksszal történő vasolvasztás terén mutatkozó késedelem sem, amelyről már szóltunk.

Ezer meg ezer ok akadályozza a haladást. Mi történjék a munkáskezekkel, amelyeket munkanélküliség fenyeget? Már Montesquieu is felhánytorgatta, hogy a malmok elvették a munkát a mezőgazdasági munkásoktól. De Bonnac márki, Franciaország hollandiai követe, 1754. szeptember 17-én kelt levelében „egy jó gépészt kér, aki el tudja lesni azoknak a különböző malmoknak és gépezeteknek a titkát, amelyeket Amszterdamban használnak, és amelyeknek a segítségével el lehet kerülni sok ember munkájának az igénybevételét”[121]. Ám szükség van ennek a munkaerő-pazarlásnak a csökkentésére? A kért „gépészt” nem küldik el neki.

Végül ott van az önköltség kérdése. A tőkéseket ez érdekli legfőképpen. A gyapot ipari forradalma már nagyon előrehaladt, amikor az angol vállalkozók, akik a fonást már gyárakban végeztetik, még mindig kézi szövést vesznek igénybe. A nehézség ugyanis mindig abban állott, hogyan lehet elegendő fonallal ellátni a takácsokat. Miután sikerült „megszüntetni ezt a szűk keresztmetszetet”, minek igyekeznének most már a szövést is megszervezni, hiszen az otthoni munka is elegendő a kereslet kielégítésére? Előbb ennek kell erőteljesen megnövekednie, s ezzel együtt a nagymértékben igénybe vett takácsok bérének, hogy elkerülhetetlenné váljon a gépi szövés valamilyen megoldása. Mivel azonban a kézi szövés ára akkor hirtelen lezuhant, a vállalkozók még sokáig inkább ezt veszik igénybe, mint az új technikákat, egész egyszerűen az önköltség miatt. Felvetődhet a kérdés, vajon mi történt volna, ha az angol pamutszövet konjunktúrája megszakad... Tehát minden újítás tízszer, százszor szembe találja magát az előtte meredező akadályokkal. Az elveszített alkalmak harca ez.

Mindazonáltal, miután megjelöltük a korlátokat, a technika magától értetődő velejáróit, mégse becsüljük alá a szerepét, mert ez a szerep elsőrendűen fontos. Előbb-utóbb minden tőle, a szükségessé vált közbelépésétől függ. Mindaddig, amíg a mindennapi élet nagyobb nehézségek nélkül halad a maga jól kitaposott útjain, az örökölt struktúrák keretén belül, mindaddig, amíg a társadalom megelégszik a ruhájával, és jól érzi magát benne, semmiféle gazdasági motiváció nem késztet a változás megkívánta erőfeszítésre. A feltalálók tervei – ezekből mindig van – megmaradnak a rajzpapíron. Csak amikor a társadalom beleütközik a lehetséges legmagasabb határába, amikor már nincs tovább, akkor válik magától elkerülhetetlenné a technikához való folyamodás, és ébred fel az érdeklődés az ezernyi lappangó felfedezés iránt. Ezek közül ekkor fel kell ismerni a legjobbat, azt, amelyik képes lesz ledönteni az akadályokat, és más jövő felé nyitni utat. Mert mindenkor felhasználásra készen áll száz meg száz lehetséges, szendergő találmány, amelyeket egy szép napon sürgősen fel kell ébreszteni álmukból.

De hát napjaink látványa, amelynek az 1970-es esztendők gazdasági lanyhulása óta vagyunk tanúi, nem ér-e többet minden magyarázatnál? Egyéb nehézségek mellett – munkanélküliséggel vegyes infláció – az olajenergia előre várható „hűtlensége" tanácsolta az újításhoz mint egyetlen megoldáshoz való folyamodást, ahogyan azt oly helyesen állapította meg Mensch.[122] Ám azokat az utakat, amelyeken jelenleg halad a kutatás és folynak a beruházások, már jóval 1970 előtt is ismerték: a napenergiát, az olajpalát, a geotermiát és a növényi anyagok erjedését vagy az olajpótló alkoholt például már a második világháború alatt is ismerték, sőt ügyes kezű vállalkozók akkor sebtében ki is fejlesztették. De aztán mindenki elfordult tőlük. A különbség abban áll, hogy ma egy hatalmas általános válság (egyike azoknak az „évszázadonkénti válságoknak", amelyekre majd még visszatérünk) minden fejlett gazdasági életet sarokba szorít: újíts, vagy halj meg, vagy topogj egy helyben! Nem kétséges, hogy az újítást fogják választani. Minden bizonnyal hasonló felszólítás előzött meg minden egyes nagy gazdasági fellendülést, amely sok-sok évszázad óta állandóan valamiféle technikai alapra támaszkodott. A technika abban az értelemben valóságos király, hogy képes megváltoztatni a világot.

A PÉNZ

Bevonni munkánkba a pénzt azt jelenti, hogy egy emelettel feljebb hatolunk, és látszólag kilépünk könyvünk keretei közül. Mindazonáltal, ha az egészet egy kissé magasabbról szemléljük, a pénz és mindaz, ami vele és körülötte történik, olybá tűnik, mint valami felszerelés, struktúra, minden, kissé felgyorsult kereskedelmi élet mélységes szabályossága. Főként, bárhol legyen is, a pénz beleépül minden gazdasági és társadalmi viszonylatba, következésképpen csodálatos „indikátor": abból, ahogyan forog, ahogyan kifullad, ahogyan bonyolódik, ahogyan hiányzik, elég biztos ítéletet lehet mondani az emberek egész tevékenységéről, életük legszerényebb síkjáig menően.

A pénz, ez a régi valóság vagy inkább régi technika, ez a sóváran bírni vágyott, a figyelem központjában álló tárgy mindig újabb és újabb meglepetésekkel szolgál az embereknek. Titokzatosnak, nyugtalanítónak érzik. A pénz már önmagában is bonyolult valami, mert a velejáró pénzgazdaság sehol sem tökéletes, még az olyan országban sem, amilyen a XVI–XVII. és még a XVIII. századi Franciaország is volt. Csupán bizonyos tájakra és bizonyos ágazatokba hatolt be, a többit pedig állandóan zavarja. Újdonságot sokkal inkább annak következtében jelent, amit hoz, mint önmagában. És mit hoz? Váratlan, hirtelen változásokat, ingadozásokat a legszükségesebb élelmiszerek árában, józan ésszel felfoghatatlan viszonyokat, amelyekben az ember immár képtelen önmagára, szokásaira, egykori értékeire ismerni: munkája áruvá lesz, önmaga „dologgá".

Azok az öreg breton parasztok, akiket Noël du Fail szólaltat meg (1548), döbbenten és tanácstalanul beszélnek arról, hogy miért sokkal kisebb a jólét a parasztházakban. „Manapság szinte már fel sem engedik nőni a tyúkokat meg a kislibákat – mondják –, máris viszik őket eladni [természetesen a városi piacra], hogy az árát aztán odaadják vagy az ügyvéd úrnak vagy az orvosnak (akik . . . [nemrégen még] ismeretlenek voltak előttünk), az egyiknek azért, hogy bánjon el a szomszédunkkal,

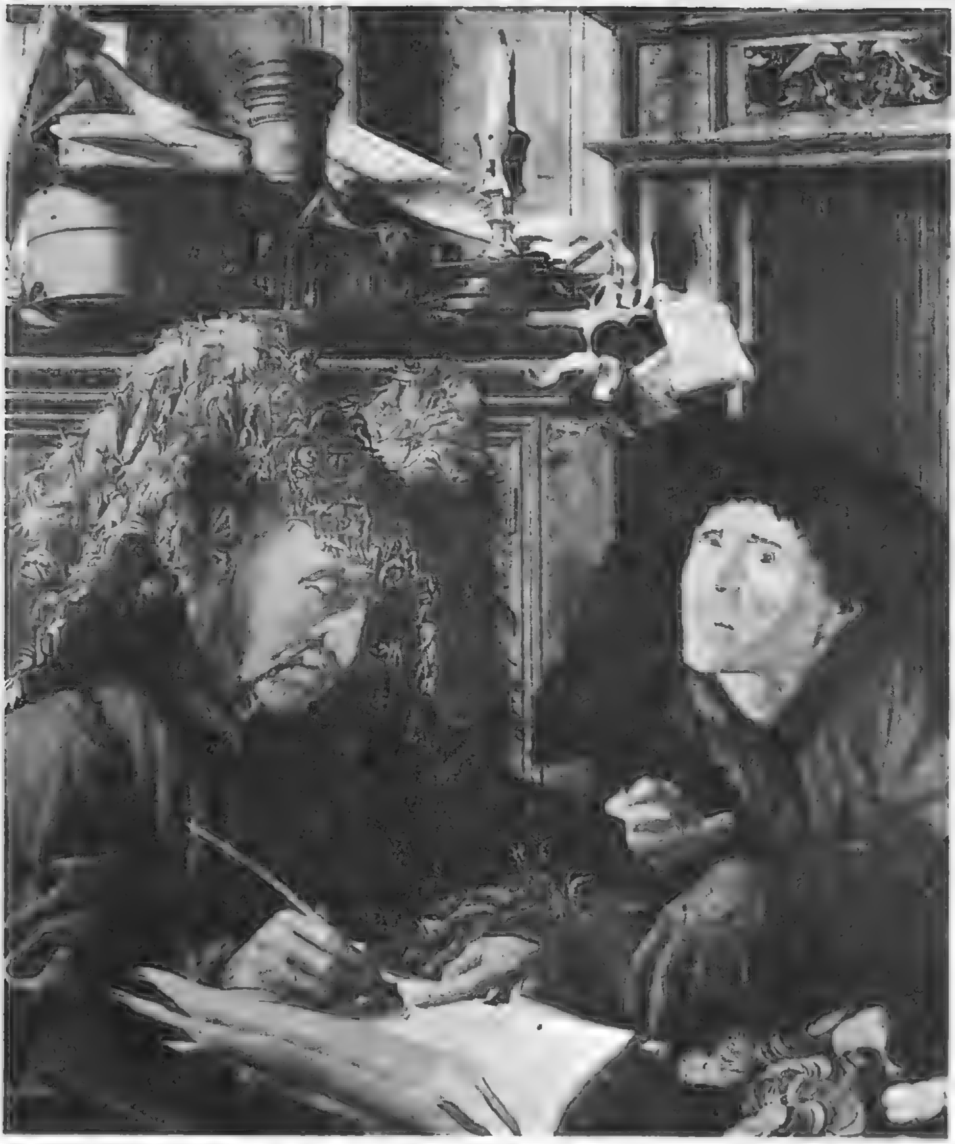

Két adószedő. Martin van Reymerswade festménye; XVI. század.
London, National Gallery (Fotó: Giraudon)

forgassa ki az örökségéből, juttassa börtönbe, a másiknak, hogy gyógyítsa ki valami lázból, rendeljen neki érvágást (amit jómagam, Istennek legyen érte hála, sohasem próbáltam) vagy klistélyt olyasmire, amiből a megboldogult, jó emlékezetű Tiphaine La Bloye [javasasszony] mindenféle irkafirkálás, szélhámoskodás és méreg nélkül, és úgyszólván egyetlen Miatyánk elmondása fejében kigyógyította az embert." Most azonban „elhozták városaikból falvainkba" azt a sokféle fűszerszámot és édességet, a borstól „a cukrozott póréhagymáig", amelyek egytől egyig „ismeretlenek" voltak elődeink számára, és ártalmasak az emberi testre, „de amelyek nélkül évszázadunkban minden lakoma ízetlen, hevenyészett és paraszti". „Istenemre – válaszol a beszélgetők egyike –, csupa igazság mindaz, amit maga mond, bátyám, és én úgy érzem magam, mintha új világban élnék."[1] Világos beszéd, s az elmondottak jellemzőek egész Európára.

A valóságban minden régi architektúrájú társadalom, amely kitárja kapuit a pénz előtt, előbb-utóbb elveszíti megszerzett egyensúlyát, és immár nagyon kevéssé ellenőrzött erőket szabadít fel. Az új játék összezavarja a kártyákat, előnyben részesít keveseket, másokat pedig a sors rossz oldalára taszít át. Nyomása alatt minden társadalom rákényszerül, hogy új bőrbe bújjon.

Következésképpen a pénzgazdaság kifejlődése folyton megújuló dráma nemcsak a régi országokban, amelyek már hozzászoktak a jelenlétéhez, hanem azokban is, amelyekhez anélkül érkezik el, hogy azon nyomban tudatára ébrednének a helyzetüknek. Soroljunk fel néhányat: az oszmán-török birodalom a XVI. század vége felé (a szpáhik „javadalmai", az úgynevezett *timár*ok átadják helyüket a tiszta magántulajdonnak), vagy a Tokugavák Japánja, amelyik ugyanabban – vagy majdnem ugyanabban – az időben tipikus városi és polgári válságot él át. De – hogy ne szaporítsuk a szót – világos képet nyerhetnénk ezekről a fontos és lényeges folyamatokról, ha megvizsgálnánk, mi történik még ma is a szemünk láttára egyes gyengén fejlett országokban, például Fekete-Afrikában, ahol esetenként a kereskedelemnek több mint hatvan vagy hetven százaléka még mindig a pénzforgalmon kívül bonyolódik le. Az ember egy ideig még képes a piacgazdaságon kívül élni ezekben az országokban, „mint a csiga a házában". De ez az ember már halálra van ítélve, csak egyelőre felfüggesztették az ítélet végrehajtását.

És ilyen, a sorsukat egyébként végül is el nem kerülő halálraítéltek azok is, akik szüntelen egymásutánban vonulnak el a szemünk előtt, valahányszor a múltba tekintünk. Meglehetősen naiv, döbbenetesen türelmes halálraítéltek. Az élet jobbra-balra osztogatja körülöttük a csapásait, ők azonban rendszerint nem tudják, honnan érkezik a csapás. Ott van a földbérlet, a házbérlet, az útvám, a sóhivatal ellenőrizte só, a városi piacon kötelező árubeszerzés, az adók. Akárhogyan is, mindezt készpénzben kell kifizetniük, és ha kevés az ezüstpénzük, akkor legalább rézpénzben. Madame de Sévigné egyik breton földbérlője 1680. június 15-én elhozza úrnőjének a bérleti díjat: roppant súlyú rézdénárt, összesen harminc livre értékben.[2] A sóvám, amelyet sokáig természetben lehetett leróni, kötelezően ezüstben fizetendő egy 1547. március 9-én kelt rendeletnek az értelmében, amelyet Franciaországban a sókereskedők sürgetésére adtak ki.[3]

A „csengő és teljes súlyú" pénzek ezer meg ezer úton férkőznek be a mindennapok életébe. E változásoknak a modern állam a „nagyszállítója" (pénzben fizetett adók, zsoldok, a tisztségviselők fizetése) és egyben a haszonélvezője is, bár nem egyedül. Sokan vannak a fazék körül: a tizedszedők, a sóilletékszedők, a zálogra hitelezők, a földbirtokosok, a vállalkozó nagykereskedők, a pénzemberek. Hálójuk mindent befog. Az pedig már természetes, hogy ezek az újgazdagok akkor is, akárcsak ma, nem ébresztenek maguk iránt rokonszenvet. A múzeumok falairól spekulánsok arca néz le ránk. A festő számtalan esetben kifejezésre juttatja a közönséges halandók irántuk érzett gyűlöletét és megvetését. Ám mindezek az érzelmek, e lappangó, ki nem mondott, de elevenen élő követelések, amelyek állandó és általános bizalmatlanságot táplálnak magával a pénzzel szemben – és ez alól az első közgazdászok sem vonják ki magukat egykönnyen –, végeredményben nemigen változtatnak a dolgok folyásán. A pénz nagy áramkörei világszerte megszervezték a maguk vonalait, kiváltságos állomásait, gyümölcsöző összetalálkozásait a „királyi árucikkek" nagy hasznot hajtó kereskedelmével. Magellán és Del Cano nehéz, drámai körülmények között kerülte meg a világot. Francesco Carletti és Gemelli Careri viszont – az előbbi 1590-ben, az utóbbi 1693-ban – egy zsák arany- és ezüstpénzzel meg válogatott áruk báláival indul el világ körüli útjára. És mind a kettő vissza is érkezik.[4]

Kétségtelenül a pénz a jele – és egyben oka – a pénzgazdálkodás változásainak és forradalmainak. Elválaszthatatlan azoktól a mozgalmaktól és eseményektől, amelyek hordozzák és teremtik. Nyugaton a régi magyarázatok túl gyakran tekintik a pénzt csupán önmagában, és összehasonlítások segítségével határozzák meg. A pénz „a társadalom testének a vére" (szinte már elkoptatott kép jóval Harvey felfedezése előtt).[5] „Árucikk": századokon át ismételt igazság. „Úgyszólván nem egyéb – William Petty szerint (1655) –, mint a politikai test zsírja: a sok árt a mozgékonyságának, a túlságosan kevés beteggé teszi"[6] – az orvos beszél így. 1820-ban egy francia kereskedő azt magyarázza, hogy a pénz „nem olyan, mint az eke, amellyel a földet műveljük, és termékeket állítunk elő". A pénz csupán segíti az élelmiszerek forgalmát, „akárcsak az olaj, amely simábbá teszi a gép mozgását; ha a fogaskerekek kellő módon meg vannak vele kenve, a még több már csak árt a mozgásuknak"[7] – így meg a gépész beszél. De még az ilyen képek is többet érnek, mint egy-egy vitatható állítás: John Locke, aki jobb filozófus volt, mint közgazdász, 1691-ben a pénzt és a tőkét – mondhatnánk – azonosnak fogta fel.[8] Ami körülbelül olyan, mintha a pénzt és a vagyont, a mértéket és a mért mennyiséget tévesztenénk össze.

Mindezek a definíciók elsiklanak a lényeges dolog, vagyis a pénzgazdaság mellett, amely pedig tulajdonképpen a pénz „létoka". Csak ott honosul meg, ahol az embereknek szükségük van rá, és el tudják viselni a költségeit. Mozgékonysága és bonyolultsága az előidéző gazdasági élet mozgékonyságának és bonyolultságának a függvénye. Végeredményben annyiféle pénz és pénzügyi rendszer lesz, ahány gazdasági ritmus, rendszer és helyzet van. Minden valamiféle, végeredményben cseppet sem titokzatos játékba áll össze, feltéve, hogy minden pillanatban – vagyis szinte minden pillanatban – az eszünkbe idézzük: létezik a jelenlegitől különböző, többszintű, nem mindenkire kiterjedő, nem teljesen befejezett pénzgazdaság is, az, amelyik a Forradalom előtti idők pénzgazdasága volt.

A XV. és a XVIII. század között eltelt időben roppant nagy területeken a cserekereskedelem az általános, de ennek, valahányszor szüksége van rá a tökéletesedés első lépcsőjeként, segítségére siet a kezdetleges, „tökéletlen pénzek", a kagyló- és egyéb pénzek forgalma. Ezek a pénzek azonban csak a mi szemünkben tökéletlenek: az ilyenekkel dolgozó gazdaságok nemigen tudnának másfajta pénzekkel élni. Gyakran még az európai ércpénzek is nagyon fogyatékosak. Akárcsak a cserekereskedelem, a fém sem tudja mindig kellő módon betölteni a szerepét. Ilyenkor aztán – ér, amit ér – a papír vagy inkább a hitel – *Herr Credit*, ahogyan gúnyosan nevezték Németországban a XVII. században – „ajánlja fel" a szolgálatait. A folyamat lényegében ugyanaz, csak éppen más szinten. Ugyanis minden eleven gazdasági élet kilép a maga pénzügyi „nyelvéből", újít, éppen a mozgása következtében, s aztán az újítások tesztértéket nyernek. A Law-rendszer vagy a Déltengeri Társaságnak ezzel egy időben kitört angliai botránya egyáltalán nem amolyan háború utáni pénzügyi manőverek vagy aggálytalan spekulációk, „nyomáscsoportok" egymás közötti osztozkodása.[9] Franciaországban ez a hitel zavaros és félresikerült, de nyilvánvaló megszületése persze fájdalmakkal jár. Charlotte-Elisabeth bajor hercegnő így kiált fel: „Gyakran kívántam, hogy a pokol tüze égesse el ezeket a bankjegyeket", és esküszik, hogy egy árva kukkot sem ért az egész undorító rendszerből.[10] Ezt a rossz közhangulatot egy újfajta nyelv felismerése váltja ki. Mert minden pénz egy-egy külön nyelv (engedtessék már meg a mi számunkra is a képes beszéd), mindegyik párbeszédre szólít fel, párbeszédet tesz lehetővé: csak annyiban létezik, amennyiben létezik a dialógus.

Kínának azért nincsen bonyolult pénzügyi rendszere (eltekintve a papírpénz különös és hosszú közjátékától), mert nincs rá szüksége az általa kizsákmányolt szomszédos országokkal – Mongóliával, Tibettel, Sziget-

Indiával, Japánnal – szemben. A középkori iszlám világ azért uralkodik magasan az Óvilág felett az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig évszázadokon át, mert – Bizáncot kivéve – egyetlen állam sem képes versenyre kelni arany- és ezüstpénzével, a *dinár*ral és a *dirhem*mel. Hatalmának ezek az eszközei. A középkori Európa azért tökéletesíti pénzeit, mert kénytelen vállalni az „eszkalációt" a vele szemben álló iszlám világgal. Ugyanígy az a pénzügyi forradalom, amely fokozatosan meghódítja az egész török birodalmat a XVI. században, ez utóbbinak a kényszerű belépését jelenti az európai közösségbe, ami nem csupán abban nyilvánul meg, hogy pompázatos követcserék történnek. És végül Japán 1638-tól kezdve elzárkózik a külvilág elől, de ezt inkább csak mondjuk, hiszen azért továbbra is kitárja kapuit a kínai dzsunkák és az erre engedélyt nyert holland hajók előtt. A rés elég széles hozzá, hogy bejussanak rajta keresztül az áruk és a pénzek, és rákényszerítsék az országot a szükséges válaszokra, ezüst- és rézbányáinak a művelésére. Ez az erőfeszítés ugyanakkor a XVII. században végbement japán városfejlődéshez és a kivételes helyzetet élvező városokban felvirágzó „valóságos polgári civilizációhoz" is kapcsolódik. A dolgok szorosan összefüggnek egymással.

Mindez a pénzek valamiféle külpolitikájára világít rá, amelyet néha a külföld diktál és fogadtat el gyengeségével csakúgy, mint erejével. Párbeszédet folytatni valaki mással annyit jelent, hogy feltétlenül közös nyelvet, olyan területet kell találni, amelyen megértik egymást a partnerek. A „távoli országokkal folytatott kereskedelemnek", a *kereskedelmi nagykapitalizmusnak* az az érdeme, hogy tudott a világkereskedelem nyelvén beszélni. És még ha ez a világkereskedelem mennyiségénél fogva nem is a legfontosabb (a fűszerkereskedelem például még értékét tekintve is sokkal kisebb, mint az európai búzakereskedelem),[11] hatékonysága és építő újszerűsége folytán döntő jelentőségű. Ez a világkereskedelem a forrása minden gyors „felhalmozásnak". Ez irányítja a forradalom előtti rendszert, s a pénz őt szolgálja: mindenhová követi vagy mindenhol megelőzi, ahogy éppen szükséges. A világkereskedelem irányítja – *orientálja* – az államok gazdasági életét.

Tökéletlen gazdasági rendszerek és pénzek

Se vége, se hossza nem lenne, ha le akarnánk írni a pénzgazdaság elemi formáit. Számtalan kép kínálkozik, rendeznünk kell őket. Ráadásul a tökéletes (ha van ilyen) és a tökéletlen pénz közötti párbeszéd gyökerükig megvilágítja problémáinkat. Ha igaz, hogy a történelem magyarázat, akkor itt nyílik tér igazán a számára. Feltéve persze, hogy elkerülünk bizonyos tévedéseket: ne higgyük, hogy a tökéletesség és a tökéletlenség nem érintkezik egymással, nem keveredik össze alkalmanként, hogy ez a két változat nem egy és ugyanazt a problémát alkotja, hogy minden kereskedelem nem szükségszerűen feszültségkülönbségekből él – még napjainkban is. A pénz is egyik módja mások kizsákmányolásának, otthon és idegenben, a játék meggyorsításának.

A világ „szinkronikus” szemlélete még a XVIII. században is ezt bizonyítja az evidencia világosságával. Hatalmas területeken, ahol millió meg millió ember él, még Homérosz koránál tartanak, amikor marhában számolták Akhilleusz pajzsának értékét. Adam Smith elméláz ennél a képnél: „Homérosz szerint Diomédész fegyverzete csupán kilenc marhába került, Glaukoszé viszont százba”. Az ilyen egyszerű emberi társadalmakat nevezné ma a közgazdász „harmadik világnak”: harmadik világ mindig volt. És törvényszerűen, rendszeresen elköveti azt a hibát, hogy belemegy a párbeszédbe, amelyben aztán mindig a rövidebbet húzza. De ha éppen úgy adódik, akkor rá is kényszerítik.

A primitív pénzek

Mihelyt árucsere folyik, azonnal gagyogni kezd a pénz. A cserében a mérce, a pénz szerepét valamely keresettebb vagy nagyobb bőségben található áru játssza, vagy legalábbis igyekszik játszani. Ilyen pénz volt a só a Felső-Szenegál és a Felső-Niger menti „királyságokban” meg Abessziniában, ahol egy francia szerző szerint (1620) „a hegyikristály módján faragott, egy ujj hosszúságú” sókockák egyszerre szolgálnak pénz és táplálék gyanánt, „olyannyira, hogy joggal mondhatjuk, anyagában fogyasztják el a pénzüket”. Micsoda veszedelmes dolog, kiált fel azonnal az óvatos francia, „megérhetik, hogy egy napon mindenük elolvad, és vízzé válik”[12]! A pamutvászon ugyanazt a szerepet játssza a Monomotapa és a Guineai-öböl partjain, a rabszolgakereskedelemben: „egy vég indiait” (ti. vásznat) mondanak, amikor azt az indiai pamutvászon-mennyiséget akarják kifejezni, ami egy ember árát, később magát ezt az embert jelenti. A szakértők nemsokára már azt is tudják, hogy az „egy vég indiai” egy 15–40 év közötti rabszolgát jelent.

Ugyanezen az afrikai parton a *manille* néven ismert rézkarkötők, a *súlyra* mért aranypor és a lovak ugyancsak pénzként szolgálnak. Labat atya 1728-ban említi, milyen pompásak azok a lovak, amelyeket a mórok a feketéknek adnak tovább: „Darabját tizenöt rabszolgára becsülték – írta. – Bizony elég furcsa pénz, de hát minden országnak megvannak a maga szokásai.”[13] Hogy megszabaduljanak versenytársaiktól, az angol kereskedők verhetetlen tarifát találtak ki a XVIII. század első esztendeiben: „A vég indiait érő rabszolga árát négy uncia aranyban, vagy harminc (ezüst) piaszterben, vagy háromnegyed font korallban, vagy hét vég skót vászonban állapították meg.” Ugyanakkor az ország belsejében az egyik faluban oly sok „az olyan kövér és porhanyós húsú [tyúk], amelyik felér más országok kappanjával vagy hízott jércéjével”, hogy darabját egy ív papírért adják.[14]

Másik pénznem az afrikai partokon a kisebb vagy nagyobb, különböző színű kagyló és csigahéj. A legismertebbek a Kongó menti *zimbók* és a *kaurik*. „A *zimbók* – írja egy portugál 1619-ben – igen kicsiny tengeri csigák, amelyeknek önmagukban semmi hasznuk vagy értékük sincsen. A hajdani civilizálatlanság idején vezették be ezt a pénzt, és mind a mai napig élnek vele.”[15] Egyébként még ma is, a XX. században! A *kaurik* szintén apró kagylóhéjak, vörös csíkozással. Olvasó módjára fűzik fel őket. Az Indiai-óceán távoli szigeteiről, a Maldív-szigetekről és a Laksadivákról hajórakományszámra szállították Afrikába, Északkelet-Indiába és Burmába a kaurit. Hollandia is importált belőle Amszterdamba a XVII. században, hogy aztán céltudatosan újra felhasználja. A *kaurik* hajdanában Kínában is forgalomban voltak azoknak az utaknak a mentén, amelyeken a buddhizmus haladt kínai térítő útján. A *kauri* visszavonulása az apró kínai garasok előtt egyébként nem volt teljes, mert a fában és rézben gazdag Jünnan egészen 1800-ig megtartotta belső használatra. Újabb kutatások még találtak *kauri*ban kötött kései bérleti és adásvételi szerződéseket.[16]

Nem kevésbé különös pénz az is, amelyet nagy megdöbbenéssel fedezett fel egy újságíró, aki csak nemrégiben kísérte el Erzsébet királynőt és Fülöp edinburghi herceget Afrikába: „A Nigéria belsejében élő bennszülöttek – írja – a szarvasmarhát, a fegyvereket, a mezőgazdasági termékeket, a szövöttárut, sőt feleségeiket is brit őfelsége font sterlingje helyett különös, Európában vert [helyesebben gyártott] korallpénzzel vásárolják. Ezeket a pénzeket [...] *olivettá*nak nevezik, Olaszországban készülnek, főleg Toszkánában, egy livornói korallműhelyben, amely mind a mai napig fennmaradt." Az *olivetták* középen átfúrt korallhengerek, hornyolással a peremükön; közkézen forognak Nigériában, Sierra Leonéban, az Elefántcsontparton, Libériában, sőt még távolabb is. Az afrikai vásárló az övén hordja, felfűzve. Gazdagságát így bárki *de visu* fel tudja becsülni. Behanzin 1902-ben 1000 fontért vásárolt egy különleges, egy kilogramm súlyú, csodálatos színű *olivettát*.[17]

De e meglepő pénzek teljes, kimerítő listáját nem is lehet összeállítani. Mindenfelé ott bújkálnak. Az 1413. és 1426. évi szabályrendeletekkel Izland valóságos, századokra érvényes árjegyzéket állított össze azokról az árukról, amelyekért szárított hallal lehetett fizetni (egy hal egy lópatkó; három hal egy pár női lábbeli; 100 hal egy hordó bor; 120 hal egy kishordó vaj stb.).[18] Alaszkában vagy Nagy Péter Oroszországában ugyanez a szerep a prémeknek jutott. Ezek a prémek néha egyszerű négyszögletes prémdarabok, amelyek időnként el sem férnek a cár hadipénztárosainak a kasszáiban. Szibériában azonban értékes és kereskedelmi forgalomba hozható prémekben szedik az adót, és a cár is számtalan esetben ugyancsak prémekben, „lágy aranyban" eszközli a kifizetéseket, például a tisztviselők fizetését. A gyarmati Amerikában vidékenként dohány, cukor vagy kakaó szolgál pénzül. Az észak-amerikai indiánoknak apró, kagylókból kifaragott, fehér vagy lila, olvasószerűen felfűzött hengereik, *wampum*jaik voltak. Az európai gyarmatosok törvényesen használják ezt a pénzt egészen 1670-ig, gyakorlatban még legalább 1725-ig forgalomban maradnak.[19] Ugyanígy a XVI. és a XVIII. század között a szó tág értelmében vett Kongóban (Angolát is beleértve) egész sereg piac és élénk árucserehálózat keletkezik, mindegyik kétségkívül lényegében a „*troque*", a fehérek által gyakran messze a szárazföld belsejében letelepedett ügynökeik, a *pombeirók* révén űzött cserekereskedelem szolgálatában. Itt kétfajta „álpénz" is forgalomban van: a *zimbo* és a vászondarabok.[20] A kagylókat és csigaházakat szabványosították: kalibrált rosta választja szét a nagyokat a kicsiktől (1nagy 10 kicsi). A szövetpénz szintén változó nagyságú, a *lubongo* akkora, mint egy ív papír, a *mpusu*, mint egy asztalkendő. Ezek a rendszerint tizesével csoportosított pénzek tehát a fémpénzekhez hasonlóan értékrendszert képviselnek, többszörösökkel és váltópénzekkel. Mégpedig olyannyira, hogy ily módon hatalmas összegeket lehet mozgósítani. 1649-ben a kongói király 1500 rakományra való szövetet gyűjt össze, megközelítőleg 40 millió portugál *reis* értékben.[21]

Valahányszor követni tudjuk ezeknek az álpénzeknek a sorsát az európai behatolás után (például a *kauri*ét Bengáliában,[22] a *wampum*ét 1670 után, vagy a kongói *zimbó*ét), mindig egyforma fejleményeket látunk, amelyek szörnyűséges, katasztrofális inflációkba torkollnak. A mennyi-

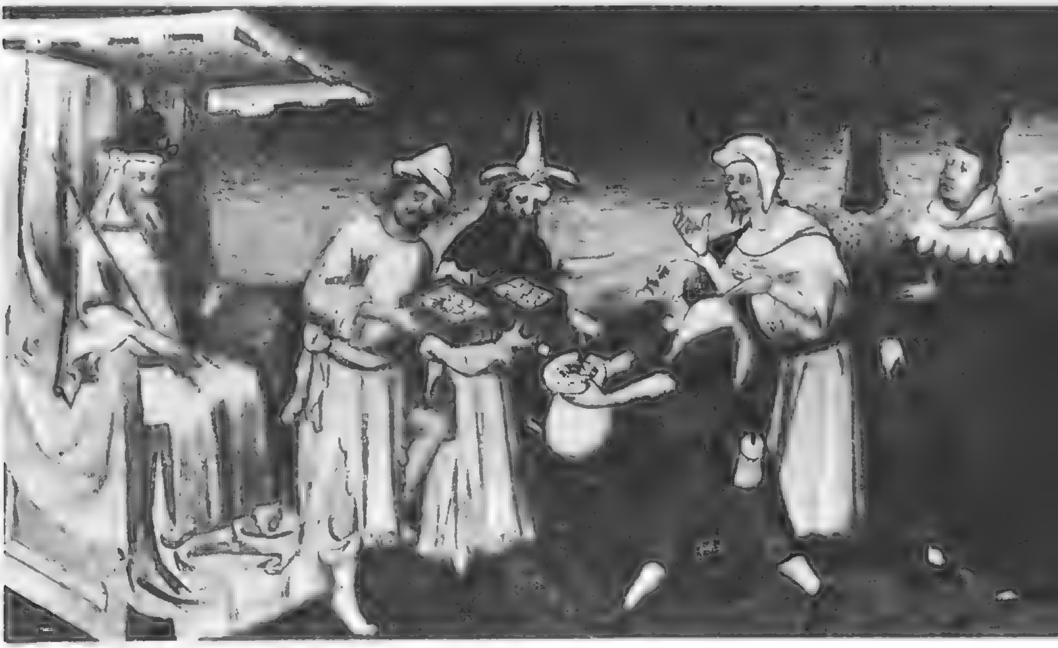

Kubláj kán, Kína meghódítója, eperfakéregből veret császári pecséttel ellátott pénzt. Livres des Merveilles, Mss fr 2810, f° 45. (Fotó: B. N.)

ségek ugyanis egyre növekszenek, a forgalom meggyorsul, sőt elszabadul, s ezzel párhuzamosan devalválódás következik be az uralkodó európai pénzekhez viszonyítva. Ehhez járul ráadásul a primitív „hamis pénz" is! A XIX. században annak következtében, hogy az európai műhelyekben hamis *wampumok*at készítettek üvegből, teljesen eltűnt a régi pénz. A portugálok előrelátóbbak voltak: 1650 tájt az afrikai Luandában megkaparintották maguknak a „pénzhalászatot", vagyis a *zimbo*halászatot. Pedig a *zimbo* 1575 és 1650 között már 1:10 arányban devalválódott.[23]

Mindebből minden esetben arra kell következtetnünk, hogy a primitív pénz is valóban pénz, ugyanúgy viselkedik, azonosak a szokásai. Viszontagságos változásai azoknak a megrázkódtatásoknak a rövidre fogott történetét jelentik, amelyek a primitív gazdaságok és a fejlettebb gazdasági rendszerek között mentek végbe, amikor az európaiak betörtek a hét tenger világába.

A cserekereskedelem a pénzgazdaságokon belül

Kevésbé tudjuk viszont, hogy szinte ugyanilyen egyenlőtlen viszonyok élnek tovább még a „civilizált” országokon belül is. A pénzgazdaságok eléggé vékony bőre alatt továbbra is megmaradnak egyes primitív tevékenységek, összekeveredve vagy szembenállva a többivel, például a városok piacain végbemenő rendszeres találkozások alkalmával, és nem csekélyebb mértékben a vásári sokadalmak közelharcában. Európa szívében kezdetleges gazdasági formák maradnak továbbra is érvényben, bezárva a pénzgazdálkodás gyűrűjébe, amely nem szünteti meg, hanem inkább életben tartja őket a maga hasznára, mint megannyi, karnyújtásnyira levő belső gyarmatot. Adam Smith 1775-ben említ egy skót falut, „ahol gyakran lehet látni a mészárosnál vagy a sörkimérésben, hogy a munkás pénz helyett szegekkel fizet”[24]. Ugyanez idő tájt a katalán Pireneusok egyes elszigetelt zugaiban a parasztok kis zsák gabonával mennek a boltba, s azzal fizetik a vásárolt árut.[25] De vannak későbbi és még meggyőzőbb példák is. Az etnográfusok tanúsága szerint Korzikát csak az első világháború után érte el a valóban hatékony pénzgazdálkodás. Ugyanez a változás a „francia” Algéria egyes hegyvidékein csak alig-alig a második világháború előtt ment végbe. Egyike ez az olyan, a felszín alatt lejátszódó drámáknak, amilyennek az Aurès-ban lehettünk tanúi egészen az 1930-as évekig;[26] segítségével el tudjuk képzelni azokat, amelyek Kelet-Európában játszódtak le számtalan kis, önmagába zárkózott síkvidéki vagy hegyvidéki külön világban vagy az Egyesült Államok nyugati részein, ahogy különböző időpontokban a távolság ellenére is egymáshoz nagyon hasonlító folyamatok során eljutott hozzájuk a pénzgazdálkodás modern rendszere.

Így például egy XVII. századi utazó, François La Boullaye beszámol róla, hogy Cirkassziában (Cserkeszföldön) és Mingréliában, vagyis a Kaukázus déli része és a Fekete-tenger között „a vert pénz nincs forgalomban”. Arrafelé csupán cserekereskedelem folyik, a mingréliai uralkodó által a szultánnak fizetett évi adó „vásznakból és rabszolgákból” áll. A követ, akinek az a feladata, hogy az adót eljuttassa Isztambulba, különös gondban van: mivel fizesse a költségeit a török fővárosban? A kísérete harminc-negyven rabszolgából állván egymás után adogatja el őket, kivéve a titkárát, fűzi hozzá La Boullaye, mert attól csak a végső szükségben válik meg! Majd amikor ez is megtörténik, „egyedül tér vissza hazájába”[27].

Az orosz példa szintén jellemző. Novgorodban a XV. század elején „még mindig [. . .] csak apró tatárpénzt, nyusztbőrdarabokat, pecséttel ellátott bőrdarabokat használtak. Csupán 1425-ben kezdtek *nagyon kezdetleges* ezüstpénzt verni. Pedig Novgorod előtte járt az orosz gazdasági életnek, amelyen belül az adásvétel még sokáig természetben bonyolódott le."[28] A XVI. századig, német pénzek és aranyrudak érkeztéig kell várni (az orosz kereskedelmi mérleg ugyanis pozitív), hogy elkezdődhessen a rendszeres pénzverés. Egyébként nagyon szerényen; ráadásul a pénzverés gyakran még a magánkezdeményezés körébe tartozik. A cserekereskedelem itt is, ott is tovább él ebben a hatalmas országban. Csupán Nagy Péter uralkodása alatt kerülnek egymással kapcsolatba egyes addig elszigetelt vidékek. Az elmaradás Nyugat mögött tagadhatatlan: a döntő jelentőségű szibériai aranytartalékokat csupán 1820 után kezdik kiaknázni.[29]

A gyarmati Amerika látványa szintén igen jellemző. A pénzgazdaság csupán a bányákkal rendelkező országok – Mexikó, Peru – nagy városait és az Európához közel eső tájakat, az Antillákat és Brazíliát (ez az utóbbi hamarosan privilegizált helyzetbe kerül aranybányái folytán) éri el. Még koránt sincs szó tökéletes pénzgazdaságokról, az árak azonban ingadoznak, ami már bizonyos gazdasági érettségre utal. Ezzel szemben sem Argentínában, sem Chilében nincsen áringadozás egészen a XIX. századig (pedig Chilének van reze és ezüstje is).[30] Ezekben az országokban az árak jelentős mértékben rögzítettek, mondhatnánk halva születettek. Az egész amerikai szárazföldön gyakran egymás közt cserélődnek ki az áruk. A gyarmati kormányok feudális vagy félfeudális koncessziói is a készpénz nagy ritkaságát jelzik. Így aztán egyes tökéletlen pénzek természetes módon szerephez jutnak, például rézdarabok Chilében, a dohány Virginiában, „kartonpénz" francia Kanadában, a *tlaco* Új-Hispániában.[31] A *tlaco* (mexikói szó) egynyolcad reált ér. Apró pénzecske, a kiskereskedők, a *mestiza* nevű boltok tulajdonosai hozták létre, akik boltjaikban a kenyértől és a tömény italoktól a kínai selyemszövetekig mindent árulnak. Minden ilyen kis bolttulajdonos fa, ólom vagy réz váltópénzt bocsát ki a saját cégjelzésével. Ezeket a zsetonokat alkalomadtán beváltják valódi ezüst pesóra, csupán egy kis körön belül vannak forgalomban. Sok elvész belőlük, s gyakran piszkos spekulációk tárgyául is szolgálnak. Ez azért van így, mert ezüstpénzből csak nagy címletek vannak forgalomban, amelyek igazában nem is jutnak el a kisemberekhez, továbbá minden Spanyolországba visszatérő hajó újabb ezüsttől fosztja meg az országot. Végül pedig az az 1542-ben végrehajtott kísérlet, hogy rézpénzt teremtsenek, sikertelen maradt.[32] Kénytelen-kelletlen be kell tehát érni a tökéletlen rendszerrel, a szinte primitív pénzzel. De vajon nem ugyanez történt-e Franciaországban is a XIV. században? Jó János váltságdíja elég volt hozzá, hogy elvigye az ország egész pénzállományát. A király erre bőrből „veret" pénzt, amelyet néhány évvel később visszavált!

Hasonló nehézségekkel küzdöttek az angol gyarmatok is mind felszabadulásuk előtt, mind utána. Egy philadelphiai kereskedő így ír Madeirában megtelepedett üzletfelének 1721 novemberében: „Némi gabonát szándékoztam volt küldeni, de errefelé óvatosak a hitelezők, a pénz meg oly ritka, hogy hamarosan a legnagyobb kínban leszünk, sőt egy idő óta már vagyunk is, mert nincsen fizetőeszközünk, amely nélkül pedig a kereskedelem állandó zavarral küzdő foglalkozás".[33] A mindennapi kereskedelemben igyekszenek elkerülni az ilyen „zavarokat". Clavière és Brissot, a Forradalom jól ismert két alakja, az Egyesült Államokról írt könyvében így emlékezik meg a cserekereskedelem páratlan elterjedtségéről: „A folyton kiadott és folyton ugyanazokba a kezekbe visszatérő pénz helyett – írják ámuldozva – az emberek ebben az országban vidéken közvetlen árucsere formájában látják el egymást áruval. A szabó meg a csizmadia annál a parasztnál végzi el a munkáját, akinek szüksége van rá, és aki többnyire az anyagot is maga adja hozzá, a munkát pedig élelemben fizeti meg. Az ilyenfajta csere igen sok tárgyra kiterjed. Mindegyik fél feljegyzi, mit ad és mit kap érte, aztán az év végeztével egész kevés pénzzel rengeteg mindenféle olyan cserét kiegyenlítenek, amelyet Európában csak sok pénzzel tudnának kifizetni." Amiből „pénz nélkül nagy forgalmi eszköz . . ." teremtődik.[34]

Meglehetősen mulatságos a cserekereskedelemnek és a természetben fizetett szolgáltatásoknak mint a fiatal Amerika eredeti, haladó sajátosságának a dicsérete. A XVII., sőt még a XVIII. században is igen gyakoriak a természetben történő fizetések Európában, ahol annak a múltnak kései maradványai, amelyben még ez volt a szabály. Elő sem tudnánk sorolni (Alfons Dopsch[35] nyomán) azt a rengeteg solingeni késest, pforzheimi bányászt és takácsot, fekete-erdei paraszt órást, akiket egytől egyig természetben, élelmiszerekben, sóban, szövetben, rézsodronyban, mérő búzákban fizetnek, csupa olyan áruban, amelyet természetesen mértéktelenül magas áron számolnak el. Ezt a *Trucksystem*et – csererendszert – egyformán ismerte a XV. században Németország, Hollandia, Anglia és Franciaország. Még a német birodalmi „funkcionáriusok és – *a fortiori* – városi tisztviselők is természetben kapják bérük egy részét. És még a múlt században is hány iskolamestert fizettek baromfiban, vajban és búzában![36] Az indián falvak is mindenkor élelmiszerekkel fizették a kézműveseiket (akik apáról fiúra öröklik mesterségüket a foglalkozási kasztokon belül), és a *baratto* – vagyis a csere – jelentette a bölcs eljárást minden nagykereskedő számára már a XV. században is a levantei kikötőkben, legalábbis valahányszor lehetőségük adódott rá. Minden kétséget kizáróan ennek a cserekereskedelmi hagyománynak a nyomdokain haladva találták ki a XVI. századi genovai hitelspecialisták azt, hogy úgynevezett besançoni vásárokat rendeznek, amelyeken egész Európa minden váltóját beváltották: valóságos *kliring*ügyleteket bonyolítottak le

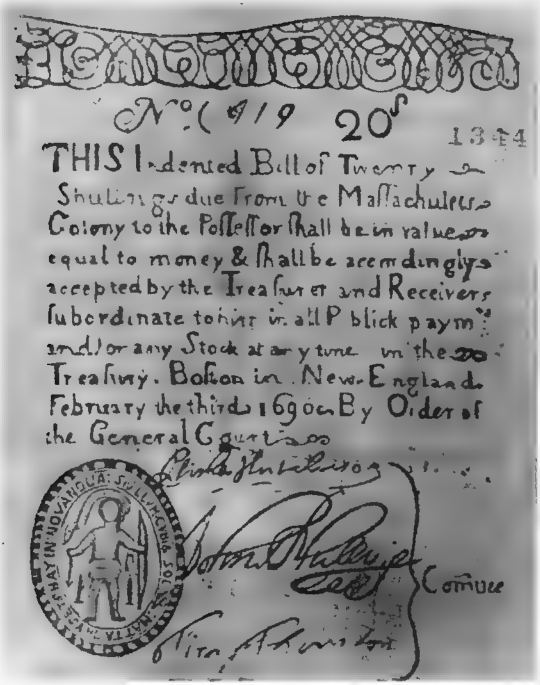

No. 1419 20s 1344

THIS Indented Bill of Twenty Shillings due from the Maſſachuſetts Colony to the Poſſeſſor ſhall be in value equal to money & ſhall be accordingly accepted by the Treaſurer and Receivers ſubordinate to him in all Publick paymts and for any Stock at any time in the Treaſury. Boſton in New-England February the third 1690. By Order of the General Court.

Elisha Hutchinson

John Walley

Tim. Thornton

Comittee

A New England-i Massachusetts állam 1690. február 3-án kibocsátott papírpénze. A montreali Molson cég tulajdona, a reprodukciót tőle kaptam ajándékba.

még mielőtt magát a fogalmat kitalálták. Egy velencei 1604-ben ámuldozik azon a sok millió dukáton, amely Piacenzában, e vásárok székhelyén cserél gazdát anélkül, hogy mást is lehetne látni, mint néhány marék „igazi arany”-dukátot,[37] vagyis valódi pénzt.

Európán kívül: gyermekkorukat élő gazdaságok és fémpénzek

A primitív gazdasági rendszerek és Európa között Japán, az iszlám országok, India és Kína átmeneti helyzeteket képviselnek, félúton az élénk és teljesen kifejlett pénzgazdaság felé.

Japánban és a török birodalomban

Japánban a pénzgazdálkodás a XVII. században bontakozik ki. Az arany-, ezüst- és rézpénzforgalom azonban nemigen érinti a tömegeket. A régi pénz – a rizs – tovább folytatja pályafutását. A heringrakományokat még sokáig rizsrakományok ellenében cserélik el. De az átalakulás nem áll meg. A parasztoknak hamarosan elégséges rézpénzük lesz ahhoz, hogy azzal tudják leróni az új, immár nem rizzsel beültetett földjeik utáni kötelezettségeiket. (A többi földekre még mindig a régi robotrendszer és a természetben történő fizetés marad érvényben.) Japán nyugati részein a *sógun* birtokain a parasztok által fizetett járandóságok egyharmadát pénzben róják le. Sőt egyes *daimjó*k (nagybirtokosok) hamarosan olyan hatalmas arany- és ezüstmennyiséggel rendelkeznek, hogy fehér vagy sárga pénzzel fizetik a *szamurájai*kat is (a szolgálatukban álló nemeseket). A fejlődés lassú a kormány brutális közbelépései, az új rendszerrel szemben ellenségesen viselkedő közfelfogás és a *szamurájok* etikája következtében, amely ez utóbbiaknak megtiltja, hogy pénzben gondolkozzanak, sőt még azt is, hogy beszéljenek róla.[38] A paraszti és hűbéri világgal szemben legalábbis három rétegű a japán pénzvilág: kormányzati, kereskedelmi és városi – a valóságban forradalmi. Végeredményben bizonyos érlelődés tagadhatatlan jelét látjuk az árak gyakori hullámzásában (azt mi is ismerjük), különösen ami a rizs árát és a parasztok által pénzben fizetett földbéreket illeti – vagy ha úgy tetszik, az 1695-ben végrehajtott drasztikus leértékelésben, amelyet a *sógun* rendelt el abban a reményben, hogy ezzel „megnöveli a pénz mennyiségét”[39].

Az Atlanti-óceán és India között fekvő iszlám országokban létezik ugyan pénzügyi szervezet, de elavult, a hagyományok rabja. Fejlődés csupán a kereskedelem aktív csomópontjában, Perzsiában, továbbá az oszmán birodalomban és Isztambulban, e kivételes helyzetű városban megy végbe. A XVIII. században a roppant török fővárosban az árjegyzékek az ország pénzében rögzítik az árucikkek árát és az *ad valorem* vámtarifát. Üzleteket kötnek minden nagy nyugati piacra, Amszterdamra, Livornóra, Londonra, Marseille-re, Velencére, Bécsre...

Forgalomban vannak aranypénzek, *sultaninó*k, amelyeket még *fonduc*nak vagy *fonducchi*nak is neveznek (egész, fél és negyed *sultanino*); ezüstpénzek, a *kurus* nevű török piaszterek. A *para* és az *aszprosz* váltópénzzé lett. Egy *sultanino* öt piasztert ér; egy piaszter negyven parát; egy *para* három aszproszt; a *menkir* vagy *giedüki* negyed aszproszt ér, ez a legkisebb valódi (ezüst- vagy réz-) pénz, amely forgalomban van. Az isztambuli pénzforgalom hatása messze kisugárzik Egyiptom és India felé Baszra, Bagdad, Moszul, Aleppó, Damaszkusz révén, ahol az örmény kereskedőkolóniák mozgatják, éltetik a kereskedelmet. Semmi kétség, nyilvánvaló bizonyos pénzromlás: a külföldi pénzek felárral kelnek el az ottomán pénzekkel szemben, a velencei arany *zecchino* öt és fél piasztert ér, a holland tallért, a raguzai *scudó*t – mindkettő ezüstből van – hatvan parával jegyzik, a *cara grouch*nak nevezett szép osztrák tallért 101, sőt 102 parával váltják át.[40] Egy velencei dokumentum már 1668-ban jelezte, hogy akár 30 százalékot is lehetett keresni a spanyol reálon (amelyet Egyiptomba küldtek). Egy másik, 1671-ben kelt dokumentum arról szól, hogy a Velencében vásárolt és Isztambulba küldött zecchinón vagy *ongarón* 12–17,5 százalékot lehet nyerni.[41] A török birodalom így „csalja tőrbe" a saját forgalmához szükséges nyugati valutákat: a kereslet az ő részéről jelentkezik.

Egy további érdek is beleszól: a levantei országokban „válogatás nélkül beolvasztanak minden [beérkező] pénzt, majd Perzsiába és Indiába küldik aranyrudak formájában", és aztán részben perzsa lárint, részben indiai rúpiát vernek belőle.[42] Legalábbis ezt állítja egy 1686-ból származó francia szöveg. Ám mind e dátum előtt, mind utána Iszfahánba és Delhibe mégis érkeznek érintetlen nyugati pénzek is. A nehézség a kereskedők számára abban áll, hogy Perzsiában minden behozott pénzt be kell szolgáltatni a pénzverdébe, ahol „átverik" őket lárinná. Ez alkalommal elveszítik a verés költségeit. A lárin, ez a távol-keleti nemzetközi pénznem egészen 1620-ig túl volt értékelve, s ez kiegyenlítette a veszteséget. A XVII. század folyamán azonban a lárin fokozatosan elveszíti ezt az előnyét a reál javára, ennek következtében Tavernier idejében sok perzsa kereskedő keresi a reált, amelyet csempészúton visz ki ügyletei finanszírozására Indiába a számos karavánnak és a perzsa öböl hajóinak a segítségével.[43]

India

Az indiai kontinens már nagyon régen, a kereszténység előtti időkben megismerkedett az arany- és ezüstpénzekkel. A bennünket érdeklő évszázadok folyamán három fellendülést is ismert az indiai pénzgazdaság, ezek a XIII., a XVI. és a XVIII. században mentek végbe. Egyik sem volt teljes, egyik sem hozott létre egységet, és többé-kevésbé továbbra is fennállt az ellentét egyrészt az Indus és a Gangesz völgyében és a tőle északra fekvő muszlim uralom alatt álló országrészek, másrészt a déli félsziget között, ahol megmaradtak a hindu királyságok, közöttük a még sokáig virágzó Vidzsajanagar (Hampi). Északon (amikor ott funkcionál) az ezüst–réz kettős uralmát látjuk, benne az alsóbb szint, a rézé a fontosabb. Az ezüstpénzek, a hol kerek, hol négyszögletes rúpiák (és a megfelelő váltópénzek) a XVI. században jelennek meg. Csak a gazdasági élet legmagasabb szintjén vannak forgalomban. Mélyebb szinten a rézpénz, továbbá a keserű mandula (ezek az érdekes primitív pénzek perzsa eredetűek). Az aranypénz, az Akbar által veretett *mohar*, úgyszólván nem is kerül forgalomba.[44] Nem így délen, ahol az arany a Dekkán alapvető pénze. Az alatta levő szinten némi ezüst- és rézpénz egészíti ki a kagylópénzeket.[45] A nyugatiak nyelvén „pagodának" nevezett aranypénz kis átmérőjű, de vastag érme „[1695-ben] annyit ér, mint a velencei zecchino", az anyaga finomabb, „mint a spanyol húszfrankos pisztolé"[46].

A XVIII. században továbbra is káosz uralkodik a pénzek terén. A pénzverés joga számtalan pénzverde között oszlik meg. A legfontosabb, de nem az egyedüli, a szúrati (kikötő Gudzsarát államban). Egyforma címlet és finomság esetén mindig a helyi pénz ér többet. Mivel gyakori a pénzkibocsátás, a fejedelmek érdekelt közbelépése felértékeli az új pénzt, még akkor is, ha egyébként kevesebbet ér, mint a régi, ami igen gyakran előfordul. Gemelli Careri 1695-ben tehát azt tanácsolja a kereskedőknek, hogy ezüstpénzüket veressék újra „az ország pénzverdéjében . . ., és főleg arra ügyeljenek, hogy a jelzet az évi legyen, máskülönben fél százalékot veszítenek. A pénzverés könnyen megtörténhet minden városban, amely a Nagy Mogul határain fekszik."[47]

Végül, mivel India gyakorlatilag sem aranyat, sem ezüstöt vagy rezet, sem kaurit nem termel, mások pénze áramlik be az országba, lép át tárva-nyitva álló kapuin, és szolgáltatja neki a pénzveréshez szükséges nyersanyag legnagyobb részét. E káoszon felbátorodva a portugálok hamarosan maguk is vertek az indiai pénzekkel versengő érméket. Ugyanúgy hamarosan lesz batáviai meg perzsa rúpia is, egészen 1788-ig. De az egész világ nemesfémeinek hasonlóan szisztematikus „felszippantása" a Nagy Mogul és országai javára is folyik: „Vegye tekintetbe az olvasó – magyarázza egy utazó 1695-ben –, hogy a világon forgalomban levő minden arany és ezüst végül is a Mogul felé áramlik, mint valami központhoz. Köztudomású, hogy az, ami Amerikából kikerül, miután bejárta Európa számos királyságát, részben Törökországba, részben Perzsiába érkezik Szmirna közvetítésével a selyemúton. Mármost a törökök nem tudnak meglenni a Jemenből meg a Boldog Arábiából származó kávé, az arabok, a perzsák és a törökök pedig az indiai áruk nélkül. Ebből az következik, hogy hatalmas pénzösszegeket küldenek a Vörös-tengeren Mokkába, Báb-el-Mandeb mellé, Baszrába a Perzsa-öbölbe, Bandar-Abbászba és Gommeronba, ahonnan hajón viszik Indiába. Ugyanígy Indiában a hollandok, az angolok és a portugálok minden vásárlása arany- és ezüstpénzben történik, mert „az indiaiaktól csak készpénzen lehet megvásárolni azokat az árucikkeket, amelyeket Európába kíván szállítani az ember."[48]

Ez a kép alig túlzott. De semmi sem lévén ingyen kapható, India szünet nélkül kénytelen fizetni nemesfémeiért. Ez az egyik magyarázata megélhetési nehézségeinek, de ugyanakkor a kiegyenlítésre szolgáló iparágai fellendülésének is, így például a gudzsaráti textilgyártás fejlődésének, amely már jóval Vasco da Gama megérkezése előtt valóságos motorja az indiai gazdasági életnek. Élénk export folyik közeli és távoli országok irányában. Gudzsarátot a maga gyapotszövetet készítő takácsaival úgy kell magunknak elképzelnünk, mint valami középkori lenszövő Németalföldet. A XVI. századtól kezdődően roppant ipari fellendülést idéz elő, amely kihat a Gangesz irányába is. A XVIII. században Európát valósággal elárasztják az úgynevezett indiai gyapotáruk, hatalmas mennyiségekben hozzák be a kereskedők egészen addig, míg végül is Európa helyesebbnek nem találja, hogy maga gyártsa, s ezzel versenytárssá válik.

India pénzügyi története elég logikusan követi a nyugati fejlődést. Az indiai pénz távirányított. Minden úgy történik, mintha ahhoz, hogy Delhiben 1542 után újra fellendüljön a pénzverés, előbb meg kellett volna várni, hogy az amerikai fehér fém eljusson Európába, majd onnan továbbmeneküljön. V. Magalhães-Godinho részletesen kifejti, hogy a rúpiát spanyol reálból és perzsa lárinból verték, amely utóbbi gyakran maga is már beolvasztott reálból készült. Ugyanígy az aranypénzek is az afrikai portugál, az amerikai spanyol arany, de főként a velencei zecchino újrafelhasználásával készültek.[49] Ezek az új „hozzájárulások" valósággal felforgatták a régi pénzügyi helyzetet, amely a szerény ázsiai (kínai, szumátrai, monomotapai arany, japán és perzsa ezüst), továbbá Földközi-tenger környéki forrásokból (velencei arany és ezüst) táplálkozott. Meg abból az ugyancsak szerény mennyiségű rézből, amely a Vörös-tengeren érkezett Nyugatról. És a rengeteg álpénzből – bengáliai és egyéb kauri, Perzsiából Gudzsarátba importált keserű mandula . . . Akárcsak az arany és az ezüst forgalmát, a rézét is felforgatta a Portugáliából érkező hatalmas rézmennyiség, amelyet teljes egészében a Mogul uralma alatt álló India szippantott fel. Egészen addig, míg ritkább lesz a réz Lisszabonban,[50] majd végül, 1580 után, teljesen eltűnik. Ekkor aztán rézhiánynak vagyunk tanúi Indiában, annak ellenére, hogy némi pótlást nyújt a kínai és a japán réz. Dzsahángir uralkodása után, 1627 tájt az addig bőséges rézpénzkibocsátás meglassúdik a mongol uralom alatti Indiában, s az ezüst egyre nagyobb helyet foglal el a kereskedelmi ügyletekben, s vele párhuzamosan a kauri szerepe is megerősödik, részben ez helyettesíti a *rézpaiszát*.[51]

Kína

Az önmagában óriási embertömeget jelentő Kínát csak akkor értjük meg, ha belehelyezzük azokba a közeli primitív gazdasági rendszerekbe, amelyek kapcsolatosak vele, de amelyektől ő is függ: Tibet, Japán nagyjából a XVI. századig, az Indiai szigettenger, Indokína. Szabályt erősítő kivételként a primitív gazdasági rendszereknek ebből a kategóriájából ki kell emelnünk a Maláj-félszigetet, ezt a kereskedelmi csomópontot, ahová magától áramlik a pénz, Szumátra nyugati csücskét, arany- és fűszertermelő városaival és a már akkor eléggé sűrűn lakott Jávát, ahol a *caixa* vagy *cache* nevű, kínai mintára készült rézgaras van forgalomban, jóllehet Jáva ekkor még pénzgazdaságának csupán elemi stádiumánál tart.

Kína tehát gyermekkorukban megrekedt országok szomszédságában él: Japánban sokáig a rizs szolgált pénz gyanánt, az Indiai szigettengeren és Indokínában az importált vagy utánzott kínai *caixa*, a réz „*gong*”, a súlyra mért aranypor meg ón- és rézsúlyok, Tibetben a távoli Nyugatról érkező korall az aranyporral együtt.

Mindez megmagyarázza magának Kínának az elmaradottságát és ugyanakkor „uralkodó” pénzügyi rendszerének bizonyos állandóságát is. Kína minden veszély nélkül élhette lustán folyó pénzügyi történetét: elég volt számára, hogy felette álljon a szomszédainak. De ebből vegyük ki a papírpénz zseniális ötletét: a papírpénz kora nagyjából a IX. századtól a XIV. századig tartott, és főleg a mongolok idején volt nagyon hatékony, amikor a közép-ázsiai utak révén Kína egyszeriben megnyílt a sztyepp világa, az iszlám világ és Nyugat felé. Azonfelül, hogy a papírpénz az országon belül megkönnyítette az egyes tartományok közötti kifizetéseket, segítségével lehetővé vált a vert pénzt azokra a fémpénzkifizetésekre tartalékolni, amelyekre a Közép-Ázsiával és Európával folytatott kereskedelemhez volt szükség (mellékesen figyeljünk fel rá, milyen torz helyzet adódott abból, hogy ugyanakkor Kína ezüstöt *exportált*!).

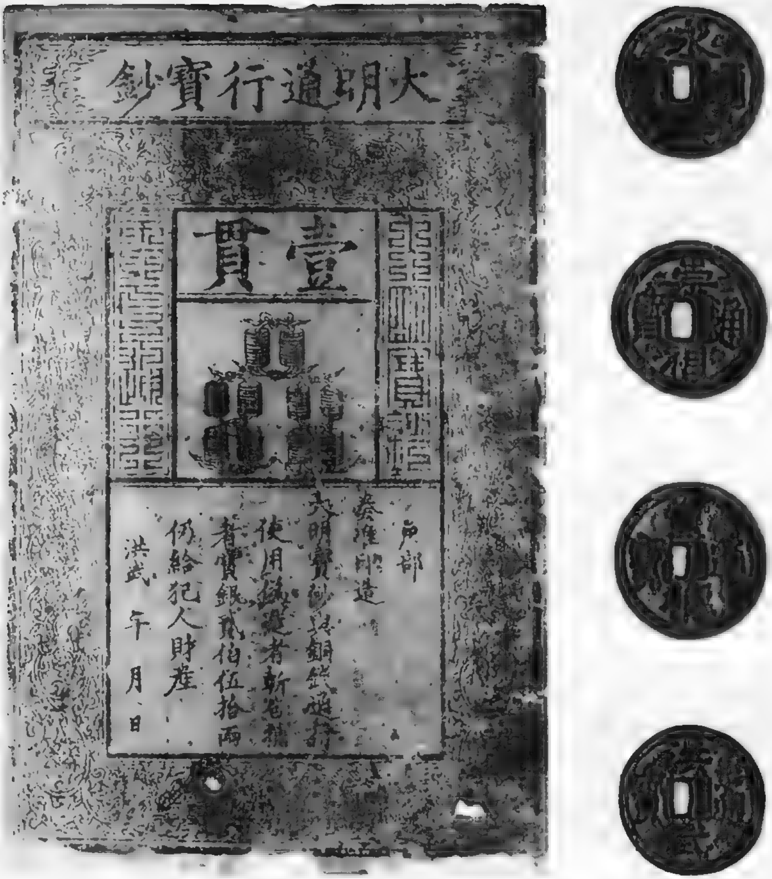

Balra: XIV. századi kínai bankjegy. Kibocsátó az első Ming uralkodó. G. Lion-gyűjtemény (Fotó: Giraudon) – *Jobbra (felülről lefelé): Ming-korszakból származó pénzek (XIV., XV., XVII. század).* Párizs, Musée Cernuschi

A császár bizonyos adókat bankjegyekben szedett, ugyanígy a külföldi kereskedők (Pegolotti emlékeztet rá) is bankjegyekre voltak kénytelenek átváltani ércpénzüket, amit aztán visszaadtak nekik, amikor elhagyták az országot.[52] A papírpénz használata amolyan kínai válasz volt a XIII. és XIV. századi konjunktúrára, mód arra, hogy legyőzze azokat a nehézségeket, amelyek a súlyos réz- vagy vascaixák archaikus forgalmának meg a selyemutak folytán felélénkült belföldi kereskedelemnek a természetes velejárói voltak.

Ám a XIV. században bekövetkezett pangás, továbbá a Mingek nemzeti dinasztiáját uralomra juttató parasztlázadás győzelme következtében megszakad a Nyugat felé vezető mongol út. A bankjegykibocsátás tovább folyik, de érezhetővé válik az infláció. 1378-ban 17 papír*caixa* 13 réz*caixát* ért. Hetven esztendővel később, 1448-ban már ezer bankjegyet adtak három fém*caixá*ért. Ez az infláció annál könnyebben elseperte a papírpénzt, minthogy ez az utóbbi a mongolok gyűlölt uralmára emlékeztetett. Az állam le is mondott róla, csupán magánbankok bocsátottak még ki helyi szükségletek fedezésére papírpénzt.

Ettől kezdve Kínának csupán egyfajta pénze van, a *caixa* vagy *cache* (cash), azaz a kínai garas, vagy réz*szapek*, ahogy az európaiak nevezték. Nagyon régi pénz, már kétszáz évvel a kereszténység előtt megvolt, a századok folyamán változott ugyan valami keveset, de megállta a helyét számos erős versenytárssal, például a sóval, a gabonafélékkel, majd a VIII. században a sokkal komolyabb selyemmel, aztán a XV. században a papírpénz eltűnésével egyidőben újra felbukkanó rizzsel szemben.[53] A Ming-dinasztia uralmának kezdetén rézből és ólomból készülnek az érmék (négy rész ólom, hat rész réz), „az ólom miatt könnyen el lehet őket törni ujjal is"; kerek, csak egyik oldalukon bélyeges pénzek, közepükön négyszögletes lyukkal, amelyen zsinórt átfűzve száz- vagy ezerdarabonként koszorúba lehetett őket fűzni. „Rendszerint – jegyzi fel Magaillans atya (megh. 1677-ben; könyve 1688-ban jelent meg) – ezerdénáros koszorút adnak egy tallérért, kínaiul *tael*ért. Ez a pénzváltás bankokban és állami pénzváltó fülkékben történik." A kínai „dénárok" természetesen nem alkalmasak minden szerep betöltésére, lévén csekély értékű egységek. Felettük van a súlyra mért pénz, ami magasabb rendű értéket képvisel. Esetükben – a nagyon korlátozott szerepet játszó arany, valamint az ezüst esetében – nem pénzérmékről, hanem „kis hajóra emlékeztető" rudakról van szó; „Makaóban *paes*nek, vagyis arany- vagy ezüstcipónak hívják őket". Magaillans atya szerint mindegyiknek más és más az értéke. „Az aranycipó egy, két, tíz, sőt húsz tallért is megér, az ezüst értéke fél, egy, tíz, húsz, ötven, sőt néha száz vagy háromszáz tallér."[54] A portugál jezsuita atya csökönyösen kitart a *dénár* és a *tallér* elnevezések mellett, de ennek ellenére is félreérthetetlen, amit mond. Csupán azt a kiegészítést fűzzük hozzá, hogy a *tael*, amit ő tallérnak nevez, többnyire elszámolási pénzegység, számolópénz, erre a kifejezésre azonban néhány oldallal később még visszatérünk.

A valóságban a legfelső szinten egyedül az ezüstrúdnak van jelentősége. „Fehér, mint a hó", mert antimonnal ötvözik; Kínában lényegében ez a nagy kereskedelmi ügyletek fizetőeszköze, annál inkább is, mivel a Ming-korszakban (1368–1644) virágzó, élénk pénzgazdaság és kapitalizmus így igyekszik kiterjeszteni a területét, megsokszorozni szolgálatait. Gondoljunk a kínai szénbányák körül keletkezett lázra (1596) és az 1605-ben rákövetkező roppant botrányra. Az ezüst iránt akkoriban oly nagy a kereslet, hogy az arany egyenértéke még az 5:1 arányt is eléri.

Mikor a manilai ezüstszállító vitorlások megteremtik az összeköttetést Új-Hispániával a Csendes-óceánon át, a kínai dzsunkák eszeveszetten rohannak elébük. Manilában minden árut kizárólag mexikói ezüstért adnak, nagyjából évi egymillió *peso* értékben.[55] A kínaiak „alászállnának a poklokba is – írja Sebastian Manrique –, csakhogy új árukat találjanak, s elcserélhessék őket az oly szenvedélyesen vágyott reálokra. Odáig mennek, hogy megközelítő spanyolságukkal szállóigét is szülnek: *plata sa sangre*", az ezüst maga a vér.[56]

A mindennapi életben az ezüstcipókat feldarabolatlanul nem lehet minden esetben használni. Ezért a vásárlók „feldarabolják őket az evégből maguknál hordott acélollóval, kisebb-nagyobb darabokra szabdalják a vásárolt áru értéke szerint". Minden ilyen darabot természetesen meg kell mérni. A vásárló és az eladó ehhez kis rugós mérleget használ. „Alig van olyan kínai – mondja egy európai (1733 és 1735 között) –, ha mégoly nyomorult is, aki ne hordana magával ollót és érzékeny kis mérleget. Az előbbi az arany vagy az ezüst feldarabolására szolgál, és *trapelin*nek nevezik, a másik, amellyel az anyagokat mérik, a *litan*. A kínaiak rendkívül ügyesek e téren, gyakran oly nagy pontossággal vágnak le két garas ára ezüstöt vagy öt sou ára aranyat, hogy sohasem kell kétszer hozzáfogniuk."[57]

Ugyanilyen részleteket olvashatunk egy évszázaddal korábban Las Cortes atyánál is 1626-ban, aki szintén bámulattal említi, milyen csodálatosan ért minden kínai ehhez a furcsa fizetési módhoz. Nincs olyan gyermek, mondja, aki ne tudná felbecsülni a rudak fémértékét és a fém kisebb-nagyobb tisztaságát. A legcsekélyebb fémrészecskét is felszedik egy csengő formájú, viasszal töltött eszköz segítségével, amelyet az övükön hordanak. Mikor már elég fémdarabka gyűlt benne össze, elég megolvasztani a viaszt.[58] Bámuljuk ezt a szisztémát? Első tanúnk nem habozik ezt cselekedni. „Ha elgondolkozom európai pénzeink sokféleségén – írja –, úgy vélem, csak előnyt jelent a kínaiak számára, hogy nincs nekik se arany-, se ezüstpénzük, mégpedig szerintem azért, mert ezek a fémek áruszámban menvén Kínában, az országba bevitt mennyiségük nem okozhat olyan jelentős emelkedést az élelmiszerek, egyéb árucikkek árában, mint olyan országban, ahol a vert pénz általánosan használatos . . ." Lelkendező szemtanúnk ezután így folytatja: „. . . egyébként mindennek az ára oly jól van szabályozva Kínában, hogy szinte alig vásárolnak árukat egymáshoz viszonyított értékük felett. Csupán az európaiak esnek áldozatul jóhiszeműségüknek. Mert igen gyakori, hogy a kínaiak az országban szokásos áron felül adják el nekik a vásárolt cikkeket."[59]

Igaz, hogy e roppant ország nem úszik az ezüstben, bármit mondjon is számtalan történész, aki úgy írja le Kínát, mint a világ fehér fémjének a „szivattyúját". S mi bizonyítja állításunkat? Az egyszerű nyolcas roppant vásárlóereje! Az a tény, hogy egy ilyen nyolcas érme tartományonként (s az ott forgalomban levő különböző, de mindenütt egyetlen pénznemben számolva) 700–1100 caixát ér, még nem sokat mond nekünk, de az már igen, hogy egyetlen ilyen vékony ezüstpénzzel 1695-ben „az ember hat hónapra valót vásárolhat a világ legjobb kenyeréből": itt nyilván egyetlen ember fogyasztásáról van szó, mégpedig a mi esetünkben egy nyugati utazóról, aki ki is használja a Kínában nem sokra becsült búzaliszt rendkívüli olcsóságát. De végül is ezért a kis ezüstpénzért ugyanez az utazó egy hónapra felfogadhat egy kínai szolgát is, „aki főz rá", egy *tael*ért (vagyis ezer caixáért; akkoriban még megközelítőleg annyit ér, mint a nyolcas) szolgálatába fogadhat egy felnőtt férfi inast is, aki ezenfelül kap még „négy nyolcast [egy alkalommal] a családja eltartására", arra az időre, amíg elkíséri utazónkat, Carerit, Pekingbe.[60]

Számításba kell vennünk egyúttal azt a kolosszális felhalmozást is, amelyet a császári kincstár végez (arról nem is beszélve, amit a gazdagok és a hatalommal visszaélő főtisztviselők harácsolnak össze). Ám ez a „befagyasztott" pénzmennyiség részben a kormány döntéseitől és rendszabályaitól függ, a kormány pedig arra használja, hogy befolyást gyakoroljon az árakra. Ez magyarázza meg a jezsuita atyák egyik levélváltását (1779). Szerintük az árukhoz viszonyítva a pénz értéke megváltozott a Csing-dinasztia idején, értsd: az árak nagyjából felmentek. Továbbá akár pénz, akár nem pénz az ezüst a szó szoros értelmében (és bizonyos, hogy nem az), Kína valamiféle ezüst–réz bimetallizmusban él. A belső átváltási árfolyam a garas és egy kínai „uncia" ezüst vagy valamely nyugati kereskedő által eladott nyolcas közötti viszonyt fejezi ki. Mármost ez az ezüst–réz-árfolyam napok, évszakok, évek és főleg a császári kormány által elrendelt, ezüst- vagy rézpénzkibocsátás szerint változik. A kormány célja a normális pénzforgalom fenntartása, és valahányszor szükségesnek mutatkozik, igyekszik a réz–ezüst-viszonyt visszavezetni a szokásos kiindulási pontokra azzal, hogy amikor túlságosan felértékelődik az ezüst vagy a réz, a császári kincstár ezüstöt, illetőleg rezet dob piacra. „Kormányunk – mondják a kínai jezsuiták – hol leszállítja, hol felemeli az ezüst, illetve a pénz értékét... ezt a hasznos megoldást a maga számára tartotta fenn az egész Birodalom területén." Az ellenőrzés annál könnyebb az állam számára, minthogy Kína minden rézbányája állami kezelésben van.[61]

Nem állíthatjuk tehát, hogy Kínában a pénz valami közömbös, semleges eszköz lett volna, az árak pedig mindenkor csodálatos módon változatlanok. Ismeretes, hogy egyes árak mozognak, például a rizsé. A XVIII. században Kantonban emelkednek az árak az Európával való kereskedelem nyomán végbemenő kettős, pénzügyi és bankjegyforgalmi forradalom hatása alatt, amely mélységesen át- meg áthatja a kínai birodalom régi gazdasági életét.[62] A tengerparti úgynevezett piaszter-gazdaság felforgatja a belső garas-gazdaságot. Márpedig ez az utóbbi alapjában véve nem volt olyan mozdulatlan és nyugodt, mint ahogyan azt rendszerint feltételezik.

Mindezek után az olvasó minden bizonnyal egyetért azzal, ahogyan mi látjuk a dolgokat: pénzügyi tekintetben Kína primitívebb, kevésbé rafinált, mint India. Rendszere azonban sokkal koherensebb, szemmel láthatóan egységesebb amazénál. Kína pénze nem olyan, mint más országoké.

A pénz működésének néhány szabálya

Európa kivételt képez – elképesztően különleges. Ismeri a pénzzel való bánás egész skáláját! Legalul, és sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan azt rendszerint mondják, van a cserekereskedelem, az önellátás, a primitív pénzek, a régi kisegítő megoldások, a kerülő utak a készpénzben való fizetés elkerülésére; felette azonban ott látjuk az ércpénzeket, aranyból, ezüstből és rézből, az utóbbiból viszonylag bőségesen van neki; végül sokféle változatú hitelrendszerrel is rendelkezik, a „lombardok" meg a zsidó kereskedők zálogkölcsöneitől a váltókig és a nagy kereskedelmi tőzsdék spekulációiig.

És ezek a játékok nem korlátozódnak csupán Európára. A rendszer, mint valami hatalmas háló a többi kontinensek erőforrásaira kivetve, világméretekben valósul meg és magyarázható. Az a tény, hogy a XVI. századtól kezdve Amerika „kincseit" Európa hasznára egészen a Távol-Keletig exportálják, ahol aztán helyi pénznemekre vagy nemesfém rudakra váltják át őket, nem holmi csekély jelentőségű részlet. Európa kezdi felfalni, felemészteni a világot. Ezért is kell tiltakoznunk némely múltbéli, sőt mai közgazdász „elméletei" ellen is, akik *retrospective* szinte sajnálják, kételkednek Európa egészségében: szerintük Távol-Kelet irányában állandó a pénzkiáramlás. Először is – tudjuk jól – nem halt bele. Aztán meg olyan ez, mintha valakiről, aki várost ostromol, s végül el is foglalja, azt mondanánk, hogy szegény elvesztegeti az ágyúgolyóit, puskaporát, sőt még az idejét is.

Végeredményben a világ minden pénze kapcsolódik egymáshoz, ha másért nem, hát azért, mert a valutapolitika minden zónában azt jelenti, hogy magához von vagy külföldre küld ilyen vagy olyan nemesfémet. Az ilyen pénzügyletek néha roppant távolságokra kihatnak. V. Magalhães-Godinho bebizonyítja, hogy az olasz, az egyiptomi és a távol-keleti pénzek már a XV. században ugyanúgy összefüggnek egymással, mint az európaiak. A világnak ezt a pénzügyi téren való összefüggését, ezt a struktúráját Európa nem tudja kedve szerint alakítani. Mindenütt, ahol el akarja magát fogadtatni, kénytelen úgy játszani, ahogyan az ott szokás. De mivel már Amerika meghódítása előtt viszonylag nagy mennyiségű nemesfémmel rendelkezett, igen gyakran elérte, hogy a játék az ő javára alakuljon.

A nemesfémekről folyó vita

Az ércpénz tulajdonképpen egymással kapcsolatban álló érmék együttese: az egyik a másiknak a tized-, tizenhatod- vagy huszadrészét éri és így tovább. Rendszerint több nemes vagy nem nemes fémet használnak egyidejűleg. A nyugati világ három ilyet választott magának, az aranyat, az ezüstöt és a rezet, e változatosság kellemetlenségeivel és előnyeivel együtt. Előnyei: megfelel a kereskedelem változatos szükségszerűségeinek; a megfelelő érmékkel minden fém egész sereg kereskedelmi ügyletet bonyolít le. Egy csupán aranypénzekre épülő rendszerben nehéz lenne elintézni a mindennapi középszerű vásárlásokat, ha pedig rézre korlátozódnék a rendszer, akkor meg a nagy összegű kifizetések lennének nagyon kényelmetlenek. A valóságban tehát minden fémnek megvan a maga szerepe: az arany a fejedelmek és a nagykereskedők – sőt az Egyház – számára van fenntartva, az ezüst a közönséges ügyletekre, a réz, ahogy az illik, a földszinté: a réz a kisemberek és a szegények „fekete” pénze, némi ezüsttel ötvözve ugyanis hamar megfeketül, így érdemelve ki a fekete jelzőt.

Az országban uralkodó fém első szempillantásra felvilágosítást nyújt az ottani gazdasági élet orientációjáról és egészségéről. Nápolyban 1751-ben felhalmozzák az aranyat, az ezüst kiáramlik az országból. A rézpénz, csekély volumene ellenére (1 500 000 dukát 6 millió ezüsttel és 10 millió aranydukáttal szemben) lényegében a kereskedelmi ügyletek fizetőeszköze, mert gyorsan forog, és bármilyen csekély is az értéke, „helyben marad”.[63] Ugyanezt látjuk Spanyolországban is: 1724-ben „a fizetések nagy része [. . .] *billon*ban történik [némi ezüsttel ötvözött réz]. Szállítása nehézkes és drága, egyébként az a szokás, hogy súlyra veszik át. . .”[64] Sajnálatos szokás, mert ugyanakkor Franciaországban vagy Hollandiában a billon, ez a rossz váltópénz csupán kisegítőként szolgál. De Spanyolországot, amely látszólag az Újvilág ezüstjének az ura maradt, csak úgy tűrik meg a többi hatalmak e távoli kincsek birtokában, ha megengedi, hogy „a nemzetek közös” pénzeként forogjanak, vagyis a szó szoros értelmében elvesztegeti őket mások hasznára. Akárcsak Portugália az arany esetében, Spanyolország is „egyszerű csatornává” lett a gyarmatai fehér fémje számára. Careri 1694-ben Cádizba érkezik a nemesfémet szállító vitorlásokkal. Egyetlen napon „több mint száz hajót” lát megérkezni „az öbölbe, amelyek a két Indiába küldött áruk fejében járó ezüstért jöttek: a vitorlásokon beérkező fém legnagyobb része – vonja le a következtetést – a külföldi nemzetek pénztárcájába vándorol”[65].

A virágzó gazdasági életű országokban ezzel szemben az arany vagy az ezüst játssza a főszerepet. 1699-ben a londoni Kereskedelmi Kamara az ezüstpénzről úgy beszél, „mint amely hasznosabb és jobban forgalomban van, mint az arany". De hamarosan jelentkezik a XVIII. századi hatalmas aranyinfláció. Anglia 1774-ben *de facto* törvényes és közhasználatban levő pénznek ismeri el az aranyat, s ettől kezdve az ezüst már csak kiegészítő szerepet játszik.[66] Franciaország azonban még továbbra is a fehér fémet játssza meg.

Felesleges hozzáfűznünk ehhez, hogy az itt mondottak csupán durva általánosítások nyilvánvaló kivételekkel. Ugyanakkor, amikor a XVII. század elején a nagy kereskedelmi piacok és tőzsdék úgy óvakodnak a réztől, mint a pestistől, Portugália szándékosan keresi, de csak azért, hogy szokása szerint a Jóreménység fokán túlra, India felé exportálja. Legyünk ezért óvatosak, és ne fogadjuk el a látszatot. Még az arany is rászedhet bennünket: az oszmán birodalom már a XV. században az aranyzónába tartozik (az afrikai arany és az egyiptomi pénz révén). Ám 1550 előtt az arany viszonylag bőségben megtalálható a földközi-tengeri országokban és Európában; Törökországban csak azért olyan bőséges, mert ez az ország az európai ezüstpénzek számára csupán átmenő út Távol-Kelet felé.

Egyébként valamely (arany-, ezüst-, réz-) pénz túlsúlya főleg a különböző fémek egymás közötti játékának az eredménye. A rendszer struktúrája hozza magával azt, hogy versenyeznek egymással. Világos, hogy rendes körülmények között a réz szerepe a legkevésbé jelentős, mert ezeknek a kis pénznemeknek az értéke nincs pontos arányban a bennük található fémmel, gyakran „bankjegy jellegűek", apró címletek, mondanánk manapság. Meglepetések azonban mindig lehetségesek: éppen szerény értéke következtében a réz a XVII. században elemi erejű, hatalmas inflációknak lett kényelmes szállítóeszköze Európa-szerte, főleg Németországban[67] és Spanyolországban (1680-ig),[68] a gazdaságilag beteg országokban, amelyek nem találtak más megoldást a nehézségeikből való kilábalásra. Még Európán kívül is, például 1660 körül Perzsiában, egy kis „félig nyúzott" rézpénz, amelyik „olyan vörös, mint a szarka húsa", árasztja el a piacokat, „az ezüst pedig napról napra ritkább lesz Hiszpánban [Iszfahánban]"[69].

Ezek után ne törődjünk többet a rézzel. Marad számunkra az arany és az ezüst, e két félelmetes úr. Termelésük rendszertelen, sohasem különösebben rugalmas, úgyhogy esetenként e két fém egyike vagy másika viszonylag nagyobb bőségben kerül piacra, majd többé-kevésbé lassan megint az ellenkezőjére fordul a helyzet és így tovább. Amiből kavarodások, katasztrófák s még inkább lassú, de hatalmas erejű, vissza-visszatérő, a forradalom előtti pénzgazdaság egyik jellemző vonását képező megrázkódtatások származnak. Túlontúl is ismert igazság: „Az ezüst és az arany két civakodó testvér." Marx szintén átvette ezt a megfogalma-

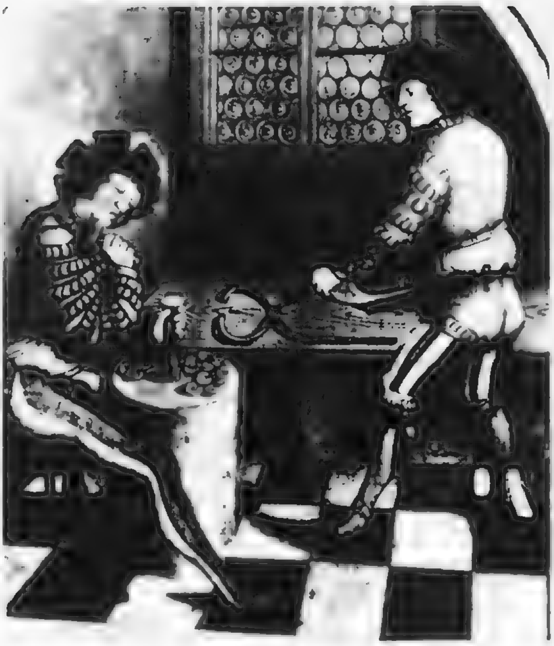

Pénzverés: Hans Hesse festménye (1521). *Minden bizonnyal akkor készült, amikor Annaberg városa örök időkre jogot kapott arra, hogy pénzt verhessen kizárólag saját bányáiból származó fémből.* A képet a város katedrálisában őrzik a bányászcéh oltárának a közelében. (Fotó: A. Colin)

zást: „Mindenütt, ahol az ezüst és az arany törvényesen érvényben van egymás mellett mint pénz – írja –, mindenkor hiába igyekeztek egyetlen, azonos anyagként kezelni őket."[70] A vita azóta sem ért véget.

A régi teoretikusok véleménye szerint egyforma súly mellett valamiféle állandó viszony következtében az arany tizenkétszer többet ér, mint az ezüst. Ez azonban egyáltalán nem érvényesül a XV. és a XVIII. század között, mert akkoriban a *ratio* – arányszám – gyakran változik e „természetes" vagy annak nevezett viszonyon belül, illetve kívül. Hosszú lejáratra a mérleg serpenyője hol az egyik, hol a másik felé billen, nem számítva egyes rövid vagy helyi különbségeket, amelyeket itt most nem vehetünk számításba.

Így, *hosszú időszakot* véve figyelembe, az ezüst felértékelődik a XIII. és a XVI. század között, nagyjából egészen az 1550-es évekig. Ha egy kicsit túlozni akarnánk, azt mondhatnánk, hogy akkoriban évszázadokon keresztül aranyinfláció volt. Ez az arany, amelyet az európai pénzverdék használnak fel, Magyarországról, az Alpokból, a távoli szudáni aranymosókból, majd a korai amerikai gyarmatokról érkezik. Mivel az aranypénzeket lehet a legkönnyebben felhalmozni, az európai uralkodók aranypénzekkel igyekszenek megvalósítani a terveiket, ilyeneket veret VIII. Károly olaszországi hadjárata előtt,[71] ilyeneket pazarol el hadjáratai során I. Ferenc francia király és V. Károly.

Ki nyer az arany e viszonylagos bőségén? Logikus, hogy azok, akiknek a birtokában ezüstpénz vagy ezüstfém van, más szóval az augsburgi kereskedők, a csehországi és az alpesi ezüstbányák birtokosai és közöttük koronázatlan királyként a Fuggerek. A két fém közül akkoriban az ezüst jelenti a biztos értéket.

Ezzel szemben 1550-től kezdve, és egészen 1680-ig, túl sok lesz a fehér fém, mert az amerikai ezüstbányák modern technikát (amalgám) kezdenek alkalmazni. Most tehát az ezüst válik hatalmas és szűnni nem akaró infláció motorjává. Az arany viszonylag ritkább lesz, tehát felértékelődik. Aki jó korán az aranyat játssza meg, mint a genovaiak Antwerpenben már 1553-ban, nyerő számra tesz.[72]

1680 után a mérleg nyelve gyengén újra a másik irányba billen, mert Brazíliában elkezdődik az aranymosás. A század végéig inkább stabilitásról kellene beszélnünk, ám aztán meggyorsul a gyenge mozgás. Németországban a frankfurti és lipcsei vásárokon a két fém közötti értékarány 1701 és 1710 között 1:15,27, majd 1741 és 1750 között 1:14,93-re alakul.[73] A legkevesebb amit mondhatunk az, hogy az ezüst immár nem devalválódik olyan mértékben, mint a brazíliai arany forgalomba hozatala előtt. 1720 és 1760 között ugyanis az aranytermelés legalább megkétszereződött világviszonylatban. Apró, de jellemző részadat: 1756 tájt Burgundiában újra feltűnik az arany a parasztok kezében.[74]

Ebben a lassú, elhúzódó játékban a fémek valamelyikének minden mozgása maga után vonja, irányítja a másik mozgását. Ez egyszerű törvényszerűség. A XV. század utolsó esztendeinek viszonylag bőséges aranya „fellendíti" a németországi ezüstbányákat. Ugyanígy a brazil arany első fellendülése 1680 tájt ösztönzőleg hat a potosí ezüstbányákra, amelyeknek egyébként szükségük is volt rá, és még náluk is jobban az új-hispániai bányászatra, ahol a Guanajuato és a Veta Madre rendkívül gazdag ezüstlelőhelyei ekkor élik dicsőségük legfényesebb napjait.

A valóságban ezek az ingadozások az úgynevezett Gresham törvénynek engedelmeskednek, amelynek egyébként egyáltalán nem Angliai Erzsébet tanácsosa volt a szerzője. Gresham megállapitása nagyon jól ismert: a rossz pénz kiszorítja a jót. A hosszú ideig tartó konjunktúrák során a sárga vagy a fehér érmék sorban eljátsszák a kevésbé „jó" pénz szerepét, amely elől a másik, a jobbik a spekulánsok kezébe vagy a pénzfelhalmozó kispolgárok harisnyaszárába vándorol. Ezt a spontán végbemenő folyamatot természetesen meggyorsíthatja az államok rosszkor történő közbelépése, amelyek azzal töltik az idejüket, hogy folyton újraértékelik a pénzeket, emelik az arany- vagy az ezüstérmék névértékét a piac ingadozásainak megfelelően, abban a ritkán igazolódott reményben, hogy ily módon helyre tudják állítani az egyensúlyt.

Ha a felértékelés gazdasági szempontból helyes, akkor semmi sem történik, vagy semmi sem rosszabbodik. Ha túlságosan erős a felértékelés, például az aranypénzek esetében, akkor a szomszédos államok minden sárga fémből készült pénze oda özönlik, ahol felárral értékesíthető, legyen az III. Henrik Franciaországa, Tiziano Velencéje vagy a XVIII. századi Anglia. Ha tartós a helyzet, akkor a túlságosan felértékelt aranypénz játssza el a rossz pénz szerepét, és elűzi az ezüstpénzt. Ez történik gyakran Velencében, és 1531 óta permanens módon ez a bizarr helyzet tapasztalható Szicíliában.[75] Minthogy mind Velencéből, mind Szicíliából érdemes ezüstöt küldeni Észak-Afrikába és még inkább Közel-Keletre, fogadhatunk rá, hogy az ilyenfajta, látszólag képtelen áramlások sohasem mentek végbe minden ok nélkül, bármit gondoljunk róluk, és bármit mondjanak is a korabeli teoretikusok.

E területeken a körülmények hatása alatt egyik napról a másikra bármi bekövetkezhet. Párizsban Edmond-Jean-François Barbier ezt jegyzi fel a naplójába 1723-ban: „A kereskedelemben egyebet sem látni, mint aranyat; olyannyira, hogy még húsz sou-t [...] is elkérnek a Lajos-aranyért [ezüstpénzben]... Másrészt a Lajos-aranyakat súlyra mérik... ami nagyon kényelmetlen. Az ember kénytelen aranymérleget hordani a zsebében."[76]

Pénzkiáramlás, takarékosság, felhalmozás

Európában és Európán kívül két orvosolhatatlan betegségben szenved a pénzrendszer: egyrészt a nemesfémek külföldre áramlanak, másrészt ezek a fémek immobilizálódnak a takarékosság és a gondos felhalmozás következtében. Az eredmény: a motor állandóan veszít üzemanyagából.

Először is az történik, hogy a nemesfémek szünet nélkül kikerülnek a nyugati áramkörből, elsősorban India és Kína felé; így volt ez már a legrégibb római időkben is. Ezüsttel vagy arannyal kell fizetni a selymet, a borsot, a fűszereket, a gyógyszereket és a távol-keleti gyöngyöket, ez az egyetlen mód elérni azt, hogy Nyugat felé vegyék az útjukat. Így aztán Európa kereskedelmi mérlege ebben a lényeges irányban – például Kína felé – deficites marad körülbelül az 1820-as évekig.[77] Hosszú évekig tartó, monoton kiáramlásról, *struktúráról* van itt szó: a nemesfémek maguktól futnak Távol-Keletre, Levantén, a Fokföldön, sőt a Csendes-óceánon át: a XVI. században a spanyol nyolcasok – *reales de a ocho* –, a XVII. és a XVIII. században a *pesos duros* (kemény piaszterek, amelyek egyébként

– s ez a másik jellemzője a folyamat állandóságának – a *reales de a ochók*kal egyforma értékűek, csupán a nevük változott). Nem lényeges, honnan indul a szervezett kiáramlás, a Cádizi-öbölből-e, amely nagyságánál fogva kedvez a csempészésnek, Bayonne-ból és a Pireneusokon át folyó élénk csempészet útján, vagy Amszterdamból és Londonból, ahol az egész világ minden pénze összetalálkozik! Még az is előfordul, hogy az amerikai ezüstöt francia hajók szállítják Peru partjairól.

Máskor a Balti-tengerről kiinduló pénzkivándorlás Kelet-Európának kedvez. Nyugat-Európa ugyanis lassacskán, fokozatosan megélénkíti ezeknek az elmaradott, gabona-, fa-, rozs-, hal-, bőr- és prémszállító, közepes vásárlóerejű országoknak a pénzforgalmát. Jelentkezik ez már a XVI. században a narvai csereforgalom révén, mert ez a város 1558-tól Oroszország nyitott ablaka a Balti-tengerre egészen addig, míg 1581-ben be nem zárul. Vagy a Fehér-tengeren 1553-ban Arhangelszk felé meginduló kereskedelemmel, az angolok révén. Ugyanígy hat a XVIII. században a szentpétervári kereskedelem is. Szükség van ezekre az idegen pénzinjekciókra, hogy ellentételként meg lehessen szervezni az óhajtott nyersanyagexportot. A hollandok, akik makacsul ragaszkodnak hozzá, hogy textíliákkal, szövetekkel, heringgel fizessenek értük, végül is elveszítik Oroszországban az első helyüket.[78]

Másik nehézség: a nagyon keresett ércpénznek gyorsan, egyre gyorsabban kellene forognia. Márpedig, és ráadásul éppen Európában, gyakran stagnál a takarékosság sokfajta formája miatt, amelyek ellen François Quesnayvel[79] együtt minden fiziokrata tiltakozik (majd sokkal később lord Keynes is!) az illogikus, értelmetlen tezaurálás, pénzfelhalmozás miatt, amely örökké tátongó, mindent elnyelő lyuk, akárcsak „a pénzéhes" India.

A középkorban Európa szenvedélyesen kereste a nemesfémeket, az arany ékszereket. Majd új, „kapitalista" szenvedély rabja lett, s a XIII., de legkésőbb a XIV. század közepétől az ércpénzeket gyűjtötte. Az értékes fémtárgyak régi szenvedélye azonban továbbra is megmaradt. II. Fülöp uralkodása alatt a spanyol grandok aranypénzekkel teli ládákat, megszámlálhatatlan arany- és ezüsttárgyat hagytak örökül utódaiknak: még az 1582-ben elhunyt és nem éppen gazdag ember hírében álló Alba herceg is 600 tucat ezüsttányért és 800 ezüsttálat hagyományoz örököseire.[80] Két évszázaddal később – 1751-ben – Galiani a nápolyi királyságban felhalmozott nemesfémet az országban forgalomban levő mennyiség négyszeresére becsüli. „A fényűzés – magyarázza – oly mindennapivá tette mindezeket az ezüsttárgyakat, órákat, dohányszelencéket, kard- és botmarkolatokat, asztalneműket, csészéket, tányérokat, hogy az szinte hihetetlen. A nápolyiak, akik szokásaikban mindenben hasonlítanak a régi spanyolokhoz, roppant nagy örömöt lelnek abban, hogy régi ezüsttárgyakat őrizzenek *scrittori*nak és *scrabattoli*nak nevezett ládáikban."[81] Sébastien Mercier ugyanígy érez Párizs „üres és tétlenül heverő... arany- és ezüstingóságokból, ékszerekből, lapos tálakból [ezüsttálak]" álló gazdagságával szemben.[82]

Ezzel kapcsolatban egyetlen számadat sem bizonyos. W. Lexis egy régi munkájában a XVI. század elejére vonatkozólag 3:4 arányt fogadott el a felhalmozott nemesfémek és a forgalomban levő pénzek között.[83] Ez az arány bizonnyal megváltozott a XVIII. századra, még ha nem is 4:1 arányban, ahogy azt Galiani említi, azt akarva bebizonyítani, hogy a nemesfémkereslet nem csupán a pénzverésszükségletnek a függvénye. Igaz, hogy a fémek globális tömege a XVI. és a XVIII. század között csodálatos módon megnövekedett, 1:15 arányban, ami W. Lexis szerint durva becslés.[84] Az ismert példák nem mondanak ennek ellen: 1670-ben a francia pénzforgalom 120 millió livre körül mozog. Egy évszázaddal később, a Forradalom előtti esztendőkben 2 milliárdra emelkedik. Nápolyban 1570-ben a pénzkészlet 700 000 dukát, 1751-ben már 18 millió. Nápoly és Itália a XVII. és a XVIII. században valósággal dúskál a nem használt készpénzben. 1680 táján Genovában a bankárok jobb híján két és három százalékra kínálták a pénzüket az idegeneknek. Számos szerzetesrend azonnal igénybe is vette ezt a csodálatos kölcsönforrást, s így szabadult meg régi, öt-, hat-, hétszázalékos adósságaitól.[85]

Aztán közbeszólnak a kormányok is; gondoljunk csak V. Sixtus pápának az Angyalvárban felhalmozott kincseire, Sully kincstárára az Arzenálban, az őrmesterkirály* kincstárára, aki ugyanúgy nem tud vele mit kezdeni, mint csapásra mindig készenálló (*schlagfertig),* de fel sohasem használt hadseregével. Csupa ismert, gyakran idézett példa. Vannak mások is, például azok az óvatos, a XVI. század végén és a XVII. század elején alapított vagy újjászervezett bankok, amilyen maga a nagy hírű Amszterdami Bank is. „Minden pénz ténylegesen, készpénz formájában ott van a bankban – mondja ez utóbbiról 1761-ben egy jó megfigyelő – [...] itt most nincs helye megvizsgálnunk, vajon ez az elzárva tartott pénz nem ugyanolyan haszontalan-e a pénzforgalom számára, mint amikor még a bányák mélyén volt elásva. Meg vagyok róla győződve, hogy a hitel csorbítása és a jóhiszeműség megsértése nélkül forgalmazni lehetne a kereskedelem javára..."[86] Minden bank megérdemli ezt a szemrehányást, kivéve az 1694-ben alapított Angol Bankot, amelyik, amint majd látni fogjuk, forradalmat csinál a maga módján.

---

* Frigyes Vilmos. – *A ford.*

Az elszámolási valuták

A különböző pénzek egymással keveredő léte magától szükségessé tette az elszámolási, úgynevezett imaginárius – valutákat. Mi sem természetesebb, mint hogy a pénzeknek közös mércére van szükségük. Az elszámolási valuták jelentik ezeket a mértékegységeket, mint ahogyan óráinkon az órák, a percek és a másodpercek.

Amikor azt mondjuk, hogy 1966 egy bizonyos napján a Napóleon-arany 44,70 frankot ér a párizsi tőzsdén, akkor nem valami nehezen felfogható igazságot jelentünk ki, de: 1. az átlag francia rendszerint nem sokat törődik ezzel az árfolyammal, és nem mindennap találkozik régi aranypénzekkel; 2. a frank, ez a valóságos elszámolási pénz ott van a pénztárcájában bankjegyek formájában. Ha ellenben egy párizsi polgár azt jelzi, hogy az 1602. esztendő ilyen és ilyen hónapjában az aranytallér 66 sou-t ér, vagy ha így jobban tetszik: három livre hat sou-t, akkor először is ez a polgár sokkal gyakrabban találkozik arany- és ezüstpénzekkel a maga mindennapi életében, mint napjaink franciái. Az ő számára ezek jelentik a szokásos forgalomban levő pénzt. Ezzel szemben sohasem találkozik sem a *livre*-rel meg a livre huszadrészét érő *sol*lal, sem a *sou* tizenketted részét érő dénárral. Ezek ugyanis imaginárius pénzek, amelyek a számolást szolgálják, segítik az egyes pénzek értékének a felbecsülését, az árak és a bérek meghatározását vagy például a kereskedelmi könyvelést, amit aztán bármilyen más, valóságos helyi vagy idegen pénzben ki lehet fejezni, valahányszor át kell térni a könyvelésről a valóságos kifizetésre. Egy száz livre-et kitevő adósságot különböző mennyiségű arany-, ezüst- és kiegészítő rézpénzzel lehet kifizetni.

XIV. Lajos vagy Turgot egyetlen kortársa sem tartott a tenyerében livre-et vagy *sou tournois*-t (az utolsó tours-i dénárt 1649-ben verték). Ha meg akarnánk keresni az elszámolási pénzeknek megfelelő pénznemeket, akkor messze kellene visszamennünk a múltba. Nincs ugyanis olyan elszámolási pénz, amely régen, egy bizonyos időpontban ne lett volna valóságos pénz. Ilyen például a *livre tournois*, a *livre parisis*, a font sterling, az olasz városok lírái meg az 1517-ben elszámolási pénzzé vált velencei dukát, vagy a spanyol dukát, amely – azzal ellentétben, amit vele kapcsolatban írtak – 1540-ben megszűnik valóságos pénz lenni, vagy a flandriai *gros* nevű elszámolási pénz, amely nem más, mint a Szent Lajos által 1266-ban veretett régi ezüst gros. Hogy kissé távolabbi példát idézzünk, miközben ugyanezzel a problémával találkozunk, olvassuk csak el az itt következő, Indiával kapcsolatos XVIII. századi kereskedői feljegyzést: „Egész Indiában a törvényes forgalomban levő rúpiában számolnak, amelynek az értéke 30 sol" (mivel itt francia kereskedő beszél, 30 tours-i solról van szó), majd hozzáfűzi: „Ez ugyanolyan képzeletben lé-

Néhány aranypénz: Balról jobbra: firenzei forint 1300 tájáról, Nagy Lajos aranyforintosa, XIV. század, genovai aranypénz, XIII. század
(Fotó: A. Colin és a Magyar Nemzeti Múzeum fototékája, Budapest)

tező pénz, mint a különböző francia livre-ek, az angol font sterling vagy a flandriai és holland gros; ez a virtuális pénz szolgál a megkötött üzletek elszámolására, és mindenkor meg kell jelölni, hogy forgalomban levő rúpiáról van-e szó, vagy valamely más ország pénzéről . . .”[87]

A magyarázat teljességéhez az is hozzátartozik, hogy a valóságos pénzek névértéke szüntelenül emelkedik, mivel a kormányok szünet nélkül emelik a valódi pénz értékjelzését, más szóval devalválják az elszámolási pénzt. Ha az olvasó figyelemmel követte az itt előadottakat, akkor könnyebben fogja megérteni a *livre tournois* változatos életét.

A francia példa bizonyítja, hogy az elszámolási pénzzel űzött mesterkedés elkerülhető. 1577-ben III. Henrik, az egyik legtöbbet ócsárolt francia király, a lyoni kereskedők sürgetésének engedve elhatározta, hogy újra a régi értékére emeli a tours-i livre-et. Mi sem egyszerűbb, csupán az aranyhoz kell kötni az elszámolási pénzt. Ezt hajtotta végre sikerrel ez a gyenge kormány, amikor elhatározta, hogy a jövőben a számlákat *écu*ben, ne pedig livre-ben vezessék, az *écu* pedig, ez a valóságos, „csengő, jó súlyú” aranypénz három livre-t vagy ennek megfelelően hatvan sou-t érjen. Ugyanez történnék, ha egy francia kormány holnap elhatározná, hogy az ötven frankos bankjegy ezentúl egy Lajos-aranyat ér, és hogy minden elszámolást Lajos-aranyban kell megejteni. (De kérdés, sikerülne-e neki?) Az 1577. évi művelet sikerrel is járt egészen a III. Henrik meggyilkolását (1589) követő sötét esztendőkig. Ám ettől fogva minden szétbomlik, amint arról a külkereskedelmi elszámolások tanúskodnak. Az igazi *écu* elszakad az elszámolási *écu*től, az utóbbi továbbra is 60 sou-t ér, az előbbi azonban 63-at, 65-öt, még 70-nél is többet. 1602-ben a tours-i livre-hez való visszatérés már az infláció beismerését jelentette. Az elszámolási pénz tehát ismét elszakadt az aranytól.[88]

És ez így is marad egészen 1726-ig. XV. Lajos kormánya nem csupán a pénzváltozások hosszú sorozatának vetett véget, hanem a tours-i livre-et az aranyhoz kapcsolta, és ez a rendszer apró módosulásoktól eltekintve többé már nem is változott. Az utolsó módosítás az volt, hogy az arany kiáramlására hivatkozva 1785. október 30-án az addig 1:14,5-ben megállapított arany–ezüst értékarányt egy ponttal magasabban 1:15,5-ben rögzítették.

Ily módon Franciaország nem szakadt el túlságosan a fehér fém iránt tanúsított ragaszkodásától, hiszen mind Spanyolhonban, mind Angliában 1:16 volt a *ratio.* Mindez nem jelentéktelen valami. Mivel az arany Franciaországban olcsóbb volt, mint Angliában, hasznot hajtó műveletnek bizonyult a szigetországba való bevitele (a francia piacról), hogy ott az angol pénzverdékben pénzt verjenek belőle. Megfordítva, az ezüst ugyanilyen okból kiáramlott Angliából: 1710 és 1717 között állítólag roppant nagy, 18 millió font sterling értékben.[89] 1714 és 1773 között az angol pénzverdék hatvanszor nagyobb értékű aranyérmét vernek, mint ezüstöt.[90]

A XVIII. századi Európa végre megengedhette magának az ilyen stabilizációkat. Korábban minden elszámolási pénzegység, akár magas, akár alacsony volt a belső értéke, állandó devalvációkon ment keresztül, amelyek közül egyeseké, mint például a tours-i livre-é vagy a lengyel *grossz*é, gyorsabb volt, mint másoké. Ezek a devalválódások minden bizonnyal nem voltak véletlenek: főleg az olyan, elsősorban nyersanyagexportáló országokban, mint Lengyelország, sőt Franciaország is, amolyan export*dömping* folyt.

Mindenesetre az elszámolási valuták devalválódása rendszeresen stimulálta az árak emelkedését. Luigi Einaudi közgazdász kiszámította, hogy az 1471 és 1598 között Franciaországban végbement áremelkedés (627,6%) alkalmával a tours-i livre devalválódása nem kevesebb, mint 209,6 százalék volt.[91] Az elszámolási pénzegységek egészen a XVIII. századig szünet nélkül devalválódtak. Étienne Pasquier már megmondotta halála után hat évvel, 1621-ben megjelent posztumusz művében, hogy egyáltalán nincs ínyére ez a közmondás: „Elértéktelenedett, mint a régi pénz, amikor olyan emberről szólunk, akinek rossz a híre... mert ahogy jelenleg áll a gazdasági élet Franciaországban, a régi pénz jobb, mint az új, ez az utóbbi ugyanis mintegy száz esztendő óta egyre csak gyengül..."[92]

Arany- és ezüstkészlet; a pénz forgási sebessége

A Forradalom előestéjén Franciaország pénzkészlete mintegy 2 milliárd tours-i livre-re rúghatott, vagyis nagyjából 20 millió lakost számolva fejenként száz livre-re. 1751-ben Nápolyban hárommillió lakost számolva, 18 millió dukát, vagyis fejenként hat dukát a pénzállomány. 1500-ban, az amerikai nemesfémek beáramlása előtt Európában talán 2000 tonna arany és 20 000 tonna ezüst lehetett, de ezeket a számokat *rendkívül* vitatható számítás eredményeként kaptuk.[93] Ezüstre átszámítva mintegy 40 000 tonna esett 60 millió lakosra, vagyis valamivel több mint 600 gramm fejenként, ami nevetségesen alacsony szám. 1500 és 1650 között a *hivatalos* számadatok szerint a nyugat-indiai hajórajok 180 tonna aranyat és 16 000 tonna ezüstöt raktak ki Sevillában. Önmagában roppant nagy, de megint csak szerény mennyiség.

A mennyiségek azonban viszonylagosak. Tudniillik bármit gondoljanak is a kortársak, ennek a pénzmennyiségnek csekély kereskedelmi forgalmat kell ellátnia. És főleg: a pénz kézből kézbe megy, „kaszkádszerűen" – szakaszosan forogva –, ahogy azt egy portugál közgazdász mondja (1761),[94] s a sebessége megsokszorozza (ez az a forgási sebesség, amelyet már Davanzati megsejtett [1529–1606], majd aztán megmagyarázott William Petty és Cantillon, aki elsőnek használta ezt a kifejezést).[95] Minden új fordulatnál újabb számla rendeződik, a pénz úgy tesz pontot az üzletekre, „mint az ácsolatot megerősítő csapszeg" – mondta egy mai közgazdász. Sohasem az eladások vagy a vásárlások egész ellenértékét fizetik ki, hanem csupán a különbségüket.

Nápolyban 1751-ben egy és félmillió dukát van forgalomban rézpénz, 6 millió dukát ezüstpénz és 10 millió dukát aranypénz formájában (ebből 3 millió van a bankokban), vagyis majdnem 18 millió dukát. Az évi vásárlások és eladások tömege 288 millió dukátra becsülhető. Ha figyelembe vesszük az önellátást, a természetben fizetett béreket, a cserekereskedelmet, és ha arra gondolunk, magyarázza Galiani, „hogy a népünk háromnegyedét kitevő parasztok fogyasztásuk tizedrészét sem vásárolják készpénz ellenében", akkor ezt a számot 50 százalékkal csökkenthetjük. Amiből a következő probléma adódik: hogyan lehetséges 18 milliónyi pénzkészlettel 144 milliós fizetési forgalmat eszközölni? A válasz: úgy, hogy minden pénzérme nyolcszor cserél gazdát.[96] A pénz forgási sebessége tehát a kifizetések összegének és a forgalomban levő pénz mennyiségének a hányadosával egyenlő. Arra kell-e vajon gondolnunk, hogy ha növekedne a kifizetések mennyisége, akkor a pénz „kaszkádszerű" mozgása is meggyorsulna?

Irving Fisher törvénye segít a probléma felvetésében. Ha Q a gazdát cserélt termékek tömege, P ezeknek az átlagára, M a pénz tömege, V a forgási sebesség, a közgazdász tanulók egyenlete rövidítve a következő: $MV = PQ$. Ha a kifizetések tömege növekszik, a pénzkészlet viszont nem változik, akkor a forgási sebességnek kell növekednie, feltéve, ha a szóban forgó gazdasági életben (például a nápolyiban vagy egy másikban) egyéb tényezők hatása nem érvényesül.

Tehát úgy véljük, hogy az „árforradalomtól" kísért XVI. századi gazdasági fellendülés idején a forgási sebesség ugyanolyan ütemben növekedett, mint az Irving Fisher-féle egyenlet többi tényezői. Ha – *lato sensu* – a termelés, a pénztömeg és az árak megötszöröződtek, akkor a forgási sebesség is minden bizonnyal megötszöröződött. Természetesen átlagokról van szó, amelyek nem veszik figyelembe a rövid ideig tartó konjunktúraváltozásokat (például az 1580–1584 között bekövetkezett súlyos üzleti pangást) vagy a helyi variációkat.

Bizonyos pontokon viszont rendellenes, kivételes gyorsaságokat érhet el a forgás. Galiani egyik kortársa szerint Párizsban egy *écu* akár ötven kézen is átmehet huszonnégy óra leforgása alatt: „. . .ha számításba vennénk minden pénzben teljesített kifizetést, amely január elsejétől december utolsó napjáig a város minden rendű és rangú lakosa között megy végbe, a királyi udvartartástól a napi egy sou ára kenyeret fogyasztó koldusig . . ., akkor kiderülne, hogy az egész világon feleannyi pénz sincs, mint amennyit csupán Párizsban költenek az emberek kiadásokra egy esztendő alatt".[97]

Ez a pénzforgás állandó fejfájása a közgazdászoknak, benne látják minden vagyon forrását, Proteusát, érthetetlen paradoxonok magyarázatát. „Tournai ostroma alatt, 1745-ben – magyarázza egyikük –, sőt valamivel előtte is, minden közlekedés el volt vágva, a legnagyobb zavarban voltak, hogyan folyósítsanak előleget a helyőrség zsoldjára. Kitalálták, hogy kölcsönveszneknek 7000 forintot a kantinoktól. Ennyi volt a várban fellelhető összes pénz. Egy hét múlva a 7000 forint visszakerült a kantinokba, s ekkor újra kölcsönkérték tőlük ugyanezt az összeget. A műveletet aztán hét héten át megismételték egészen a kapituláció napjáig, úgyhogy ugyanaz a 7000 forint 49 000 forint forgalmat bonyolított le. . ."[98] Ugyanígy még számos egyéb példát is felhozhatnánk, például az 1793 májusa és júliusa között Mainzban forgalomban levő „ostrompénz" esetét.

A piacgazdálkodáson kívül

De térjünk csak vissza a nápolyi királyságba, az 1751-es esztendőhöz. A forgalomban levő pénzmennyiség elégséges lenne a műveletek feléhez, ami nagyon sok, de még így is roppant nagy a maradvány. A pénzforgalom nem érinti a parasztokat, sem a természetben fizetett béreket (szalonna, só, sózott hús, bor, olaj), és csak mellékesen vesznek benne részt a nápolyi és más textilüzemek, szappanfőzők, szeszfőzdék munkásainak a bérei. Mindezeknek az iparágaknak a munkásai részesülnek ugyan pénzjuttatásokban, de ők ezeket az összegeket azonnal ki is adják, csak addig tartják, amíg kézből szájba – *della mano alla boca* – nem jut. . . Ahogy F. W. von Schrötter német közgazdász már 1686-ban megmondotta, ezeknek a manufaktúráknak egyik érdeme az, hogy „több pénz megy kézből kézbe, mivel ily módon több embernek juttatnak kenyeret. . .”[100] Bármily rosszul fizetik a szállítást, az is készpénzfizetés ellenében történik. Mindez Nápolyban csakúgy, mint egyebütt nem akadálya annak, hogy a cserekereskedelem és főleg az élelmiszerben történő juttatások nagyjából ugyanannyira rúgnak, mint a piacgazdálkodás műveletei.

A kulcsszó gyakran: *baratto*, vagy *barattare*, vagy *dare a baratto.* A *baratto* a levantei kereskedelemben általános cserét jelent. Itt már a XV. század előtt abban áll a nagy művészet, hogyan lehet fűszerhez, borshoz, tölgyfagubacshoz jutni velencei szövöttáru vagy üvegáru fejében, tehát elkerülni a készpénzben való fizetést. Nápolyban a XVIII. században az árucikkek rendszeresen csere formájában váltanak gazdát, mindenki elfogadja az árakat, amelyeket később már hatóságilag állapítanak meg (úgynevezett *alla voce* árak); ettől kezdve minden tétel pénzértékét felbecsülik, s ennek alapján történik a csere. Micsoda bányája a számtani feladatoknak az iskolások számára, akik páter Alessandro della Purificazione 1714-ben Rómában megjelent *Aritmetica Praticá*ja felett görnyedezve töltik napjaikat!

Barattare a hármas szabály – a *regola di tre* – alkalmazását jelenti, de ilyenfajta esetekre: egyszerű csere, például viasz bors ellenében; félig készpénzfizetés, félig természetbeni csere; határidős csere, „amikor időpontot tűznek ki a fizetésre”. . .

Az a tény, hogy az ilyen műveletek számtankönyvbe kerültek, mutatja, hogy a kereskedők maguk is gyakorolják a cserekereskedelmet, ami pedig, tudjuk jól, akárcsak a váltó, „lehetővé teszi a kamat összegének az elleplezését”.

Mindez rávilágít a pénzforgalom elégtelenségére, még a rendkívül élénk XVIII. században is, amelyre pedig egy kissé úgy tekintünk, amikor a korábbi korszakok után elérkezünk hozzá, mint valami paradicsomra.

Nos, a pénz és a piac ebben a korban még nem keríti teljesen hatalmába az emberek egész életét, a szegények átcsúsznak a háló szemein. Elmondhatjuk, hogy 1713 tájt „a pénz változásai alig-alig érintik a [burgundiai] parasztság legnagyobb részét, azokat, akiknek nincs pénzük"[101]. Olyan igazság ez, amely majdnem mindig és mindenütt érvényes a parasztságra.

Más, nagyon előrehaladott szektorok viszont már szemben találják magukat a hitel bonyodalmaival. De csupán szűk ágazatokról van szó.

Papírpénzek és hiteleszközök

A fémpénzek mellett forgalomban vannak a papírpénzek is (a bankjegyek), valamint az úgynevezett zsirális pénz (könyvelési műveletekkel, bankszámlára való átutalással történő kompenzációk, amit a német szerencsés kifejezéssel *Buchgeld*nek – könyvpénznek – nevez; a gazdaságtörténészek szerint már a XVI. században valóságos infláció volt *Buchgeld*ben).

Éles határ választja el a – legkülönbözőbb formákban megjelenő – pénzt a hiteltől (ennek minden eszközét figyelembe véve). A hitel két olyan szolgáltatás közötti cserét jelent, amely nem egyidőben történik: én szolgáltatok neked, te majd később fizetsz érte. A földesúr, aki vetőmagot előlegez a parasztnak azzal a feltétellel, hogy aratáskor visszakapja, hitelt nyit; ugyanígy a kocsmáros, aki nem követeli azonnal a vendégtől a fogyasztás ellenértékét, hanem krétával vonalat húz a falra, s így írja az ivó számlájára (franciául: *krétapénz*); vagy a pék, aki a kenyeret átadva egy kettéhasított fadarabon (az egyik darab nála, a másik a vásárlónál marad) bevágással jegyzi fel a fizetendő összeget. A kereskedők, mikor lábon veszik meg a parasztoktól a gabonát vagy nyírás előtt a birkák gyapját az állattenyésztőktől Segoviában és egyebütt, ugyanígy járnak el. Ez a váltók elve is:[102] aki valamely tőzsdén, például a XVI. században a Medina del Campó-i vásáron elad egy váltót, azonnal megkapja érte a pénzt, míg a váltó vevője majd csak három hónappal később veszi fel az ellenértékét egy másik helyen a pillanatnyi árfolyamon. Az ő feladata, hogy biztosítsa a hasznát, és felmérje a kockázatokat.

Ha a kortársak többségének a szemében a pénz „kevés ember cinkos megegyezése"[103], ez a pénz, amely úgy pénz, hogy nem is az, az ilyen, a könyvelés rubrikáiban elrejtett, vele összemosódó pénz nemcsak bonyolultnak, hanem valósággal ördöginek tűnik, s nem szűnő bámulat forrása. Az olasz kereskedő, aki 1555 táján egyetlen asztalkával és a hozzávaló írókészletével telepszik le Lyonban, s aztán megvagyonosodik, valóságos botránykő még azoknak a szemében is, akik elég jól megértik a pénzzel való bánást és az árfolyamok ingadozásait. Még 1752-ben is David Hume (1711–1776), ez a kiváló intellektuel, aki filozófus, történész és egyben közgazdász is, elszánt ellenfele az „újonnan kitalált papíroknak, részvényeknek, bankjegyeknek és a pénzügyminiszter által kibocsátott (állam-) papíroknak", s egyúttal az államadósságnak is. Nem többet és nem kevesebbet javasol, mint annak a 12 millió értékű papírnak a forgalomból való kivonását, amely feltevése szerint forgalomban van Angliában a 18 millió font sterling mellett, mert szerinte ez a biztos módja annak, hogy a királyságba áramoltasson rengeteg új nemesfémet.[104] Milyen kár a mai érdeklődő ember számára (Angliának persze nem), hogy ezt az ellen-Law rendszert nem próbálták ki! A maga részéről Sébastien Mercier viszont azon sajnálkozott, hogy Párizs „nem vett mintát a londoni bankról". Leírja a készpénzben történő párizsi fizetések idejétmúlt látványát: „A hónap tizedikén, huszadikán és harmincadikán reggel tíz órától déli tizenkettőig hordárok cipelnek terhük alatt görnyedezve pénzzel teli zsákokat. Úgy futnak, mintha ellenséges hadsereg fenyegetné a várost, ami azt bizonyítja, hogy nálunk még nem valósították meg azt az elmés politikai jegyet [vagyis a bankjegyet], amely helyettesítené ezeket a fémeket, s ezek ahelyett, hogy ládából ládába vándorolnának, csupán helyüket nem változtató jelek lennének. Jaj annak, akinek lejár ezen a napon a váltója és nincs pénze!" Ez a látvány már csak azért is nagyon hatásos lehetett, mivel az egyetlen rue Vivienne-re összpontosult, „ahol több a pénz – jegyzi meg informátorunk –, [...] mint az egész városban; ez a város zsebe".[105]

Mindez régi módszer

A pénz fejlődésének különböző módjai a szó szoros értelmében régi, sőt nagyon régi dolgok, a múlt ködébe vesző találmányok. Csupa olyan eljárás, amelyet legfeljebb újra kellett feltalálni. Végeredményben azonban, és éppen régi voltuk következtében, „természetesebbek", mintsem hinné az ember.

Csakugyan attól a pillanattól kezdve, hogy tudtak írni az emberek, és csengő, teljes súlyú fémpénzekkel kellett ügyleteiket intézniük, máris írással, levelekkel, ígéretekkel, rendelvényekkel helyettesítették őket. A keresztény időszámítás előtt húsz évszázaddal Babilonban a helybeli kereskedők és bankárok között már papírpénzek és csekkek voltak forgalomban, amelyeknek a modernségét nem szükséges eltúloznunk ahhoz, hogy megcsodáljuk elmésségüket. Hasonló szellemes eljárásokkal találkozunk Görögországban vagy a hellén kultúra műhelyévé lett Egyiptomban is, ahol Alexandria vált „a nemzetközi átmenő kereskedelem leglátogatottabb központjává". Rómában ismerték a folyószámlát, az *argentariik* könyveiben tartozik–követel rovat szerepel. Végül minden hiteleszközt – váltó, rendeletre szóló adóslevél, hitellevél, bankjegy, csekk – ismertek az iszlám országainak muszlim vagy más hitű kereskedői is, ahogy arról a X. század óta tanúskodnak számunkra az úgynevezett *genizák*, amelyeket főleg Ó-Kairó zsinagógájában találtak.[106] Ami Kínát illeti, ebben az országban már a IX. századtól kezdve használták a papírpénzt.

Mindezek a távoli előzmények alkalmasak rá, hogy megóvjanak bennünket bizonyos, kissé naiv csodálkozásoktól. Mondjuk tehát ki, hogy amikor Nyugat-Európa újra rátalál ezekre a régi eszközökre, nem olyasféle felfedezésről van szó, mint amilyen Amerikáé volt. A valóság az, hogy minden olyan gazdaság, amelynek a számára szűknek bizonyul az ércpénzforgalom, mintegy a természetének, a fejlődésének az irányában szinte logikus módon, a maga erejéből elég gyorsan eljut a hiteleszközökhöz: ezek spontán születnek a kötelezettségeiből és nem kevésbé a tökéletlenségeiből.[107]

A XIII. században Nyugat-Európa tehát újra felfedezte a váltót, a hosszabb lejáratra történő fizetésnek ezt az eszközét, amelyik a keresztes hadjáratok sikerei nyomán átkel hosszirányban a Földközi-tengeren. A váltót sokkal hamarabb kezdik *forgatni*, hátiratolni, mint általában gondolják: a rendelvényes aláírja és átruházza. Az természetesen világos, hogy az első, 1410-ből származó ismert forgatáskor ez a forgalom még nem azonos azzal, amivé később válik. Aztán újabb haladás következik: a váltó immár nem szorítkozik egyetlen útra az egyik tőzsdétől a másikig, mint kezdetben. Az üzletemberek piacról piacra, vásárról vásárra viszik: Franciaországban ezt váltónak és visszváltónak, Itáliában *ricorsá*nak nevezik. Ezek az eljárások, amelyek a hitel meghosszabbítását jelentik, a XVII. században jelentkező nehézségekkel válnak általánossá. Egész sereg „szívességi váltó" kerül így forgalomba az üzletemberek cinkos összejátszása folytán, sőt mindennapossá válik az a szokás is, hogy a váltót önmagukra bocsátják ki, s ezzel kitárul az ajtó mindenféle visszaélés előtt. A valóságban azonban olyan visszaélések ezek, amelyek korábbiak a XVII. századnál: visszváltókat a Fuggerek javára ismerünk már 1590 előttről, a lyoni piacról meg 1592-ből is. Sőt még korábbról is. Genovából, az újdonságok városából, a XV. századot megelőző időkből.

Ne állítsuk azt se, hogy a bankjegy 1661-ben jelent meg első ízben a Stockholmi Bank pénztáraiban, hogy aztán hamarosan (1668) el is tűnjön, vagy ami jobban megfelel a valóságnak, az Angol Bank pénztáraiban, 1694-ben. Különbség van bankjegy és bankjegy között. Először is Angliában már 1667-ben elszaporodtak a kormány által kibocsátott *order*ek, amolyan bankjegy-prototípusok, sőt még ennél is korábban, már a század közepén, széltében elterjedt a *goldsmiths' note*-ok használata, amelyeket később *banker's note*-nak neveztek: a londoni ékszerészek letéti ezüstöt kaptak (bank)jegyek ellenében. 1666-ban egyetlen ékszerésznek 1 200 000 font sterling értékű pénze volt forgalomban ilyen jegyekben. Cromwell maga is igénybe vette a hitelüket. A bankjegy szinte magától, a kereskedelmi gyakorlatból született. Élet-halál kérdése volt: mi-

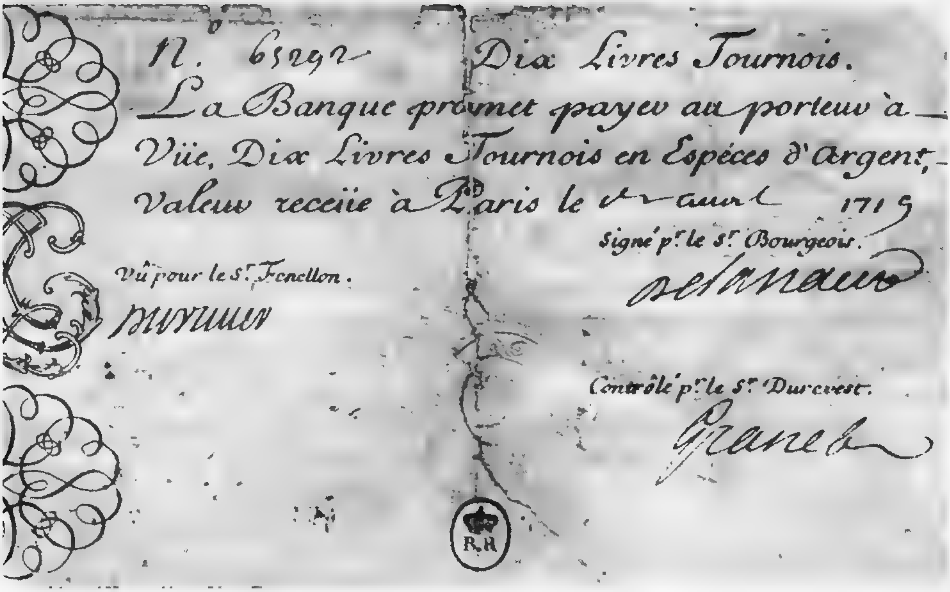

N. 65292 Dix Livres Tournois.

La Banque promet payer au porteur à Vüe, Dix Livres Tournois en Espéces d'Argent, Valeur receüe à Paris le [illegible] avril 1719

Signé p.r le S.r Bourgeois.

Vû pour le S.r Fenellon.

Contrôlé p.r le S.r Durevest.

Law bankjegye. Párizs, Bibliothèque Nationale (Fotó: Giraudon)

után I. Károly király 1640-ben lefoglalta a város kereskedői által a londoni Towerben letétbe helyezett aranyrudakat, a kereskedők követeléseiket *goldsmith*-ekbe menekítették át, és egészen az Angol Bank megalapításáig biztosították ezeknek a sikerét.

Anglia azonban nem egyedül dicsekedhetett a koraiság monopóliumával e téren. A *Casa di San Giorgio* legkésőbb 1568-ban már saját *biglietti*ket bocsát ki, amelyek 1606-tól arany- vagy ezüstpénzben kerülnek kifizetésre a fedezetül szolgáló letét jellegének megfelelően. A velencei *di scritta* bankoknak már a XV. században megvannak a saját bankjegyeik, amelyeket át lehetett váltani egymásra, s amelyeket a bankok visszaváltottak készpénzre.

Az Angol Bank újítása azonban abban állott, hogy letéti és zsiróbanktevékenységén túlmenően igazi, gondosan szervezett jegybanktevékenységet is végzett, és képes volt nagy hitelt nyújtani bankjegyekben, amelyeknek az összege a valóságban erősen meghaladta a tényleges letéteket. Law szerint ezzel a lehető legjobb jót cselekedte az állammal és a kereskedelemmel, mert ily módon „megnövelte a pénz mennyiségét”[108].

Ami a zsirális pénzt illeti, arra még visszatérünk. Ez a bankármesterség kezdeteivel egyidőben jelentkezik: az egyik számla kiegyenlíti a másikat az ügyfél kívánsága szerint, sőt olyan is van már, amit úgy nevezhetnénk, hogy fedezetlen folyószámla, feltéve, ha a bankár ebbe beleegyezik. Ez a pénz tehát már létezik a könyvünkben tárgyalt korszak küszöbén is.

Pénzek és hitelek

Magától értetődik, hogy a bankjegyeknek és papíroknak nincs mindig széles közönségük. D. Hume észrevétele megszívlelést érdemel. Franciaországban még a Francia Bank kései magalapítása (1801) után is csupán néhány párizsi kereskedőt és bankárt érdekelnek a bank által kibocsátott papírpénzek, vidéken pedig szinte senkit sem. Minden bizonnyal a Law-féle kísérlet csődjének még mindig elevenen élő emléke következtében.

Mindazonáltal a könyvpénz és a hitel nem szűnik meg ilyen vagy olyan formában továbbra is csatlakozni a pénzforgalomhoz, hogy végül is elvegyüljön vele. A forgatott váltó (vagyis amelyet birtokosa átruházott – cedált – oly módon, hogy ezt rávezette és aláírásával megerősítette, mégpedig nem a papír *hátára*, hanem a *rectó*jára, ellentétben azzal, ahogy ma cselekszünk csekkjeinkkel) ettől kezdve *valóságos pénzként* forog. Még államkölcsön-kötvényeket is árusítanak, akárhol – Velencében, Firenzében, Genovában, Nápolyban, Amszterdamban, Londonban – bocsátották is ki őket. Ugyanígy árusítják Franciaországban a párizsi Városháza 1522-ben kibocsátott s aztán számos viszontagságon keresztülment járadék kötvényeit. Montmorency *connétable* [főparancsnok] 1555. november 1-én vásárolt földbirtokát (a marignyi uradalmat) a párizsi Városházára szóló járadékkötvényekkel fizette ki.[109] II. Fülöp és utódai tíz közül kilenc esetben parin elszámolt *juró*kban, állami járadékkölcsön-kötvényekben elégítették ki az üzletembereket. Az így kielégített üzletemberek aztán ugyanezzel a „pénzzel" rendezték harmadik személyekkel szemben fennálló adósságaikat, másra hárítva mesterségük kockázatait és kellemetlen következményeit. Az ő szempontjukból ez azt jelentette, hogy rövid lejáratú tartozásokról (a királynak adott kölcsönökről – *asiento* –) állami járadékadósságokra vagy államilag garantált életjáradékra tértek át. De az *asientó*kban való részesedések is átruházhatók, örökölhetők, szétoszthatók, belekerülnek a piaci forgalomba, bármily szerény is ez a forgalom.[110] A maguk idejében ott vannak az amszterdami tőzsde „részvényei" is. Meg végeláthatatlanul az a megszámlálhatatlan járadékkötvény is, amelyet a városok pénze teremt Nyugat-Európa minden országában a földekre, a szőlőkre és a parasztházakra: roppant színjáték, amelyet mindannyiszor felfedezünk, valahányszor egy kicsikét is pontosabban odafigyelünk. Adják, veszik még a *cedolá*kat is, azokat a „cédulákat", amelyeket a szicíliai gabonaraktárak – *caricatori* – adnak azoknak a gazdáknak, akik náluk raktározzák be a termésüket.

Ráadásul hamis cedolák is forognak közkézen a raktártulajdonosok és a legfőbb hatóságok cinkos egyetértésével.[111] És még egy utolsó adat: Nápolyban az alkirály *trattá*kat bocsát ki, vagyis gabona és zöldségfélék exportálására jogosító engedélyeket. De túlságosan sokat, s megszokott fogása lesz a velencei kereskedőknek, hogy felvásárolják őket névértékük alatt, és ily módon leszállított áron fizetik ki a vámot. . .[112] És képzeljünk hozzá a papíroknak ehhez a forgatagához még egy roppant, különböző neveket viselő, minden rendű és rangú papírtömeget. Valahányszor akadozik a fémpénzforgalom, minden eszközt meg kell ragadni, ilyenkor aztán odaözönlik a papírpénz, vagy ha nincs, hát kitalálják.

Párizsban „említést érdemlő esemény, hogy az 1647-es, 1648-as és 1649-es esztendőkben olyan ritka volt a pénz a kereskedelmi forgalomban, hogy fizetéskor csak az összeg negyedét fizették készpénzben, a többit pedig bankjegyekben vagy biankó váltókban. . . A kereskedők, a nagykereskedők és a bankárok tehát azt a szokást alakították ki maguk között, hogy így fizettek egymásnak."[113] A szöveg kommentárt igényelne (például ami a biankó aláírást illeti), de a dokumentum érdekessége nem is ebben rejlik, hanem abban, hogy mivel nincs készpénz, hitelhez fordulnak, s erre a hitel rögtön meg is teremtődik. Ezt tanácsolja végeredményben William Petty is bizarr *Quantulumcumque concerning money* (hevenyészett fordításban: A legkevesebb, amit a pénzről el lehet mondani) című, kérdés–felelet formájában megírt művében (1682): 26. kérdés: *What remedy is there if we have too little money*? (Mi az orvosság arra, ha kevés a pénzünk?) Válasz: *We must erect a Bank*. . . „Bankot kell alapítani", hitelgyártó, a létező pénz hatékonyságát növelő gépezetet. Minthogy az állandó háborúkba bonyolódott XIV. Lajosnak nem sikerült bankot létrehoznia, pénzemberek segítségét kell igénybe vennie, „olyan adóbérlők és kincstári szállítók" segítségét, akik váltók révén előlegezik a határokon kívül harcoló hadseregek roppant költségeit. A valóságban ezek a pénzkölcsönzők részben a saját pénzüket, részben harmadik személyek náluk letétbe helyezett pénzét előlegezik a királynak. Aztán az ő dolguk, hogyan szerzik vissza a királyi jövedelmekből. A király viszont hogyan is cselekedhetne másként, amikor országa kifogyott a nemesfémből?

Mert, jegyezzük meg, mindig ezt a nehézkes, a feladatait csak lassan teljesítő vagy nem létező (parlagon heverő) pénzt kell gyorsabb forgalomra biztatni vagy helyettesíteni, ahogy lehet. Fémpénzhiányok alkalmával, vagy ha akadozik a forgalmuk, úgyszólván elkerülhetetlenül mindig ugyanaz a művelet rögtönződik. A nyomában aztán az emberek elkezdenek gondolkozni, hipotéziseket felállítani a pénznek az igazi természetére vonatkozólag. Miről is van szó? Nemsokára, bizony, a pénz mesterséges gyártásáról, amolyan pénzpótlóról, *ersatz*ról, vagy ha úgy tetszik, mesterségesen irányított és „irányítható” pénzről. Mindezek a bankalapítók és végül a skót John Law is fokozatosan ráébrednek „annak a felfedezésnek a gazdasági lehetőségeire, amely szerint a pénz – és a szó pénzügyi értelmében a tőke – tetszés szerint gyártható vagy létrehozható”[114]. Szenzációs felfedezés (sokkal szenzációsabb, mint az alkimistáké!), és ráadásul micsoda kísértés! A mi számunkra pedig micsoda világosság! A nehéz és nehézkes fémpénz lassú haladása közben, mondhatnánk, kedvét lelve abban, hogy hiányzik az előgyűjtás, hozta létre már a gazdasági élet hajnalán a fontos bankármesterséget. A bankár az, aki megjavítja vagy igyekszik megjavítani a meghibásodott motort.

Schumpeter nyomán: minden pénz, minden hitel

Elérkeztünk hát legutolsó és legnehezebb megvizsgálandó kérdésünkhöz: valóban tökéletes lényegbeli különbség van a fémpénzek, a „pótpénzek” és a hiteleszközök között? Az, hogy első szempillantásra megkülönböztetjük őket, természetes; de vajon nem kell-e aztán mégis egymáshoz közelítenünk, esetleg együtt vizsgálnunk őket? Ez a probléma, amely annyi vitát indít el, egyúttal a modern kapitalizmus problémája is, amely ezeken a területeken bontakozik ki, találja meg eszközeit, sőt definiálásuk közben „ébred rá a saját létére”. Természetesen ezt a vitát itt csak elindítjuk, anélkül, hogy szándékunkban állna nyugodtan, kedvünk szerint végigvinni. Majd később térünk rá vissza.

Legalább 1760-ig minden közgazdász figyelmét a pénz első megjelenési formái kötötték le. A továbbiak folyamán aztán – végig a XIX. században, sőt még később is, egészen a keynesi nagy fordulatig – inkább mint a gazdaság csereforgalmának egyik semleges elemét vagy még inkább mint valami fátylat tekintették: a „reális” közgazdasági analízis egyik megszokott szempontja ennek a fátyolnak a szétlebbentése, annak a megfigyelése lesz, hogy mit rejt el a szemünk elől: hogy a pénzt többé ne a maga sajátos működésében, hanem a mögötte meghúzódó valóságban – áru- és szolgáltatáscsere, a kiadások és a jövedelmek áramlása – tekintsék.

Első lépésként fogadjuk el nagyjából az 1760 előtti régi – „nominalista” – látásmódot, és maradjunk meg szándékosan a több évszázados merkantilista „optikában”. Ez a látásmód figyelmét kizárólag az önmagában gazdagságnak, erőforrásnak, amolyan folyamnak tekintett pénznek szentelte, amelynek az ereje egymaga indítja és végzi el, hajtja végre s a tömegével meggyorsítja vagy lassítja az árucserét. A pénz, helyesebben a pénzkészlet, egyszerre tömeg is meg mozgás is. Akár a tömege növekszik, akár a mozgása gyorsul meg, az eredmény nagyjából ugyanaz lesz: minden emelkedni fog (az árak; lassabban ugyan, de a bérek is; a kereskedelmi ügyletek száma). Ellenkező esetben minden visszaesik. Ilyen körülmények között tehát abból, hogy közvetlen árucsere megy végbe (cserekereskedelem), hogy valamely pénzpótló lehetővé teszi megegyezések megkötését anélkül, hogy tulajdonképpeni pénzt kellene igénybe venni, hogy a hitel megkönnyít valamely ügyletet, arra kellene következtetnünk, hogy egész egyszerűen megnövekedett a forgalomban levő pénztömeg. Egyszóval arra, hogy minden eszköz, amit a kapitalizmus felhasznál, ily módon részévé válik a pénzforgalomnak, akár álpénz, akár valóságos pénz. Mindebből általános megegyezés következik, amire az első példát Cantillon adta.

De ha azt állíthatjuk, hogy minden pénz, akkor az ellenkezőjét is állíthatjuk, hogy tudniillik minden hitel, vagyis ígéret, határidőre szóló valóság. Még a Lajos-aranyat is úgy kapom, mint ígéretet, csekket (tudjuk, hogy az igazi csekkek, mint magánszámlára szóló intézvények, Angliában csupán a XVIII. század közepe táján válnak mindennapos gyakorlattá). A Lajos-arany is csekk mindazon megfogható javakra és szolgáltatásokra, amelyeket megszerezhetek vele, s amelyek között végeredményben majd választani fogok, holnap vagy később. Ez a pénzdarab az én életem keretében majd csak ennek a választásnak a megtörténtekor fogja beteljesíteni rendeltetését. Ahogy Schumpeter mondja: „A pénz pedig semmi egyéb, mint hiteleszköz; olyan címlet, amely hozzájuttat az egyedüli végleges fizetőeszközhöz, a fogyasztási javakhoz. Napjainkban [1954] ez az elmélet, amely természetesen különböző formákat ölthet, és még sokféle finomításra szorul, úgyszólván már mindenütt uralomra jut."[115] Végeredményben tehát mind a két felfogás egyformán védhető. Mégpedig jóhiszeműen.

Pénz és hitel egy nyelvet beszél

Akárcsak a távoli vizeken való hajózás vagy a könyvnyomtatás, a pénz és a hitel is technika, amely magától újrateremtődik, magától él tovább. Egy és ugyanaz a nyelv, amelyet minden társadalom a maga módján beszél, e társadalom minden tagja, minden egyén kénytelen megtanulni. Olvasás és írás nélkül meg tud lenni az ember, mert csupán a magas kultúra él az írás jegyében. De ha nem tud számolni, az egyet jelent azzal, hogy halálra ítéli magát. A mindennapi élet a számolás mindenkire kötelező iskolája. A tartozik–követel, a csere, az árak, a piac, az ingadozó értékű pénzek szótára körülvesz és parancsolón irányít minden, mégoly kevéssé fejlett társadalmat is. Ezek a technikák a társadalmon belül örökséggé válnak, és kötelezően továbbszármaznak a példa és a tapasztalat útján. Meghatározzák az emberek életét, napról napra, élethossziglan, nemzedékekre és évszázadokra.

Ezért mihelyt valamely társadalom nagyon népessé s ennek következtében nehézkessé válik a maga igényes városaival, egyre növekvő kereskedelmével, a technika nyelve egyre bonyolultabbá lesz, hogy meg tudja oldani a felmerülő problémákat. Ami azt jelenti, hogy ezek a mindent elárasztó technikák mindenekelőtt önmagukra hatnak, önmagukból születnek, a saját mozgásuk folytán alakulnak át. Ha a IX–X. századi diadalmas iszlám világban már régóta ismert váltó Nyugaton is megszületik a XII. században, az azért van, mert a pénznek roppant távolságokra kell utaznia, végig az egész Földközi-tengeren és az olasz városoktól a champagne-i vásárokig. S az adóslevél, a forgatmány, a tőzsdék, a bankok, a leszámítolás is azért jelenik meg, egyik a másik után, mert a vásárok a megtartásukra kijelölt időpontok merevsége folytán sem nem elég rugalmasak, sem nem elég gyakoriak ahhoz, hogy megfeleljenek az egyre gyorsuló gazdasági élet követelményeinek. Ez a gazdasági nyomás azonban sokkal később jelentkezik Európa keleti részein. Amikor 1784-ben a marseille-iek megpróbálnak kereskedelmi kapcsolatokat kezdeményezni a Krímmel, egyikük *de visu* megállapítja: „Herszonban és a Krímben teljesen hiányzik a vert pénz: nincs itt más, csak réz- és papírpénz, de egyik sincs forgalomban, mert hiányzanak a leszámítolási eszközök." Az oroszok ugyanis csak kevéssel előbb foglalták el a Krímet, és érték el, hogy Törökország megnyissa a tengerszorosokat. De még hosszú évek kellenek hozzá, hogy az ukrajnai búzát rendszeresen exportálják a Fekete-tengeren át. Addig pedig nem volt szükség leszámítolásra.

A pénztechnikák tehát, akárcsak minden egyéb technika, közvetlen, állandó, hosszú időn át ismétlődő *igényre* adott válaszok. Minél fejlettebb valamely ország gazdasági tekintetben, annál jobban kiszélesítette pénz- és hiteleszközeinek a skáláját. A valóság az, hogy a nemzetközi pénzvilágban minden társadalomnak megvan a maga helye, egyesek kivételes helyzetben vannak, mások hátul kullognak, vagy súlyos hátrányokat szenvednek. A pénz a világ egysége s egyúttal igazságtalansága is.

Ennek a megoszlásnak és a belőle adódó következményeknek (a pénz ugyanis siet szolgálni a pénztechnikákat) az emberek sokkal jobban a tudatában vannak, mintsem gondolnánk. Van Ouder Meulen 1778-ban megjegyzi, hogy ha a korabeli szerzőket olvassa az ember, „azt mondhatná, vannak olyan nemzetek, amelyek idővel szükségszerűen roppant hatalmasakká, mások viszont tökéletesen szegényekké lesznek"[116]. Másfél évszázaddal korábban, 1620-ban, Scipion de Gramont így írt: „A pénz – a hét görög bölcs szerint – az emberek vére és lelke, és akinek nincsen, az halottként jár-kel az elevenek között."[117]

A VÁROSOK

Minden város megannyi transzformátor: növelik a feszültséget, meggyorsítják a kereskedelmet, szünet nélkül mozgatják-kavarják az emberek életét. Nem a legrégibb, a legforradalmibb munkamegosztásból születtek: az egyik oldalon a szántóföldek, a másikon a városi tevékenységek? „A város és a falu közötti ellentét a barbárságból a civilizációba, a törzsi rendszerből az államba, a helyi keretekből a nemzetbe való átmenettel kezdődik, és végigvonul a civilizáció egész történetén mind a mai napig." E sorokat az ifjú Marx írta.[1]

A város a világ cezúrája, kettészakadása, sorsa. Mikor felbukkan, magával hozva az írásbeliséget, megnyitja annak a kapuit, amit *történelemnek* nevezünk. Mikor a XI. század beköszöntével együtt újjászületik Európában, elkezdődik szűk kontinensünk felemelkedése. Elég, hogy felvirágozzék Itáliában, s már itt is a reneszánsz. Így van ez a klasszikus görög városoktól – a *poliszok*tól – és a muszlim hódítások *medinái*tól egészen napjainkig. A növekedés minden nagy pillanata a városok robbanásszerű fejlődésében jut kifejeződésre.

Annak a kérdésnek a felvetése, vajon a város-e az oka, az eredete a növekedésnek, ugyanolyan hasztalan, mintha azt kérdeznénk, vajon a kapitalizmus felelős-e a XVIII. századi gazdasági felemelkedésért vagy az ipari forradalomért. A „perspektívák reciprocitása" – Georges Gurvitch kedvelt feltevése – itt teljes mértékben érvényesül. A város ugyanúgy létrehozója a terjeszkedésnek, mint amennyire annak a teremtménye. De az bizonyos, hogy még ha nem egészen ő hozza létre, a város akkor is úgy irányítja, hogy haszna van belőle. És hogy ez az összjáték a város esetében sokkal nyilvánvalóbb, mint bármely más megfigyelőponton.

A város mint olyan

Bárhol legyen, a város mindenkor bizonyos számú realitást, folyamatot és – velük együtt – nyilvánvaló szabályszerűségeket tételez fel. Nincsen város elkerülhetetlen munkamegosztás nélkül, aminthogy mégoly kevéssé fejlett munkamegosztás sem létezik város közbejötte nélkül. Nincsen város piac nélkül, sem tartományi vagy országos vásárok városok nélkül. Gyakran esik szó a város szerepéről a fogyasztás fejlődésében és változatossá válásában, de csak nagyon ritkán arról a pedig igen-igen fontos tényről, hogy a legszegényebb városlakó is elkerülhetetlenül részese a piaci ellátásnak, és hogy a város végeredményben általánossá teszi a piacot. Márpedig – s erre még vissza fogunk térni – a társadalmak és a gazdasági életek alapvetően a piac vonalának a két oldalán válnak el egymástól. Végül nincsen város védelmező s ugyanakkor kényszerítő hatalom nélkül, bármilyen formát öltsön is ez a hatalom, s bármilyen legyen is az azt megtestesítő társadalmi csoport. Ha pedig a hatalom a városon kívül létezik, akkor a városban további, újabb dimenziót nyer, egészen más természetű cselekvési teret. És legvégül városok nélkül nincs „nyitás" a világra, nincs kereskedelem távoli országokkal.

Ilyen értelemben írhattam tíz esztendővel ezelőtt,[2] s vallom ma is Philip Abrams elegáns kritikája ellenére,[3] hogy „a város mindig város", bárhol legyen időben és térben. Ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy minden város hasonlít egymásra. De a nagyon különböző és eredeti vonásokon túl mind elkerülhetetlenül ugyanazt az *alapvető* nyelvet beszéli: s ez a falvakkal folytatott szakadatlan dialógus, amely a mindennapi élet legfőbb szükséglete; az emberutánpótlás, amely éppoly nélkülözhetetlen a számára, mint a víz a malomkerék számára; a városok begombolkozottsága, rátartisága, az a törekvésük, hogy megkülönböztessék magukat a többitől; kényszerű helyválasztásuk többé-kevésbé távoli kapcsolatok hálózatának a középpontjában; külvárosaikhoz és más városokhoz való kapcsolódásuk. Mert a város sohasem létezhet más városok kísérete nélkül. Akár uralkodók, akár szolgaságra, sőt rabszolgaságra vannak vetve, mindenhogyan összetartoznak, hierarchiát alkotnak Európában csakúgy, mint Kínában vagy egyebütt.

A városok minimális súlyától globális súlyukig

A város, az emberek és az egymáshoz közel épített, gyakran egymáshoz tapadó, egymásnak támaszkodó házak e szokatlan tömörülése igazi települési anomália. Nem azért, mert mindig tele van emberekkel, vagy mert olyan, mint valami „háborgó embertenger", ahogyan Ibn Battúta mondotta, miközben Kairót csodálta a maga 12 000 vízhordójával és ezer meg ezer, szolgálatait pénzért kínáló tevehajcsárjával.[4] Vannak alig elkezdődött városok is, egyes nagy falvak több lakossal dicsekedhetnek, például a közelmúlt vagy a jelen roppant orosz falvai, az olasz *Mezzogiorno* – Dél – vagy Dél-Andalúzia falu-városai, vagy a „mindmáig falusziget" Jáva laza szövetű tanyacsoportjai. De ezek a felduzzadt falvak, még ha összeépültek is a házaik, nem rendeltettek szükségszerűen arra, hogy várossá legyenek.

Mert nem egyedül a számról van itt szó. A város mint olyan csak a magáénál alacsonyabb rangú élettel szemben létezik, s ez a szabály nem ismer kivételt. Ezt semmiféle kiváltság nem helyettesíti. Egyetlen város, egyetlen városka sem létezhet, ha nincsenek falvai, amolyan hozzácsatlakozó falusi élettörmelék, ha nem kényszeríti rá a maga „vidékére" piaca kényelmét, üzleteinek, súlyainak és mértékeinek, pénzkölcsönzőinek, bíráinak, sőt szórakozásainak a használatát. Ahhoz, hogy *létezhessen*, uralkodnia kell birodalmán, bármilyen kicsike legyen is az.

A jelenleg a Nièvre megyéhez tartozó Varzynak a XVIII. század elején alig van 2000 lakosa. Mégis város, városi polgárok lakják: jogászainak a száma oly nagy, hogy az ember elgondolkozik rajta, ugyan mit tudnak csinálni, még akkor is, ha körülöttük csupa írástudatlan paraszt él, aki nyilvánvaló módon rá van szorulva mások íráskészségére. Ám ezek a jogászok egyúttal földtulajdonosok is. Más varzyi polgárok kohótulajdonosok, bőrcserzők, fakereskedők – ez utóbbiak számára nagy előnyt jelent a tutajfával való kereskedelem, közülük egyesek részt vesznek a Párizsba irányuló roppant méretű forgalomban is, és vágásra szánt területeik vannak még a távoli Barrois-ban is.[5] Varzy tehát tipikus példája a nyugati kisvárosnak, amilyet ezer meg ezer példányban láthatunk.

Ahhoz, hogy világos legyen a dolog, nyilvánvaló, vitathatatlan alsó határra lenne szükségünk, amely a városi élet legalsó határát szabná meg. Ezen a ponton azonban nincs és nem is lehet egyetértés. Már csak azért sem, mert az ilyen határ változik az idők folyamán. A francia statisztika például városnak tekinti – még ma is – az olyan népességtömörülést, amelyben legalább 2000 ember él – ami megfelel az 1700 körüli Varzy nagyságának. Az angol statisztikusok viszont az 5000-es számot tekintik irányadónak. Így aztán, amikor azt állítjuk, hogy 1801-ben a városok az angol lakosság 25 százalékát tömörítik,[6] tudnunk kell, hogy 2000 lakost számláló közösségeket véve alapul ez a százalék 40-re emelkedne.

A XVI. századra vonatkozólag Richard Gascon úgy véli, hogy „hatszáz füst [vagyis nagyjából 2000–2500 lakos] minden bizonnyal elég jó alsó határ lehetne"[7]. Én úgy vélem, legalábbis a XVI. századdal kapcsolatban, hogy nagyon magasra helyezi a határt (lehet, hogy Richard Gascont túlságosan befolyásolja a Lyon vonzási körébe tartozó városok viszonylagos fejlettsége). Mindenesetre a középkor végi egész Németország területén 3000 olyan helységet számoltak össze, amely városjoggal rendelkezett. Nos, e városok lakosainak a száma átlagosan 400.[8] Tehát Franciaországban és minden bizonnyal egész Nyugat-Európában (a kivételek csak erősítik a szabályt) a városi élet alsó határa jóval Varzy nagysága alatt van. Így például Arcis-sur-Aube (Champagne) – sóraktárral rendelkezik, főesperesi székhely és 1546-ban I. Ferenc királytól engedélyt nyert rá, hogy falakkal vegye magát körül – még a XVIII. század elején is csak 228 füstöt számlál (vagyis 900 lakost); Chaource – kórháza és kollégiuma van – 1720-ban 227 füstöt, Eroy 265-öt, Vendeuvre-sur-Barse 316-ot, Pont-sur-Seine 188-at...[9]

A várostörténetnek egészen ezekig az alacsony határokig kell kiterjesztenie vizsgálódásait, mert a kisvárosok, ahogyan azt Oswald Spengler megjegyzi,[10] végül is „legyőzik" a közeli falvakat, átitatják őket „várostudattal", miközben őket magukat náluk nagyobb és aktívabb települések falják fel, hódítják meg. Ily módon városrendszerekbe épülnek be, amelyek aztán szabályosan keringenek egy-egy város-nap körül. De tévedést követnénk el, ha csupán ezeket a város-napokat vennénk figyelembe – Velencét, Firenzét, Nürnberget, Lyont, Amszterdamot, Londont, Delhit, Nankingot vagy Oszakát... A városok mindenütt hierarchiát alkotnak, s a piramis csúcsa, bármilyen fontos és nagy is egymaga, nem ad számot az egészről. Kínában a városhierarchiák abban a járulékszóban mutatkoznak meg, amely a város nevéhez kapcsolódik (*fu:* első-, *csou:* másod-, *hszien:* harmadrendű város), nem véve számításba, még mélyebb szinten, azokat a kezdetleges városokat, amelyeket szegényebb országrészekben építettek, mivel „kordában kell tartani a félig vad népeket, amelyek türelmetlenül viselik a hatóság igáját"[11]. De éppen a falvak körével érintkező ilyen elemi városok jelentette alsó határ az, amelyet a legkevésbé ismerünk Kínában csakúgy, mint másutt Távol-Keleten. Egy német orvos, aki Jedo (Edo, Tokió régi neve) felé haladtában 1690-ben átutazik egy kisvároson, 500 házat számlál meg (vagyis legalább 2000 lakost), az elővárosokkal együtt,[12] s ez az utóbbi adat egymagában is bizonyítja, hogy valóban városról van szó. De az ilyen feljegyzések ritkák.

A fontos mégis az lenne, hogy fel tudjuk becsülni a városrendszerek teljes tömegét, globális súlyukat, tehát hogy mindenkor le tudjunk szállni legalsó határukig, ahhoz a ponthoz, ahol a város és a falu elválik egymástól. Minden külön számnál jobban kezünkre dolgoznának az ilyen összefoglaló számadatok: ha a mérleg egyik serpenyőjébe tennénk minden várost, a másikba a birodalom vagy a nemzet vagy a gazdasági terület egész népességét, s aztán kiszámítanánk e két súly közötti viszonyt, az elég biztos módja lenne annak, hogy a megfigyelt egység bizonyos gazdasági és társadalmi struktúráit pontosan fel tudjuk mérni.

Vagy legalábbis eléggé biztos mód lenne akkor, ha az ilyen arányok kiszámítása könnyű és kielégítő lenne. Azok például, amelyeket Josef Kulischer könyve nyújt,[13] túlságosan magasaknak, túlságosan optimistáknak látszanak a jelenlegi becslésekkel összehasonlítva. Ne beszéljünk most Cantillon állításáról: „Általában feltételezzük – írja –, hogy valamely állam lakosságának a fele városokban biztosítja a megélhetését, ott lakik, míg a másik fele vidéken, a falvakban."[14] A Cantillon korabeli Franciaországra vonatkozólag Marcel Reinhardt számítása csupán 16 százalékban állapítja meg a városi lakosságot. Ráadásul minden az alapul vett színvonaltól függ. Ha városnak tekintjük azokat a településeket, amelyekben 400-nál több lakos van, akkor 1500-ban Anglia 10 százalékban városiasult, 1700-ban 25 százalékban. De ha 5000-ben állapítjuk meg a legalsó határt, akkor ugyanezek helyett a számok helyett 13 százalékot kapunk 1700-ra, 16 százalékot 1750-re és 25 százalékot 1801-re. Világos tehát, hogy egy és ugyanazon kritériumból kiindulva, mindent újra kellene kiszámítanunk ahhoz, hogy érvényes módon össze tudhassuk hasonlítani a különböző európai tájak városiasultságának a fokát. Pillanatnyilag legfeljebb azt tehetjük, hogy néhány különösen magas vagy alacsony színvonalat választunk ki irányítópontul.

Lefelé a számok Európában Oroszországban a legszerényebbek (2,5 százalék 1630-ban; 3 százalék 1724-ben; 4 százalék 1796-ban; 13 százalék 1897-ben).[15] Az 1500-as évek Németországára kikalkulált 10 százalékos színvonal tehát nem is olyan jelentéktelen, ha az orosz adatokkal vetjük össze. Ugyanezt az arányt találjuk az angol uralom alatti Amerikában is 1700-ban: Bostonnak 7000, Philadelphiának 4000, Newportnak 2600, Charlestownnak 1100, New Yorknak 3900 lakosa van. Pedig New Yorkban, amelyet akkor Nieuwe Amsterdamnak hívtak, a holland „modern" tégla már 1642-ben kiszorította a fát az építkezésben, ami a vagyonosodás nyilvánvaló jele. Ki ne ismerné el ezeknek az akkor még közepes központoknak a városi jellegét? 1690-ben ezek jelentik azt a városi feszültséget, amelyet a 200 000 főnyi összlakosság, továbbá a hatalmas területen szétszórtan élő néhány ember tesz lehetővé: a népességnek összesen 9 százaléka. 1750 tájt a már akkor sűrű japán népességnek (26 millió fő) állítólag 22 százaléka volt városlakó.[16]

A másik végleten több mint valószínű, hogy Hollandia már átlépte az

50 százalékot (1515-ben a 274 810 főt kitevő össznépességből 140 180 a városlakó, vagyis 51 százalék; 1627-ben 59 százalék; 1795-ben 65 százalék). Ez utóbbi – 1795. évi – népszámlálás szerint már az Overijssel nevű tartomány is, amely pedig egyáltalán nem állott a városiasodás élvonalában, elérte a 45,6 százalékot.[17]

Most még csupán azt kellene tudnunk e számok értelmezéséhez, hogy melyik az a pillanat (talán 10 százalék körül?), amikor valamely népesség urbanizálódása elér egy első hatékony szintet. És hogy nincs-e vajon utána egy másik jelentős küszöb is, valahol 50 vagy 40 százalék körül, esetleg még lejjebb? Egyszóval amolyan Wagemann-küszöbök, amelyektől kezdve aztán már minden magától kezdene átalakulni?

A munkamegosztást mindig újra kell kezdeni

Kezdetben, és ettől kezdve mindaddig, amíg csak vannak városok, Európában és egyebütt, a probléma lényegében ugyanaz: a vidék és a városi központok között fennálló, tökéletesen sohasem meghatározott, állandóan megismétlődő, újrakezdődő munkamegosztás. Elvben a város oldalán találjuk a kereskedőket, a politikai, vallási és gazdasági funkciókat, a kézműves foglalkozásokat. De csupán elvben, mert a megoszlás állandóan újra kezdődik ilyen vagy olyan irányban.

Ne higgyük ugyanis, hogy ez a fajta *osztályharc ipso facto* a város javára dől el, lévén a város az erősebb a két fél közül. Ne higgyük azt se, hogy a vidék, a falu, ahogy azt általában mondani szokták, időben megelőzte a várost. Persze gyakran előfordul, hogy a „falusi környezetnek a termelés fejlődése következtében bekövetkezett" haladása „teszi lehetővé a várost",[18] de az utóbbi nem mindig valamiféle második terméke annak. Lenyűgöző könyvében[19] Jane Jacobs azt bizonygatja, hogy a város legalább egyidőben jelentkezik a falusi lakosság kialakulásával, ha ugyan nem még korábban. Így például az i. e. VI. évezredben Jerikó [ma Aríha, Jordánia] és Çatal Hüyük (Kis-Ázsia) már város és mindkettő olyan falvakat alakít ki maga körül, amelyeket bátran nevezhetnénk modernnek, élen haladónak. Mindez természetesen ott mehetett végbe, ahol a föld akkoriban úgyszólván üres, szabad területként kínálkozott, s ahol nagyjából bárhol lehetett szántóföldeket nyerni. A XI. és XII. századi Európában ismét ilyen helyzet adódott. És hozzánk időben közelebb világosan látható ez az Újvilágban is, ahol, szinte ejtőernyővel dobva le őket a lakatlan területekre, Európa újra kialakítja a maga városait, s a lakosság részben a maga erejéből, részben a bennszülöttek segítségével ellátó, táplálékot nyújtó falvakat alakít ki maga körül. Buenos Airesben, amelyet másodszorra 1580-ban alapítottak meg, a bennszülöttek ellenségesek, vagy nincsenek is (ami ugyancsak súlyos problémát jelent), úgyhogy a város lakói kénytelenek – panaszkodnak is miatta – arcuk verítékével megtermelni a kenyerüket. Egyszóval maguknak kell megteremteniük a város szükségleteit ellátó mezőgazdasági területüket. Majdnem azonos folyamatot ír le Morris Birkbeck is Illinoisban, 1818-ban, a Nyugat felé irányuló „amerikai" előnyomulással kapcsolatban. „Azokon a pontokon – magyarázza –, ahol több új telepes vásárolt magának a kormány tulajdonából egymás szomszédságában feltörni való földeket, az olyan földtulajdonos, aki egy kissé jobban előre látja az ország szükségleteit és jövendő fejlődését, s birtokának a fekvése kedvező új város alapítása szempontjából, a földjét (a koncesszióját) apró parcellákra osztja, kényelmesre szabott utcákkal választja el őket egymástól, s aztán eladja, ha alkalom kínálkozik rá. Házak épülnek. Először az áruraktáros jön (itt így hívják azt a kereskedőt, aki mindenfélét árusít) néhány láda áruval, s megnyitja a boltját. A szomszédságában fogadót nyitnak, itt száll meg az orvos, meg a jogász, aki jegyzői minőségben működik, meg egy vállalat ügynöke; itt étkezik a boltos is a megálló utasokkal együtt. Nemsokára következik sorban a kovács és a többi kézműves, ahogy igény mutatkozik a munkájuk iránt. Az iskolamester, aki egyúttal minden keresztény felekezet papi teendőit is ellátja, kötelező tagja a születő félben levő közösségnek. [. . .] Ott, ahol eddig csak állatbőrökbe öltözött embereket lehetett látni, immár szép, kék öltözékben mennek a templomba, kartonruhás, szalmakalapos asszonyaik oldalán. [. . .] Ahogy elkezdődött a város, gyorsan meghonosul és differenciálódik a környéken a kultúra [értsd: az agrikultúra]. És valósággal özönlik az élelem."[20] De nem ezt látjuk-e Szibériában is, a másik Újvilágban: 1652-ben Irkutszk előbb születik meg, mint a közeli falvak, amelyek táplálékkal fogják ellátni.

Mindez magától. A falvak és a városok a „perspektívák kölcsönösségének" engedelmeskednek: én téged, te engem hozol létre; én rajtad uralkodom, te énrajtam, én téged használlak ki, te engem és így tovább, az egymás mellett élés örökké érvényes szabályai szerint. De még Kínában is vajon nem emeli-e ez a szomszédság a városok közvetlen környékének az értékét? Amikor 1645-ben újra életre kel Berlin, a város *Geheimer Rat*ja megállapítja: „A kenyérgabona igen alacsony árának legfontosabb oka éppen az, hogy néhány kivételtől eltekintve minden város elpusztult, és nincs egyáltalán szükségük a síkságok búzájára, a saját területükről is fedezni tudják csekély számú lakosságuk szükségleteit." Ez a városi terület vajon nem a város által a harmincéves háború utolsó éveiben újrateremtett falvakat és szántóföldeket jelenti-e?[21]

Persze a homokóra vissza is fordulhat: a városok urbanizálják a falvakat, ezek viszont „elfalusiasítják" őket. Richard Gascon szerint „a XVI. század végén a vidék [a falvak] feneketlen lyuk, amely elnyeli a városok tőkéjét"[22], ha másért nem, a földvásárlás, földbirtokok létesítése és rengeteg vidéki ház építése révén. Velence lemond a XVII. században a tengerből származó jövedelmeiről, és minden vagyonát a környező falvakba öli. Előbb-utóbb a világ minden városa megismerkedik az ilyenfajta „tőkeátvitellel", London éppúgy mint Lyon, Milánó és Lipcse, Algír és Isztambul.

És csakugyan, a városok meg a vidék és a falvak, sohasem válnak el egymástól a víz és az olaj módjára: egyidőben vagyunk tanúi szétválásnak és közeledésnek, megoszlásnak és tömörülésnek. A város még a muszlim országokban s a rendkívül éles elválasztó vonal ellenére sem zárja ki a vidéket. A város maga körül zöldségtermesztést, konyhakertészetet fejleszt ki; a város utcáin végigvezető csatornák gyakran a közeli oázisok kertjében folytatódnak. Hasonló együttélést látunk Kínában is: a vidék a város hulladékából és ganajából hízik.

De mi szükség annak a bebizonyítására, ami magától értetődik? A legújabb időkig minden város rákényszerült, hogy a kapui előtt keresse és találja meg a táplálékát. Egy a számolgatásban magát jól kiismerő gazdaságtörténész úgy véli, hogy valamely 3000 lakost számláló központnak már a XI. században is mintegy tíz falura volt szüksége a megélhetéshez, vagyis „figyelembe véve a mezőgazdaság gyenge hozamát", nagyjából 8,5 négyzetkilométernyi területre.[23] És csakugyan, a falu kénytelen vállalni a várost, ha ez utóbbi nem akar állandó rettegésben élni fennmaradása miatt; a távoli területekkel való kereskedelem ugyanis csupán kivételes esetekben tudja élelemmel ellátni. És akkor is csak a kivételezett helyzetben levő városokat, amilyenek Firenze, Brügge, Velence, Nápoly, Róma, Genova, Peking, Isztambul, Delhi, Mekka ...

Egyébként egészen a XVIII. századig még a nagyvárosok is folytatnak mezei munkákat. Megvannak – még Párizsnak is – a maguk pásztorai, mezőőrei, földművesei, vincellérei. Falaikon belül és kívül konyhakertek és gyümölcsösök veszik őket körül, távolabb pedig hármas vetésforgóban művelt földek, például Majna-Frankfurtot, Wormst, Bázelt vagy Münchent. A középkorban nem szokatlan a cséphadaró csattogása Ulmban, Augsburgban vagy Nürnbergben, elhallatszik egészen a *Rathaus*ig, a disznók pedig szabadon nevelkednek az utcákon, amelyek olyan sárosak, kátyúsak, hogy csak gólyalábon vagy az úttesten átvetett bürükön lehet átkelni rajtuk. Vásár előtt Frankfurtban sietve szalmával vagy faforgáccsal hintették fel a főutcákat.[24] Ki hinné, hogy Velencében még 1746-ban is meg kellett tiltani a disznótartást „a városban és a kolostorokban"?[25]

A számtalan kisváros pedig alig-alig emelkedik ki a falusi életből, olyannyira, hogy még „mezei városokról" is beszéltek. A bortermelő Alsó-Svábországban Weinsberg, Heilbronn, Stuttgart, Esslingen mégis vállal-

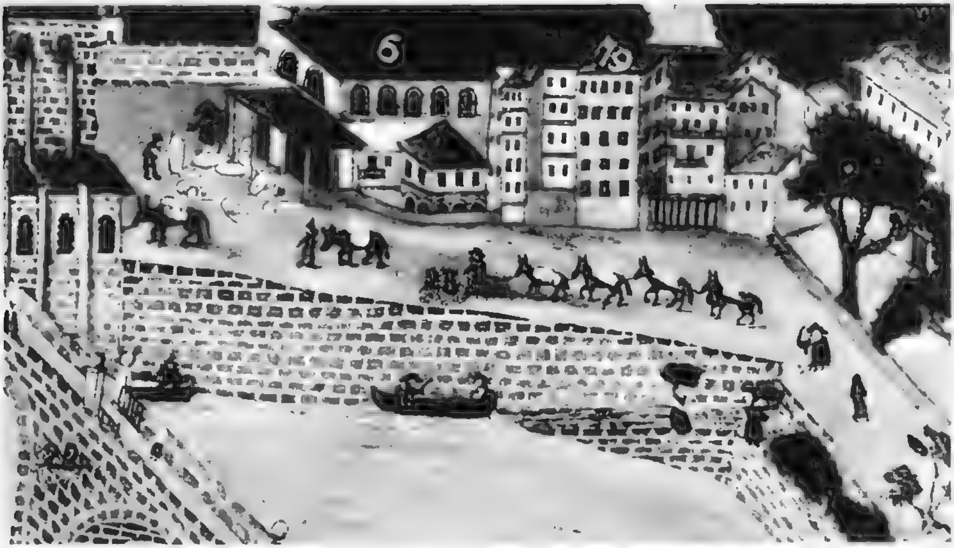

Bilbao ellátását hajók és öszvérek biztosítják. A lerakott árut elraktározzák.
Részlet Francisco Antonio Richter *Vista de la muy noble villa de Bilbao* című, a XVIII. század végéről származó metszetéből (A szerző dokumentuma)

kozik rá, hogy elszállítsa a Dunához e kis városkák bortermését,[26] de ne felejtsük, hogy a bor már magában is ipart jelent. A Sevilla közelében fekvő Jerez de la Frontera egy 1582-ben végzett hivatalos vizsgálat alkalmával azt válaszolja, hogy „a városnak nincs egyebe, mint a maga termelte bora, búzája, olaja és húsa", ami elégséges a jólétéhez s kereskedelme és kézműipara fenntartásához.[27] 1540-ben az algériai kalózok azért tudták rajtaütéssel elfoglalni Gibraltárt, mert ismerték a helyi szokásokat, s ezért a szüretelés időpontját választották vállalkozásuk véghezviteléhez: minden lakos a falakon kívül volt, s a szőlőkben töltötte az éjszakát is.[28] Európában a városok mindenütt féltő gonddal vigyáztak földjeikre és szőleikre. Számtalan városi tanácsi hatáskörbe tartozó terület hirdeti meg hivatalosan a szüretet – Rothenburgban, Bajorországban vagy a franciaországi Bar-le-Ducben –, amikor „a szőlő levele az érést jelentő sárgás szint ölti". Őszről őszre még Firenze is szinte zsúfolásig megtelik hordókkal, és az egész város roppant piaccá változik, ahol adják-veszik az újbort.

Az akkori idők városlakói gyakran csak félig azok. Szüret idején a kézművesek, a becsületes polgárok otthagyják műhelyüket és házukat, s kivonulnak a szőlőkbe. Mint például a szorgalmas, de túlnépesedett XVI. századi Flandriában. Vagy az ipari forradalom előtt álló Angliában; vagy Firenzében, ahol a XVI. században a roppant jelentős gyapjúszövő céh – *Arte della Lana* – főleg télen dolgozik.[29] Jean Pussot reimsi ácsmester nem annyira a politikai vagy a szakmai élet eseményeiről számol be a naplójában, mint inkább a szüretről, a termésről, a bor minőségéről, a búza és a kenyér áráról. A francia vallásháborúk idején a reimsiek és az épernayiek, nem tartozván ugyanahhoz a felekezethez, erős őrség védelme alatt vonulnak ki szüretelni. Ám – fűzi hozzá ácsmesterünk – „1593 márciusának 30-ik napján az épernayi tolvajok elhajtották a város [Reims] kondáját..., és elvitték nevezett Épernaybe"[30]. Mert nemcsak arról van szó, hogy melyik lesz a győztes a béarniak és a ligapárti nemesek közül, hanem arról, hogy ki sózza be, ki fogyasztja el a húst? A dolgok 1722-ben sem sokat változnak, mert egy gazdasági szerződés azon sajnálkozik, hogy a kézművesek a német kisvárosokban, sőt még a fejedelmi városokban is beleártják magukat a földmívelésbe a parasztok helyett. Jobb lenne, ha mindenki „megmaradna a maga portáján". A háziállataiktól és „hatalmas ganajdombjaiktól" megszabadult városok tisztábbak és egészségesebbek lennének. A megoldás: ki kellene „tiltani a városokból [...] a földművelést és azokra bízni, akiknek ez a dolguk"[31]. A kézműveseknek ebből az az előnyük származna, hogy eladhatnák áruikat a falusiaknak, ha azok biztosítva látnák, hogy ők meg rendszeresen eladhatják termékeiket a városnak. Mindenki csak nyerne rajta.

Ugyanakkor, amikor a város nem engedte át teljes mértékben a falvaknak a földművelés és az állattenyésztés monopóliumát, megfordítva, a falu sem mondott le minden „ipari" tevékenységéről a közeli városok javára. Ő is kiveszi a részét belőle, jóllehet általában csak arról lehet szó, amit örömest átengednek neki. A falvak egyébként sohasem éltek teljesen kézművesek nélkül. A kocsi kerekét a helyszínen, a faluban gyártja, javítja a bognár, vasalja a kovács (a kerékvasalás technikája a XVI. század végén terjed el), minden falunak megvan a maga patkoló kovácsa; ezt a munkát Franciaországban egészen a XX. század elejéig láthattuk. Sőt Flandriában és egyebütt, ahol a XI. és a XII. században egyfajta városi ipari monopólium szerveződött, a XV. és a XVI. századtól kezdve a városokban gyakorolt iparágak rendszeresen visszaáramlanak a közeli falvakba az olcsóbb munkaerő vonzására, meg azért is, hogy kikerüljenek a városi céhek pártfogása és okvetetlenkedő felügyelete alól. A város ezen semmit sem veszít, hiszen a falain túl is ő ellenőrzi ezeket a nyomorult falusi munkásokat, és rendelkezik velük kénye-kedve szerint. A XVII., de még inkább a következő században, már a falvak végzik szegényes erejükkel a kisipari ellátás igen nagy részét.

Hasonló, de más módon végbement megosztást látunk másutt is: például Oroszországban; Indiában, Kínában. Oroszországban az ipari munkák legnagyobb része a falvakra hárul, amelyek a maguk erejéből élnek. A városi települések nem uralkodnak felettük, és nem is zavarják őket, mint a nyugati városok. Itt még nincsen igazi versengés a városi polgárok és a parasztok között. Ennek az oka nyilvánvaló: a városi fejlődés lassúsága. Természetesen van néhány nagyváros az őt sújtó csapások ellenére is (Moszkvát 1571-ben felégetik ugyan a tatárok, 1611-ben pedig a lengyelek, 1636-ban mégis nem kevesebb mint 40 000 házat számlál),[32] de a gyengén urbanizált országban a falvak természetszerűleg kénytelenek mindent a saját erejükből végezni. Továbbá nagybirtokosok is szerveznek jövedelmező ipari üzemeket a jobbágyaikkal. Nem egyedül a hosszú orosz tél az oka e falusi lakosok élénk ipari tevékenységének.[33]

Az élénk indiai falusi közösség, amely alkalomadtán arra is képes, hogy egy emberként változtasson helyet, s így meneküljön valamely veszedelem elől, például a nagyon szigorú elnyomás alól, szintén megáll a maga lábán. Egy összegben fizet adót a városnak, de csak a ritka áruk (például a vaseszközök) esetében szorul a segítségére. Kínában hasonló a helyzet, a falusi mesterember a selyem vagy a gyapot feldolgozásában talál kiegészítő foglalkozást, amely megkönnyíti az életét. Alacsony életszínvonala félelmetes vetélytársává teszi a városi iparosnak. Egy angol utazó (1793) csodálkozik és lelkendezik, látva Peking mellett a parasztasszonyok szinte hihetetlen munkáját a selyemhernyó-tenyésztés és a gyapotfonás terén: „Végül ruháik anyagát is maguk készítik, mert ők a Birodalom egyedüli takácsai."[34]

A város és új lakói, elsősorban a nincstelenek

A város megszűnne élni, ha nem tudná többé biztosítani meg-megújuló emberszükségletét. Vonzza az embereket. De ezek gyakran maguktól is jönnek, mert csábítják őket a város fényei, valóságos vagy látszólagos szabadsága és jobb bérei. Meg azért is, mert főleg a falvak, de meg más városok sem kérnek már belőlük, hanem egyszerűen kivetik őket magukból. Megszokott, állandó társulás ez a szegény vidék, amelyből elköltöznek az emberek, és az élénk város között. Friaul és Velence (a *furlanik* szolgáltatják a város napszámosait és házicselédeit); Kabilia és a kalózok Algériája: a hegyi lakók beköltöznek, ők csákányozzák a földeket és a kerteket; Marseille és Korzika; a provence-i városok és az alpesi *gavot-k;* London és az írek . . . De a többi túlságosan nagyra nőtt városnak is meglesz a maga tíz-, százféle utánpótlása.

Párizsban 1788-ban „azok, akiket napszámosnak neveznek, szinte mind idegenek [sic]. A szavojaiak cipőtisztítók, parkettakefélők, fafűrészelők; az auvergne-beliek [. . .] szinte egytől egyig vízhordók; a limousiniak kőművesek; a lyoniak rendszerint rakodómunkások és gyalogszékhordók; a normandiaiak kőfaragók, útkövezők és házaló kereskedők, cserépedény-drótozók, nyúlbőrkereskedők; a gascogne-iak parókakészítők vagy borbélysegédek; a lotaringiaiak házaló foltozóvargák. A szavojaiak a kültelkeken laknak, közös szobákat bérelnek, minden szobának van főnöke, az úgynevezett »öreg szavojai«, ő e fiatal gyerekek gondnoka és gyámja is egészen addig, amíg el nem érik azt a kort, amikor már gondoskodni tudnak magukról." Némely auvergne-i házaló nyúlbőrkereskedő, aki kicsinyben vásárolja és nagyban adja tovább a gereznát, „úgy meg van rakodva, hogy a szem [hiába] keresi a fejét és a karját". És ahogy az illik, ezek a nyomorultak mindnyájan az Ócskavas-rakparton vagy a Tímárok rakpartjának az ócskásainál vásárolnak maguknak ruhát, mert bármit el lehet cserélni: „van, aki olyan feketén [megy be] a bódéba, mint a holló, és olyan zölden lép ki belőle, mint a papagáj".[35]

A városok azonban nemcsak ilyen nyomorultakat fogadnak be. Minőségi toborzást is folytatnak a szomszédos vagy távoli városok polgárságának a körében és annak a rovására: gazdag kereskedőket, mestereket és kézműveseket – akiknek a munkájáért néha valósággal versengenek –, zsoldosokat, hajókalauzokat, tanárokat és neves orvosokat, mérnököket, építészeket, festőket csalogatnak magukhoz ... Így például Közép- és Észak-Itália térképén meg lehetne jelölni azokat a helyeket, ahonnan a XVI. században Firenze toborozza az *Arte della Lana* – a gyapjúszövő céh – inasait és mestereit. Az előző évszázadban folyamatosan érkeztek a távoli Németalföldről.[36] Ugyancsak meg tudnánk a térképen jelölni egy-egy lüktető életű város új polgárainak a származási helyét is, legyen az a város például Metz[37] vagy akár Amszterdam (1575 és 1614 között).[38] Minden esetben igen nagy olyan területet tüntetne fel ez a térkép, amely szorosan a szóban forgó városhoz tartozik. Lehet, hogy végeredményben azonos lenne azzal a területtel, amelyet a város kereskedelmi kapcsolatai alapján is meghatározhatnánk, felvázolva azokat a falvakat, városokat és piacokat, amelyek elfogadják a város mértékrendszerét és pénzeit vagy mind a kettőt, vagy amelyek adott esetben a város külön dialektusát beszélik.

Kényszerű és folyamatos ez a toborzás. A XIX. század előtt a városokban alig-alig fordul elő, hogy a születések meghaladnák a halálozások számát.[39] Ha tehát növekszik a város, akkor az nem a saját biológiai erejéből történik. Társadalmi tekintetben szintén az újonnan beköltözöttekre bízza a legalantasabb munkák elvégzését; akárcsak a mai, túlságosan felajzott gazdasági életünknek is szüksége van a szolgáltatások szektorában dolgozó észak-afrikaiakra vagy portorikóiakra, a régi város is rászorult a szolgálatában gyorsan elhasználódó, tehát gyors megújulást kívánó proletariátusra. „A falvak salakja városi salakká lesz", írja Mercier a párizsi házicselédséggel kapcsolatban, amely állítólag 150 000 főnyi hadsereget tett ki.[40] E legalsó, nyomorgó proletariátus megléte a jellemzője minden nagy városnak.

Párizsban még az 1780-as esztendők után is átlagban 20 000-en halnak meg évente. Ebből 4000-en fejezik be az életüket kórházban, vagy az Hôtel-Dieu-ben vagy a Bicêtre-ben: „a durva zsákvászonba varrt" halottakat válogatás nélkül a Clamart-ban temetik el közös sírba, amelyet aztán oltatlan mésszel öntenek le. És valóban van-e gyászosabb látvány ennél a kézikocsinál, amely éjszakánként szállítja a halottakat az Hôtel-Dieu-ből dél felé? „Egy sáros pap, csengettyű, kereszt" – íme, ebből áll a szegények halotti menete. És a kórház, „az Hôtel-Dieu, vagyis az Isten háza! Benne minden zord és embertelen." 1200 ágy 5000–6000 betegre: „Az új beteget a haldokló és a halott közé fektetik . . ."[41]

De már induláskor sem nagylelkűbb az élet. Az 1780 tájt Párizsban évente születő, körülbelül 30 000 gyermekből 7000–8000-re tehető az elhagyottak száma. Valóságos külön foglalkozás ezeket a gyermekeket a kórházba vinni: a férfi a hátán cipeli őket „kipárnázott dobozban, amelyikbe három is belefér. Bepólyázva, felállítva rakják bele őket, hogy felül lélegezni tudjanak. [. . .] Amikor (a férfi, aki szállítja őket) kinyitja a dobozt, gyakran már holtan találja az egyiket; ilyenkor a másik kettővel fejezi be az útját, igyekezve minél előbb megszabadulni a terhétől. [. . .] Azonnal vissza is indul, hogy újrakezdje ezt a foglalkozást, amellyel kenyerét keresi."[42] Az ilyen elhagyott gyermekek közül igen sok származik vidékről. Különös beköltözködők!

A városok begombolkozó magatartása

Minden város külön világ, az is akar lenni. Szembetűnő tény: a XV. és a XVIII. század között úgyszólván mind fallal van körülvéve. Így aztán kényszerítő és megkülönböztető geometriába zárkóznak, sáncolják el magukat még a közvetlenül hozzájuk tartozó területtől is.

Mindez elsősorban biztonság kérdése. Csupán néhány országban volt felesleges az ilyen védelem, de a kivétel csak erősíti a szabályt. A Brit-szigeteken például gyakorlatilag nincsenek megerősített városok. A közgazdászok állítása szerint a britek ezzel igen sok haszontalan befektetéstől kímélték meg magukat. A londoni belváros régi falainak csupán közigazgatási szerepük van, jóllehet 1643-ban a parlamenti párt embereitől való félelem miatt rövid időre sietve megerősítették a várost. Ugyancsak nincsenek városfalak a japán szigeteken sem, amelyeket szintén védelmez a tenger, és Velencében sem, amely önmagában is sziget. Nincsenek városfalak az olyan magukban bízó országokban, mint a hatalmas oszmán birodalomban, amely csak fenyegetett határain erősíti meg a városait, Magyarországon az Európa felé néző határokon, vagy Örményországban a perzsa határ mentén. 1694-ben Jereván, amelyben van némi tüzérség, és Erzerum, amelyet szorosan övez elővárosainak a gyűrűje, kettős falakkal van ugyan körülvéve, viszont földsáncokkal egyik sincsen megerősítve. A *pax turcica* következtében máshol mindenütt tönkremennek a régi erődítmények, ugyanúgy omladoznak, mint az elhagyott magántulajdonok falai, még a Bizánctól örökölt isztambuli városfalak is. Isztambullal szemben, Galatában 1694-ben a „falak félig már romok, s nyoma sincs annak, hogy a törökök foglalkoznának a helyreállításukkal”[43]. Plovdivban, a Drinápoly felé vezető úton már 1574-ben „nyoma sem volt városkapuknak”[44].

Másutt azonban mit sem találunk ebből a magabiztosságból. Európa belsejében (a falakkal többé-kevésbé megerősített orosz városok mind egy-egy várhoz támaszkodnak, mint Moszkva a Kremlhez), az egész gyarmati Amerikában, Perzsiában, Indiában és Kínában általános szabály a városok megerősítése. Furetière Szótára (*Dictionnaire;* 1690) így határozza meg a várost: „elég nagyszámú nép lakóhelye, amely rendszerint falakkal van körülvéve”. Igen sok nyugati város számára ez a XIII. és XIV. században épített „kőgyűrű” volt „külső jele” a középkori városi fejlődésre jellemző, „függetlenségre és a szabadságra való tudatos törekvésnek”. De ugyanakkor Európában és egyebütt gyakran a fejedelem műve is volt, védelem a külellenség ellen.[45]

Kínában csupán a közepes vagy a lesüllyedt, forgalmukat vesztett városoknak nincs többé – vagy egyáltalán nincs – faluk. A kínai bástyák rendszerint lenyűgözők, oly magasak, hogy a tekintet elől elrejtik „a házak tetejét”. A városokat – írja egy utazó 1639-ben – „mind egyformán építik, négyszögletesre, erős téglafalakkal, amelyeket ugyanazzal a földdel fednek be, amelyből a porcelánt készítik: ez idővel annyira megkeményszik, hogy kalapáccsal sem lehet összetörni. [. . .] A városfalak nagyon szélesek, ókori módra épített tornyok védik őket, szinte ugyanúgy, mint ahogyan a római erődök ábrázolásain látni. A városokat rendszerint két, egymásra merőleges, széles utca szeli keresztül, s ezek oly egyenesek, hogy jóllehet egész hosszában átszelik a várost, bármily nagy legyen is ez az utóbbi, a kereszteződés helyéről mind a négy kaput látni lehet.” Ugyanez az utas elmondja, hogy a pekingi városfal még az európai városokénál is szélesebb, „olyan széles, hogy tizenkét ló futhatna rajta egymás mellett megeresztett kantárszárral anélkül, hogy összeütközne egymással [de azért ne higgyünk el szó szerint mindent, amit mond: egy másik utas szerint ugyanis „alul húsz láb, legfelül mintegy tizenkét láb széles”[46]. Éjjel ugyanúgy őrzik, mint háború idején, de nappal csupán

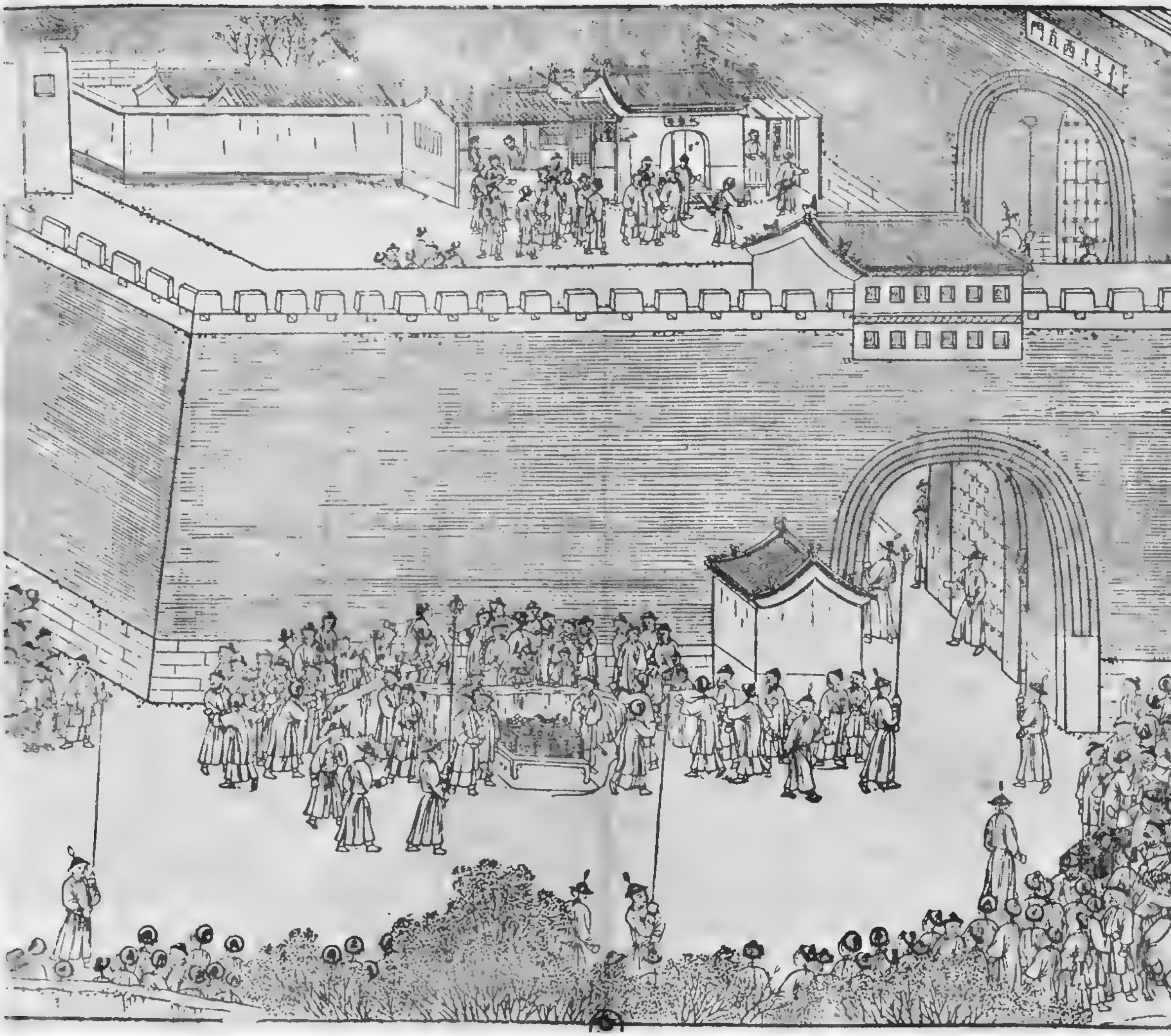

Peking fala és kapuja, XVIII. század eleje. Párizs, Bibliothèque Nationale, Metszettár (Fotó: B. N.)

eunuchok állnak a kapuknál, de ezek is inkább a belépési illeték beszedése végett vannak ott, semmint a város biztonsága érdekében."[47] 1668. augusztus 17-én özönvízszerű áradás árasztja el a főváros egész környékét, elsodorva „számos falut és úrilakot . . . vizeinek féktelen erejével". Az új város elveszíti házainak egyharmadát, „megszámlálhatatlan nyomorult ember fulladt a vízbe vagy pusztult el a leomló falak alatt". De az óváros megmenekül: „Gyorsan bezárták a kapuit [. . .], és minden lyukat, minden rést kátránnyal kevert mésszel tömtek be."[48] Szép ábrázolása és egyben szép bizonyítéka is a kínai városfalak szinte vízhatlan ellenálló képességének!

Különös, hogy a *pax sinica* e századaiban, amikor immár semmi veszély sem fenyegeti kívülről a városokat, a falak úgyszólván a polgárok ellenőrzésének a rendszerévé váltak. Széles belső feljáróik révén lehetséges volt egyetlen pillanat alatt mozgósítani a katonákat és lovasokat, akik a bástyák tetejéről belátták a város egész területét. Semmi kétség, a felelős városi hatóságok szilárdan kézben tartották városukat. Egyébként Kínában éppúgy, mint Japánban, minden utcának megvannak a maga külön kapui és belső igazságszolgáltatása. Elég valami incidens, gonosztett, azonnal bezárják az utca kapuit, ami egyet jelent a vétkes vagy a letartóztatott azonnali és gyakran véres megbüntetésével. S ez a rendszer Kínában annál szigorúbb, minthogy minden kínai város mellett ott emelkedik a tatárváros négyszöge is, amely szoros felügyelet alatt tartja.

Gyakran előfordul, hogy a fal a várossal együtt a szántóföldek és a kertek egy részét is magába zárja. Ennek nyilván a háborús időben való ellátás biztosítása a magyarázata. Ilyenek voltak a XI. és XII. századi Kasztíliában sebtében felépített bástyák is az egymástól távol eső falvak csoportja körül: elég helyet hagytak közöttük, hogy riadó esetén be tudják terelni a nyájakat.[49] Ugyanez a szabály érvényesül mindenütt, ahol ostromra számítva a bástyák réteket, kerteket is bekerítenek, például Firenzében, vagy szántóföldeket, gyümölcsösöket és szőlőket, Poitiersban, amelynek még a XVII. században is majdnem oly fejlett városfalgyűrűje van, mint Párizsnak, csak éppen nem képes teljesen kitölteni ezt a túlságosan bőre szabott ruhát. Ugyanígy Prága sem fogja betölteni a „kis város" házai és a XIV. század közepén épített új bástyák között hagyott üres területet. Szintén nem Toulouse 1400 körül, vagy Barcelona, amely az 1359-ben köréje emelt falakig (azon a helyen, ahol napjainkban a Ramblas látható) majd csak két évszázaddal később, 1550 tájt épült ki. Ugyanígy Milánó a spanyolok emelte falai között.

Kínában ugyanezt látjuk. Az egyik Jangcén épült város falainak „tíz mérföld a kerülete, a falak dombokat, hegyeket és lakatlan síkságokat fognak körül, a városban ugyanis kevés a ház, és a lakosok szívesebben élnek a nagyon hosszú külvárosban". Ugyanebben az 1696-os esztendőben Csianghszi fővárosának felső részén „sok a szántóföld, a kert és kevés a lakos..."[50]

Nyugat-Európában hosszú időn át olcsón oldották meg a biztonság kérdését: egy árok és egy meredek fal, ami csak kevéssé akadályozza a város terjeszkedését, sokkal kevésbé, mint ahogy azt rendszerint gondolják. A városnak levegőre van szüksége, a falakat úgy lehet tologatni, mint a színházi díszletet, például Gentben, Firenzében, Strasbourg-ban, és annyiszor, ahányszor szükség van rá. A városfal mértékre szabott fűző. A város növekszik, tehát újat készít magának.

De a felépített, majd újjáépített fal azért továbbra is körülveszi és meghatározza a várost. Ugyanakkor, amikor védelem, egyúttal korlát és határ is. A városok a perifériájukra vetik ki kézművesiparuk legnagyobb részét, főleg azokat az iparokat, amelyek sok helyet igényelnek, s így a fal ráadásul még gazdasági és társadalmi megoszlás vonala is. Növekedése közben a város általában magához csatolja egyes külvárosait, átalakítja őket, és valamivel távolabbra űzi mindazokat a tevékenységeket, amelyek idegenek a szorosan vett városi élettől.

Ezért van az, hogy Nyugaton a fokozatosan, lassan, rendetlenül növekedő városok alaprajzai oly bonyolult kacskaringós utcáival, ezek váratlan találkozásaival, pontosan az ellenkezője a római városénak, ahogyan az még mindig megtalálható néhány antik építészeti felfogásban fogant városban: Torinóban, Kölnben, Koblenzben, Regensburgban... A tudatos városrendezés első nekilendülését azonban a reneszánsz hozza, ekkor szaporodnak el a geometrikus tervek, s lesz a sakktáblarendszer vagy a koncentrikus köröké az „eszményi alaprajz". A Nyugaton végbemenő hatalmas városi fejlődés ebben a szellemben alakítja át hamarosan a tereket, vagy építi teljesen újjá a külvárosi negyedeket: szabályos sakktáblakockáik gomba módra nőnek a középkori városok tekervényes utcái körül.

Ez az átgondoltság, ez a racionális várostervezés az építők kedvére valósul meg az új városokban, mert ott szabad kezet kapnak. Érdekes egyébként, hogy a XVI. század előtti időből származó néhány sakktáblaszerű nyugati város *ex nihilo*, előre elhatározott terv szerint épült. Ilyen Aigues-Mortes, az a kis kikötő, amelyet Szent Lajos király vásárol meg, és épít újjá azért, hogy kijárata legyen a Földközi-tengerre; ilyen a XIII. század végén az angol király parancsára épült Monpazier nevű városka (Dordogne-ban): sakktáblájának egyik kockája a templom, a másik az árkádokkal körülvett piactér és kút.[51] Ilyenek a toszkán „új földek" – *terre nuove* – a XIV. században: Scarperia, San Giovanni Valdarno, Terranuova Bracciolini, Castelfranco di Sopra[52]... A XVI. századtól kezdve aztán gyors ütemben aratja sikereit a városépítészet. Hosszú listát állíthatnánk fel mértani terv alapján épülő városokról, amilyen például az új Livorno 1575-től, Nancy, amelyet 1588 után, vagy Charleville, amelyet 1608 után építenek újjá; a legpáratlanabb példa mindmáig Szentpétervár, de erre még visszatérünk. A később épült amerikai városok ugyancsak előre elkészített tervek alapján születtek: ők képviselik a sakktáblarendszerben épült városok legnépesebb családját. A spanyol-amerikai városok különösen jellegzetesek egymást derékszögben metsző utcáikkal, amelyek úgynevezett *cuadrákat* vágnak ki a városból; a két főutca a Plaza

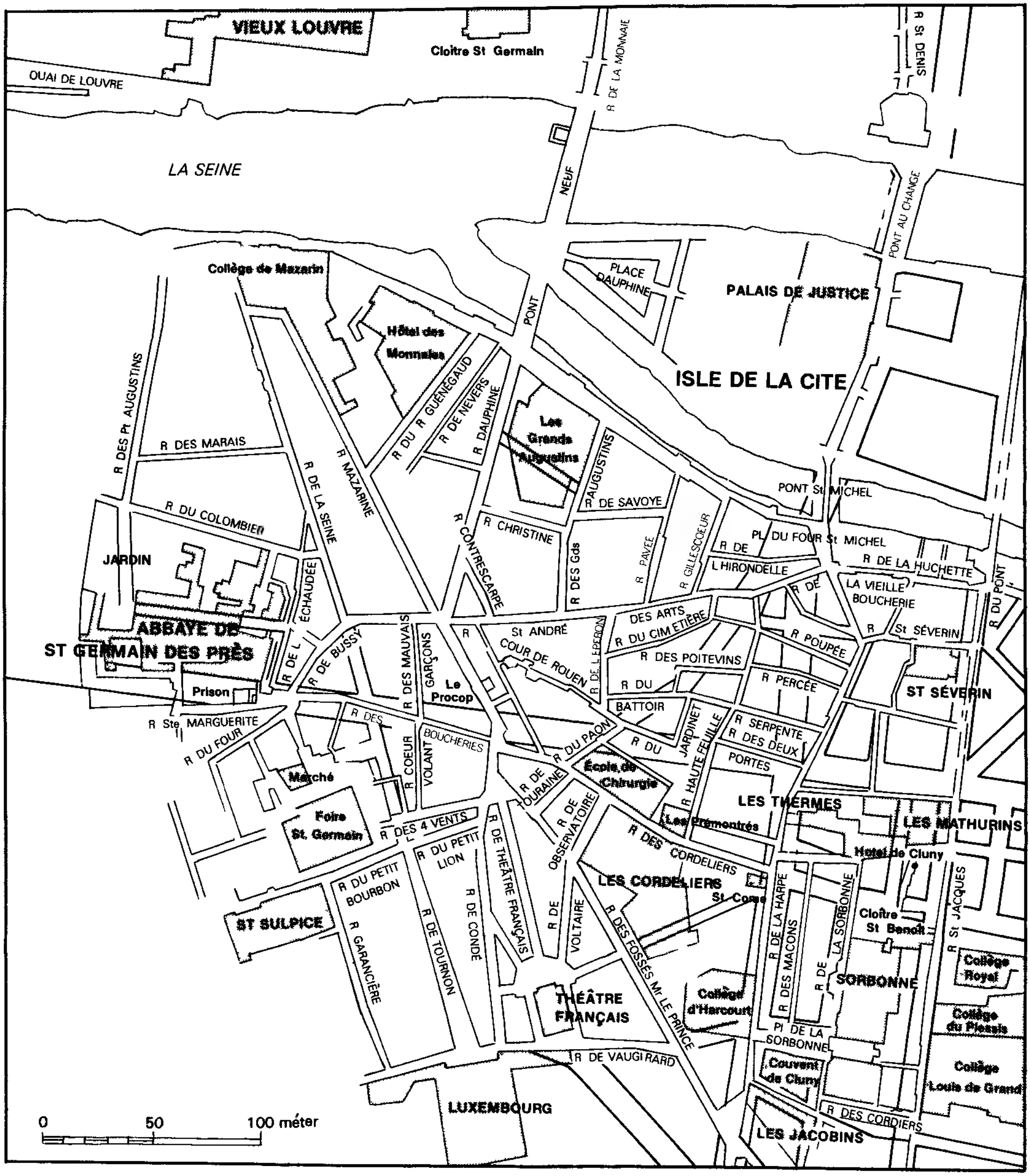
VIEUX LOUVRE
Cloitre St Germain
QUAI DE LOUVRE
R DE LA MONNAIE
R St DENIS
LA SEINE
PONT NEUF
PONT AU CHANGE
Collège de Mazarin
PLACE DAUPHINE
PALAIS DE JUSTICE
Hôtel des Monnaies
ISLE DE LA CITE
R DES Pt AUGUSTINS
R DU GUÉNEGAUD
R DE NEVERS
R DAUPHINE
Les Grands Augustins
R DES MARAIS
R DE LA SEINE
R MAZARINE
R DES AUGUSTINS
R DE SAVOYE
PONT St MICHEL
R DU COLOMBIER
R CONTRESCARPE
R CHRISTINE
R DES Gds
R PAVEE
R GILLESCOEUR
PL DU FOUR St MICHEL
R DE L HIRONDELLE
R DE LA HUCHETTE
JARDIN
R ÉCHAUDÉE
R DE LA VIEILLE BOUCHERIE
R DU PONT
ABBAYE DE ST GERMAIN DES PRÈS
R DE BUSSY
R DES MAUVAIS GARÇONS
R St ANDRÉ DES ARTS
R DU CIMETIÈRE
R St SÉVERIN
COUR DE ROUEN
R DE L EPERON
R POUPÉE
R DES POITEVINS
R DE L
Le Procop
R DU BATTOIR
R PERCÉE
ST SÉVERIN
Prison
R Ste MARGUERITE
R DES BOUCHERIES
R DU FOUR
R DU PAON
R JARDINET
R HAUTEFEUILLE
R SERPENTE
R DES DEUX PORTES
Marché
R COEUR VOLANT
R DE TOURAINE
École de Chirurgie
Foire St. Germain
R DES 4 VENTS
R DE L OBSERVATOIRE
Les Prémontrés
LES THERMES
LES MATHURINS
R DES CORDELIERS
Hotel de Cluny
R DU PETIT LION
R DE THEATRE FRANÇAIS
R DU PETIT BOURBON
LES CORDELIERS
St Come
R DE LA HARPE
R DE LA SORBONNE
R St JACQUES
ST SULPICE
R GARANCIÈRE
R DE TOURNON
R DE CONDÉ
R DE VOLTAIRE
R DES FOSSÉS Mr LE PRINCE
R DES MACONS
Cloître St Benoît
Collège Royal
SORBONNE
THÉÂTRE FRANÇAIS
Collège d'Harcourt
Pl DE LA SORBONNE
Collège du Plessis
R DE VAUGIRARD
Couvent de Cluny
Collège Louis de Grand
LUXEMBOURG
R DES CORDIERS
LES JACOBINS
0
50
100 méter

12. PÁRIZS A FORRADALOM IDEJÉN

Az összekuszált utcahálózatú nyugati városok példája. A régi térképen néhány vastagon meghúzott tengely (Boulevard Saint-Michel és Saint-Germain) igazítja el az olvasót a hajdani Párizsban, a Sorbonne-tól a Foire Saint-Germainig és a Saint-Germain-des-Près apátságig, a Luxembourg-kerttől a Pont-Neufig. Az 1684-ben alapított Procope-kávéház a Les Fossés-Saint-Germain utcában van, szemben azzal a hellyel, ahová 1689-ben, ugyanebben az utcában (ma: rue de l'Ancienne-Comédie), a Comédie Française költözött be.

Mayorba torkollik, itt, a főtéren van a katedrális, a börtön és a városi tanács háza, a *Cabildo.*

A sakktáblarendszerű építkezés érdekes problémát vet fel világviszonylatban. Minden kínai, koreai, japán, sziget-indiai, amerikai (de ne feledkezzünk meg a római birodalomról és a görög városokról se) város így van építve. Csupán két civilizáció hozott létre nagy számban kusza, szabálytalan alaprajzú városokat: az iszlám (beleértve Észak-Indiát) és a középkori Nyugat-Európa. Esztétikai vagy lélektani magyarázatokba bonyolódhatnánk, ha ezeknek a civilizációknak ezt a választását meg akarnánk magyarázni. Ami Nyugat-Európát illeti, semmi kétség az iránt, hogy a XVI. századi amerikai építészettel nem a római tábor kényszerű megoldásához tér vissza. Amit Nyugat hoz létre az Újvilágban, az a modern Európa urbanista elgondolásainak a visszfénye, a rend ellenállhatatlan vágyának a szülötte, s számos megnyilatkozása mögött érdemes lenne megkeresni eleven gyökereit.

Nyugaton: városok, tüzérség, kocsik

A nyugati városok a XVI. századtól kezdve súlyos nehézségekkel találják magukat szemben. Lakosságuk megnövekedett, a tüzérség pedig illuzórikussá teszi hajdani falaikat. Akármibe kerüljön is, kénytelenek helyettük széles, földdel félig eltemetett, bástyákká, földsáncokká, erődökké kiszélesülő erődítményrendszert építeni, amelynek laza anyaga csökkenti az ágyúgolyók által esetleg okozott károkat. Az ilyen vízszintes irányban kiterjedő erődítmények immár nem mozdíthatók el roppant költségek nélkül. A megerősített vonalak előtt üres területet kell hagyni, amely nélkülözhetetlen a védelem számára, tehát tilos házat építeni rá, kertet létesíteni, fát ültetni. Ha pedig úgy adódik, hogy ez a terület nem üres, akkor üressé kell tenni, vagyis kivágni a fákat, ledönteni a házakat, ahogy azt Gdańsk csinálta 1520-ban a német lovagrenddel vívott háború, majd 1576-ban Báthory Istvánnal való konfliktusa idején.

Ily módon a város megtorpan terjeszkedésében, gyakran még a korábbiaknál is jobban van arra kárhoztatva, hogy felfelé terjeszkedjék. Genovában, Párizsban, Edinburghben már nagyon korán öt-, hat-, nyolc-, sőt tízemeletesre építették a házakat. A telekárak szüntelen emelkedtek, így aztán mindenütt szinte „kötelezővé" váltak a magas házak. Londonban ugyan még sokáig inkább fát alkalmaznak, mint téglát, de részben azért, mert a falakat így kevésbé vastagra, könnyebbre lehet építeni, amikor a régi, általában kétemeletes házak helyét a négy-hat emeletesek kezdik elfoglalni. Párizsban „meg kellett fékezni a házak mértéktelen magasságát [. . .], mert némely magántulajdonosok valósággal egymás fölé építették a házakat. A magasságot [a Forradalom előtt] 70 lábban [majdnem 23 m] korlátozták, de ebbe nem számított bele a tető."[53]

Velencének megvan az az előnye, hogy nincsenek városfalai, ezért kedvére terjeszkedhet: elég néhány cölöpöt leverni, bárkán odaszállítani a köveket, s máris új városnegyed emelkedik a lagúnán. A nagy helyet elfoglaló iparágakat már jóval korábban kitelepítették a perifériára, a kőfaragókat és a cserzővargákat a Giudecca-szigetre, a hadiszer- és hadihajó-építő telepet a Castello nevű új városnegyed szélére, az üveggyárakat már 1255-ben a Murano-szigetre... Kit ne töltene el csodálattal ennek a területi elhatárolásnak – *zoning*nak – a modernsége? Ugyanakkor a város pompás köztereit és magántereit a Canale Grande, e hajdani, rendkívül mély folyóvölgy mentén helyezték el. Egyetlen fából épült, felvonható híd – a Rialto-híd – köti össze a Fondaco dei Tedeschit (a jelenlegi főpostát) a Rialto térrel (egészen addig, míg 1587-ben fel nem épül a jelenleg is álló kőhíd), előre jelezve a városnak a Szent Márk tértől a hídhoz, a Merceria nevű forgalmas utcán át vezető eleven tengelyét. Velence tehát kényelmesen terpeszkedő város. De a gettóban, e mesterséges, szűk és fallal körülvett városban nincs elég terület, s a házak felfelé törnek öt-hat emeletnyi magasságba.

Amikor a kocsi tömegesen megjelenik Európában a XVI. században, sürgős megoldásra váró problémákat vet fel, és „sebészeti" beavatkozást tesz elkerülhetetlenné a városokban. 1506–1514 között a római Szent Péter-templom körüli régi városnegyedet lebontató Bramante volt a történelem egyik legelső Haussmann bárója. A városok szükségszerűen rendeződnek, egy kissé levegősebbek lesznek, s a közlekedés – legalábbis egy időre – megjavul. Ugyanilyen újjászervezést hajt végre Pietro di Toledo is, 1536-ban, amikor néhány széles utcát nyit Nápolyon át, ahol – ahogyan azt régebben Ferrante király* mondotta – „a szűk utcák veszélyt jelentettek az állam számára"; ilyen az egyenes, pompás és rövid Strada Nuova megnyitása 1547-ben Genovában, vagy az a három tengely, amelyet V. Sixtus pápa parancsára létesítenek Rómán át a Piazza del Popolóból kiindulva. Nem véletlen, hogy az egyik, a Corso, Róma *par excellence* kereskedő utcájává lesz. A kocsik, majd nemsokára a hintók gyorsan elárasztják a városokat. John Stow, aki végigéli London első nagy átalakulásait, 1528-ban megjósolja: „A Világmindenségnek kerekei vannak." A következő évszázadban Thomas Dekker ugyanígy beszél: „[London] minden utcáján mennydörgésszerű robajjal közlekednek a kocsik és a hintók, azt hinné az ember, hogy kerekeken jár a világ."[54]

---

* I. Ferdinánd. – *A ford.*

Földrajz és városi összeköttetések

Minden város valamely adott helyen keletkezik, aztán hozzá alakul, és néhány ritka kivételtől eltekintve többé el sem hagyja. Ez a hely többé-kevésbé kedvező, előnyei és kezdeti kellemetlenségei megmaradnak az idők folyamán. Egy utas, aki 1684-ben Brazília akkori fővárosába, Bahiába (São Salvador) érkezik, megemlékezik a város pompájáról, s „a lehető legbarbárabb bánásmódban részesített” rabszolgáinak nagy számáról is. Nem feledkezik meg fekvésének rendellenességeiről sem: „Az utcák lejtése oly erős, hogy a kocsikba fogott lovak nem lennének képesek megállni rajtuk”, ezért tehát nincsenek kocsik, csak teherhordó állatok és hátaslovak. Még nagyobb hiba, hogy meredek szintkülönbség vágja el a tulajdonképpeni várost a tenger partján fekvő kereskedő alsóvárostól, úgyhogy „az áruknak a kikötőből a városba való szállításához egyfajta darura van szükség”[55]. Napjainkban felvonók rövidítik meg ezt a meredek utat, de magát az utat mégiscsak meg kell tenni.

Ugyanígy Konstantinápolyt az Aranyszarv-öböl, a Márvány-tenger és a Boszporusz mellett roppant tengeri területek vágják ketté, s ezért nagy tömeg hajóst és révészt kénytelen foglalkoztatni az állandó és nem mindig veszélytelen átkelések miatt.

De az ilyen kellemetlenségeket komoly előnyök ellensúlyozzák, máskülönben a lakosok nem fogadták volna el, nem lettek volna hajlandók elviselni ezeket a hátrányokat. Az előnyök rendszerint szabályszerűen abból adódnak, hogy a város minden egyébtől messze esik – a földrajztudósok ezt úgy szokták mondani: a város „helyzete” a szomszédos tájakhoz viszonyítva. Roppant hosszú útvonalak mentén az Aranyszarv-öböl az egyetlen védett kikötő a viharos tengerpartokon. Ugyanígy São Salvadorral szemben a Mindenszentek hatalmas öble valóságos miniatűr Földközi-tenger, kitűnően védve szigeteitől; a brazil partokon ez az egyike azoknak a pontoknak, amelyeket az Európából érkező vitorlások a legkönnyebben tudnak elérni. A fővárost csupán 1763-ban teszik át délebbre, Rio de Janeiróba, a Minas Gerais és Goyaz aranybányáinak felfejlődése következtében.

Hosszú távra természetesen mindezek a kiváltságos körülmények múlékonyak. A Maláj-félsziget évszázadokon át hathatós monopolhelyzetet élvez, „parancsol minden hajónak, amelyik áthalad a szoroson”. Ám egy szép napon, 1819-ben Szingapúr előbukkan a semmiből. De még ennél is jobb példa az, ahogyan 1685-ben Cádiz lép Sevilla helyébe (ez utóbbi a XVI. század elejétől monopolizálta a „kasztíliai Indiával” folytatott kereskedelmet), azon egyszerű oknál fogva, mivel a túlságosan mély merülésű hajók immár nem tudnak áthaladni Sanlúcar de Barrameda zátonyán a Guadalquivir bejáratánál. Műszaki szempontból valóban ez az oka és az ürügye a talán ésszerű változásnak, de ugyanakkor lehetőséget is adott az óriási Cádizi-öbölben az élénk nemzetközi csempészetnek. Akár mulandók, akár nem, ezek a helyzetből fakadó privilégiumok mindenképpen nélkülözhetetlenek a városok felvirágzásához. Köln a Rajnán két irányban – a tenger felé és a folyón felfelé – zajló, egymástól élesen különböző hajózásnak a találkozópontja, a kétféle hajók a város rakpartjai mellett találkoznak egymással. Regensburg ott fekszik a Duna partján, ahol az Ulmból, Augsburgból, Ausztriából, Magyarországból, sőt Havasalföldről érkező mély merülésű hajóknak át kell rakodniuk. Talán sehol az egész világon egyetlen városnak sincsen kiváltságosabb fekvése Kantonnál a rövid és a hosszú távú hajózás szempontjából. A város „a tenger partjától harminc mérföldre még érzi vizein az árapály ritmikus változásait. Összetalálkozhatnak itt a tengeri hajók, a dzsunkák és az európai háromárbocosok meg a kínai folyami kétárbocosok, amelyek a csatornákon el tudnak hatolni kis híján Belső-Kína minden tájára." – „Elég gyakran elgyönyörködtem a Rajna és a Mosel szépséges tájain Európában – írja a brabanti J.-F. Michel 1753-ban –, de a kettő együtt sem képes nyújtani a negyedét sem [annak], amit ez a kantoni folyó egymaga tár csodálkozó tekintetünk elé."[56] Kanton azonban a XVIII. században ezt a nagy szerencséjét csupán annak köszönhette, hogy a mandzsu birodalom az európai kereskedelmet a lehető legmesszebbre akarta eltávolítani dél felé. Ha azt tehették volna, amit akartak, az európai kereskedők szívesebben mentek volna Ningpo és a Jangce felé. Ők előre megérezték Sanghaj szerepét, s azt az előnyt, ami a Kína közepébe való behatolásból származott volna.

Ugyancsak a korabeli közlekedés gyorsaságával vagy inkább lassúságával bizonyos módon kapcsolatban levő földrajzi fekvés ad rá magyarázatot, miért oly rengeteg az apró város. Az a különböző nagyságú 3000 város, amelyet a XV. századi Németország számlál, megannyi átmenőállomás, egymástól négy-öt óra járásra az ország déli és nyugati részén, hét-nyolc órányira északon és keleten. És az ilyen „törésvonalak" nemcsak a kikötőkben léteznek a *venuta terrae* és a *venuta maris* között – ahogy azt Genovában mondották –, hanem néha a szekerezés és a folyami hajózás, „a hegyi ösvényeken használt málhanyereg és a síkvidéki szekér" között is. Mert az a helyzet, hogy minden város belekapcsolódik a forgalomba, újjáalakítja, szétküldi az árukat és az embereket, s aztán újakat toboroz és így tovább.

Ez a falai között és előtt folyó forgalom az ismertetőjele az igazi városnak. „Sok gondunk volt ezen a napon – panaszkodik Careri, mikor 1697-ben Pekingbe érkezik – a rengeteg szekér, teve és ló miatt, amelyek Pekingbe igyekeznek és onnan jönnek, és oly számosak, hogy az ember alig képes előrehaladni."[57]

A városi piac mindenütt érzékelteti a városnak ezt a forgalmi funkcióját. 1693-ban egy utas elmondhatja Szmirnáról, hogy „nem egyéb, mint bazár és vásár”[58]. De hát bármilyen legyen is, minden város elsősorban piac. Piac nélkül elképzelhetetlen a város; de megfordítva: piac lehet falu mellett, sőt akár valami nyílt kikötőben vagy egyszerű keresztúton is anélkül, hogy ettől azonnal város keletkeznék azon a helyen. Ugyanis minden városnak gyökeret kell vernie, és arról a földről és azoknak az embereknek a munkájából kell nyernie a táplálékát, akik körülötte élnek.

A város a legközvetlenebb környéke, a heti vagy napi piacokról táplálkozik: a piac szót többes számba tettük, mert például a különböző velencei piacokra gondolunk, amelyekől részletesen beszámol Marino Sanudo a *Cronachettá*ban. Ott van a Rialto nagypiaca, amely mellett a kereskedők reggelente összegyűlnek a számukra épült *loggiá*ban: szinte roskadozik a gyümölcsök, főzelékfélék és a vadhús alatt; valamivel távolabb halat árusítanak. A Szent Márk téren másik piac van. De ugyanúgy minden városnegyednek megvan a magáé a főterén. Az ellátást a környék parasztjai, a padovai kertészek és azok a hajósok végzik, akik Lombardiából még juhsajtot is szállítanak.

Egész könyvet lehetne írni a párizsi Nagyvásárcsarnokról – *les Halles* – és a La Vallée rakparti, vadhúsra specializált fiókcsarnokáról, vagy arról, ahogyan a nagyvárost hajnalban rendszeresen elözönlik a gonesse-i pékek, sőt már az éjszaka közepétől kezdve vagy 5000-6000 paraszt, akik bóbiskolva érkeznek szekereiken, „s hoznak zöldséget, gyümölcsöt, virágot”, meg a lármás, házaló utcai árusoktól: „*Itt az eleven makréla, most érkezik, most érkezik! – Friss heringet tessék! – Kemencében sült krumplit vegyenek! –* Osztrigás! – *Portugált vegyenek!* – ez a narancs neve.” A legfelső emeleteken lakó cselédlányok füle elég gyakorlott hozzá, hogy kiismerjék magukat e lárma közepette, és ne menjenek le alkalmatlan időben. A nagykeddi sonkavásár alkalmával „már kora reggel rengeteg paraszt özönlik Párizs környékéről a Notre-Dame terére és a Notre-Dame utcába, megrakodva roppant mennyiségű, babérlevéllel díszített, körülrakott sonkával, kolbásszal és hurkával. Micsoda megszentségtelenítése ez Caesar és Voltaire babérkoszorújának!” Természetesen Sébastien Mercier-t idéztük.[59] De egész könyvet lehetne írni Londonról meg számtalan, lassacskán rendeződő piacáról is. E *market*ok felsorolása több mint négy oldalát tölti be Daniel Defoe és folytatói 1775-ben nyolcadik kiadásban megjelent útikalauzának *(A Tour Through the Island of Great Britain).*

A város legközelebbi környéke, ahonnan pompás alma vagy híres spárga érkezik a piacára, mint például Lipcsébe is, csupán az első a körülötte kialakult övezetek közül.[60] Nincs ugyanis város emberek és javak nagy tömörülése nélkül; ez utóbbiak mindegyike külön, gyakran igen nagy kiterjedésű területet vesz igénybe a város körül. Mindenkor bebizonyosodik, hogy a városi élet különböző, egymást csupán részben fedő terekhez van kötve. A hatalmas városok igen hamar, a XV. századtól kezdve már bizonyíthatóan roppant területeket vesznek igénybe, ők az eszközei a nagy távolságokra, egészen a *Weltwirtschaft* határáig terjedő kapcsolatoknak, s ezt a világgazdaságot ők mozgatják, és ők is húznak belőle hasznot.

Mindezek a kisugárzások egymással rokon problémákat alkotnak. Ahogy az idő hozza magával, a város változó területekre érezteti a hatását aszerint, hogy milyen nagy. Egyszer felduzzad, másszor elnéptelenedik, ahogy létének a ritmusa diktálja. A XVII. században a „hétköznaponként jóformán elnéptelenedett" vietnami városok a havonta kétszer tartott nagyvásár alkalmával roppant módon megélénkülnek. Hanoiban – akkor Kö-csónak hívták – „a kereskedők specialitásuk – selyem, réz, kalap, kenderáru, vasáru – szerint választottak maguknak utcát". A tolongásban szinte lehetetlen előbbre jutni. Egyes ilyen kereskedőutcákon több falu lakói osztozkodtak, akiknek „kizárólagos joguk volt rá, hogy ott üzletük legyen". Az ilyen városok „inkább piacok, mint városok",[61] vagy inkább vásárok, mint városok, de akár városok vagy piacok, piacok vagy városok, vásárok vagy városok, városok vagy vásárok, egyre megy: megannyi tömörülés, majd szétszóródás, amely nélkül semmiféle, valamicskét is élénk gazdasági élet nem alakulhatna ki Vietnamban éppúgy nem, mint Nyugaton sem.

A világ minden városának, a nyugatiakon kezdve megvannak a maguk külvárosai. Nincsen életerős fa, amelynek a tövéből ne sarjadna hajtás, ugyanígy város sincs külváros nélkül. Ezek még akkor is életerejének megnyilvánulásai, ha csupán nyomorúságos peremvárosok, nyomornegyedek. Bármilyen piszkosak, a semminél mégis többet jelentenek.

Szegények, kézművesek, tengerészek, zajos, „illatos" iparágak, olcsó kocsmák, váltóállomások, postalóistállók, teherhordók és rakodómunkások otthonai: ez a külváros. Bréma a XVII. században új arcot ölt, téglaházaira cserép kerül, utcáit kikövezik, néhány széles utcát nyitnak. Körülötte azonban a külvárosok házai továbbra is megtartották szalmafedelüket.[62] A külvárosba költözni Brémában, Londonban vagy bárhol másutt egy fokkal lejjebb süllyedést jelent.

Triana, Sevilla külvárosa vagy inkább folytatása, amelyről oly sokszor szólt Cervantes, a „vagányok", csalók, örömleányok, megvesztegethető rendőrök találkozóhelye, bűnügyi regénydíszlet lesz. A Guadalquivir jobb partján kezdődik, a hajóhíd magasságában, amely úgy zárja el a folyót a tenger felőli oldalán, mint – *mutatis mutandis* – a londoni híd a Temzét. Ez a híd állítja meg a Sanlúcar de Barramedából, Puerto de Santa Mariából vagy Cádizból Sevillába igyekvő, dagály hajtotta tengerjáró hajókat. Triana minden bizonnyal nem lenne harsány, szabadszájú népség találkozóhelye, és nem lennének szőlőlugasos csapszékei, ha egy kéznyújtásnyira nem volna ott mellette Sevilla, a maga „flamand" és egyéb idegen jövevényeivel, újgazdagaival, a *perulerók*kal, akik az Újvilágból jönnek haza vagyonukat élvezni. Egy 1561. évi összeírás szerint Trianában 1664 házban 2666, átlagosan négytagú család lakott; ez szép lakáskoncentráció, s több mint 10 000 lakosával sűrűn lakott városnak számít.[63] Ennyi ember eltartására nem lévén elegendő a tisztességtelen munka, Trianának vannak kézművesei is, akik az iszlám hatásról árulkodó kék, zöld és fehér, mértani mintás mázas csempéket, (*azulejos*) készítenek (s ezeket egész Spanyolországban árusítják, és az Újvilág felé is exportálják). Vannak továbbá szappangyártó műhelyei, ahol fehér, fekete szappant és lúgot gyártanak. Ennek ellenére mégiscsak külváros. Az 1697-ben ott járt Careri ezt jegyzi fel róla: a városban „semmi említésre méltó nincsen, kivéve egy karthauzi kolostort, a Palotát és az inkvizíció börtöneit"[64].

A városi hierarchiák

A nagy központoktól bizonyos távolságra kötelezően megjelenik a kisváros. A teret alakító közlekedés és szállítás gyorsasága szabályos közbülső állomások sorozatát hozta létre. Stendhal csodálattal látja a nagy itáliai városok szelíd jóindulatát a közepes és középszerű városok iránt. De ha nem törölték el a föld színéről e vetélytársakat, amelyek ellen pedig annyira fenekedtek – Firenze például 1406-ban megkaparintotta a már félig halott Pisát; Genova 1525-ben betemette Savona kikötőjét –, annak fő oka az volt, hogy nem tudták, meg aztán szükségük is volt rájuk, mert a nagyváros fogalmába szükségszerűen beletartozik az is, hogy a sok másodrangú város fénykört vonjon köréje, az egyik azért, hogy szője és fesse a szöveteit, a másik, hogy megszervezze a fuvarozást, a harmadik, mint tengerre nyíló ajtó – például Firenze számára Livorno –, amely jobban megfelel neki, mint az ellenséges és a szárazföldbe mélyen benyomuló Pisa, vagy Alexandria és Szuez Kairónak, Tripoli és Alexandrette [Iskenderun] Aleppónak, Dzsedda Mekkának.

Európára különösen jellemző ez a jelenség. A kisvárosok itt igen számosak. Elsőül Rudolf Häpke[65] használta a „város-szigettenger" kifejező elnevezést Flandriával kapcsolatban, bemutatva az egymáshoz, majd egymásnál is jobban a XV. században Brüggéhez s valamivel később Antwerpenhez kapcsolódó városait. „Hollandia – ismételte Henri Pirenne is – Antwerpen külvárosa" tele élénk városokkal. Ugyanilyenek, csak kisebb méretekben, a Genf körüli piacok a XV. században; ugyanez idő tájt a helyi vásárok Milánó körül; a XVI. században a Marseille-hez kapcsolódó kikötők a provence-i tengerparton, a berrei-lagúna mentén Martigues-tól Fréjusig; vagy az a nagyobb városegyüttes, amely Sevillához fűzi Sanlúcar de Barramedát, Puerto de Santa Mariát, Cádizt; Velence városkoszorúja; Burgos és elő-kikötői (például Bilbao), amelyek felett hosszú időn át még akkor is ellenőrzést gyakorol, amikor már lesüllyedt; London és a Temze- meg a La Manche-parti kikötők; vagy végezetül mint túlságosan is klasszikus példa a Hanza-városok. Alsó szinten Compiègne-t említhetnénk 1500 körül egyetlen csatlós városával, Pierrefonds-nal; vagy Senlis-t, amely csupán Crépy felett gyakorol ellenőrzést.[66] Ez az adat egymagában is döntő módon jellemzi Compiègne és Senlis jelentőségét. Egész sereg organigramot készíthetnénk az ilyen funkcionális kapcsolatokról és függésekről: szabályos körökkel és vonalakkal vagy egymást keresztező vonalakkal, egyszerű pontokkal.

De ezek a sémák csak bizonyos ideig élnek. Elég, hogy a közlekedés üteme meggyorsuljon, s mégcsak módosítania sem kell választott útvonalait, máris kiesenek, megszűnnek működni, elsorvadnak egyes fogatváltó állomások. Sébastien Mercier 1782-ben feljegyzi, hogy „a másod- és harmadrangú városok észrevétlenül elnéptelenednek" a főváros javára.[67] François Mauriac meséli angol vendégéről, aki meglátogatja délnyugat-franciaországi otthonában: „Langonban szállt meg az Arany oroszlán szállodában, s aztán éjszaka sétálgatott az elszenderült kisvárosban. Azt mondta, ilyenek már nincsenek Angliában. A mi vidéki életünk tulajdonképpen amolyan »túlélés«, olyan pusztulófélben levő világ még élő maradványa, amely másutt végleg eltűnt. Elviszem az én angolomat Bazas-ba. Micsoda ellentét a szundikáló kis falu-város és hatalmas katedrálisa, ama idők tanúja között, amikor a Bazadais tartomány székhelye még virágzó püspökség volt. Manapság el sem tudjuk magunknak képzelni ezt a kort, amikor minden tartomány külön világot alkotott, a saját nyelvét beszélte, a saját pompás középületeit építette, kifinomult és hierarchizált társadalmi életet élt, amely tudomást sem vett Párizsról és divatjáról. Erről a szörnyeteg Párizsról, amely aztán ebből a csodálatos szubsztanciából táplálkozik, s végleg magába is szívja."[68]

Párizs nyilvánvaló módon nem hibásabb ebben az esetben, mint London, egyedül a gazdasági élet általános fejlődése a felelős, az zsarolja ki a városhálózatok másodrangú pontjait a fontosabb helyek érdekében. De aztán ezek a fontosabb helyek is hálózatokat alakítanak ki maguk között a világ immár megnövekedett léptékének megfelelő nagyságban. S az egész újra elölről kezdődik. Amaurotust, Thomas More Utópia-szigetének fővárosát – a Láthatatlant – is 53 kisebb város veszi körül. Micsoda szép városhálózat! Mindegyik kevesebb mint 24 mérföldre fekszik a szomszédjaitól, vagyis kevesebb mint egynapi járóföldre. De ez a rend a közlekedés meggyorsulása esetén bizonyára megváltozna.

Városok és civilizációk: az iszlám esete

Másik közös vonása minden városnak – egyúttal azonban forrása is arculatuk mély különbségeinek – az, hogy mindegyik annak a kultúrának a terméke, amelyben létrejött. Mindegyikük számára létezik egy prototípus. Du Halde páter ezt szívesen elmondja többször is (1735): „már mondottam másutt, hogy szinte semmi különbség sincsen a legtöbb kínai város között, s hogy meglehetősen hasonlítanak egymásra, olyannyira, hogy szinte elégséges egyet látnunk közülük, s máris fogalmat alkothatunk magunknak az összes többiről”.[69] Ki ne vállalná ezeket a gyorsan odavetett, de egyáltalán nem túl merész szavakat az orosz, a koloniális amerikai és a muszlim (török vagy perzsa), sőt, bár sokkal óvatosabban, az európai városokkal kapcsolatban is?

Semmi kétség az iránt, hogy az iszlám országok hosszú sorában Gibraltártól a Szunda-szigetekig egyetlen iszlám várostípus uralkodik, s ez egymagában elég lehet számunkra ahhoz, hogy képet nyerjünk a városok és a civilizációk között fennálló nyilvánvaló kapcsolatokról.[70]

Általában roppant nagy, egymástól távol eső városok. Alacsony házaik oly szorosan tapadnak egymáshoz, mint a gránátalma magjai. Az iszlám tiltja (kevés kivétellel: így például Mekkában, Dzseddában, Mekka kikötőjében vagy Kairóban) a magas házakat, mint a gyűlöletes gőg jelét. Mivel felfelé nem terjeszkedhetnek, az épületek ellepik az iszlám jog által nem nagyon védett közutakat. Az utcák szűk sikátorok, két megrakott szamár alkalomadtán elég az eltorlaszolásukra.

Isztambulban „az utcák szűkek, akárcsak a mi régi városainkban – mondja egy francia utazó 1766-ban. – Rendszerint piszkosak, és nagyon kényelmetlenek lennének rossz időben, ha két oldalról nem szegélyeznék őket gyalogjárók. Ám ha két járókelő szembe jön egymással, az egyiknek le kell mennie a járdáról, vagy a házak küszöbére kell húzódnia. A rajtuk járók védve vannak az eső ellen. A házak többnyire csupán egyemeletesek; az emelet kiugrik a földszint fölé; majdnem minden épület olajjal van festve. Ez a díszítés csökkenti ugyan a falak komor, szomorú benyomását, de azért majdnem mindig gyászos, leverő hatású. A házak, s ez alól még a nagyuraké és a leggazdagabb törököké sem kivétel, fából épülnek, a gerendák közeit téglával töltik ki s bemeszelik; ezért van az, hogy a tűz oly rövid idő alatt akkora károkat tud bennük tenni.”[71]

A város fekvésében mutatkozó roppant különbség ellenére ugyanezt látjuk Kairóban is, ahogyan Volney írja le 1782-ben, vagy azokban a perzsa városokban, melyeket oly kritikus szemmel vizsgálgatott egy évszázaddal előbb, 1660-ban egy másik francia, Raphaël du Mans: „a városok utcái [. . .] görbék, hepehupásak, itt-ott illemhelygödrökkel, amelyeket ez a nyomorult nép azért csinál magának, hogy a törvény előírása szerint könnyebbülhessen meg, vagyis, hogy a visszafröcskölő vizelet ne tegye tisztátalanná."[72] Careri ugyanígy vélekedik mintegy harminc esztendővel később, 1694-ben: Iszfahánban, mint egyébként egész Perzsiában, az utcák nincsenek kikövezve, s ezért télen sárosak, nyáron porosak. „Ezt a nagy piszkot csak növeli az a szokás, hogy a terekre dobálják ki a döglött állatokat, öntik ki a mészárosok által leöltek vérét, és *palam et publice* ott végzik testi szükségleteiket, ahol éppen vannak..." Nem, ez bizony nem Palermo, ahogy azt egyesek állították, Palermo, ahol „a legkisebb ház [...] is különb, mint az iszfaháni legszebbek..."[73]

Semmi kétség, minden muszlim város rosszul karbantartott sikátorok kibogozhatatlan hálózata. A lehetőséghez képest felhasználják a talaj lejtését, hogy az eső és a vízfolyások végezzék el helyettük a köztisztasági hivatal munkáját. De ennek a zavaros topográfiának mégis elég szabályos alaprajza van. A középpontban látjuk a Nagy Mecsetet, körülötte a kereskedők utcáit (a szúkot, a bazárt), a raktárakat (a *khanok*at, vagyis a karavánszerájokat), majd koncentrikus körökben egymás után a kézművesek utcáit abban a hagyományos sorrendben, amelyik mindenkor figyelemmel van a „tisztára" és a „tisztátalanra". Így az illatszer- és tömjénárusok – ők „tiszták az egyházjogászok szerint, mert a vallást szolgálják" – egészen közel vannak a Nagy Mecsethez. Mellettük találjuk a selyemszövőket, az ötvösöket és így tovább. A város legkülső peremén vannak a tímárok, a kovácsok és a patkolókovácsok, a fazekasok, a nyergesek, a festők, a szamarasok, akik mezítláb járnak, veszekszenek, egymást szidják, és ordítoznak az állataikra. Aztán rögtön a kapuknál, a falusiak, akik itt árusítanak húst, fát, avas vajat, főzelékféléket, „zöldségeket", munkájuk vagy „tolvajlásaik" eredményét. Másik, szabályszerű vonás az etnikumok és vallások elkülönülése városnegyedenként: majdnem mindenütt van kereszténynegyed, zsidónegyed, ez utóbbi általában az uralkodó tekintélyének a védelme alatt, ennélfogva néha éppen a város szívében, mint például Tlemcenben.

Természetesen minden városban bizonyos különbségeket találunk e téren, már csak a város eredete és kereskedelmi vagy kézművesipari jelentősége folytán is. Isztambulban a főpiac, a kőből épült két *bezisztán* valóságos város a városban. Ugyanez elmondható Péráról és Galatáról, e két kereszténynegyedről az Aranyszarv-öböl másik oldalán. Drinápoly [ma Edirne] középpontjában emelkedik a „Tőzsde". „E Tőzsde közelében találjuk [1693] a Szeracsi utcát, tele mindenfélét árusító, jól felszerelt üzletekkel; a hossza egy mérföld, egymásra rakott deszkákkal van befedve, amelyek számos lyukat hagynak oldalt, hogy a világosság behatolhasson rajtuk." A mecset mellett van „a fedett utca, az ötvösökkel".[74]

A nyugat-európai városok eredeti jellege

Nyugat-Európa elég hamar amolyan fényűző kirakatává lett a világnak. A városiasodás olyan hőfokot ért el, amellyel egyebütt nemigen találkozunk. A városok tették naggyá ezt a szűk földrészt, ám ez a probléma, bár nagyon jól ismert, mégsem egyszerű. Hogy megállapíthassuk valaminek a felsőbbrendűségét, ahhoz vagy emlékeztetnünk kell annak az alacsonyabbrendűségére vagy arra az átlagra, amelyhez viszonyítunk. Ami előbb-utóbb arra vezet, hogy kényelmetlen és kiábrándító összehasonlításokat végezzünk a világ többi részével. Akár öltözködésről, akár pénzről, városokról, kapitalizmusról beszélünk, Max Weber nyomán lehetetlen elkerülnünk az összehasonlításokat, mert Európa állandóan „a többi kontinenshez viszonyítva" válik érthetővé.

Mik Európa eltérő és eredeti vonásai? Városai másutt nem található szabadság jegyében élnek; megannyi autonóm világként fejlődtek ki a saját belső adottságaiknak megfelelően. A városok adtak formát az államnak is, amely csak lassan alakult ki, s csak a városok érdekelt segítségével tud később is fejlődni, s különben is csupán felnagyított és gyakran jellegtelen másolata lesz az ő sorsuknak. Magasan kiemelkedtek a falvak közül, amelyeket már megszületésük előtt igazi gyarmati világnak tekintettek, s úgy is bántak velük (az államok aztán a későbbiekben maguk is így fognak cselekedni); a városi „reléállomások" csoportjainak és idegszálainak a segítségével saját gazdasági politikát folytattak, amely gyakran volt képes ledönteni az akadályokat, és mindig képes arra, hogy privilégiumokat, védelmet teremtsen vagy teremtsen újjá. Szüntessük meg képzeletben a mai államokat, de úgy, hogy a nagyvárosok kereskedelmi kamarái kedvükre folytathassák a működésüket: csuda világ kerekednék belőle!

De még az ilyen olcsó hasonlat nélkül is azonnal szembetűnnek ezek a régi valóságok. Mármost mind egy kulcsproblémára lyukadnak ki, amelyet két vagy három különböző módon is megfogalmazhatunk: miért nem mentek át ugyanilyen, viszonylag szabad fejlődésen a világ többi városai? Melyek voltak számukra a szabad fejlődés akadályai? Vagy hogy a probléma egy másik oldalát említsük: miért ment végbe a nyugati városok fejlődése a változás jegyében – még fizikai valóságukban is átalakulnak –, holott a többi városé, velük összehasonlítva, olyan eseménytelen, mintha hosszú ideig tartó mozdulatlanság alá temetkeznének? Miért olyanok a nyugatiak, mint a gőzgép, a többi pedig, mint az óra, hogy Lévi-Strauss szavait parodizáljuk? Egyszóval az összehasonlító történet arra kényszerít bennünket, hogy kutassuk e különbségek miértjét, és igyekezzünk olyan „modellt” felállítani, amely a roppant mozgalmas nyugati városfejlődés esetében dinamikus lenne, míg a földgömb egyéb városai életének a modellje hosszú, egyenes vonal mentén rajzolódnék ki, szinte akadályok és nehézségek, megtorpanások nélkül haladva át a történelmen.

Szabad világok

Az európai városok szabadságjogainak témája klasszikus és elég jól felderített. Kezdjük hát vele.

Egyszerűsítve a következőket mondhatjuk:

1. Nyugat-Európa a szó legteljesebb értelmében elveszítette városszerkezetét a római birodalom lehanyatlásával, amelynek a városain egyébként már a barbárok eljövetele előtt is fokozatos hanyatlás volt észlelhető. A Meroving-korszak nagyon viszonylagos élénksége után valamivel előbb vagy utóbb szinte teljes lesz ez a megtorpanás, úgyszólván semmi sem marad belőle.

2. A városok reneszánsza a XI. századtól kezdve hirtelen felgyorsul a falu erőteljes fejlődése, a művelhető szántóföldek, szőlők és gyümölcsösök megszaporodása következtében és mintegy rájuk telepedve. A városok a falvakkal egyetértésben növekednek, a határozott körvonalú városjog a falucsoportok közösségi privilégiumaiból fejlődik ki. A város gyakran nem egyéb, mint a falu anyagának újra való felhasználása, átgyúrása. Frankfurt topográfiájában (Frankfurt jelentős mértékben megőrzi falujellegét egészen a XVI. századig) számos utca elnevezésében tovább él azoknak az erdőknek, magányos facsoportoknak, mocsaras területeknek az emléke, amelyek között kifejlődött a város.[75]

A falvaknak ez az átcsoportosulása logikus módon bevitte a születő városba a környék politikai és társadalmi hatalmi szerveinek a képviselőit, a földesurakat, a világi és egyházi fejedelmeket.

3. Mindez nem lett volna lehetséges az egészségesebb élethez, az egyre jobban fejlődő pénzgazdasághoz való általános visszatérés nélkül. A pénz, valószínűleg messziről – Maurice Lombard szerint az iszlám országokból – érkezett, de tevékeny és döntő látogató. Két évszázaddal Aquinói Szent Tamás előtt Alain de Lille ezt mondotta: „Manapság nem Caesar, hanem a pénz a minden.” A pénz pedig egyet jelent a városokkal.

Ezer meg ezer város születik ekkoriban, de közülük kevés lesz hivatva fényes jövőt megérni. Tehát csupán bizonyos területek urbanizálódnak mélységükben, s különülnek is el ezáltal egyszeriben a többitől, és játszanak nyilvánvaló mozgató szerepet: a Loire és a Rajna között, Felső- és Közép-Itáliában, a Földközi-tenger döntő jelentőségű egyes pontjain. Gyorsan megjelennek a kereskedők, a céhek, a kézműiparok, a távoli területekkel folytatott kereskedelem és a bankok meg a polgárság, egy bizonyos polgárság, sőt bizonyos fajta kapitalizmus is. Ezeknek a többitől különböző városoknak a sorsa nem kizárólag a falvak fejlődéséhez kötődik, hanem a nemzetközi kereskedelemhez is. Egyébként hamarosan el is szakadnak a falusi társadalmaktól és a hajdani politikai megkötöttségektől. A szakadás hol erőszakosan ment végbe, hol barátságosan, de mindenkor erő, pénzbőség és hatalom jele volt.

E kiváltságos városok körül hamarosan megszűnik minden állam. Ez történik Itáliában és Németországban a XIII. században végbement politikai összeomlások nyomán. Ez volt az az eset, amikor a nyúl mégis megelőzte a teknősbékát.* Egyebütt – Franciaországban, Angliában, Kasztíliában, sőt Aragóniában is – elég korán újjászületik a területi állam, s ez aztán le is fékezi a városok fejlődését, amelyek ezen felül még lanyha életű gazdasági területek nyűgét is hordják. A városok itt lassabban futnak, mint egyebütt.

De a lényeges, az előre nem látható momentum az, hogy egyes városok teljesen szétrobbantották politikai területüket, autonóm világokká, „városállamokká" alakultak át, és számukra valóságos jogi bástyákat jelentő, kapott vagy kicsikart privilégiumaik páncéljába öltöztek. A közelmúlt történészei talán túlságosan is hangsúlyozták „az ilyen, a jog birodalmába tartozó" okokat, mert ha ezek időnként valóban fölébe is kerekedhetnek a földrajzi, szociológiai vagy gazdasági jellegű okoknak, vagy legalábbis velük együtt hatnak, az utóbbiak mégis igen nagy szerepet játszottak. Mert mit ér a privilégium anyagi tartalom nélkül?

Valóban, a nyugati csoda nem pontosan az, hogy, miután előzőleg minden vagy kis híján minden megsemmisült az V. században bekövetkezett katasztrófa következtében, utána minden újra feltámadt a XI. századtól kezdve. A történelem tele van a városoknak ilyen, századokon át tartó fellendüléseivel és hanyatlásaival, nekilendüléseivel, születéseivel és újjászületéseivel: példa rá Görögország az i. e. V. és II. század között, ha úgy tetszik, Róma is, majd az iszlám országok a IX. századtól kezdve és a Szungok Kínája. De az ilyen felnyomulások alkalmával minden egyes esetben ketten futnak, az állam és a város. Rendszerint az állam nyer, ilyenkor a város meghódol, erélyes kormányzat ül a nyakába. Az európai városodás első nagy századaiban az a csoda, hogy a város, legalábbis Itáliában, Flandriában és Németországban, teljes diadalt arat.

---

* Utalás egy ókori mesére, amelyben a teknősbéka – ravaszsága folytán – megelőzte futóversenyben a nyulat. – *A ford.*

Elég hosszú időn át teljesen a saját életét élhette, s ez roppant jelentős esemény, aminek a születését és fejlődését még nem látjuk egészen tisztán. Mindenesetre láthatók azonban bizonyos rendkívül jelentős következményei.

A városok modernsége

E szabadságok segítségével a nagyvárosok meg az a többi is, amelyeket e nagyok befolyásolnak, és amelyeknek példaképül szolgálnak, eredeti kultúrát teremtettek, új technikákat terjesztettek el vagy újítottak fel, fedeztek fel újra évszázadok után. Megadatott nekik, hogy végigjárják bizonyos ritka, politikai, társadalmi és gazdasági tapasztalatok útjait.

Pénzügyi téren megszervezik az adózást, a bankéletet, az államhitelt, a vámokat. Feltalálják a belső városkölcsönt: azt mondhatnók, hogy a velencei *Monte Vecchio* tulajdonképpen az 1167. évi első kibocsátásra nyúlik vissza; a *Casa di San Giorgio* első formájában 1407-re. Egymás után újra feltalálják az aranypénzt, Genova példájára, amely talán már a XII. század végén veri a *genovinó*t.[76] Megszervezik az ipart, a céheket, feltalálják – vagy újra feltalálják – a távoli területekkel folytatott kereskedelmet, a váltót, a kereskedelmi társaságok és a könyvelés első formáit; megjelennek náluk, mégpedig elég hamarosan, belső osztályharcaik is. Mert ha a városok „közösségek", ahogyan mondani szokták, egyúttal „társadalmak" is a szó mai értelmében, a maguk feszültségeivel, testvérgyilkos háborúival: a nemesek a polgárok ellen, a szegények a gazdagok ellen (a „sovány nép" – *popolo magro* – a „kövérek" – a *popolo grasso* – ellen). A firenzei belső harcok mélységükben a régi Róma belső konfliktusainál sokkal jobban hasonlítanak a mi iparosodott XIX. századunk első évtizedeire. A *ciompik** (1378) drámája egymagában is bizonyítja ezt.

Ám ez a belül megoszlott társadalom egységesen száll szembe a külső ellenséggel, a földesurak, fejedelmek, parasztok világával, mindazokkal, akik nem városi polgárok. A városok képviselik az első „hazákat" Nyugaton, és patriotizmusuk bizonnyal következetesebb, sokkal tudatosabb, mint amilyen még sokáig lesz az „állami" hazafiság, amely csak lassan jelentkezik az első államokban. El lehet gondolkozni azon a fura képen, amely a nürnbergi polgárok 1502. június 19-én Kazimir von Brandenburg-Ansbach őrgróf elleni harcát ábrázolja, aki megtámadja városukat. Felesleges azon törnünk a fejünket, vajon a nürnbergi polgárok számára festették-e. Ők ugyanis többnyire gyalog, rendes városi öltözékükben, páncél nélkül vannak ábrázolva. Vezérük – ő persze lovon –, fekete öltözékben megbeszélést tart a humanista Willibald Pirkheimerrel, aki az akkor dívó hatalmas, strucctollas kalapot viseli, és – szintén jellemző részlet – ily csapat élén siet a megtámadott város jogainak védelmére. A brandenburgi támadók nehézfegyverzetű lovasok, arcukat elrejti sisakjuk rostélya. A fejedelmek és földesurak hatalma ellen szabadságukat védelmező városok jelképének is tekinthetnők ezt a háromtagú csoportot: két fedetlen arcú polgár, amint büszkén körülveszik a foglyul ejtett páncélos, megszégyenült lovast.

---

* Firenzei munkások, akik nyomorúságos helyzetük miatt fellázadtak, kezükbe kerítették a várost, saját vezetőséget állítottak, de végül leverték őket. – *A ford.*

Polgárok, apró polgárhazák: megannyi divatba jött, képtelen, kényelmes kifejezés. Werner Sombart erősen hangsúlyozta egy újfajta társadalom, sőt újfajta mentalitás születését. „Ha nem tévedek, akkor Firenze az, ahol a XIV. század vége felé első ízben találkozunk a tökéletes polgárral" – írta.[77] Ha úgy tetszik, igen. De a valóságban a hatalom megkaparintása Firenzében 1293-ban az *Arti Maggiori* – a nagy céhek, a gyapjúfonók és elődjük, az *Arte di Calimala*, a gyapjúkereskedők – által a régi és az új gazdagok, a vállalkozó szellem győzelme volt. Mint rendesen, Sombart szívesebben helyezi a problémát az észjárás, a racionális gondolkodás fejlődésének a síkjára, mint társadalmi vagy gazdasági síkra, ahol, attól tart, Marx útjaira téved.

Új gondolkodás, új észjárás keletkezik, nagyjából a még bizonytalan nyugati korai kapitalizmus gondolkodásmódja: szabályok, lehetőségek, számítgatások, meggazdagodás és életművészet együttese. Egyúttal játék és kockázat is: a kereskedők nyelvének kulcsszavai – *fortuna, ragione, prudenza, sicurtà* (szerencse, józan ész, óvatosság, biztonság) – határozzák meg azokat a kockázatokat, amelyekre előre fel kell készülni. Természetes, hogy immár nem lehet nemesurak módján kényelmesen élni, nagyjából annyira emelni a bevételeket, hogy egyensúlyban legyenek a kiadásokkal: a bevételekhez kell igazodni. Aztán történjen, aminek történnie kell! A kereskedő takarékosan bánik a pénzével, bevételeihez igazítja kiadásait, hozamukhoz a befektetéseit. A homokóra megfordult, és jó irányba állt. A kereskedő az idejével is takarékoskodik: már halljuk is, amint ezt mondja: *chi tempo ha et tempo aspetta, tempo perde,*[78] azaz: *Time is money.**

Nyugaton lényegében a kapitalizmus és a városok ugyanazt jelentették. Lewis Mumford szerint a „születő kapitalizmus" azáltal, hogy a „hűbérurak és a céhekben tömörült polgárok" hatalmát új kereskedő arisztokráciáéval váltotta fel, kétségkívül szétrobbantotta a középkori városok szűk keretét, de csak azért, hogy végül is az államhoz kötődjön, amely legyőzte a városokat, örökölte azonban intézményeiket, gondolkodásmódjukat, és tökéletesen képtelen volt meglenni nélkülük.[79] A fontos az, hogy a város még városállam rangját elveszítve is meg tudta őrizni a tekintélyét, a helyzetét, és képes maradt uralkodni, jóllehet valóságosan vagy látszólag a fejedelem szolgálatába szegődött. A továbbiakban az állam sorsa egyúttal az övé is lesz: Portugália Lisszabonban, Németalföld Amszterdamban, az angol fensőbbség London fensőbbségében csúcsosodik ki (az 1688. évi csendes forradalom után a főváros kedvére alakította Angliát). A spanyol birodalmi gazdaságpolitika mindent felborító hibája az volt, hogy végül is Sevillába torkollt, ebbe az ellenőrzés alatt tartott, hatalommal visszaélő „tisztviselők" által tönkretett, hosszú idő óta külföldi kapitalisták kezébe került városba, nem pedig egy erős, szabad városba, amely képes tetszése szerint olyan igazi gazdaságpolitikát teremteni és vállalni, amely neki megfelel. Ugyanígy XIV. Lajosnak azért nem sikerül „királyi bankot" alapítania különböző tervei ellenére sem (1703, 1706, 1709), mert a monarchia hatalmával szemben Párizs nem nyújtja egy mozgásban és felelősségeiben szabad város garanciáját.

---

* Az idő pénz. – Az olasz szöveg pontos jelentése: Akinek ideje van, de vár, időt veszít. – *A ford.*

Elfogadnak-e valamely „modellt" a nyugati városformák?

Ezek után tételezzünk fel egy olyan európai várostörténetet, amely magába foglalja a városformák teljes sorozatát a görög várostól a XVIII. századi városig, vagyis mindazt, amit Európa fel tudott építeni a saját területén és a kontinensen kívül, mindkét irányban, az orosz kelet és az óceánon túli világ irányában. Ezernyi módja lenne, hogyan rendszerezzük politikai, gazdasági és társadalmi jellemzői szerint ezt a bőséges anyagot. Politikai téren: megkülönböztetni fővárosokat, erődítményeket, *adminisztratív* városokat, ez utóbbi szó teljes értelmében. Gazdasági szempontból: megkülönböztetni kikötőket, karavánvárosokat, kereskedővárosokat, ipari városokat, pénztőzsdéket. Társadalmi téren: megállapítani a tőkepénzes városok, egyházi, udvari, kézműves városok listáját... Ami azt jelentené, hogy elfogadnánk egy sereg, egyáltalán nem meglepő csoportokra osztható kategóriát, s ezek segítségével számba lehetne venni mindenféle helyi változatot. Az ilyen osztályozásnak megvannak a maga előnyei, nem annyira a város teljességében tekintett problémája miatt, hanem az időben és térben jól meghatározott, különféle gazdasági életek tanulmányozásának a szempontjából.

Bizonyos általánosabb és a régi fejlődések mozgásába visszahelyezett megkülönböztetések viszont használhatóbb osztályozást kínálnak a mi szempontunkból. Egyszerűsítve, tapasztalatai alapján Nyugat három lényeges típusú várost ismert: a nyílt városokat, vagyis amelyek nem válnak el a vidéküktől, sőt elvegyülnek vele *(A)*; az önmagukba zárkózó, a szó legszorosabb értelmében zárt városokat, amelyek létét falai még a birtokuknál is jobban meghatározzák *(B)*; és végül a gyámság alatt álló városokat, értve gyámságon a fejedelemmel és az állammal szembeni függőség egész ismert skáláját *(C)*.

Nagyjából: *A* megelőzi *B*-t, *B* pedig *C*-t. Ám ebben a sorrendben nincsen semmiféle szigorú egymásutániság. Inkább csak azokról az irányokról, dimenziókról van szó, amelyek között a nyugati városok bonyolult fejlődése lejátszódik. Ezek a városok nem mind egy és ugyanazon időben fejlődtek, és nem is egyforma módon. Majd meglátjuk, vajon ez a „rács" alkalmas-e az egész világ városainak a besorolására.

Az első típus, a *„nyílt" város:* az antik, a görög vagy római város, amely nyitva van a vele egyenrangú vidéke felé.[80] Athén teljes jogú polgáraiként falai közé fogadja a lónevelő eupatridákat éppúgy, mint az Arisztophanésznak oly kedves szőlőtermelő kisparasztokat: mihelyt felszáll a füst a Pnüx fölé, a paraszt e jelre bemegy a városba, és helyet foglal a népi gyűlésben, ahol vele egyenlő jogú polgárokkal tanácskozik. A peloponnészoszi háború kezdetén magától kiürül az egész paraszti Attika, és a városba telepszik, miközben a spártaiak feldúlják szántóföldjeit, olajfás kertjeit, házait. Aztán, mikor a tél beköszöntével visszavonul az ellenség, a falvak lakossága újra elindul régi otthona felé. A valóságban a görög polisz egy városnak és hatalmas környékének az összege. Mégpedig azért, mert a városok *még éppen csak megszülettek* (egy vagy két évszázad csekélység ilyen viszonylatban), éppen csak kibontakoztak a falvak ködfoltjából. Sőt még fel sem merül az ipari tevékenységek megoszlása, a meghasonlás e Páris almája, amely annyi bajt fog okozni későbbi korokban. Athénnak van ugyan külvárosa, ahol a fazekasok élnek, de ezeknek a mestereknek csupán szűk kis boltjaik vannak. És ott van Pireusz is, az idegenektől – metoikoszoktól –, felszabadult és fel nem szabadult rabszolgáktól nyüzsgő kikötő, ahol valóban felismerhető már a kézműves tevékenység, amelyet azonban még ne nevezzünk iparnak vagy preindusztriának. Ez a tevékenység egy földmívelő társadalom előítéleteibe ütközik, amely megvetéssel fordul el tőle, ezért tehát idegenek és rabszolgák végzik. És főleg Athén virágzása nem tart elég hosszú ideig ahhoz, hogy a társadalmi és politikai konfliktusok megérlelődjenek, és „firenzei mintára" előtérbe nyomuljanak. Ennek alig néhány tünetét fedezhetjük csak fel. Egyébként a falvaknak megvannak a maguk mesteremberei, kovácsműhelyei, ahová a tél beálltával kellemes betérni egy kis melegedésre. Egyszóval az ipari tevékenység elemi fokon van, idegenek kezében, és alig játszik szerepet. Hasonlóképpen, ha végigjárjuk a régi római városok romjait, azonnal falusi táj fogad bennünket, ahogy a kapukon kilépünk: nincsenek elővárosok, ami azt jelenti, hogy nincsen ipar, nincs a maga portáján jól megszervezett élénk kézművesség.

A *zárt város*, az önmagában egységet alkotó, minden egyebet kizáró liliputi haza: íme, a középkori város. Falait átlépni olyan, mintha az ember a mai világ valamelyik még komolyan vett határán lépne át. A sorompó másik oldalán fittyet hányhat az ember a szomszédjának, az semmit nem tehet ellene. Ha a paraszt elszakad a földjétől, és bemegy a városba, ott azonnal más emberré válik: szabad lesz, vagyis maga mögött hagy jól ismert, gyűlölt szolgai megkötöttségeket, hogy helyettük másokat vállaljon magára, amelyeknek persze nem mindig sejti előre súlyát. De mit számít ez! Hiába követeli vissza a földesura, ha a város egyszer befogadta, fittyet hányhat neki. A XVIII. században Sziléziában, egészen a XIX. századig Oroszországban is még gyakran lehetett találkozni az ilyen, másutt már idejétmúlt reklamációkkal.

Igaz ugyan, hogy a városok könnyen megnyitják a kapuikat, de azért nem elég egyszerűen belépni a városba, hogy azonnal és igazán részévé is váljon az ember. A teljes jogú polgárok féltékeny kisebbséget alkotnak, szűk várost az egészen belül. Velencében 1297-ben valóságos citadellát építettek maguknak a gazdagok a *serrata*, a Nagy Tanács zártkörűvé tétele révén. A velencei nemesek – *nobili* – hosszú évszázadokra zárt kasztté lesznek. Igen-igen ritkák azok, akik be tudnak hatolni kapuin. Alattuk az egyszerű polgárok – *cittadini* – kategóriája kétségtelenül szívesebben befogad. De a Signoria hamarosan kétféle polgári státust teremtett: a *de intus* és a *de intus et extra* státust: az utóbbi teljes polgárjogot jelentett, az előbbi részlegeset. Ráadásul tizenöt esztendei helyben lakás szükséges a *de intus* és huszonöt esztendei a *de intus et extra* jog kérelmezéséhez. Igen kevés a kivétel ez alól a szabály alól, amely korántsem formális csupán, hanem egy bizonyos gyanút is kifejez: a Szenátus egyik 1386-ban hozott dekrétuma meg is tiltja az új polgároknak (közéjük számítva azokat, akik teljes jogot nyertek), hogy közvetlenül kössenek üzleteket Velencében a német kereskedőkkel a *Fondaco dei Tedeschi*n vagy egyebütt is. A város kisembere sem kevésbé bizalmatlan vagy ellenséges az újonnan jöttekkel szemben. 1520 júniusában – számol be róla Marino Sanudo – a városiak összekeveredtek a parasztokkal, akik a *Terra Fermá*ról, a szárazföldi tartományokból jöttek, gályaevezősnek vagy katonának szerződve. „*Poltroni* [semmirekellők] – kiabálják nekik –, *ande arar* [menjetek szántani]!"[81]

Velence természetesen szélsőséges példa. Egyébként arisztokratikus, pokolian reakciós rendszerének köszönheti, meg annak, hogy a XV. század elején megszerzi a Terra Fermát, s ennek révén kiterjeszti a fennhatóságát az Alpokig és Bresciáig, hogy meg tudja tartani saját alkotmányát egészen 1797-ig. Velence lesz az utolsó nyugati polisz – városállam. De a XVI. században annak, hogy valaki elnyerhesse a szűkösen osztogatott polgárjogot, Marseille-ben is feltétele a „tízévi helyben lakás, ingatlan vagyon birtoklása, odavalósi feleség". Ellenkező esetben az illető megmarad a *manan*ok, a nem polgárok tömegében. A várospolgári jog ilyen szűkkeblű felfogása mindenütt általános szabály.

E hosszú történeti tapasztalat során állandóan felfedezhető a meghasonlás Páris almája: kinek szolgál az ipar, a céhek, kiváltságaik és hasznuk? Ténylegesen a városnak, hatóságainak, vállalkozó kereskedőinek. Ők döntik el, hogy el kell-e venni vagy megpróbálni elvenni a város falusi övezetétől a szövés, fonás, kelmefestés jogát, vagy ellenkezőleg, előnyös-e azt megadni neki. Ebben az ingamozgásban minden lehetséges, ahogy azt minden, külön-külön megvizsgált város története bizonyítja.

A falakon belül a munkát illetően (nem nagyon merünk egyszerűen ipart emlegetni) mindent úgy rendeztek el, és mindennek úgy kell lennie, hogy megfeleljen a céheknek; ezek kizárólagos, hézagtalan, harapós kíméletlenséggel védett monopolhelyzetet élveznek pontosan körül nem írt határok között, amiből könnyen támadnak nevetséges érdek-összeütközések. A városi hatóságok nem mindig tartják kezükben a gyeplőt. Miután a pénz is beleszól, előbb vagy utóbb eltűrik, hogy nyilvánvaló, elismert, tiszteletbeli kiváltságos helyzetek keletkezzenek, amelyeket a pénz vagy a hatalom szentesít: Párizsban 1625-től kezdve a „Hat Céh" – a posztógyártók és kereskedők, a fűszeresek, a rőfösök, a szűcsök, a hurkoltáru-készítők és az aranyművesek – jelenti a város kereskedő arisztokráciáját, Firenzében pedig az *Arte dell Lana* és az *Arte di Calimala* (ez utóbbi az északról nyersen behozott posztók festésével foglalkozik). De mi sem árulkodik jobban e hajdani valóságokról, mint a németországi városi múzeumok: Ulmban például minden céhnek hármasan összehajtogatott, szárnyasoltárkép-szerű cégtáblája van, a külső két szárnyon a mesterség jellemző jeleneteinek az ábrázolásával. A középsőn, mint valami értékes családi albumban, megszámlálhatatlan apró arckép idézi a századok folyamán egymást követő mesternemzedékeket.

Nagyító példa: a XVIII. században a londoni City, kapcsolt részeivel (a városfalak mentén), még mindig tekintélyükre kényes, régimódi és hatalmas céhek kizárólagos birtoka. Egy jószemű közgazdász (1754) szerint annak, hogy Westminster és külvárosai állandóan növekszenek, nyilvánvaló a magyarázata: „Ezek a külvárosok nyíltak, és szabad teret kínálnak minden szorgalmas polgárnak, míg London 92 szigorúan elzárkózó, mindenféle társaságot [vagyis céhet] melenget a kebelén, amelyeknek nagyszámú tagjai évről évre rendetlen díszkísérettel járulnak hozzá a lordmajor diadalmenetéhez."[82] Időzzünk el egy kissé ennél a szép képnél. És mellőzzük a munka megszervezésének másik partján, London körül vagy egyebütt, a szabad mesterségeket, amelyek függetlenek a nemcsak kellemetlen kötöttségeket, hanem egyúttal védelmet is jelentő céhektől és kereteiktől.

Az utolsó kategória: *a gyámság alatt álló városok*, a modernizálódás első idejében. Ugyanis mihelyt megszilárdult az állam, erőszakkal vagy anélkül, ösztönös makacssággal azonnal mindenütt, egész Európában megregulázta a városokat. Nem is kellett összebeszélniük, így cselekszenek a Habsburgok meg a pápák, a német fejedelmek, a Mediciek meg a francia királyok. Németalföld és Anglia kivételével mindenütt engedelmességre kényszerítik a városokat.

Vegyük csak Firenze esetét: a Mediciek fokozatosan megtörték a város ellenállását. Eleinte, Lorenzo idejében, szinte elegáns módszerekkel, de 1532 után, amikor a Mediciek újra visszaszerezték a hatalmat, egyszerre minden meggyorsul. A XVII. században Firenze már nem egyéb, mint a nagyherceg udvara. A fejedelem mindent megkaparintott, a pénzt, az intézkedésnek, a tisztségek adományozásának a jogát. Az Arno bal partján fekvő Pitti palotából egy titkos fedett folyosón átmehetett a folyón az Uffizibe. Ez a Ponte Vecchión át vezető, még ma is létező elegáns fedett folyosó a pók fonala: hálója sarkába húzódva innen tartja szemmel fogoly városát.

Spanyolországban a *corregidor*, a város intendánsa, felügyelője tartja kordában az uralkodó akaratának megfelelően a „községeket". Az uralkodó a helyi közigazgatás nem csekély jövedelmeit és tisztségeit természetesen átengedi a helyi kisnemeseknek; összehívja a városok *regidoreseinek* a küldötteit (akik hasznot húznak a tisztségek megvásárolhatóságából), amikor összeülnek a Cortesek, ezek a fegyelmezett, komoly területi gyűlések, amelyek szívesen előterjesztik ugyan a panaszaikat, de aztán egy emberként szavazzák meg a királynak az adót. Franciaországban a „jó városok" kényelmesen berendezkednek önkormányzatuk és sokfajta adómentességük privilégiumában, de azért hallgatnak a parancsra. A királyi kormány az 1647. december 21-i dekrétumával kétszeresére emeli a városok által szedhető vámokat, de magának tartja meg több mint a felét. Párizs, amelyet szintén rendeletekkel kormányoznak, és gyakran kénytelen kisegíteni a bajból a királyi kincstárt, egyúttal alapul szolgál a Városházára szóló kötvényekkel végzett nagy pénzügyi művelethez is. Még XIV. Lajos sem hagyja el a fővárost. Versailles tulajdonképpen nem is válik el a hatalmas közeli várostól; a királyságnak mindig szokása volt, hogy ott keringjen a hatalmas és egyben rettegett város körül. Tartózkodási helyéül Fontainebleau-t, Saint-Germaint, Saint-Cloud-t választotta; aztán a Louvre-t, Párizs szélén, és a Tuileriákat, úgyszólván már Párizson kívül. Nem úgy helyes-e, ha – legalábbis időről időre – távolról kormányozzák az ilyen túlságosan népes városokat? II. Fülöp minden pillanatban ott van az Escorialban, pedig Madrid még éppen csak létezni kezd. Később a bajor fejedelmek Nymphenburgban laknak, II. Frigyes Potsdamban, a császár Bécs mellett Schönbrunnban. Egyébként XIV. Lajos, hogy visszatérjünk hozzá, nem feledkezik meg róla, hogy bebizonyítsa Párizsnak fennhatóságát, és őrködjön tekintélye felett. Az ő uralkodása alatt létesül a két nagy királyi tér, a Place des Victoires és a Place Vendôme, s kezdik el az Invalidusok házának „csodálatos építkezését". XIV. Lajosnak köszönhetően Párizs megnyílik közvetlen környéke felé a barokk városok mintájára széles bevezető útjaival, amelyeken kocsik robognak, és katonai díszszemléket rendeznek. A mi szempontunkból azonban még fontosabb az, hogy 1667-ben létrehozzák a hallatlanul széles körű hatalommal felruházott rendőrfőnöki tisztet. Második viselőjét, d'Argenson márkit harminc évvel később, 1697-ben nevezték ki erre a magas állásra, ő „teremtette meg ezt a gépezetet, nem abban a formájában, ahogyan ma is létezik – magyarázza Mercier –, de ő találta ki első rugóit és fogaskerekeit. Sőt azt mondják, hogy ez a gépezet ma is magától forog".[83]

Eltérő fejlődések

De a városi fejlődés természetesen nem magától megy végbe, nem amolyan *endogén* jelenség, amely „zárt edényben", külső hatásoktól mentesen zajlik. Mindenkor valamely társadalom fejeződik ki benne, amely kívülről és belülről egyaránt kényszert gyakorol rá, ezért ebből a szempontból – ismételjük el újra – a mi osztályozásunk túlságosan egyszerű. Ezek után tegyük fel a kérdést: hogyan működik a szorosan vett nyugat-európai területen kívül?

a) *A gyarmati Amerika városai.* – Latin-amerikai városokat kellett volna mondanunk, mert az angol városok esete külön lapra tartozik: kénytelenek saját lábukra állni, kilépni *wildernessük*ből, hogy együtt tudjanak haladni a világgal. Úgy is mondhatnánk, hogy középkori városok. A latin-amerikai városok sorsa egyszerűbb, jobban körülhatárolt volt. A római táborok mintájára épültek négy fal közé szorulva, isten háta mögötti helyőrségekként hatalmas, ellenséges területek között, egymással roppant puszta térségeket átszelő, lassan járható utak által összekötve. Egy olyan korszakban, amikor a kivételes helyzetű polgárok középkori városa gyakorlatilag egész Európában általánossá vált, spanyol–portugál Amerikában érdekes módon mindenütt az antik szabály érvényesül, az alkirályok nagy városain – Mexikó, Lima, Santiago de Chile, São Salvador (Bahia) –, vagyis néhány már-már élősdi jellegű hivatalos szervezeten kívül.

Ebben az Amerikában nincsenek szoros értelemben vett kereskedővárosok, vagy ha igen, akkor alsóbbrendű helyzetben vannak. Például Recife – a kereskedők városa – az arisztokratikus Olinda, a nagy ültetvényesek, a *senhores de engenhos* és rabszolga-tulajdonosok városa mellett. Úgy is mondhatnánk: Pireusz vagy Phalerosz a Periklész korabeli Athénnal szemben. Buenos Aires második, 1580-ban történt, sikeres megalapítása után szintén ilyen kereskedőváros: olyan, mint Megara vagy Aigina. Az volt a szerencsétlensége, hogy körülötte csupa *bravo* indiánok éltek, vad törzsek, s ebben az Amerikában, ahol a fehérek egytől egyig vagyonos emberek, lakói azon panaszkodnak, hogy ők kénytelenek „arcuk verítékével keresni kenyerüket". Az Andokból, Limából azonban öszvérkaravánok meg hatalmas faszekerek sora érkezik a városba, ami módot ad neki, hogy részesüljön Potosí ezüstjéből; Brazíliában cukorral, nemsokára már arannyal megrakott vitorlások jönnek; a néger rabszolgákat szállító vitorlások által űzött csempészet pedig Portugáliával és Afrikával teremt számára kapcsolatot. Buenos Aires ennek ellenére is kivétel marad a születőfélben levő Argentína „barbárságának" a közegében.

Az amerikai város rendszerint kicsiny, mert mindezek az ajándékok nagyon messziről érkeznek hozzá. Önmagát kormányozza, senki sem törődik a sorsával. Földesuraik kormányozzák: házaik ott díszelegnek az utcára néző homlokzatok falába illesztett karikákkal, amelyekhez a lovaikat kötötték. Ők a brazíliai városi Kamarák *os homens bons*ai, jóságos urai, vagy a spanyol városi tanácsok *(cabildos) hacendados*ai (földbirtokosai). Megannyi apró Spárta, kis Théba, Epameinóndász idejében. Szinte azt mondhatnók, hogy Amerikában újra a semmiből kezdődött a nyugati városok története. Természetesen nincsen közöttük és a környező vidék között sem különbség, sem megosztást igénylő ipari tevékenység. Ahol jelentkezik az ipar, például Mexikóban, ott rabszolgák vagy félrabszolgák végzik. Középkori város nem lett volna elképzelhető jobbágysorban élő kézművesekkel.

b) *Hová soroljuk az orosz városokat?* – Első pillantásra semmi kétség sincsen: azok a városok, amelyek Moszkóviában a mongol betörés szörnyű katasztrófái után fennmaradnak vagy újra feltámadnak, nem élnek nyugati szinten. Pedig mégis nagyvárosok, mint például Moszkva vagy Novgorod, csak éppen néha kegyetlen ellenőrzés alatt. A közmondás még a XVI. században is így szól: „Ki szállhat szembe Istennel és a nagy Novgoroddal?" Csakhogy a közmondásnak nincsen igaza. A várost kemény kézzel megzabolázták 1427-ben, majd újból 1477-ben (amikor 300 szekér aranyat volt köteles fizetni). Egymást követték a kivégzések, száműzések, vagyonelkobzások. S ami a legfontosabb, ezek a városok roppant, már ázsiai, továbbra is vad terület kereskedelmi forgalmának a lassú áramkörében élnek: akárcsak a múltban, még 1650-ben is minden – folyami hajózás, szánon történő szállítás, szekérkaravánok – szörnyű időveszteséggel történik. Sőt gyakran veszedelmes megközelíteni a falvakat, minden este szabad ég alatt kell megállapodni, akárcsak a balkáni utakon, a szekerekből kört formálva, ki-ki készen élete megvédésére. Mindezen okok miatt az orosz városok nem hajtják uralmuk alá a falvakat, inkább a falvak irányítják őket, s nem ők kényszerítik rá akaratukat a biológiailag roppant erős, bár nyomorúságos, nyugtalan, örökösen forrongó paraszti világra. A jelentős a dologban az, hogy a „kelet-európai országokban a XVI. és a XIX. század között átlagban állandó maradt a hektáronkénti hozam", mégpedig alacsony szinten.[84] Márpedig ahol nincs határozott mezőgazdasági terméstöbblet, ott igazán jómódú városok sincsenek. Továbbá ezeknek az orosz városoknak nem állnak a rendelkezésükre azok a másodrendű városok sem, amelyek Nyugat és az ottani élénk kereskedelmi élet egyik jellemző vonását alkotják.

Így aztán rengeteg a gyakorlatilag föld nélküli jobbágyparaszt, aki földesuraival, sőt az állammal szemben is fizetésképtelen. Akkor inkább hadd költözzenek be a városokba, vagy foglalatoskodjanak a gazdag parasztok portáin. A városban koldussá, rakodómunkássá, kis műhelyben dolgozó mesteremberré, néha meggazdagodott kereskedővé, üzemtulajdonossá lesznek. Akik nem mozdulnak el a falvaikból, ott helyben lesznek kézművessé, vagy pedig házaló kereskedéssel, fuvarozással (ami paraszti ipar) keresik meg a megélhetésükhöz szükségeseket. Ennek a visszaszoríthatatlan igyekezetnek semmi sem képes az útjába állni, már csak azért sem, mivel gyakran a földesúr áldásával történik, aki megtalálja benne a maga hasznát, hiszen ezek a kézművesek és kereskedők mindenképpen az ő jobbágyai maradnak, s továbbra is járandóságokat kötelesek neki fizetni, akármilyen magasra emelkednek a társadalomban.[85] Mindabból, amit itt elmondottunk, s még sok más hasonlóból mégis egy olyan fejlődés rajzolódik ki, amely hasonlít arra, amelyen Nyugat mehetett át urbanizálódása kezdetén, egyszóval olyasvalami, ami hasonlít a XI. és a XIII. század között mutatkozó cezúrához; közjáték, amely alatt szinte minden a falvakból és a paraszti életerőből indul ki. Mondhatnók közbülső helyzet *A* és *C* között, miután a középső állomás – *B* – nem jött létre. Mert a fejedelem azonnal megjelenik, akárcsak a mesében az emberevő óriás.

c) *A keleti és távol-keleti császári városok.* – Mihelyt elhagyjuk Európát, s Kelet felé haladunk, azonnal hasonló, csak éppen mélyebb problémákkal, kétértelműségekkel találkozunk.

Az iszlám világban csak olyankor támadnak rövid időre a maguk sorsát intéző s a középkori európai városokhoz hasonló városok, amikor a birodalmak összeomlanak. Ilyenkor figyelhetők meg az iszlám civilizáció szép pillanatai, ám az ilyen közbeeső időszakok rövid ideig tartanak, csupán távoli, tengerparti városok húznak belőle hasznot, így például, természetesen, Córdoba, vagy az olyan XV. századi valóságos városköztársaságok, mint Ceuta a portugál hódítás (1415), Orán a spanyol megszállás előtt (1509). Törvényszerű a fejedelem – gyakran a kalifa – roppant nagyságú városa, mint Bagdad vagy Kairó.

Ugyanígy császári vagy esetenként királyi városok a távoli Ázsia óriási, élősdi tömörülései, megannyi fényűző és elpuhult massza, Delhi és Vidzsajanagar [ma: Hampi], Peking, vagy előtte Nanking (bár ezt az utóbbit elég nehéz ilyennek elképzelnünk). Ne csodálkozzunk a fejedelmek roppant súlyán. És azon se, hogy amikor valamelyiket felfalja a városa vagy inkább a palotája, azonnal másik támad helyette, s kezdődik elölről a rabság. Ne csodálkozzunk továbbá azon se, hogy ezek a városok képtelenek elszívni a falvak egész iparát, mert egyszerre nyíltak és ugyanakkor uralom alatt állók is. Továbbá Indiában meg Kínában is a város szabad fejlődését akadályozzák a társadalmi struktúrák. Ha a város nem képes eljutni a függetlenségre, annak oka nem csupán a kereskedők vagy az egyszerű polgárok ellen a mandarin által elrendelt vesszőzésekben vagy a fejedelem kegyetlenkedéseiben keresendő. Hanem abban, hogy a társadalom korábban végbement kikristályosodás foglya.

Elő- és Hátsó-Indiában a kasztrendszer eleve megoszt, szétzilál minden városi közösséget. Kínában a *gentes* kultusza szembeszegül minden olyan keveredéssel, amely összehasonlítható lenne a nyugati várost szülő keveredéssel. Az utóbbi valóságos gépezet, összezúzza a régi kötelékeket, az egyéneket egyforma szintre hozza, s a bevándorlók érkezése mondhatnánk „amerikai" miliőt hoz benne létre, amelyben a tisztségviselők a hangadók, az ő példájuk határozza meg a *way of life*-ot. Továbbá a kínai várost semmiféle független hatóság nem képviseli az állammal vagy a környező vidék nyilvánvaló erejével szemben. Ellenkezőleg, a falvak jelentik az eleven, aktív Kína pólusát, ez az ország gondolkodó része. A város tisztviselők és földesurak lakhelye, nem az iparosok és a kereskedők tulajdona, semmiféle polgárság nem fejlődik ki benne szabadon. Ha pedig mégiscsak megteremtődik ez a polgárság, máris áruláson jár az esze, mert megigézi a mandarinok életének a pompája. A városok szívesen élnék a maguk életét, vagy legalábbis próbálnák élni, ha szabad tér nyílnék az egyén és a kapitalizmus számára. De a gyámkodó állam ebbe nem nagyon megy bele. Akarva, nem akarva néha ugyan nem figyel oda: a XVI. század végén például váratlanul polgárság, üzleti láz jelentkezik; szerepe felismerhető a Peking melletti hatalmas kohókban, a Csingtöcsenben kifejlődő porcelángyárakban, és még inkább Csiangszu fővárosának, Szucsounak a selyemiparában.[86] Ám mindez csupán szalmaláng. A mandzsu hódítás után a kínai válság a városok szabadságának a kárára oldódik meg a XVII. században.

Csupán Nyugat fejlődése billen határozottan a városiasodás felé. A városok segítették előrehaladásában. Ismételjük, roppant jelentős fordulat ez, de mélyen fekvő okait még nemigen magyarázták meg. Felvetődik a kérdés, mivé lettek volna a kínai városok, ha a dzsunkák a XV. század elején felfedezik a Jóreménység fokát, s aztán teljesen kihasználják ezt a világ meghódítására kínálkozó lehetőséget.

A nagyvárosok

Nagyvárosok sokáig csak Keleten és Távol-Keleten voltak. Ezt világosan kifejezi Marco Polo csodálkozása: a Kelet akkoriban a nagy birodalmak és a roppant nagy városok hazája. A XVI. század beköszöntével és még inkább a következő két évszázad folyamán aztán nagyvárosok keletkeznek Nyugaton is, ragadják magukhoz a vezető szerepet, és őrzik továbbra is diadalmasan. Ilyenformán Európa behozta elmaradását, eltüntetett egy hiányosságot (ha volt ilyen). Mindenesetre belekóstol a nagy, sőt már túlságosan is nagy városok fényűzésébe, új gyönyöreibe és keserűségeibe.

A felelősség? Az államoké

Ez a megkésett, hirtelen fejlődés elképzelhetetlen lenne az államok törvényszerű előretörése nélkül. Utolérték a városok rohanó fejlődését. Ettől kezdve akár rászolgálnak, akár nem, fővárosaik kivételezettek lesznek. Egymással versengve modernizálódnak: melyiknek lesznek előbb járdái, utcái, lámpaoszlopai, gőzerővel működő szivattyúi, összefüggő vízvezeték-rendszere és ivóvíz-szolgáltatása, számtáblákkal ellátott házai? Csupa olyasmi, amit London és Párizs nagyjából közvetlenül a Forradalom előtt valósít meg.

Az a város, amelyik nem ragadta meg ezt a lehetőséget, természetesen útszélre szorul. Minél érintetlenebbül őrződik meg a csiga héja, annál több rá az esély, hogy elköltözik belőle a lakója. A XVI. században a népesség szaporodása egyformán, különbség nélkül kedvezett minden városnak, bármekkora volt is: a jelentősnek csakúgy, mint az aprónak. A XVII. században a politika nyújtotta lehetőség a többit kizárva egyes városokra összpontosul. Ezek aztán a kedvezőtlen konjunktúra ellenére is állandóan növekszenek, vonzzák magukhoz az embereket és az előnyöket.

A fejlődés élén London és Párizs halad, de ott van mellettük Nápoly is, amely már nagyon régen kiváltságos helyzetnek örvendett, és már a XVI. század vége felé 300 000 lakost számlált. Párizsban, amelynek a lakossága a belső viszályok következtében talán 180 000 főre csökkent 1594-re, Richelieu idejében már minden valószínűség szerint ennek a kétszerese él. És e népes városok mögött ott sorakoznak a többiek: Madrid, Amszterdam, majd nemsokára Bécs, München, Koppenhága és főleg

Szentpétervár. Csupán Amerika kezd későn csatlakozni a fejlődéshez, de azért, mert összlakossága még nagyon csekély. Potosí korai felfejlődése (100 000 lakos 1600 tájt) csupán egy bányatelep ideiglenes felvirágzása. És bármily pompázók is Mexikó, Lima vagy Rio de Janeiro, csak jóval később gyűjtenek össze jelentős embertömegeket. 1800 körül Rio de Janeirónak legfeljebb 100 000 lakosa van. Az Egyesült Államok dolgos népek lakta, független városai jóval elmaradnak ezektől a fejedelmi sikerektől.

A nagy népességtömörüléseknek az első államok kialakulásával egybeeső gyors fejlődése némiképpen megmagyarázza a keleti és távol-keleti nagyvárosoknál tapasztalt régi jelenséget: az ő méreteiket sem az európainál nagyobb népsűrűség magyarázza (hiszen közismert tény, hogy a valóság egészen más), hanem az, hogy hatalmas politikai tömörüléseknek felelnek meg. Isztambulnak minden bizonnyal már a XVI. században 700 000 lakosa van, csakhogy a roppant város mögött ott terpeszkedik a roppant oszmán birodalom. Peking mögött, amely 1793-ban valószínűleg már 3 millió lakost számlál, ott van az egységes, hatalmas Kína. Delhi mögött a szinte egy tömböt képviselő India.

India példája mutatja, mennyire – szinte abszurd módon – a fejedelem személyéhez vannak kötve ezek a „hivatalos" városok. Az uralkodó politikai nehézségei, sőt szeszélyei számos esetben letépik gyökereikről a fővárosokat, és másutt keltik őket életre. Néhány kivételtől eltekintve, amelyek csak a szabályt erősítik – Benáresz [ma: Váránaszí], Alláhábád, Delhi, Madurai, Tricsinopoli, Multai, Handnar – elég nagy távolságokat jártak be a századok folyamán. Még Delhi is elköltözött a helyéről két vagy három ízben, igaz ugyan, hogy csak kis távolságokra, mint a táncos, aki szinte helyben ropja a táncát. Bengália fővárosa 1592-ben Rádzsnahal, 1608-ban Dakka, 1704-ben Mursidábád. Így aztán alig hagyja el a fejedelem, a város máris hanyatlik, tönkremegy, időnként valósággal haldoklik, majd egy kis szerencsés fordulattól újra virágzásnak indul. 1664-ben Lahore házai „sokkal magasabbak, mint a delhi és agrai házak, de a több mint húsz év óta másutt élő udvar távollétében a legtöbb teljesen tönkrement. Csupán öt-hat jelentős utcája maradt, közülük kettő-három több mint egy mérföld hosszú volt, de ezekben is számos összeomlott épületet lehetett látni."[87]

Egyébként nincs tévedés: Delhi sokkal inkább a Nagy Mogul városa, mint Párizs XIV. Lajosé. Bármily gazdagok is néha a főutca – Csadni-Csok – bankárai és kereskedői, az uralkodóval, udvarával és hadseregével szemben mit sem számítanak. Mikor Aurangzeb 1663-ban elindul útjára, amelynek során eljut egészen Kasmírig, az egész város vele megy, mert képtelen lenne megélni kegyei és adományai nélkül; ebből elképzelhetetlen tolongás keletkezik, a kíséret létszámát egy francia orvos, aki maga is részt vesz az expedícióban, három- vagy négyszázezer főre becsüli.[88] Elképzelhető-e, hogy Párizs 1672-ben, hollandiai utazása alkalmával XIV. Lajost, vagy metzi útja alkalmával, 1744-ben, XV. Lajost ugyanígy elkísérje?

Jobban hasonlít viszont az európai gyors fellendüléshez a japán városok ugyane korban végbement felvirágzása. 1609-ben, amikor Rodrigo Vivero egyik bámulatból a másikba esve átutazik a szigetországon, a legnagyobb város már nem Kioto, a régi császári székhely, ahol lassan már el is felejtik a mikádó egykori jelenlétét.[89] Körülbelül 400 000 lakosával a második helyen áll Edo [ma Tokió] mögött, amelynek 500 000 lakosa, továbbá hatalmas helyőrsége volt – az utóbbi, családtagokkal együtt több mint kétszeresére, vagyis összesen több mint egymillió főre emeli a város lakosságát. A harmadik hely Oszakáé, 300 000 főnyi lakossággal. Ám ez a város, a japán kereskedők találkozóhelye, még nagy fejlődés előtt áll: 1749-ben 400 000, 1783-ban már 500 000 lesz lakosainak a száma.[90] A XVII. század Japánban Oszaka százada lesz, „polgári" évszázad, úgyszólván firenzei allűrökkel, az olasz városénál némileg egyszerűbb patríciusi életmóddal és virágzó realista, bizonyos tekintetben népies, nemzeti és nem kínai nyelvű irodalommal (a kínai a művelt körök nyelve), amely szívesen keresi izgalmas témáit a napi hírekben és a „Virágok negyedének" botrányaiban.[91]

De aztán hamarosan Edo kerekedik felül, Edo, a sógun fővárosa, a hatalom városa a maga hivatalaival, odatömörült gazdag földesuraival, akik bizonyos mértékben ellenőrzés alatt kötelesek az év felét a városban tölteni, és rendszeresen jönnek és távoznak hosszú, pazar menetekben. A XVII. század elején végbement sóguni átszervezéstől kezdve házaikat a lakosság egyéb elemeitől elkülönülő negyedben építették; ez kizárólag a nemesek számára volt fenntartva, „egyedül ők rakhatják ki festett és aranyozott címerüket kapuik fölé". Egyes ilyen címerrel díszített kapuk 20 000 dukátnál is többe kerülnek, ha hihetünk spanyol informátorunknak (1609).[92] Tokió (Edo) ettől kezdve megszakítás nélkül növekszik. A XVIII. században talán már kétszer akkora, mint Párizs, de ebben az időben Japán lakossága is nagyobb, mint Franciaországé, s a kormányzata is ugyanolyan ellentmondást nem tűrő, központosító, mint a versailles-i.

Mire szolgálnak a városok?

Egy egyszerű és kényszerítő politikai aritmetika törvényeinek értelmében úgy látszik, minél hatalmasabb és központosítottabb valamely állam, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy felduzzad fővárosának a lakossága. Ez a szabály ugyanúgy érvényes a császári Kínára, mint a hannoveri dinasztia Angliájára vagy XVI. Lajos (és Mercier) Párizsára. Sőt Amszterdamra, az Egyesült Tartományok igazi fővárosára is.

Amint majd látni fogjuk, ezek a városok roppant költségesek, úgyhogy gazdasági életük csak kívülről biztosítható, másoknak kell megfizetniük azt a fényűzést, hogy létezhetnek. De hát akkor mire szolgálnak Nyugaton, ahol szinte a semmiből támadnak, és ellenállhatatlanul elfogadtatják magukat? Ők gyártják a modern államokat, ami roppant feladat, roppant nehéz munka. A világ történelmének egyik fordulópontját jelzik. Ők teremtik meg a nemzeti piacokat, amelyek nélkül a modern állam csupán üres fikció lenne. A valóságban a brit piac ugyanis nem csupán azért születik meg, mert létrejön Anglia politikai uniója Skóciával (1707), meg a *Union Act* Írországgal (1801), nem is a rengeteg árumegállítási jog önmagában is jótékony hatású megszüntetése, a közlekedés és szállítás megélénkülése, a „csatornaépítés őrülete" meg a szigetországot körülvevő és természeténél fogva szabadkereskedelmet biztosító tenger miatt, hanem azért, mert szünet nélkül áramlik az áru Londonba és Londonból kifelé, amely mint valami roppant követelődző szív éltet, felforgat vagy csillapít mindent a maga ritmusával. Tegyük hozzá mindehhez az ilyen melegágyak kulturális, szellemi, sőt forradalmi szerepét is, amely óriási. Persze meg is kell fizetni, mégpedig igen magas áron.

Egyensúlyukat vesztett világok

Mindent egyenlegbe kell hozni, kívülről és belülről vagy inkább egyszerre mindkét oldalról. Amszterdam például csodálatos város. Gyorsan növekedett: 1530-ban 30 000, 1630-ban 115 000, a XVIII. század végén 200 000 főre rúg a lakossága. A fényűzésnél jobban törekedett a jólétre, értelmesen bővítgetve negyedeit, megteremtve azt a félkör alakú négy csatornáját, amelyek 1482 és 1658 között úgy rajzolták ki a város hatalmas fejlődését, mint a fatörzsét évgyűrűi. Ez a levegős, világos rajzolatú város a maga fasoraival, rakpartjaival és vizeivel mindmáig megőrizte eredeti arculatát. Egyetlen, egyébként azonban sokat eláruló hiba történt: délnyugat irányában a Jordaan negyedeit gátlástalan vállalatok kényére-kedvére bízták; az alapozások itt rosszak, a csatornák keskenyek, s az egész negyed a város színvonala alatt van. Az aztán már természetes dolog, hogy itt telepszik meg a portugál és spanyol zsidókkal, marránokkal, Franciaországból elmenekült hugenottákkal, mindenhonnan idevetődött nincstelenekkel vegyes proletariátus.[93]

London Európa legnagyobb városa (860 000 lakossal a XVIII. század végén). Visszatekintve könnyen csalódottnak érezhetjük magunkat.

A város – ha szabad magunkat így kifejezni – nem fordította a maga hasznára az 1666. évi tűzvész pusztításait, hogy ésszerű módon épüljön újjá, pedig ott voltak a javaslatok, többek között Wren igen szép terve. Ehelyett vaktában épült újjá romjaiból, és csak a XVII. század végén szépült meg, amikor végre megszülettek nyugati részein nagy terei: a Golden Square, a Grosvenor Square, a Berkeley Square, a Red Lion Square, a Kensington Square.[94]

Magától értetődik, hogy a roppant város egyik motorja a kereskedelem. Sombart azonban kimutatta, hogy 1700-ban legfeljebb 100 000-en élhettek a kereskedelem hasznából. S együttvéve sem kerestek annyit, mint a III. Vilmos királynak megszavazott civillista összege: 700 000 font sterling. London a valóságban főleg a királyi házból, a magas, közepes és alacsonyabb rangú tisztviselőkből él, akiket a király tart el – közülük a legmagasabb állások betöltői fejedelmi fizetéseket húznak, évi 1000, 1500, sőt 2000 font sterlinget is; továbbá a városba betelepedő nemesekből és gentryből, az alsóház tagjaiból, akik Anna királynő uralkodása óta (1702–1714) megszokták, hogy gyermekeikkel és feleségükkel Londonban töltsék idejük egy részét, az évről évre egyre nagyobb számú államkötvény-tulajdonosokból. Egy egész, dologtalan középréteg szaporodik el, él a járadékaiból, fizetéséből és feleslegeiből. Ez borítja fel London javára Anglia hatalmas életét, miközben megteremti az egységét is, és egyúttal áligényeket is szül a számára.[95]

Párizsban hasonló látvány fogad bennünket. A fellendülő város széttöri falait, a kocsiforgalomhoz alakítja utcáit, tereket létesít, és roppant tömegű felesleges fogyasztót tömörít magában. 1760-tól kezdve az egész város csupa építkezés; már messziről lehet látni a magas emelőkerekeket, „amelyek óriási köveket emelnek a magasba" a Sainte-Geneviève negyedben meg „a Madeleine egyházközség területén"[96]. Az idősebbik Mirabeau – „az Emberek Barátja" – legszívesebben kiűzne a városból 200 000 embert, a királyi tisztviselőktől és a nagybirtokosoktól kezdve egészen a pereskedőkig; ez utóbbiak egyébként maguktól is a legszívesebben hazamennének.[97] Igaz, ezek a gazdagok vagy kénytelenségből költekezők tartják el „a rengeteg kereskedőt, kézművest, szolgát, napszámost", meg papot és „pilises írástudót"! „Se szeri, se száma az olyan háznak – írja Mercier –, amelyben egy-egy abbé él, akit ugyan barátnak neveznek, de a valóságban nem egyéb, mint amolyan tisztességes szolga. [...] Aztán ott van a házitanítók serege, akik ugyancsak abbék."[98] A székhelyüket törvényellenesen otthagyó püspökökről nem is szólva. Lavoisier felállította a főváros mérlegét: a kiadások oldalán 250 millió livre az emberek, 10 millió livre a lovak költségeire; a bevételi oldalon 20 millió livre kereskedelemből származó haszon, 140 millió livre államkötvényekből és fizetésből, 100 millió livre földjáradékból vagy Párizson kívüli vállalkozásokból származó jövedelem.[99]

A megfigyelők és az elméleti közgazdászok figyelmét nem kerülik el mindezek a tények: „a városok gazdagságával együtt járnak az élvezetek" – mondja Cantillon; „a nagyurak és a gazdagok – jegyzi meg Dr. Quesnay – a fővárosba vonultak vissza"[100]. Mercier véget nem érő listát állít össze a roppant város „improduktív elemeiről". „Nem – mondja egy 1797-ből származó olasz szöveg –, Párizs nem igazi forgalmas piac, túlságosan el van foglalva az önellátással, csak a könyveinek, műtárgyainak és divatcikkeinek, valamint annak a roppant pénzmennyiségnek köszönheti jelentőségét, amely ott cirkulál, valamint annak az – Amszterdam kivételével sehol sem látható – spekulációnak, amely a valuták körül folyik ebben a városban. Az egész ipar kivétel nélkül a fényűzést szolgálja: a Gobelins műhelyéből vagy a Savonnerie-ből kikerült szőnyegek és kárpitok, a Saint-Victor utcai fényűző takarók, a Spanyolországba, Kelet-Indiába és Nyugat-Indiába exportált kalapok, a selyemszövetek, a tafoták, a paszományok és szalagok, a papi ruhák, a tükrök (amelyeknek a széles lemezeit Saint-Gobain szállítja), az ötvösáruk, a nyomdászat..."[101]

Ugyanezt a látványt kínálja Madrid, Berlin vagy Nápoly is. Berlinnek 1783-ban 141 283 lakosa van, ebből 33 088 főt tesz ki a garnizon a családtagokkal együtt, és ugyancsak a családtagokkal együtt 13 000 a hivatalnokok s 10 074 a kiszolgáló személyzet száma, vagyis, ha még II. Frigyes udvarát is hozzászámítjuk, 56 000 az állami „alkalmazott".[102] Végeredményben beteges helyzet. Ami Nápolyt illeti, érdemes nála elidőznünk.

Nápolyban, a Királyi Palotától a Mercatóig

Nápoly, ez a piszkos, de szép, nyomorúságos, de ugyanakkor dúsgazdag, mindenképpen eleven és vidám város a francia forradalmat közvetlenül megelőző időben 400 000, de az is lehet, hogy 500 000 lakost számlál. London, Párizs és Isztambul mögött, Madriddal egy sorban, Európa negyedik városa. Az 1695-ben történt nagyarányú bontásoknak köszönhetően terjedni kezdett a Borgo di Chiaja irányában; ez az utóbbi, a második nápolyi öböllel (az első a Marinella) szemben csupán a gazdagoknak hajt hasznot, mert az 1717-ben engedélyezett falakon kívüli építkezés úgyszólván csak rájuk vonatkozott.

A szegények városa a hatalmas Largo del Castellónál kezdődik – itt folynak az ingyenes élelemosztással kapcsolatos, bohózatba illő ökölre menések –, s a Mercatóig – a piacig – terjed. Ez az utóbbi az ő igazi birodalmuk, szemben a városfalakon túl kezdődő Paludi [mocsarak] síkságával. Oly zsúfoltságban laknak itt, hogy életük az utcát is bitorolja, valósággal kiárad rá; akárcsak ma is, a fehérnemű az egymással szemközt levő ablakok között szárad. „A koldusok nagy részének nincsen lakása, éjszakára barlangokban és istállókban húzódnak meg, romba dőlt házakban vagy olyan szállásokon, amelyek alig érnek többet a barlangoknál. A tulajdonosok, akiknek minden tőkéjük egyetlen lámpás meg egy kis szalma, egy *granó*ért [nápolyi aprópénz] vagy alig valamivel többért fogadják be őket éjszakára. Ott láthatjuk őket – folytatja Strongoli herceg (1783) – a földön fekve, mint a mocskos állatok, korra és nemre való tekintet nélkül; elképzelhetjük mindazt a rondaságot, ami ebből származik, meg azokat a szép gyermekeket is, akiket itt nemzenek."[103] Ezeknek a rongyokba öltözött, igen nyomorult embereknek a számát legkevesebb 100 000 főre becsülhetjük a század végén. „Családi kötelék nélkül hemzsegnek, nem lévén más kapcsolatuk az államhatalommal, mint az akasztófa, és olyan összevisszaságban élnek, hogy csak a jó Isten tudná magát kiismerni közöttük."[104] Az 1763–1764-es hosszú éhínség idején az utcán halnak meg az emberek.

A hiba a túlságosan nagy számukban rejlik. Nápoly hívja-vonzza őket, de képtelen táplálásukra. Így hát csak tengődnek, de néha még azt sem! Mellettük tengődnek az éhenkórász kézművesek is, amolyan vérszegény polgárság. A nagy Giovanni Battista Vico (1668–1741), Nyugat egyik utolsó polihisztora, aki még képes volt szólni *de omni re scibili*, évi száz dukát fizetést kap mint a nápolyi egyetem tanára, és csak úgy képes megélni, hogy rengeteg magánórát ad, az lévén a sorsa, hogy „fel s le járjon mások lépcsőin"[105].

E nincstelen tömeg felett képzeljünk el magunknak egy szupertársadalmat kurtizánokból, nagy földbirtokosokból, magas rangú egyházi férfiakból, hatalmukkal visszaélő tisztviselőkből, bírákból, ügyvédekből, ügyfelekből. A jogászok negyedében van a város egyik legmocskosabb övezete, a Castel Capuaro, itt székel a *Vicaria*, amolyan nápolyi legfelső bíróság, ahol pénzen adják-veszik az igazságot, és „tolvajok ólálkodnak a zsebek és a pénztárcák körül". Hogyan lehetséges – teszi fel a kérdést egy túlságosan ésszerűen gondolkozó francia –, hogyan lehetséges, hogy mégis megáll a társadalom épülete, holott „roppant lakosság, nagyszámú koldusnépség, csodálatos mennyiségű házi szolga, világi pap és szerzetes, több mint húszezer főre rúgó katonaság, rengeteg nemesember és harmincezer főt kitevő jogászsereg terhét nyögi"[106]?

Nos, a rendszer mégis megáll a lábán, amint mindig is megállt, és megáll másutt is, mégpedig elég olcsón. Először is ezeket a kivételezetteket nem mindig fizetik bőkezűen. Egy kis pénz, és máris a nemesek közé számít az ember. „A mészáros, akinél vásároltunk, már csak a segédeivel dolgoztat, amióta herceg lett belőle",[107] értsd: amióta nemességet vásárolt magának. De olvasóink ebben az esetben sem kötelesek becsületszóra hinni Brosses elnöknek. Főleg azért nem, mert hála az államnak meg az egyháznak, a nemességnek meg a rengeteg árunak, ez a város magához vonja a nápolyi királyság minden feleslegét, márpedig ebben az országban rengeteg a keményen dolgozó paraszt, a pásztor, a tengerész, a bányász, a kézműves meg a fuvaros. A város már régóta, II. Frigyes, az Anjouk meg a spanyolok idejétől fogva, ebből a falain kívül végzett kemény munkából él. Az egyház, amely ellen a történész Giannone 1723-ban *Istoria civile del Regno di Napoli* (A nápolyi királyság polgári története) című nagy terjedelmű pamfletjét írja, a királyság földbirtokainak legalább a kétharmadát, a nemesség pedig a kétkilencedét mondhatja a magáénak. Nos, ez hozza egyensúlyba Nápoly mérlegét. Igaz persze, hogy a *gente più bassa di campagná*nak – a legalacsonyabb rendű falusiaknak – csak a kilencedrész marad.[108]

Ferdinánd nápolyi király és hitvese, Mária-Karolina 1785-ben meglátogatja Lipót nagyherceget és a felvilágosodott Toszkánát. A szerencsétlen nápolyi király, aki inkább *lazzarone* (nápolyi koldus), mint felvilágosodott fejedelem, ingerülten hallgatja a kapott leckéket s az agyondicsért reformokat. Egy napon így szól a sógorához, Lipót nagyherceghez: „Nem vagyok képes megérteni, mire jó neked ez a te egész tudományod; folyton olvasol, a néped szintén, a városaid, a fővárosod, az udvarod, minden mégis szomorú és gyászos körülötted. Én semmit sem tudok, de az én népem mégis vidámabb, mint a te összes alattvalód."[109] Nápoly azonban, ez az öreg főváros, egyúttal a nápolyi királyságot is jelenti, Szicíliával együtt. Vele összehasonlítva Toszkána elférne az ember tenyerében.

Szentpétervár 1790-ben

Szentpétervár – a mai Leningrád – a cár akaratából született új város, csodálatos példája a modern világ hajnalán keletkezett nagyvárosok anomáliáinak, szinte félelmetes strukturális egyensúlyzavarainak. Szerencsénkre rendelkezünk az 1790-es évekre vonatkozólag a város és környéke egy kiváló kalauzával, amelyet szerzője, a német Johann Gottlieb Georgi II. Katalin cárnőnek ajánlott.[110] Elég belelapoznunk egy kicsit.

Az bizonyos, hogy kevés olyan kedvezőtlen, kellemetlen hely van a világon, mint ahol Nagy Péter 1703. május 16-án lerakja a későbbi híres Péter-Pál erőd alapkövét. Az ő hajlíthatatlan akarata kellett hozzá, hogy város támadjon ezeken a szigeteken, a tengerből éppen csak kiemelkedő földeken, a Néva és a folyó négy ágának (a Nagy- és a Kis-Néva, a

Nagy- és a Kis-Nyevka) partján, ahol a talaj csupán a keleti részen emelkedik egy kissé, az Arzenál és az Alekszandr Nyevszkij-kolostor irányában, míg nyugaton oly alacsony, hogy elkerülhetetlenek az elöntések. Amikor a folyó vízszintje eléri a veszélyküszöböt, megtörténnek a szokásos jelzések: ágyúlövések, nappal fehér zászlók, éjjel az Admiralitás tornyán állandóan égő lanternák, szünet nélkül kongatott harangok. De ezek a veszélyt csak jelzik, meg azonban nem fékezik. 1715-ben víz alá kerül az egész város; 1775-ben újra elönti az ár. Évről évre megújul a veszély. A talaj közelében fenyegető halálos veszedelem elől a magasba kell menekülni. Ám alig ásnak le a földbe, máris feltör a víz, két, legfeljebb hét láb mélységből, olyannyira, hogy lehetetlen alápincézni a házakat. A kőalapozás a magas költségek ellenére is mindenütt magától értetődő, még a faépítmények esetében is, mert a fagerendák hamar elkorhadnak a nedves talajban. Ráadásul csatornákat is kellett ásni, amelyek át- és átszelik az egész várost, s aztán rőzsével, gránittal burkolt partvédő művekkel ellátni őket, mint például a Mojkát vagy a Fontankát, amelyeken a fa- és élelemszállító bárkák járnak.

Az utcákat és a tereket is fel kellett tölteni, kettő-öt láb magasra, ahogy a hely kívánta, fantasztikus kubikosmunkával, tégla- és kőalapzattal, az úttestet tartó boltozatokkal, amelyek ugyanakkor lehetővé teszik azt is, hogy a vizek lefolyjanak a Néva felé. Ezt a szisztematikus, elképesztő munkát 1770 után kezdték el a Nagy-Néva partján épült Admiralitás körüli szép negyedekből kiindulva, von Bauer altábornagy vezetésével, II. Katalin cárnő parancsára és a cári kincstár költségére.

Az urbanizálódás tehát lassú és költséges volt. Újra ki kellett jelölni az utcák vonalát és a terek helyét, korlátozni a házak felesleges, csak zavart keltő elszaporodását, kőből újjáépíteni a középületeket, a templomokat, többek között a távoli Alekszandr Nyevszkij-kolostort meg sok házat is, jóllehet a fa még hosszú ideig a leginkább használt építőanyag maradt. Mert a fának értékes előnyei vannak: a lakásbelsők viszonylagos melegsége, szárazság, az építkezés olcsósága és gyorsasága! A falak nem kifaragott gerendákból készülnek, mint Stockholmban, hanem faragatlan fatörzsekből. Csupán a homlokzatot fedik be néha deszkákkal: ilyenkor aztán párkányzattal lehet díszíteni, élénk színekkel kifesteni. Végül az az előnyük is megvan az ilyen faházaknak, hogy könnyen átalakíthatók, sőt szétbontás nélkül el is szállíthatók a város egyik pontjáról a másikra. A költségesebb kőházak gyakran gránitlapokkal burkolt földszintje pincéül vagy inkább amolyan szükséglakásul szolgált. Jobban szerették az emeleti szobákat, s ezért a házak legalább egy-, gyakran két-, néha (de ritkán) háromemeletesek.

Szentpétervár tehát igen élénk építkezési munkálatok színhelye. A mésszel, kővel, márvánnyal (az utóbbi a Ladoga-tóról vagy a viborgi

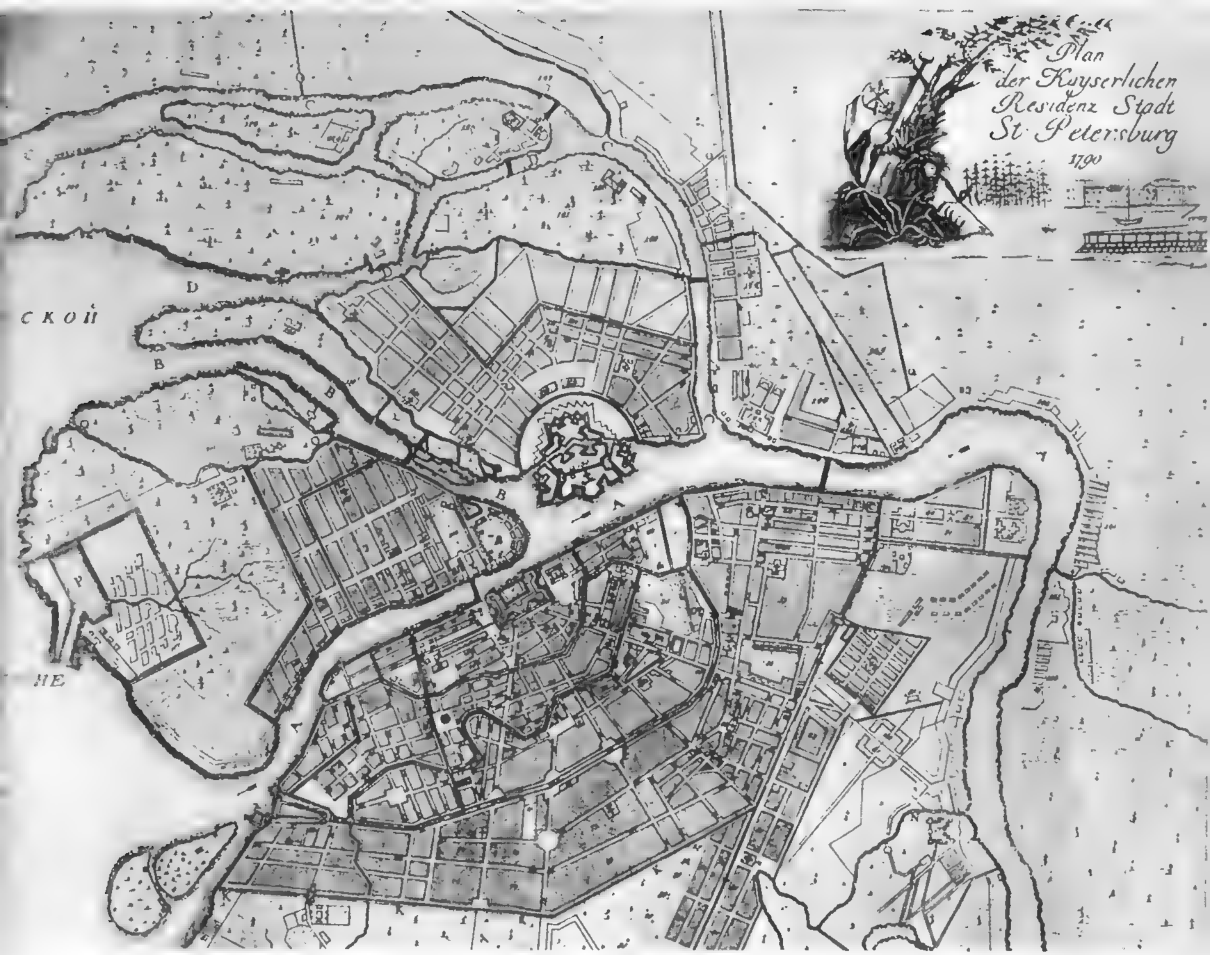

13. SZENTPÉTERVÁR TÉRKÉPE 1790-BEN

A és B: a Néva két ága; C és D: a Nyevszka két ága. Középütt, a Néva északi partján, a Péter-Pál-erőd. Nyugaton a nagy Vaszilij-sziget, hajóhídja köti össze az Admiralitással. A Néva déli partján, az Admiralitástól kiindulva legyezőszerűen nyílik a három nagy átlós út (a keleti a Nyevszkij proszpekt). A város déli irányban való terjeszkedését a három félkör alakú csatorna jelzi.

partról származik), gránittömbökkel megrakott bárkák a Néván érkeznek. A fenyőtörzseket úsztatják, és ennek következtében – hangoztatják gyakran – ezek el is veszítik jó tulajdonságaik egy részét. Az építkezéseken a legérdekesebb látványt mégis maguk a munkások nyújtják: egytől egyig az északi tartományok parasztjai közül toborzódnak, kőművesek vagy asztalosok. Ez utóbbiak, a *plotnyidkik,* voltaképpen tutajos parasztok (a német nyelv *Flossbauer*nek fordítja a szót); egyetlen eszközük a fejszéjük. A napszámosok, épületasztalosok, kőművesek mind a tavasz beköszöntével jönnek s keresnek munkát. A korábban üres telkeken néhány hét leforgása alatt előbukkannak a kőházak alapzatai, szemlátomást növekvő falakkal, rajtuk nyüzsgő munkásokkal, míg körös-körül, mintha csak valódi falu keletkezne, földkunyhók bújnak elő a földből; ezekben laknak a munkások.

Mert Szentpétervárnak természetesen megvannak az előnyei is, ha más nem, hát a folyó nyújtotta lehetőségek meg a folyó szépsége; a Néva szélesebb, mint a Szajna, élénkebb folyású, mint akár maga a Temze, és a Péter-Pál erőd, a Vaszilij-sziget és az Admiralitás körüli negyedek között a világ egyik legszebb városi és folyami táját alkotja. Szinte kínálja a hajóit és a bárkáit. A tengert Kronstadtnál éri el, s a Vaszilij-szigetnél, ahol a kereskedők negyede, a tőzsde és a vám van, igen élénk tengeri kikötővé alakul át. Szentpétervár tehát valóban ablak arra a Nyugatra, amelyet Nagy Péter próbált megismertetni szilaj népével. A Néva továbbá kifogástalannak tartott ivóvizet is szolgáltat a városnak.

A tél beköszöntével szánúttá és népi szórakozások közös színterévé alakul át a befagyott folyó. Farsang idején, a *vaj* hetében, a folyó jegén deszkákkal és gerendákkal megerősített mesterséges jégdombokat emelnek, s ezeknek a kis emelkedéseknek a tetejéről eresztik le a teljesen akadálytalan, hosszú pályán a szánokat: vezetőik őrült, „lélegzetelállító" sebességgel siklanak rajtuk. Másutt is létesítenek hasonló siklópályákat, ahol arra éppen alkalom kínálkozik, a parkokban vagy a házak udvaraiban, de a Néva jegén készült pályák, amelyekre a rendőrség is felügyel, szinte hihetetlen népi tömegeket vonzanak: az egész város odaözönlik a látványra.

A folyót és különböző ágait csupán hajóhidak szelik át, közülük kettő a Nagy-Névát. A legfontosabb – annak a térnek a közelében, ahol az Admiralitás mellett még ma is áll Nagy Péter élethű, pompás szobra (készítette Falconet, vagy inkább őutána készült) – a Vaszilij-szigettel köti össze a várost. A híd 21 hajóból áll, amelyeket szilárdan lehorgonyzott, súlyosan megrakott bárkák tartanak a két végükön. A hajók között felvonható hidak nyitnak utat a hajóknak. Ezt a hidat is, akárcsak a többit, minden ősszel kivontatták a partra, de 1779-től kezdve már a helyén hagyták. Ilyenkor befagyott a jégbe. Mikor megindult a jég, a híd magától elemeire bomlott szét; újból való összeállításával addig vártak, míg az utolsó jégtáblák is levonultak a folyón.

Alapítójának elképzelése szerint a városnak a Péter-Pál erődtől északra és délre egyaránt terjeszkednie kellett volna. Ám a terjeszkedés aszimmetrikusan történt, a jobb parton lassan, a Néva bal partján viszont elég gyorsan. Ezen a szerencsésebb oldalon az Admiralitás negyedei és a

Nagy Péter tér alkotják a város szívét; határa a Mojka, a legdélibb csatorna, amelynek még ki van kövezve a partja. Ez a város legszűkebb szektora, de egyúttal a legszebb, a leggazdagabb is, az egyetlen, ahol úgyszólván csak kőházak vannak (egy-egy cári épületet kivéve): 30 középület, 221 magánház, némelyike valóságos palota. Itt van a híres Kis Millió és Nagy Millió út, a Néva partját övező pompás utca, a Nyevszkij proszpekt eleje, az Admiralitás, a Téli Palota és hatalmas tere, az Ermitázs galériája, a Szenátus, a rendkívül lassan felépült (1819–1858), csupa márvány Szent Izsák-templom a hasonló nevet viselő téren.[111]

Szándékos, tudatos elhatároló övezet választja el a gazdagokat a szegényektől, s szorítja ki a perifériára a kézművesipart és a zsúfoltságot előidéző foglalkozásokat, például a szállítmányozást. A fuvarosoknak a Ligovics-kanálison túl külön, nyomorúságos városuk van, amelyet beépítetlen területek és egy állatvásártér szakít meg. Az Admiralitástól keletre van az ágyúgyár (az első, 1713-ból származó faépületet 1733-ban kőépülettel cserélték ki), az Orlov herceg által 1770 és 1778 között építtetett Arzenál szomszédságában. Van a városnak Pénzverdéje, malmai a Néva mellett a városon kívül mindkét irányban, és mesteremberei is, akik jobb ellátásban részesülnek, mint svéd vagy németországi társaik, mert mindennap jár nekik kávé és az étkezések előtt vodka. Szentpétervár kitűnő hollandi típusú vásznakat gyárt, a közeli Kaszinkában pedig egy Gobelins-mintára berendezett üzem igen szép szőnyegeket készít. A legvitathatóbb ötletnek az bizonyult, hogy a kiskereskedők üzleteit moszkvai mintára hatalmas piacokba szervezték. Az egyik 1713-ban létesült a Pétervár-szigeten (a Péter-Pál erőd közelében), majd utána egy másik következett az Admiralitás mellett. Miután 1736-ban tűzvész pusztította el, 1784-ben a „Nagy Proszpekt" két oldalára telepítették. Ezek az üzlettömörülések a péterváriakat hosszú utakra kényszerítik. A kívánt célt azonban elérték: a szép városnegyedek megőrizték hivatalos és úri jellegüket.

Természetesen mindez nem mentesít némi rendetlenségtől: itt-ott piszkos kalyiba a palota mellett, konyhakertek – rengeteg bevándorolt rosztovi paraszttal – a parkok mellett, amelyekben a nagy ünnepek alkalmával katonazene szól. De történhetne-e ez másként egy olyan városban, amely mintha a földből nőne ki a benne dívó magas árak, a nagy munkaalkalmak és befektetések meg a kormányzat intenciói következtében? Szentpétervárnak 1750-ben 74 273 lakosa van, 1784-ben már 192 486, 1789-ben pedig 217 948. 1789-ben egyedül a tengerészek, katonák és kadétok száma a családtagokkal együtt 55 621, vagyis nagyobb, mint az összlakosság egynegyede. A településnek ez a mesterséges jellege élesen kifejezésre jut a férfi és női lakosság közötti óriási különbségben (148 520 férfi 69 428 nővel szemben): Pétervár helyőrségi város, szolgák és fiatalok városa. Ha hihetünk a keresztelési és halálozási adatoknak, akkor a városban a születések időnként meghaladják a halálesetek számát, ám a hiányos adatok könnyen tévedésbe ejthetnek. Mindenesetre a 20 és 25 éves elhalálozottak számának a nagysága arra mutat, hogy a főváros igen sok fiatalt „importál", akik gyakran megfizetik a maguk adóját az éghajlatnak, a lázaknak, a tüdővésznek.

A bevándorlók áradatában mindenféle embert találhatunk: előlépést kereső állami hivatalnokokat és nemeseket, gazdag családok legfiatalabb gyermekeit, tiszteket, tengerészeket, katonákat, műszaki dolgozókat, tanárokat, művészeket, a szórakoztatóipar dolgozóit, szakácsokat, külföldi házitanítókat, nevelőnőket és még nagyobb számban parasztokat, akik sűrű rajokban áramlanak be a város körüli szegény földekről. Fuvarosok, szállítómunkások, élelmiszerárusok lesznek (a sors iróniája: még őket vádolják a piac drágasága miatt!), télen ők törik a jeget a Néván – a kivágott jégtömbök (ezt a munkát a finnek végzik) a minden ház földszintjén megtalálható jégtárolókba kerülnek –, vagy napi fél rubelért havat, jeget lapátolnak, seprik szünet nélkül a gazdagok házának az elejét. Vagy pedig szánvezetők egy-két kopekért, odaviszik a „pasasért" a roppant városban, ahová csak kívánja, s az útkereszteződéseknél ugyanazon a standon állomásoznak, ahol nyáron a magas, fedett kocsik vezetői. A finn nők szobalánnyá vagy szakácsnővé avanzsálnak, alkalmazkodnak új feladataikhoz, és gyakran kötnek jó házasságokat.

„E rengeteg különböző nemzetből származó [...] lakosok [...] megőrzik sajátos életformájukat" és hitüket; görögkeleti templomok emelkednek a protestánsok és a raszkolnyikok – szakadárok – templomai mellett. „Nem lehet egyetlen várost sem találni a világon – folytatja informátorunk (1765) –, amelynek úgyszólván minden lakója oly rengeteg nyelvet beszélne. Még a legkisebb cseléd is beszél oroszul, németül és finnül, a többé-kevésbé műveltek között pedig gyakran találkozni olyanokkal is, akik nyolc vagy kilenc nyelvet tudnak [...], és néha aztán mulatságos módon össze is zagyválják őket."[112]

Szentpétervár eredeti jellegét éppen ez a keveredés adja meg. 1790-ben H. J. Georgi azon tűnődik, vajon létezik-e szentpétervári jelleg. Ezt az újnak, a változásnak, a címeknek, a jólétnek, a fényűzésnek és a költekezésnek a kedvelésében véli felfedezni. Fordítsuk le: a városi embernek többé-kevésbé az udvari emberek hatása alatt kialakult ízléséről, hajlamairól van itt szó. A példát az udvar szolgáltatja igényeivel, mulatságaival, amelyek egyúttal a köznép szórakozásai is, pompás kivilágításaival, amelyek egyformán árasztják el fénnyel az Admiralitást, a tisztviselők palotáit és a gazdagok házait.

A szegény országrész szívében ez az óriási város szünet nélkül ellátási nehézségekkel küzd. Persze mi sem egyszerűbb, mint vízzel telt bárkákon helybe szállítani az eleven halat a Ladoga-tóról vagy az Onyega-tóról, ám a szarvasmarha és a birka messziről, Ukrajnából, Asztrahanyból, a Don és a Volga mellől, vagyis 2000 versztnyi távolságból, sőt Törökországból stb. érkezik a vágóhídra. A krónikus deficitet a cári kincstár és a nagyurak roppant jövedelmei viselik. A birodalom minden pénze a hercegi palotákba meg a gazdagok házaiba áramlik, ahol egyre több a szőnyeg, falikárpit, komód, értékes bútor, faragott és aranyozott faburkolat, klasszikus stílusú festett mennyezet, s ahol a lakosztályok rengeteg szobából állnak, akárcsak Párizsban és Londonban, s ugyanúgy, mint ott, szolgasereg sürög bennük.

A város utcáin és környékén a legjellegzetesebb látványt talán mégis a fogatok és a kocsik zajos forgataga jelenti. Nélkülözhetetlenek ebben a roppant méretű, sáros utcájú, telente csupán rövid világos nappalokat élvező városban. E tekintetben egy cári rendelet aprólékos gonddal szabályozta mindenkinek a jogait: csupán a vezérlő tábornokok vagy a hasonló rangúak járhatnak hatlovas hintón, két vezető lovassal a kocsison kívül. Lefelé egyre csökkenve, eljutunk a főhadnagyig és a polgárig, akinek két lóra van joga, meg a mesteremberig vagy a kereskedőig, akinek egyetlen lóval kell beérnie. Ugyancsak egész sereg előírás szabályozza a szolgák libériáját gazdájuk társadalmi rangjának megfelelően. Cári fogadások alkalmával a megérkező hintók még egy fordulót végeznek, s ez a ráadás mindenkinek lehetővé teszi, hogy lássa a többit, s őt is észrevegyék. Ki merne így egyszerű bérkocsiban érkezni, középszerűen felszerszámozott lovakkal, vagy pláne paraszti öltözetű kocsissal? De befejezésül idézzünk még egy részletet: valahányszor meghívják az udvaroncokat a peterhofi kastélyba, amely, akárcsak Versailles, a városon kívül s attól nyugatra fekszik, állítólag egyetlen lovat sem lehet látni Szentpétervárott.

Utolsó előtti utazásunk: Peking

Hiába folytatnánk vég nélkül utazásainkat, mit sem változtatnának a végkövetkeztetésen: a fővárosok fényűző élete elkerülhetetlenül mások vállát terheli. Egyetlen főváros sem lenne képes megélni a saját keze munkájából. V. Sixtus pápa (1585–1590), ez a csökönyös paraszt, teljesen félreértette a korabeli Rómát: munkára akarja fogni, ipart óhajt benne meghonosítani, de terve megbukik a valóságon, nincs is rá szükség, hogy az emberek is belesegítsenek.[113] Mercier néhány más kortársával együtt arról álmodozik, hogy Párizst tengeri kikötővé kellene átalakítani, s ezzel addig ott ismeretlen tevékenységeket meghonosítani. Ám még ha sikerült volna is a szándéka, akárcsak London, a világ legnagyobb kikötője abban az időben, Párizs akkor is élősdi, mások nyakán élő város maradt volna.

És így van ez minden fővárossal, minden olyan várossal, amelynek ragyogását a kultúra, az ízlés, a kényelmes, munkátlan élet szertelen fényűzése biztosítja: Madrid esetében ugyanúgy, mint Lisszabonéban, Rómáéban ugyanúgy, mint a rég letűnt dicsőségét csökönyösen túlélni igyekvő Velencében, vagy a XVII. és a XVIII. században az európai elegáns élet tetőpontjára felhágott Bécs esetében. És ilyen Mexikó is meg Lima és Rio de Janeiro, Brazília új fővárosa 1763-tól kezdve, amelyet az egy év múlva odautazók már fel sem ismernek, olyan gyorsan fejlődik és szépül az emberileg és természettől is pompás környezetben. Vagy Delhi, ahol tovább él a Nagy Mogul tündöklő világa, és Batávia, amelyben ekkor nyílnak a korai holland gyarmatosítás máris halálos mérget rejtő, legszebb virágai.

De lehetne-e szebb példát találni Észak kapujában, az évente hat hónapig tartó szörnyű szibériai hidegben, pokoli szelek, havazás és fagy közepette, mint Pekinget, a mandzsu császárok fővárosát! Roppant, minden bizonnyal két-, de lehet, hogy hárommilliós lakossága jól-rosszul alkalmazkodik a rideg éghajlathoz, amelyet senki sem bírna ki, ha nem lenne oly bőségben „az a kőszén, amely ötször-hatszor hosszabb ideig őrzi-tartja a meleget, mint a faszén”[114], no meg a téli napokon nélkülözhetetlen prémek nélkül. A palota királyi termében Magaillans atya, akinek a könyve csak 1688-ban jelenik majd meg, egyetlen alkalommal 4000, „tetőtől talpig hihetetlenül drága cobolyprémekbe” burkolódzó mandarint látott összegyűlve. A gazdagok a szó szoros értelmében prémekbe burkolják magukat, még a lábbelijüket, nyergüket, hordszékeiket, sátraikat is ezzel bélelik, csak a kevésbé gazdagok érik be báránybőrökkel, s a szegények birkabőrrel.[115] A tél beköszöntével minden asszony „akár hordszéken viteti magát, akár lovon közlekedik, prémkucsmát, prémes fejrevalót visel: és helyesen is teszi – jegyzi meg Careri –, mert bélelt köntösöm ellenére is elviselhetetlennek éreztem a hideget, túlságosan kemény volt számomra – fűzi hozzá –; el is határoztam, hogy eltávozom ebből a városból (1697. november 19.)”.[116] „Télen oly nagy a hideg – jegyzi fel egy évszázaddal később, 1777-ben egy jezsuita atya –, hogy nem lehet kinyitni az északra néző ablakokat, a jég három hónapon át egy és fél láb vastag marad.”[117] A város ellátását biztosító császári csatornát novembertől márciusig hajózhatatlanná teszi a jég.

Anyja hatvanadik születésnapját megünnepelendő, Csien-lung császár 1752-ben diadalmenetben vonul be Pekingbe. Mindent előkészítettek a folyók és csatornák vizén fényűző bárkákon való bevonuláshoz, ám a korán beálló hideg megzavarta az ünnepet. Hiába csapkodja a vizet a sokezernyi szolga, hogy megakadályozza befagyását, vagy húzza ki a partra a képződő jégtáblákat, a császár és kísérete kénytelen „szánokkal helyettesíteni a bárkákat"[118].

Peking két szabályos városa – az óváros és az új – és számos külvárosa (elvben mindegyik kapuja előtt van belőle egy, a legfejlettebb a nyugati oldalon, mert onnan érkezik a császári utak legnagyobb része) hatalmas, szelek járta, s ami még ennél is rosszabb, a környék folyamainak, a Pajhónak és mellékfolyóinak váratlan időkben bekövetkező áradásaitól fenyegetett hatalmas síkságon terül el; a nagy árvizek alkalmával a folyók áttörik gátjaikat, megváltoztatják folyásukat, kilométernyi távolságokra tolódnak el.

A délen fekvő, szabálytalan négyszög alakú új város széles északi oldalával tapad az óvároshoz. Az utóbbi szabályos négyzetet alkot, amelynek az oldala rövidebb a vele szomszédos szabálytalan négyszögénél: ez a Ming császárok egykori városa, középen a császári palotával. 1644-ben történt elfoglalása alkalmával a Palota sokáig látható pusztításokat szenvedett, amelyeket a győztes később többé-kevésbé gyorsan eltüntetett. Egyes óriási gerendák pótlása végett ugyanis a távoli déli piacok segítségét kellett igénybe venni, ami könnyen kitalálható okokból sok időbe került, és nem is mindig járt sikerrel.

A Mingek korszakában a város elégtelennek bizonyult az egyre szaporodó lakosság elhelyezésére, ezért – egyébként már jóval az 1644. évi hódítás előtt – megszületett a déli, téglalap alakú város: „Már 1524-től kezdve voltak földből hányt falai, majd 1564-ben téglafalai és kapui." De az elfoglalás után a győző az óvárost foglalja le a maga számára, s így ettől kezdve ez lesz a „tatárváros", míg a kínaiak a déli városba szorulnak ki.

Jegyezzük meg, hogy mind a régi, mind az új – egyaránt sakktáblaszerűen épült – város késői eredetű. Ezt jelzi az utcák szokatlan szélessége, főleg a délről észak felé irányulóké. A keletről nyugat felé nyílók általában keskenyebbek. Minden utcának van neve, „például: A király szüleinek utcája, A fehér torony utcája, A vasoroszlánok, A szárított halak, A pálinka stb. utcája. Forgalomban van egy könyv, amely kizárólag azoknak az utcáknak a nevét és elhelyezkedését tartalmazza, amelyeket a mandarinokat látogatásaik alkalmával vagy a bírósági épületekbe elkísérő, a gazdáik ajándékait, leveleit és rendeleteit a város különböző részeibe hordó szolgák használnak . . . [Jóllehet keletről vezet nyugat felé] a legszebb közülük az, amelyik a *Cham gan kiai*, vagyis az *Örök nyugalom* nevet viseli [. . .], s amelyet északról a Királyi Palota, délről a különböző bíróságok és a nagyurak palotái szegélyeznek. Ez az utca roppant tágas, több mint harminc öl [majdnem 60 m] széles, és oly híres, hogy a tudósok ezzel jelképezik műveikben az egész Várost, a részt nevezvén meg az egész helyett. Mert ha azt mondják, valaki az Örök nyugalom

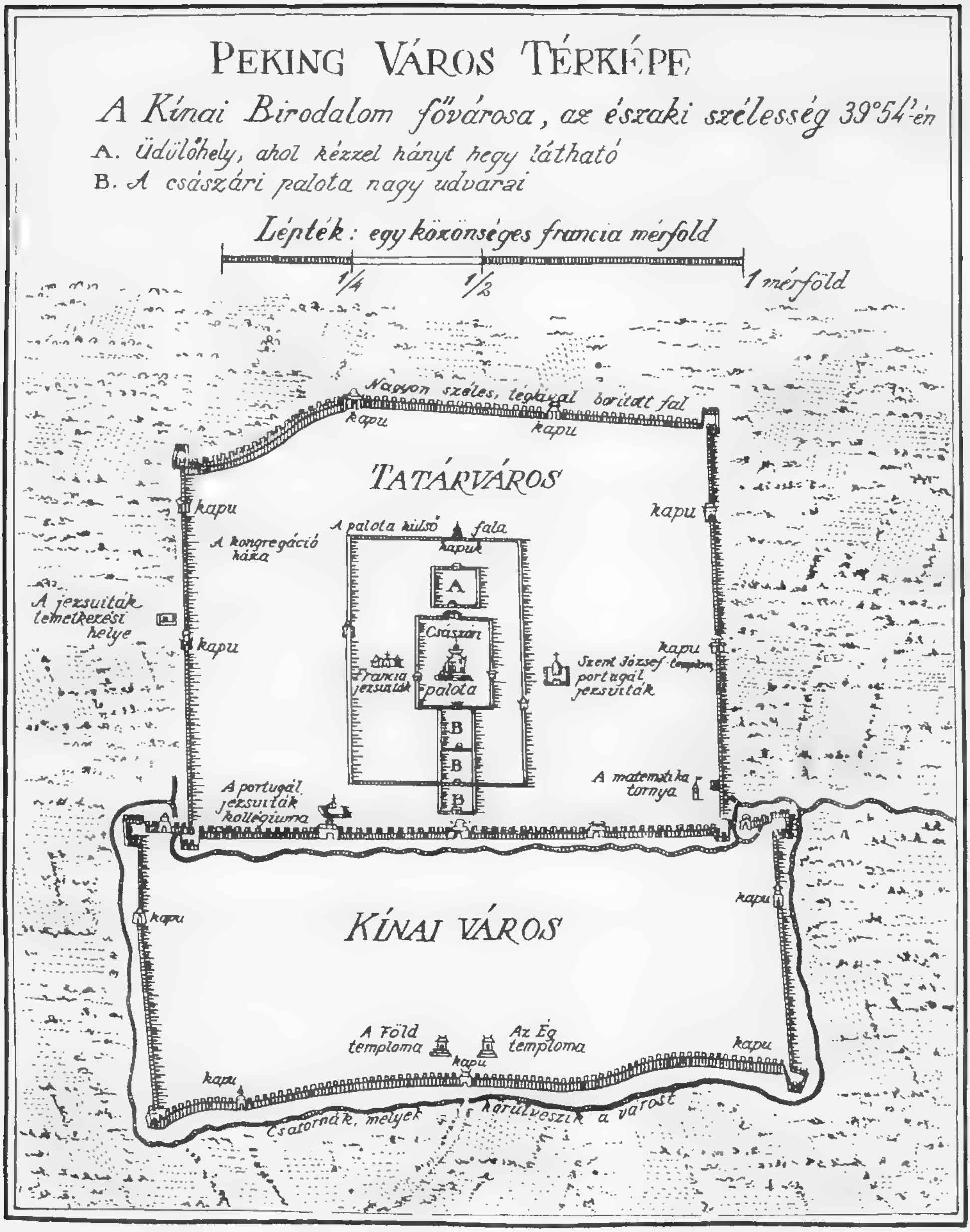
PEKING VÁROS TÉRKÉPE
A Kínai Birodalom fővárosa, az északi szélesség 39°54'-én
A. Üdülőhely, ahol kézzel hányt hegy látható
B. A császári palota nagy udvarai
Lépték: egy közönséges francia mérföld
1/4
1/2
1 mérföld
Nagyon széles, téglával borított fal
kapu
kapu
TATÁRVÁROS
kapu
kapu
A palota külső fala
kapuk
A kongregáció háza
A jezsuiták temetkezési helye
kapu
kapu
A
Császári palota
Francia jezsuiták
Szent József-templom, portugál jezsuiták
B
B
B
A matematika tornya
A portugál jezsuiták kollégiuma
kapu
kapu
KÍNAI VÁROS
A Föld temploma
Az Ég temploma
kapu
kapu
kapu
Csatornák, melyek körülveszik a várost

14. PEKING A XVIII. SZÁZADBAN

Sematikus térkép, amely a három (ó-, új- és császári) város elhelyezését tünteti fel. A: a Palota mesterséges hegye; B: a díszudvarok. (Histoire générale des voyages *című mű V. kötetéből. Párizs, 1748*) utcájában lakik, az ugyanazt jelenti, mintha azt mondanák, hogy Pekingben . . ."[119]

A széles, levegős utcák zsúfolva vannak járókelőkkel. „A lakosság száma oly nagy ebben a városban – magyarázza Magaillans atya –, hogy nem is merem kimondani, sőt azt sem tudom, hogyan értessem meg magamat. Az ó- és az újváros minden utcája tele van emberekkel, a kicsik éppúgy, mint a nagyok, a város szívében lévők éppúgy, mint azok, amelyek a város széle felé irányulnak; a tömeg mindenütt oly nagy, hogy csak a mi európai vásárainkhoz és körmeneteinkhez lehet hasonlítani."[120] Halde atya 1735-ben szintén látta ezt „a megszámlálhatatlan embersokaságot, amely ellepi az utcákat, és a lovak, öszvérek, szamarak, tevék, kordék, szekerek, gyaloghintók okozta tolongást, nem is szólva a száz-, kétszáz fős csoportokról, amelyek hol itt, hol ott verődnek össze, hogy meghallgassák a jövendőmondókat, a szemfényvesztőket, az énekeseket meg azokat, akik valami nevettető, vidám históriát olvasnak fel vagy mesélnek el, vagy a csodaszerárusokat, akik az orvosságaikat osztogatják, és magyarázzák csodálatos, sokféle hatásukat. A nem köznépi származásúakat lépten-nyomon feltartóztatnák, ha nem járna előttük lovas szolga, aki eltereli az útjukból a tömeget, hangos szóval csinálva nekik helyet."[121] A kínai utcák tolongó sokaságának ecsetelésére egy spanyol 1577-ben csak ezt tudja mondani: „Ha egy búzaszemet dobtak volna közéjük, nem esett volna le a földre."[122] „Akárhová néz az ember – jegyzi fel egy angol utazó két évszázaddal később – mindenütt szerszámaikat cipelő és munkát kereső kézműveseket, meg áruikat kínálgató utcai árusokat lát."[123] Ez a sokaság nyilván a lakosság nagy számában leli a magyarázatát. Akkoriban – 1793-ban – Peking távolról sem foglal el akkora területet, mint London, de valószínűleg kétszer vagy háromszor több a lakosa.

Ráadásul a házak, a gazdagokéi is, alacsonyak. Még ha igen gyakran öt vagy hat lakás van is bennük, ezek nem egymás felett helyezkednek el, mint Európában, hanem „egymás mellett, sorban, egymástól tágas udvarokkal elválasztva"[124]. De ne úgy képzeljük ám, hogy a pompázatos Örök nyugalom utcában, a császári palotával szemben gőgösen pöffeszkednek egymás mellett a homlokzatok. Először is illetlenség volna ilyen luxust kiteregetni a császár házával szemközt, másodszor pedig az a szokás, hogy az ilyen magánpalotáknak csupán egyetlen nagy, utcára nyíló kapujuk van két eléggé alacsony épület között, amelyekben szolgák, kereskedők, munkások laknak. Így aztán az utcákat kézművesbódék és boltok szegélyezik, felettük hosszú rúdon a cégért hordozó, gyakran szövetből készült, feliratos szalagokkal. Az urak magas házai belül vannak, az utca kizárólag a kereskedelem és az ipar birtoka. „Ez a szokás az általános kényelmet szolgálja; mert a mi [európai] városainkban – jegyzi fel Magaillans atya – az utcák jó részét a tekintélyes személyiségek házai szegélyezik, és így az ember a legszükségesebbek beszerzése végett is kénytelen messzire elmenni, vagy a piacra, vagy a kikötőkbe, míg Pekingben, de ugyanígy Kína minden egyéb városában is, az ember bármit megvehet a kapuja előtt, amire ruházkodásához, élelmezéséhez, sőt kedvteléseihez szüksége van, mert ezek a kis házak egyúttal üzletek, kocsmák vagy boltok is."[125]

A látvány egyformán jellemző minden kínai városra. Bármely XVIII. századi képen, amely egy nankingi utcán hosszasan sorakozó alacsony üzleteket, udvarukra nyíló tiencsini házakat ábrázol, vagy XII. századi „tekercsen" ugyanezeket a jeleneteket, ugyanezeket a kocsmákat és padjaikat, ugyanezeket az üzleteket, teherhordókat, vitorlás talyigásokat, ökörfogatokat láthatjuk. Mindenütt rohanó élet képe tárul elénk, ember ember hátán, tolongva, lökdösődve, munkával, ügyeskedéssel és józan mérsékletességgel igyekezve megélni. Szinte a semmiből élnek, „csodálatos leleményességgel tartják fenn magukat". „Bármilyen haszontalannak, csekély értékűnek tűnjön is, mindennek megvan a maga helye, mindenből hasznot húznak. Például magában Pekingben több mint ezer azoknak a családoknak a száma [1656 körül], amelyeknek nincs egyéb megélhetési forrásuk, mint az, hogy gyújtóst és kanócot árulnak. Legalább ugyanennyien csupán abból élnek, hogy az utcákon és a szemétből selyem, gyapot- és kendervászonrongyokat, papírdarabokat és más hasonlót kaparnak elő, aztán megmossák, megtisztogatják, s eladják másoknak, akik különböző célokra dolgozzák fel, s ebből szereznek hasznot."[126] Las Cortes atya 1626-ban szintén látta a kantoni körzetben a teherhordókat, amint rendes munkájuk mellett apró kertet is művelnek. A zöldséglevesárusok pedig már-már klasszikus figurái minden kínai utcának. A közmondás szerint: „A kínai birodalomban semmit sem dobnak el." Mindezek a képek lappangó, mindenütt jelen levő szegénységről árulkodnak. Felette pedig ott ragyog a császár, a főurak és a mandarinok fényűző élete: mintha nem is e földi világból való lenne.

Az utasok igen részletesen leírják az óvárosban valósággal külön várost alkotó császári palotát, amely a jüanok (mongolok) palotájának a helyén épült újjá, szinte örökölve a Mingek pompáját, bár ez utóbbiak bukása után, 1644-ben, a romjaiból kellett kiemelni. Az óvárostól két várfal választja el, mind a kettő „hosszúkás téglalap alakú", mind a kettő igen vastag és igen magas. A külső falövet „kívül-belül vörös cementtel vagy mésszel vakolták be, és aranysárga színű, lakkozott téglából készült tetőszéket vagy kis tetőt húztak rá". A belső falöv „nagy, teljesen egyforma téglákból készült, és igen szabályos csipkés oromzat díszíti; előtte hosszú és mély, vízzel teli, kiváló halakkal betelepített árok húzódik. A két falöv között különböző rendeltetésű paloták vannak, továbbá egy folyó, hidakkal, nyugat felé pedig egy meglehetősen nagy mesterséges tó . . ."[127]

A palota szíve a második falöv mögött az úgynevezett tilos város – a Sárga Város –; itt él a császár testőrei, az ellenőrzött kapuk, az udvari előírások, a bástyák, az árkok és a hatalmas, agyondíszített tornyokkal zsúfolt óriási pavilonok – a Csiao-liu – védelmében. Minden épületnek, minden kapunak külön neve van, mondhatnók külön szokásai. A tilos város 1000 × 780 méter alapterületű. De könnyebb leírni elhagyott, omladozó termeit, ahogyan a kíváncsi európaiak részletezték kedvtelve 1900 után, mint egykori élénk forgalmát, amely sejthetően óriási volt: az egész város ebbe a hatalom- és áldásforrásba torkollott.

Nagyságáról jó képet alkothatunk magunknak a császár jövedelmeinek pénzben és természetben (figyeljünk fel erre a kettős nyilvántartásra) fennmaradt, véget nem érő felsorolása segítségével. Nemigen tudjuk felfogni, mit is képviselhet az a „tizennyolcmillió-hétszázezer ezüsttallér", amelyre 1668 tájt a császári pénzjövedelem lényeges része rúg, nem számítva a többi bevételeket, ugyancsak pénzben, meg az elkobzott vagyonokat, a közvetett adókat, a koronabirtokoknak vagy a császárnő birtokainak a jövedelmét. A legmegfoghatóbbak, a legérdekesebbek a természetbeni járandóságok, amelyek szinte roskadásig megtöltik a palota hatalmas raktárait, így például 43 328 134 „zsák rizs és búza", több mint egymillió sótömb, nagy mennyiségű cinóberfesték, lakk, szárított gyümölcs, végszámra selymek, könnyűselymek, nyersselymek, bársonyok, szaténok, damasztok, pamut- és kendervásznak, rengeteg zsák bab, megszámlálhatatlan köteg szalma, élő állat, vad, olaj, vaj, fűszerféle, értékes borok, mindenféle gyümölcs . . .[128]

Magaillans atya magánkívül van a bámulattól e csodálatos tömegű termék, valamint a császári lakomák alkalmával egymásra halmozott, élelemmel megrakott arany- és ezüsttálak láttán, például 1669. december 9-én, Jean Adam jezsuita atya[129] temetési szertartása után. Ez a jezsuita Verbiest atyával egyetemben 1661-ben „az Udvar nagy csodálkozására" képes volt felszállítani a palota egyik tornyába egy olyan óriási harangot, amely nagyobb volt, mint az erfurti, pedig ennek (minden bizonnyal tévesen) az volt a híre, hogy Európában és az egész világon a legsúlyosabb és a legnagyobb minden harangok között. Felszállításához külön gépet kellett készíteni, és ezernyi ember erejét igénybe venni. A harangot éjjelente az őrök rendszeres időközökben megkongatták, hogy így jelezzék egymás után az órákat, mire válaszként egy másik torony tetején az őr hatalmas rézdobot vert meg. A nyelv nélküli, kalapáccsal megszólaltatott harangnak „olyan kellemes és szépséges hangja van, mintha nem is harangtól, hanem valamely zeneszerszámtól származna"[130]. Kínában akkoriban az időt egyfajta összepréselt, egyenletesen égő fűrészporból készült pálcácskák vagy kanócok elégetésével mérték. Az óráira jogosan büszke nyugati utazó Magaillans atyával ellentétben csupán mérsékelt bámulattal adózik a kínai „nemzet csodálatos intelligenciájához méltó találmánynak"[131].

A baj csupán az, hogy jobban ismerjük a palota lenyűgöző látványát, mint például a piacot, ahol vizes tartályokban elevenen odaszállított halakat árusítanak, vagy a vadpiacot, ahol egy utazó csodálatos mennyiségű őzet, fácánt és fogolyt lát... A szokatlan itt eltakarja szemünk elől a mindennapit.

London, Erzsébettől III. Györgyig

De térjünk csak vissza távoli utunkról Angliába, ahol London megvizsgálásával be is fejezhetjük e fejezetet s vele együtt a kötetet.[132] E város csodálatos fejlődésének minden részletét ismerjük vagy megismerhetjük.

Erzsébet királynő uralkodása idején a megfigyelők már kivételes világot látnak Londonban. Thomas Dekker számára London „minden városok virága", a rajta lassan átvonuló folyójával összehasonlíthatatlanul szebb, mint maga Velence a Canale Grande tündéri perspektívájával, amely vérszegény látványt nyújt Londonnal összevetve.[133] Samuel Johnson 1777. szeptember 20-án kelt följegyzésében még líraibb hangot üt meg: „Londont megunni egyet jelent az élet megunásával. Mert Londonban minden megvan, amit csak nyújtani képes az élet."[134]

Ezekben az illúziókban a királyi kormányzat is osztozik. Ám a roppant város ennek ellenére is állandó félelemmel tölti el: szemében a város valóságos szörnyeteg, mindenáron korlátot kell szabni egészségtelen növekedésének. A valóságban a szegények beáramlása az, ami nem hagyja nyugodni a kormányzókat és a vagyonosokat, s a szegényekkel együtt a nyomorúságos odúk meg a férgek elszaporodása, amelyek az egész lakosságot, a gazdagokat is beleértve, fenyegetik, *„and so a danger to the Queens own life and the spreading of a mortality over the whole nation"* (s a királynő számára roppant életveszélyt, az egész országa számára megnövekedett halálozást" jelentenek), írja Stow, aki retteg Erzsébet királynő és az egész lakosság egészségéért.[135] 1580-ban jelent meg az első rendelet, amely megtiltja új házak építését (a gazdagok számára adott engedélyek kivételével), majd 1593-ban, 1607-ben és 1625-ben újabbak következnek. Az eredmény az lesz, hogy csak növelik, valósággal kiprovokálják a már létező házak megosztását, az utcáktól, sőt a másodrendű útvonalaktól is távol eső régi házak udvaraiban rossz téglából való engedély nélküli építkezéseket, más szóval elősegítik nyomortanyák és viskók elszaporodását kétes hírű tulajdonosok telkein. Ha egy-egy ilyen építkezés miatt lesújt a törvény, a veszteség nem jelentős. Mindenki szerencsét próbál tehát, s a következmény: szűk utcácskák, sikátorok, két-, három-, négybejáratú és -kijáratú házak szövevénye, labirintusa. 1732-ben Londonnak állítólag 5099 utcája *(streets)*, sikátora *(lanes)* és kis, négyszögű tere *(squares)* van, 95 968 házzal. Következésképpen a londoni lakosság egyre duzzadó áradata elé nem sikerült gátat vetni, nem tudták megállítani. A lakosság valószínű számadatai a következők: 1563-ban 93 000 fő, 1580-ban 123 000, 1593–1595-ben 152 000, 1632-ben 317 000, 1700-ban 700 000 és a XVIII. század végén 860 000 fő. Ebben az időben London Európa legnagyobb városa, csupán Párizst lehet vele összehasonlítani.

London a Temzétől függ. Neki köszönheti félhold alakú alaprajzát – „*like a half moon*". A Londoni Híd, amely a Cityt a Southwark külvárossal köti össze, a folyó egyetlen hídja (300 méterre a jelenlegi London Bridge-től), élesen kettévágja a város területét. Eddig a magasságig érezteti üdvös hatását a tengeri árapály, úgyhogy a hídtól lefelé van a *pool* – a medence –, vagyis London kikötője számos rakpartjával, kirakóhídjával, hatalmas árbocerdejével: 1798-ban 13 444 hajó kötött itt ki. Kirakodás közben s az alkalmaktól függően a vitorlások felnyomulnak egészen a Szent-Katalin rakpartig, ahová a newcastle-i szénszállító hajók járnak, fel egészen a Billingsgate-ig, ha éppen friss halat szállítanak, vagy ha a Billingsgate és Gravesend közötti forgalmat bonyolítják le. Nagy egyárbocosok, lapos fenekű bárkák, ponyvával letakart hajók *(tilt boats)*, kompok, bárkák szállítanak embert és árut az egyik partról a másikra, a tengeri hajókról a megfelelő rakpartokra, ami kötelező, ha a rakpartok a kikötő felett vannak: mint például a Vintry Warf, ahol a Rajna-vidékről, Franciaországból, Spanyolországból, Portugáliából és a Kanári-szigetekről érkező hordókat rakják ki. Nem messze tőle emelkedik a Steelyard (vagy Stillyard) épülete, a Hanza-városok hadiszállása 1597-ig, „a külföldi kereskedők kiűzése óta a rajnai borok élvezőinek a találkozóhelye". Thomas Dekker egyik színdarabhőse így ad találkozót: „Keressen fel ma délután a rajnai borok házában, a Stillyardon . . ."[136]

A folyót egyre nagyobb mértékben veszik igénybe a tenger felé eső részén, annál is inkább, mivel a dokkok, a folyó tekervényes medrének e belső medencéi akkor még nem készültek el a Brunswick dokk kivételével; ezt az Indiai Társaság használja (1656). Egy másik dokkot 1696 és 1700 között létesítenek: ez a Greenland-dokk; a bálnavadászok hajói használják. De a nagy úszódokkok csak a XVIII. század utolsó éveiben készülnek majd el. A kereskedelmi kikötőről az első benyomásokat a Billingsgate-ről szerezhetjük, vagy a Tower mellől, vagy még inkább a folyót elzáró Vámépülettől, a Custom House-tól. Ez utóbbit 1666-ban tűzvész pusztította el, de II. Károly már 1668-ban újjáépíttette. A látvány tovább folytatódik egészen a Ratcliffig, az „utcalányok és a tolvajok e

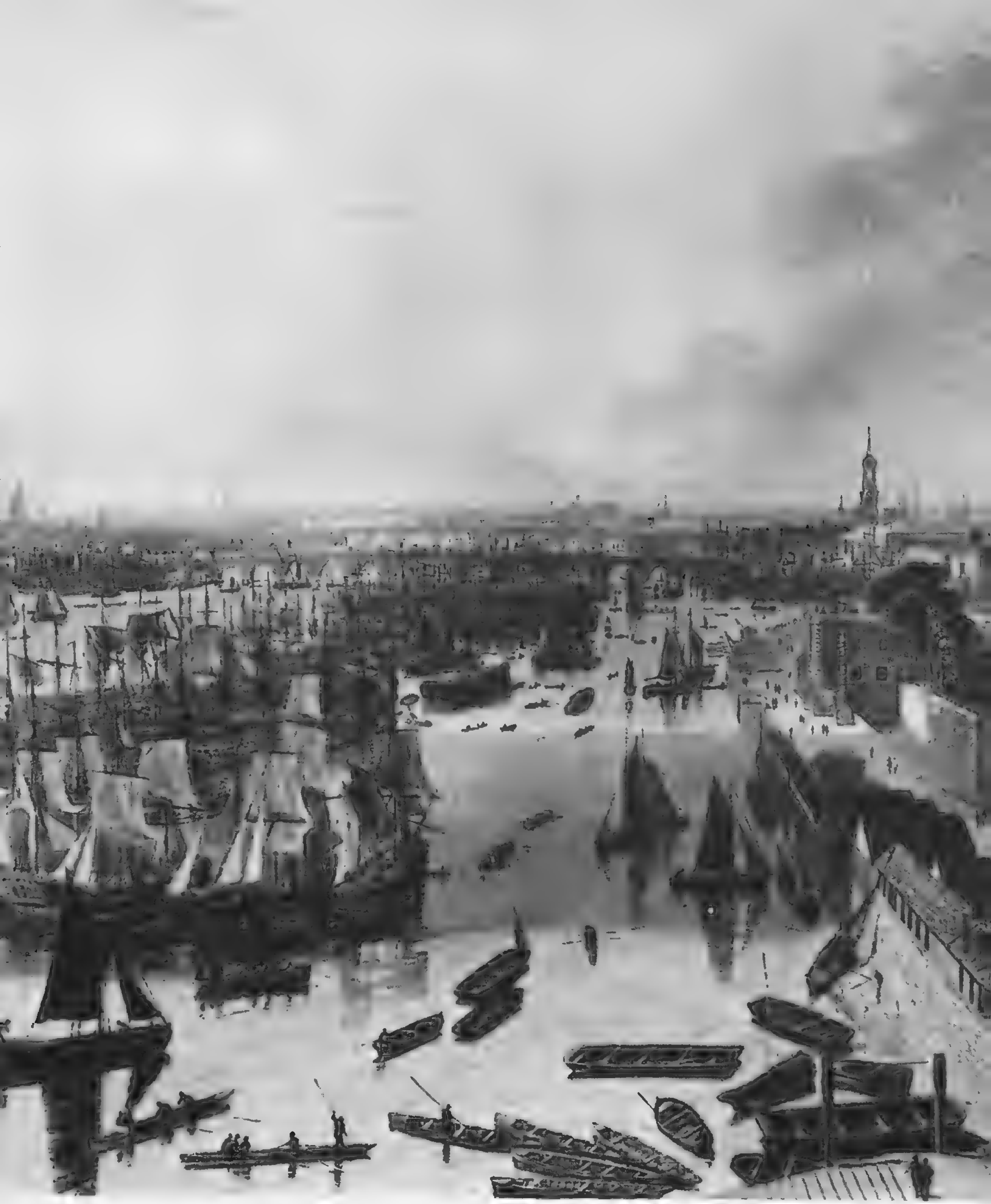

London kikötője. A Tower, háttérben a Szent Pál-katedrális (XVIII. század vége).

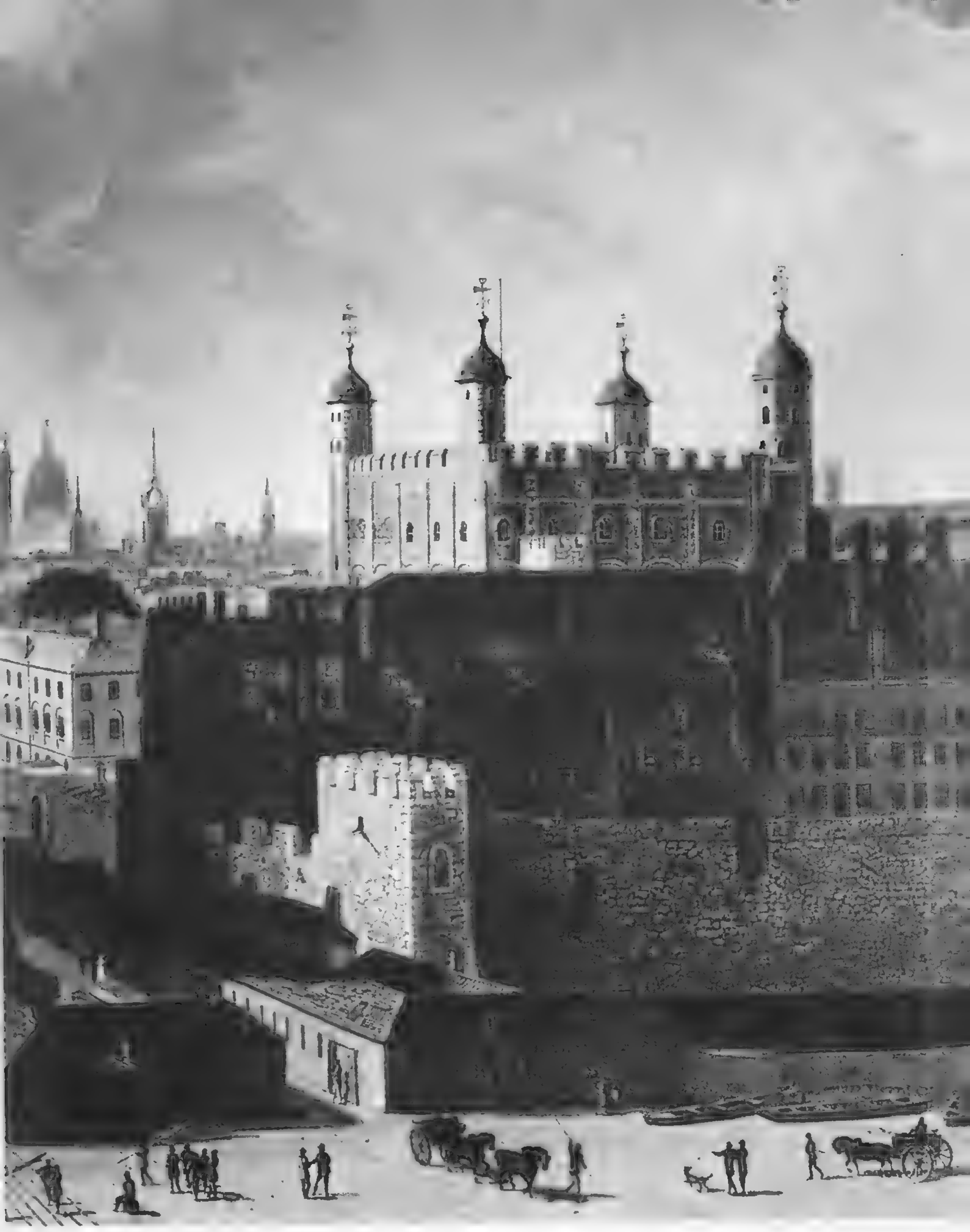

Párizs, Bibliothèque Nationale (Fotó: Giraudon) gyalázatos találkozóhelyéig", a Limehouse-ig és mészégető kemencéiig, tímárműhelyeiig, onnan tovább a Blackwallig, ahol a horgonyzó hajókban gyönyörködni kívánó kénytelen elviselni „a kátrány igen erős szagát"... A tengerészek, a kézművesek – meg némileg a tolvajnépség – keleti negyede nem valami kellemes látvány; ami pedig a bűzét illeti, az minden képzeletet felülmúl.

Nyomorúságos népség szeme láttára vonulnak itt el a kincsekkel megrakott, kikötni készülő hajók. Micsoda kísértés! 1798-ban „a Temzén folyó szörnyű zsiványéletet [...], amely egyformán érint minden kereskedelmi tulajdont, de különösképpen a nyugat-indiai árukat, a legrettenetesebb istencsapásnak tartják". A tolvajok között még csak nem is „a folyami kalózok" a legveszedelmesebbek, akik szervezett bandákban működnek, s alkalmanként egy-egy horgonyt, kötelet emelnek el, hanem az éjszakai őrök, a rakodómunkások, a rakodóbárkákon vagy a teherszállító dereglyéken alkalmazott matrózok, az úgynevezett „iszappacsirták", akik a folyót turkálják-kutatják állítólag elhasznált kötelek, ócskavas vagy vízbe hullott széndarabok után, s a láncolat végén az orgazdák...[137] Ezek a moralizáló jellegű, A folyami rendtartás kézikönyve című műből (1801) idézett panaszok remekül írják le a *pool* kétes világát, a víz, a fa, a vitorla, a kátrány és a nyomorúságos munka e hatalmas, mintegy a főváros normális életének a peremén található birodalmát, amelynek a lakosság életéhez fűződő útjait a londoniak többnyire csak a következményeikben észlelik.

Amint már mondottuk, a Westminster-híd megépülte előtt (1750-ben készült el) csupán egyetlen híd szelte át a Temzét. A két oldalát elfoglaló üzlethelyiségekkel ez a híd amolyan kereskedőutca, amelyen nehéz végigmenni. Igaz, hogy tőle délre csupán egy szegényes külváros – Southwark – található, néhány kocsmával, öt félelmetes hírű börtönnel, egy-két színházzal (ezekben játszották Shakespeare darabjait; de a forradalmat nem élték túl) és két-három cirkusszal (Bear Garden, Paris Garden). Az igazi város, mint valami „északi hídfőállás", északon, a folyó valamivel magasabb bal partján terül el két magasan kiemelkedő épületével, a Szent Pál-katedrálissal és a Towerrel. És csakugyan, ebben az irányban zajlik a rengeteg út, utcácska és sikátor forgalma, amely Londont a grófságokkal és a kövér angol földekkel köti össze. A főútvonalak Manchester, Oxford, Dunstable és Cambridge irányában haladnak. Egytől egyig régi római út. Rajtuk robognak szabályos diadalmenetben a kocsik, a szekerek s nemsokára már a delizsánszok meg a postalovak is, rajtuk, e jól megépített utak legyezőjén nyúlik, teljesedik ki London földi élete.

A folyó mentén, de neki hátat fordítva, London belvárosa házak, utcák, terek zsúfolta terület: a *City* (160 ha). Régi falai határozzák meg. Ezek az egykori római várfalak nyomán épített falak a XII. század táján eltűntek a folyó felőli oldalon, ott, ahol a rakpartok, a kikötők, a hajóhidak már régen áttörték felesleges védőgyűrűjüket. Megmaradtak viszont azon a nagyjából körívszerű, megtört vonalon, amely a Black Friars Stepstől meg a Birdwell Docktól a Towerig halad. Ezt hét kapu szakítja meg: Ludgate, Newgate, Aldersgate, Cripplegate, Moorgate, Bishopgate, Aldgate. Mindegyikkel szemben a külvárosokba messze benyúló határsorompó jelzi, meddig terjed London fennhatósága. Az ily módon a városhoz csatolt külvárosok az úgynevezett *libertie*-k, néha hatalmas területű, falakon kívüli körzetek: a Bishopgate előtti sorompó így már Smithfield határán, Holborntól nyugatra van; ugyanígy, ha kimegyünk a Ludgaten, akkor végig kell haladni az egész Fleet Streeten, hogy elérkezzünk végre a Temple Barhoz, a volt templomosok *Temple*-jéhez, a Strand kijáratához. A Temple Bar sokáig egyszerű fából készült kapu volt. Így történt, hogy London – vagy inkább a City – már jóval Erzsébet uralkodása előtt túláradt szűk határain, egészen a közeli környék helységeiig, s egy egész sereg utca, házakkal szegélyezett út segítségével kapcsolódott hozzájuk.

Erzsébet királynő és Shakespeare idejében a falakon belül vert a város szíve. Középpontja azon a tengelyen helyezkedik el, amelyik a londoni hídnak a folytatása északi irányban, és különböző neveket viselő utcákon át a Bishopgate-ig halad. A nyugat–keleti tengely szintén utcák hosszú sora, a Newgate-től, nyugat felől a keleten fekvő Aldgate-ig. Erzsébet uralkodása idején a „keresztút" a Stocks Market közelében, a Lombard Street nyugati végénél van.

Innen két lépésre, a Cornhillen emelkedik a Royal Exchange. Thomas Gresham alapította 1566-ban, s először az antwerpeni börze nyomán Királyi Tőzsdének nevezték (*Byrsa Londinensis, vulgo the Royal Exchange* – olvashatjuk egy XVII. századi metszet feliratán). A nevet Erzsébet királynő adta neki 1570-ben hozott rendeletével. Valóságos bábeli torony, mondják a szemtanúk, főleg délidőben, amikor ellepik a kereskedők, akik itt bonyolítják le ügyleteiket; udvarai körül viszont a legelegánsabb üzletek csalogatják oda a gazdag vásárlók nem fogyó áradatát. Nem messze a Royal Exchange-től van a Guildhall, tulajdonképpen a londoni Városháza, meg az első Angol Bank; kezdetben a Grocers Hallban, a fűszerkereskedők raktárában talált magának helyet, hogy aztán 1734-ben beköltözzön pompás épületébe.

A londoni élet elevensége megfigyelhető a piacokon is, például a hatalmas West Smithfieldsen a városfalak közelében, ahol minden hétfőn és pénteken ló- és marhavásárt tartanak, meg a Billingsgate-en, a temzei halpiacon, vagy a Cityhez közelebb, a Leader Hall nevű ólomtetős, egykori gabonaraktárban, ahol nagybani hús- és bőrárusítás folyik. De fel sem lehet sorolni mindezeket a fontos központokat, kocsmákat, vendéglőket, rendszerint városszéli, tehát népszínházakat vagy a Coffee house-okat, amelyek annyira látogatottak voltak, hogy a kormányzat már a XVII. században foglalkozott betiltásuk gondolatával. A rossz hírű helyek pedig, ha hihetünk a sok mendemondának, illúziónak, díszletváltozásnak, végül mindent elárasztanak, és nem is csupán az elhagyott kolostorokat, amelyekben önkényesen lakást foglaló koldusnépség *(squatter)* ver magának szállást. London mindig kedvét lelte abban, hogy megszólja önmagát.

De a City sohasem versenyzett egyedül a Temze partjáért. Hozzá hasonlítva Párizs fejlődése egészen különálló. Westminster a Temzén felfelé semmiben sem hasonlít Versailles-hoz (amely csak későn és *ex nihilo* keletkezett), lévén régi és élénk város. Az apátság épülete mellett fekvő westminsteri palota, amelyből VIII. Henrik elköltözött, a Parlament és a legfelső bíróságok székhelye lett: jogászok, bírók és ügyvédek találkozóhelyévé. A királyság kissé távolabb telepedett meg, a Temze-parti Whitehallban – a Fehér Palotában.

Westminster tehát egyszerre olyan, mint Versailles, Saint-Denis, sőt, hogy még nagyobb legyen a súlya, a párizsi Parlament. Mindezzel rá akarunk mutatni e második pólus rendkívüli vonzóerejére London fejlődésében. Így például a Cityhez tartozó Fleet Street, a törvény embereinek, az ügyvédeknek és az ügyészeknek meg az ügyvédgyakornokoknak a negyede, makacsul nyugat felé fordítja tekintetét. Még nála is jobban a Cityn kívüli Strand, amely nem messze a Temzétől Westminsterbe vezet: a nemesurak negyedévé lesz. A nemesség itt épít magának házat, majd nemsokára egy másik Börze is nyílik (1609). Luxusboltok veszik körül, amelyek I. Jakab uralkodása alatt s később is valósággal lázba hozzák a vásárlókat divatcikkeikkel és parókáikkal.

A XVII. és a XVIII. században a város hatalmas arányú terjeszkedésnek indul egyszerre minden irányban. Perifériáján visszataszító látványt nyújtó, gyakran valóságos nyomornegyedek keletkeznek, mocskos vityillókkal, elcsúfító ipari üzemekkel (főleg számtalan téglagyárral), az állatok táplálására a város hulladékait felhasználó sertéshízlaldákkal, szeméttelepekkel, piszkos utcákkal, például Whitechapelben, ahol nyomorúságos vargák űzik mesterségüket. Másutt selyem- vagy gyapjúszövő takácsok telepszenek meg.

A nyugati városnegyedeket kivéve, amelyekben a vidék és a természet még jelen van a Hyde Park vagy a Saint James Park fái és bokrai meg a gazdag házak kertjei révén, a falu világa messzire elmenekült London közvetlen környékéről. Shakespeare és Thomas Dekker idejében a város még levegős, zöld tájakra, mezőkre, fákra, valóságos falusi környezetre támaszkodott, ahol még lehetett vadkacsázni, betérni hamisítatlan falusi vendéglőkbe, egy-egy pohár, fűszeres sült tészták kíséretében elfogyasztott sörre (Hogsdonban) vagy *Islington white spot*ra – a híres islingtoni krémre. Ekkoriban „a főváros külső negyedeiben fújó szél – írja Thomas Dekker utolsó életrajzírója – nem mindig nyomasztó és tisztátalan: a déli, északi és északnyugati színházak révén a Vidám Anglia és vele együtt kifinomult, mindenre fogékony képzelőereje hatol be a külvárosokba . . . és onnan tovább, az egész városba". A Vidám Anglia, más szóval a középkori paraszti századok Angliája: romantikus, de egyáltalán nem hamis világfelfogás. Ám ez a szerencsés kapcsolat nem tart sokáig.[138]

A londoni városegyüttes, amely egyre jobban terjed, nemsokára kettészakad, vagy inkább végére jut a már korábban elkezdődött kettészakadásnak. A régen elindult fejlődés akkor gyorsul meg, amikor az 1666. évi nagy tűzvész gyakorlatilag elpusztítja a város szívét, sőt mondhatnánk majdnem az egész Cityt. William Petty már a katasztrófa előtt, 1662-ben kifejtette, hogy London azért terjeszkedett nyugat felé, mert igyekezett menekülni „a zsúfolt keleti negyedek füstjétől, kigőzölgéseitől, bűzétől, az uralkodó szél ugyanis nyugat felől fúj. [. . .] Olyannyira, hogy a legelőkelőbbek palotái, valamint a tőlük függők házai Westminster felé tolódnak el, a City régi nagy házai pedig kereskedőtársaságok csarnokaivá válnak, vagy pedig átalakítják őket lakásokká . . ."[139] Így megy végbe a londoni gazdagság fokozatos eltolódása nyugat felé. Míg a város középpontja még a XVII. században is Cornhill szomszédságában van, ma, 1979-ben, már nincs messze a Charing Crosstól, vagyis a Strand nyugati végétől. Micsoda hatalmas utat tett meg!

Közben a keleti városrész és egyes periférikus negyedek egyre nagyobb mértékben elproletarizálódnak. A szegénység mindenhová betelepszik, lerakódik, ahol csak helyet talál magának a londoni rengetegben. Legsötétebb sorsú részét két kisemmizett réteg, az írek és a középeurópai zsidók alkotják.

Már nagyon régtől fogva szinte szervezetten folyik a sziget legrosszabbul ellátott körzetei felől az írek lassú, észrevétlen beszivárgása. A bevándorlók parasztok, akiknek odahaza a földbirtokviszonyok, s nem kisebb mértékben a szigetet egészen az 1846-ban bekövetkezett katasztrófákig forrongásban tartó gyors népszaporodás a puszta létfenntartáshoz szükségeseket is alig biztosítja. Megszokták, hogy együtt éljenek állataikkal, s megosszák velük viskóikat; egy kevéske tejen, krumplin élnek; fáradhatatlanok, nem riadnak vissza semmiféle munkától, rendszerint mezőgazdasági napszámosnak szegődnek el a távoli londoni földekre szénakaszálás idején. Onnan aztán egyesek egészen Londonig vándorolnak, ahol meg is kapaszkodnak. Mocskos nyomortanyákon zsúfolódnak össze, a Saint Giles in the Fields plébánia környékén, amely a Citytől északra valóságos telephelyükké lesz; tizesével, tizenkettesével élnek egy-egy ablaktalan helyiségben, elfogadva a szokásosnál sokkal alacsonyabb béreket is; mint rakodómunkások, tejesek, téglagyári munkások, sőt mint szállásadók tartják el magukat. Vasárnapi italozásaik közben gyakran kerül közöttük sor verekedésre, de szabályos csatákat vívnak az angol proletárokkal is, akik szívesen náspángolják el e vetélytársakat, mert képtelenek felvenni velük a versenyt.

Ugyanilyen tragikus a helyzetük a közép-európai zsidóknak is, akiket 1744-ben Csehországból, 1772-ben Lengyelországból űztek el. 1734-ben 5000 vagy 6000 lehet a számuk Angliában, 1800-ban viszont csupán Londonban már 20 000-en vannak. Ellenük törnek ki a legdurvábban a népi szenvedélyek. A zsinagógáknak a Hollandián át folyó veszedelmes bevándorlás megállítására irányuló kísérletei haszontalannak bizonyulnak. Meg aztán mit is tehetnének ezek a nyomorultak? A már megtelepedett zsidók segítik az újonnan érkezőket, de nem tudják őket sem továbbvándorlásra bírni, sem eltartani. A londoni céhek eltaszítják, nem fogadják be őket. Így aztán a szükség kényszere folytán ócskások, rozzant talyigájukat hangos kiáltozással maguk előtt toló ócskavas-kereskedők, csalók, csellengő tolvajok, pénzhamisítók, orgazdák lesznek. Később sikereket érnek el mint profi ökölvívók, de a tudományos ökölvívás feltalálása sem javít sokat a reputációjukon, jóllehet a híres ökölvívó bajnok Daniel Mendoza iskolát csinált.[140]

Igazában a szegénységnek ezen a földszintjén érthetjük meg London drámáját, az elszaporodó bűnözést, erkölcsi mélységeit. De fűzzük hozzá azt is, hogy az utcák kikövezése, a vízvezetékek, az építkezések ellenőrzése, a közvilágítás haladása következtében nagyjából ugyanúgy javul anyagi helyzete, mint Párizsé.

Mindebből milyen következtetést vonjunk le? Azt, hogy Párizzsal együtt London jó példája annak, milyen lehetett egy főváros a francia forradalom előtti időkben. Fényűzés, amelynek a költségeit másoknak kellett viselniük, kevés kiválasztott, rengeteg szolga és nyomorgó együttese, akiket azonban a nagyváros valamiféle kollektív sorsa fűzött egymáshoz.

Közös sors? Például: az utcák elképesztő piszkossága, a nagyurak számára éppoly megszokott bűze, mint a köznép számára. Nem kétséges, hogy mindez az utóbbitól származik, de mindenkit érint. Valószínű, hogy egészen a XVIII. század közepéig számtalan falusi körzet viszonylag kevésbé volt piszkos, mint a nagyvárosok, s az is elképzelhető, hogy a középkori városban kellemesebb lehetett lakni, és tisztább is volt náluk, ahogy azt Lewis Mumford sugallja:[141] mert a középkori város nem roskadozott a nagyságot és nyomort egyaránt szülő szám súlya alatt, hanem szélesen kitárta kapuit a falu felé, falain belül megvolt a vize, és nem kellett érte messzire mennie. A valóságban az óriás város képtelen megoldani egyre növekvő feladatait, és, főleg, biztosítani elemi tisztaságát; e feladatokkal szemben a biztonság, a tűzvészek és az áradások elleni küzdelem, a közellátás és a rendfenntartás szempontja kerül előtérbe. Egyébként, még ha megpróbálna is megbirkózni velük, sem volnának meg hozzá az eszközei. Ebben a városban a legszégyenteljesebb anyagi igazságtalanságok megléte maradt a szabály.

Minden a számból, az emberek túlságosan nagy számából ered. De a nagyváros vonzza az embereket. Élősdi létéből a maga módján mindenkinek jut néhány morzsa, mindenki „felvevő" fél. És éppen az alvilág léte bizonyítja, hogy ezekben a kiváltságos városokban mindig akad valami „böngészni való", ezért is tömörül a legvonzóbbakban. Colquhoun így bánkódik 1798-ban: „[. . .] A régi francia kormányzatot elűző forradalom óta tökéletesen megváltozott a helyzet. Minden csaló és bűnöző, aki addig Párizsba igyekezett Európa minden tájáról, most Londont tekinti általános találkozóhelyének, annak a színpadnak, amelyen a legelőnyösebben gyakorolhatja tehetségét és űzheti zsiványságát . . ." Párizs tönkrement, a patkányok tehát elhagyják a hajót. „Az angol nyelv nem tudása, amely védelmet jelentett számunkra [. . .] immár nem akadály: soha a mi nyelvünk nem volt mindenfelé ennyire elterjedve, és soha a francia nyelv használata nem volt ennyire általános ebben az országban, főleg a fiatalok között . . ."[142]

Újfajta ember születésének előjele: az urbanizáció

Szó sem lehet róla, hogy ugyanúgy gondolkozzunk, mint Colquhoun, ez a bánatos konzervatív úr. Az óriás városoknak vannak hibáik, de érdemeik is. Ők teremtik meg – ismételjük el újra – a modern államot, mint ahogyan őket viszont a modern állam hozza létre; a nemzeti piacok, sőt maguk a nemzetek is az ő ösztönzésükre növekszenek. Annak a kapitalizmusnak és annak a modern civilizációnak a szívében élnek, amely Európában napról napra egyre jobban vegyíti egymással különböző színeit. A történész számára mindenekelőtt csodálatos tesztet jelentenek Európa és a többi kontinens fejlődése szempontjából. Helyes értelmezése azt jelenti, hogy általános képet kapunk az anyagi lét egész történetéről, és túl tudunk lépni szokott korlátain.

A probléma végeredményben a növekedés problémája a Forradalom előtti rendszer gazdasági életében. Ebben a rendszerben a városok mélységes egyensúlyhiány, egyenlőtlen növekedés, a nemzet mértékében irracionális és improduktív befektetések példáját nyújtják. Vajon e roppant paraziták fényűző életmódja, étvágya a felelős ezért? Ezt állítja Jean-Jacques Rousseau az *Émile*-ben: „A nagyvárosok merítik ki az államot és okozzák gyengeségét: az általuk termelt gazdagság látszólagos, csalóka;

sok pénz és kevés eredmény. Azt mondják, hogy Párizs városa felér a francia király egy egész tartományával. Én azt hiszem, hogy egynél sokkal több tartományába kerül, hogy Párizst több szempontból is a tartományok táplálják, s hogy e tartományok jövedelmének a legnagyobb részét erre a városra költik, és az ebben a városban is marad, soha többé nem kerül vissza sem a néphez, sem a királyhoz. Felfoghatatlan, miért nincs egyetlen ember sem ebben a folyton számolgató században, aki rájönne, hogy Franciaország sokkal hatalmasabb lenne, ha eltörölnék Párizst."[143]

Túlzó megállapítás, de csupán részben. És a probléma fel van vetve. Egyébként egy XVIII. század végén élő, korára gondosan figyelő embernek nem állt-e jogában feltennie magának a kérdést, vajon az ilyen városszörnyek Nyugaton nem előhírnökei-e olyasféle zsákutaknak, mint amilyenbe a római birodalom torkollott Róma holt súlya alatt, vagy a fent, messze északon Peking roppant mozdulatlan tömegének a terhét hordozó Kína. „Leblokkolások", végükhöz ért fejlődések. Tudjuk, hogy nem így volt. Amikor elképzelte magának, milyen lesz a világ 2440-ben, Sébastien Mercier-nek az volt a tévedése, hogy azt hitte, az eljövendő világnak nem fognak megváltozni az arányai. A jövőt a szeme előtt lebegő jelen burkában látja, vagyis XVI. Lajos Franciaországának a léptékében. Nem is sejti, milyen roppant lehetőségek nyílnak még majd meg korának szörnyű városai előtt.

A valóság ugyanis az, hogy a nagyon népes és részben élősdi városok nem maguktól keletkeznek. Azok, amivé a társadalom, a gazdasági és a politikai élet lenni engedi és kényszeríti őket. Megannyi mérték, lépték. A fényűzés azért tárulkozik ki bennük oly állhatatosan, mert a társadalom, a gazdasági élet, a kulturális és politikai rend ilyen és nem más, mert a tőke és a felesleg részben jobb felhasználás hiányában raktározódik el bennük. És főleg a nagyvárost nem szabad önmagában megítélnünk; be van zárva a városrendszerek egész tömegébe, ő önt beléjük életet, de azok határozzák meg, milyen legyen. Ami a XVIII. század végén kialakult, az progresszív urbanizálódás, amely a következő század folyamán csak még jobban felgyorsul. Azon túl, amit London és Párizs a külszínen tár a szemünk elé, itt egy művészetnek és egy életmódnak egy új művészetbe és másfajta életmódba való átmenete megy végbe. Egy egész, több mint háromnegyed részben paraszti, vidéki élet tűnik el, pusztul el fokozatosan, de visszavonhatatlanul. Egyébként nem egyedül a nagyvárosok biztosítják az új rendek nehéz megvalósulását. Nem vonható kétségbe, hogy a fővárosok nézőként szemlélik majd a nemsokára kirobbanó ipari forradalmat. Nem London, hanem Manchester, Birmingham, Leeds, Glasgow és számtalan kicsiny, proletárok lakta város indítja el az új időket. Még csak nem is a XVIII. századi patríciusok által felhalmozott tőkéket fektetik be az új, nagy kalandba. London a maga hasznára csupán 1830 körül teszi rá a kezét – pénze segítségével – a fejlődésre. Párizst rövid időre megérinti ugyan az új ipar, de amikor az igazi megvalósításra kerül a sor, kiengedi a kezéből, s átengedi az észak-francia szénbányáknak, az elzászi vízi erőműveknek meg a lotaringiai vasbányáknak. Mindez viszonylag későn következik be. Azok a gyakran kritikus francia utazók, akik a XIX. századi Angliában járnak, elszörnyedve látják az iparosodás létrehozta roppant városi tömörüléseket minden csúnyaságukkal: „a Pokol legalsó bugyra", ahogyan később Hippolyte Taine mondja. De vajon tudják-e, hogy éppen ez az urbanizációtól és a rosszul épített, nem a bennük élő, összezsúfolódott embertömegek otthonának szánt városoktól szenvedő, gyötrődő Anglia Franciaországnak és az indusztrializálódás felé haladó országoknak a jövője? És akik ma látják az Egyesült Államokat vagy Japánt, tudják-e vajon minden esetben, hogy ami a szemük előtt játszódik le, az az ő saját országuk többé-kevésbé közeli jövője?

ÖSSZEGEZÉS

Minden könyv, még ha történelmi mű is, kisiklik szerzője kezéből. Ez is előttem futott. De hát mi komolyat és helyeset lehet is mondani engedetlenségeiről, szeszélyeiről, sőt akár a saját, belső logikájáról? Gyermekeink a maguk feje szerint cselekszenek. Mi azonban mégis felelősek vagyunk a cselekedeteikért.

Itt-ott szívesebben nyújtottam volna több magyarázatot, bizonyítást vagy példát. De egy könyvet nem lehet kedvünkre nyújtani, és főleg ahhoz, hogy az anyagi lét számtalan témáját egytől egyig gondosan tárgyalni tudjuk, szisztematikus, alapos vizsgálódásokra lenne szükség, a rengeteg helyes megállapítás összefoglalásáról nem is szólva. Mindez még hátravan. Amit a szöveg vagy a képek mondanak, vitákat, toldásokat, további kutatásokat igényelnek. Nem szóltunk sem mindenfajta városról, sem minden technikáról, sem a lakás, a ruházat vagy az étkezés minden elemi tényéről.

Az a kis lotaringiai falu, amelyben gyermekként növekedtem, még mélyen benne élt a múltban: tavának a vize egy öreg malom kerekét hajtotta, a világgal egyidős öreg köves út mint valami hegyi patak árja zúdult házunk felé. A házat, amelyben laktam, 1806-ban, a jénai ütközet évében építették újjá, a patakban pedig, a rétek alján, hajdanában kendert áztattak. Elég rágondolnom, s könyvem máris újra kinyílik. Minden olvasó megtöltheti személyes élményeivel egy-egy emlék, utazás vagy olvasmány nyomán. A *Siegfried et le Limousin** egyik alakja, egy hajnalon az 1920-as évek Németországában lovagolva úgy érzi, mintha még mindig a harmincéves háború idején élne. Egy-egy út vagy utca kanyarulatánál bárki ugyanígy visszaélheti magát a múltba. Mert még az élenjáró gazdasági rendszerekbe is beleépül a maga maradék jelenlétével az egykori anyagi lét. Ez a maradék jelenlét a szemünk láttára enyészik el, de csak lassan és sohasem egyformán.

---

* Giraudoux: Siegfried és a limousini ember. – *A ford.*

Ennek a háromkötetes műnek az első kötete természetesen nem lép fel azzal az igénnyel, hogy az egész világban bemutassa a XV. és a XVIII. század között eltelt időszak anyagi létének a teljességét. Amit nyújt, az csupán kísérlet arra, hogy *egységben* lássunk mindent, a táplálkozástól a bútorzatig, a technikáktól a városokig, és hogy körülhatároljuk, micsoda és mi volt az anyagi lét. Tulajdonképpen nagyon nehéz és kényelmetlen körülhatárolás: még az is előfordult velem, hogy tudatosan áthágtam bizonyos határokat, hogy jobban felismerjem őket, például a pénzek és a városok döntő tényeinek az esetében. De éppen ez jelenti vállalkozásom első értelmét: ha mindent nem láthatunk is, legalább tegyünk mindent a maga helyére, mégpedig szükségszerűen világviszonylatban.

Második állomás: igyekeztem osztályozni, rendbe tenni, a történetírói magyarázat nagy vonalaira, egyszerűsítéseire visszavezetni sokféle, különböző anyagot, olyan tájakat is ismertetve, amelyeket a történészek végeredményben csak ritkán mutatnak be, s amelyek, így leírva, nyilvánvalóan össze nem függőnek látszhatnak. Ez a szándék világítja meg ezt a kötetet, ez adja meg jelentőségét még akkor is, ha programomat itt-ott inkább csak vázolni tudtam, nem pedig teljesíteni, egy kissé azért, mert a nagyközönségnek szánt könyv olyan, mint valami ház, amelyről le kell bontani az állványzatot. Meg azért is, mert – ismételjük el még egyszer – olyan nem eléggé felkutatott területről van szó, amelynek forrásait a szerző maga kénytelen egyenként megkeresni és ellenőrizni.

Valójában az anyagi élet mindenekelőtt ezer és ezer apró „napihír" anekdotikus formájában nyilvánul meg. Mondjuk inkább úgy, hogy esemény formájában? Nem, ezzel ugyanis felnagyítanánk a jelentőségüket, és nem értenénk meg a jellegüket. Amikor Miksa német-római császár lakoma alkalmával kézzel nyúl a tálba, az csupán apróság, nem pedig esemény. Vagy amikor kivégzése előtt Cartouche szívesebben inna egy pohár bort a neki kínált kávé helyett... A történelem apró porszemecskéi ezek, amolyan mikrotörténelem abban az értelemben, ahogy Georges Gurvitch határozta meg a mikroszociológiát: apró tények, amelyek azonban a végtelenségig ismétlődve végül is összefüggő valóságláncnak bizonyulnak. Mindegyik tanúskodik arról az ezernyi másról is, amelyik csendben vonul át az idők sűrűjén, és *tartós marad.*

Figyelmemet ezek a láncolatok, sorozatok, hosszú fennmaradások kötötték le: ezek rajzolják ki e rég elmúlt tájak távlatát és látóhatárát. Rendet visznek be a képbe, egyensúlyokat sejtetnek, állandóságokat domborítanak ki, végeredményben tehát azt, ami többé-kevésbé megmagyarázható e látszólagos összevisszaságból. Egy „törvény" – mondotta Georges Lefebvre – „az konstans". A jelen esetben természetesen – hosszú vagy közepes – időre szóló konstansokról van szó, közülük az előbbiek jobban foglalkoztattak bennünket, mint az utóbbiak, amikor az ehető növényekről, a ruházkodásról, a házakról s a városok és a falvak közötti régi és döntő megoszlásról szóltunk ... Az anyagi élet könnyebben elviseli az ilyen lassú fejlődéseket, mint az ember történetének egyéb szektorai.

Az olvasó bizonnyal megfigyelte, hogy a szabályszerűségek közül azokat helyeztük előtérbe, amelyek a civilizációk és a kultúrák körébe tartoznak. Nem ok nélkül adtuk könyvünknek ezt a címet: *Anyagi kultúra.* Ezzel meg is határoztuk a módszerünket. A kultúrák (civilizációk) ugyanis összekötő kapcsokat, vagyis rendet teremtenek ezernyi, a valóságban össze nem tartozó, első szempillantásra egymástól szinte idegen kulturális tény között, kezdve azokon, amelyek a spiritualitás és az értelem körébe tartoznak, egészen a mindennapi élet tárgyaiig és eszközeiig.

1793-ban egy Kínában utazó angol szerint „a legközönségesebb szerszámokat is valami sajátosság jellemzi a megszerkesztésükben; ez gyakran igazából csupán csekély különbség, de világosan jelzi, hogy bár többé-kevésbé alkalmasak ugyanannak a célnak a betöltésére, mint a más országok szerszámai, mégsem szolgáltak mintául egymásnak: így például az üllő felső lapja mindenütt máshol lapos és kissé meg van döntve, Kínában azonban domború". Hasonló különbséget figyel meg a kovácsfújtatókkal kapcsolatban: „A fújtató olyan, mint egy doboz, amelynek előre-hátra mozgatható ajtaja oly célszerűen van készítve, hogy amikor hátrahúzzák, a dobozban keletkező légüres tér következtében a levegő hevesen betódul egy szelepnyíláson át, s ugyanakkor a vele szemben elhelyezett nyíláson keresztül süvítve tódul ki."[1] Bizony, ez nagyon messze van az európai olvasztókemencék hatalmas bőrfújtatóitól ...

Tény, hogy minden sűrűn lakott külön világ kidolgozott magának egy-egy elemi válaszegyüttest, amiben csak az a kellemetlen, hogy ragaszkodik is hozzá a tehetetlenség erejénél fogva, amely a történelem egyik nagy kovácsa. Így hát mi más valamely civilizáció, mint egy bizonyos emberi közösségnek egy bizonyos területen való régi kialakulása? Egyfajta történelmi kategória, szükségszerű beosztódás. Arra, hogy *egységes* legyen (ami még nem sikerült neki), az emberiség csupán a XV. század vége óta törekszik. Előtte, mégpedig annál inkább, minél jobban visszanyúlunk a múlt századokba, azt látjuk, hogy szinte különböző planéták közt oszlott meg; mindegyiknek megvolt a maga civilizációja vagy saját kultúrája, a maga eredeti vonásaival és sokáig érvényes döntéseivel. Megoldásaikat akkor sem lehet és szabad egymással összetéveszteni, ha egyébként nagyon közel állnak egymáshoz.

Hosszú időtartam és civilizáció, e preferenciális rendek mellett meg kell emlékeznünk a mindenütt jelenlevő társadalmakkal velejáró kiegészítő osztályozásról is. Mert *minden* társadalmi rend, ami persze a történész meg a szociológus számára végeredményben La Palisse vagy Jourdain úrhoz méltó bölcsesség. Ám az elcsépelt igazságoknak is megvan a maguk súlya. Hosszú oldalakon beszéltem a gazdagokról és a szegényekről, a fényűzésről és a nyomorról, az élet e két partjáról. Megannyi egyhangú igazság, Japánban éppúgy, mint Newton Angliájában vagy a prekolumbiánus Amerikában, ahol a spanyolok érkezte előtt szigorú tilalmak szabályozták a ruházkodást, s tettek különbséget a nép és urai között. Amikor aztán az európai uralom mindnyájukat leigázott „bennszülöttek" rangjára degradálta, eltűntek – vagy majdnem – a különbségek és a rangsorolások. Ruházatuk anyaga – durva gyapjú, gyapot vagy agavévászon, ma úgy mondanánk, hogy zsákvászon – immár alig-alig jelentett közöttük különbséget.

De még *társadalmak* helyett is – a szó mindenképpen nagyon homályos – sokkal helyesebb lenne *szocioökonómiák*ról beszélnünk. Marxnak van igaza: kinek a kezében vannak a termelési eszközök, a föld, a hajók, a céhek, a nyersanyagok, a készáruk és nem kevésbé az uralkodó pozíciók? De azért továbbra is világos, hogy e két koordináta: a társadalom és a gazdasági élet, önmagában nem elegendő; a sokféle formát öltő állam, amely ok és egyszersmind okozat is, mindenhová odatolakszik, megzavarja a viszonyokat, akarva, nem akarva, más irányt szab nekik, szerepet játszik – mégpedig gyakran akadályozó módon – az „építkezési modorban", amelyeket a világ különböző szocioökonómiáinak valamiféle tipológiája segítségével csoportokba is sorolhatnánk aszerint, hogy rabszolgatartó vagy jobbágytartó úri rendszerek-e, avagy üzletemberek és korai kapitalisták társadalmai. Más szóval visszatérünk Marx szóhasználatához, megmaradunk mellette, még ha elvetjük is pontos kifejezéseit, vagy azt a szigorú rendet, amely szerint minden társadalom áthalad mindezeken a struktúrákon. A probléma továbbra is a társadalmak osztályozása, átgondolt hierarchiája marad. Ez alól a kényszer alól – az anyagi lét síkjától kezdve – senki sem vonhatja ki magát.

Az a tény, hogy ilyen problémák – a hosszú időtartam, a civilizáció, a társadalom, a gazdaság, az állam, a „szociális" értékek hierarchiája – az anyagi élet szerény valóságainak terén is elkerülhetetlenül felmerülnek, elégséges módon bizonyítja, hogy a történelem itt is ugyanazokkal a talányokkal és nehézségekkel jelentkezik, amelyekbe a tárgyával küszködő minden humán tudomány beleütközik. Az ember sohasem vezethető vissza valamiféle elfogadható egyszerűsítésben megragadható egyénre. Csalóka ábránd ez, sokan beleesnek. Jóformán még meg sem ragadtuk az embert legegyszerűbb megjelenési formájában, máris újra és azonnal a maga megszokott bonyolultságában mutatkozik előttünk.

Egyébként nem is azért foglalkoztam éveken át a történelemnek ezzel a felszín alatti rétegével, mert egyszerűbbnek vagy világosabbnak véltem. És nem is azért, mintha a szám szemszögéből tekintve elsőbbrendű fontosságú volna, vagy mert a „nagy" történelem rendszerint elhanyagolja, vagy – és ennek az érvnek nagy a súlya az én szememben – mivel arra kényszerített, hogy konkrét dolgokkal foglalkozzak egy olyan korban – a mi korunkban –, amelyben a filozófia, a társadalomtudomány és a matematikai formulázás szükségszerűen elembertelеníti a történetírást. Az életet adó talajhoz való visszatérés csábított ugyan, de nem ez volt számomra döntő. Ám lehetséges volt-e az egészként felfogott gazdasági élet helyes megértéséhez eljutni anélkül, hogy előzőleg felkutattuk volna az épület alapjait? Könyvem éppen ezeket az alapokat kívánta lerakni, s a vállalkozásomat kiegészítő következő két kötet ezekre az alapokra fog épülni.

A gazdasági élettel kilépünk a megszokásból, a nem tudatosított mindennapi életből. Ám a gazdasági élet is megint csak bizonyos szabályszerűségek együttese: egy régi és fokozatos munkamegosztás szükségszerűen szétválásokat és összetalálkozásokat idéz elő, s a mindennapi tevékeny és tudatos élet, a maga apró hasznaival, gyűlöletesnek egyáltalán nem tűnő mikrokapitalizmusával, amely alig válik el a megszokott nehéz munkától, ezekből táplálkozik.

Még feljebb, a legfelső emeletre helyezzük a kapitalizmust és hatalmas orientációit, a közönséges halandók számára már-már ördöginek látszó játékait. Feltehetik a kérdést, vajon ennek az agyafúrt okoskodásnak mi köze van a társadalom legalsóbb lépcsőfokán élő egyszerű emberek életéhez?

Nagyon sok, lehet, hogy minden, mert őket is beleépíti a játékába. Ezt már könyvem első fejezetében is igyekeztem kifejteni, amikor hangsúlyoztam az emberek *egyenlőtlen világának* a szintkülönbségeit. Ezek az egyenlőtlenségek, igazságtalanságok, nagy vagy apró ellentmondások, ellentétek mozgatják a világot, alakítják szüntelenül legfelső, egyedül igazán mozgékony, változó struktúráiban. Mert csupán a kapitalizmus rendelkezik viszonylagos mozgási szabadsággal. Egyes pillanataiban sikerrel hajthat végre egy-egy vállalkozást jobbra vagy balra, és fordulhat felváltva vagy egyidejűleg a kereskedelem vagy a manufaktúra biztosította profitok, sőt a földjáradék, az államkölcsön vagy az uzsora profitja felé.

Az anyagi élet és nem kevésbé a rendes gazdasági élet kevéssé hajlékony struktúráival szemben neki van lehetősége kiválasztania azokat a területeket, ahová be kíván és be is tud furakodni, és azokat, amelyeket a sorsukra hagy, miközben ezekből az elemekből állandóan újragyártja saját struktúráit, és lassan, menet közben alakítja a többiekéit.

Ez tette a korai kapitalizmust a világ gazdasági képzelőerejévé, minden nagy anyagi haladásnak és az ember ember által történő legsúlyosabb kizsákmányolásának a forrásává vagy jelévé. Nem csupán az „értéktöbblet", az emberi munka elsajátítása miatt. Hanem az erők és a helyzetek ama aránytalansága folytán, amelynek következtében országos vagy világviszonylatban a körülmények alakulása szerint mindig akad olyan megszerezhető hely, olyan kiaknázható szektor, amely több hasznot hajt, mint a többi. Választani, választhatni, még akkor is, ha ez a választási lehetőség a valóságban eléggé korlátozott: micsoda kiváltságos helyzet!

JEGYZETEK

Előszó

1. E kötet első kiadása egy utalójegyzeteket nem közlő sorozat részeként jelent meg. A későbbiekben kiadóm beleegyezett, hogy a második és a harmadik kötethez mégis készíthessek jegyzeteket. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy e második kiadásban az első kötetnek is legyen jegyzetapparátusa. Tíz évvel ezelőtt mindez persze egyszerű lett volna. Ám időközben egykori feljegyzéseim, céduláim igen gyakran elkerültek eredeti kartotékjaikból, s így történt, hogy most sok száz, sőt ezer meg ezer cédulámat csupán a legnagyobb nehézségek árán – s ráadásul nem is mindig sikerrel – tudtam fellelni. Elnézést kérek tehát történész olvasóimtól azért, hogy néhány esetben pontos adatok helyett sajnálatos módon csupán arra tudok hivatkozni, hogy „a jegyzet elkallódott”.

A szám súlya

1. WAGEMANN, Ernst: *Economia mundial.* 1952., többek között I., 59. sk. szerint.
2. Le ROY LADURIE, Emmanuel: *Les Paysans de Languedoc.* 1966. I., 139. sk.
3. BRAUDEL, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* 1966. 368. sk. A továbbiakban: *Médit.*
4. WAGEMANN, E.: *i. m.* I., 51.
5. ROSENBLAT, Ángel: *La Población indígena y el Mestizaje en América.* I., 1954. 102–103.
6. A legjellemzőbb művek: COOK, S. F.–SIMPSON, L. B.: „The Population of Central Mexico in the 16th Century.” *In: Ibero-Americana.* 1948; BORAH, W.: „The Aborigenal Population of Central Mexico on the Eve of the Spanish Conquest”. *In: Ibero-Americana.* 1963. A „berkeleyi iskola” adatait jelenleg kétségbe vonják, főleg VERLINDEN, Charles: *Semaine de Prato.* 1979.
7. CHAUNU, Pierre: *L'Amérique et les Amériques.* 1964. 105.; PRÉVOST, abbé: *Histoire générale des voyages.* XV., 1759. 9.
8. BRADING, D. A.: *Mineros y comerciantes en el México borbónico, 1763–1810.* 1975. 18.; SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Nicolás: *La Población de América latina desde los tiempos precolombianos.* 1973. 81.; CHAGNY, B.-N.: *Variole et chute de l'Empire aztèque.* Gépiratos doktori disszertáció. Dijon, 1975.
9. DÁVILLA, A., père: *Historia de la fundación y discurso de la provincia de Santiago de México, 1596–1625.* 100., 118., 516–517.

10. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N.: *i. m.* 188.
11. *Uo.* 121–122.
12. PRICE, A. Grenfeld: *The Western Invasions of the Pacific and its Continents.* 1963. 167.
13. WOYTINSKI, W. S.–WOYTINSKI, E. S.: *World Population and Production, Trends and Outlook.* 1953, valamint EMBREE, E. R.: *Indians of the Americas.* 1939, idézi LADAME, P. A.: *Le Rôle des migrations dans le monde libre.* 1958. 14.
14. LADAME, P. A.: *i. m.* 16.
15. *Morphologie sociale.* 1938. 70.
16. LAMPRECHT, Karl: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte.* 1891. I^1, 163.; BELOCH, Karl Julius: „Die Bevölkerung Europas im Mittelalter". *In: Zeitschrift für Sozialwissenschaft,* 1900, 405–407.
17. MOMBERT, P.: „Die Entwicklung der Bevölkerung Europas seit der Mitte des 17. Jahr." *In: Zeitschrift für Nationalökonomie,* 1936; RUSSEL, J. C.: *Late ancient and medieval Population.* 1958; REINHARDT, M.–ARMENGAUD, A.–DUPAQUIER, J.: *Histoire générale de la population mondiale.* 1968.
18. „The History of Population and Settlement in Eurasia". *In: The Geographical Review,* 1930, 122–127.
19. DERMIGNY, Louis: *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle.* II., 1964. 472–475.
20. *Uo.*
21. Lásd: 35. o. táblázat.
22. FROBENIUS, Leo: *Histoire de la civilisation africaine.* 1936. 14. sk.
23. LABAT, Jean-Baptiste, père: *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale.* 1728. V., 331. sk.
24. Tehát olyan korszakról van szó, amelyben erős volt a kivándorlás; vö.: DEVÈZE, Michel: *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle.* 1970. 331. o., valamint az 586. sz. jegyz.
25. A „pasajeros a Indias" (az Indiákra utazók) hivatalos számadatai szerint 100 000 a XVI. században; G. CESPEDES DE CASTILLO (*In: Historia social y económica de España y América.* Ed. J. VICENS VIVES, III., 393–394.) szerint ezt a számot meg kellene szorozni kettővel vagy hárommal.
26. *I. m.* 148.
27. *World Population, Past Growth and Present Trends.* 1937. 38–41.
28. *Idézett cikk,* 123.
29. DERMIGNY, L.: *i. m.* II., 477., 478–479., 481–482.
30. *Uo.,* táblázat 475., megvitatása 472–475.
31. MACARTNEY, G.: *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie fait dans les années 1792, 1793 et 1794*... 1978. IV., 209.
32. MORELAND, W. H.: *India at the Death of Akbar.* 1920. 16–22.
33. Főleg 1540-ben, 1596-ban és 1630-ban: *uo.* 11., 22., 1. jegyz., 266.
34. Lásd e mű III. kötetét, 432. és jegyz.
35. A. E., Indes Or., 18, f° 257.
36. *The Population of India and Pakistan.* 1951. 24–26.
37. *Idézett cikk,* 533–545.
38. CHAUNU, Pierre: *La Civilisation de l'Europe des Lumières.* 1971. 42.
39. Nagyon sok információ a *Gazette de France*-ban. 1762-ben például Londonban, Párizsban, Varsóban és Koppenhágában a halálozások száma erősen meghaladja a születésekét. Az utóbbiban 4512 halál esik 2289 születésre, holott az országban egyébként egyensúlyi állapot uralkodik.

40. MACARTNEY, G.: *i. m.* IV., 113.
41. P. R. O. London, 30., 25., 65. fol. 9, 1655. Moszkvában „néhány Hollandiából vagy Németországból érkezett külföldi kivételével senki sem ért a sebészi mesterséghez".
42. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N.: *i. m.* 188.
43. VIDAL DE LA BLACHE, Paul: *Principes de géographie humaine.* 1922. 45.
44. GROUSSET, René: *Histoire de la Chine.* 1957. 23.
45. RÖPKE, W.: *Explication économique du monde moderne.* 1940. 102.
46. Vö. Pierre GOUROU megjelenés előtt álló, *Terre de Bonne Espérance* c. művével.
47. Többek között P. NORLUND ásatásai, valamint T. LONGSTAFF munkái szerint; vö.: Le ROY LADURIE, Emmanuel: *Histoire du climat depuis l'an mil.* 1967. 244–248.
48. „Discussion: post-glacial climatic Change." *In: The Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society,* 1949. április, 175.
49. JUTIKKALA, Eino: „The Great Finnish Famine in 1696–1697". *In: The Scandinavian Economic History Review,* III, 1955, I, 51–52.
50. SLICHER VAN BATH, B. H.: „Le climat et les récoltes au haut Moyen Age". *In: Settimana . . . de Spoleto,* XIII, 1965, 402.
51. *Uo.* 403–404.
52. CARPENTER, Rhys: *Discontinuity in Greek Civilization.* 1966. 67–68.
53. FINE, Oronce: *Les Canons et documents très amples touchant l'usage et pratique des communs Almanachs que l'on nomme Éphémérides.* 1551. 35.
54. Ha 1300-ra 350 milliót és 1800-ra egymilliárdot fogadunk el. Az itt következő számításoknál ezeket a számokat vesszük alapul.
55. BECHTEL, Heinrich: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands vom 15. bis 18. Jahrhundert.* 1952. II., 25–26.; KELLENBENZ, Hermann: „Der Aufstieg Kölns zur mittelalterlichen Handelsmetropole". *In: Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins,* 1967, 1–30.
56. E számokat vitatja MANTRAN, Robert: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* c., 1962-ben megj. művében, a 44. skk.
57. THOM, Reinhard: *Die Schlacht bei Pavia (24 Februar 1525).* 1907.
58. LASLETT, Peter: *Un Monde que nous avons perdu.* 1969. 16.
59. *Médit.* II., 394–396. A pontos számítás lehetetlen (lásd: HARTLAUB és QUARTI), de a török hajóraj 230 gályából, a keresztény 208-ból, továbbá 6 velencei háromárbocos hadigályából állt. A törökök összesen 48 000 ezer halottat, sebesültet és foglyot veszítettek.
60. MICHAUD, J.-F.: *Biographie universelle ancienne et moderne.* 1843. 44. kötet, „Wallenstein" címszó.
61. LAVISSE, Ernest: *Histoire de France.* 1911. VIII (1)., 131.
62. DUPRÉ D'AULNAY, Louis: *Traité général des subsistances militaires.* 1744. 62.
63. VASSALLIEU, Benedit de, a „Lyoni Nicolay": *Recueil du règlement général de l'ordre et conduite de l'artillerie* . . . 1613. B. N., Ms. fr., 592.
64. LAPEYRE, Henri: *Géographie de l'Espagne morisque.* 1960.
65. Robert MANDROU (*La France aux XVIIe et XVIIIe siècles.* 1970. 183–184.) szerint általában elfogadják a 300 000-es számot. H. LUTHY (*La Banque protestante.* 26.) 200 000-et vél helyesebbnek. W. G. SCOVILLE (*The Persecution of Huguenots and French Economic Development.* 1960) szintén úgy gondolja, hogy a francia gazdasági élet által elszenvedett veszteségeket túlbecsülték.
66. Lásd e mű III. kötetét, 378.
67. NAVAGERO, Andrea: *Il Viaggio fatto in Spagna.* 1563.
68. BELOCH, Karl Julius: *idézett cikk,* 783–784.
69. *Uo.* 786.

70. BRANTÔME: *Œuvres.* 1779. IX., 249.
71. LUTHY, H.: *i. m.* I., 26.
72. NADAL, G.–GIRALT, E.: *La Population catalane de 1553 à 1717.* 1960.
73. JOLY, Barthelémy: *Voyage en Espagne, 1603–1604.* Ed. L. BARREAU-DIHIGO, 1909. 13.: minden Figuerasban dolgozó katalóniai kézműves „Felső-Auvergne-ből származó francia".
74. RETZ bíboros [Cardinal de RETZ]: *Mémoires.* 1949. III., 226.
75. BRUNEL, Antoine de: *Viaje de España.* 1665. *In: Viajes extranjeros por España y Portugal.* II., 1959. 427.
76. HERAULT, Jean sire de Gourville: *Mémoires . . .* 1724. II., 79.
77. MERCIER, Louis-Sébastien: *L'an deux mille quatre cent quarante, rêve s'il en fut jamais.* 1771. 335.
78. Le ROY LADURIE, Emmanuel: „Démographie et funestes secrets: le Languedoc". *In: Annales historiques de la Révolution française,* 1965. okt., 397–399.
79. SAINT-EXUPÉRY, Antoine de: *Terre des hommes.*
80. VIDAL DE LA BLACHE, P.: *i. m.* 10–11.
81. HEWES, G. W.: „A Conspectus of the World's Cultures in 1500 A. D.". *In: University of Colorado Studies,* n° 4., 1954, 1–22.
82. Aszerint, hogy 400 vagy 500 millióra becsüljük-e a világ lakosságát.
83. BELOCH, K. J.: *idézett cikk,* 36. o., 11. jegyz.
84. USHER, A. P.: *idézett cikk,* 131.
85. BECHTEL, H.: *i. m.* 25–26.
86. FOURASTIÈ, Jean: *Machinisme et bien-être.* 1962. 40–41.
87. DEFOE, Daniel: *A Review of the State of the British Nation.* 1709. 142., idézi POLLARD, Sydney–CROSSLEY, David W.: *The Wealth of Britain 1085–1966.* 1968. 160.
88. GEORGI, Johann Gottlieb: *Versuch einer Beschreibung der . . . Residenzstadt St. Petersburg.* 1790. 555., 561.
89. BECKMANN, Johann: *Beiträge zur Œkonomie . . .* 1781. IV., 8. A brémai nagyhercegségben a mocsaras területek talajjavításával kapcsolatban a következőt mondja: „A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a kis [25–30 füstöt számláló] falvakat könnyebb engedelmességre szorítani, mint a nagyokat."
90. DIDEROT, Denis: *Supplément au voyage de Bougainville.* 1958. 322.
91. *Uo.*
92. MAURIZIO, Adam: *Histoire de l'alimentation végétale.* 1932. 15–16.
93. ESCRAGNOLLE TAUNAY, Alfonso de: *Historia geral das bandeiras paulistas.* 1924. 5. kötet.
94. CONDOMINAS, Georges: *Nous avons mangé la forêt de la Pierre-Génie Gôo . . .* 1957.
95. PRASAD, Ishwari: *L'Inde du VIIe au XVIe siècle.* 1930. *In: Histoire du monde.* Ed. E. Cavaignac. VIII^1., 459–460.
96. SORRE, Maximilien: *Les Fondements de la géographie humaine.* III., 1952. 439.
97. VIDAL DE LA BLACHE, P.: *i. m.* 35.
98. CONDOMINAS, G.: *i. m.* 19.
99. LAS CORTES, P. de: *Relación del viaje, naufragio y captiverio . . .* 1621–1626, British Museum, Sloane. 1005.
100. Rijksmuseum, Amszterdam, Ázsiai Osztály.
101. *Beschreibung des japanischen Reiches.* 1749. 42.
102. MANDELSLO, J. A.: *Voyage aux Indes orientales.* 1659. II., 388. W. BOLTS jelentése, A. N., A. E., BIII, 459., kelt az V. és messidor [tizedik] havának 19. napján.

103. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 12.
104. GEMELLI CARERI, G. F.: *Voyage du tour du monde.* 1727. I., 548.
105. LABAT, J.-B., père: *i. m.* V., 276–278.
106. MANDELSLO, J. A.: *i. m.* II., 530. PRÉVOST, abbé: *i. m.* V., 1748. 190. (Kolben)
107. PRÉVOST, abbé: *i. m.* III., 1747. 180–181. és 645.; V., 79–80.
108. *Journal d'un bourgeois de Paris, sous Charles VI et Charles VII.* 1929. 150., 304., 309.
109. ROUPNEL, Gaston: *La Ville et la campagne au XVII*^{e} *siècle.* 1955. 38. o., 117. jegyz.
110. BABEAU, Albert: *Le Village sous l'Ancien Régime.* 1915. 345. o., 4. jegyz. és 346. o., 3. jegyz.; BALMELLE, Maurice: „La Bête du Gévaudan et le capitaine de dragons Duhamel". Mendei Kongresszus, 1955.
111. A. N., Maurepas, A. P., 9.
112. A. N., F 12, 721.
113. BLACHE, Jules: *Les Massifs de la Grande Chartreuse et du Vercors.* 1931. II., 29.
114. *Viaje por España y Portugal (1494–1495).* 1951. 42.
115. Elkallódott hivatkozás: de számos egybevágó adat található FRANZ, Günther: *Der deutsche Bauernkrieg* c. művében. 1972. 79. sk.
116. TAVERNIER, J.-B.: *Voyages en Perse.* Cercle du bibliophile kiad., é. n., 41–43.
117. JOSSON, H.–WILLAERT, L.: *Correspondance de Ferdinand Verbiest, de la Compagnie de Jésus (1623–1688).* 1938. 390–391.
118. MANDELSLO, J. A.: *i. m.* II., 523.
119. COREAL, François: *Relation des voyages de François Coreal aux Indes occidentales . . . depuis 1666 jusqu'en 1697.* 1736. I., 40.
120. LIZARRAGA, Reginaldo de: „Descripción del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile". *In: Historiadores de Indias.* 1909. II., 644.
121. *Voyage du capitaine Narboroug (1669). In:* PRÉVOST: *i. m.* XI., 1753. 32–34.
122. LIZARRAGA, R. de: *i. m.* II., 642.
123. KIRCHNER, Walther: *Eine Reise durch Sibirien* [relation de Fries]. 1955. 75.
124. Az oroszok már 1696-tól ismerték; PRÉVOST, abbé: *i. m.* XVIII., 71.
125. A. E., M. és D., Oroszország, 7, 1774, f°s. 235–236.; GEORGI, J. G.: *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich.* I., 1775. 22–24.
126. MACARTNEY, G.: *i. m.* I., 270–275.
127. GOUBERT, Pierre: az École des Hautes Études kiadatlan kutatásai, VI. szekció.
128. PETTY, William: *i. m.* 185.
129. KEYSER, Erich: *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands.* 1941. 302. SCHÖNFELDER, Wilhelm: *Die Wirtschaftliche Entwicklung Kölns von 1370 bis 1513.* 1970. 128–129: 30 000 halottat említ.
130. FRANZ, Günther: *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk.* 1961. 7.
131. MOSCARDO, L.: *Historia di Verona.* 1668. 492.
132. FRANZ, G.: *i. m.* 52–53.
133. GUENÉE, Bernard: *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380 – vers 1550).* 1963. 57.
134. ABEL, Wilhelm: *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters.* 1955. 74–75.
135. MOHEAU: *Recherches et considérations sur la population de la France.* 1778. 264.
136. DORNIC, François: *L'Industrie textile dans le Maine (1650–1815).* 1955. 173.
137. BERCÉ, Yves-Marie: *Histoire des croquants: étude des soulèvements populaires au XVII*^{e} *siècle dans le Sud-Ouest de la France.* 1974. I., 16.
138. BLAICH, Fritz: „Die wirtschaftspolitische Tätigkeit der Kommission zur Bekämpfung der Hungersnot in Böhmen und Mähren (1771–1772)". *In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 56, 1969. okt. 3. 299–331.

139. *Almanacco di economia di Toscana del anno 1791.* Firenze, 1791. Idézve *in: Médit.* I., 301.
140. Velencében: A. d. S., Velence, Brera, 51, f° 312 v°, 1540. Amiens-ben: DEYON, Pierre: *Amiens, capitale provinciale. Étude sur la société urbaine au XVII*^{e} *siècle.* 1967. 14. o., és jegyz.
141. *Mémoires de Claude Haton. In: Documents inédits de l'histoire de France.* II., 1857. 727–728.
142. ROUPNEL, G.: *i. m.* 98.
143. APPADORAI, A.: *Economic Conditions in Southern India (1000–1500 A. D.).* 1936. 308.
144. MORELAND, W. H.: *i. m.* 127–128.
145. Elbeszéli Van Twist, idézi MORELAND, W. H.: *From Akbar to Aurangzeb.* 1923. 211–212.
146. BERNIER, François: *Voyages... contenant la description des États du Grand Mogol...* 1699. I., 202.
147. JUTIKKALA, Eino: *idézett cikk,* 48.
148. CLÉMENT, Pierre: *Histoire de la vie et de l'administration de Colbert.* 1846. 118.
149. ROUPNEL, G.: *i. m.* 35. o., 104. jegyz.
150. GAUDELET naplója, Ms. 748, Dijoni Könyvtár, 94., idézi: ROUPNEL, G.: *i. m.* 35. o., 105. jegyz.
151. *Journal de Clément Macheret... curé d'Horthes (1628–1658).* Ed. E. BOUGARD, 1880. II., 142.
152. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 196.
153. Még 1867-ben is évente egy-két alkalommal, a Milánó környéki földeken; MANTEGAZZA, Paolo: *Igiene della cucina.* 1867. 37.
154. Elkoptatott megjegyzés, amelyet azonban jól hasznosíthatóan ellenőrzött FLORESCANO, Enrique: *Precios del maiz y crisis agricolas en México, 1708–1810.* 1969; a szerző összeveti (lásd: táblázat a 161. oldalon) az éhínségek és a különböző járványok dátumait a XVIII. századi Mexikóban.
155. TISSOT, Samuel: *Avis au peuple sur sa santé.* 1775. 221–222.
156. GRMEK, Mirko D.: „Préliminaires d'une étude historique des maladies". *In: Annales, E. S. C.,* 1969. 6. sz. 1473–1483.
157. ROUPNEL, G.: *i. m.* 28–29.
158. MERCIER, L.-S.: *i. m.* III., 186–187.
159. PASQUIER, Étienne: *Les Recherches de la France.* 1643. 111.
160. LESTOILE, Pierre de: *Mémoires et Journal... In: Mémoires pour servir à l'histoire de France.* 2. sorozat. I., 1837. 261.
161. HAESER, H.: *Lehrbuch der Geschichte der Medicin.* III., 1882. 325. sk.
162. A. d. S., Genova, Spagna, 11, Cesare Giustinianónak Madridból 1597. augusztus 21-én írt levele a dózséhoz.
163. STEIN, Henri: „Comment on luttait autrefois contre les épidémies". *In: Annuaire bulletin de la société de l'Histoire de France.* 1918. 130.
164. JONES-DAVIES, M. T.: *Un Peintre de la vie londonienne, Thomas Dekker.* 1958. 334–335.
165. Népszövetség: *Rapport épidémiologique de la section d'hygiène.* 48. sz. Genf, 1923. április 24., 3.
166. A. d. S., Firenze, Medici-gyűjtemény, 1603. szept. 2.
167. PRICE, A. G.: *i. m.* 162.
168. *Uo.* 172. és JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* 335. o., 229. jegyz.
169. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* 162.

170. Malherbe, idézi GRAND-CARTERET, John: *L'Histoire, la vie, les mœurs et la curiosité par l'image . . . 1450–1900.* 1927. II., 322.
171. *Antonio Pérez,* 1948. 2. kiad. 50.
172. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* 335.
173. WOEHLKENS, Erich: *Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahr.* 1954.
174. A. E., M. és D., Oroszország, 7, f° 298.
175. CHAUNU, Pierre: *Séville et l'Atlantique.* VIII^1., 1959. 290. o., lásd jegyz.; NICOLAS, J.–NICOLAS, R.: *La Vie quotidienne en Savoie . . .* 1979. 119.
176. PEPYS, Samuel: *The Diary.* Wheatley kiad. 1897. V., 55–56.
177. MONTAIGNE, Michel de: *Les Essais.* Pléiade kiad., 1962. 1018–1019.
178. VERSORIS, Nicolas: *Livre de raison.* Ed. G. FAGNIEZ, 1885. 23–24.
179. FERRIERES, Étienne, idézi CASTER, Gilles: *Le commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450–1561.* 1962. 247.
180. SARTRE, Jean-Paul: *Les Temps modernes,* 1957. okt., 696. o., 15. jegyz.; NICOLAS, J.–NICOLAS, R.: *i. m.* 123.
181. STEIN, Henri: *idézett cikk,* 133.
182. FORBIN, Comte de: „Un gentilhomme avignonais au XVIe siècle. François-Dragonet de Fogasses, seigneur de la Bastie (1536–1599)". *In: Mémoires de l'Académie de Vaucluse.* 2. sorozat. IX., 1909. 173.
183. DEFOE, Daniel: *Journal de l'année de la peste.* Ed. Joseph Aynard, 1943. 24., 31., 32., 48., 66.
184. *Uo.,* előszó, 13., idézve GRUMBLE, Thomas: *La vie du général Monk* c. művéből. 1672. 264.
185. Erre vonatkozólag lásd: BAEHREL, René: „Épidémie et terreur: histoire et sociologie" c. szép cikkét. *In: Annales historiques de la Révolution française,* 1951, 122. sz. 113–146.
186. Velence, Marciana, Ms. ital., III., 4.
187. TOLON, Maurice de, père: *Préservatifs et remèdes contre la peste, ou le Capucin charitable.* 1668.
188. AYNARD előszava D. DEFOE *idézett művé*hez. 13.
189. FOSSEYEUX, M.: „Les épidémies de peste à Paris". *In: Bulletin de la Société d'histoire de la médecine,* XII., 1913, 119., idézi J. AYNARD, D. DEFOE *idézett művé*hez írott előszavában, a 14. oldalon.
190. CARRIÈRE, C.–COURDURIÉ, M.–REBUFFAT, F.: *Marseille, ville morte. La peste de 1720.* 1968. 302.
191. BELSUNCE marseille-i püspök 1720. szept. 3-án kelt levele, idézi AYNARD, D. DEFOE *idézett művé*hez írott előszavában, a 14. oldalon.
192. BIRABEN, Jean-Noël: *Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens.* 1976. II., 185.
193. *Le Temps de la peste. Essai sur les épidémies en histoire.* 1978.
194. Ping-Ti Ho: „The Introduction of American Foods Plants into China". *In: American Anthropologist,* 1955. április, 194–197.
195. BARBIER, E. J. F.: *Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV.* 1847. 176.
196. *Médit.* I., 306.
197. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 267.
198. GOUBERT, Pierre: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle.* 1960. 41.
199. MOLLAT, Michel, *in:* PERROY, Édouard: *Le Moyen Age.* 1955. 308–309.
200. BRICE, Germain: *Nouvelle Description de la ville de Paris et de tout ce qu'elle contient de plus remarquable.* III., 1725. 120–123.

201. NICKOLLS, John: *Remarques sur les désavantages et les avantages de la France et de la Grande-Bretagne.* 1754. 23.
202. COREAL, François: *Relation des voyages aux Indes occidentales.* 1736. I., 95.; NIEBUHR, Carsten: *Voyage en Arabie et en d'autres pays de l'Orient.* 1780. II., 401.; CHARDIN: *Voyage en Perse et aux Indes orientales.* 1686. IV., 46.: az angolok „halált okozó visszaélései a hús- és italfogyasztással Indiában..."
203. GROSE, John H.: *A voyage to the East Indies with observations of varions parts there.* 1757. I., 33.
204. OVINGTON, T.: *A Voyage to Surat.* 1689. 87., idézi SPEAR, Percival: *The Nabobs.* 1963. 5.
205. MACARTNEY, G.: *i. m.* I., 321. Cook és Bugainville Bataviában, „a gyilkos földön" tett pihenőjük alatt több embert veszítettek legénységükből halottakban és betegekben, mint az egész úton; PRÉVOST, abbé: *Supplément des voyages.* XX., 314., 581.
206. FAŸ, Bernard: *George Washington gentilhomme.* 1932. 40.
207. PRÉVOST, abbé: *i. m.* IX., 250. (Idézi La Loubère útibeszámolóját.)
208. FLACHAT, Jean-Claude: *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique...* 1766. I., 451.
209. Oszmán AGA naplója. Ed. R. KREUTEL és Otto SPIES: *Der Gefangene der Giauren...* 1962. 210–211.
210. KEYSER, E.: *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands.* 1941. 381.; a városok népességének a növekedése általában nem endogén módon megy végbe: SOMBART, W.: *Der moderne Kapitalismus.* II., 1124.
211. SÜSSMILCH, Johann Peter: *Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts...* 1765. I., 521.
212. SAINT-JACOB, Pierre de: *Les paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime.* 1960. 545.
213. Carmelo VIÑAS és Ramón PAZ közleményei után: *Relaciones de los pueblos de España.* 1949–1963.
214. *L'Invasion germanique et la fin de l'Empire.* 1891. II., 322. sk.
215. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte.* 1900. I., 472. sk.
216. SAFFET ATABINEN, Rechid: *Contribution à une histoire sincère d'Attila.* 1934.
217. PIRENNE, Henri: *Les Villes et les institutions urbaines.* 1939. I., 306–307.
218. *Gazette de France,* 1650 (több helyütt).
219. *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492–1559.* 1919. 1. sk.
220. E részletekre s a következőkre vonatkozólag vö.: KULISCHER, Alexander–KULISCHER, Eugen: *Kriegs – und Wanderzüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung.* 1932.
221. KOTZEBUE, Otto von: *Reise um die Welt in den Jahren 1823, 24, 25 und 26.* 1830. I., 47.
222. TURNER, F. J.: *The Frontier in American History.* 1921.
223. Jakob FRIES doktor utazása. Ed. KIRCHNER: *i. m.,* 1955.
224. BELL, John: *Travels from St. Petersburg to diverse parts of Asia.* 1763. I., 216.
225. Lásd W. HENSELnek és A. GIEYSZTORnak a szóban forgó ásatások kezdetét jelentő művét: *Les Recherches archéologiques en Pologne.* 1958. 48. és 66.
226. NOLDE, Boris: *La Formation de l'Empire russe.* 2 kötet. 1952.
227. *Médit.* I., 175.
228. *Médit.* I., 100–101. o. és jegyz.
229. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* III., 166.

A mindennapi kenyér

1. MONTESQUIEU: *De l'Esprit des lois.* XXII. könyv, 14. fej. *In: Œuvres complètes.* 1964. 690.
2. Ez a szállóige állítólag L. A. FEUERBACHtól származik.
3. *Hackluyt's Voyages.* 1927-es kiad. I., 441., 448–449.
4. GOUBERT, P.: *i. m.* 108., 111.
5. CHANG, K. C.: *Food in Chinese Culture.* 1977. 7.
6. MANCERON, Claude: *Les Vingt Ans du Roi.* 1972. 614.
7. ABEL, Wilhe[l]m: „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter". *In: Berichte über Landwirtschaft,* XXII., 3., 1937. 441–452.
8. PRÉVOST, abbé: *i. m.* IX., 342. (Beaulieu utazása)
9. MAURIZIO, A.: *i. m.* 168.
10. CLAUDIAN, Jean: F. I. P. A. L. nemzetközi konferencia előzetes beszámolója. Párizs, 1964. Gépiratban. 7–8., 19.
11. GRANET, Marcel: *Danses et légendes de la Chine ancienne.* 1926. 8., valamint 19. o., és jegyz.
12. CLAUDIAN, J.: *idézett cikk,* 27.
13. RUTLIGE, J. J.: *Essai sur le caractère et les mœurs des François comparées à celles des Anglois.* 1776. 32.
14. SORRE, M.: *i. m.* I., 162–163.
15. GOUROU, Pierre: „La civilisation du végétal". *In: Indonésie,* 5. sz. 385–396. és L. FEBVRE ismertetése *in: Annales E. S. C.,* 1949. 73. sk.
16. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum, f° 75.*
17. PRÉVOST, abbé: *i. m.* V., 486.
18. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 79.
19. *Uo.* II., 59.
20. Mémoire sur le port d'Oczaskof et sur le commerce auquel il pourrait servir d'entrepôt. A. E., M. és D. Oroszország, 7, f° 229.
21. A. E., M. és D. Oroszország, 17, f°s 78 és 194–196.
22. DANDOLO, V.: *Sulle cause dell'avvilimento delle nostre granaglie e sulle industrie agrarie . . .* 1820. XL., 1. sk.
23. *Histoire du commerce de Marseille.* Szerk. G. RAMBERT, 1954. IV., 625. sk.
24. JUILLARD, Étienne: *La Vie rurale dans la plaine de Basse-Alsace.* 1953. 29.; RUWET, J.–HÉLIN, E.–LADRIER, F.–BUYTEN, L. van: *Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest, XVIIe et XVIIIe siècles.* 1966. 44., 57. sk., 283–284., 299. sk.; FAUCHER, Daniel: *Plaines et bassins du Rhône moyen.* 1926. 317.
25. SORRE, M.: *i. m.* I., térkép a 241. oldalon; területe kiterjed az egész Mediterráneumra, valamint Közép- és Dél-Európára.
26. *Médit.* I., 539., 540.
27. B. N., Metszettár, Oe 74.
28. *Médit.* I., 223.
29. HAUSSHERR, Hans: *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit, vom [Anfang] des 14. bis zur Höhe des 19. J.* 3. kiad., 1954. 1.
30. *Médit.* I., 544., és az 1. jegyz.
31. LEMERY, Louis: *Traité des aliments, où l'on trouve la différence et le choix qu'on doit faire de chacun d'eux en particulier . . .* 1702. 113.

32. Vö.: J.-C. TOUTAIN táblázatával: „Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958". *In: Histoire quantitative de l'économie française.* Szerk. Jean MARCZEWSKI, 1961. 57.
33. KLAVEREN, Jacob van: *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert.* 1960. 29. o., 31. jegyz.
34. *Médit.* II., 116.
35. 1740 táján legalább 50 000, egyenként 400 fontos hordónyi SAVARY, Jacques: *Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers* c. műve szerint. 1759–1765. 5 kötet. IV., 563. h.
36. *Uo.* IV., 565. h.; A. N., G^{7}, 1685, f° 275; A. N., G^{7}, 1695, f° 29.
37. Marciana, Girolamo Savina Krónikája, f°s 365. sk.
38. LE GRAND D'AUSSY, P. J. B.: *Histoire de la vie privée des Français.* 1782. I., 109.
39. PRÉVOST, abbé: *i. m.* V., 486. (Gemelli Careri utazása); VI., 142. (Navarrette utazása).
40. Lásd e mű II. kötetét, 14.
41. DUPRÉ DE SAINT-MAUR, N. F.: *Essai sur les monnoies ou Réflexions sur le rapport entre l'argent et les denrées . . .* 1746. 182. o. és a. jegyz.
42. A kérdés továbbra is nyitva van, mert az azóta közzétett gabonaárjegyzékek tanúsága szerint (többek között BAULANT, Michèle–MEUVRET, Jean: *Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris, 1520–1698.* 1960), a búza, illetőleg a zab árváltozásai igen szabálytalanul követik egymást. Lásd: 88. grafikon.
43. *Médit.* I., 38. o. és 4. jegyz.
44. DEFFONTAINES, Pierre: *Les Hommes et leurs travaux dans les pays de la Moyenne Garonne.* 1932. 231.
45. GACHARD, L. P.: *Retraite et mort de Charles Quint au monastère de Yuste.* I., 1854. 49.
46. A Dauphiné tartomány kormányzójának, Lesdiguière-nek a tanúsága, idézi SÉE, H.: *Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France.* 1929. 250.; LEMERY, L.: *i. m.* 110.
47. Archivo General de Simancas, Estado Castilla 139.
48. *Médit.* I., 518.
49. GEORGELIN, Jean: *Venise au siècle des Lumières.* 1978. 288.
50. RUWET, J. et al.: *Marché des céréales . . . i. m.* 57. sk.
51. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f° 75.
52. JUILLARD, Étienne: *Problèmes alsaciens vus par un géographe.* 1968. 54. sk.
53. DERRUAU, M.: *La Grande Limagne auvergnate et bourbonnaise.* 1949.
54. TULL, Jethro: *The Horse Hoeing Husbandry . . .* 1733. 21. sk.
55. RICHARD, J.-M.: „Thierry d'Hireçon, agriculteur artésien (13..–1328)". *In: Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1892. 9.
56. VERMALE, François: *Les Classes rurales en Savoie au XVIIIe siècle.* 1911. 286.
57. GEORGI, Johann Gottlieb: *i. m.* 579.
58. BAEHREL, René: *Une Croissance: La Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle–1789).* 1961. 136–137.
59. SLICHER VAN BATH, B. H.: *Storia agraria . . . i. m.* 353–356.; BOURGOING, Jean-François de: *Nouveau Voyage en Espagne . . .* 1789. III., 50.
60. POINSOT, P. G.: *L'Ami des cultivateurs.* 1806. II., 40.
61. *In:* BLOCH, Marc: *Mélanges historiques.* II., 1963. 664.
62. 1796-ból származó emlékiratok, idézi: IMBERCIADORI, I.: *La Campagna toscana nel'700.* 1953. 173.

63. SLICHER VAN BATH, B. H.: *Storia agraria dell'Europa occidentale.* 1972. 245–252., 338. sk.; ABEL, Wilhelm: *Crises agraires en Europe, XIIIe–XXe s.* 1973. 146.
64. LE PAIGE, A. R.: *Dictionnaire topographique du Maine.* 1777. II., 28.
65. MULLIEZ, Jacques: „Du blé, 'mal nécessaire'. Réflexions sur les progrès de l'agriculture, 1750–1850". *In: Revue d'histoire moderne et contemporaine,* 1979, 30–31.
66. *Uo.* több helyen.
67. *Uo.* 32–34.
68. *Uo.* 36–38.
69. *Uo.,* főként 30., 47.
70. SERRES, Olivier de: *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs* ... 1605. 89.
71. *François Quesnay et la physiocratie.* I. N. E. D. kiad., 1958. II., 470.
72. SAINT-JACOB P. de: *i. m.* 152.
73. TOUTAIN, J.-C.: *idézett cikk,* 87.
74. E számadatokra vonatkozólag lásd: WÄCHTER, Hans Helmut: *Ostpreussische Domänenvorwerke im 16. und 17. Jahrhundert.*1958. 118.
75. RICHARD, J.-M.: *i. m.* 17–18.
76. *François Quesnay..., i. m.* 461. (*Encyclopédie,* „grains" címszó).
77. „Production et productivité de l'économie agricole en Pologne." *In: Troisième Conférence internationale d'histoire économique,* 1965. 160.
78. ZYTKOWICZ, Léonid: „Grain yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia". *In: Acta Poloniae historica,* 1971. 24.
79. LE ROY LADURIE, E.: *Les paysans de Languedoc..., i. m.* II., 849–852.; I., 533.
80. *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne.* 1811. II., 386.
81. LE ROY LADURIE, E.: *i. m.* II., 851.
82. *Yield ratios, 810–1820.* 1963. 16.
83. WÄCHTER, H. H.: *i. m.* 143.
84. GLENISSON, Jean: „Une administration médiévale aux prises avec la disette. La question des blés dans les provinces italiennes de l'État pontifical en 1374–1375". *In: Le Moyen Age.* 47. kötet, 1951. 303–326.
85. ROMANO, Ruggiero: „A propos du commerce du blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles". *In: Hommage à Lucien Febvre.* 1954. II., 149–156.
86. MEUVRET, Jean: *Études d'histoire économique.* 1971. 200.
87. *Médit.* I., 302.
88. ROMANO, Ruggiero: *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle.* 1956. 76–77.
89. A. N., A. E., B^1, 529, 1710. február 4.
90. METRA, Andrea: *Il Mentore perfetto de'negozianti.* 1797. V., 15.
91. NORDMANN, Claude: *Grandeur et liberté de la Suède, 1660–1792.* 1971. 45. és a jegyz.
92. SOMBART, Werner: *Der moderne Kapitalismus.* 1921–1928. II., 1035. Az Angliából 1697, Amerikából 1770 után exportált mennyiségek.
93. *Bilanci generali.* 2. sorozat. I., 1., 1912. 35–37.
94. NICOT, Jean: *Correspondance inédite.* Ed. E. FALGAIROLLE, 1897. 5.
95. NICKOLLS, J.: *i. m.* 357.
96. Moszkva, A. E. A., 8813-261, f° 21., Livorno, 1795. március 30.
97. SOMBART, Werner: *Krieg und Kapitalismus.* 1913. 137–138.
98. SAVARY, J.: *Dictionnaire* ... V., 579–580.
99. SOMBART, Werner: *Der moderne Kapitalismus, i. m.* II., 1032–1033.

100. WAGNER, Fritz: *in: Handbuch der europäischen Geschichte.* Ed. Th. Schieder, 1968. IV., 107.
101. RENOUARD, Yves: „Une expédition de céréales des Pouilles..." *In: Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome.* 1936.
102. SOMBART, W.: *Der moderne Kapitalismus, i. m.* II., 1032.
103. *Médit.* I., 543–545.
104. Elkallódott hivatkozás.
105. A *caricatorik* szervezetére vonatkozólag vö.: *Médit.* I., 525–528.
106. *Médit.* I., 527.
107. *Médit.* I., 577.
108. *Histoire du commerce de Marseille, i. m.* IV., 365. sk.
109. USHER, A. P.: *The History of the grain trade in France, 1400–1710.* 1913. 125.
110. LUBLINSKY, V. S.: „Voltaire et la guerre des farines". *In: Annales historiques de la Révolution française,* n° 2., 1959. 127–145.
111. MABLY, abbé: „Du commerce des grains". *In:Œuvres complètes.* XIII., 1795. 144–146.
112. HAMILTON, Earl J.: „Wages and Subsistence on Spanish Treasure Ships 1503–1660". *In: Journal of Political Economy,* 1929.
113. Az összes itt következő adatot F. C. SPOONER számította ki és közli „Régimes alimentaires d'autrefois: proportions et calculs en calories" c. tanulmányában. *In: Annales E.S.C.,* 1961. 568–574.
114. PHILIPPE, Robert: „Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier". *In: Annales E.S.C.,* XVI., 1961. számozatlan táblázatok az 572. és 573. o. között. Az utolsó táblázat egy helyütt hibás: nem 50, hanem, helyesen 58 százalék.
115. HUSSON, Armand: *Les Consommations de Paris.* 1856. 79–106.
116. A Museo Correr, Donà delle Rose 218, f°s 142. sk. dokumentumai alapján készült számítás. Az 1603–1604., 1604–1605., 1608–1609. mezőgazdasági évekre végzett számítás szerint, amely az elraktározott gabonák kimutatását veszi alapul, Velence átlagos fogyasztása 450 000 *starára* rúghatott. A város lakosainak száma 150 000 fő, az egy főre eső fogyasztás tehát 3 *stara,* vagyis – 60 kilogrammjával számítva – 180 kilogramm. Ezeket a számokat egyébként egy 1760-ban végzett hivatalos felmérés állapította meg (3 stara búza vagy 4,5 stara kukorica). GEORGELIN, P.: *i. m.* 209.
117. KULA, Witold: *Théorie économique du système féodal... XVIe–XVIII^{e}s.* 1970.
118. PHILIPPE, Robert: „Une opération pilote...", *i. m. In: Pour une histoire de l'alimentation.* Ed. Jean-Jacques HEMARDINQUER, 1970. 65., 5. táblázat; HUSSON, A.: *i. m.* 106.
119. MERCIER, Louis-Sébastien: *Tableau de Paris.* 1782. IV., 132.
120. PHELPS BROWN, E. H.–HOPKINS, Sheila V.: „Seven Centuries of Building Wages". *In: Economica,* 1955. augusztus, 195–206.
121. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 539.
122. PRATO, Giuseppe: *La vita economica in Piemonte in mezzo a secolo XVIII.* 1908.
123. RAVEAU, Paul: *Essai sur la situation économique et l'état social en Poitou au XVIe siècle.* 1931. 63–65.
124. ANDRÉ, Jacques: *Alimentation et cuisine à Rome.* 1961. 62–63.
125. RICHARD, J.-M.: *idézett cikk,* 21.
126. MEYER, Jean: *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle.* 1966. 449. o., 3. jegyz.
127. Elkallódott hivatkozás.
128. AGA, O.: *i. m.* 64–65.
129. DUPRÉ DE SAINT-MAUR, N. F.: *i. m.* 23.

130. FRANKLIN, Alfred: *La Vie privée d'autrefois. III. La cuisine.* 1888. 91.
131. London, P. R. O. 30, 25, 157, Giornale autografo di Francesco Contarini da Venezia a Madrid.
132. SAVARY, J.: *Dictionnaire . . . i. m.* IV., 10. h.
133. MERCIER, L.-S.: *i. m.* XII., 242.
134. A. N., AD XI., 38, 225.
135. DIDEROT, Denis: a „bouillie" címszó. *In. Supplément à l'Encyclopédie.* II., 1776. 34.
136. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VIII., 154. sk.
137. MERCIER, L.-S.: *uo.* XII., 240.
138. A krakkói levéltárakban a szerző által tanulmányozott dokumentumok alapján.
139. DELAMARE, N.: *Traité de police.* II. 1710. 895.
140. *Uo.,* 1772. évi kiad., II., 246–247.; HUSSON, A.: *i. m.* 80–81.
141. A.d.S., Velence, Papadopoli, 12, f° 19 v°.
142. Museo Correr, Donà delle Rose, 218, f° 140 v°.
143. M. de Compans, genovai francia konzul levelezése, A. N., A. E., B^1, 511.
144. PARMENTIER, Antoine: *Le Parfait Boulanger.* 1778. 591–592.
145. MEYER, Jean: *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle, i. m.* 447. és a jegyz.
146. NECKER: *Législation et commerce des grains.* XXIV. fej.
147. *Diari della città di Palermo dal secolo XVI al XIX.* Ed. Gioacchino di MARZO, XIV., 1875. 247–248.
148. DELAMARE, N.: *i. m.* II., 1039.
149. *Gazette de France,* Róma, 1649. aug. 11., 749.
150. GROUSSET, R.: *Histoire de la Chine, i. m.*
151. F. A. O. évk., 1977.
152. MACARTNEY, G.: *i. m.* II., 232.
153. GUIGNES, M. de: *Voyages à Pékin, Manille et l'Ile de France . . . 1784–1801.* 1808. I., 354.
154. HSU, Vera–HSU, Francis *in: Food in Chinese Culture.* Ed. K. C. CHANG, *i. m.* 300. sk.
155. GOUROU, Pierre: *L'Asie.* Új kiad., 1971. 83–86.
156. SION, Jules: *Asie des moussons.* 1. rész. 1928. 34.
157. MOTE, F. W. *in: Food in Chinese Culture, i. m.* 199.
158. GOUROU, P.: *i. m.* 86.
159. Lásd: 152–153. o. képek.
160. HALDE, J.-B. du: *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise.* 1735. II., 65.
161. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f° 43 v°.
162. GOUROU, Pierre: *L'Asie.* 1953. 32.
163. *Uo.* 30–32.
164. Sziámban, KÄMPFER, E.: *Histoire naturelle . . . de l'Empire du Japon.* 1732. I., 69. Kambodzsában PORÉE-MASPÉRO, Éveline: *Études sur les rites agraires des Cambodgiens.* 1942. I., 28.; GOUROU, P.: *i. m.* 74.
165. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f° 43 v°.
166. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 287.; *Dictionnaire archéologique des techniques.* 1964. I., 214–215.; II., 520.
167. CARTIER, Michel–WILL, Pierre E.: „Démographie et institutions en Chine: contributions à l'analyse des recensements de l'époque impériale". *In: Annales de démographie historique,* 1971. 212–218., 230–231.
168. GOUROU, Pierre: *Les Paysans du delta tonkinois.* 1936. 382–387.

169. Az itt következő adatokat lásd: PORÉE-MASPÉRO, Éveline: *i. m.* I., 1942. 32. és köv.
170. CHARDIN, Jean: *Voyages en Perse.* 1811. IV., 102–105.
171. FOURASTIÉ, J.: *Machinisme et bien-être, i. m.* 40.
172. GOUROU, Pierre: *L'Asie, i. m.* 1953. 55.
173. GOUROU, Pierre: *Les Pays tropicaux.* 4. kiad., 1966. 95.
174. SPENCE, J. *in: Food in Chinese Culture.* Ed. K. C. CHANG, 1977. 270.
175. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VIII., 536., 537.
176. HALDE, J.-B. du: *i. m.* II., 72.
177. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f°s 54., 60.
178. *Voyages à Pékin ... 1784–1801, i. m.* I., 320.
179. GOUROU, P.: *L'Asie, i. m.* 74., 262.
180. MANDELSLO, J. A.: *i. m.* II., 268.
181. SAVARY, J.: *i. m.* IV., 561.
182. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f° 55.
183. TAKIZAWA, Matsuyo: *The Penetration of Money Economy in Japan ...* 1927. 40–41.
184. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f° 75.
185. GERNET, Jacques: *Le Monde chinois.* 1972. 281., 282., 648.; EBERHARD, Wolfram: *A History of China.* 4. kiad., 1977. 255.
186. MOTE, F. W. *in: Food in Chinese Culture, i. m.* 198–200.
187. SPENCE, J.: *uo.* 261., 271.
188. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 452–453. (du Halde)
189. GERNET, J.: *i. m.* 65–66.; *Dictionnaire archéologique des techniques.* 1964. II., 520.
190. BÉRARD, Victor: *Les Navigations d'Ulysse, II. Pénélope et les Barons des îles.*1928. 318., 319.
191. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 102.
192. SAMSON, G. B.: *The Western World and Japan.* 1950. 241.
193. VIÉ, Michel: *Histoire du Japon.* 1969. 99.; SMITH, Thomas C.: *The Agrarian Origins of Modern Japan.* 1959. 102.
194. SMITH, Th.: *uo.* 82., 92. sk.
195. *Uo.* 68. sk., 156., 208., 211.; TAKIZAWA, Matsuyo: *The Penetration of Money Economy in Japan.* 1927. 34–35.; 75–76., 90–92.; *Recent trends in japanese historiography: bibliographical essays.* XIII. történettudományi kongresszus, Moszkva, 1970, I., 43–44.
196. Lásd e mű III. kötetét, 433., 441–442.
197. SAMSON, G. B.: *i. m.* 237.
198. A „Kolumbusz élete fia által elmondva" c. mű 1492. nov. 5. napjával kapcsolatban úgy írja le, „mint kukoricának *(maize)* nevezett gabonaneműt, amely nagyon jó ízű, akár kemencében megsütve, akár megszárítva és lisztté őrölve". Idézi: MAURIZIO, A.: *i. m.* 339.
199. MAC NEISH, R. S.: *First annual report of the Tehuacan archaeological-botanical project.* 1961. és *Second annual report.* 1962.
200. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 30.
201. COREAL, F.: *i. m.* I., 23.
202. VIDAL DE LA BLACHE, P.: *i. m.* 137.
203. BERTHE, Jean-Pierre: „Production et productivité agricoles au Mexique, XVIe–XVIIIe siècles". *In: Troisième Conférence internationale d'histoire économique.* München, 1965.

204. MÁRQUEZ MIRANDA, F.: „Civilisations précolombiennes, civilisation du maïs". *In: A travers les Amériques latines.* Ed. Lucien FEBVRE, *Cahiers des Annales,* 4. sz. 99–100.
205. HELMER, Marie: „Les Indiens des plateaux andins". *In: Cahiers d'outremer,* 8. sz. 1949, 3.
206. HELMER, Marie: „Note brève sur les Indiens Yuras". *In: Journal de la société des américanistes,* 1966. 244–246.
207. HUMBOLDT, Alexandre de: *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent fait en 1799 et 1800.* 1961.évi kiad., 6.
208. SAINT-HILAIRE, A. de: *Voyages dans l'intérieur du Brésil.* I. rész. I., 1830. 64–68.
209. VIVERO, Rodrigo de: *Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes.* Ed. Juliette MONBEIG, 1972. 212–213.
210. HAMILTON, Earl J.: *American Treasure and Price Revolution in Spain.* 1934. A 213. o. 1. jegyzete szerint a paradicsom már 1608-ban megtalálható egy andalúziai kórház élelmiszer-bevásárlásaiban.
211. FRÊCHE, Georges–FRÊCHE, Geneviève: *Le Prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse (1486–1868).* 1967. 20–22.
212. SAUER, Carl O.: „Maize into Europe". *In: Akten des 34. Internationales Amerikanischen Kongresses.* 1960. 781.
213. SERRES, O. de: *Le Théâtre de agriculture . . . , i. m.* II., 4.
214. BOURDE, A.: *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle.* 1967. I., 185., 5. jegyz.
215. STOIANOVICH, Traian: „Le maïs dans les Balkans". *In: Annales, E.S.C.,* 1966. 1027. o. és 3. jegyz., 1029. o. és 1. jegyz.
216. GEORGELIN, J.: *i. m.* 205.
217. ANTHONY, G.: *L'Industrie de la toile à Pau et en Béarn.* 1961. 17.
218. FRÊCHE, G.–FRÊCHE, G.: *i. m.* 20–22., 34–37.
219. Jelentés Béarne-ról és Alsó-Navarráról, 1700. B. N. Ms. fr. 4287, f° 6.
220. Moszkva, A. E A., 72/5, 254, f° 29.
221. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 398.
222. THARAUD, Jérôme–THARAUD, Jean: *La Bataille de Scutari.* 24. kiad., 1927. 101.
223. GEORGELIN, J.: *i. m.* 205., 224.
224. FRÊCHE, G.–FRÊCHE, G.: *i. m.* 36.
225. PIGAFETTA, Filippo–LOPEZ, Duarte: *Description du royaume de congo.* (1591.) Ford. W. Bal, 1973. 76.
226. VERGER, P.: *Dieux d'Afrique.* 1954. 168., 176., 180.
227. Ping-Ti Ho: „The Introduction of American food plants into China", *idézett cikk.*
228. LAUFER, Berthold: *The American Plant Migration, the Potato.* 1938.
229. Idézi HARTWELL, R. M.: *The Industrial Revolution and economic Growth.* 1971. 127.
230. Krakkói archívum, Czartoryski-gyűjtemény, 807, f° 19.
231. GEORGI, Johann Gottlieb: *i. m.* 585.
232. LAUFER, B.: *i.. m.* 102–105.
233. JULLIARD, E.: *i. m.* 213.
234 MATHIEU, D.: *L'Ancien Régime dans la province de Lorraine et Barrois.* 1879. 323.
235. CONNELL, K. H.: „The Potato in Ireland". *In: Past and Present,* 23. sz. 1962. nov., 57–71.
236. Dunkerque felé (1712): A. N., G^{7}, 1698. f° 64.; Portugália felé (1765.): A. N., F^{12}, f°s 143. sk.
237. SMITH, Adam: *The Wealth of Nations.* 1937. 161.

238. ROZE, E.: *Histoire de la pomme de terre.* 1898. 162.
239. BECKMANN, J.: *Beiträge zur Oekonomie, i. m.* V., 280.
240. VANDERBROEKE, Ch.: „Cultivation and consumption of the potato in the 17th and 18th Centuries". *In: Acta historiae neerlandica,* V., 1971. 35.
241. *Uo.* 21.
242. *Uo.* 35.
243. *Uo.* 28.
244. SMITH, A.: *The Wealth of Nations.* 1863. évi kiad. 35., idézi POLLARD–CROSSLEY: *i. m.* 157.
245. SIMOND, Louis: *Voyage d'un Français en Angleterre pendant les années 1810 et 1811.* I., 160.; a sok közül idézek egy apró adatot (Gabriel SAGARD: *Le Grand Voyage du pays des Hurons.* 1976): hajója, amely 1623-ban Kanada felé viszi, elfog egy kis angol hajót. Egy kis hordót talál rajta tele burgonyával, „olyanok, mint a nagyobb fajta karalábé, de sokkal finomabb az ízük" (16. o.).
246. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 80.
247. LABAT: *Nouveau Voyage aux isles de l'Amérique.* 1722. I., 353.
248. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* VI., 25.
249. *Uo.* VI., 89.
250. BOSERUP, Ester: *Évolution agraire et pression démographique.* 1970. 23. sk.
251. ROME, P. Jean-François de: *La Fondation de la mission des Capucins au Royaume de Congo.* Ford. Boitinck, 1964. 89.
252. KOTZEBUE, Otto von: *Reise um die Welt . . ., i. m.* I., 70–71.
253. GOUROU, Pierre: *L'Amérique tropicale et australe.* 1976. 29–32.
254. *Uo.* 32.
255. ROME, J.-F. de: *i. m.* 90.
256. BALANDIER, Georges: *La Vie quotidienne au royaume de Kongo du XVIe au XVIIIe siècle.* 1965. 77–78.
257. PRÉVOST, abbé: *i. m.* XII., 274.
258. BOUGAINVILLE, Louis-Antoine de: *Voyage autour du monde.* 1958. évi kiad. 120.
259. COOK, James: *Giornali di bordo.* I., 1971. 123–124.
260. *Uo.* I., 164.
261. *Uo.* I., 109.
262. PRÉVOST, abbé: *Supplément des voyages.* XX., 126.
263. *Uo.* XV., 1. sk.
264. *Uo.,* 87.

A felesleg és a legszükségesebb: ételek és italok

1. NEF, John: *La Guerre et le progrès humain.* 1954. 24–25.
2. ÉRASME: *La civilité morale des enfans* (De pueris instituendis). 1613. 11.
3. CLAUDIAN, Jean: *Rencontre internationale F.I.P.A.L.* 1964. *Rapport préliminaire.* 34.
4. CARACCIOLI, L. A.: *Dictionnaire critique, pittoresque et sententieux, propre à faire connaître les usages du siècle, ainsi que ses bizarreries.* 1768. I., 24.
5. UZTÁRIZ, Gerónimo de: *Theoría y prática de comercio y de marina.* 1724. 348–349.
6. LAFFEMAS, B. de: *Reiglement général pour dresser les manufactures en ce royaume . . .* 1597. 17.
7. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 142. (du Halde utazása)

8. MERCIER, L.-S.: *L'An deux mille quatre cent quarante, i. m.* 368. o., a) jegyz.
9. SOMBART, Werner: *Luxus und Kapitalismus.* 1922. 2.
10. DOBZHANSKY, Th.: *L'Homme en évolution.* 1966. 369.
11. *Food in Chinese Culture, i. m.* Ed. K. C. CHANG.
12. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris.* 1782. XI., 345–346.
13. *Food in Chinese Culture, i. m.* 15., 271., 280.
14. LANDI, Ortensio: *Commentario delle più notabili e mostruose cose d'Italia.* É. n. 5–6.
15. „Voyage de Jérôme Lippomano". *In: Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVIe siècle.* II., 1838. 605 (A francia történetre vonatkozó kiadatlan dokumentumok sorozata)
16. FRANKLIN A.: *i. m.* III., 205.
17. MERCIER, L.-S.: *i. m.* V., 79.
18. CAILLOT, A.: *Mémoires pour servir à l'histoire des mœurs et usages des Français, i. m.* 1827. II., 148.
19. CARACCIOLI, L. A.: *Dictionnaire . . . sententieux . . . , i. m.* I., 349.; III., 370.; I., 47.
20. PAULMY, Marquis de: *Précis d'une histoire générale de la vie privée des Français.* 1779. 23.
21. FRANKLIN, A.: *i. m.* III., 47–48.
22. *Le Ménagier de Paris, traité de morale et d'économie domestique composé vers 1393.* 1846. II., 93.
23. MONTAIGNE, Michel de: *Journal de voyage en Italie.* La Pléiade kiad., 1967. 1131.
24. RABELAIS: *Pantagruel.* IV., könyv, LIX., LX.
25. MANTELLIER, Philippe: „Mémoire sur la valeur des principales denrées . . . qui se vendaient . . . en la ville d'Orléans". *In: Mémoires de la société archéologique de l'Orléanais.* 1862. 121.
26. *Gazette de France,* 1763, 385.
27. WEE, Hermann van der: „Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe–XVIe siècles)". *In: Annales E.S.C.,* 1963. 1. sz. 216.
28. ABEL, W.: „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland . . ." *In: Berichte über Landwirtschaft, i. m.* 415.
29. *Voyage de Jerôme Lippomano, i. m.* 575.
30. ARBEAU, Thoinot: *Orchésographie* (1588). 1888. évi kiad. 24.
31. ABEL, W.: *Crises agraires en Europe . . . , i. m.* 150.
32. TUCCI, Ugo: „L'Ungheria e gli approvvigionamenti veneziani di bovini nel Cinquecento". *In: Studia Humanitatis,* 2.; *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento.* 1975. 153–171.; A. d. S., Velence, Cinque Savii, 9, f° 162.; COLLIER, R.–BILLIOUDE, J.: *Histoire du commerce de Marseille, 1481–1599.* III., 1951. 144–145.
33. DELISLE, L.: *Études sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age.* 1851. 26.
34. LE ROY LADURIE, E.: *Les Paysans de Languedoc.* 2. kiad., 1966. I., 177–179.
35. ABEL, W: *idézett cikk,* 430.
36. FAIL, Noël du: *Propos rustiques et facétieux.* 1856. évi kiad. 32.
37. GOUBERVILLE, G. de: *Journal . . .* 1892. 464.
38. HATON, C.: *Mémoires . . . , i. m.* 279.
39. ABEL, W.: *Crises agraires en Europe ..., i. m.* 198–200.
40. PLAISSE, André: *La Baronnie du Neubourg.* 1961.; CHAUNU, Pierre: „Le Neubourg. Quatre siècles d'histoire normande, XIVe–XVIIIe". *In: Annales E. S. C.,* 1961., 1152–1168.
41. GRANDAMY, R.: „La grande régression. Hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875". *In: Prix de vente et prix de revient.* (13. sor.) 1952. 52.

42. HUSSON, A.: *Les Consommations de Paris, i. m.,* 157.; TOUTAIN, Jean-Claude *in: Histoire quantitative de l'économie française* I., *Cahiers de l'I. S. E. A.,* 1961. 164–165.; LAVOISIER: „De la richesse de la France" és „Essai sur la population de la ville de Paris". *In: Mélanges d'économie politique.* I., 1966. 597–598., 602.
43. ABEL, W.: *Crises agraires en Europe . . . , i. m.* 353–354.
44. MILLERET, J.: *De la réduction du droit sur le sel.* 1829. 6., 7.
45. MIREAUX, Émile: *Une Province française au temps du Grand Roi, la Brie.* 1958. 131.
46. MORINEAU, Michel: „Rations de marine (Angleterre, Hollande, Suède et Russie)". *In: Annales, E. S. C.,* 1965.
47. ZUMTHOR, Paul: *La Vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt.* 1959. 88. sk.
48. LEMERY, L.: *i. m.* 235–236.
49. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 540.
50. GROSLEY, P. J.: *Londres.* 1770. I., 290.
51. *Mémoires de Mademoiselle de Montpensier.* Ed. Cheruel, 1858–1859. III., 339.
52. PRÉVOST, abbé: *i. m.* X., 128–129. (Tavernier utazása)
53. VIVERO, R. de: *i. m.* 269.
54. BERNIER, F.: *Voyages . . . , i. m.* 1699. II., 252.
55. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* 54.
56. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 474.
57. *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les mœurs des Chinois* (par les missionnaires de Pékin). IV., 1779. 321–322.
58. HO SHIN-CHUN: *Le Roman des lettrés.* 1933. 74., 162., 178.
59. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 107.: MAGAILLANS, P. de: *Nouvelle Relation de la Chine.* 1688. (Készült 1668-ban.) 177–178.
60. MANTRAN, R.: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, i. m.* 196.
61. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 63–64.
62. *Uo.* V. 305.
63. BAEHREL, R.: *Une Croissance: la Basse-Provence rurale . . . , i. m.* 173.
64. SIMOND, L.: *Voyage d'un Français en Angleterre . . . , i. m.* II., 332.
65. MERCIER, L.-S.: *i. m.* 1783. V., 77.
66. *Uo.* 79.
67. FRANKLIN, A.: *i. m.* III., 139.
68. *Médit.* I., 139.
69. MERCIER, L.-S.: *i. m.* V., 252.
70. *Uo.* 85.
71. *Voyage de Jérôme Lippomano, i. m.* II., 609.
72. MONTAIGNE, M. de: *Journal de voyage en Italie, i. m.* 1118.
73. *Uo.* 1131.
74. FRANKLIN, Alfred: *La Vie privée d'autrefois.* IX: *Variétés gastronomiques.* 1891. 60.
75. MONTAIGNE, M. de: *Journal de voyage . . ., i. m.* 1136.
76. MONTAIGNE, M. de: *Essais.* La Pléiade kiad., 1962. 1054., 1077.
77. *Les Voyages du Seigneur de Villamont.* 1609. 473.; *Coryate's Crudities.* (1611) 1776. évi kiad. I., 107.
78. FRANKLIN, ALFRED: *i. m.* I., *La civilité, l'étiquette et le bon ton.* 1908. 289–291.
79. GOTTSCHALK, Alfred: *Histoire de l'alimentation et de la gastronomie . . .* 1948. II., 168., 184.
80. MONTAIGNE, M. de: *Essais, i. m.* 1054.
81. DUCLOS, C.: *Mémoires sur sa vie. In: Œuvres.* 1820. I., LXI.
82. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 61.

83. LABAT, J.-B.: *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale, i. m.* I., 282.
84. TOTT, baron de: *Mémoires.* I., 1784. 111.
85. GÉRARD, Ch.: *L'Ancienne Alsace à table.* 1877. 299.
86. A stockhalpeni levéltár és Alain DUBOIS: *Die Salzversorgung des Wallis 1500–1610. Wirtschaft und Politik.* 1965. 41–46. szerint.
87. Dr. CLAUDIAN bevezető jelentése az Első Nemzetközi F. I. P. A. L. Konferencián, 1964. 39.
88. FRANKLIN, A.: *La Vie privée d'autrefois. La Cuisine, i. m.* 32., 33., 90.
89. *Médit.* I., 138. o. és 1. jegyz.
90. Bouche-du-Rhône-i Levéltár, Marseille-i Tengernagyi Hivatal. B IX., 14.
91. SAVARY, J.: *i. m.* II., 778. h.
92. LEMERY, L.: *i. m.* 301.
93. A. N., 315, AP 2, 47, London, 1718. március 14.
94. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 77.
95. *Voyage . . . de M. de Guignes, i. m.* I., 378.
96. COLQUHOUN, Patrick: *Traité sur la police de Londres.* 1807. I., 128.
97. PINHEIRO DA VEIGA, Bartolomé: „La Corte de Felipe III". *In: Viajes de extranjeros por España y Portugal.* II., 1959. 136–137.
98. LEMERY, L.: *i. m.* 295.
99. BEATIS, Antonio de: *Voyage du cardinal d'Aragon . . . (1517–1518).* Ed. Madeleine HAVARD DE LA MONTAGNE, 1913. 119.
100. SAVARY, J.: *i. m.* V., 182. h.; I., 465.
101. CARACCIOLI: *Dictionnaire . . . sentencieux, i. m.* I., 24.
102. PARENTI, Giuseppe: *Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze.* 1939. 120.
103. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* VI., 21.
104. *Journal de voyage en Italie, i. m.* 1152.
105. MONTESQUIEU: *Voyages en Europe.* 282.
106. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 475.
107. FRANKLIN, A.: *i. m.* IX. *Variétés gastronomiques.* 1891. 135.
108. ACCARIAS DE SÉRIONNE, Jacques: *La Richesse de la Hollande.* 1778. I., 14., 192.
109. BOISSONNADE, P.: „Le Mouvement commercial entre la France et les îles Britanniques au XVIe siècle". *In: Revue historique,* 1920, 8.; BECHTEL, H.: *i. m.* II., 53. Abandon des pêcheries de Schonen en 1473.
110. PINHEIRO DA VEIGA, Bartolomé: *i. m.* 137–138.
111. SAVARY, J.: *i. m.* III., 1002. h. sk.; Ch. de LA MORANDIÈRE: *Histoire de la pêche française de la morue dans l'Amérique septentrionale.* 1962. 3 kötet: I., 145. sk. a zöld tőkehalra, 161. sk. a szárított tőkehalra vonatkozólag.
112. A. N., K sor. (visszaszolgáltatva Spanyolországnak), hiányos referencia.
113. TROCMÉ, E.–DELAFOSSE, M.: *Le Commerce rochelais de la fin du XVe siècle au début du XVIIe.* 1952.17–18., 120–123.; SAVARY, J.: *i. m.* III., 1000. h.
114. SAVARY, J.: *i. m.* III., 997. h.
115. B. N., n. a. [nord-atlantique–észak-atlanti-óceáni], 9389., Razilly lovag Richelieuhöz, 1626. nov. 26-án.
116. A. N., A. E., B III., 442.
117. DECHARME, Paul: *La Comptoir d'un marchand au XVIIe siècle d'après une correspondance inédite.* 1910. 99–110.; DELAMARE, N.: *Traité de police, i. m.* I., 607.; LA MORANDIÈRE, Ch. de: *i. m.* I., 1.: A halászok „így szokták mondani: 25 ezres tőkehalat fogtam, ami azt jelenti, hogy besózva ezer ilyen tőkehal 25 mázsát (à 50 kg)

nyom. Az igen szép eredmény 60 mázsa, a közepes 25 mázsa, a silány 10 mázsa ezerre számítva."

118. DELAMARE, N.: *i. m.* III., 1722. 65.
119. Moszkva, A. E. A., 7215–295., f° 28., Lisszabon, 1791. március 15.
120. UZTÁRIZ, G. de: *i. m.* II., 44.
121. DELAMARE, N.: *i. m.* I., 1705. 574. (1603.)
122. *Variétés, i. m.* I., 316.
123. FRANKLIN, A.: *La Vie privée d'autrefois*. . ., III. *La Cuisine, i. m.* 19. és jegyz. PARÉ, Ambroise: *Œuvres*. 1607. 1065.
124. DELAMARE, N.: *i. m.* III., 1719. 65.
125. ACCARIAS DE SÉRIONNE, J.: *La Richesse de la Hollande, i. m.* I., 14., 192.
126. ŒSAU, Wanda: *Hamburgs Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag vom 17–19. Jahrhundert. 1955.*
127. LE GRAND D'AUSSY, P. J.-B.: *Histoire de la vie privée des Français, i. m.* II., 168.
128. MARKANIAGA, Kamala: *Le Riz et la mousson*. 1956.
129. ANDRÉ, J.: *Alimentation et cuisine à Rome, i. m.* 207–211.
130. SAVARY, J.: *i. m.* 1761. III., 704. h. Maniguette-nek, sőt Maniquette-nek is nevezik. A. N., F^{12}, 70., f° 150.
131. SEMPERE Y GALINDO: *Historia del luxo y de las leyes suntuarias*. 1788. II., 2. o., 1. jegyz.
132. *Le Ménagier de Paris, i. m.* II., 125.
133. BRITO, Gomez de: *Historia tragico-maritima*. 1598. II., 416.; PRÉVOST, abbé: *i. m.* XIV., 314.
134. CLAUDIAN: *Rapport préliminaire, idézett cikk*, 37.
135. A. N., Marine B^7 463, f°s 65. sk.
136. MABLY: *De la situation politique de la Pologne*. 1776. 68–69.
137. BOILEAU: *Satires*. Garnier-Flammarion kiad., 1969., III. Satire. 62. sk.
138. GLAMANN, K.: *Dutch-asiatic Trade, 1620–1740*. 1958. 2. tábl., 14.
139. CARL, Ernst Ludwig: *Traité de la richesse des princes et de leurs États et des moyens simples et naturels pour y parvenir*, 1722–1723. 236.; NICKOLLS, John: *Remarques sur les avantages et désavantages de la France et de la Grande-Bretagne, i. m.* 253.
140. GLAMANN, K.: *i. m.* 153–159. A kínai cukor 1661 után eltűnik az európai piacról.
141. MACARTNEY, G.: *i. m.* II., 186.
142. ORTELIUS, A.: *Théâtre de l'univers*. 1572. 2.
143. CANABRAVA, Alice Piffer: *A industria do açucar nas ilhas inglesas e francesas do mar das Antilhas (1697–1755)*. 1946. Gépiratban. 12. sk.
144. Ciprusra vonatkozó olvasmányaim alapján írtam. Egy 1464-ben eszközölt óriási üzlet 800 métermázsára vonatkozott: MAS-LATRIE, L. de: *Histoire de l'île de Chypre*. III., 1854. 88–90.; 1463. március 12-én a velencei teherszállító gálya nem talál cukrot, mert szerény a termelés. A. d. S., Velence, Senato mar, 7, f° 107 v°.
145. SHEFFIELD, lord: *Observations on the commerce of the American States*. 1783. 89.
146. Párizsra vonatkozó, Lavoisier-től származó számadatok *in:* PHILIPPE, R.: *idézett cikk*, 569., I. táblázat, valamint HUSSON, Armand: *Les Consommations de Paris, i. m.* 330.
147. BELON, Pierre: *Les Observations de plusieurs singularitez et choses mémorables en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays étranges*. 1553. 106., 191.
148. RAYNAL, abbé: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. 1775. III., 86.
149. SOMBART, W.: *Der moderne Kapitalismus, i. m.* II^2, 1031.
150. ROME, J.-F. de: *i. m.* 62.

151. PRINGLE, M.: *Observations sur les maladies des armées, dans les camps et dans les prisons.* Fr. ford., 1755. I., 6.
152. FRANÇA, J. A.: *Une Ville des Lumières: la Lisbonne de Pombal.* 1965. 48.; CHANTAL, Suzanne: *La Vie quotidienne au Portugal après le tremblement de terre de Lisbonne de 1755.* 1962. 232.
153. DELUMEAU, Jean: *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle.* 1957. 331–339.; Genovára vonatkozóan vö. LALANDE, J. de: *Voyage en Italie.* VIII., 494–495.
154. *Variétés.* II., 223. o., 1. jegyz.
155. GROSLEY, J.: *Londres, i. m.* I., 138.
156. MERCIER, L.-S.: *L'An deux mille quatre cent quarante, i. m.* 41 o., a) jegyz.
157. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VIII. 1783. 340.
158. PINHEIRO DA VEIGA, B.: *i. m.* 138.
159. *Food in Chinese Culture, i. m.* 229–230.
160. *Uo.* 291.
161. PINHEIRO, B.: *i. m.* 138.
162. A. N., A. E., B1., 890, 1754. június 22.
163. BODIN, Jean: *La Réponse . . . au Paradoxe de M. de Malestroit sur le faict des monnoyes.* 1568, f° 1 r°.
164. ROCHECHOUART, Comte de: *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration.* 1889. 110.
165. DRAKE, Francis: *Le Voyage curieux faict autour du monde . . .* 1641. 32.
166. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 103.
167. HAKLUYT, R.: *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation.* 1599–1600. II., 98.
168. D'AUTON, Jean: *Histoire de Louys XII roy de France.* 1620. 12.
169. *Félix et Thomas Platter à Montpellier, 1552–1559 et 1595–1599, notes de voyage de deux étudiants bâlois.* 1892. 48., 126.
170. *Médit.* I., 180., 190.
171. Le Loyal Serviteur, *La Très Joyeuse et très Plaisante Histoire composée par le Loyal serviteur des faits, gestes, triomphes du bon chevalier Bayard.* Ed. J.-C. BUSHON, 1872. 106.
172. BECKMANN, J.: *i. m.* V., 2. Egy 1723-ból származó dokumentum szerint „bizonyos idő óta szokásba jövén, hogy a borokat vastag üvegből készült palackokba öntik, mindenféle emberek foglalkoznak azzal, hogy parafa dugókat gyártanak és árusítanak". A. N., G7, 1706, f° 177.
173. *Histoire de Bordeaux.* Ed. Ch. HIGOUNET, III. 1966. 102–103.
174. Archivo General de Simancas, Guerra antigua, XVI. Mondéjar levele V. Károlyhoz, 1539. dec. 2.
175. SAVARY, J.: *i. m.* V., 1215–1216. h.; *Encyclopédie,* 1765. XVII., 290. „Vin" címszó.
176. PATIN, Gui: *Lettres, i. m.* I., 211. (1650. dec. 2.)
177. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VIII., 1783. 225.
178. SAVARY, J.: *i. m.* IV., 1222–1223.
179. CARACCIOLI, L. A.: *i. m.* III., 112.
180. BENNASSAR, Bartolomé: „L'alimentation d'une capitale espagnole au XVIe siècle: Valladolid". *In: Pour une histoire de l'alimentation.* Ed. J.-J. HEMARDINQUER: *i. m.* 57.
181. DION, Roger: *Histoire de la vigne et du vin en France.* 1959. 505–511.
182. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* I., 271–272.
183. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* VI., 387.

184. HUSSON, A.: *i. m.* 214.
185. CHANG, K. C.: *in: Food in Chinese Culture, i. m.* 30.
186. LE GRAND D'AUSSY, P. J.-B.: *i. m.* II., 304.
187. *Uo.*
188. *Storia della tecnologia.* Ed. Ch. SINGER *et altri,* 1962. II., 144.
189. *Uo.* 144–145. és BECKMANN, J.: *Belträge zur Oekonomie.* 1781. 280.
190. TREVELYAN, G. Macaulay: *History of England.* 1943. 287. o., 1. jegyz.
191. PASSET, René: *L'Industrie dans la généralité de Bordeaux*. . .1954. 24. sk.
192. *Histoire de Bordeaux.* 1954. Ed. Ch. HIGOUNET: *i. m.* IV., 500., 520.
193. LE GRAND D'AUSSY, P. J.-B.: *i. m.* II., 307–308.
194. *Uo.* II., 315.
195. HUSSON, A.: *i. m.* 212., 218.
196. A. N., A. E., B^1, 757., 1687. július 17. Bonrepaus levele Seignelay-hez.
197. A. N., Marine, B^7, 463, f° 75.
198. Például DELAMARE, N.: *i. m.* II., 975., 976, vagy a legfelső politikai bíróság – Parlament – 1740 szeptemberében kelt határozata, amely éhínség idején tilalmat rendel el a sörre.
199. *Vom Bierbrauen.* Erffurth, 1575.
200. Elkallódott hivatkozás.
201. ESTEBANILLO-GONZÁLEZ: „Vida y hechos". *In: La Novela picaresca española, i. m.* (1966) 1779., 1796.
202. GACHARD, M.: *Retraite et mort de Charles Quint* . . ., *i. m.* II., 114. (1557. február 1.)
203. PLAISSE, André: *La Baronnie du Neubourg* . . ., *i. m.* 1961. 202.; SION Jules: *Les Paysans de la Normandie orientale: étude géographique sur les populations rurales du Caux et du Bray, du Vexin normand et de la vallée de la Seine.* 1909. 154.
204. SION, J.: *Uo.*
205. MUSSET, René: *Le Bas-Maine, étude géographique.* 1917. 304–305.
206. HUSSON, A.: *i. m.* 214., 219., 221.
207. *Storia della tecnologia, i. m.* II., 145.
208. *Chroniques de Froissart.* 1868. évi kiad. XII., 43–44.
209. MALOUIN, M.: *Traité de chimie.* 1735. 260.
210. *Storia della tecnologia, i. m.* II., 147. és FOLG Hans,: *Wem der geprant Wein nutz sey oder schad* . . . 1493, *idézve uo.* 147. o. és 73. jegyz.
211. SITTLER, Lucien: *La Viticulture et le vin de Colmar à travers les siècles.* 1956.
212. PASSET, R.: *i. m.* 20–21.
213. *Bilanci generali* 1912. I^1, LXXVIII.
214. SAVARY, J.: *i. m.* V., 147–148. h.
215. Emlékirat a metzi, touli és verduni három püspökségről, 1698, B. N., Ms. fr. 4285, f°, 41 v° 42.
216. GÉRAUD-PARRACHA, Guillaume: *Le Commerce des vins et des eaux de vie en Languedoc sous l'Ancien Régime.* 1958. 298., 306–307.
217. *Uo.* 72.
218. *Storia della tecnologia, i. m.* III., 12.
219. GIRARDIN, Jean: *Notice biographique sur Édouard Adam.* 1856.
220. LÉMERY, L.: *i. m.* 509.
221. PRINGLE, J.: *Observations sur les maladies des armées* . . ., *i. m.* II., 131.; I., 14., 134–135, 327–328.
222. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* II., 19. sk.
223. LEMERY, L.: *i. m.* 512.

224. PATIN, Gui: *Lettres, i. m.* I., 305.
225. AUDIGER: *La Maison réglée.* 1692.
226. SAVARY, J.: *i. m.* II., 216–217.
227. A normandiai kereskedők választott képviselői 1710-ben tiltakoznak az ellen a rendelet ellen, amely eltilt minden nem borból készült pálinkát. A. N., G^7, 1695., f° 192.
228. DELAMARE, N.: *i. m.* 1710. 975., valamint Le POTTIER DE LA HESTROY, A. N., G^7, 1687, f° 18. (1704) szerint ez a „találmány" valószínűleg a XVI. századból származik.
229. SAVARY, J.: *i. m.* II., 208. h. („Eau-de-vie" címszó alatt).
230. LÉRY, J. de: *Histoire d'un voyage faict en la terre du Brésil.* 1580. 124.
231. HAEDO, P. Diego de: *Topographia et historia general de Argel.* 1612. f° 38.
232. MANDELSLO, J. A. de: *i. m.* II., 122.
233. KÄMPFER, E.: *i. m.* III., 7–8, I., 72.
234. *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les mœurs, les usages etc. des Chinois.* V., 1780. 467–474., 478.
235. MACARTNEY, G.: *i. m.* II., 185.
236. PRÉVOST, abbé: *Histoire générale des voyages.* XVIII., 1768. 334–335.
237. Kollégám és barátom Ali MAZAHERI közlése szerint.
238. *Food in Chinese Culture, i. m.* Ed. K. C. CHANG. 122., 156., 202.
239. Alvaro Jara kéziratos feljegyzése.
240. Elkallódott hivatkozás.
241. Mlle de Montpensier emlékiratai, idézi: FRANKLIN, A.: La Vie privée d'autrefois, le café, le thé, le chocolat. 1893. 166–167.
242. ARGONNE, Bonaventure d': *Mélanges d'histoire et de littérature.* 1725. I., 4.
243. 1671. febr. 11-én, ápr. 15-én, május 13-án, okt. 25-én és 1672. jan. 15-én kelt levelek.
244. FRANKLIN, A.: *i. m.* 171.
245. Amszterdami Levéltár, Koopmansarchief, id. Aron Colace.
246. GEMELLI, CARERI, G. F.: *i. m.* I., 140.
247. DERMIGNY, L.: *i. m.* I., 379.
248. PATIN, Gui: *Lettres* I., 383., II., 360.
249. PEPYS, Samuel: *Journal.* 1937. kiad. I., 50
250. DERMIGNY, L.: *i. m.* I., 381.
251. FRANKLIN, A.: *i. m.* 122–124.
252. DERMIGNY, L.: *La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton . . ., i. m.* Mell. album, 4. és 5. tábl.
253. MACARTNEY, G.: *i. m.* I., 30–31.; IV., 227.
254. POLLARD, S.–CROSSLEY, D.: *The Wealth of Britain, i. m.* 166.
255. MACARTNEY, G.: *i. m.* IV., 218.; DERMIGNY, L.: *i. m.* II., 596. sk.
256. Leningrád, Levéltár; a pontos hivatkozás elkallódott.
257. *Food in Chinese Culture, i. m.* 70., 122.
258. GOUROU, Pierre: *L'Asie, i. m.* 133.
259. Idézi SAVARY, J.: *i. m.* IV., 992. h.
260. MACARTNEY, G.: *i. m.* II., 56.
261. SAVARY, J.: *i. m.* IV., 993. h.
262. A pontos hivatkozás elkallódott. Hasonló megjegyzés J. BARROW-nál, III., 1805. 57.
263. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum.*
264. SAVARY, J.: *i. m.* IV., 993. h.
265. UZTÁRIZ, G. de: *i. m.* Francia ford., 1753. II., 90.

266. Az itt következő részletek Antoine GALLAND után: *De l'origine et du progrez du café. Sur un manuscrit [arabe] de la Bibliothèque du Roy.* 1699; PRÉVOST, abbé: *i. m.* X., 304. sk.
267. TAVERNIER, J.-B.: *i. m.* II., 249.
268. *De plantis Aegypti liber.* 1592. XVI. fej.
269. VALLE, Pietro della: *Les Fameux Voyages . . .,* *i. m.* 1670. I., 78.
270. Fia, Jean de LA ROQUE tanúsága szerint: *Le Voyage de l'Arabie heureuse.* 1716. 364.
271. FRANKLIN, A.: *La Vie privée d'autrefois, le café, le thé, le chocolat, i. m.* 33.
272. *Uo.* 22.
273. *Uo.* 36.
274. *De l'usage du caphé, du thé et du chocolate.* Szerző n., 1671. 23.
275. FRANKLIN, A.: *i. m.* 45., 248.
276. Az itt következő egész fejezetre vonatkozólag vö. LECLANT, Jean: „Le café et les cafés à Paris (1644–1693)". *In: Annales E. S. C.,* 1951, 1–14.
277. FRANKLIN, A.: *i. m.* 255.
278. CHANTAL, Susanne: *La Vie quotidienne au Portugal . . .,* *i. m.* 256.
279. LE GRAND D'AUSSY, P. J.-B.: *i. m.* III., 125–126.
280. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* IV., 154.
281. MARTIN, Gaston: *Nantes au XVIII*^{e} *siècle. L'ère des négriers (1714–1774).* 1931. 138.
282. CHARLEVOIX, Pierre-François-Xavier de: *Histoire de l'Isle Espagnole ou de S. Domingue.* 1731. II., 490.
283. *Dictionnaire du commerce et des marchandieses.* Ed. M. GUILLAUMIN, 1841. I., 409.
284. A kávé különféle tulajdonságaira vonatkozóan lásd: Aron Colace levelezése, Gemeemte Archief Amsterdam, *több helyen,* 1751–1752.
285. MORINEAU, M.: „Trois contributions au colloque de Göttingen." *In: De l'Ancien Régime à la Révolution française.* Ed. A. CREMER, 1978. 408–409.
286. PARIS, R. *in: Histoire du commerce de Marseille.* Szerk. G. Rambert, V., 1957. 559–561.
287. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris.* I., 228–229.
288. Journal de Barbier. Ed. A de LA VIGEVILLE, 1721. nov. 29.
289. Idézi PINTO, Isaac de: *Traité de la circulation et du crédit.* 1771. 5.
290. MERCIER, L.-S.: L'An deux mille quatre cent quarante, *i. m.* 359.
291. A. d. S., Velence, Cinque Savii, 9, 257 (1693).
292. MICHELET, Jules: *Histoire de France.* 1877. XVII., 171–174.
293. LEMERY, L.: *i. m.* 476., 479.
294. THEVET, André: *Les Singularitez de la France antarctique.* 1558. Ed. P. GAFFAREL, 1878. 157–159.
295. *Storia della tecnologia, i. m.* III., 9.
296. DERMIGNY, L.: *i. m.* III. 1964. 1252.
297. Joan THIRSK nyomán (kiadatlan kommunikáció, Semaine de Prato, 1979).
298. A szó THEVET A.-tól: *i. m.* 158.
299. SAVARY, J.: *i. m.* V., 1363. h.
300. MONSÉGUR, M. de: *Mémoire (1708).* B. N., Ms. Fr. 24 228, f° 206.; BULFERETTI, Luigi – COSTANTINI, Claudio: *Industria e commercio in Liguria nell'età del Risorgimento (1700–1861).* 1966. 418–419.; LA LANDE, Jérôme de: *Voyage en Italie . . .* 1786. IX., 367.
301. SAND, George: *Lettres d'un voyageur.* Garnier-Flammarion kiad. 76.; *Petite Anthologie de la çigarette.* 1949. 20–21.
302. DERMIGNY, L.: *i. m.* III. 1253.

303. Idézi DERMIGNY, L.: *uo.* III., 1253.
304. *Uo.* 6. jegyz.
305. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 536. (Hamel utazása, 1668.)
306. CHANTAL, Suzanne: La Vie quotidienne au Portugal ... *i. m.* 256.
307. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 547.
308. PRÉVOST, abbé: *i. m.* XIV., 482.
309. Vö.: e mű III. kötetét, 379.

A felesleg és a legszükségesebb: a lakás, a ruházkodás és a divat

1. GOUBERT, P.: *Beauvais et le Beuvaisis de 1600 à 1730* ... *i. m.*, 230.
2. BENNASSAR, Bartolomé: *Valladolid au Siècle d'or. Une ville de Castille et sa campagne au XVIe siècle.* 1967. 147–151.
3. TAVERNIER, Jean-Baptiste: *Les Six Voyages* ... 1682. I., 350.
4. Személyes emlék és saját fénykép.
5. Gemelli CARERI, G. F.: *i. m.* II., 15.
6. MERCIER, L.-S. *Tableau de Paris, i. m.* I., 21.; II. 281.
7. *Uo.* IV., 149.
8. BARBIER, E. J. F.: *Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV., i. m.* I., 4.
9. ROUPNEL, Gaston: *La Ville et la campagne au XVIIe siècle.* 1955. 115.
10. PLANHOL, X. de: „Excursion de géographie agraire. IIIe partie: la Lorraine méridionale". *In: Géographie et histoire agraires, actes du colloque international de l'Université de Nancy, Mémoire n° 21.* 1959. 35–36.
11. VERMALE, F.: *i. m.* 287–288. és a jegyzetek.
12. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 159.
13. TRESSE, René: „La fabrication des faux en France". *In: Annales E. S. C.*, 1955. 356.
14. MAYERBERG, A. de: *Relation d'un voyage en Moscovie.* 1688. 105.
15. GUIGNES, M. de: *i. m.* II., 174–175
16. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 24.
17. *Uo.* 26.
18. *Uo.* 69–70.
19. MAYERBERG, A. de: *i. m.* 105–106.
20. *La Pologne au XVIIIe siècle par un précepteur français, Hubert Vautrin.* Ed. Maria CHOLEWO-FLANDIN, 1966. 80–81.
21. MANDELSLO, J. A. de: *i. m.* 1659. II., 270.
22. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 260.; GUIGNES, M. de: *Voyage à Péking* ... 1808. II., 11., 180. és *passim.*
23. YANG, L. S.: *Les Aspects économiques des travaux publics dans la Chine impériale.* 1964. 38.
24. CLÉMENT, Pierre–CHARPENTIER, Sophie: *L'Habitation Lao, dans les régions de Vientiane et de Louang-Prabang.* 1975.
25. *Voyage du Chevalier Chardin en Perse.* 1811. IV., 111. sk.
26. FAIL, Noël du: *i. m.* 116–118.
27. GEORGI, Johann Gottlieb: *Versuch einer Beschreibung der Russisch Kayserlichen Residenzstadt St Petersburg* ... 1790. 555–556.
28. KOLESCH, Hermann: *Deutsches Bauerntum im Elsass. Erbe und Verpflichtung.* 1941. 18. „Mikor az urasági földbérlő fel akarja építeni a házát, 5 *Hölzer*rel (fatörzs),

vagyis egy fejgerendával, egy koszorúfával, egy szelemenfával és két gerincszarufával számol."

29. VERMALE, F.: *i. m.* 253.
30. BARON, Romain: „La bourgeoisie de Varzy au XVIIe siècle." *In: Annales de Bourgogne,* 1964. júl.–szept., 191.
31. *Archéologie du village déserté.* 2 kötet, Cahiers des Annales, 27. sz. 1970.
32. PLANHOL, X de–SCHNEIDER, J.: „Excursion en Lorraine septentrionale, villages et terroirs lorrains". *In: Géographie et Histoire agraires, actes du colloque international de l'Université de Nancy, Mémoire n° 21.,* 1959, 39.
33. MERLE, Louis: *La Métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine.* 1958. III. fej., 75. sk.
34. *Ricerche sulle dimore rurali in Italia.* Ed. Centro di Studi per la Geografia etnologica, firenzei Egyetem, 1938-tól.
35. RAULIN, Henri: *La Savoie* (1977), a *L'Architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes* sorozat első kötete. A sorozat egy 1942 és 1945 között P. L. DUCHARTRE és G. H. RIVIÈRE által irányított, mindeddig kiadatlan felmérés adatait használja fel.
36. BALDACCI, O.: *La Casa rurale in Sardegna* 1952, a *Ricerche sulle dimore rurali . . .* c. *idézett sorozat* 9. száma.
37. SAIBENE C.: *La Casa rurale nella pianura e nella collina lombarda.* 1955.; VILAR P.: *La Catalogne et l'Espagne . . . i. m.* II.
38. HILAIRET, Jacques: *Dictionnaire historique des rues de Paris.* 6. kiad., 1963. I., 453–454., 553–554., 131.
39. JURGENS, Madeleine – COUPERIE, Pierre: „Le logement à Paris au XVIe et XVIIe siècles". *In: Annales E. S. C.,* 1962.
40. Az előzőkre vonatkozólag vö.: MERCIER, S.: *i. m.* I., 11., 270.
41. GOUBERT, P: *i. m.* 230. o., 34. jegyz.
42. ROUPNEL, G.: *i. m.* 114–115.
43. ZUMTHOR, P.: *La Vie quotidienne en Hollande . . ., i. m.* 55–56.
44. MUMFORD, Lewis: *La Cité à travers l'histoire.* 1964. 485–486.
45. LASLETT, Peter: *Un monde que nous avons perdu, i. m.* 7–8.
46. DERMIGNY, Louis: *Les Mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine.* 1964. 145. és GUIGNES, M. de: *i. m.* III., 51.
47. POLLARD S. – CROSSLEY, D.: *The Wealth of Britain, i. m.* 97. sk.; BARLEY, M. W.: *in: The Agrarian History of England and Wales.* Ed. Joan THIRSK, IV., 1967. 745. sk.
48. VENARD, Marc: *Bourgeois et paysans au XVIIe siècle. Recherches sur le rôle des bourgeois parisiens dans la vie agricole au sud de Paris.* 1957.
49. WATTS, William: *The Seats of the Nobility and Gentry in a collection of the most interesting and picturesque views . . .* 1779.
50. MORYSON, Fynes: *An Itinerary.* 1617. I., 265.
51. BRITO, Bernardo Gomes de: *Historia tragico-maritima.* VIII. 1905. 74.
52. ESCALANTE, Bernardino de: *Primeira historia de China* (1577). 1958. 37.
53. PRÉVOST, abbé: *i. m.* V., 507–508. (Isbrand Ides utazása, 1693.)
54. *Mémoires . . .,* par les missionnaires de Pékin, *i. m.* II., 1777. 648–649.
55. GONON M.: *La Vie quotidienne en Lyonnais d'après les testaments, XIVe–XVIe siècles.* 1968. 68.
56. SAINT–JACOB, P. de: *i. m.* 553., 159.
57. *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle.* Ed. Jeanne VIELLIARD, 1963, 29.

58. *Ordonnance de Louis XIV... sur le fait des eaux et forests, 13 août 1669.* 1703. 146.
59. DEFOE, Daniel: *Journal de l'année de la peste.* Ed. J. AYNARD, 1943. 115. sk.
60. *Médit... I.*, 415.
61. *Uo.* I., 234.
62. Idézi CARDAILLAC, Louis: *Morisques et chrétiens. Un affrontement polémique.* 1977. 388.
63. Branislava TENENTInek, az École des Hautes-Études munkálatai vezetőjének a tanúsága szerint.
64. HUET, Pierre Daniel: *Mémoire touchant le négoce et la navigation des Hollandais... en 1699.* Ed. P. J. BLOCK, 1903. 243.
65. AGA, Oszmán: *Journal.* Ed. R. KREUTEL és Otto SPIES: *Der Gefangene der Giauren.* 1962. 150.
66. VIVERO, Rodrigo de: *Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes.* Ed. Juliette MONBEIG: *i. m.* 180.
67. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 17.
68. *Le Japon du XVIIIe siècle vu par un botaniste suédois.* Ed. Claude GAUDON, 1966. 241–242.
69. GUIGNES, M. de: *i. m.* II., 178.
70. CHARDIN: *i. m.* IV., 120.
71. *Uo.* IV., 19–20.
72. SAKISIAN, Arménag: „Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVIIe siècle et ses trésors". *In: Journal asiatique,* 1937. április–június, 255–267.
73. A „biológia" szót több kritikusom túlzottnak találta. Természetesen nem kell szó szerint venni. De valóságos újratanulás nélkül minden *felnőtt* európai képtelen órákon át törökülésben maradni (Chardin, aki tíz évig élt Perzsiában, végül megszokta, s jól is érezte magát ebben a helyzetben). De igaz az ellenkezője is: indiaiak és japánok vallották be előttem, hogy egy párizsi moziban lopva maguk alá húzták lábukat az ülésen, s ezzel a számukra egyedül kényelmes helyzetet foglalták el.
74. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 257.
75. BARROW, John: *Voyage en Chine.* 1805. I., 150.
76. GUIGNES, M. de: *i. m.* 1795. I., 377.
77. SOUGEZ, Marie-Loup: *Styles d'Europe: Espagne.* 1961. 5–7.
78. Ezt a szót általában a „civilizációk" alacsonyabb szintjének a jelölésére használom.
79. LABAT, J.-B.: *i. m.* II., 327–328.
80. FREYRE, Gilberto: *Casa Grande e Senzala* 1933; *Sobrados et Mucambos.* 1936.
81. LABAT, J.-B.: *i. m.* IV., 380.
82. OULMONT, C.: *La Maison.* 1929, 10.
83. HAVARD, Henri: *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration...* 1890. IV., 345.; WILHELM, J.: *La Vie quotidienne au Marais, au XVIIe siècle.* 1966. 65–66.
84. FRANKLIN, A.: *i. m.* IX. *Variétés gastronomiques. 16.*
85. *Uo.* 19.
86. LA FRAMBOISIÈRE, N.-A. de: *Œuvres...* 1613. I., 115.
87. SAVARY, J.: *i. m.*, IV. (1762) 903.
88. *Uo.* II. (1760) 114.
89. HARRISON, William: „An historical Description of the Iland of Britaine." *In:* HOLINSHED, R.: *Chronicles of England, Scotland and Ireland.* 1901. I., 357.
90. MONTAIGNE, M. de: *Journal de voyage en Italie, i. m.* 1154.
91. POLLARD, S.–CROSSLEY, D.: *Wealth of Britain..., i. m.* 98., 112.

92. GACHARD, M.: *Retraite et mort de Charles Quint, i. m.* II. 11.
93. MONTAIGNE, M. de: *i. m.* 1129.
94. BRACKENHOFFER, Élie: *Voyage en France 1643–1644.* 1927. 143.
95. British Museum, Ms. Sloane, 42.
96. BRACKENHOFFER, É.: *i. m.* 10.
97. PAULMY, Marquis de: *i. m.* 132.
98. *Encyclopédie populaire serbo-croato-slovène.* 1925–1929. III., 447. Adataimat, hasonlókkal együtt, Mme Branislava Tenentinek köszönhetem.
99. MONTAIGNE, M. de: *i. m.* 1130.
100. MAFFEI, Edmond: *Le Mobilier civil en Belgique au Moyen Age.* É. n. 45–46.
101. A megelőző fejezetre vonatkozólag: *uo.* 48., 49.
102. MORAZÉ, Charles: *in: Éventail de l'histoire vivante.* 1953. Lucien Febvre-emlékkönyv. I., 90.
103. CABANÈS: *Mœurs intimes du passé.* I. sor. 1958. 44., 46.
104. MORAZÉ, Ch.: *idézett cikk,* 90–92.
105. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* XII., 336.
106. Elkallódott hivatkozás.
107. Idézi CABANÈS: *i. m.* 32.
108. MONTAIGNE: *i. m.* 1130–1132.
109. BRACKENHOFFER, É.: *i. m.* 53.
110. Idézi CABANÈS: *i. m.* 32.
111. *Uo.* 35.
112. B. N., Ms. fr. n. a. 6277, f° 222. (1585)
113. CABANÈS: *i. m.* 37. o. és jegyz.
114. MERCIER, L.-S.: *i. m.* XII., 335.
115. *Uo.* X., 303.
116. Comtesse d'AULNOY: *La Cour et la ville de Madrid; relation du voyage d'Espagne.* Plon, 1874–1876. 487.
117. WOLF, A.: *A History of Science, Technology and Philosophy in the 18th Century.* 1952. 547–549.
118. *Storia della tecnologia, i. m.* Ed. C. SINGER és mások. II., 653.
119. MAFFEI, E.: *i. m.* 5.; SAVARY, J.: *i. m.* III., 840. h.; II., 224. h.
120. MAFFEI, E.: *Uo.* 4.
121. HAUDRICOURT, André G.: „Contribution à l'étude du moteur humain." *In: Annales d'histoire sociale,* 1940. április, 131.
122. MAFFEI, A.: *i. m.* 14. sk.
123. *Uo.* 27–28.
124. Idézi FRANKLIN, A.: *i. m.* IX.: Variétés gastronomiques. 8., 9.
125. MAFFEI, E.: *i. m.* 36.
126. OULMONT, Ch.: *La Maison, i. m.* 68.
127. Ez a mondandója Mario Praz szép könyvének – *La Filosofia dell'arredamento.* 1964. –; bőségesen merítettem belőle az itt következő két oldalhoz.
128. Princesse PALATINE: *Lettres.* 1964. évi kiad. 353.: 1719. ápr. 14-én kelt levél.
129. A Vendôme téren egy magánpalota 1751-ben 104 000 livre-be kerül; 1788-ban a Temple utcában ugyanilyen magánpalota 432 000 livre-be. Ebben az összegben csak a nyersépítmény (alapozás, falak) költségei foglaltatnak. OULMONT, Ch.: *i. m.* 5.
130. *Uo.* 30.
131. *Uo.* 31.
132. MUMFORD, L.: *La Cité à travers l'histoire, i. m.* 487.
133. GUDIN: *Aux mânes de Louis XV.* Idézi OULMONT, Ch.: *i. m.* 8.

134. *Uo.* 9.
135. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* II., 185.
136. Névtelen: *Dialogues sur la peinture.* Idézi OULMONT, Ch.: *i. m.* 9.
137. PRAZ, M.: *La filosofia dell'arredamento, i. m.* 62–63., 148.
138. Idézi PRAZ, M.: *uo.* 146.
139. MUMFORD, L.: *i. m.* 488.
140. MERCIER, L.-S.: *i. m.* V., 22., VII., 225.
141. VIOLLET-LE-DUC, Eugène: *Dictionnaire raisonné d'archéologie française du XI*^{e} *au XVI*^{e} *siècle.* 1854–1868. VI., 163.
142. CASTER, G.: *Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450–1561. i. m.* 309.
143. *Journal d'un curé de campagne au XVII*^{e} *siècle.* Ed. H. PLATELLE, 1965. 114.
144. SÉVIGNÉ, Marquise de: *Lettres.* 1818. évi kiad. VII., 386.
145. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 353.
146. SION. J.: *Asie des moussons, i. m.* 215.
147. PANIKKAR, K. M.: *Histoire de l'Indie.* 1958. 257.
148. D'OHSSON, Mouradj: *Tableau général de l'Empire ottoman.* Idézi Georges MARÇAIS: *Le Costume musulman d'Alger.* 1930. 91.
149. MARÇAIS, G.: *uo.* 91.
150. MAGAILLANS, P. de: *Nouvelle Relation de la Chine, i. m.* 175.
151. VIVERO, R. de: *i. m.* 235.
152. VOLNEY: *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785.* 1787. I., 3.
153. LABAT, J.-B.: *i. m.* I., 268.
154. SAY, Jean-Baptiste: *Cours complet d'économie politique pratique.* V., 1829. 108.
155. BERTHET, abbé Marc: „Études historiques, économiques, sociales des Rousses". *In:* A travers les villages du Jura. 1963. 263.
156. MOHEAU: *i. m.* 262.
157. *Uo.* 261–262.
158. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 542.
159. PANE, Luigi dal: *Storia del lavoro in Italia.* 1958. 490.
160. *Voyage de Jérôme Lippomano, i. m.* II., 557.
161. VITAL, Orderic: *Historiae ecclesiasticae libri tredecim.* 1845. III., 324.
162. RENAN, Ary: *Le Costume en France.* É. n. 107–108.
163. BOUCHER, François: *Histoire du costume en Occident.* 1965. 192.
164. KLAVEREN, Jacob van: *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert.* 1960: „mode" az indexben és a 160. oldalon, a 142. jegyzetben: *Viajes de extranjeros por España, i. m.* II., 427.
165. FRÉZIER, Amédée: *Relation du voyage de la mer du Sud.* 1716. 237.
166. ESTEBANILLO-GONZÁLEZ: *Vida y hechos . . ., in: La Novela picaresca espanola, i. m.* 1812.
167. A *zocolik* [mai helyesírással: zoccoli; a *ford.* megj.] magas fatalpú körömpapucsok, amelyek a nedves talajtól védték a sétáló velencei nőket.
168. London, P. R. O. 30–25–157. Giornale autografo di Francesco Contarini da Venezia a Madrid.
169. LOCATELLI, S.: *Voyage de France, moeurs et coutumes françaises, 1664–1665.* 1905. 45.
170. JONES-DAVIES, M. T.: *Un peintre de la vie londonienne, Thomas Dekker, i. m.* 1958. I., 280.
171. MERCIER, L.-S.: *i. m.* I., 166–167.
172. VIVERO, R. de: *i. m.* 226.

173. *Voyage du chevalier Chardin . . . , i. m.* IV., 1.
174. *Uo.* IV., 89.
175. MARANA, Jean-Paul: *Lettre d'un Sicilien à un de ses amis.* Ed. V. DUFOUR, 1883. 27.
176. PAULMY, Marquis de: *i. m.* . 211.
177. SCHULIN, Ernst: *i. m.* 220.
178. PONI, Carlo: „Compétition monopoliste, mode et capital: le marché international des tissus de soie au XVIIIe siècle". Gépiratos kommunikáció a bellagiói kollokviumon.
179. MARANA, J.-P.: *i. m.* 25.
180. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VII., 160.
181. SAVARY, J.: *i. m.* V., 1262. h.; PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 225.
182. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 175.
183. *Uo.*
184. MERCIER, L.-S., idézi GOTTSCHALK, A.; *Histoire de l'Alimentation . . . i. m.* II., 266.
185. RUTLIGE, J.-J.: *Essai sur le caractère et les mœurs des François comparées à celles des Anglois, i. m.* 1776. 35.
186. CABANÈS: *Mœurs intimes du passé, 2e série, La vie aux bains, i. m.* 1954. 159.
187. *Uo.* 238–239.
188. *Uo.* 284. sk.
189. *Uo.* 232. sk.
190. PINSET, Jacques – DESLANDRES, Yvonne: *Historie des soins de beauté, i. m.* 1960. 64.
191. CABANÈS: *i. m.* 368., jegyz.
192. MUMFORD, L.: *i. m.* 586.
193. CARACCIOLI, L. A.: *i. m.* III., 126.
194. FRANKLIN, A.: *Les Magasins de nouveautés.* II., 82–90.
195. RUTLIGE, J. J.: *i. m.* 165.
196. CARACCIOLI, L. A.: *i. m.* II., 217–218.
197. A következő két szakaszhoz vö.: FANGÉ, A.: *Mémoires pour servir à l'histoire de la barbe de l'homme.* 1774. 99., 269., 103.
198. PAULMY, Marquis de: *i. m.* 193.
199. PRAZ, M.: *La filosofia dell' arredamento; i. m.*

A technikák elterjedése: energiaforrások és fémkohászat

1. MAUSS, M.: *Sociologie et anthropologie.* 1973. 371.
2. BLOCH, Marc: „Problèmes d'histoire des techniques". Richard LEFEBVRE DES NOËTTES „L'Attelage, le cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage" c. művének ismertetése *in: Annales d'historie économique et sociale,* 1932, 483–484.
3. LA ROËRIE, G.: „Les transformations du gouvernail". *In.: Annales d'histoire économique et sociale,* 1935. 564-583.
4. WHITE, Lynn: „Cultural climates and technological advances in the Middle Ages". *In:* VIATOR, II. 1971. 174.
5. 1730 és 1787 között a párizsi Parlament egész sereg rendelettel tiltja a sarló helyet-

tesítését kaszával: BESNIER, Robert: *Cours de droit.* 1963–1964. 55. Ugyancsak lásd: TRESSE, René, *In: Annales, E. S. C.*, 1955, 341–358.

6. Elkallódott hivatkozás, lehetséges, hogy Pirenne egyik előadásáról van szó.
7. Lásd e mű III. kötetét, 491. sk.
8. USHER, Abbot P.: *Historia de las invenciones mecànicas.* 1941. 280.
9. Idézi SORRE, M.: *i. m.* II., 220.
10. Elkallódott hivatkozás.
11. LE ROY LADURIE, E.: *Les Paysans de Languedoc, i. m.* I., 168.
12. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* IV., 30.
13. POINSOT, P. G.: *L'Ami des cultivateurs, i. m.* II., 39–41.
14. DUVERNEY, [Joseph] Pâris emlékirata, A. N., F^{12}, 647–648 (1750-ben tett javaslat arra, hogy mentesítsék a jövedelemadó alól „a kézi erővel megművelt földeket").
15. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 368.; PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 126.
16. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 141., 148.
17. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 487.
18. *Uo.* 460.
19. BAXA, Jacob – BRUHNS, Guntwin: *Zucker im Leben der Völker.* 1967. 35. SONNERAT elég pontos rajzokat készített ezekről a kezdetleges gépekről: *Voyage aux Indes orientales et à le Chine, i. m.* 1782. I., 108. – 25. sz. metszet: az olajmalom [olajütő].
20. *Mémoires . . .*, par les missionnaires de Pékin, *i. m.* 1977. II., 431.
21. François BERNIER utazása, *i. m.* 1699. II., 267.
22. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VIII., 4.
23. HUMBOLDT, A. de [von]: *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne, i. m.* II., 683.
24. SAINT-HILAIRE, A. de: *i. m.* I., 64. sk.
25. SANCHEZ ALBORNOZ, Nicolás: *La Saca de mulas de Salta al Peru 1778–1808.* Az Universidad Nacional de Litoral, Santa Fe, Argentina, kiadványa, 1965. 261–312.
26. CONCOLORCORVO: *Itinéraire de Buenos Aires à Lima.* Marcel Bataillon bevezetésével. 11.
27. *La economía espanõla según el censo de frutos y manufacturas de 1799.* 1960. VIII., XVII.
28. SÁNCHEZ ALBORNOZ, N.: *i. m.* 296.
29. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 251.
30. DEMOUGEOT, Émilienne: „Le chameau et l'Afrique du Nord romaine". *In: Annales E. S. C.*, 1960, 2. sz. 244.
31. PLANHOL, Xavier de: „Nomades et Pasteurs. I. Genèse et diffusion du nomadisme pastoral dans l'Ancien Monde". *In: Revue géographique de l'Est,* 3. sz. 1961, 295.
32. GUIGNES, M. de: *i. m.* I., 1808. 355.
33. PÉRÈS, Henri: „Relations entre le Tafilalet et le Soudan à travers le Sahara". *In: Mélanges . . . offerts à E. F. Gautier.* 1937. 409–414.
34. A pontos hivatkozás elkallódott. Minden bizonnyal: A. N., A. E., B III. Megjegyzéseinket mindenesetre megerősíti TAVERNIER, J.-B.: *i. m.* I., 108.
35. PRÉVOST, abbé: *i. m.* XI., 686.
36. *Libro de agricultura.* 1598. évi kiad. 368. sk.
37. ESTIENNE, C. – LIÉBAUT, J.: *L'Agriculture et maison rustique.* 1564. f° 21.
38. *François QUESNAY et la physiocratie, i. m.* II., 431. sk.
39. B. N. Metszettár, 1576 – térképek és alaprajzok, Ge D 16926 és 16937.
40. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* Brititsh Museum, London.
41. GUIGNES, J. de: *i. m.* III., 14.

42. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 212–213.; HALDE, J.-B.: *i. m.* II., 57.
43. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 53–54.
44. PRÉVOST, abbé: *Voyages . . .*, *i. m.* VII. 525. (Gerbillon)
45. Lásd e mű II. kötetét, 109.
46. *Médit.* I., 427.
47. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VIII., 263–264 (Pyrard utazása, 1608.)
48. *Les Six Voyage de Jean-Baptiste Tavernier, i. m.* II., 59.
49. BOTERO, Giovanni: *Relationi universali.* Brescia, 1599. II., 31.
50. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 72.
51. *Relazione di Gian Francesco Morosini bailo a Costantinopoli.* 1585. *In: Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato.* Ed. E. ALBÉRI, III. sor., III. kötet, 1855. 305.
52. *Médit.* I., 318.
53. GAUTIER, Théophile: *Constantinople.* 1853. 166.
54. LECLERCQ, J.: *De Mogador à Biskra, Maroc et Algérie,* 1881. 123.
55. BABEAU, A.: Le Village . . ., *i. m.* 308., 343–344.
56. Az említett angliai, írországi, spanyolországi, algériai, tuniszi, marokkói, arábiai, nápolyi, szardíniai, dániai és norvégiai vásárlásokra vonatkozólag lásd: A. N., Ol, 896–900 kartonokat.
57. A. d. S., Mantova, Aº Gonzaga, Genova 757.
58. A firenzei Orsz. Levéltár Medici-gyűjteményében végzett olvasmányaim alapján.
59. LE COUTEULX DE CANTELEU, J.-B.-H.: *Étude sur l'histoire du cheval arabe.* 1885. Főleg 33–34.
60. *Médit.* I., 260.
61. MICHELET, Jules: *Histoire de France.* Rencontre kiad. V., 1966. 114.
62. VASSELIEU (Nicolay): *Règlement général de l'artillerie . . .* 1613.
63. LAVOISIER: „De la richesse territoriale du royaume de France". *In: Collection des principaux économistes.* XIV., változatlan utánnyomás 1966, 595.
64. QUIQUERAN DE BEAUJEU, P.: *La Provence louée.* 1614. Az árkülönbség a továbbiak folyamán a dombvidékeknek a művelésbe való bevonásával túlzottá válik. 1718-ban az öszvér kétszer annyiba kerül, mint a ló. BAEHREL, R.: *Une Croissance: la Basse-Provence rurale, i. m.* 173.
65. BAEHREL, R.: *uo.* 65–67.
66. LAVOISIER: *i. m.* 595.; *Réflexions d'un citoyen-propriétaire.* 1792. B. N., Rp 8577.
67. MERCIER, L.-S.: *i. m.* I., 151.; IV., 148.
68. MERCIER, L.-S.: *i. m.* III., 300–301., 307–308.
69. MERCIER, L.-S.: *i. m.* IX., 1–2.
70. *Uo.* X., 72.
71. BARBIER, E. J. F.: *i. m.* I., 1–2.
72. MAKKAI, L.: „Productivité et exploitation de sources d'énergie, XIIe – XVIIe". Kiadatlan előadás, *Semaine de Prato,* 1971.
73. AFFAGART, Greffin: *Relation de Terre Sainte (1533–1534).* Ed. J. CHAVANON, 1902. 20.
74. BRAUDEL, F.: „Genève en 1603". *In: Mélanges d'histoire . . . en hommage au professeur Anthony Babel.* 1963. 322.
75. PHILIPPE, Robert: *Histoire et technologie.* Gépirat. 1978. 189.
76. KÄMPFER, E.: *i. m.* I., 10.
77. *Storia della tecnologia, i. m.* Ed. C. SINGER. II., 621. Lengyelországra vonatkozólag nem leltem meg újra a statisztikai adatot. Hiányos számadatok T. RUTOWSKI-nál: *A malomipar Galíciában* (lengyel nyelven), 1886.
78. Ez egyébként Vauban becslése is: *Projet d'une dime royale.* 1707. 76–77.

79. MAKKAI L.: idézett cikk.
80. *Storia della tecnologia, i. m.* II., 625–627., és PAYEN, Jacques: *Histoire des sources d'énergie.* 1966. 14.
81. WHITE, Lynn: *Technologie médiévale.* 1969. 108.
82. CERVANTES: *Don Quijote,* idézi WHITE, L.: *uo.* 109.; *Divina Commedia, Inferno.* XXXIV., *uo.* 109.; *Divina Commedia, Inferno.* XXXIV., 6.
83. *Storia della tecnologia, i. m.* 630.
84. A köv. két szakaszra vonatkozólag *uo.* III., 94. sk.
85. Modellje kiállítva az ulmi Deutsches Brotmuseumban.
86. ROMANO, Ruggiero: „Per una valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo XVIII". *In: Studi in onore di Amintore Fanfani.* 1962. V., 573–591.
87. Az összes előző számítást azoknak az adatoknak a segítségével végeztem, amelyeket J.-J. HEMARDINQUER közölt velem.
88. LOMBARD, Maurice: *L'Islam dans sa première grandeur.* 1971. 172. sk.
89. CRESCENTIO, Bartolomeo: *Nautica mediterranea.* 1607. 7.
90. *Annuaire statistique de la Meuse pour l'An XII.*
91. BAMFORD, Paul W.: *Forests and French Sea Power, 1660–1789.* 1956. 69., 207–208., és több helyütt, az előző két szakaszra vonatkozólag.
92. LEMAIRE, François: *Histoire et antiquités de la ville et duché d'Orléans.* 1645. 44.; DEVÉZE, Michel: *La Vie de la forêt française au XVI*^{e} *siècle.* 1961. 2 kötet.
93. SION, J.: *Les Paysans de la Normandie orientale . . ., i. m.* 1909. évi kiad. 191.
94. PHILIPPE, R.: *idézett gépirat.* 17.
95. LÜTGE, F.: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* 1966. 335.
96. GILLE, Bertrand: *Les Origines de la grande métallurgie en France.* 1947. 69., 74.
97. KECK, A.: *in: A lengyelországi bányászat rövid története (lengyelül),* 1960. 105.; KECKOWA, Antonina: *A Krakkó környéki szalinák a XVI–XVIII. században.* Lengyelül, német összefoglalással, 1969.
98. Az előző szakaszhoz lásd: Micheline BAULANT információi a Párizsi Iroda döntései alapján.
99. DEVÈZE, Michel kiadatlan beszámoló, *Semaine de Prato,* 1972.
100. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 163.
101. *Médit.* I., 112., 354., 158.
102. PLATTER, Thomas: *i. m.* 204.
103. GUEVARA, Antonio de: *Épistres dorées, morales et familières. In: Biblioteca de autores españoles.* 1850. XIII., 93.
104. JOHNSON, B. L. C.: „L'influence des bassins houillers sur l'emplacement des usines à feu en Angleterre avant circa 1717". *In: Annales de l'Est,* 1956. 220.
105. Elkallódott hivatkozás.
106. Idézi MERCIER, L.-S.: *i. m.* VII., 147.
107. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 488.
108. *Dictionnaire du commerce et des marchandises, i. m.* Ed. M. GUILLAUMIN, 1841. I., 295.
109. TOUTAIN, J.-C.: „Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958: I., Estimation du produit au XVIIIe s.". *In: Cahiers de l'I. S. E. A.,* 1961. július, 134.; LAVOISIER: *i. m.* 603.
110. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 12–13.
111. *Médit.* I., 200.
112. THUILLIER, Guy: *Georges Dufaud et les débuts du grand capitalisme dans la métallurgie, en Nivernais au XIX*^{e} *siècle.* 1959. 122. és az utalások a jegyzetben. Más példák Louis TRENARD-nál *in: Charbon et Sciences humaines.* 1966. 53. sk.

113. PRINET, Max: „L'industrie du sel en Franche-Comté avant la conquête française". *In: Mémoires de la société d'émulation du Doubs.* 1897. 199–200
114. ROUFF, M.: *Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle.* 1922. 368–386., 418.
115. LEJEUNE, Jean: *La Formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle.* 1939. 172–176.
116. *Médit.* I., 561.
117. NICKOLLS, J.: *Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande-Bretagne, i. m.* 137.
118. *Uo.* 136.
119. Lásd e mű III. kötetét, 490. sk.
120. NEF, John U.: „Technology and civilization". *In: Studi in onore di Amintore Fanfani.* 1962. V., 487–491.
121. Az ilyen számítások kockázatosak, tehát vitathatók. Az egész kérdést újra meg kellene vizsgálni LACOSTE, Jacques: „Rétrospective énergétique mondiale sur longue période (mythes et réalités)" javaslatai alapján, *In: Informations et réflexions,* 1978. április, 1. sz., aki PUTNAM: *Energy in the future* c. művére támaszkodik. Nem teszi kérdésessé azt az energetikai osztályozást, amelyet én adok, de 1. úgy véli, a preindusztriális korszak embereinek rendelkezésére álló energia jelentősebb volt, mint ahogy azt állítják, de ezt az energiát elpazarolták; 2. továbbá a XVI. században már jelentkező fahiány hatásaiban hasonlatos ahhoz az olajválsághoz, amelyen éppen most megyünk át.
122. *Histoire générale des techniques.* Ed. M. DAUMAS, 1965. II., 251.
123. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 223.
124. Lásd e mű III. kötetét, 434. sk.
125. MORGAN, Lewis: *The Ancient Society.* 1877. 43.
126. KUROWSKI, Stefan: *Historyczny proces wyrostu gospodarczego.* 1963.
127. WAGEMANN, E.: *Economía mundial, i. m.* I., 127.
128. DEYON, P.: *Amiens, capitale provinciale . . ., i. m.* 137.
129. TREMEL, Ferdinand: *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körber, 1526–1548.* 1960.
130. HAUDRICOURT, A.-G.: „La fonte en Chine: Comment la connaissance de la fonte der fer a pu venir de la Chine antique à l'Europe médiévale". *In:* Métaux et civilisations, 1946. II., 37–41.
131. *Voyage du chevalier Chardin, i. m.* IV., 137.
132. BELAIEW, N. T.: „Sur le 'damas' oriental et les lames damassées". *In: Métaux et civilisations.* I., 1945. 10–16.
133. MAZAHERI, A.: „Le sabre contre l'épée ou l'origine chinoise »de l'acier au creuset«". *In.: Annales E. S. C.,* 1958.
134. GILLES, J. W.: „Les fouilles aux emplacements des anciennes forges dans la région de la Sieg, de la Lahn et de la Dill". *In.: Le Fer à travers les âges.* 1956.; HURE, Augusta : „Le fer et ses antiques exploitations dans le Senonais et le Jovinien". *In: Bulletin de la société des sciences historiques . . . de l'Yonne,* 1933. 3.; „Origine et formation du fer dans le Sénonais". *Uo.* 1919, 33. sk.; GOUDARD, A.: „Note sur l'exploitation des gisements de scories de fer dans le département de l'Yonne". *In.: Bul. de la Société d'archéologie de Sens,* 1936, 151–188.
135. GILLES, J. W.: *idézett cikk.*
136. LABAT, J.-B.: *i. m.* II., 305.
137. *Histoire générale des techniques, i. m.* II., 56–57.
138. TREMEL, Ferdinand: *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich.* 1954. 52. sk.
139. *Uo.* 53. o., és 87. ábra.

140. BOUCHAYER, Auguste: *Les Chartreux, maîtres de forges.* 1927.
141. GUENÉE, B.: *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380–vers 1550), i. m.* 33. o., 22. jegyz.
142. *Storia della tecnologia, i. m.* Ed. C. SINGER. III., 34.; FRANÇOIS, R.: „Note sur l'industrie sidérurgique…" *In: Mémoires de la société nationale des antiquaires de France.* 1945. 18.
143. Nem találtam meg a Velencében tanulmányozott dokumentumot (A. d. S. vagy Museo Correr), amely megadja a vasmunkások létszámát. Ennek az iparnak jó leírásai találhatók 1527-re, 1562-re és 1572-re vonatkozólag: *in: Relazioni di rettori veneti in Terraferma.* XI., 1978. 16–17., 78–80., 117.
144. GASCON, Richard: *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle; Lyon et ses marchands.* 1971. 133–134.
145. HECKSCHER, Eli: „Un grand chapitre de l'histoire du fer: le monopole suédois". *In: Annales d'histoire économique et sociale,* 1932, 131–133.
146. *I. m.,* mell. statisztikai tábla.
147. UCCELLI, Arturo: Storia della tecnica. 1945. 87.

Technikai forradalmak és elmaradottság

1. MIELI, Aldo: *Panorama general de historia de la ciencia.* II., 1946. 238., 16. jegyz.
2. CIPOLLA, Carlo M.: *Guns and sails in the early Phase of European Expansions 1400–1700.* 1965. 104.
3. *Storia della tecnologia, i. m.* Ed. C. SINGER. II., 739.
4. LÜTGE, Friedrich: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, i. m.* 1966. 209.
5. *Storia della tecnologia, i. m.* 739.
6. WHITE, Lynn: *Medieval Technology and Social Change.* 1962. 101.
7. EHINGEN, Jorge de: *Viage…, in: Viajes extranjeros por España y Portugal.* Ed. J. GARCIA MENDOZA, 1952. 245.
8. CIPOLLA, C. M.: *i. m.* 106–107.
9. RENNEVILLE, C. de: *Voyages…, i. m.* V., 43.
10. SANUDO: *i. m.* III., 170. sk.
11. MOLLAT, Michel: *in: Histoire du Moyen Age, i. m.* Ed. E. PERROY 463.
12. és 13. BRANDI, Karl: *Kaiser Karl V.* 1937. 132.
14. SOMBART, W.: *Krieg und Kapitalismus, i. m.* 84–85.
15. *Chroniques de Froissart.* 1888. évi kiad. VIII., 37. sk.
16. SANUDO: *Diarii.* I., 1879. 1071–1072. h.
17. DAVIS, Ralph: „Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIe siècle". *In: Decadenza economica Veneziana nel secolo XVII.* 1957. 214–215.
18. Razilly lovag emlékirata Richelieu bíboroshoz, 1626. november 26., B. N., Ms. n. a., 9389, f° 66 v°.
19. Le Loyal Serviteur: *La Très Joyeuse et Très Plaisante Histoire… de Bayard, i. m.* 1872. évi kiad. 280.
20. MONLUC, Blaise de: *Commentaires.* Pléiade kiad., 1965. 34., 46.
21. Az előző két szakaszhoz vö.: SOMBART, W.: *Krieg und Kapitalismus, i. m.* 78. sk.
22. CASTRO, Miguel de: *Vida del soldado español Miguel de Castro.* 1949. 511.
23. MONTAIGNE, M. de: *Journal de voyage en Italie, i. m.* 1155.
24. *Médit.* II., 167.
25. Savorgnan de Brazza jelentése, a XVI. sz. utolsó éveire vonatkozólag: vagy a velencei A. d. S-ben, vagy a Museo Correrben.

26. SOMBART, W: *i. m.* 88.
27. *Uo.* 93.
28. BREEDVELT van VEEN, F.: *Louis de Geer 1587–1655.* Hollandul, 1935. 40., 84.
29. 1555 tájt? A párizsi A[rchives] N[ationales] Simancas-ba átvitt régi K szériája.
30. *Médit.* II., 168.
31. *Médit.* II., 134.
32. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum.*
33. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 374.
34. BLUM, A.: *Les Origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure.* 1935.
35. FEBVRE, Lucien–MARTIN, H. J.: *L' Apparation du livre.* 1971. 41–42.
36. *Uo.* 42., 47.
37. *Uo.* 47.
38. *Uo.* 20.
39. *Uo.* 36.
40. CARTER, T. F.: *The Invention of printing in China and its spread westward.* 1925. *Passim,* főleg 211–218.
41. LE ROY, Loys: *De la Vicissitude ou Variété des choses en l'Univers.* 1576. 100., idézi ÉTIEMBLE, René: *Connaissons-nous la Chine?* 1964. 40.
42. FEBVRE, L., MARTIN, H. J.: *i. m.* 60. sk., 72–93.
43. *Uo.* 134.
44. *Uo.* 15.
45. *Uo.* 262. sk.
46. *Uo.* 368.
47. *Uo.* 301.
48. *Uo.* 176–188.
49. POUJADE, Jean: *La Route des Indes et ses navires.* 1946.
50. *Médit.* I., 499.
51. A kérdés továbbra is vitás marad, legalábbis egy olyan szakember számára, mint Paul Adam. Ám meglepetéssel láttam azon az egyiptomi freskón, amelyik Hatsepszut királynő (vörös-tengeri) expedícióját ábrázolja Puntba, a négyszögletes vitorlájú egyiptomi hajók mellett egy kis odavalósi háromszögvitorlás bárkát. Erre a kis részletre hiába kerestem kommentárt az egyiptológusoknál.
52. Lásd e mű III. kötetét, 93.
53. HENNIG, Richard: *Terrae incognitae.* III., 1953. 122.
54. A témának jelentős irodalma van kezdve PELLIOT, P. cikkén: „Les grands voyages maritimes chinois au début du XVe siècle". *In: T'oung Pao,* XXX. 1933. 237–452.
55. HUMBOLDT, Alexandre de [von]: *Examen critique de l'histoire de la géographie du nouveau continent et des progrès de l'astronomie nautique aux quinzième et seizième siècles.* 1836. I., 337.
56. BODIN, Jean: *La République.* 1576. 630.
57. CANO, Thomé: *Arte para fabricar . . . naos de guerra y merchante.* 1611. 5 v°.
58. VITAL, Laurent: *Premier Voyage de Charles Quint en Espagne.* 1881. 279–283.
59. CZARTORYSKI múzeum, Krakkó, 35, f°s 35. és 55.
60. MENDOZA, G. de: *Histoire du grand royaume de la Chine . . .* 1606. 238.
61. VIVERO, R. de: *i. m.* 194.
62. HALDE, J.-B. du: *i. m.* II., 160.
63. BARROW, J.: *Voyage en Chine, i. m.* I., 62.
64. MACARTNEY, G.: *i. m.* II., 74–75.
65. HEERS, Jacques: *in:* „Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe–XIXe siècles". *XIIe Congrès . . . d'histoire maritime.* 1965. 22.

66. VIVERO, R. de: *i. m.* 22.
67. HEERS, J.: *idézett cikk.* 22.
68. VIDAL DE LA BLACHE, P.: *Principes de géographie humaine, i. m.* 266.
69. Joseph NEEDHAM előadása a Sorbonne-on.
70. GUIGNES, M. de: *Voyage à Peking . . ., i. m.* I., 353–354.
71. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 170.
72. *Voyage du médecin J. Fries, i. m.* Ed. W. KIRCHNER. 73–74.
73. CONCOLORCORVO: *i. m. 56–57.*
74. *Uo.* 56.
75. *Voyage faict par moy Pierre Lescalopier.* Részben közölte E. CLÉRAY, *in: Revue d'histoire diplomatique,* 1921. 27–28.
76. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 256.
77. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 47. sk.
78. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* III., 22–23.
79. FRIEDERICI, Georg: *El carácter del descubrimiento y de la conquista de América.* Spanyol kiadás, 1973. 12.
80. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* VI., 335.
81. HEERS, J.: *idézett cikk,* 16–17.; SCHURZ, W. L.: *The Manila Galleon.* 1959.
82. BERGIER, Jean-François: *Les Foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance.* 1963. 218. sk.
83. POSTAN, M.: *in.: The Cambridge Economic History of Europe.* II., 140., 147.
84. STOLZ, Otto: „Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten Deutschen Reichs". *In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1954, 18. és jegyz.
85. UZTÁRIZ, Gerónimo de: *Théorie et pratique du commerce et da la marine, i. m.* 1753. 255.
86. POSTAN, M.: *in: The Cambridge Economic History of Europe.* II., 149–159.
87. HALDE, P. du: *i. m.* II., 158–159.
88. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 158–159., 162., 164.
89. GEMELLI CARERI G. F.: *i. m.* IV., 319.
90. MACARTNEY, G.: *i. m.* IV., 17.; III., 368.
91. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* III., 29.
92. HEERS, Jacques: *Gênes au XV*^{e} *siècle.* 1961. 274. sk.; *Médit.* I., 527.
93. *Uo.* 277.
94. Sir John BURROUGH jelentése a hajó elfogásáról, HAKLUYT, R.: *The Principal Navigations* . . . 1927. évi kiad. V., 66. sk.; STERNBECK, Alfred de: *Histoire des flibustiers.* 1931. 158. sk.
95. *Médit.* I., 254., 260.
96. CAVAILLES, H.: *La Route française, son histoire, sa fonction.* 1946. 86–94.
97. SÉE, Henri: *Histoire économique de la France.* I., 1939. 294.
98. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* V., 331.
99. MACAULAY, idézi KULISCHER, J. M.: *Storia economica . . ., i. m.* II., 552.; BESANT, Sir Walter: *London in the time of the Stuarts.* 1903. 338–344.
100. YOUNG, Arthur: *Voyage en France.* 1793. I., 82.
101. SMITH, A.: *i. m.* II., 382.
102. DERMIGNY, L.: *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIII*^{e} *siècle, 1719–1833, i. m.* III., 1131. sk.
103. Lásd e mű II. kötetét, 306. sk.
104. BECHTEL, H.: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, i. m.* I., 328.
105. SAPORI, Armando: *Una compagnia di Calimala ai primi del Trecento.* 1932. 99.

106. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 164.
107. *Storia della tecnologia, i. m.* II., 534.
108. SAY, J.-B.: *Cours complet d'économie politique pratique.* 1966. évi kiad. II., 497. o., 2. jegyz.
109. *Der moderne Kapitalismus, i. m.* II., 231–420.
110. Lásd e mű II. kötetét, 306. sk.
111. *Uo.*
112. ROUFF, Marcel: *Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle (1744–1791).* 1922. 368. sk.
113. *Voyage du Chevalier Chardin . . ., i. m.* IV., 24. és 167–169.
114. GAUDIN, Thierry: *L'écoute des silences.* 1978.
115. *Storia della tecnologia, i. m.* III., 121.
116. A. d. S., Velence, Senato terra.
117. BLOCH, Marc: *Mélanges historiques.* 1963. II., 836.
118. Arch. Simancas, E° Flandes, 559.
119. WOLF, A.: *A History of Science technology and philosophy in the 16th and 17th centuries.* 332. sk.
120. SCHWENTER, D.: *Deliciae physico-mathematical oder mathematische und philosophische Ezquick stunden.* 1636.
121. A. N., A. E., B^{III}, 423, Hága, 1754. szept. 7.
122. MENSCH, Gerhard: *Das Technologische Patt.* 1977.

A pénz

1. FAIL, N. du: *Propos rustiques et facétieux, i. m.* 32., 33., 34.
2. SÉVIGNÉ, Marquise de: *i. m.* VII., 386.
3. A. N., H 2933, f° 3.
4. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 6., 10. sk.
5. A vérkeringés Harvey által történt felfedezésének dátuma 1628.
6. PETTY, William: „Verbum Sapienti" (1691). *In: Les Œuvres économiques.* I., 1905. 132.
7. TOLLENARE, L. F. de: *Essai sur les entraves que le commerce éprouve en Europe.* 1820. 193. és 210.
8. Gondolok itt a *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money*-re. 1691; vö. HECKSCHER, Eli: *La Epoca mercantilista.* 1943. 648. sk.
9. KLAVEREN, Jacob van: „Rue de Quincampoix und Exchange Alley, die Spekulationsjahre 1719 und 1720 in Frankreich und England". *In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1963. okt., 329–359.
10. Princesse PALATINE: *Lettres . . . de 1672 à 1722.* 1964. 419., az 1720. jún. 11-én kelt levél.
11. Lásd e mű II. kötetét, 355. sk.
12. GRAMMONT, Scipion de: *Le Denier royal.* 1620. 20. Több szerző szól erről az állításuk szerint apró, helytől függően különböző nagyságú téglácskákhoz hasonló sópénzről.
13. LABAT, J.-B.: *i. m.* III., 235.
14. *Uo.* 307.
15. *Monumenta missioniaria africana, Africa occidental, 1611–1621.* VI. Ed. Antonio BRASIO, 1955. 405.

16. LI CHIA-JUI: kínai nyelvű çikk, amelyről a *Revue Bibliographique de sinologie* számol be 54. számában. 1955.
17. Az olasz sajtóban megjelent cikk.
18. EINZIG, Paul: *Primitive money in its ethnological, historical and economical aspects.* 1948. 271–272.
19. *Uo.* 47. sk.; INGERSOLL, E.: „Wampum and its history". *In: American Naturalist,* 1883.
20. RANDLES, W. G. L.: *L'Ancien Royaume du Congo des Origines à la fin du XIXe siècle.* 1968. 71–72.
21. BALANDIER, G.: *La Vie quotidienne au royaume de Kongo . . . , i. m.* 124.
22. MAGALHÃES-GODINHO, Vitorino: *L'Économie de l'Empire portugais au XVe et XVIe siècles.* 1969. 390. sk.
23. BALANDIER, G.: *i. m.* 122–124.
24. SMITH, Adam: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations.* Francia kiad., 1966. I., 29.
25. VILAR, Pierre: *Or et monnaie dans l'histoire.* 1974. 321.
26. CHIVA, Isaac: gépiratos beszámoló Korzikáról; TALLION Germanie: „Dans l'Aurès: le drame des civilisations archaïques". *In: Annales E. S. C.,* 1957, 393–402.
27. LA BOULLAYE, François: *Les Voyages et observations du Sieur de la Boullaye . . .* 1653. 73–74.
28. LESUR, C. L.: *Des progrès de la puissance russe.* 1812. 96. o., 4. jegyz.
29. LEXIS, W.: „Beiträge zur Statistik der Edelmetalle". *In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* 1879, 365.
30. ROMANO, Ruggiero: „Une économie coloniale: le Chili au XVIIIe siècle". *In: Annales E. S. C.,* 1960, 259–285.
31. ROMERO DE TERRERO, Manuel: *Los Tlacos coloniales. Ensayo numismático.* 1935. 4., 5.
32. *Uo.* 13–17. Mexikóban 1814 előtt nem lesz rézpénz.
33. Elkallódott hivatkozás.
34. CLAVIÈRE, E.–BRISSOT, J.-P.: *De la France et des États-Unis.* 1787. 24. o. és 1. jegyz.
35. DOPSCH, Alfons: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte* 1930.
36. Például Korzikában: *Médit.* I., 351. o., 2. jegyz.
37. Museo Correr, Dona delle Rose, 181, f° 62.
38. TAKIZAWA, M.: *The Penetration of Money economy in Japan . . . , i. m.* 33. sk.
39. *Uo.* 38–39.
40. METRA, Andrea: *Il Mentore perfetto de'negozianti, i. m.,* III. 125.
41. Velence, MARCIANA: *Scritture . . . oro et argento.* VII–MCCXVIII. 1671; TUCCI, Ugo: „Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or". *In: Revue historique,* 1978.
42. A. N., A. E., B III, 265 (1686), Ált. feljegyzések.
43. MAGALHÃES-GODINHO, V.: *i. m.* 512–531.
44. *Uo.* 353–358.
45. *Uo.* 358. sk.
46. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* III., 278.
47. *Uo.* III., 2.
48. *Uo.* III., 226.
49. MAGALHÃES-GODINHO, V.: *i. m.* 357., 444. sk.
50. *Uo.* 323., 407. sk.
51. *Uo.* 356–358.

52. BALDUCCI PEGOLOTTI, F.: *Pratica della mercatura.* 1766. 3–4.
53. A megelőző szakaszokra vonatkozólag lásd: MAGALHÃES-GODINHO, V.: *i. m.* 399–400.
54. MAGAILLANS, P. de: *Nouvelle Relation de la Chine, i. m.* 169.
55. MAGALHÃES-GODINHO, V.: *i. m.* 518.
56. MANRIQUE, maestre: *Itinerario de las Misiones que hizo el Padre F. Sebastian Manrique.* 1649. 285.
57. B. N., Ms. fr. n. a. 7503, f° 46.
58. LAS CORTES, P. de: *idézett dokumentum,* f° 85 és 85v°.
59. *Idézett dokumentum,* 57.
60. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 43.
61. „Mémoire sur l'intérêt de l'argent en Chine". *In: Mémoires concernant l'histoire, les sciences, etc.,* par les Missionnaires de Pékin. IV., 1779. 309–311.
62. DERMIGNY, L.: *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton . . ., i. m.* I., 431–433.
63. GALLIANI, F. abbé: *Della Moneta.* 1750. 214.
64. UZTÁRIZ, G. de: *i. m.* 171.
65. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* VI., 353–354. (1719. évi kiad.).
66. Lásd e mű III. kötetét, IV. fej., 309.
67. A *Kipper- und Wipperzeit*re vonatkozólag LÜTGE, F.: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, i. m.* 289. sk.
68. HAMILTON, Earl J.: „American Treasure and Andalusian Prices, 1503–1660". *In: Journal of Economic and Business History,* I, 1928, 17., 35.
69. MANS, Raphaël du: *Estat de la Perse en 1660, i. m.* Ed. Ch. SCHEFER. 193.
70. MARX, Karl: *Le Capital.* Ed. sociales, 1950. I., 106., 2. jegyz.
71. SPOONER, Frank: *L'Économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493–1680.* 1956. 254.
72. *Uo.* 21.
73. KULISCHER, Josef: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit.* 1965. II., 330.
74. SAINT-JACOB, P de: *i. m.* 306.
75. ROVERE, Antonio della: *La crisi monetaria siciliana (1531–1802).* Ed. Carmelo TRASSELLI, 1964. 30. sk.
76. BARBIER, E. J. F.: *i. m.* I., 185.
77. Lásd e mű II. kötetét, II. fej., 188. sk.
78. A bekezdés részleteire vonatkozólag lásd e mű III. kötetét, 398.
79. „Maximes générales". *In: François Quesnay . . ., i. m.* I. N. E. D. kiad., II., 954. o. és 7. jegyz.
80. SOMBART, Werner: *Le Bourgeois.* 1926. 38–39.
81. GALIANI, F.: *Della Moneta, i. m.* 56.
82. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* I., 46.
83. LEXIS, W.: *idézett cikk.*
84. *Uo.*
85. MONTANARI, Geminiano: *La Zecca.* 1683. *In: Economisti del Cinque e Seicento.* Ed. A. GRAZIANI, 1913. 264.
86. PINTO, I. de: *i. m.* 14.
87. B. N., Ms. fr., 5581, f° 83.; vö.: *Il Mentore perfetto de'negozianti, i. m.* V., „Surate" címszó. 309.
88. SPOONER, F.: *i. m.* 170. sk.
89. KULISCHER, Josef: *i. m.* 1965. II., 344–345.

90. *Uo.*
91. EINAUDI, Luigi: bevezetés a *Paradoxes inédits du seigneur de Malestroit* c. műhöz. 1937. 23.
92. PASQUIER, E.: *Les Recherches de la France, i. m.* 719.
93. BRAUDEL, F.–SPOONER, F.: „Prices in Europe from 1450 to 1750". *In: Cambridge economic history of Europe, i. m.* IV., 445.; az amerikai arany- és ezüstárak természetesen Earl J. HAMILTONtól vannak.
94. PINTO, I. de: *i. m.* 33.
95. SCHUMPETER, J. A.: *Storia dell'analisi economica.* 1959. I., 386.
96. GALIANI, F.: *i. m.* 278.
97. PINTO, I. de: *i. m.* 34.
98. *Uo.* 34. jegyz.
99. A. N., F^{12}, 2175, III. Dokumentumok 1810-ből és 1811-ből az ostrom alatt felvett adósságok nem teljesítéséről.
100. SCHRÖTTER, F. W. von: *Fürstliche Schatz- und Rent-Cammer.* 1686. Idézi HECKSCHER, Eli: *i. m.* 652–653.
101. SAINT-JACOB, P. de: *i. m.* 212.
102. Lásd e mű II. kötetét, II. fej., 119. sk.
103. MALESTROIT, M. de: *„Mémoires sur le faict des monnoyes . . .". In: Paradoxes inédits du seigneur Malestroit, i. m.* Ed. Luigi EINAUDI, 1937. 105.
104. HUME, D.: „Essai sur la balance du commerce". *In: Mélanges d'économie politique, i. m.* 93.
105. MERCIER, L.-S.: *i. m.* IX., 319–320.
106. GOTEIN, S. D.: „The Cairo Geniza as a source for the history of Muslim civilization". *In: Studia islamica,* III., 75–91.
107. LAURENT, H.: *La Loi de Gresham au Moyen Age.* 1932. 104–105.
108. LAW, John: „Premier mémoire sur les banques". *In: Œuvres . . . contenant les principes sur le Numéraire, le Commerce, le Crédit et les Banques.* 1790. 197.
109. SCHNAPPER, B.: *Les Rentes au XVIe siècle. Histoire d'un instrument de crédit.* 1957. 163.
110. Lásd e mű II. kötetét, V. fej., 466. sk.
111. *Médit.* I., 527.
112. *Uo.* 528.
113. Elkallódott hivatkozás.
114. SCHUMPETER, J. A.: *i. m.* Olasz nyelvű kiad., I., 392.
115. *Uo.*
116. *Recherches sur le commerce.* 1778. VI.
117. GRAMONT, S. de: *Le Denier royal.* 1620. 9.

A városok

1. MARX, Karl: „L'idéologie allemande" (1846). *In:* MARX, Karl: *Pre-capitalist Economic Formations.* Ed. Eric HOBSBAWM, 1964. 127.
2. A jelen mű első (francia) kiadásában, 370.
3. *In: Towns and societies.* Ed. Philip ABRAMS–E. A. WRIGLEY, 1978. 9., 24–25.
4. *Voyages d'Ibn Battûta.* Ed. Vincent MONTEIL, 1969, I., 67–69.
5. BARON, R.: „La bourgeoisie de Varzy au XVIIe siècle". *In: Annales de Bourgogne, idézett cikk,* 161–208., főleg 163–181. és 208.
6. DEANE, P.–COLE, W. A.: *British Economic Growth.* 1964. 7–8.

7. GASCON, R., *in: Histoire économique et sociale de la France.* Ed. BRAUDEL és LABROUSSE, I^{1}. 403.
8. BECHTEL, H.: *Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters. 1350–1500.* 1930. 34. sk.
9. *Cahiers de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les états généraux de 1614.* Ed. Yves DURAND, 1966. 7.
10. SPENGLER, O.: *Le Déclin de l'Occident.* Franciául, 1948. II., 90. sk.
11. HALDE, J. B. du: *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise.* 1785. I., 3.
12. KÄMPFER, E.: *i. m.* III., 72.
13. KULISCHER, J.: *i. m.* Olasz kiad. II., 15–16.
14. CANTILLON, R.: *i. m.* 26.; REINHARDT, M.: „La population des villes ..." *In: Population,* 1954. április. 9. 287.
15. KULISCHER, J.: *i. m.;* Oroszországra vonatkozólag B. T. URLANIS (oroszul, Moszkva, 1966) 3,6 százalékot ad (500 000 főnyi városi lakosság). Idézi PAVLOV, V. I.: *Historical Premises for India's Transition to Capitalism.* 1978. 68.
16. BRIDENBAUCH, C.: *Cities in the Wilderness.* 1955. 6., 11; Japánra vonatkozólag Prof. FURUSHIMA, idézi SMITH, T. C.: *The Agrarian origins of modern Japan.* 1959. 68.
17. VRIES, Jan de: *The Dutch rural economy in the golden age, 1500–1700.* 1974. 86. o.: tábl.
18. CLOUSCARD, M.: *L'Être et le code.* 1972. 165.
19. JACOBS, Jane: *The Economy of cities.* 1970.
20. Idézi SAY, J.-B.: *Cours d'économie politique, i. m.* IV., 416–418.
21. LÜTGE, F.: *i. m.* 349.
22. GASCON, R. *in: Histoire économique et sociale de la France, i. m.* I^{1}, 360.
23. ABEL, W. alapján; hivatkozás és megvitatás e mű III. kötetében, 240.
24. STEINHAUSEN, Georg: *Geschichte der deutschen Kultur.* 1904. 187.
25. *La Civiltà veneziana del Settecento.* Ed. Giorgio Cini alapítvány, 1960. 257.
26. Elkallódott hivatkozás.
27. Archivo General de Simancas: *Expedientes de hacienda.* 157.
28. „Saco de Gibraltar". *In: Tres Relaciones históricas.* Collección de libros raros o curiosos. 1889.
29. *Médit.* I., 245.
30. PUSSOT, Jean: *Journalier ou mémoires.* 1857. 16.
31. CARL, Ernst Ludwig: *Traité de la richesse des princes et de leurs états.* 1723. II., 193., 195.
32. MAYERBERG, A. de: *i. m.* 220–221.
33. Lásd e mű III. kötetét, 386. sk.
34. MACARTNEY, G.: *i. m.,* II., 316.
35. MERCIER, L.-S.: *Tableau de Paris, i. m.* IX., 167–168.; VI., 82–83.; V., 282.
36. *Médit.* I., 313.
37. PERRIN, C.-E: „Le droit de bourgeoisie et l'immigration rurale à Metz au XIIIe siècle". *In: Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de la Lorraine,* XXX. 1921. 569.
38. BRUGMANS, H. J.: *Geschiedenis van Amsterdam.* 8 kötet, 1930–1933.
39. Lásd fent, I. fej., 39. jegyz.
40. Idézi MONTBAS, Hugues de: *La Police parisienne sous Louis XVI.* 1949. 183.
41. MERCIER, L.-S.: *i. m.* III., 226–227., 232., 239.
42. *Uo.* 239.

43. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 370.
44. *Voyage... de Pierre Lescalopier, i. m.* 32.
45. MAUERSBERG, Hans: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Zentraleuropäischer Städte in neueren Zeit.* 1960. 82.
46. *Voyage de M. de Guignes, i. m.* I., 360.
47. MANDELSLO, J. A. de: *i. m.* II., 470.
48. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 17–18.
49. TORRES BALBAS, Léopold: *Algunos aspectos del mudejarismo urbano medieval.* 1954. 17.
50. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 105.
51. LAVEDAN, P.–HUGUENEY, J.: *L'Urbanisme au Moyen Age.* 1974. 84–85. o. és 279. ábra.
52. HIGOUNET, Charles: „Les 'terre nuove' florentines du XIVe siècle". *In: Studi in onore di Amintore Fanfani.* III., 1962. 2–17.
53. MERCIER, L.-S.: *i. m.* XI., 4.
54. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* I., 190.
55. COREAL, F.: *Relation des voyages aux Indes occidentales, i. m.* I., 152., 155.
56. CORDIER, H.: „La Compagnie prussienne d'Embden au XVIIIe siècle". *In: T'oung Pao.* XIX. 1920. 241.
57. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 120.
58. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 230.
59. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VI., 221.; V., 67.; IX., 275.
60. SAVARY, J.: *Dictionnaire..., i. m.* V., 381. h.
61. QUOC THUC, Vu *in: Les Villes...* Ed. Société Jean Bodin, 1954–1957. II., 206.
62. Elkallódott hivatkozás.
63. Az 1561. évi *Padrón* szerint, Archivo General de Simancas, *Expedientes de hacienda,* 170.
64. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* VI., 366–367.
65. HÄPKE, Rudolf: *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt...* 1908.
66. GUENÉE, B.: *Tribanaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis..., i. m.* 48.
67. MERCIER, L.-S.: *i. m.* III., 1782. 124.
68. Sajtóban megjelent cikk, a pontos hivatkozás elkallódott.
69. HALDE, P. du: *i. m.* I., 109.
70. Az itt következő fejtegetésekhez felhasználtam az École des Hautes Études kiadatlan kollokviumának anyagát, VI. szekció: *Les Villes.* 1958.
71. MANTRAN, R.: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, i. m.* 27.
72. MANS, Raphaël du: *Estat de la Perse en 1660...* Ed. Ch. SCHEFER, 1890. 33.
73. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* II., 98.
74. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* I., 262.
75. ABEL, W.: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft.* 1962. 48., 49.
76. PECLE, Giovanni–FELLONI, Giuseppe: *Le monete genovesi.* 1975. 27–30.
77. SOMBART, W.: *Le Bourgeois, i. m.* 129.
78. BEC, C.: *Les Marchands écrivains à Florence, 1375–1434.* 1967. 319.
79. MUMFORD, L.: *i. m.* 328–329.
80. A következő két paragrafus Max Weberből merít.
81. SANUDO, M.: *Diarii.* XXVIII., 1890. 625 h.
82. NICKOLLS, J.: *Remarque sur les avantages de la France..., i. m.* 215.
83. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VIII., 163.
84. SLICHER VAN BATH, B. H.: *Yield Ratios, 810–1820, i. m.* 16.
85. Lásd e mű III. kötetét, 386. sk.

86. GERNET, J.: *Le Monde chinois, i. m.* 371.
87. PRÉVOST, abbé: *Voyages . . . , i. m.* X., 104., Bernier után.
88. *Uo.* 103.
89. VIVERO, Rodrigo de: *Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes.* Ed. Juliette MONBEIG, 1972. 66–67.
90. YASAKI: *Social Change and the City in Japan, i. m.* 1968. 133., 134., 137., 138., 139.
91. SIEFFERT, R.: *La Littérature japonaise.* 1961. 110. sk.
92. VIVERO, R. de: *i. m.* 58., 181.
93. MUMFORD, L.: *La Cité à travers l'histoire, i. m.* 554–557.
94. LAVEDAN, P.–HUGUENEY, J.: *Histoire de l'Urbanisme, i. m.* 383.
95. SOMBART, W.: *Luxus und Kapitalismus, i. m.* 37. sk.
96. MERCIER, L.-S.: *i. m.* VIII., 192.
97. MIRABEAU, père: *L'Ami des Hommes ou Traité de la population.* 1756. II. rész., 154.
98. MERCIER, L.-S.: *i. m.* I., 286.
99. LAVOISIER: *De la richesse territoriale du royaume de France.* 1966. évi kiad., 605–606.
100. QUESNAY, F.: „Questions intéressantes sur la population, l'agriculture, et le commerce . . ." *In: F. Quesnay et la physiocratie, i. m.* II., 664.
101. METRA, A.: *Il mentore perfetto . . . , i. m.* V., 1., 2.
102. SOMBART, W.: *Luxus und Kapitalismus, i. m.* 30.
103. STRONGOLI, principe di: *Ragionamenti economici, politici e militari.* 1783. I., 51., idézi PANE, L. dal *in: Storia de lavoro in Italia, i. m.* 192–193.
104. *Uo.*
105. BOUVIER, René–LAFFARGUE, André: *La Vie napolitaine au XVIII*^{e} *siècle.* 1956. 84–85.
106. *Uo.* 273.
107. BROSSES, C. de: *Lettres historiques et critiques sur l'Italie.* VII. évf. II., 145.
108. BOUVIER, R.–LAFFARGUE, A.: *i. m.* 273.
109. *Uo.* 237.
110. GEORGI, Johann Gottlieb: *Versuch einer Beschreibung der . . . Residenzstadt St. Petersburg, i. m.*, az itt következő összes fejezetre vonatkozólag.
111. *Guide Baedeker Russie.* 1902. 88.
112. SAVARY, J.: *i. m.* V., 639 h.
113. DELUMEAU, J.: *i. m.* 501. sk.
114. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 12.
115. *Uo.* 176–177.
116. GEMELLI CARERI, G. F.: *i. m.* IV., 142., 459.
117. Missionnaires de Pékin: *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les mœurs . . . , i. m.* III., 1778. 424.
118. P. Amiot 1752. okt. 20-áról keltezett levele Pekingből. *In: Lettres édifiantes et curieuses écrites des missions étrangères.* XXIII., 1811. 133–134.
119. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 176–177.
120. *Uo.* 278.
121. HALDE, J.-B. du: *i. m.* I., 144.
122. MENDOZA, G. de: *Histoire du grand royaume de la Chine . . . i. m.* 195.
123. MACARTNEY: *i. m.* III., 145.
124. SONNERAT, P.: *i. m.* II., 13.
125. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 277–278.
126. PRÉVOST, abbé: *i. m.* VI., 126.
127. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 278. sk.

128. MAGAILLANS, P. de: *i. m.* 268–271.
129. *Uo.* 272–273.
130. *Uo.* 150–151.
131. *Uo.* 153–154.
132. Az itt következő oldalakhoz a következő műveket használtam fel: BESANT, William: *London in the Eighteenth Century.* 1902; PARREAUX, André: *La Vie quotidienne en Angleterre au temps de George III.; PEILLARD, Léonce: La Vie quotidienne à Londres au temps de Nelson et de Wellington, 1774–1852.* 1968; LEMONNIER: *La Vie quotidienne en Angleterre sous Elizabeth.;* REDDAWAY, T. F.: *The Rebuilding of London after the Great Fire.* 1940; *The Ambulator or the strargew's Companion in a tour of London.* 1782; RUDE, Georges: *Hanoverian London.* 1971; DOROTHY GEORGE, M.: *London Life in the Eighteenth Century.* 1964.
133. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* I., 193.
134. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* I., 149.
135. STOW, John: *A Survey of London.* (1603.) 1720. II., 34.
136. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* I., 177.
137. COLQUHOUN, P.: *i. m.* I., 293–327.
138. JONES-DAVIES, M. T.: *i. m.* I., 166.
139. PETTY, W.: *Traité des taxes et contributions. In: Les Œuvres économiques de Sir William Petty.* 1905. II., 39–40.
140. COLQUHOUN, P.: *i. m.* I., 166–168., 250–251.
141. MUMFORD, L.: *La Cité à travers l'histoire, i. m.* 375. sk.
142. COLQUHOUN, P.: *i. m.* II., 301–302.
143. ROUSSEAU, Jean-Jacques: „Émile". *In: Œuvres complètes.* IV., Pléiade kiad., 1969. 851.
144. MERCIER, L.-S.: *L'An deux mille quatre cent quarante, i. m.*

Zárófejezet

1. MACARTNEY, G.: *i. m.* III., 159.

A TÉRKÉPEK ÉS GRAFIKONOK JEGYZÉKE

1. Mexikóban az ember helyét elfoglalják a nyájak 27
2. A világ népessége (XIII–XX. század) 33
3. A lakosság vándorlása a XVIII. századi Kínában 37
4. Civilizációk, kultúrák és primitív népek 1500 körül 52–53
5. A népesség alakulása a múltban: keresztelés, temetés 66–67
6. A búza és a zab ára a párizsi gabonaárfolyam jegyzéke szerint 109
7. Egy berlini kőműves család költségvetése 1800 körül 129
8. A kukorica különböző nevei a Balkánon 166
9. XVI. századi párizsi lakások 282
10. Hajózás lefelé és fölfelé az Atlanti-óceánon: a nagy felfedezések 407
11. Hírek útban Velence felé 426–427
12. Párizs a Forradalom idején 502
13. Szentpétervár térképe 1790-ben 537
14. Peking a XVIII. században 544

A KÉPEK JEGYZÉKE

A világ lakossága millió lakosban 35
A befagyott Temze 1814-ben 43
Fókavadászat Svédországban a XVII. században 61
Vadászat Perzsiában (XVII. század) 64
Lerongyolódott, éhező spanyol katonák (1641) 72
A vérbaj kezelése kiégetéssel 77
Pestis elleni körmenet (XV. század) 79
Karaván útban a sivatag felé 93
Ifj. Breughel: Az aratók ebédje 102
Van Gogh: Az arató 117
Az arató. A Les Heures de Notre-Dame illusztrációja 117
Nemzetközi búzakereskedelem a Visztulán 126
A perlachplatzi piac Augsburgban (XVI. század) 136–137
A malomhálózat sűrűsége 139
Rizspalántakert Kínában (XIX. század) 148
A rizs kézi cséplése 150
Árasztásos rizstermelés: a talaj megművelése bivallyal; öntözés 152–153
Indián kukoricaültetvény 161
Az inkák és a burgonyatermelés 170–171
Alba herceg lakomája Párizsban (XVIII. század) 195
Parasztok ebédkészítés közben (XV. század) 196
Parasztcsalád étkezése a XVII. században 197
Sózotthús-árusítás (XV. század eleje) 200
A kifinomult kínai konyhaművészet 204
Tőkehalhalászat (XVIII. század) 223
A sör, a bor és a dohány 244
A csokoládéreggeli Spanyolországban 253
A csokoládéreggeli Itáliában 253
Török kávéház belseje 259
A párizsi Procope-kávéház 263

A delfti utca (Vermeer) 271
Japán ház 277
Szalmafedeles német parasztházak (XVI. század) 278
A perzsa miniaturista (XV. század) 290
A francia író (XVIII. század) 291
Hajladozás nélkül főzni: német tűzhely emelt tűztérrel 303
Polgári lakásbelső Hollandiában (XVII. század) 308
Kínai mandarin (XVIII. század) 314
Fekete spanyol öltözék 320
*Zocoli*k 323
Fürdő a XV. században 331
Aratás kaszával a XVI. században 338
A vízimalom mechanizmusa (1607) 355
Favágók munka közben (1800 körül) 364
Lyon a XVII. században 367
Japán kovácsműhely a XVII. században 375
Gépesített tiroli kovácsműhely 376
A Croix-de-Lorraine-i ezüstbányák (XVI. század) 383
Ágyúvontatás a XV. században 388
Tüzérség a hajók fedélzetén 391
Gutenberg „36 soros Bibliája” 400
XVII. századi kereskedelmi hajók 405
XVII. századi országút 415
A brüggei daru a középkorban 434
Adószedők 438
Pénz eperfakéregből 446
Gyarmati papírpénz (Massachusetts) 450
Ming-kori pénzek 456
Pénzverés (1521) 464
Aranyérmék a XIII. és XIV. századból 470
Law bankjegye 479
Bilbao élelmiszerellátása 493
Peking falai és kapuja (XVIII. század eleje) 499
A londoni kikötő a XVIII. század végén 550–551

MUTATÓ

Abel, Wilhelm 131
Abesszínia, abesszinek 55, 177, 218, 408, 443
Abrams, Philip 486
Acapulco 174, 205, 216, 325, 411, 418
Adam, Édouard 248
Adam, Jean 547
Adam, Robert 311
Aden 260
Adige 420
Adour 362
Adriai-tenger 287
Aersten, Pieter 316, 317
Afganisztán, afgánok 60, 94
Afrika 28, 30, 34, 36, 38, 48, 57, 111, 142, 158, 168, 226, 236, 268, 295, 346, 401, 404, 406, 408, 409, 444, 454, 524
  Dél-Afrika 60, 95, 106, 409
  Észak-Afrika 36, 60, 61, 80, 215, 218, 232, 350, 351, 386, 396, 397, 466
  Fekete-Afrika 27, 34, 48, 54, 58, 98, 101, 176, 212, 288, 294, 316, 327, 342, 348, 439
  Közép-Afrika 57
  Nyugat-Afrika 412
Agra 529
Agricola, Georg Bauer 356, 383, 432
Aigina (Egina) 524
Aigues-Mortes 501
Aix-en-Provence 206
Akbar, indiai uralkodó 453
Alaminos, Antonio de 418
Alarik, nyugati gót király 225
Alaszka 29, 96, 217, 445
Alba herceg, Fernando Alvarez de Toledo 350, 351, 367, 392
albánok 197
Alleppo 260, 328, 452, 509
Alès 368
Alessandro della Purificiazione 474
Aleut-szigetek 64
Alexandrette (Iskenderun) 509
Alexandria 108, 111, 215, 387, 410, 477, 509
Alföld 358
Algarve 218
Algéria 277, 447, 495
Algír 16, 251, 260, 285, 315, 492
al-Kindi 251
Alláhábád 529
Allevard 380
Almaden 383
al-Maszúdi, Ali ibn Huszain 408
Alpini, Prospero 260
Alpok (Alpes) 56, 57, 62, 212, 238, 275, 305, 328, 352, 374, 464, 465, 495, 521
  Nyugati-Alpok 380
Amazonas 95
Amazonia 57
Amboise, Jacques d' 280
Ambroise-Didot, François I. 401
Amerika 16, 27–30, 34, 35, 39, 41, 42, 48, 51, 62, 63, 77, 79, 85, 87, 96, 101, 103, 106, 108, 142, 143, 155, 158, 159, 162, 164, 165, 168, 169, 174–176, 178, 181, 182, 192, 200, 205, 217, 220, 227, 230, 236, 241, 266, 267, 296, 327, 329, 343–345, 362, 363, 396, 401, 406, 409, 417, 419, 432, 445, 448, 449, 454, 461, 462, 465, 478, 489–491, 498, 501, 503, 509, 511, 523, 524, 529, 564
  Dél-Amerika 58, 95, 159, 216, 250, l. még Spanyol-Amerika
  Észak-Amerika 29, 57, 95, 182, 252, 275, 343
Amerikai Egyesült Államok 41, 44, 56, 69, 95, 175, 312, 368, 426, 429, 447, 449, 529, 559
Amiens 70, 374, 389, 417
Amman, Jost 433

Amszterdam 14, 58, 83, 124, 126, 127, 192, 226, 227, 230, 250, 254–256, 267, 274, 283, 321, 384, 435, 444, 452, 467, 468, 480, 488, 496, 518, 528, 531, 533
Amszterdam-sziget (Új-Amszterdam) 65
Amu-Darja völgye 102
Amur 94, 96
Anáhuac 159
Anatólia 345
Andalúzia 165, 218, 237, 239, 247, 328, 350, 487
Andok 95, 160, 162, 168, 178, 343, 344, 524
Angkor Vat 145
Anglia, angolok 32, 41, 49, 62, 65, 70, 71, 75, 76, 87, 95, 99, 108, 112, 114, 120–122, 124, 133–135, 167, 169, 172, 173, 185, 186, 201, 202, 209–211, 219, 222, 229, 231, 233, 237, 241, 242, 249, 250, 252, 254–257, 261, 265, 267, 268, 273, 279, 297–299, 304, 305, 309, 311, 317, 329, 330, 334, 351, 355, 359, 362, 366, 368–370, 373, 375, 377, 382, 385, 386, 389, 390, 392, 394, 397, 401, 402, 410, 423, 426, 435, 441, 444, 449, 454, 463, 466, 467, 470, 471, 476–479, 483, 488, 489, 493, 497, 510, 515, 518, 522, 531, 532, 548, 555, 556, 559, 564
Angola 445
Anjou 368
Anjouk 535
Anna, Ausztriai 87, 210
Anna, angol királynő 532
Antillák 29, 106, 162, 206, 217, 231, 249, 250, 362, 406, 409, 448
Antwerpen 125–126, 185, 226, 230, 247, 305, 374, 402, 465, 509, 553
Anzin 368
apacsok l. indiánok
Apollóniosz Pergaiosz 403
Aquitania 110
Arábia, arabok 91, 98, 108, 145, 210, 229, 264, 377, 406, 408, 412, 454
Aragón bíboros, Luigi d' 216
Aragónia 515
Aranyszarv-öböl 505, 512
araukánok l. indiánok
Arbeau, Thoinot 194
Arcis-sur-Aube 488
Ardennek 118
Argenson, Marc René d' 523
Argenteuil 138
Argentína 42, 62, 95, 103, 106, 123, 205, 236, 344, 416, 448, 524
Arhangelszk 101, 364, 467
Arica 163
Arisztophanész 519
Arkhimédész 402, 403
Arles 123, 355, 359
Armagnac bíboros, Georges d' 82
Arno 522
Artois 112, 114, 119, 133, 368
Assam 228
Asztrahany 94, 97, 101, 243, 397, 541
Atabinen, Resid Saffet 91
Athén 519, 524
Atlanti-óceán 28, 58, 92, 106, 107, 115, 182, 201, 212, 217, 236, 264, 287, 300, 327, 355, 359, 403, 406, 408–410, 426, 442, 451
Attika 519
Attila, hun uralkodó 91
Auge 199, 244
Augsburg 81, 138, 172, 212, 233, 328, 353, 393, 465, 492, 506
Aulnoy grófnő, Marie Catherine Le Jumal de Barneville 304
Aurangzeb, indiai uralkodó 73, 202, 266, 284, 342, 348, 396, 418, 453–455, 529, 542
Aurès 447
Ausztrália 26, 95, 181, 328
Ausztria 374, 376, 452, 506
Auton, Jean d' 237, 389
Auvergne 112, 197, 213, 495
Avalos, Fernando Francisco de (Pescara márki) 47
avarok 92
Avelon-folyó 380
Avignon 82, 187, 398
Ayala, Roselyne de 16–17
Azori-szigetek 229, 236, 409
aztékok l. indiánok
Ázsia 26, 34, 36, 38, 43, 72, 74, 144, 146, 150, 152, 158, 217, 227, 236, 255, 277, 329, 347, 349, 377, 387, 454, 525, 526
  Dél-Ázsia 176
  Délkelet-Ázsia 176, 276
  Közép-Ázsia 91, 345, 354, 376, 455

Báb-el-Mandeb 454
Babilon 422, 477
Babilónia 241
Babur 94, 397
Bach, Johann Sebastian 88
Bachelard, Gaston 187
Bacon, Roger 386
Bagdad 452, 526
Bahia (São Salvador) 217, 268, 505, 523, 524
Bajkál-tó 96

Bajorország 70, 81, 493
Balázs, Étienne 16
Baleárok 410
Balkán 30, 46, 80, 108, 165, 196–198, 267, 277, 287, 345, 349, 401, 417
Baltikum, baltiak 94, 120, 126, 329
Balti-tenger 218, 238, 250, 359, 362, 363, 365, 381, 403, 467
Bamberg 401
Bandar-Abbász 217, 390, 454
Barbegal 355
Barbier, Edmond-Jean-François 466
Barbon, Nicholas 326
Barcelona 47, 77, 213, 247, 410, 500
Bardiak 125, 127
Bar-le-Duc 357, 362, 493
Barletta 213
Barre 295
Barrois 123, 365, 487
Barrow, John 190, 294, 410
Bassano, Jacopo 212
Bassen, Bartholomeus van 309
baszkok 182, 217, 219, 405
Baszra 60, 452, 454
Bataillon, Marcel 344
Batávia (Djakarta) 29, 87, 255, 453, 542
Báthory István, erdélyi fejedelem; lengyel király 503
Bauer, Georg l. Agricola
Bauer altábornagy, von 536
Bayard, Pierre du Terrail 238, 392
Bayonne 115, 164, 167, 190, 254, 467
Bayreuth 81
Bazadais 510
Bazas 510
Bázel 212, 237, 356, 366, 420, 492
Béarn 103, 167, 247, 494
Beaucaire 351
Beauce 115, 346
Beaune 239, 426
Beauvais 68, 86, 103, 118, 135, 270, 281, 287
Bécs 169, 202, 210, 345, 389, 452, 523, 528, 542
Bédarrides 82
Behanzin (Bedoazin), Dahomey királya 445
Belgrád 202, 299, 397, 424
Bell, John 96
Beloch, Karl Julius 30, 39, 40, 55
Belon du Mans, Pierre 422
Benáresz (ma: Váránaszí) 529
Benedek, XII., pápa 125
Bengália 72, 86, 99, 143, 146, 227, 228, 266, 397, 445, 454, 529
  Nyugat-Bengália 397
Benin 168, 288
Benin-öböl 268
Berberia 350
Berchtesgaden 354
Berg 394
Bergamo 298
Bering-szoros 178
Bering, Vitus 96
Berlin 194, 202, 491, 533
Bernard, Jacques-Samuel 280
Berrei-lagúna 510
Besançon 61, 80, 82
Bessemer, Henry 374
Bessin 199
Beukelszoon, William 218
Bicêtre 342
Bicker, Andries 321
Bièvre 281, 357
Bilbao 510
Birkbeck, Morris 491
Birmingham 558
Biscaya 243, 381
Bizánc 123, 226, 272, 319, 328, 404, 442, 498, l. még Konstantinápoly, Isztambul
Blésois 73
Bleu 363
Bloch, Marc 337, 358
Boccaccio, Giovanni 81
Bodégat 313
Bodin, Jean 236, 409
Bogota 344
Boileau-Despréaux, Nicolas 227
Bojador-fok 409
Bologna 123, 191, 302
Bombay 41, 87
Bonnac, François-Armand d' Usson, marquis de 435
Bonnefons, Nicolas de 208
Bonnivet, Guillaume Gouffier 47
Borah, Woodrow Wilson 27
Bordeaux 82, 107, 230, 236–239, 242, 284, 426
Boserup, Ester 176
Bosse, Abraham 309
Boston 106, 489
Boszporusz 218, 285, 505
Botelho, Diego 411
Botero, Giovanni 349
Bougainville, Louis-Antoine de 26–27, 180
Bouguer, Pierre 432
Boulogne 47, 76, 368
Bourbon, Charles de connétable l. Károly, Bourbon herceg 47
Bourbon-sziget (ma: Réunion) 228, 264
Bourbonnais 346
Bourges 299

Brabant 419, 420, 506
Brackenhoffer, Elias 299
Bramante, Donato d'Agnolo 504
Brandenburg 68, 94
Brandenburg-Ansbach, Kazimir von 516
Brandt, Isabelle 322
Brantôme, Pierre de Bourdeilles 49
Braudel, Paule 17
Braunschweig 119, 243
bravók l. indiánok
Bray 103, 118, 135, 213
Brazília, brazilok 16, 28, 29, 34, 41, 95, 163, 205, 229–231, 266, 268, 343, 344, 354, 448, 505, 524, 542
Bréma 88, 111, 243, 508
Brenner-hágó 352, 420
Brenta 233, 284, 420
Brescia 238, 374, 380, 381, 392, 395, 521
Breslau (Wroclaw) 233
Bresse 132, 317
Breszt, Breszt-Litovszk 368, 421
Bretagne 110, 115, 133, 216, 313, 351, 359
Brie 135, 200, 213
brinjarik 59
Brissot, Jacques-Pierre 449
Brit-szigetek 497
Brosses, Charles de 535
Brouage 212
Brouwer, Adrien 286
Brown, Phelps 131
Brueghel, Jan, id. 316, 317, 414
Brunel, Antoine de 49
Brunswick 549
Brussza (Bursa) 216
Brügge 298, 301, 419, 492, 509
Brüsszel 322
Buda 288
Budapest 240
Buedkalaer, Joachim 192
Buenos Aires 29, 205, 236, 345, 416, 491, 524
Buffon, George Louis Leclerc 240, 351, 373
Buguer, Pierre 432
Bureau, Gaspard–Bureau, Jean 387
Burgos 219, 387, 510
Burgundia 73, 74, 88, 118, 123, 132, 167, 202, 238, 239, 249, 268, 279, 286, 318, 322, 367, 398, 465, 475
Burma 159, 168, 444
búrok 95
Burrough, John 423
Bushbell 435
Bussy (Rabutin), Roger de 99
Buttstädt 196
Buyer, Barthélemy 402
Cabo das Agulhas l. Tű-fok
Cádiz 47, 201, 312, 462, 505, 508, 510
Cádizi-öböl 467, 506
Caen 243
Caffa (ma: Kercs) 98
Cagliari 213
Caillé, René 422
Calabria 394
Calais 76, 385–387, 389
Caldera 163
Callao 163
Callot, Jacques 263
Cambridge 552
Camus, Albert 80
Canale Grande 504, 548
Cancale 207
Cano, Thomé 410
Cantabria 374
Cantillon, Richard 472, 483, 489, 533
Cap Corse 365
Caracas 254, 344
Carcaranal 416
Carletti, Francesco 440
Carolina 108
Carpaccio, Vittore 308
Cartouche, Louis Dominique 265, 562
Cassey-Les-Vitteaux 88
Castelfranco di Sopra 501
Castelnaudary 165
Castillon 387
Çatal Hüyük 490
Cato, az idősebb, Marcus Porcius C. Maior 224
Caux 190, 244
Cayenne 264
Celebesz-szigetek 86
Celleneuve 366
Cervantes, Miguel de Saavedra 508
Ceuta 386, 526
Cévennek 110
Ceylon (ma: Sri Lanka) 144, 146, 149, 217, 257, 267, 408
Chablis 239
Chagres 153
Chalon, Philibert de 47
Chalonnais 317
Châlons-sur-Marne 208, 357, 365
Chambertin 239
Champagne 108, 123, 133, 149, 239, 242, 274, 398, 420, 484
Champlain, Samuel 182
Chang, K. C. 189, 190
Chaource 488
Chappe, Claude–Chappe, Ignace Urbain Jean 435

Chardin, Jean 87, 148, 276, 325, 326, 377, 430
Charente 247, 362
Charenton 138
Charlestown 489
Charleville 501
Charlevoix, Pierre-François-Xavier de 182, 264
Charlotte-Elisabeth de Bavière (Princesse Palatine) 22, 210, 301, 441
Chauliac, Guy de 75
Chaunu, Pierre 16
Cheng Hen Chen 36
Chiavenna 191
Chichén Itza 272
Chile 95, 106, 163, 205, 236, 448
Chinchon, Pérez de 288, 294
Cipolla, Carlo 387
Ciprus 207, 229, 237, 365
Cirkasszia (Cserkeszföld) 447
Cîteaux 239
Cividale 386
Clavière, Étienne 449
Clos de Vougeau 239
Clusius, Carolus 169
Coeur, Jacques 15, 384
Cognac 247
Coimbra 233
Colace, Aron 254
Colbert, Jean Baptiste 221, 362, 363, 395
Colmar 246, 357
Colquhoun, Patrick 557
Coltelli, Francesco Procopio (később Couteau, Procope) 261, 262
Compiègne 510
Compostela 134
Condé hercege, Louis II. de Bourbon 321
Contarini, Francesco 322
Conti hercegné 207
Cook, James 26, 180, 181
Cook, S. F. 27
Coquimbo 205
Corbeil 138
Córdoba 62, 526
Coreal, Francisco 87, 160
Cornarók 229
Cornaro (Lusignan), Katalin 229
Cornwall 435
Cortez, Hernando 28, 180, 250, 316
Coryate, Thomas 209, 306
Coster, Lourens Janszoon 398
Côte-d'Or 279
Cotentin-félsziget 243
Coubert, Jacques-Samuel 280
Courteline, Moinaux Georges 128
Crécy 385, 386, 389
Crécy-en-Ponthieu 385
Cremano 285
Crépy 69, 510
Cromwell, Oliver 478
Cuernavaca 160
Curaçao 229, 250
Cure 365
Curzo 162, 272
Czartoryskiak 280
Czerninek 113

Csampa 151
Csancsiang 408
Császár-csatorna 143, 146
Csehország 56, 111, 113, 120, 219, 242, 354, 443, 465, 556
Cseli-öböl 268, 410, 411
Csendes-óceán 65, 92, 144, 178, 180, 403, 442, 458, 466
Csendes-óceáni szigetek 28, 29, 143
Cseng Ho 406
Cserkeszföld l. Cirkasszia
Csianghszi 500
Csiangszu 526
csicsimekek l. indiánok
Csien-lung, kínai császár 542
Csing-dinasztia 204, 459
Csingtöcsen 526
Csöcsiang 268, 274
csukcsok 59

Dakka 529
Dalmácia 107
Daman 422
Damaszkusz 260, 377, 452
Da Nang 404
Dánia, dánok 120, 199, 206, 220, 268, 279, 298, 324, 350, 355
Dante, Alighieri 359
Dantiscus (Flachsbinder), Johannes (Jan Dantyszek) 410
Dauphiné 110, 172, 213, 378, 380, 395, 398
Davanzati, Bernardo 472
David, Gérard 301
Davis, Kingsley 38
De Barra 285
Decize 368
Defoe, Daniel 56, 82, 507
Dekkán 38, 59, 72, 143, 272, 364, 453
Dekker, Thomas 78, 323, 504, 548, 549, 554, 555
Delamare, Nicolas 255

Delbrück, Hans 90
Del Cano, Sebastiano 440
Delhi 94, 156, 237, 284, 397, 452, 454, 488, 492, 526, 529, 542
Dél-kínai-tenger 406
Della Valle, Pietro 260
Denain 48
Derby 369
Derbyshire 369
Diderot, Denis 135, 433
Dieppe 207, 216, 222
Dijon 71, 75, 167, 238, 273, 281, 284, 364
Dnyeszter 94, 97
Dobzhansky, Theodosius 188
Dogger Bank 218
Dole 80
Dolgyne 366
Dombes 114, 190, 202
Don 94, 97, 541, l. még Tanaisz
Dopsch, Alfons 449
Dordogne 237, 501
Doubs 61, 365
Douet d'Arcy 225
Dracy 279
Dragonet de Fogasses, François 82
Drake, Francis 236
Drezda 230
Drinápoly (ma: Edirne) 293, 498, 512
Dubois, Guillaume 214
Duchesne, Annie 16
Duclos, Charles 210, 262
Duero 134
Du Halde, Jean-Baptiste 145, 149, 410, 511, 545
Duna 202, 288, 493, 506
Dunkerque 115, 368
Dunstable 552
Dupleix, Joseph-François 80
Dupré d'Aulnay, Louis 48
Dupré de Saint-Maur, Nicolas François 109, 110, 134
Düren 389
Dzsahángir, indiai uralkodó 455
Dzsedda 509, 511
Dzsingisz kán (Temüdzsin), mongol uralkodó 91
Dzsungár-kapu 347
Dzsungária 94

Ebro 420
Edinburgh 503
Edirne l. Drinápoly
Edo (Jedo, ma: Tokió) 155, 325, 488, 530
Eduárd, III., angol király 386
Egyesült Államok l. Amerikai Egyesült Államok
Egyiptom, egyiptomiak 36, 76, 105, 205, 216, 229, 230, 235, 241, 260, 305, 316, 347, 365, 366, 387, 397, 403, 406, 452, 477
Eifel-hegység 394
Einaudi, Luigi 471
Elba 96, 172, 250
Elefántcsontpart 445
Elisseeff, Serge 16
Elvas 233
Elzász 106, 112, 172, 194, 211, 249, 278, 347, 373, 559
Embree, E. R. 29
Epameinóndász 524
Épernay 494
Épinal 299
epiróták 197
Erasmus, Rotterdami 186, 297, 303
Erdély 92, 97
Erfurt 547
Erik, Vörös 406
Eroy 488
Erzerum 345, 498
Erzsébet, I., angol királynő 71, 273, 444, 465, 548, 553
Escalante, Bernardini de 285
Escaut (Schelde-folyó) 123
Esslingen 492
Este, I. Ercole 301
Estienne, Charles 346
Estoile, Pierre de l' 75
Estremadura 110, 299
észak-amerikai indiánok l. indiánok
Északi-tenger 107, 126, 169, 218, 256, 300, 369, 409
Észtország 124
Etiópia 60, 105, 254, 260
etruszkok 133
Euboia 393
Eukleidész 403
Európa 13, 14, 21, 22, 25, 26, 28–35, 39–41, 43, 47–49, 51, 54–59, 61, 62, 66, 68–70, 72, 73, 75, 77–80, 84–88, 90–93, 99, 103, 105–107, 111, 113, 115, 116, 120–125, 131, 133–135, 138, 140, 142, 143, 151, 154, 155, 164, 165, 168, 169, 173–175, 183, 187, 189, 191–193, 197, 200, 202, 206, 210–214, 216–219, 221–224, 227–232, 236, 237, 241, 245, 247, 249–252, 255, 257, 258, 264, 266–268, 277, 280, 283, 286, 288, 289, 291–293, 295, 296, 298, 300, 305, 310, 311, 318, 319, 321, 322, 325, 327–334,

339, 340, 343–347, 349–352, 354, 355, 357, 358, 360–362, 364, 367–370, 373–375, 377–379, 382, 385–387, 394–399, 401, 403–406, 408–414, 419, 420, 422, 425, 432, 435, 439, 442, 444, 446–449, 451, 454, 455, 459, 461, 463, 464, 466, 467, 471, 472, 484–486, 489, 490, 493, 498, 503–506, 511, 513–515, 518, 522, 523, 525, 528–531, 533, 542, 545, 547, 549, 557, 563
  Dél-Európa 110, 112, 129, 218, 237, 296, 359
  Délkelet-Európa 92
  Észak-Európa 55, 107, 112, 122, 123, 129, 187, 201, 212, 215, 218, 226, 237, 242, 251, 256, 259, 296, 304, 305, 309, 347, 359, 404
  Kelet-Európa 40, 41, 57, 73, 80, 92, 96, 196, 198, 205, 219, 226, 275, 304, 319, 332, 358, 447, 467, 525
  Közép-Európa 56, 57, 107, 219, 242
  Nyugat-Európa 16, 25, 44, 58, 73, 76, 88, 94, 108, 110, 131, 151, 155, 215, 218, 226, 256, 257, 272, 284, 285, 293, 296, 340, 358, 386, 397, 413, 467, 478, 480, 488, 500, 503, 513, 514
Eyck, Jan van 308

Fabriano 397
Fail, Noël du 277, 437
Falconet, Étienne-Maurice 538
Famagusta 397
Febvre, Lucien 13
Fehér-tenger 467
Fekete-erdő 361
Fekete-tenger 46, 97, 447, 484
Felső-Niger l. Niger-folyó
Felső-Szenegál l. Szenegál-folyó
Ferdinánd, I., Nápoly és Szicília királya 535
Ferdinánd, I. (Ferrante), nápolyi király 504
Ferdinánd, I., német-római császár, magyar és cseh király 410
Ferdinánd, II., Aragóniai (Katolikus), spanyol király 225
Ferenc, I., francia király 47, 61, 185, 246, 333, 363, 389, 394, 465, 488
Ferenc, II., francia király 76
Ferney 20, 85
Feröer-szigetek 406
Ferrara 108, 191
Finé, Oronce 45
Finistère 115, 116
Finnország, finnek 54–56, 73, 540
Firenze 70, 81, 83, 122, 125, 127, 191, 216, 284, 350, 386, 426, 480, 488, 492–494, 496, 500, 509, 516, 517, 521, 522
Fisher, Irving 473
Flandria 113, 114, 123, 172, 173, 237, 238, 298, 299, 313, 359, 369, 386, 469, 470, 493, 509, 515
Flixi vízesés 420
Florida 62, 160
Fokföld 412, 466
Fontainebleau 522
Forest, Bernard 340, 432
Forez 346, 368
Formigny 387
Formoza (Tajvan) 37, 59, 228, 268
Fourastié, Jean 56, 131
Földközi-tenger 29, 34, 47, 55, 103, 105–107, 123, 125–127, 154, 201, 212, 213, 218, 225, 226, 235, 236, 241, 257, 272, 289, 327, 328, 332, 345, 350, 358, 369, 390, 403, 404, 410, 411, 418, 419, 454, 463, 478, 484, 501, 515
föníciaiak 98, 404, 406
Fragonard, Jean Honoré 281
Franche-Comté 50, 165, 214, 249
Franciaország, franciák 25, 43, 44, 48–50, 55, 56, 58, 62, 66, 68–70, 74, 76, 78, 82, 85, 87, 88, 95, 103, 106–108, 110, 115, 116, 118–120, 123–125, 127, 130–135, 139, 149, 151, 165–167, 169, 172, 173, 180, 186, 189–193, 198–200, 202, 203, 210, 213–215, 219, 222, 227, 229, 235, 238, 239, 243, 247, 250, 252, 254–256, 262, 264–268, 279, 287, 296, 299, 303, 304, 307, 309, 310, 317, 321, 324, 329, 330, 334, 346, 347, 351, 352, 355, 358–360, 362, 365, 367, 379, 382, 389, 392–395, 401, 402, 424, 425, 430, 435, 437, 440, 441, 449, 462, 463, 469, 510, 558
Francia Guayana 228
Francia-középhegység 114, 132
Frankfurt 402, 465, 492, 514
Freeman, M. 252
Freiberg 432
Fréjus 510
Frévalais 216
Friaul 238, 380, 386, 495
Fries, Jakob 416
Frigyes, II. (Nagy), porosz király 127, 389, 523, 533, 535
Frigyes Vilmos, I., porosz király 468
Frízia 350
Froissart, Jean 386
Frontignan 239

Fuchs, Leonhart 165
Fucsien 168, 255, 268, 408
Fueter, Eduard 93
Fuggerek 15, 298, 384, 465, 478
Fuhszinsi 348
Furetière, Antoine 498
Fusinsu l. Fuhszinsi
Fustel de Coulanges, Numa-Denis 90
Fusun 348
Fülöp, II., spanyol király 78, 87, 173, 321, 433, 467, 480, 523
Fülöp, III., spanyol király 215, 235
Fülöp, IV., spanyol király 321
Fülöp, edinburghi herceg 444
Fülöp, Orléans-i, régens 254
Fülöp, VI. (Valois), francia király 386
Fülöp-szigetek 60, 105, 153, 174, 267, 418

Gabriel, Jacques 302
Gaillac 247
Galata 394, 498, 512
Galiani, Fernando 467, 468, 472, 473
Galícia (spanyol) 166, 346
Galícia (Halics) 357
Gallia 238, 241, 332, 345
Gallipoli 293
Galoe gróf 174
Galvez, Bernardo da 252
Gama, Vasco da 226, 404, 406, 412, 419, 454
Gangesz 60, 105, 146, 156, 228, 272, 453, 454
Garda-tó 398
Garonne 165, 167, 237, 354, 357
Gascogne 107, 133, 287, 392, 426, 496
Gascogne-i-öböl 381, 410
Gascon, Richard 488, 491
Gâtine (Poitou-ban) 116
Gâtine (Vendée-ban) 279
Gattinara, Mercurio 389
Gautier, Théophile 349
Gdańsk (Danzig) 125–127, 503
Geer, Louis de 395
Geldern 107
Gemelli Careri, Giovanni Francesco 60, 160, 174, 203, 210, 254, 293, 294, 342, 422, 440, 453, 459, 462, 506, 509, 512, 542
Genf 85, 299, 303, 356, 419, 509
Genova 14, 83, 98, 107, 122, 124–127, 129, 138, 222, 233, 256, 287, 365, 390, 398, 419, 423, 449, 465, 468, 478, 480, 492, 503, 504, 506, 509, 516
Gent 87, 420, 501
Georgi, Johann Gottlieb 535, 540
Germánia, germánok 30, 90, 91, 96, 97
Gernet, Jacques 16
Gévaudan 61
Giannone, Pietro 535
Gibraltár 406, 493, 511
Gibraltári-szoros 61
Giraudoux, Jean 561
Gironde 238
Gisors 363
Giudecca-sziget 504
Giunták 402
Givors 369
Glasgow 558
Gmelin, Jean-Georges 251
Goa 87, 151, 275, 348, 401
Góbi-sivatag 93, 345
Gohory, Jacques 266
Golf-áram 57, 217
Golkonda 377
Gommeron 454
Gonesse 138, 507
Gournay 216
Gourou, Pierre 150, 153, 154, 177, 257
Goya y Lucientes, Francisco José de 162
Goyaz 505
Gozlev (ma: Jevpatorija) 106
Görögország, görögök 55, 98, 104, 211, 237, 245, 305, 343, 354, 404, 411, 477, 515
Göteborg 256
Gramont, Scipion de 484
Granada 111, 396
Grandamy, René 131, 132
Grande-Batelière 81
Grande-Chartreuse 213
Granson 331
Graubünden 197
Grave 239
Gravesend 549
Gray 420
Graz 395
Greenwich (NBr.) 394
Grenoble 82, 434
Gresham, Thomas 465, 553
Greuze, Jean-Baptiste 281
Gribeauval, Jean-Baptiste Vaquette de 389
Grosley, Pierre-Jean 202
Grousset, René 41
Grönland 42, 224, 406
Grúzia 236
Guadalquivir 505, 508
Guadeloupe 229, 264
Guanajuato 465
Guatemala 159
Guayana 250
Gudzsarát 72, 251, 453, 454

Guevara, Antonio de 366
Guibray 351
Guignes, Chrétien-Louis-Joseph de 150, 215, 275
Guinea 60, 225, 409, 418
Guineai-öböl 98, 229, 294, 444
Guise-ek 280
Gurvitch, Georges 485, 562
Gusztáv Adolf, II., svéd király 127, 393
Gutenberg, Johann 398, 399, 401

György, II., angol király 256
György, III., angol király 548
Gyula, II. (Guiliano della Rovere), pápa 333

Habsburgok 218, 522
Haedo, Diego de 315
Hága 284
Hainan 217
Halbwachs, Maurice 30
Hamburg 199, 202, 224, 250, 284, 312
Hamilton, Earl J. 128
Handnar 529
hannoveri dinasztia 530–531
Hanoi (Kö-cso) 508
Harington, John 312
Haarlem 398
Harvey, William 440
Haudricourt, André Georges 340, 376
Haute-Auvergne 312
Havasalföld 506
Hawaii-szigetek l. Sandwich-szigetek
Häpke, Rudolf 509
Hedzsasz 349
Heilbronn 492
Hémardinquer, Jean-Jacques 16
Henrik, II., francia király 389
Henrik, III., francia király 235, 466, 470, 471
Henrik, IV., francia király 75, 187, 192, 313, 318
Henrik, VIII., angol király 351, 394, 554
Hérauld, Jean 50
Herrera, Alonso de 346
Herszon 80, 484
Hewes, Gordon W. 51, 57, 179
Hideyoshi, japán uralkodó 315
Himalája 146, 342
hinduk 293, 315, 316
Hindusztán 418
Hireçon, Thierry d' 119
Hogarth, William 256
Hogsdon 555
Hokkaido 59, 217
Hokuszai, Kacusika 342
Holbein, Hans id. 308
Hollandia, hollandok 58, 76, 114, 127, 164, 201, 215, 219–221, 224, 226–229, 233, 237, 242, 243, 247, 249, 250, 255, 256, 268, 279, 283, 309, 312, 321, 322, 350, 359, 360, 362, 392, 431, 444, 449, 452, 454, 462, 467, 470, 489, 509, 530, 556
Honduras 364
Honfleur 221, 222
Hoorn-fok 29, 181
Hopkins, Sheila 131
Hormuz 408
Houghton 285
Hudson-öböl 182
Hull 426
Humboldt, Alexander von 120, 163, 343, 408
Hume, David 476, 480
hunok 92
Hupej 276
Húsvét-szigetek 179
Huygens, Christiaan 432

Ibér-félsziget (Pireneusi-félsziget) 49, 55, 107, 169, 254, 410, l. még Spanyolország, Portugália
Ibn Battúta 422, 487
Ile-de-France 346
Ilha do Principe l. Principe
Ill 357
Illinois 491
India, indiaiak 25, 26, 38, 41, 44, 55, 56, 58–60, 69, 72, 76, 77, 80, 85, 87, 90, 92–94, 99, 105, 143–145, 149, 155–157, 168, 169, 174, 186, 202, 214, 217, 224, 225, 228, 243, 255, 260, 264, 266–268, 272, 275, 283, 288, 289, 292, 315, 316, 318, 321, 327–329, 340, 342, 345, 346, 348, 372, 377, 390, 396, 397, 401, 403, 406, 408, 411, 419, 422, 430, 435, 444, 451–455, 460, 462, 463, 466, 467, 469, 494, 498, 503, 526, 529, 533
  Elő-India 237, 526
  Hátsó-India 237, 526
Indiai szigettenger (Maláj-szigetek) 55, 58, 98, 168, 187, 227, 266, 268, 396, 403, 408, 441–442, 455, 503
Indiai-óceán 57, 59, 65, 98, 108, 227, 289, 327, 403, 404, 412, 422, 444
Indiák l. Nyugat-India
indiánok 28, 58, 95, 162, 169, 174, 178, 182, 250, 252, 267, 316

indiánok apacsok 252
– araukánok 95
– aztékok 158, 162, 165, 180
– bravók 524
– csicsimekek 95, 180
– észak-amerikai indiánok 445
– inkák 54, 158, 160, 272
– jurák 162
– kanadai indiánok 250
– maják 54, 159, 162, 272
– toltékok 165
– tupinambák 250
Indokína 55, 58, 176, 187, 455
Indonézia 29, 144, 145
Indus 105, 156, 272, 453
Innsbruck 280
Irán 80, 91, 92, 105, 327, 345, 358
Irkutszk 63, 96, 105, 256, 491
Írország, írek 120, 121, 172, 201, 216, 406, 409, 410, 426, 496, 531, 555
Ír-tenger 256
Islington 555
Iszfahan 105, 237, 325, 452, 463, 512
Isztambul 46, 58, 97, 126, 205, 211, 214, 233, 235, 237, 260, 285, 289, 290, 345, 349, 417, 424, 447, 451, 452, 492, 498, 511, 512, 529, 533, l. még Bizánc, Konstantinápoly
Isztria 238, 365
Itália, itáliaiak 25, 47, 49, 55, 56, 93, 106–108, 111, 114, 120, 121, 123, 125, 130, 165, 166, 169, 190, 191, 196, 202, 207, 209, 214, 215, 222, 223, 227, 232, 233, 245, 249, 262, 267, 287, 297, 305, 309, 323, 324, 326, 328, 330, 333, 351, 359, 387–389, 397, 401, 410, 422, 431, 468, 469, 478, 485, 496, 509, 515, l. még Olaszország, olaszok
Iván, IV. (Félelmetes) 397
Izland 406, 445

Jacobs, Jane 490
Jacobsz, Dirk Bas 321
Jakab, I., angol király; VI., skót király 554
Jamaika 229, 231, 264
Jamal-félsziget 59
Jangce 217, 230, 259, 341, 421, 500, 506
Jannequin, Clément 219
János, II., aragóniai király 411
János, II. (Jó), francia király 448
Janssen, Hieronymus 309
Japán, japánok 16, 22, 26, 51, 55, 58, 59, 105, 144, 150, 151, 156, 168, 169, 202, 215, 217, 227, 230, 251, 257, 258, 267, 268, 288, 289, 291, 293, 315, 316, 325, 342, 346, 349, 354, 377, 396, 397, 399, 404, 411, 412, 418, 439, 442, 451, 454, 455, 500, 503, 530, 559, 564
Jarandilla 110
Jáva 153, 228, 257, 264, 267, 408, 455, 487
Jean François de Rome 177
Jedo l. Edo
Jemen 454
Jenkinson, Anthony 101, 102
Jereván 498
Jerez (régen: Yeres) 247
Jerez de la Frontera 493
Jerikó (ma: Aríha) 490
Johnson, Samuel 548
Joly, Barthélémy 356
Jóreménység foka 60, 223, 408, 409, 463, 527
jorubák 168
Joyeuse, Henri de 297
Juan, Don de Austria II. 321
Juby-fok 406
Judenburg 374
Jugoszlávia 288, 289
Jujuy 416
Julianus Apostata, római császár 241
Julius Caesar, Caius, római diktátor 224
Jung-ting-ho (Kék-folyam) 146, 421
Jura-hegység 114, 154, 317, 351, 356
jurák l. indiánok
Jurançon 247
Justinianus, I., bizánci császár 328
jüanok 546
Jün Liang Ho 105
Jünnan 168, 314, 406, 421, 444

Kabilia 495
kafferek 98, 223
Kairó 260, 284, 293, 377, 387, 477, 487, 509, 511, 526
Kajjüan 348
Kalifornia 236
Kálikut (Kozsikkodu) 408, 412
kalmükök 97
Kambodzsa 146, 147, 187, 276
Kamcsatka 63, 65, 96
Kanada 28, 41, 106, 123, 217, 362, 448
Kanári-szigetek 229, 236, 406, 409, 549
Kandia 213, 237
Kanszu 55
Kanton (Kuangcsou) 60, 65, 105, 151, 203, 228, 255–257, 274, 283, 293, 348, 401, 421, 459, 506, 546
Karakorum 93
Karib-tenger 163
Karintia 380

Károly, I., angol király 479
Károly, II. (Gonosz), navarrai király 246
Károly, II., angol király 353, 549
Károly, V., német-római császár; I., spanyol király 86, 87, 110, 238, 243, 294, 299, 333, 389, 410, 414, 465
Károly, VI., német-római császár; III., magyar király 127
Károly, VI., francia király 327
Károly, VII., francia király 386, 387
Károly, VIII., francia király 214, 227, 330, 333, 351, 385, 388, 465
Károly, IX., francia király 76
Károly, Bourbon herceg 47
Károly (Merész), burgundi herceg 331, 350
Károly (Nagy), frank király 225, 241
karthágóiak 404
Kasmír 342, 529
Kaspi-tenger 91, 94
Kaszinka 539
Kasztília, kasztillánok 89, 103, 110, 138, 240, 350, 500, 515
Katalin, II., orosz cárnő 97, 105, 535, 536
Katalónia 85, 165, 247, 280, 321, 350, 378
Kaukázus 55, 97, 374, 447
Kazany 94, 97, 397
Kämpfer, Engelbert 60, 251, 357, 418
Kék-folyam l. Jung-ting-ho
Keul, Michaël 16
Keynes, John Maynard 467, 482
Khyber-hágó (Haibár-hágó) 92
Kína, kínaiak 16, 25, 26, 30–33, 36–38, 40, 41, 43, 55, 56, 58, 59, 62, 63, 65, 66, 69, 72, 76, 78, 80, 85, 90–94, 98, 99, 103–105, 107, 108, 111, 116, 142–144, 146, 147, 149, 151–156, 159, 168, 169, 174, 187, 190, 203, 211, 212, 215, 217, 224, 227–230, 235, 241, 251, 252, 254–258, 266–268, 274–276, 283, 285, 287, 289, 291–295, 314–316, 318, 327–329, 332, 340–343, 345–348, 354, 358, 359, 365, 368, 370, 374, 376, 378, 386, 387, 396, 397, 399, 401, 406, 408, 410–412, 414, 417–419, 421–423, 427, 430–432, 441, 444, 451, 454, 455, 457–460, 466, 477, 486, 488, 491, 492, 494, 498, 500, 503, 506, 511, 515, 526, 527, 520–531, 545–548, 558, 563
Kínai-tenger l. Dél-kínai-tenger
King, Gregory 36
Kioto 530
Kis-Ázsia 46, 345, 349, 365, 490
Kis-Nyevka 536
Kjahta 63, 256
Knaust, Heinrich 243
Koberger, Anton 402
Koblenz 501
Kokinkína (Nambo) 228
Kolumbusz Kristóf 77, 158, 164, 266, 406, 409, 418, 419
Kongó 34, 168, 177–179, 232, 444, 445
Konstantinápoly 76, 260, 334, 386, 397, 401, 505, l. még Bizánc, Isztambul
Koppenhága 528
Kordillerák 144, 343
Korea 55, 58, 168, 268, 399, 503
Korfu 366
Korzika 110, 354, 378, 447, 495
Kovno (Kaunas) 421
kozákok 96, 97
Köln 46, 68, 138, 268, 274, 284, 394, 395, 420, 501, 506
Königsberg 88, 250
Közel-Kelet 15, 183, 224, 285, 345, 466
Krakkó 135, 226, 280, 363, 401, 422
Krím-félsziget 106, 236, 237, 484
krími tatárok 97, 98
Kronstadt 538
Kuangcsou l. Kanton
Kuangming 348
Kuangtung 204, 228
Kuba 29, 230, 266
Kubláj, mongol uralkodó 91
Kula, Witold 240
Kulischer, Alexander 94
Kulischer, Eugen 94
Kulischer, Josef 13, 489
Kurdisztán 349
Kurosio 217
Kurowski, Stefan 373, 382
kurubák 59

Labat, Jean-Baptiste 210, 295, 316, 444
La Bicoque 47
Labignette, Marie-Thérèse 16
La Boullaye, François 447
Labrador-áram 217
La Bretonne, Retif de 332
La Chapelle-Fougerets 66
Ladame, Paul A. 30
Ladoga-tó 536, 541
Laffemas, Barthélemy 187, 239
Lagos 218
La Hontan, Louis Armand de Lom d'Arce 182
Lahore 529
Lajos, IX. (Szent), francia király 403, 469, 501
Lajos, X. (Civakodó), francia király 419
Lajos, XI., francia király 353

Lajos, XII., francia király 237, 246, 280, 333, 389
Lajos, XIII., francia király 43, 49, 76, 254, 306, 333, 340, 451
Lajos, XIV., francia király 22, 42, 127, 210, 218, 254, 265, 280, 283, 307, 310, 316, 332–334, 350, 351, 353, 363, 390, 424, 433, 469, 481, 518, 522, 523, 529, 530
Lajos, XV., francia király 307, 310, 311, 389, 471, 530
Lajos, XVI., francia király 307, 312, 401, 531, 558
Laksadivák 444
La Loge 368
La Machine 368
La Mancha 359
La Manche 107, 169, 218, 256, 369, 403, 410, 510
lambadik 59
Lamprecht, Karl 30
Landenthal 378
Landi, Ortensio 191
Landsberg 81
Langon 510
Languedoc 25, 49, 114, 120, 198, 207, 212, 239, 247, 249, 351, 352, 404
Lannoy, Charles de 47
Laosz 276
lappok 55
Laredo 410
La Rochelle 220, 236, 238, 239, 368, 389, 390
La Roque 260
Las Casas, Bartolomé de 28
Las Cortes, Adrien 60, 105, 111, 145, 146, 149, 151, 203, 258, 293, 314, 347, 396, 421, 458, 546
Laslett, Peter 47
Latium 216
Lauraguais 165, 167
Lautrec, Odet de Foix 47, 392
Laval 115, 116, 245
La Vallière, Louise de la Baume Le Blanc 310
La Varenne, François-Pierre de 227
Lavoisier, Antoine Laurent de 149, 199, 351, 434, 532
Law, John 441, 477, 479, 480, 482
Leeds 558
Lefebvre, Georges 562
Lefebvre des Noëttes, Charles 337
Le Grand d'Aussy 130, 242, 262
Le Havre 222
Le Maire-szoros 181
Le Mans 287
Lemery, Louis 107, 110, 201, 214, 215, 248, 266
Lengyelország, lengyelek 30, 55, 62, 80, 92, 94, 97, 119, 120, 122, 124, 127, 130, 133, 169, 196, 201, 226, 238, 242, 243, 250, 273, 275, 279, 303, 315, 324, 329, 347, 349, 358, 359, 365, 420, 422, 471, 495, 556
Leoben 374
Léon, Pierre 372
Leonardo da Vinci 402
Lepanto 47, 393
Le Roy, Loys 399
Léry, Jean de 250
Lesayes 364
Lescalopier, Pierre 417
Lescarbot, Marc 182
Levante 107, 108, 264, 449, 452, 466, 474
Lévi-Strauss, Claude 513–514
Lexis, Wilhelm 468
Libéria 445
Líbia 224
Lidó 196
Liébaut, Jean 346
Liège 312, 368, 369, 380, 381
Lierre 194
Lille, Alain de 514
Lima 236, 344, 523, 524, 529, 542
Limagnes-síkságok 112
Limoges 134, 264
Limousin 80, 273, 351, 495
Lipcse 243, 402, 465, 492, 507
Lipót, toszkánai nagyherceg 535
Lippa 288
Lippomano, Girolamo 191
Lisszabon 124, 167, 222, 226, 233, 256, 262, 266–268, 284, 353, 362, 377, 405, 455, 518, 542
Litvánia 420
Livarot 213
Livónia 70, 124
Livorno 125, 213, 256, 445, 452, 501, 509
Lizarraga, Reginaldo 62, 63
Locatelli, Sebastiano 323
Locke, John 440
Loire 115, 215, 219, 222, 236–238, 247, 299, 365, 368, 424, 515
Lombard, Denys 16
Lombard, Maurice 514
Lombardia 108, 209, 280, 328, 380, 507
London 40, 75, 78, 82, 83, 138, 140, 173, 186, 201, 206, 214, 215, 219, 230, 234, 238, 243, 247, 250, 255, 256, 260, 273, 283, 284, 287, 310, 312, 332, 353, 369, 387, 411, 425, 433, 452, 462, 467, 478–480, 488, 492, 495, 497, 503, 504,

507, 508, 510, 518, 522, 528, 531–533, 541, 545, 548, 549, 552–559
Long Marston Moor 47
Lorient 256
Lot, Ferdinand 113
Lotaringia 50, 73, 96, 112, 164, 172, 214, 216, 242, 249, 273, 279, 365, 496, 559, 561
Lousiana 182
Lőrinc, Szent 206
Löwen (Leuven) 401
Luanda 446
Lullus, Raymondus 245
Lung-vang 408
Luther Márton 226
Lübeck 126, 250
Lyon 213, 254, 261, 299, 323, 326, 368, 369, 381, 401, 402, 420, 470, 476, 488, 492, 496
Lyons 363

Maas (Meuse) 56, 123, 247, 369, 381
Mably, Gabriel Bonnot de 41, 80, 226
Macartney, George 65, 275, 410
Macheret, Clément 73
Machu Picchu 162
Mac Neil, William H. 84
Madagaszkár 145, 412
Madeira 229, 236, 409, 449
Madrid 50, 76, 215, 240, 254, 312, 321, 523, 528, 533, 542
Madurai 529
Magalhães-Godinho, Vitorino 454, 461
Magaillans, Gabriel de 341, 348, 368, 421, 457, 542, 545–548
Magellán (Magalhães), Fernão de 180, 385, 440
Magellán-szoros 181
Magnézia 216
Magyarország, magyarok 41, 92, 97, 107, 120, 196, 201, 205, 238, 279, 303, 349, 358, 397, 464, 498, 506
Mailles, Jacques de 392
Maine 70, 115, 244, 379
Maintenon, Françoise d'Aubigné 433
Mainz 398, 473
maják l. indiánok
Majna 273
Majna-Frankfurt 492
Makao (Aomen) 105, 267, 401, 457
Makkai László 358
Malaga 47, 62, 394
Maláj-félsziget (Malakka-félsziget) 408, 418, 455, 505
Malájföld, malájok 145, 217, 397, 422
Maláj-szigetek l. Indiai szigettenger
Malakka-félsziget l. Maláj-félsziget
Maldív-szigetek 444
Malherbe, François de 78
Maliban 261
Mallorca 108
Malmédy 394
Málta 235, 369, 396, 397
Malva-fennsík 72
Manchester 425, 552, 558
Mandelslo, Johann Albrecht 151, 251
Mandeville, John 398
Mandzsúria, mandzsu birodalom, mandzsuk 36, 62, 91, 94, 103, 397, 506, 527, 542
Manila 205, 325, 418, 458
Manrique, Sebastian 458
Mans, Raphaël du 511
Mansart, François 302
Mansfeld 199, 384
Manuzio, Aldo 402
Marañòn, Gregorio 78
Maremma 114
Marggraf, Andreas Sigismund 230
Mária, Angliai 280
Mária-Karolina 535
Mária Terézia 254
Marignan 304
Marigny 480
Marne 123, 135, 362, 365, 379, 420, 357
Marokkó 229, 231, 259, 348, 349, 386, 406
Márquez Miranda, Fernando 160
Marseille 80, 83, 106, 123, 125, 127, 197, 213, 222, 260, 264, 284, 351, 365, 368, 389, 410, 417, 452, 484, 495, 509, 521
Martigues 510
Martin, Pierre 374
Martinique 229, 264
Márton, V., pápa 233
Márvány-tenger 505
Marx, Karl 463, 485, 517, 564
Maryland 268
Massatlan 174
Mauriac, François 510
Mauritius 62, 228
Maurizio, Adam 103
Mauro, Fra 408
Mauss, Marcel 187, 337
Mayenne 115, 116
Mazagan 349
Mazahéri, Ali 377
Mazarin, Jules 185, 280
Mâcon 347
Mecklenburg 127
Mediciek 134, 310, 522

Mediciek Cosimo 350
- Katalin 185, 266, 297
- Lorenzo 522
- Mária 134, 233
Medina del Campo 366, 394, 476
Medina de Rioseco 219
Megara 524
Mekka 260, 408, 492, 509, 511
Melinda 412
Mellville, Hermann 312
Melun 200
Menam 60
Mendoza 62, 416
Mendoza, Daniel 556
Mendoza, Juan Gonzáles de 410
Menon 191
Mensch, Gerhard 436
Mercier, Sébastien 50, 131, 135, 187, 239, 265, 273, 298, 304, 311, 324, 327, 343, 353, 468, 477, 497, 507, 510, 523, 531–533, 541, 558
Merovingok 345, 514
Methuen, John 236
Metz 351, 386, 389, 496, 530
Meulan 74
Meurthe 362
Meuse l. Maas
Mexikó, mexikóiak 27–29, 54, 95, 98, 106, 151, 159, 160, 162, 163, 174, 178, 180, 205, 236, 250, 252, 254, 343, 411, 448, 523, 524, 529, 542, l. még Új-Hispánia
Mexikóváros 28, 158
Meyer, Jean 139
Mezopotámia 176
Michel, J.-F. 506
Michelet, Jules 189, 265
Michoacan 160
Mieli, Aldo 386
Miksa, I., német-római császár 22, 387, 562
Milánó 85, 284, 321, 351, 387, 420, 492, 500, 509
Mina 411
Minas Gerais 505
Mindenszentek öble 505
Ming-dinasztia 397, 408, 456, 457, 543, 546
Mingrélia 447
Mirabeau, Victor Riqueti 532
Mississippi 42, 58
Mitiléné szigete 390
Modena 191
Mohács 397
Mojka 536, 539
Mokka 264, 454
Moldávia 126
Moldva 281, 357
Molinacela 388
Molukki-szigetek 168
Mombert, Paul 30, 39
Mondéjar herceg 238
Mongólia, mongol birodalom, mongolok 37, 85, 91–94, 103, 203, 268, 315, 441, 445, 455
Monluc, Blaise de 392
Monomotapa 443–444, 454
Monpazier 501
Montagu, Mary 332
Montaigne, Michael Eyquem de 81, 82, 193, 208–210, 216, 284, 299, 300, 302, 304, 393
Montaigu 279
Montausier, Charles de Sainte-Maure 210
Montbard 373
Montbéliard 368
Montecuccoli, Alonso 76
Montenegro 167, 401
Montespan, Françoise Athénaïs de Rochechouart de Mortemart 310
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 101, 216, 435
Montevideo 205
Montmarte 61
Montmorency, Anne de 87, 480
Montpellier 237, 245, 249, 365
Montpensier, Anne Marie Louise d'Orléans 202
Montpezat 199
Montreuil 213
Monza 191
More, Thomas (Morus Tamás) 510
Morgan, Jacques-Jean Marie 373
moriszkók 48, 288
mórok 48, 230, 386, 444
Morvan 132, 365
Morvaország 238
Mosel 506
Mostar 288
Moszkóvia 69, 94, 97, 242, 243, 288, 300, 359, 524, l. még Oroszország
Moszkva 63, 80, 94, 97, 101, 274, 275, 364, 495, 498, 524, 539
Moszul 452
Mote, Frederich Wade 189, 252
Moulins 368
Mozambik 98, 412, 423
Mulliez, Jacques 115, 116
Multai 529
Multien 135
Mumford, Lewis 310, 517, 556
Murano-sziget 354, 504
Mursaul 239

Mursidábád 529
Musset, Alfred de 267
muszlimok 92, 259, 260, 264, 270, 289, 294, 315, 316, 358, 397, 477
Müller, Heinrich 198
München, 81, 298, 305, 316, 361, 414, 492, 528
Münzer, Thomas 62

Nagaszaki 401, 410
Nagyalföld l. Alföld
Nagy-Nyevka 536
Nagy-tavak 58
Namur 107, 111
Nancy 501
Nangis, Guillaume de 319
Nanking 408, 488, 526
Nantes 48, 139, 222, 230
Napóleon, I., Napoléon Bonaparte, francia császár 135, 389
Nápoly 47, 108, 140, 202, 203, 213, 216, 235, 239, 268, 285, 313, 330, 350, 392, 401, 462, 467, 468, 472, 474, 480, 481, 492, 504, 528, 533–535
Narva 467
Navagero, Andrea 48
Navarra 246, 420
Navarrenx 167
Necker, Jacques 140
Nedzsd 349
Nef, John U. 382
Nekó-csatorna 403
Németalföld 15, 55, 56, 70, 96, 107, 108, 120, 121, 173, 194, 216, 238, 241, 242, 247, 254, 257, 299, 303, 309, 322, 359, 379, 392, 395, 401, 419, 426, 454, 496, 518, 522
Németország, németek 46, 47, 49, 55, 56, 62, 68, 70, 71, 76, 79, 81, 88, 94, 120, 123, 164, 169, 172, 193–196, 199, 201, 202, 208, 209, 214, 219, 226, 237, 238, 241, 242, 245–247, 250, 256, 262, 268, 273, 279, 299, 300, 302, 303, 309, 318, 322, 347, 351, 359, 379, 387, 393, 399, 401, 420, 426, 441, 449, 463, 465, 488, 489, 506, 515, 521, 538, 561
Nérac 190
Néva 535–540
Nevers 299
Newcastle 369, 549
Newcomen, Thomas 435
Newport 489
Newton, Isaac 564
New York 427, 489
Neyrolles 356
Nicaragua 163
Nicot, Jean 266
Niebuhr, Carstens 87
Nièvre 279, 487
Niger 58, 178, 412, 443
Niger-folyó 443
Nigéria 444, 445
Nílus 105, 403
Ningpo 154, 506
nogaj tatárok 93, 97, 101, 102
Nordlingen 243, 395
Normandia 110, 112, 198, 199, 213, 214, 221, 244, 245, 273, 351, 378, 496
normannok 42, 406, l. még vikingek
Norvégia, norvégok 55, 120, 220
Novgorod 447, 524
Nuits 238, 239
Numantia 241
Nürnberg 62, 125, 199, 212, 243, 246, 273, 284, 302, 353, 357, 381, 395, 402, 424, 488, 492, 516
Nymphenburg 523
Nyercsinszk 94, 256
Nyugat-India (Indiák) 15, 49, 167, 225, 231, 418

Ob 63
Oberhergheim 194
Obersteiermark 374
Óceánia 26, 27, 29, 30, 34, 39, 176
Ochoa, Josiane 16
Odera 420
Oersted, Hans Christian 435
Ogyessza 80
Ohotszk 63, 96
Ohsson, Mouradj d' 315
Oise 123, 135, 357, 420
Ojasio 217
Olaszország, olaszok 41, 149, 164, 186, 279, 305, 379, 381, 385, 410, 419, 444, 465, l. még Itália
Olinda 524
Olivier, François 333
Olonne 220
Ománi-öböl 404
Omszk 63, 416
Onyega-tó 541
Orán 80, 526
Orkney-szigetek 218
Orléans 80, 194, 238, 239, 363, 368, 424
Orlov, Grigorij Grigorjevics 539
Ormuz 348
Ornain 362
Oroszlán-öböl 410
Oroszország, oroszok 41, 47, 55, 56, 63,

65, 76, 80, 94–97, 102, 105, 120, 127, 133, 164, 169, 180, 185, 226, 238, 256, 257, 259, 267, 268, 298, 303, 329, 355, 374, 376, 377, 382, 396, 399, 401, 433, 445, 467, 484, 489, 494, 511, 520, 524, 525, l. még Moszkóvia
Ortelius (Oertel), Abraham 229
Ostende 256
Oszaka 410, 488, 530
Oszmán Aga 88, 133, 134, 288
oszmán-török birodalom, oszmánok l. Törökország, török birodalom
Othe 365
Ourcz 135
Overijssel 490
Óvilág l. Európa
Oxford 82, 552
Örményország, örmények 125, 227, 498

Padova 191, 507
Paj-ho 217, 543
Palembang 408
Palenque 272
Palermo 512
Pallavicini, Pietro Sforza 141
Paludi-mocsarak 534
Panama 163, 174
Pandzsab 92
Pánipat 397
Paraguay 159
Paré, Ambroise 223
Párizs 61, 71, 75, 78, 81, 83, 87, 108, 113, 116, 123, 128, 130, 134, 135, 138, 140, 191, 192, 194, 199, 200, 202, 206, 207, 210, 213–216, 218, 219, 222, 229–231, 233–235, 238–240, 242, 245, 248, 249, 254, 260–266, 272, 273, 280, 281, 283, 284, 287, 297–299, 301, 302, 304, 306, 310, 312, 313, 322, 326, 330, 332, 341, 352–354, 357, 365, 367, 368, 401, 402, 420, 424, 426, 432, 466, 468, 469, 473, 477, 480, 481, 487, 492, 495, 497, 500, 503, 507, 510, 518, 521–523, 528–533, 542, 549, 554, 556–559
Párizsi-medence 57, 73, 118, 200
Parmentier, Antoine-Augustin 139, 172
Parnot 74
Pascal, Blaise 191
Pascal (Hatarioun) 261
Pasquier, Étienne 471
Patin, Gui 238, 248–249, 255
Pavia 47, 128, 389, 392, 396
Pavie, François de 304
Peccais 212
Pegnitz-folyó 357
Pegolotti, Francesco 456
Peking 36, 40, 60, 91, 94, 103, 105, 143, 148, 149, 154, 203, 205, 235, 274, 283–285, 289, 294, 314, 341, 342, 345, 348, 365, 368, 408, 417, 422, 459, 492, 495, 498, 506, 526, 529, 541–543, 545, 546, 558
Peloponnészosz 154, 519
Pepys, Samuel 81, 219, 255, 353
Péra 512
Périer, Constantin 234
Périgord 190, 247, 434
Periklész 524
Peru 28, 54, 98, 159, 160, 163, 169, 217, 230, 236, 316, 321, 344, 416, 448, 467
Perzsia, perzsák 60, 62, 134, 148, 214, 224, 225, 227, 237, 243, 251, 260, 264, 270, 272, 276, 289, 292, 325, 326, 328, 348, 349, 377, 390, 396, 397, 418, 430, 451–454, 463, 498, 511, 512
Perzsa-öböl 59, 217, 454
Pescara 287
Péter, I. (Nagy), orosz cár 58, 97, 185, 202, 445, 448, 535, 538
Petit, Jean 402
Petrarca, Francesco 338
Petty, William 68, 440, 472, 481, 555
Pézenas 190
Pfalz 107
Pfister, Albrecht 401
Pforzheim 449
Phalerosz 524
Philadelphia 427, 449, 489
Philippe, Robert 357
Piacenza 191, 450
Picardia 113, 123, 213, 274
Piemont 108, 132, 328, 380
Pierrefonds 510
Pigafetta, Antonio 168
Pincheiro da Veiga, Bartolomé 235
Pireneusok 164, 447, 467
Pirenne, Henri 339, 509
Pireusz 519, 524
Pirkheimer, Willibald 517
Pisa 509
Pi Seng 399
Plantin, Christoph 402
Plassey (ma: Kalkutta) 99, 397
Platter, Félix 237
Platter, Thomas 365
Plautus, Titus Maccius 224
Plinius, az ifjabb, Gaius Caecilius Secundus 225
Plovdiv 498
Pó 166, 420, 426
Podólia 105

Poinsot, P.-G. 341
Poissy 116
Poitiers 132, 133, 350, 401, 500
Poitou 116, 247, 352, 379
Poivre, Pierre 228
Polesine 166
polinéziaiak (maorik) 178, 179, 422
Polo, Marco 419, 528
Poma de Ayala, Felipe H. 160
Pomar 239
Pomeránia 365
Poni, Carlo 326
Pont-l'Évêque 213
Pontoise 138
Pont-sur-Seine 488
Porcherons 240
Poroszország 55, 88, 122, 250
Porte Saint-Denis l. Saint-Denis
Portici 285
Portobelo 29, 87, 163
Porto da Estrella 343
Portugália, portugálok 34, 38, 41, 58, 87, 95, 106, 127, 151, 167–169, 179–181, 229, 233, 236, 238, 239, 255, 262, 350, 351, 377, 386, 399, 404, 409, 431, 446, 453–455, 462, 463, 518, 524, 549
Potherie 182
Potosí 162, 163, 169, 236, 465, 524, 529
Potsdam 523
Pouilly 73
Poujade, Jean 403
Prága 270, 281, 357, 398, 500
Praz, Mario 335
Prévost d'Exiles, Antoine François 182
Principe (sziget) 229, 418
Priuli, Domenico 227
Provence 43, 113, 123, 207, 213, 218, 245, 284, 352, 495, 510
Ptolemaiosz, Klaudiosz 408
Puerto de Santa Maria 508, 510
Puglia 124, 125
Pussot, Jean 494

Quarnero 365
Quercy 199
Queretaro 160
Quesnay, François 114, 118, 119, 346, 467, 533
Quiqueran de Beaujeu, Pierre 352

Rabelais, François 192, 193
Rabszolga-part 58
Rádzsnahal 529
Raffaello, Raffaello di Giovanni Santi 301
Raguza (ma: Dubrovnik) 284, 423, 452
Rajna 46, 56, 57, 70, 219, 238, 247, 250, 305, 381, 394, 395, 420, 426, 506, 515, 549
Raka, Szolimán Musztafa 261
Raleigh, Walter 169, 423
Ramelli, Agostino 359, 432
Ramponeau, Jean 240
Ratzel, Friedrich 59
Raynal, Guillaume Thomas François 231
Razilly, Isaac de 391
Réaumur (Ferchault), René Antoine de 377
Recife 229, 524
Regensburg 395, 501, 506
Reggio 191
Reims 357, 494
Reinhardt, Marcel 30, 489

Rembrandt, Harmensz van Rijn 283
Rennes 66, 82
Resina 285
Retz bíboros, Jean François Paul de Gondi 49
Réunion l. Bourbon-sziget
Reval (ma: Tallinn) 118
Rey, Jean 434
Rhône 107, 123, 212, 328, 368
Richárd, II., angol király 387
Richelieu, Alphonse Louis du Plessis 254
Richelieu, Armand Jean du Plessis 49, 110, 211, 254, 391, 414, 528
Riga 118, 202, 362
Rio de Janeiro 29, 41, 250, 270, 343, 505, 529, 542
Rio de la Plata 95
Rio Grande do Sul 231, 344
Rio São Francisco l. São Francisco
Rios, Baltasar de 433
Rocroi 396
Rodosz 410
Róma, római birodalom, rómaiak 47, 90, 91, 116, 141, 206, 213, 216, 224–226, 233, 237–239, 241, 245, 272, 277, 288, 302, 305, 310, 330, 332, 343, 347, 354, 404, 414, 503, 504, 514–516, 520, 541, 542, 558
Romagna 108, 124
Romanée 239
Románia 354
Roquestor 119
Roscher, Wilhelm 169
Rosenbergek 56
Rosenblat, Angel 27, 29
Rosztov 539, l. még Tana

Rothenburg 493
Rouen 238, 298
Roupnel, Gaston 75
Rousseau, Jean-Jacques 557
Rubens, Pieter Pauwel 309, 322
Rudolf, I. (Habsburg), német király 420
Rueff, Jacques 187
Ruel, Jean 165
Ruhr-vidék 368
Rumegies 313
Rumford, Benjamin Thomson 304
Rungis 233
Russel, John C. 30, 36

Saar-vidék 368, 378
Sachau, Ernst 422
Saint-André 381
Saint-Bonnet-le-Château 381
Saint-Chamond 381
Saint-Cloud 352, 522
Saint-Denis 87, 554
Saint-Didier 381
Saint-Étienne 381, 395
Saint-Exupéry, Antoine de 50
Saint-Flour 197
Saint-Germain 522
Saint-Gobain 533
Saint-Hilaire, Auguste de 163, 343
Saint-Jean-d'Acre (ma: Akko) 229
Saint-Jean-le-Froid 279
Saint-Malo 222
Saint-Martin 381
Saint-Paul 366
Saint-Paul-en-Jarez 381
Saint-Romain 381
Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de 210
Saint-Symphorien 381
Saint-Victor 352
Saint-Vivant 239
Saint-Yague 295
Sainte-Geneviève 352
Sainte-Marie-aux-Mines 383
Salerno 216, 228, 245
Salta 344, 345
Salviati, Giovanni 208
Salzburg 420
Salzewedel 68
Samaritaine 233
San Domingo (ma: Dominikai Köztársaság) 28, 229, 264
San Francisco 65
San (S.) Giorgio 285
San Giovanni Valdarno 501
Sand, George; Lucile-Aurore Dupin 267
Sandwich-szigetek (ma: Hawaii-szigetek) 144, 179
Sang-dinasztia 241
Sanghaj 506
Sanlúcar de Barrameda 212, 220, 505, 508, 510
Sanova 509
Sansinfu l. Saohszingfu
Santa Fé de Bogota 344
Santander 219, 270
Santiago de Chile 62, 236, 416, 523
Santillana 270
Sanudo Marino (Torsello) 191, 227, 424, 507, 520
São Francisco 205, 344
Saohszingfu 274, 347
São Jorge da Mina 409
São Paulo 58, 95
São Salvador l. Bahia
São Tomé (sziget) 229
Saône 123, 132, 273, 420
Sargasso-tenger 409
Sárga-tenger 410
Sartre, Jean-Paul 82
Saskia l. Uylenburgh
Sassenage 214
Saulnot 368
Saulx 362
Saumur 299
Saunders, Carr 34, 36
Savary des Bruslons, Jacques 220, 239, 250, 267, 298
Say, Jean-Baptiste 316, 426, 428
Scarperia 501
Sceaux 116
Schafer, E. H. 252
Schongauer, Martin 300, 308
Schove, D. J. 42
Schönbrunn 523
Schrötter, Wilhelm von 474
Schumpeter, Joseph Alois 482, 483
Schwarzenbergek 56
Schweinfurth, Georg 422
Schwenter, Daniel 434, 435
Scipio, Publius Cornelius S. Africanus Minor 241
Scufarra 233
Segovia 233, 476
Séguier, Pierre 255
Seignelay (Colbert), Jean-Baptiste 243
Senlis 380, 420, 510
Sens 365
Serra do Mar 343
Serres, Olivier de 118, 165, 169
Sète 247, 249
Setúbal 212

Severn 357
Sévigné, Madame de; Marie de Rabutin-Chantal 254, 313, 439
Sevilla 35, 47–49, 80, 112, 124, 220, 237, 242, 267, 268, 362, 410, 472, 493, 505, 508–510, 518
Sèvres 352
Sforza, Ludovico 387
Shakespeare, William 552–554
Sheffield lordja, Holroyd John Baker 229
Sieg 378
Siemens, August Friedrich 374
Siena 191
Sierra Leone 445
Silani-tó 356
Simpson, L. B. 27
Siráz 237
Sixtus, V., pápa 468, 504, 541
Skandinávia 354
Skåne 124
Skócia 76, 94, 531
Slicher Van Bath, Bernard Hendrik 120
Smith, Adam 172, 173, 425, 428, 443, 447
Solingen 449
Sologne 133
Solutré 347
Sombart, Werner 13, 125, 187, 201, 429, 517, 532
Sorgues 82
Sorocaba 344
Sous 229, 231
Spanyol-Amerika 15, 41, 106, 213, 237, 267, 344, 501, 523, l. még Dél-Amerika
Spanyolország, spanyolok 25, 35, 41, 47–50, 55, 65, 81, 98, 106, 111–113, 120, 124, 128, 133, 134, 140, 151, 162, 163, 169, 180, 186, 187, 201, 215, 219–221, 223, 225, 232, 238, 243, 254, 256, 258, 259, 267, 287, 288, 294, 299, 304, 319, 321, 322, 324, 325, 330, 332, 344, 350, 358, 362, 377, 382, 383, 386, 387, 394, 395, 397, 401, 410, 418, 448, 452, 462, 463, 467, 469, 471, 500, 522, 533, 535, 549, 564.
Spárta, spártaiak 519, 524
Spekle, Daniel 347
Spencer, J. 189, 190
Spengler, Oswald 402, 488
Spinolák 129
Spitzbergák 224
Spon, Jacob 261
Stájerország 376, 378–380, 395
Staunton, George 38, 251, 256, 410, 411, 422
Steen, Jan 287
Stendhal; Henri Beyle 232, 509
Stockholm 250, 478, 536
Storaci, Gio. Vicenzo 140
Stow, John 504, 548
Strasbourg 112, 190, 299, 387, 500
Strauling 81
Strongoli herceg 534
Stuttgart 492
Suhl 395
Sully hercege, Maximilien de Béthune 333, 366, 468
Surrey 215
Süssmilch, Johann Peter 88
Svábföld (Sváborszag) 107, 198, 492
Svájc, svájciak 76, 107, 120, 172, 194, 197, 209, 212, 213, 347, 350, 387
Svédország, svédek 44, 55, 120, 124, 172, 250, 268, 365, 373, 374, 382, 539

Szahalin 217
Szahara 27, 105, 212, 345, 347, 409, 412
Szahel 285
Szajna 135, 140, 219, 233, 234, 244, 261, 312, 332, 352–354, 357, 362, 365, 378, 420, 538
szamojédek 59
Szardínia 124, 215, 280, 317, 410
Szászország 70, 79, 199, 384
Szasszanidák 251, 328, 377
Száva 202
Szavoja (Savoya) 80, 82, 113, 154, 214, 273, 278, 280, 328, 495, 496
Szavojai (Savoyai) Jenő, François-Eugène de Savoie-Carignan 351
Szecsuan 168, 252, 257, 276, 314, 348, 365, 421
Szelim, II. (Részeges), török szultán 237
Szenegál 210, 443
Szenegál-folyó 443
Szent Gotthárd-hágó 420
Szent Lajos-sziget 332
Szent Lőrinc-folyó 106, 182
Szentpétervár (ma: Leningrád) 56, 89, 113, 169, 202, 238, 268, 277, 310, 353, 362, 536, 538–541
Szerbia 229
Sziám (ma: Thaiföld), sziámiak 60, 88, 143, 146, 187, 251, 276, 396, 418
Sziámi-öböl 357
Szibéria 37, 57, 59, 63, 94–97, 105, 180, 182, 183, 268, 289, 296, 303, 346, 376, 416, 417, 445, 491, 542
Szicília 108, 122–126, 193, 218, 229, 245, 261, 262, 268, 328, 410, 466, 480, 535
Sziklás-hegység 44
Szilézia 70, 127, 520

Szingapúr 505
Szíria 229, 328, 359, 377, 387, 397, 423
Szivalik-hegység 146
Szkutari (ma: Üsküdar) 349
szlávok 97
Szlovákia 120
Szmirna (ma: Izmir) 254, 454, 507
Szófia 424
Szovjetunió 259, 279
Szucsou 527
Szudán 178, 348, 464
Szuez 403, 404, 509
Szuezi-csatorna 412
Szumátra 60, 103, 144, 408, 418, 454, 455
Szunda-szigetek 511
Szunda-szoros 418
Szung-dinasztia 406, 515
  Déli Szung-dinasztia 414
Szúrat 453

Tabriz 345, 397
Tahiti, tahitiak 27, 177, 180, 181
Taine, Hippolyte 559
Tajvan l. Formoza
Talikota 59
Tamás, Aquinói, Szent 514
Tana (ma: Rosztov) 98
Tanaisz l. Don
Tang-dinasztia 291
Tardin, Jean 434
Tarn 279
Tarragona 358
Tasman, Abel Janszoon 26, 180
Tasmania 26, 51
Tatárország, tatárok 47, 91, 92, 97, 187, 205, 342, 399, 495, l. még Mongólia, mongolok
Tauern 420
Tavernier, Jean-Baptiste 202, 260, 348, 377, 452
Távol-Kelet 59, 60, 103, 113, 142, 144, 151, 154, 158, 216, 251, 258, 260, 377, 387, 396, 397, 410, 461, 463, 466, 488, 525, 528, 529
Teherán 94
Tehuacan 158
Telemakhosz 154
Temesvár 133
Temze 233, 354, 423, 508, 510, 538, 549, 552, 553
Tenenti, Alberto 16
Tenenti, Branislava 16
Tenerife 236
Teniers, David 263
Terra Ferma 520
Terranuova Bracciolini 501
Terre Noir 381
Théba (Hellasz) 524
Thevet, André 266
Thiérache 374
Thomas, Sidney Gilchrist 374
Thorner, Daniel 16
Tibet 37, 94, 144, 259, 358, 441, 455
Tiencsin 546
Tilly grófja, Johan Tserclaes 395
Timur (Tamerlán) 325
Tirol, tiroliak 74, 238, 318, 380
Titicaca-tó 160
Tiziano Vecellio 466
Tlemcen 512
Tobolszk 96
Tokaj 239
Tokió l. Edo
Tokugava-dinasztia 155, 439
Toledo 233, 281, 374
Toledo, Pietro di 504
Tolon, Maurice de 83
toltékok l. indiánok
Tomar 233
Tomszk 63, 105, 416
Tonkin (ma: Bakbo) 143, 147, 217, 404
Tonkini-öböl 149, 404
Tonnay-Charente 247
Tophane 394
Torfou 424
Torino 501
Torre Annunziata 285
Torre del Greco 285
Tortosa 420
Toruń (Thorn) 421
Toszkána 70, 76, 108, 125, 164, 310, 318, 328, 445, 535
Tott, François (Tóth Ferenc) 211
Toulon 83, 190
Toulouse 81, 165, 167, 190, 312, 354, 357, 500
Tournai 473
Tournon 434
Tours 213, 238, 368, 402, 469–472
Toutain, Jean-Claude 119
Törökország, török birodalom, törökök 41, 47, 55, 88, 91, 92, 99, 106, 107, 123, 165, 205, 209, 214, 235, 260, 266, 268, 272, 289, 293, 315, 316, 321, 345, 349, 350, 376, 386, 389, 393, 394, 396, 397, 417, 439, 442, 451, 452, 454, 463, 484, 498, 511, 541
Traianus, Marcus Ulpius, római császár 328
Transzkaukázus 236
Trapani 213

Travankúr 143
Trebizond 60
Trent 357
Triana 508, 509
Tricsinopoli 529
Trier 30, 241
Tripoli 509
Troyes 71, 190, 273, 357, 398
Tucuman 344
Tudela 420
Tull, Jethro 112
Tung Hua Lu 36
tupinambák l. indiánok
Turgot, Anne Robert Jacques 123, 125, 128, 424, 425, 468
Turkesztán 37, 55, 94, 98, 102, 377, 399
turkománok (türkmének) 91
Turner, Frederick Jackson 96
Tű-fok 408
Tűzföld 178
Tyne 369

Uelzen 79
Új-Fundland 217–222, 231, 409
Új-Hispánia 163, 174, 216, 230, 252, 254, 267, 316, 325, 343, 344, 418, 448, 458, 465, l. még Mexikó
Újvilág l. Amerika
Új-Zéland 26, 95, 178, 179, 181
Ukrajna 106, 123, 236, 541
Ulm 70, 212, 234, 328, 492, 506, 521
Urál 30, 31, 61, 373, 381
Urdaneta, Andrés 418
Usher, Abbot Payson 31, 36, 56
Utrecht 324
Uylenburgh, Saskia 283
Uztáriz, Gerónimo de 187, 259

Valais 212
Val Camonica 381
Valencia 62, 108, 113, 229
Valenciennes 313
Valéry, Paul 41, 423, 429
Valladolid 215, 219, 235, 239, 270
Vallière, Jean Florent de 389
vallonok 50
Valois 135
Valois-k 193, 218, 322
Valparaíso 236
Vandenbroeke, Ch. 173
Van der Weyden, Roger 308
Van Ouder Meulen 484
Van Santvoort, Dirk 321
Vanves 216
Váránaszi l. Benáresz
Varsó 363
Varzy 279, 487, 488
Vaszilij-sziget 538
Vaugirard 240
Velázquez, Diego Rodríguez de Silva y 240
Velence 68, 70, 85, 89, 98, 107, 108, 110, 122, 124–127, 130, 135, 138, 166, 167, 190, 191, 194, 196, 197, 207, 209, 213, 219, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 239, 247, 249, 260, 265, 267, 274, 284, 287, 300, 313, 322, 328, 354, 365, 374, 389, 390, 393–395, 398, 401–403, 408, 420, 423, 424, 452, 454, 466, 469, 474, 479, 480, 488, 492, 495, 497, 504, 510, 516, 520, 542, 548
Vendée 116
Vendeuvre-sur-Barse 488
Veneto 328
Veracruz 217
Vérard, Antoine 402
Verbiest, Ferdinand 62, 547
Vercors 62
Verdun 208
Vermand 123
Vernet, Claude Joseph 281
Verona 68
Versailles 207, 210, 301, 310, 332, 353, 522, 530, 541, 554
Versoirs, Nicolas 81
Vesle 357
Veta Madre 465
Vexin 135
Vezúv 285
Viborg 536
Vicence 238
Vico, Giovanni Battista 534
Vidal de La Blache, Paul 51, 412
Vidzsajanagar (ma: Hampi) 59, 453, 526
Vierzon 190
Vietnam 145, 276, 508
vikingek 42, 339, 406, 409, l. még normannok
Vila do Conde 233
Villamont, Jacques de 209
Villard de Honnecourt 356
Villars, Claude Louis Hector de 48
Villeneuve, Arnaud de 224, 245
Vilmos, III. (Orániai), Németalföld helytartója; angol király 532
Vincennes 213
Vintry Warf 549
Virginia 87, 267, 268, 448
Vitalis, Ordericus 319
Vitry-le-François 123

Vivaldi, Sorleone–Vivaldi, Ugolino 406
Vivarais 165
Vivero, Rodrigo 163, 289, 325, 396, 410–412, 530
Viverols 381
vlachok (románok) 214, 349
Vogézek 347, 362, 366, 383, 398
Volga 93, 94, 97, 101, 219, 541
Volhínia 105
Volleney 239
Volney (Chasseboef), Constantin François de 316, 511
Voltaire, François Marie Arouet 20, 85, 240, 280, 297
Vos, Cornelis de 322
Vörös-tenger 20, 59, 403, 422, 454
Vu Szan-kuj 31

Wagemann, Ernst 25, 26, 414, 490
Waldfogel, Prokop 398
Wales 76, 366
Wallenstein, Albrecht Eusebius Wenzel von 48
Wallis, Samuel 180, 181
Walpole, Robert 285
Washington, Augustin 87
Washington, George 87
Watt, James 433
Wächter, Hans-Helmut 119, 122
Weber, Max 513
Weigert 248
Weimar 196
Weinsberg 492
Welserek 15
Wetterau 273
White, Lynn 338
Wieliczka 365
Wierzynek, Mikołaj 280
Wilcox, W. F. 32, 36, 39
Wissembourg 112
Worms 492
Woytinski, Wladimir–Woytinski Emma Shadkau 29
Wren, Christoph 531
Wupper 394
Württemberg 55, 62, 268

Ximénèsek 127

Yersin, Alexandre-Émile-John 80
Yonne 238, 365, 378, 420
Yorkshire 369
Young, Arthur 115, 116, 425
Yucatán-félsziget 272
Yuste 110, 243
Yvette 357

Zaardam 58
Zanzibár 58, 98, 408, 412
Zára (Zadar) 249
Zaragoza 49, 322
Zonca, Vittorio 432
Zöld-fok 295
Zytkowich, Leonid 119

zsidók 206, 230, 401, 555, 556

A könyvet Tóbi Attila tervezte

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Labányi Ágnes
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Megjelent 57,20 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

Athenaeum Nyomda, 85.0487
Budapest, 1985
Felelős vezető: Szlávik András vezérigazgató